HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN
IN DE TWEEDE WERELDOORLOG
1939–1945

DEEL II b

tweede helft

RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

DR. L. DE JONG

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN IN DE TWEEDE WERELDOORLOG

DEEL 11 b

NEDERLANDS-INDIË II

tweede helft

LEIDEN / MARTINUS NIJHOFF / 1985

COPYRIGHT 1985
RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE
AMSTERDAM

DRUK: STAATSDRUKKERIJ – 'S-GRAVENHAGE
PRINTED IN THE NETHERLANDS

Inhoud

Hoofdstuk 7 – Uitgemergeld Indië 509
Borneo en de Grote Oost 522
Sumatra 524
De *romoesja*'s 528
Java's mislukte oorlogseconomie 538
Verarming en hongersnood op Java 550

Hoofdstuk 8 – Krijgsgevangenen 575
Japan en zijn krijgsgevangenen 580
De inheemse Knil-militairen 604
Krijgsgevangenenkampen – algemeen 608
Buitengewesten 626
Java, eerste periode 637
Special Party 665
Scheepstransporten 673
Birma-spoorweg 682
Pakanbaroe-spoorweg/Palembang 709
Flores/Molukken 714
Java, tweede periode 735
Japan 742
Slot 749

Hoofdstuk 9 – Geïnterneerden 753
Buiten Indië 759
Twee fasen 762
Algemene aspecten 769
Isolement 811
Enkele bijzonderheden – Buitengewesten 836
Enkele bijzonderheden – Java 842

Hoofdstuk 10 – Indische Nederlanders onder druk 867
Java – de gelijkschakeling afgewezen 869
Java – worsteling tegen de ondergang 886
Stemming 899

Hoofdstuk 11 – De aanloop tot de Republiek 910
Geen 'onafhankelijkheid' 918
'Deelneming aan het bestuur' 927
De teugels aangetrokken 936
Militarisering 952
Koiso's toezegging 979
Anti-Japanse stemming 995
De nationalistische leiders raken geïsoleerd 999
Onderzoek van de 'Onafhankelijkheid' 1011
Voorbereiding van de 'Onafhankelijkheid' 1025
Uitroeping van de Republiek 1032
Slot 1046

Bijlage 1 – Datumlijst maart 1942–augustus 1945 1058

Bijlage 2 – Afkortingen van de namen van organisaties en instellingen 1064

Lijst van illustraties 1066

Lijst van kaarten 1070

Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten 1071

Register 1074

ISBN 90 6890 0374

HOOFDSTUK 7

Uitgemergeld Indië

Willen wij beschrijven wat in Indië in de drie-en-een-half jaar van de Japanse bezetting op economisch gebied is gebeurd, dan dienen wij uit te gaan van de situatie die er door de Japanners in '42 was aangetroffen en die wij in ons vorige deel beschreven. Er was, zou men kunnen zeggen, een dubbele economie: de inheemse die een traditioneel, de Europese die een modern karakter droeg. De twee sferen waren niet strikt gescheiden, want de Europese was op tal van wijzen de inheemse gaan beïnvloeden. In moderne delfstofbedrijven, in de eerste plaats bij de aardoliewinning, hadden tienduizenden Indonesiërs werk gevonden en dat gold in nog sterker mate voor de grote cultures: suiker, thee, koffie, rubber, tabak, vezels en oliepalmen. Vele honderdduizenden, misschien wel omstreeks een miljoen Indonesiërs konden door hun dagelijkse arbeid in de grote Westerse ondernemingen in hun levensonderhoud voorzien – anderen waren er, ook meer dan een miljoen, die bijverdiensten hadden door arbeid in de oogsttijd, bijvoorbeeld op de suiker-, thee- en koffieplantages. Daarenboven waren honderdduizenden inheemsen zelf producten gaan voortbrengen die voor de wereldmarkt bestemd waren. De in de Buitengewesten ontstane, op winning van copra gerichte kokospalmcultuur werd bijna uitsluitend door Indonesiërs beoefend, naast de Java-koffie die hoofdzakelijk op Westerse ondernemingen werd geteeld, was in de Buitengewesten een koffiecultuur ontstaan die bijna geheel op inheemse aanplantingen plaatsvond. Rubber, naar de waarde het belangrijkste Indische exportartikel, werd voor de helft voortgebracht in Europese, voor de helft in inheemse rubbertuinen. De basis van deze dubbele economie werd gevormd door een modern verkeerswezen dat vooral in de eerste vier decennia van de twintigste eeuw door of met steun van het Nederlands gouvernement was opgebouwd. Trouwens, dat gouvernement had ook tal van taken ter hand genomen die die traditionele inheemse economie ten goede waren gekomen: grote irrigatiewerken waren aangelegd, tegen erosie werd gewaakt, epidemieën werden bestreden, aan de landbouwvoorlichting was zorg besteed en er was een uitgebreid volkskredietwezen opgebouwd.

De economie als geheel had twee zwakke punten gekend. Ten eerste

waren er maar weinig moderne industriële bedrijven geweest, hetgeen had samengehangen met het algemene Nederlandse beleid dat de industrie in het moederland wilde bevorderen, èn met het feit dat Indië geen rijke ijzerertslagen bezat en dat de steenkool die er gedolven werd, van matige kwaliteit was, vooral op Java – in die moderne bedrijven hadden in '39 slechts ca. dertigduizend inheemse arbeiders gewerkt (tegen ca. twee miljoen die werkzaam waren geweest in wat 'de kleine nijverheid' heette: batikkerijen, blik- en koperslagers, timmerlieden, enz.). In de tweede plaats was Java overbevolkt geraakt: door de betere medische zorg was met name in de twintigste eeuw de bevolking van dit volkrijkste eiland sneller gegroeid dan de werkgelegenheid – het gouvernement was er in de jaren '30 toe overgegaan, de emigratie van Javanen naar de Buitengewesten te bevorderen, t.w. naar Sumatra, Borneo en Celebes. Eind '40 hadden zich in totaal meer dan tweehonderdduizend van die transmigranten in de Buitengewesten bevonden en het plan was geweest (het kon door de oorlogsomstandigheden niet worden uitgevoerd) om in '41 nog eens vijf-en-zestigduizend te doen vertrekken. 'Niet gering, dat aantal!', schreven wij in ons vorige deel. 'Maar in datzelfde jaar '41 zou, naar werd aangenomen, de bevolking van Java op zijn minst met zeshonderdvijftigduizend zielen toenemen', het tienvoud dus.

De inheemse miljoenenbevolking op Java had voor haar dagelijks voedsel in de eerste plaats rijst nodig gehad. Naar schatting waren de inheemse landbouwers op Java gewoon geweest, 42% van hun rijstoogst op de inheemse markten, de *passars*, te verkopen en 20% te verkopen aan de rijstpellerijen (die hoofdzakelijk eigendom van Chinezen waren) – de rest, 38%, hadden zij zelf gehouden: voor nieuwe aanplant, voor de voeding van hun eigen gezin en voor de beloning van de oogsters die in de regel 15 tot 20% van de oogst als loon hadden ontvangen. Gouvernementsdiensten hadden nauwkeurig in het oog gehouden of er voldoende rijst was aangeplant – dreigden er tekorten, dan was er rijst ingevoerd. In '37, '38 en '39 waren er inderdaad tekorten geweest maar in '40 had Java een, zij het kleine, hoeveelheid rijst naar de Buitengewesten kunnen uitvoeren. De rijstproductie was in dat jaar (de schatting voor '41 is niet bekend) meer dan 8 mln ton geweest, oftewel ca. 150 kg per hoofd van de bevolking. Bij dit cijfer tekenen wij aan dat het gouvernement er van was uitgegaan dat er op Java, wilde men ernstige ondervoeding en *a fortiori* hongersnood voorkomen, per hoofd van de bevolking minstens 120 kg rijst per jaar ter beschikking moest zijn.

Anders dan Brits-Indië onder het Britse bewind had Nederlands-Indië onder het Nederlandse wel ondervoeding maar geen katastrofale hon-

gersnood gekend. Op de dreiging daarvan, door misoogst, was het gouvernement voortdurend bedacht geweest: had zich dat gevaar voorgedaan, dan had het kunnen ingrijpen. In de Buitengewesten waren gebieden die meestal een overschot aan rijst hadden en rijst kon ook gekocht worden op de wereldmarkt[1], anders gezegd: dat er in Indië vrij verkeer was geweest tussen de eilanden van de archipel en dat Indië ingevoegd was geweest in de wereldeconomie, had betekend dat moeilijkheden van kritieke aard konden worden opgevangen.

*

De Japanse bezetting bracht in de geschetste situatie vier wijzigingen teweeg: in de eerste plaats werd Indië uit de Westerse economie gelicht en deel gemaakt van de economie van het Japanse machtsgebied dat onderworpen was aan een Geallieerde blokkade; in de tweede plaats werd de bestuurseenheid van Indië verbroken; in de derde plaats kwam de leiding van de overheid en van het moderne bedrijfsleven bij Japanners te berusten die daar niet voldoende deskundigheid voor bezaten; en in de vierde plaats hielden die Japanners louter de Japanse belangen in het oog – de Indonesische telden in het geheel niet mee.

De eerste wijziging betekende dat er voor de oogst van de suiker-, tabak-, koffie-, thee- en rubberplantages veel minder afzet was. Delen van de betrokken plantages werden gebruikt om er voedsel dan wel voor de Japanners bruikbare grondstoffen aan te planten, van de suikerfabrieken op Java (wij komen er op terug) werden de meeste stilgelegd, op Sumatra werd het aftappen van rubber in juni '43 gestaakt[2] en het tabaksareaal tot een vierde teruggebracht. Het gevolg van dit alles was dat aanzienlijke delen van de inheemse bevolking de inkomsten of neveninkomsten verloren die zij aan de teelt van de genoemde producten hadden kunnen ontlenen. Was het Japanse machtsgebied een goed functionerend geheel geweest, dan zou wellicht een deel van de export in stand zijn gebleven, maar in dat machtsgebied begon zich, zoals wij in hoofdstuk 1 uiteenzetten, al eind '42–begin '43 een tekort aan schepen af te tekenen.

[1] In de regel hadden Birma, Thailand en Frans-Indo-China rijstoverschotten. [2] Er lagen toen op Java zo grote hoeveelheden rubber welke niet afgevoerd konden worden, dat een proef werd genomen, wegen een opperlaag te geven die uit een mengsel van rubber en hars bestond.

In de archipel bleef de inheemse prauwvaart in stand. Hij floreerde in het eerste jaar van de bezetting toen de Japanners zich op Java veel moeite moesten geven om de moderne havens die grondig vernield waren, weer bereikbaar te maken voor grote zeeschepen: ook voor hun eigen interinsulaire verkeer werden toen door hen veel prauwen ingeschakeld die overigens geen aanzienlijke ladingen konden vervoeren. Toen de moderne havens in de loop van '43 weer toegankelijk waren gemaakt, was aan Japanse kant het tekort aan zeeschepen weer groter geworden en van de herfst van '43 af, toen de Amerikaanse onderzeeboten eindelijk met goed-functionerende torpedo's waren uitgerust, ging dat tekort zelfs een katastrofale omvang aannemen. Het wegvallen van de massale invoer uit het buitenland kon door de Japanners maar voor een klein deel gecompenseerd worden – daar vloeide uit voort dat er gebrek kwam aan tal van goederen. De textielnijverheid, afhankelijk van de invoer van katoen, kwam stil te liggen en behalve textiel werden ook tal van andere goederen schaars.

Het tekort aan scheepsruimte leidde in '43 tot een fundamentele wijziging in het economisch beleid van de Japanners in het gehele *Nanjo*-gebied. De Japanse regering die eerst bepaald had dat de industrialisatie er niet moest worden bevorderd (de bedoeling was geweest dat de landen van de *Nanjo* hun industrieproducten uit Japan zouden betrekken), gaf opdracht dat het *Nanjo*-gebied ook wat die producten betrof, in de eigen behoeften moest voorzien. Nadien werd zowel in de twee door Japanse legers bestuurde gebieden (Java en Sumatra) als in het gebied dat door de Japanse marine werd bestuurd (Borneo en de Grote Oost), getracht, locale industrieën uit te breiden of nieuwe te vestigen.[1] Op Borneo gingen twee grote Japanse ondernemingen kleine hoogovenbedrijven oprichten met de bedoeling het verkregen staal in de eerste plaats te gebruiken voor granaathulzen – slechts één bedrijf kwam gereed, maar de productie van staal kon door allerlei technische moeilijkheden niet ter

[1] In dat kader kwam het op Java midden '43 tot een registratie van goederen die voor de bestaande of nieuwe bedrijven nodig waren: machinerieën, spijkers, ijzerdraad, drijfriemen enz. Die moesten door de eigenaren binnen vijftien dagen worden opgegeven en wie dat naliet, zou gestraft worden met inbeslagneming van zijn vermogen. Er was zoveel verzet tegen deze registratie dat de gestelde termijn tot veertig dagen moest worden verlengd. Nadien kreeg de inheemse politie opdracht, na te gaan of alles naar behoren was aangemeld. Wat deze actie aan nuttige goederen voor de dag heeft gebracht, is niet bekend, wèl dat er een levendige zwarte handel in werd gedreven.

hand worden genomen. Dan werd van '43 af ook in de Buitengewesten de bouw van houten schepen, waarmee men in '42 op Java al was begonnen, ter hand genomen. Het werd geen succes. Er waren onvoldoende motoren voor de schepen (een aantal van die welke gereed kwamen, bleek niet bestand tegen de elementen) en de industriële bedrijven welke motoren trachtten te vervaardigen, waren goeddeels afhankelijk van de invoer van machines en machine-onderdelen uit Japan en die arriveerden òf te laat òf in het geheel niet. Bovendien bleek bij de bouw van nieuwe locale bedrijven dat er een tekort was aan cement en andere bouwmaterialen alsmede aan vrachtauto's die voor de aanvoer moesten zorgdragen. Tenslotte werd op verschillende plaatsen duidelijk dat de Japanners verkeerde locaties hadden uitgekozen. Toen al die gebreken in '44 aan de dag traden, werden nieuwe plannen opgesteld – zij konden niet meer uitgevoerd worden doordat, wegens het naderen van MacArthurs strijdkrachten, de beschikbare scheepsruimte voor militaire doeleinden moest worden gereserveerd.

De tweede wijziging: het verbreken van de bestuurseenheid van Indië, betekende dat er in plaats van één overheid die de situatie kon overzien, drie waren die dat deden en die elk hun eigen belangen lieten prevaleren. Java en de Buitengewesten hadden in bepaalde opzichten steeds elkaars tekorten aangevuld: Java had bijvoorbeeld suiker en zout geleverd aan de Buitengewesten, die Buitengewesten (Sumatra en Borneo) steenkool aan Java. Bovendien waren vooral voor Sumatra de verbindingen met Malakka en Singapore van belang geweest. Voor de interinsulaire scheepvaart, voorzover van betekenis voor de inheemse economie, stonden de Japanners geen zeeschepen af. De gevolgen bleven niet uit: in de Buitengewesten kwam er een groot tekort aan suiker en zout en op Java, waar een steenkoleninvoer van 700 000 ton per jaar was weggevallen (een invoer die hoofdzakelijk nodig was voor de gasfabrieken en de spoorwegen), moesten alle krachten worden ingespannen om de steenkolenmijnen in het zuiden van Bantam uit te breiden. Gestreefd werd naar een jaarproductie van 300 000 ton. Of die gehaald is, is niet bekend – wèl, dat de locomotieven van de weinige treinen die nog reden, meer en meer met hout werden gestookt.

Op Java ging op economisch gebied het verbreken van de bestuurseenheid nog verder. In '42 hadden er de Japanse militaire autoriteiten, niet wetend dat in de oorlog in de *Pacific* het tij al in juni was gekeerd, geen gevaar geducht maar in de tweede helft van '43 gingen zij er rekening mee houden dat het vroeg of laat tot Geallieerde landingen op Java kon komen. Imamoera's opvolger, generaal Harada, had er maar een

kleine legermacht en wist dat Tokio geen nieuwe divisies ter beschikking kon stellen. Hij ging er derhalve van uit dat hij zich tegen de Geallieerden zou moeten verdedigen in locale acties: de gevechten zouden een verbrokkeld karakter krijgen. Met het oog daarop bepaalde hij op 1 oktober '43 dat in elke residentie van Java voorraden moesten worden opgeslagen (hier en daar in grote tunnels die door inheemse arbeiders gegraven werden) en dat elke residentie in de eigen behoeften moest voorzien, en als uitvloeisel en ter ondersteuning van dat streven werden de in- en uitvoer van goederen van de ene residentie naar de andere verboden. Java (Madoera inbegrepen) werd dus verdeeld in zeventien zelfvoorzieningsgebieden. Het was een absurde maatregel. Hij had het grote nadeel dat bijvoorbeeld residenties waar veel rijst werd geteeld, geen rijst mochten transporteren naar andere residenties die een tekort aan rijst hadden. Uiteraard viel dit verbod van in- en export niet effectief te controleren. Er ontstond dan ook een enorme smokkel – smokkel overigens van goederen waarvoor extra-hoge prijzen werden gevraagd.

De derde wijziging: dat de leiding van de overheid en van het moderne bedrijfsleven bij Japanners kwam te berusten die daar niet voldoende deskundigheid voor bezaten, maakte zich op tal van terreinen voelbaar. De drie Japanse overheden traden autoritair op. Zichzelf als dragers ziende van de hoogste beschaving op aarde, hadden de Japanners geen behoefte aan reële raadpleging van niet-Japanse deskundigen (van wie de meesten òf gevangen zaten òf uit hun ambt waren gestoten) of aan zorgvuldig overleg. Zij decreteerden, d.w.z. zij maakten doelstellingen bekend zonder zich er van vergewist te hebben of die gehaald konden worden. Wie de desbetreffende opdrachten kreeg, diende er voor te zorgen dat zij werden uitgevoerd – lukte dat niet, dan had *hij* gefaald, niet het Japanse bestuur dat een onmogelijke eis had gesteld. Daar kwam dan nog bij dat de samenwerkingsverbanden en controle-instanties die tijdens het Nederlands bewind geleidelijk in Indië waren ontstaan, alle werden opgeheven om vervangen te worden door Japanse corporaties, de z.g. *kumiai*, die veelal geen greep kregen op de situatie.

De vierde wijziging: in het beleid van de Japanners, schreven wij, telden de Indonesische belangen in het geheel niet mee. Inderdaad, het *Nanjo*-gebied moest Japan helpen de oorlog te winnen of, zoals het in de eerder al geciteerde 'Beginselen voor het bestuur van de bezette gebieden in de *Nanjo*' stond: 'Wanneer het verwerven van voor de nationale verdediging vitale hulpbronnen en de zelfvoorziening der militairen schade toebrengen aan het levenspeil der inheemsen, dan moet zulks aanvaard worden.' *Dat* er schade zou zijn, was dus voorzien en die

schade was in beginsel acceptabel genoemd. *Hoeveel* schade er zou komen, kon men eind '41 niet weten, maar toen stond al vast dat de militairen die met het bestuur van een land als Nederlands-Indië zouden worden belast, aan die schade niet zwaar zouden tillen. Voor hen was slechts van belang hoe ver zij konden gaan zonder dat het tot talrijke en uitgebreide opstanden kwam. 'Als ik', aldus na de oorlog het hoofd van de afdeling bevoorrading van de staf van het Zestiende Leger (Java), 'bepaalde plannen moest opstellen, dan was het enige dat ik diende te weten, welke mate van exploitatie de inheemse bevolking nog kon verdragen.' [1]

Van dit beleidsbeginsel uit werden de Indonesiërs, zoals Soekarno, Hatta en Sjahrir hadden voorzien, door de Japanners onbarmhartig geëxploiteerd. Het moge waar zijn dat dezen (noodgedwongen!) hun best gingen doen om de productie van levensmiddelen, hier en daar ook van simpele industrieproducten te vergroten, daar stond tegenover dat zij bij het vorderen van wat voor 'de zelfvoorziening der militairen' nodig was, geen rekening hielden met de behoeften der inheemsen. Vooral van de rijstoogst (wij zullen er nog cijfers voor geven) werd telkens een groot deel gevorderd en daarbij werd het begrip 'de zelfvoorziening der militairen' aldus geïnterpreteerd dat Java niet alleen diende te zorgen voor de rijst van de aldaar gestationneerde Japanse militairen (dat waren er, leger en marine bijeengeteld, van eind '42 af misschien vijf-en-twintigduizend) en burgers (dat werden er bij de overheid alleen al meer dan drie-en-twintigduizend) maar ook voor de rijst waaraan de Japanse militairen en burgers in andere gebieden in de *Nanjo* behoefte hadden.

De genoemde vier factoren leidden in Indië tot een aanzienlijke daling van de productie. In deel II van zijn in '75 verschenen *Sociologisch-Economische Geschiedenis van Indonesië* heeft prof. dr. D. H. Burger daar cijfers voor gegeven (het zijn wellicht voor een deel schattingen geweest) die op de gehele archipel betrekking hebben.[2] Daar was, vergeleken met de jaren '37–'41, tijdens en als gevolg van de Japanse bezetting de productie van rijst verminderd met 32%, van mais met 66%, van *cassave*[3] met 56%, van *bataten* (zoete aardappelen) met 27%, van aardnoten met 64%, van sojabonen met 60%. 'De handelslandbouw', zo schreef hij voorts,

'werd vrijwel volledig stopgezet. De boomgewassen leden zwaar onder de

[1] Aangehaald in M. Nakamoera: *General Imamura and the early period of Japanese occupation*, p. 7. [2] D. H. Burger: *Sociologisch-Economische Geschiedenis van Indonesië*, dl. II, p. 160–61. [3] een plant waarvan de wortels veel zetmeel bevatten

jarenlange verwaarlozing, waarop alleen de rubber een uitzondering vormde, omdat het niet-tappen gunstig was voor de bomen. Van alle bevolkingshandelsgewassen ging de peper op Zuid-Sumatra voor 75% en op Banka voor 99% te niet ... Van de kapok-aanplant werd 30% geveld en ging de rest achteruit. Van de koffie op Zuid-Celebes ging de helft door verwaarlozing verloren.

De Westerse landbouwondernemingen werden praktisch geheel gesloten. De eenjarige cultures, zoals de suikercultuur, werden vrijwel geheel stopgezet ... Veel ondernemingsaanplanten van meerjarige gewassen gingen verloren, omdat de tuinen door de plaatselijke bevolking gekapt en voor de voedsellandbouw in gebruik werden genomen. Het zwaarst getroffen werden de thee- en koffieaanplantingen, waarvan resp. 30% en 25% verloren ging. Van de oliepalm- en rubberaanplantingen werd resp. 14% en 10% gekapt. Slechts de kinacultuur bleef geheel intact' –

de Japanners hadden kinine nodig voor de bestrijding van de malaria onder hun burgers en militairen.

'De veestapel nam in de oorlogsjaren met ongeveer de helft af ... De vissersvloot ging voor 30% verloren. Er ontstond bovendien een groot gebrek aan allerlei vistuig.'

Tenslotte werd, aldus Burger, van de bossen op Java veel vernield en ging in de vijf jaren '42–'47 meer bos verloren dan er in de voorafgaande vijf-en-veertig jaren was bijgeplant. De ontbossing had de erosie bevorderd en die erosie was op haar beurt nadelig geweest voor de landbouw; trouwens, de werkzaamheden welke het Nederlands gouvernement juist ten behoeve van die landbouw ter hand had genomen, waren in de Japanse tijd gestaakt.

Treffende cijfers! En misschien is Burgers cijfer voor de daling van de rijstproductie wel het treffendst: een daling van de productie van het belangrijkste volksvoedsel met bijna een derde. Wel te verstaan: dat betekende niet dat iets meer dan de vroegere twee-derde aan de bevolking ter beschikking stond, want van die twee-derde moet men nog het gedeelte aftrekken dat door de Japanners werd gevorderd.

Vooral op het overbevolkte Java[1] was de voedselvoorziening der inheemsen ook in de jaren '37–'41 nogal precair geweest – wij denken dan niet aan de *dessa*-bewoners maar eerder aan diegenen voor wie er

[1] Wij vermelden in dit verband dat de transmigratie van Javanen naar Zuid-Sumatra in mei '43 werd hervat: daarheen vertrokken toen ruim 100 gezinnen. Of er ook later groepen zijn vertrokken, is niet bekend.

geen landbouwgrond meer was geweest en die in de stads-*kampongs* een meestal schamele behuizing hadden gevonden. Honger werd, gelijk gezegd, in de vooroorlogse jaren op Java niet geleden, maar wèl waren, speciaal in overbevolkte gebieden, veel inheemsen ondervoed – ondervoed, en dus bij uitstek gevoelig voor de katastrofale daling van de levensmiddelen-productie.

*

Met die daling van de productie is niet alles gezegd. In alle oorlogvoerende landen, behalve in de Verenigde Staten, leidde de Tweede Wereldoorlog er toe dat minder goederen aan de burgerij ter beschikking konden worden gesteld. Overal werd getracht, de schaarste naar billijkheid te verdelen, en een van de moeilijkheden daarbij was dat de overheid, bij een daling van de civiele productie, ten behoeve van de strijdkrachten die bewapend, gesalarieerd en onderhouden moesten worden, en voor andere urgent geachte taken zoveel uitgaf dat de totale geldcirculatie steeg. In elk oorlogvoerend land kregen burgerij en bedrijfsleven dus de beschikking over formidabele hoeveelheden geld, waar geen goederen tegenover stonden – men noemde dat 'zwevende koopkracht'. Het werd als taak van de overheid beschouwd, te verhinderen dat die 'zwevende koopkracht' op sociaal gebied een ontwrichtend effect zou hebben. Wilde zij bereiken, dat schaarse goederen naar billijkheid onder alle burgers verdeeld werden, dan diende zij om te beginnen de 'zwevende koopkracht' te beperken door het sparen te bevorderen, de belastingen te verhogen en grote, eventueel gedwongen, leningen aan te gaan, en voorts de prijzen streng te controleren en een uitgebreid, op een goede bevolkingsregistratie gebaseerd distributie-apparaat in het leven te roepen om te waarborgen dat ieder tegen inwisseling van bepaalde bonnen bijvoorbeeld bepaalde hoeveelheden voedsel, brandstof en textiel zou kunnen aanschaffen.

Voor dit alles was een omvangrijk, geschoold en integer overheidsapparaat nodig, dat op alle sectoren van het economisch leven (productie, vervoer en distributie) regulerend en controlerend aanwezig was.

Indië kende geen overheidsapparaat van die omvang en het werd door de Japanners ook niet opgebouwd; dat zou trouwens, gezien het feit dat het overgrote deel van de inheemse bevolking niet kon lezen of schrijven, wel heel moeilijk zijn geweest.

De eerder vermelde schattingen welke de Chinezen in Indië werden

opgelegd (in '42 op Sumatra f 50 mln), kan men, mèt de overige bedragen die zij onder stille dwang aan de Japanse militaire besturen afstonden (hun hoogte is niet bekend), als een van de vormen zien waarin 'zwevende koopkracht' werd 'neergeslagen', zoals dat heette[1] – heel wat meer koopkracht bléef evenwel aanwezig in de vorm van metaalgeld, van muntbiljetten, van bankbiljetten en van tegoeden bij de banken, de kredietbanken en de postspaardienst. Inzake de ontwikkeling van die tegoeden (ze zijn niet hoog geweest) ontbreken de nadere gegevens en van het metaalgeld (Nederlands-Indische halve centen, centen, stuivers, dubbeltjes, kwartjes, halve guldens, guldens en rijksdaalders) weten wij slechts dat het door velen spoedig werd opgepot en dat de Japanners zich moeite gaven om het in te zamelen met de bedoeling, de munten naar Japan te verschepen met het oog op hun gehalte aan koper, nikkel en zilver – dat lukte hun met zilveren munten tot een waarde van f 20 à f 25 mln en met bronzen tot een onbekend bedrag.[2]

Ten tijde van de capitulatie van Nederlands-Indië beliep de geldcirculatie er f 610 mln[3], die o.m. voor ca. f 100 mln uit muntbiljetten en voor ca. f 400 mln uit door de Javase Bank uitgegeven bankbiljetten bestond. Die bank had evenwel ten tijde van die capitulatie een reservevoorraad van ca f 3 mln aan muntbiljetten en ca. f 83,5 mln aan bankbiljetten; beide voorraden die, in tegenstelling tot de goudvoorraad van de bank, niet naar het buitenland waren overgebracht (er was niet voorzien dat de strijd op Java slechts kort zou duren), werden door de Japanners in circulatie gebracht. Daarnaast brachten de Japanse besturen eigen munt- en bankbiljetten[4] in omloop. Het was hun mogelijk geweest, de inwisseling van de biljetten van de Javase Bank tegen Japanse biljetten voor te schrijven, maar dat lieten zij na. Ook die biljetten van de Javase Bank begonnen evenwel vrij spoedig uit de circulatie te verdwijnen, hetgeen betekende dat diegenen in de samenleving die niet al hun geld voor hun levensonderhoud moesten uitgeven (naar verhouding gold dat

[1] Wij vermelden in dit verband dat eind '42 aan de Brits-Indische handelaren op Java een schatting van f 200 000 werd opgelegd – zij droegen toen f 100 000 af. Gegevens over schattingen, opgelegd aan de Arabieren en aan de Brits-Indische handelaren in de Buitengewesten, ontbreken. [2] Wij ontlenen deze en de volgende gegevens aan het artikel over het geldwezen tijdens de Japanse bezetting dat drs. H. J. Manschot op 2 maart '46 publiceerde in het *Economisch Weekblad voor Nederlands-Indië*. [3] Niet aan Nederlandse maar aan Nederlands-Indische guldens, aangezien het gouvernement kort na de bezetting van het moederland de Indische gulden had losgekoppeld van de Nederlandse. [4] Wij schrijven over 'bankbiljetten' maar het waren biljetten die niet door een bank maar door de Japanse regering waren uitgegeven.

vooral voor veel Chinezen), meer vertrouwen hadden in de blijvende waarde van het Nederlands-Indische dan in die van het Japanse geld. In maart '44 kon men op de zwarte markt in Bandoeng Nederlands-Indisch zilvergeld inwisselen tegen de dubbele waarde aan Japanse muntbiljetten en in mei '45 kreeg men er voor een Nederlands-Indisch bankbiljet van f 1 000 f 1 600 aan Japans bankpapier. In Medan (meer gegevens hebben wij niet) kon men van maart '45 af op de zwarte markt Nederlands-Indische bankbiljetten tegen de dubbele waarde aan Japanse inruilen.[1]

De Japanse legers brachten eigen biljetten mee, invasiegeld, dat coupures had van 1, 5, 10 en 50 cent alsmede van 1, 5 en 10 gulden. Kwalitatief waren het slechte biljetten, vele waren ongenummerd en handtekeningen en watermerk ontbraken (geen wonder dat Chinezen er, zoals eerder vermeld, in slaagden, nagemaakte biljetten te vervaardigen!). De biljetten van 5 en 10 cent werden van oktober '43 af op Java gedrukt, die van 50 cent en van 1, 5 en 10 gulden van september '44 af, en toen werd ook begonnen met de uitgifte van Japanse biljetten van 50 en 100 gulden, alle ongenummerd.

Welk totaalbedrag aan Japanse biljetten in omloop is gebracht, staat slechts vast voor Java: f 1 569 mln. Manschot achtte voor Sumatra f 1 600 mln bij benadering juist – zijn ruwe schatting was dat bovendien op Borneo en in de Grote Oost (de marinegebieden) ca. f 330 mln aan Japanse biljetten was uitgegeven, waarmee het totaal aan in Indië circulerend Japans geld op ca. f 3 500 mln kwam. Aan Nederlandse en Japanse munt- en bankbiljetten samen circuleerde dus aan het eind van de Japanse bezetting een bedrag van meer dan 4 miljard: bijna het zevenvoud van wat in maart '42 in omloop was geweest. Tegenover dat zevenvoud aan circulerende biljetten stond een productie waarvan men, uitgaande van Burgers cijfers, wellicht de ruwe schatting mag maken dat zij tot drievijfde was ingekrompen. Het onvermijdelijk gevolg was geweest dat er een omvangrijke zwarte handel was ontstaan, vooral ook in rijst, waarbij de prijzen (wij zullen ze nog vermelden) voortdurend waren gestegen, en die zwarte handel had alle sociale verhoudingen ontwricht: de minderheid die voldoende geld in handen had gekregen, had haar rantsoenen kunnen aanvullen met zwarte aankopen en de meerderheid was honger gaan lijden in zulk een mate dat alleen al op Java meer dan twee miljoen Indonesiërs om het leven zijn gekomen.

[1] Hierbij moet wèl in het oog worden gehouden, dat de Japanners, zoals al vermeld, in oktober '42 de gulden hadden gelijkgesteld aan hun eigen munteenheid, de *jen*, die vóór de oorlog in de *Pacific* 44 cent waard was geweest.

*

Wat er ook misging in de Indische samenleving, de Japanners bleven er tot het uiterste naar streven dat Indië de grondstoffen zou voortbrengen waaraan de Japanse oorlogseconomie en de Japanse strijdkrachten behoefte hadden.

In hoofdstuk 1 vermeldden wij al dat Japan er in slaagde, een groot deel van het bauxiet dat het nodig had voor zijn aluminium- (en dus vliegtuig-)productie, uit Indië in te voeren. Het grote bauxietbedrijf op een van de eilanden in de Riouw-archipel leverde tijdens de bezetting bijna 1,4 mln ton aan erts op en daarvan werd in '42 en '43 resp. 275 000 en 600 000 ton naar Japan vervoerd: 70% van de totale Japanse bauxietinvoer in die periode. In '44 daalde de invoer tot 300 000 en in '45 tot 25 000 ton – tekenend is het dat het laatste schip dat uit Indië Japan wist te bereiken, een lading bauxiet aan boord had. Men kan uit die cijfers afleiden dat bijna 200 000 ton bauxiet Japan *niet* heeft bereikt.

Ook voor de aardolie gaven wij al de nodige cijfers. Er werden vierduizendzeshonderd technici uit Japan naar de wingebieden in Indië overgebracht om er samen met Indonesische werkkrachten en groepen *Nippon*-werkers de vernielingen die aan de boorinstallaties en de raffinaderijen waren aangebracht, te herstellen en de productie weer op gang te brengen. In '41 was in Indië 7,9 mln ton aan aardolie en aardolieproducten gewonnen – van april '42 t.e.m. maart '43 brachten de Japanners het tot bijna 4 mln ton (waarvan 40% Japan bereikte), van april '43 t.e.m. maart '44 tot ruim 7 mln ton (waarvan 30% Japan bereikte), van april '44 t.e.m. maart '45 tot 5½ mln ton (waarvan niets Japan bereikte). Hoeveel in totaal naar Japan is verscheept, is niet bekend – een deel van de stookolie en van de geproduceerde benzine is in elk geval in de *Nanjo* gebleven ten behoeve van het Japanse bestuursapparaat en de Japanse strijdkrachten, van september '43 af vooral voor het van Singapore uit opererende grote Japanse eskader. Wat de benzine betrof, werd vooral vliegtuigbenzine geproduceerd. De Japanse marine had meer aardolieproducten nodig dan het Japanse leger – marine en leger waren de baas in hun eigen wingebieden en aangezien die in de legergebieden, met name op Sumatra, de belangrijkste waren, dreigde het gevaar dat de marine niet voldoende aardolieproducten kreeg. '*Fortunately*', aldus Jerome B. Cohen in zijn *Japan's Economy in War and Reconstruction*, '*it held one trump: it controlled the tankers and the sea lanes.'But for this', one admiral*

declared, 'the Army would undoubtedly have left the Navy without oil.'' [1]

Met de belangen van de burgerbevolking werd door de Japanners geen rekening gehouden: petroleum, nodig om te koken en voor de verlichting, werd schaars, benzine was er slechts voor door de Japanners toegelaten autoverkeer en er was van meet af aan een groot tekort aan smeerolie, hetgeen een groot nadeel was voor de machines die nog draaiden. Vooral om in dat tekort aan smeerolie te voorzien gaf het Japanse militaire bestuur op Java al in '42 opdracht dat op alle erven en op braakliggende terreinen castorpitten moesten worden geplant om de nodige castorolie (ricinus- of wonderolie) te verkrijgen. Het poten van de pitten op braakliggende terreinen werd mede aan scholieren toevertrouwd: elke school kreeg er een eigen terrein voor aangewezen en de school die de meeste pitten inleverde, kreeg een premie. Wat deze actie aan olie heeft opgeleverd, is niet bekend.

Dan vonden de Japanners in Indië nikkel- en mangaanertsen (nikkel en mangaan zijn nodig voor het harden van staal).

Japan had al in '42 een groot tekort aan nikkel – grote hoeveelheden nikkelerts werden in '42 en vooral in '43 van Celebes naar Japan getransporteerd, in '43 bijna 50 000 ton – in '44 evenwel kwam slechts ca. 7 000 ton in Japan aan. De Japanners waren toen bezig, op Celebes twee grote smelterijen te bouwen die per jaar 8 000 ton nikkel moesten opleveren, maar toen die smelterijen in mei '43 gereed waren, konden zij bij gebrek aan cokes en diverse hulpstoffen niet in bedrijf worden gesteld; in augustus '43 werden zij door een Geallieerde luchtaanval vernield.

Mangaanertsen werden van Java naar Japan vervoerd – in welke hoeveelheden, is niet bekend.

Over de wijze waarop de Japanners de Indonesische werkkrachten behandelden die bij het winnen, het bewerken en het transport van de genoemde grondstoffen werden ingeschakeld, hebben wij geen gegevens. Wij weten slechts dat een *Nippon*-werker die in de residentie Benkoelen twee jaar lang, van maart '43 tot maart '45, als opzichter fungeerde bij een goudmijn, daar waarnam dat de koelies acht uur per dag zwaar werk moesten doen, slecht behuisd waren, met de lonen die zij kregen (50 cent per dag) niet genoeg voedsel konden kopen en dat zij vaak door Japanners werden mishandeld. 'Veel koelies', zo verklaarde hij in maart '46, 'leden aan tbc maar werden toch gedwongen te werken, zodat velen stierven.' [2]

[1] J. B. Cohen: *Japan's Economy in War and Reconstruction*, p. 140. [2] *WCIT* 4: P.v., 11 mrt. 1946, van J. Th. Sagenschneider, p. 1 (IC, 390).

Het lijkt een plausibele veronderstelling dat zich elders dezelfde of overeenkomstige verschijnselen hebben voorgedaan.

*

Tot dusver hebben wij getracht, een algemeen beeld te geven van de economische en sociale achteruitgang welke zich in Indië onder de Japanse bezetting aftekende. De vergelijkbare achteruitgang die zich in bezet Nederland voordeed (daar daalde het reële nationale inkomen tot ongeveer de helft en was aan het einde van de bezetting ca. vijfmaal zoveel geld in omloop als in het begin), hebben wij in eerdere delen van ons werk, met name in deel 7 (hoofdstuk 1) en in het aan de hongerwinter gewijde deel 10 b in tal van bijzonderheden kunnen weergeven. Dergelijke bijzonderheden staan ons voor Indië lang niet in dezelfde mate ter beschikking. Voor de door de Japanse marine bestuurde gebieden en voor Sumatra ontbreken zij bijna geheel, voor Java zijn er iets meer gegevens o.m. over het lot van de enkele miljoenen Indonesiërs die als arbeiders bijeengebracht werden om op of buiten Java te worden ingezet (de *romoesja*'s), maar toch altijd nog heel veel minder dan die welke wij voor bezet Nederland konden bijeenbrengen. Van die gevoelige, ja pijnlijke lacunes in het bronnenmateriaal zijn wij ons ten volle bewust – dat mag ons niet verhinderen te vermelden wat bekend is.

Borneo en de Grote Oost

Borneo en de Grote Oost (Celebes, de Kleine Soenda-eilanden, de Molukken en Nederlands-Nieuw-Guinea), die onder het bestuur stonden van de Japanse marine, waren gebieden die vóór de Japanse bezetting een tekort aan rijst hadden van ca. 55 000 ton per jaar; het gouvernement had er toen zorg voor gedragen dat er rijst werd geïmporteerd, hoofdzakelijk uit Thailand en Frans-Indo-China en, als dat mogelijk was, ook uit Java. Het marinebestuur gaf zich moeite, de aanplant van rijst en andere gewassen te bevorderen – daartoe werden op Ambon vele gezinnen gedwongen te verhuizen naar Ceram waar het oerwoud gerooid moest worden teneinde nieuwe landbouwgronden te krijgen. Het rijsttekort bleef bestaan. Cijfers dienaangaande hebben wij slechts voor de

maand mei '44[1]: de Japanners hadden toen becijferd dat er voor de burgerij op Borneo en in de Grote Oost 43 300 ton rijst nodig was (23 900 ton op Borneo, 8 400 ton in de bewoonde plaatsen op Celebes, 11 000 ton voor de rest van de Grote Oost) en voor de Japanse militairen 75 600 ton, samen 118 900 ton. De Japanse autoriteiten wilden die 118 900 ton hoofdzakelijk bijeenkrijgen door het opleggen van gedwongen leveranties aan de rijstverbouwers, zulks tot een totaal van 107 000 ton. Er was dus een tekort van 11 900 ton en er werd verwacht dat het in feite groter zou zijn, aangezien men er niet van mocht uitgaan dat alle rijstverbouwers de aan hen gestelde eisen zouden nakomen. Vandaar dat besloten was, rijst in te voeren uit Java: 2 900 ton per maand. Of die invoer (die dus veel te klein was) is doorgegaan, is niet bekend. Het belangrijkste uit de weergegeven cijfers achten wij dat van de op 107 000 ton berekende rijsthoeveelheid die niet behouden werd door de landbouwers of verkocht in de desbetreffende landbouwgebieden, 75 600 ton, oftewel 70%, bestemd was voor de Japanse militairen en het lijkt ons een redelijke veronderstelling dat dezen voldoende rijst kregen.

Een momentopname voor één maand. De situatie is wellicht voordien iets gunstiger geweest, maar vermoedelijk later nog moeilijker geworden doordat het jaar '44 misoogst bracht en alle scheepstransporten beperkt werden. Met dat al werd ons in '82 met betrekking tot de Minahassa (Noordoost-Celebes) bericht[2] dat zich daar, wat het voedsel betrof, 'geen probleem' voordeed ('hier groeit alles'), maar dat 'honderden stierven aan malaria en dysenterie bij gebrek aan medicijnen'[3] – medicijnen voor de burgerbevolking werden namelijk nimmer uit Japan aangevoerd, niet naar Celebes en evenmin naar de andere eilanden van de archipel.

Van Celebes weten wij voorts dat de distributie van die artikelen die schaars waren geworden maar waarvan het Japanse bestuur kleine hoeveelheden had kunnen invoeren (bijvoorbeeld textiel, suiker en zout), een aanfluiting werd. De bedoeling was dat de *dessa*-hoofden die artikelen naar billijkheid zouden verdelen – in werkelijkheid werden zij, zo rapporteerde een Nederlandse bestuursambtenaar in november '45[4], 'verdeeld onder familieleden en vrienden of verkocht op de zwarte markt ... De gewone man ontving zijn bonnen maar geen goederen'. Op datzelfde Celebes, nl. in Makassar, schreef een Europeaan in mei '45 in zijn dagboek, dat er, behalve enkele peperdure levensmiddelen, 'zowat

[1] *Japanese Military Administration in Indonesia*, p. 278. [2] Brief, 3 maart 1982, van M. A. Walsen. [3] Uit de sterfgevallen leiden wij af dat de berichtgever wellicht wat te optimistisch was. [4] Tekst van zijn rapport in *NI*, p. 158–59.

niets te krijgen (was) tegen geld, wèl tegen *barang*' (goederen), 'vooral kleding'[1] – kleding was er dus een belangrijk ruilmiddel geworden.

Van Borneo kennen wij o.m. de belastingopbrengsten: in '42 f 2,4 mln, in '43 f 3 mln, in '44 f 8,9 mln, in '45 (tot augustus) f 2,3 mln – een opmerkelijke daling die aangeeft in welke mate het Japanse bestuur slechter was gaan functioneren. Buiten de grotere bewoonde plaatsen werden de daarvoor in aanmerking komende belastingen (bijvoorbeeld op de jacht en op het vellen van bomen) ingevorderd door de *dessa-* of stamhoofden die daar per maand f 90 voor ontvingen en bovendien 4% van alle ingevorderde bedragen mochten behouden.

Tenslotte hebben wij een beschrijving van de toestand welke bij de bevrijding op Nieuw-Guinea in Hollandia en omgeving werd aangetroffen. 'De Papoea's hier in de omgeving hebben', rapporteerde begin juni '44 de betaalmeester van het Nederlands-Indisch bestuursteam dat er was ingezet,

'voor een groot deel de producten uit hun tuinen verloren ... De Japanners betaalden aanvankelijk 20 cent per dag als koelieloon, later 25 cent. Van één kant wordt beweerd: zonder voedsel (Hollandia), anderzijds beweerde iemand: met eten ... Men gaf mij een idee van prijzen door de Jappen voor goederen betaald: f 2 voor een varken en 15 cent voor een kip. Zij schoten eerst en betaalden daarna. Het aantal varkens in de *kampongs* is dan ook nog slechts zeer gering, kippen zijn een zeldzaamheid.

De Japanners brachten aan goederen wit zijden en kunstzijden stoffen in van slechte kwaliteit en toiletartikelen en snuisterijen; kleine ijzerwaren ontbraken geheel. De waren werden ter verkoop aangeboden direct na uitbetaling van de koelielonen, terwijl in de grotere plaatsen de Chinese *toko*'s nog open waren. Deze hadden blijkbaar nog wat oude *stock*, want zij betrokken niets van de door de Japanners ingebrachte goederen.'[2]

Sumatra

Wat de sociaal-economische toestanden op Sumatra betreft, hebben wij slechts gegevens met betrekking tot de inkrimping van het tabaksareaal, de zwarte prijzen in Medan, de situatie in Atjeh en de behandeling van

[1] H. J. B. J. Lubbers: Dagboek, 27 mei 1945 (IC). [2] Brief, 5 juni 1944, van W. C. Heybroek aan de Nederl.-Ind. Comm. te Melbourne, p. 1–3 (ARA, MK, M 102, N.I., 1–4).

Javaanse koelies in en bij Sabang, dat voor de noordkust van Atjeh op het eiland We ligt.

Wat het tabaksareaal betreft: dit werd in het gebied van Medan van 200 000 tot 40 000 ha teruggebracht – op 160 000 ha werd rijst geplant, maar de oogst was slechts groot genoeg om driehonderdvijftigduizend koelies, die er hun inkomsten waren kwijtgeraakt, voor hen en hun gezin zes maanden lang een rijstrantsoen te geven van 15 kg per persoon per maand.

Omtrent de zwarte prijzen in Medan is in september '45 een rapport opgesteld[1]; daaruit blijkt dat de prijs van een blik rijst (16 kg) van f 1,60 vóór de komst der Japanners in de loop van '43 tot f 35 steeg om in maart '45 f 150 en in augustus '45 f 400 te worden. De prijs van zout steeg van een paar cent per kg tot f 25, die van suiker van 12 cent per kilo tot f 35 in maart '45 en f 70 in augustus, die van varkensvlees van 80 cent per kilo tot f 35 in maart '45 en f 70 in augustus, die van een *yard* katoen van 80 cent tot f 150 in maart '45 en f 300 in augustus, die van een katoenen overhemd van f 5 tot f 700 in maart '45 en f 1 000 in augustus.

Stijgingen waren dat die drieërlei aantoonden: dat de schaarste groot was, dat er veel geld in omloop was gekomen en dat de distributie en de prijsbeheersing volledig hadden gefaald.

Stellig hebben zich ook elders op Sumatra prijsstijgingen voorgedaan maar daaromtrent ontbreken alle nadere gegevens. Wij zijn, wat dit eiland betreft, door Anthony Reid's in '79 verschenen werk *The Blood of the People. Revolution and the End of Traditional Rule in Northern Sumatra* het best ingelicht over de ontwikkelingen in Atjeh – het gebied waar de inheemse bevolking de meeste steun had verleend aan de Japanse invasietroepen en waar de teleurstelling der nationalisten het diepst was.

Atjeh was vóór de komst der Japanners een rijstexporterend gebied geweest: in '41 was ca. 36 000 ton uitgevoerd. De Japanners maakten hier, als elders, de fout dat zij de officiële prijs voor rijst zo laag stelden dat de meeste landbouwers zich gingen verzetten tegen de hen opgelegde leveranties.[2] Voor eigen gebruik vorderden de Japanners in '43 17 000 ton rijst, in '44 22 000 ton, in '45 33 000 ton – dat was 10 tot 15 % van de geschatte oogst. Die schattingen waren evenwel te hoog. Veel land werd door de Japanners in beslag genomen en steeds meer jongens en mannen

[1] TKR-Medan, auditeur-militair: p.v. Sadimin, 12 aug. 1946, p. 2 (IC, 19463). [2] In november '42 weigerde een bij het Tobameer woonachtige groep Bataks, de Japanse belasting in natura te betalen: één blik (16 kg) rijst per gezin per maand. Twee Bataks werden doodgeschoten en hun *radja* werd gevangen gezet.

werden aan het werk gezet om vliegvelden aan te leggen en kustversterkingen op te werpen. Zo werd van de genoemde 17 000 ton in '43 nog geen 7 000 geleverd. De lage officiële prijs leidde er toe dat veel rijst zwart werd verhandeld en dus bij de gegoeden terechtkwam. In mei '44 schatte een van de Atjehse hoofden, *Teukoe* Panglima Polem, dat bijna tweederde van de Atjehse bevolking niet genoeg rijst kreeg: niet alleen de bewoners van de grotere plaatsen en de vissers maar ook landbouwers die uit geldgebrek hun rijst al vóór de oogst hadden verkocht of de helft van de oogst als pacht hadden moeten afstaan aan hun landheer. Toen er in '18–'19 rijsttekort in Atjeh was geweest (en elders in Indië), had het Nederlands gouvernement er zorg voor gedragen dat behoeftigen met geleend geld tegen lage prijzen ingevoerde rijst hadden kunnen kopen – de Japanners ondernamen terzake niets: er werd geen rijst ingevoerd, leningen werden niet verstrekt en de rijstprijzen op de zwarte markt waren zo hoog dat alleen de bemiddelden ze konden betalen.

Wat het aan het werk zetten van jongens en mannen betreft: in '44 en '45, aldus Reid, '*the Japanese imposed a scale of forced labour on the Achinese before which the hated* herendiensten *of the* 'Kompenie' *paled into insignificance*'[1]: alle jongens en mannen van zestien tot vijf-en-veertig jaar moesten, opgeroepen door de inheemse bestuurders, elke maand twee weken zwoegen. Wie wegbleef, kreeg twintig jaar gevangenisstraf. De inheemse bestuurders zaten, aldus Panglima Polem, 'tussen hamer en aambeeld. Toonden zij medelijden met hun mensen, dan werden zij door de Japanners gestraft en als zij de Japanse bevelen uitvoerden, werd de bevolking onderdrukt. Hun werk was van haat omgeven.'[2]

Wij nemen aan dat de Atjehse jongens en mannen die voor allerlei werk werden opgeroepen, door de Japanners hard zijn behandeld maar hebben daar geen nadere gegevens over. Aangezien de betrokkenen telkens na twee weken naar hun woonplaats terugkeerden, kan het zijn dat de Japanners enige terughoudendheid hebben betracht.

Van die terughoudendheid was geen sprake jegens een aantal op Sumatra's oostkust wonende Javaanse jongeren van zestien tot vijf-en-twintig jaar die in mei '42 bij razzia's gegrepen waren en als koelies waren ingezet in en bij de haven van Sabang dan wel zich voor werk daar hadden laten winnen op grond van de toezegging dat zij per dag driemaal te eten en f 2 loon zouden krijgen en kosteloos huisvesting, kleding en medicijnen zouden ontvangen. Zo kwamen in Sabang in '42 enkele honderden

[1] Anth. Reid: *The Blood of the People*, p. 125–26. [2] Panglima Polems herinneringen, aangehaald a.v., p. 126.

maar in '43 enkele duizenden Javanen terecht. Zij werden gehuisvest in loodsen waar zij op de vloer moesten slapen. 'Ik kreeg', aldus later een hunner, 'eens per jaar een dunne juten zak om als kleding te gebruiken en eenmaal een rubberbroekje.' De voedselrantsoenen waren gering en wie niet kon werken wegens ziekte, kreeg niets te eten en kreeg ook geen loon; dat loon was 60 cent per dag in '42–'43, 70 in '44, 80 in '45. Per maand waren er slechts twee rustdagen.

'Er werd tijdens het werk veel geslagen door de Japanners . . . Ik ben driemaal gestraft omdat ik een dag niet gewerkt had. Deze straf bestond er uit dat ik opgesloten werd in een zinken hok van twee bij twee meter. Dit hok stond in de brandende zon . . . Ik ben tweemaal voor drie dagen en eenmaal voor twee dagen opgesloten geweest in dit hok en kreeg in die tijd geen eten en drinken . . . Na afloop van deze straf kreeg ik van de Japanse bewakers twintig stokslagen op mijn zitvlak en moest direct weer aan het werk.

. . . In het kamp was een ziekenloods . . . Bijna alle wonden raakten er geïnfecteerd door de zeer onhygiënische toestanden en de slechte medische verzorging. Ik heb vele koelies met zeer grote en diepe, pikzwarte, verschrikkelijk stinkende wonden zien rondlopen; het witte vocht droop uit deze wonden. Zeer vele koelies zijn aan deze wonden overleden.

Zeer veel koelies leden aan hoge koortsen, zeer sterk opgezwollen benen en buiken[1] en aan buikloop.

In 1944 en 1945 stierven er dagelijks van twee tot tien koelies per dag.'[2]

Een tweede Javaan schatte dat van de in en bij Sabang tewerkgestelde Javanen 'meer dan de helft en misschien wel 75% overleden zijn. Alle koelies liepen als geraamten rond en hadden grote zweren en er waren meer zieken dan gezonden.'[3]

*

Dit beeld van de behandeling van de Javaanse koelies op Sabang die òf bij razzia's gegrepen waren òf zich op grond van bedriegelijke Japanse toezeggingen hadden aangemeld, dunkt ons een goede overgang naar wat wij te schrijven hebben over een aanzienlijk grotere groep Javanen, van wie de meesten op Java op een geheel andere wijze in een situatie belandden waarin zij voor de Japanners moesten zwoegen: zij werden er

[1] hongeroedeem [2] TKR-Medan, auditeur-militair: p.v. Lias, 12 aug. 1946, p. 1–2 (IC, 17252). [3] A.v.: p.v. Sadimin, 12 aug. 1946, p. 2 (IC, 17255).

namelijk op grond van Japanse bevelen door hun eigen inheemse bestuurders toe verplicht, precies als in Atjeh met vele Atjehers geschiedde. Er was evenwel dit verschil dat die Atjehers om de twee weken naar hun woonplaats konden terugkeren, terwijl de bedoelde Javanen, de *romoesja*'s, voor lange tijd werden weggevoerd, velen ver van Java.

De 'romoesja's'

Romoesja is een Japans woord dat zoiets als 'werksoldaat' betekent en de recrutering van die 'werksoldaten' op Java is slechts de voortzetting geweest van wat de Japanners elders in Azië hadden gedaan: ook in Korea, in Mandsjoerije en in bezet China hadden zij regelmatig grote groepen inheemse arbeiders gevormd die onder toezicht van militairen aan het werk waren gezet. Sommigen van die arbeiders waren tot dat werk gedwongen, anderen hadden er zich voor aangemeld op grond van de toezegging dat zij goed betaald en behoorlijk behandeld zouden worden voor arbeid die, aldus de Japanners, als een eer moest worden beschouwd: de glorie van het Japanse leger moest ook op die 'werksoldaten' afstralen. In het Indonesisch heetten zij op Java in de propaganda '*pradjoerit ekonomie*', 'economische soldaten'.

Aanvankelijk was op Java van die propaganda geen sprake. Er lagen bruggen in het water, wegen waren versperd, op vliegvelden waren vernielingen aangericht en dat moest allemaal zo spoedig mogelijk worden hersteld. Soms eisten de Japanse militairen dat de inheemse bestuurders hun daartoe voldoende werkkrachten zouden leveren, soms hielden zij razzia's. Wij gaven daar al een voorbeeld van in hoofdstuk 5: voorbeeld van een inheemse klerk die, in maart '42 van Batavia naar Buitenzorg fietsend, van zijn fiets gesleurd was en gedwongen was, mee te helpen bij het herstel van een vliegveld: 'hij had gedurende een maand onder streng toezicht gewerkt, meer slaag dan eten en geen betaling ontvangen. Het had hem eindelijk mogen gelukken te ontsnappen . . . Zijn geval was er een uit duizenden.'

Met het houden van dergelijke razzia's is het Japanse leger doorgegaan: waren arbeidskrachten nodig voor werk op Java of elders, dan werden *dessa*'s afgezet en alle mannen en jongens onder gewapend geleide afgevoerd. Vooral in '42 en in de eerste helft van '43 is dat het geval geweest. In de eerste maanden van '43 werd een deel van de gegrepenen naar Sumatra overgebracht om daar ingezet te worden bij de aanleg van

de z.g. Pakanbaroe-spoorweg: een spoorwegtraject dat aansluiting moest geven op de bestaande lijn naar Padang (zie kaart XIII op pag. 629). Was die verbinding tot stand gekomen, dan zouden de Japanners van Singapore versterkingen naar de Sumatraanse westkust kunnen sturen zonder dat hun transportschepen zich in de gevaarlijke Indische Oceaan zouden behoeven te wagen. Begin '43 werden de eerste *romoesja*'s op Sumatra's oostkust aan het werk gezet om er in het moerassige gebied, waar veel malaria heerste, te beginnen aan het opwerpen van een spoordijk. In maart '43 nu werden de leerlingen van de derde klas van een school voor voortgezet onderwijs te Djokjakarta, jongens dus van veertien of vijftien jaar, bij het uitgaan van de school door Japanse militairen omsingeld, naar het station gevoerd en met talloze anderen in vergrendelde goederenwagons naar Batavia getransporteerd: een reis van een dag; zij kregen niets te eten of te drinken. In Batavia bleken zich ca. achtduizend *romoesja*'s te bevinden. Dezen gingen met twee schepen naar Singapore onderweg – een van de schepen werd getorpedeerd, ca. vierduizend *romoesja*'s verdronken. De resterende vierduizend kwamen begin april '43 in Pakanbaroe aan. Van een van de uit Djokjakarta afkomstige leerlingen kreeg later een krijgsgevangene van het Knil (een van de velen die aan de *romoesja*'s werden toegevoegd) het volgende relaas te horen:

> 'Meteen bij aankomst wordt door de Japanners een machtswellust-demonstratie gehouden voor het front van de pas aangekomen *romoesja*'s. Acht van hen worden aangewezen om een rails op te tillen. Zij zijn er niet toe in staat. De Japanner vermindert het aantal, steeds met twee man, tot er vier overblijven. Uiteraard zijn ook zij niet in staat de rails op te tillen . . . Deze vier man worden ter plaatse met een *samoerai*-zwaard onthoofd. De Japanse commandant deelt de aangetreden *romoesja*'s mee, 'dat dit luie *romoesja*'s te wachten staat.'
>
> Dan begint het harde leven langs de spoorbaan: weinig eten, geen kleding, geen daggeld en geen geneeskundige verzorging. De barakken voor hun huisvesting moeten zij zelf bouwen. Zolang deze nog niet gereed zijn, wordt in de openlucht geleefd . . . Kleding wordt niet verstrekt, evenmin muskietengaas . . . De meesten sterven aan ondervoeding, dysenterie, malaria en tropenzweren.'[1]

In totaal werden ca. twee-en-twintigduizend *romoesja*'s bij de aanleg van de Pakanbaroe-spoorweg ingezet van wie de meesten van Java afkomstig waren, sommigen uit de Buitengewesten, enkelen zelfs uit Frans-Indo-China. Er waren in augustus '45 nog ca. vijfduizend in leven

[1] Aangehaald in H. Neumann en E. van Witsen: *De Pakanbaroe-spoorweg* (1982), p. 22.

en van dezen bezweken na Japans capitulatie nog velen aan de gevolgen van hun inzet.

*

Hoeveel Indonesiërs gedurende de Japanse bezetting als 'werksoldaten' moesten zwoegen, is niet precies bekend – in '51 was de officiële schatting van de Indonesische regering: viermiljoenhonderdduizend. De meesten van dezen werden, schijnt het, slechts betrekkelijk korte tijd ingezet en werden ook niet van de eilanden afgevoerd waarop zij woonachtig waren; daar hadden de Japanners al niet voldoende schepen voor. Op Java zijn veruit de meesten dichtbij hun woonplaats aan het werk gezet, naar wij aannemen: voor korte tijd of voor korte perioden. Langer is gewerkt door twee groepen: de *romoesja*'s die uit hun woonplaats naar andere delen van Java werden overgebracht, en de *romoesja*'s die, zoals de aan de Pakanbaroe-spoorweg ingezette groep, overzee werden getransporteerd.

Er is evenmin bekend, hoevele *romoesja*'s als gevolg van razzia's in Japanse handen vielen, hoevelen zichzelf aanmeldden omdat zij geen kans zagen op andere wijzen in hun levensonderhoud te voorzien, en hoevelen door de inheemse bestuurders tot vertrek werden gedwongen. Aannemelijk is het dat het aantal vrijwilligers in '42–'43 afnam, toen op Java hier en daar bekendgeworden was dat de Japanners de *romoesja*'s slecht plachten te behandelen. Bovendien gingen de Japanners van eind '43 af systematisch de inheemse bestuurders (de regenten, de districts- en onderdistrictshoofden en de *dessa*-hoofden) inschakelen. Daarvan is de achtergrond bekend. Er vond namelijk begin oktober '43 in Singapore een conferentie plaats van de hoofden van de afdelingen-arbeidsinzet van de hoofdkwartieren der verschillende legers in het *Nanjo*-gebied en daar werd afgesproken dat Java het grote reservoir zou zijn waaruit al die legers de arbeidskrachten zouden putten die zij nodig hadden. Nadien richtte het Japanse Zestiende Leger op Java een centraal arbeidsbureau op als deel van het departement van Binnenlandse Zaken. Het bureau droeg er zorg voor dat aan de inmiddels opgerichte Centrale Adviesraad de vraag werd voorgelegd, op welke wijze 'de praktische samenwerking die de inheemse ingezetenen aan de Groot-Oost-Aziatische oorlog verlenen', kon worden versterkt. De Adviesraad, welks leden niet onkundig waren van de willekeur waarmee *romoesja*'s òf door de inheemse bestuurders waren aangewezen òf door de Japanners waren gegrepen en weggevoerd, gaf het Japanse militaire bestuur in overweging, een Gemeen-

schap voor de Arbeid op te richten, alle mannelijke ingezetenen van zestien tot veertig en alle ongehuwde vrouwelijke van zestien tot vijf-en-twintig jaar te registreren, in elk van de zeventien residenties een centrum voor de opleiding van arbeiders op te richten en alle maatschappelijke eenheden op Java zoals de overheidsbureaus, de scholen, de ondernemingen en de afdelingen van alle bestaande organisaties van Indonesiërs, Chinezen, Arabieren en Indische Nederlanders opdracht te geven, een groep te vormen van op zijn minst vijftig personen die voor *romoesja*-arbeid in aanmerking kwamen – op die groepen zou dan een beroep kunnen worden gedaan als arbeidskrachten nodig waren.

Die aanbevelingen werden door het Japanse militaire bestuur overgenomen: de Gemeenschap voor de Arbeid werd opgericht, de registratie vond plaats, elke residentie kreeg een centrum voor de opleiding van arbeiders en de opdracht ging uit om de groepen van op zijn minst vijftig candidaat-*romoesja*'s te vormen. Het systeem werd, dat aan elke residentie werd opgegeven hoeveel *romoesja*'s geleverd moesten worden. De residenten gaven die opdrachten door aan de besturen van de stadsgemeenten en aan de regenten, de regenten lichtten de districts- en onderdistrictshoofden (de *wedono*'s en assistent-*wedono*'s) in en dezen, voorzover nodig, de *dessa*-hoofden. Dit ging allemaal gepaard met een grote propaganda-actie: in alle steden en grote bedrijven dienden bijeenkomsten gehouden te worden, groepen propagandisten moesten in elk regentschap gaan rondtrekken, de radio wijdde op de 1ste, 10de en 20ste van elke maand 's avonds van negen tot tien uur een programma aan de arbeidsinzet dat overal uit de publieke luidsprekers (de 'zingende torens') klonk, bij het vertrek van de 'werksoldaten' dienden feestelijkheden georganiseerd te worden en op de deur van de woning van diegenen die buiten Java als *romoesja* zouden worden ingezet, moest een kenteken geplaatst worden. 'Aan de bevolking moet worden meegedeeld', aldus de richtlijnen terzake[1], 'dat de bewoners van het huis waarop dit teken voorkomt, zo goed mogelijk verzorgd zullen worden.'

Nu de werkelijkheid.

Ook onder het nieuwe systeem ging het aanwijzen van de *romoesja*'s met grove willekeur gepaard. De inheemse bestuurders kregen premies, afhankelijk van de aantallen die daadwerkelijk op de verzamelplaatsen verschenen. Sommige inheemse bestuurders maakten het zich gemakkelijk door om te beginnen alle zich in hun gebied bevindende zwervers

[1] Tekst: *NI*, p. 196–97.

aan te wijzen (en aan dezen werden dan alle als lastig beschouwde inheemsen, soms ook de gedetineerden uit bepaalde gevangenissen, toegevoegd), anderen deden weten dat wie niet opkwam, voortaan geen rantsoenbonnen zou krijgen. Aanwijzing betekende overigens niet in alle gevallen dat men vertrok: wie daar bezwaar tegen had en over voldoende geld beschikte (dat was bij talrijke Chinezen het geval), kon de inheemse bestuursambtenaren omkopen of, als dat niet mogelijk was, meestal wel een arme Javaan vinden die zich tegen betaling van een zeker bedrag bereid verklaarde, in plaats van de aangewezene te vertrekken. Bij dat vertrek moesten de *romoesja*'s naar verzamelplaatsen lopen waar zij slecht werden behandeld en vervolgens in geblindeerde treinen gestopt die hen vervoerden naar de plaatsen waar gewerkt moest worden, of naar de havens. Nadien vernam men taal noch teken van hen en de overheidszorg voor de gezinnen die zij hadden achtergelaten, was zo beperkt dat particuliere Indonesische comités werden opgericht om voor aanvulling zorg te dragen. Vooral Hatta gaf impulsen in die richting. Een moeilijkheid was daarbij dat geen enkele overheidsinstantie de namen en adressen der *romoesja*'s had genoteerd.

Het oproepen via het inheemse bestuur leverde resultaten op, waarover de Japanners alleszins tevreden waren: volgens hun rapporten kregen zij in de eerste grote actie, welke in november '43 begon en in maart '44 eindigde, driemaal meer *romoesja*'s bijeen dan zij nodig hadden – niet duidelijk is of zij daarmee bedoelden dat dat hoge aantal op de verzamelplaatsen bijeenkwam of dat het de optelsom was van de schriftelijk aangemelde aantallen. Vaststaat dat de Japanners in het kader van die eerste actie 30% méér *romoesja*'s van Java konden transporteren dan in hun eigen (vermoedelijk met opzet te hoog gestelde) plannen was voorzien.

Gegevens over de tweede actie, die in april '44 begon, zijn niet bekend.

Gelijk gezegd: wij veronderstellen dat veruit de meeste *romoesja*'s op Java zijn gebleven. Wat hun inzet aldaar betreft, weten wij dat zij bestaande vliegvelden moesten uitbreiden en nieuwe aanleggen alsmede tunnels moesten graven voor de reserve-voorraden van het Japanse leger; verder, dat zij in Bantam de kolenmijnen moesten uitbreiden en in dat kader ook nieuwe weg- en spoorwegverbindingen aanleggen. Hier bevonden zich in november '44 ca. honderdduizend *romoesja*'s die het in zoverre beter hadden dan hun lotgenoten elders dat zij in die maand textiel en medicijnen uitgereikt kregen. Er waren in totaal naar Bantam evenwel méér dan honderdduizend *romoesja*'s overgebracht, want wie er de kans toe had gezien, had zijn werk in de steek gelaten en was

clandestien naar zijn woonplaats teruggekeerd. Voor de in de mijnen werkende *romoesja*'s was dat moeilijk. Dat waren er aanvankelijk twintig-, later vijftienduizend. Tan Malaka, tewerkgesteld bij de administratie van een der mijnen, zag van nabij hoe het hun verging. 'De arbeiders', aldus zijn biograaf Poeze,

'stierven bij tientallen ten gevolge van gebrek aan voedsel en aan medische verzorging. Zij zochten langs de weg een plaats om te sterven. Zij werden vaak in massagraven langs de weg gelegd, die in de natte *moesson* onderliepen . . . Per maand lieten op een totaal van vijftienduizend arbeiders vier- à vijfhonderd het leven.'[1]

Ten tijde van Japans capitulatie waren bij de mijnen in Bantam nog maar ca. tienduizend *romoesja*'s aanwezig.

*

Onder verscheidene groepen *romoesja*'s die van Java werden afgevoerd, was de sterfte naar verhouding nog aanzienlijk hoger.

Wij hebben over de lotgevallen der betrokkenen helaas maar weinig rapporten maar zij wijzen alle in dezelfde richting.

Zo vertrok in '43 een zeven-en-vijftigjarige *mandoer* (opzichter) uit Semarang. 'Ik moest', zo verklaarde hij in augustus '46[2],

'voor de assistent-*wedono* verschijnen. De daar aanwezige Japanners zeiden mij, dat ik voor drie maanden naar Celebes moest om daar te werken. Ik zou een hoog loon, goede voeding en behoorlijke kleding krijgen. Wij vertrokken met honderd man en ik kreeg de leiding. Het waren allen eenvoudige *dessa*-mensen . . . Van . . . Midden-Java werden wij naar . . . Oost-Java gebracht, waar wij koeliewerk moesten verrichten. De koelies ontvingen 50 cent per dag en ik 75 cent, hoewel men mij één gulden beloofd had. Wij werkten daar twee maanden en in die tijd werden er negenduizend koelies . . . verzameld. Daarna werd ik met vijftienhonderd man naar Raha gezonden op het eiland Moena ten zuidoosten van Celebes. Ik kreeg vijftig man onder mij. Wij maakten de overtocht in een houten Japans schip, waarin de vijftienhonderd man werden samengeperst . . . Na tien dagen bereikten wij Makassar, waar ons één dag rust werd gegeven. Daarna vervolgden wij onze tocht naar Raha. Onderweg vielen er geen doden.

[1] H. A. Poeze: *Tan Malaka*, p. 517, 519. [2] Tekst van zijn rapport d.d. 16 aug. 1946 in *NI*, p. 505–06.

In Raha aangekomen, werden wij meteen aan het werk gezet. Wij moesten het schip lossen en schoonmaken. Dat kostte ons een week. Wij werkten tot tien uur 's avonds ... Wij kregen geen loon en voedsel werd maar eens per dag verstrekt. Toen wij met het schip klaar waren, moesten wij een vliegveld aanleggen. Nu werd aan de koelies weer 50 cent per dag betaald en ik kreeg 75 cent. Op ons loon werd per maand f 3 gekort voor voeding, f 5 moest gespaard worden en f 5 werd ingehouden om naar Java over te maken.[1] Ons geblokkeerde tegoed is nooit uitbetaald.

... Wij kregen maar één vrije dag per maand. De zieken werden behoorlijk behandeld: er was een hospitaal met een Japanse dokter voor de ernstige patiënten ... Als er iets verkeerd ging met het werk, moesten de *mandoers* aantreden. Wij kregen dan een schrobbering, gevolgd door een flink pak slaag. Meestal werden wij met een stok geslagen, liefst op het hoofd.

In een jaar tijd stierven er vijfhonderd koelies op Moena, meest ten gevolge van voedselgebrek ... Tweemaal heb ik mij over de voeding beklaagd bij een Japanner ... Beide malen was het enige resultaat een flink pak slaag.

Wij mochten geen brieven schrijven en ontvingen er ook geen.'

Op Ambon werd midden '44 een groep Nederlandse krijgsgevangenen gehuisvest in barakken waarin vóór hen *romoesja*'s van Java ondergebracht waren geweest. 'Wat hier door Inlanders, van Java geronseld en gedwongen, is geleden, is', aldus een der krijgsgevangenen in zijn rapport,

'onbeschrijfelijk. En die paar overlevenden die er nog rondkropen, totaal uitgemergeld, uitgeteerd door dysenterie en door malaria gesloopt, deze met griezelig grote zweren bedekte stakkers waren aantijgingen aan het Japanse adres om nooit te vergeten.'[2]

Andere *romoesja*'s, ongeveer dertig man, waren eind april '44 de eersten met wie officieren van het Nederlands bestuursapparaat op Nederlands-Nieuw-Guinea konden spreken. Het betrof hier werklozen uit de buurt van Malang en Soerabaja die omstreeks september '43 in contact waren gekomen met ronselaars: Javanen en Chinezen, die hun werk hadden aangeboden waar zij per dag 80 cent tot een gulden betaald zouden krijgen – zij hadden bovendien tien gulden voorschot gekregen. Toen er driehonderdvijftig hunner bijeenwaren, waren zij onder militair geleide per trein naar Batavia gebracht; onderweg waren ongeveer vijf-en-twintig

[1] Dergelijke gelden zijn daar na enige tijd uitbetaald, maar op welke schaal dat is gebeurd, is niet bekend. [2] Aangehaald in J. H. W. Veenstra: *Als krijgsgevangene naar de Molukken en Flores. Relaas van een Japans transport van Nederlandse en Engelse militairen 1943–1945* (1982), p. 279.

ontsnapt. 'De overigen', aldus de samenvatting van de relazen van de dertig *romoesja*'s,

'marcheerden onder Japanse bewaking naar Priok, waar ze aan boord van een schip werden gebracht ... Tot dusver was hun behandeling, ofschoon niemand naar Batavia wilde, vrij goed geweest. Aan boord was de behandeling veel minder, o.m. slecht eten. Het schip bracht hen via Balikpapan naar Palau, vandaar naar Hollandia. Daarna werden ze naar Aitape[1] overgebracht. Hier moesten ze graafwerk doen op het vliegterrein en aan de wegen. Ze ... hebben veel te lijden gehad. Geen salaris, dagelijks niet meer dan een handvol rijst met wat gedroogde groenten. Acht-en-zestig zijn door ondervoeding, buikziekte of malaria omgekomen ... Wie ziek was, kreeg geen eten. Wie niet hard genoeg werkte, werd met een zware knuppel afgeranseld. Zeven zijn er op die manier ... doodgeslagen.[2] Ze hadden in het geheel geen kleren; wat ze van Java hadden meegenomen, was reeds lang versleten. Er waren aanvankelijk ook Papoea's aan het werk, doch die zijn weggelopen.'[3]

Er bestaat geen volledig overzicht van de plaatsen waar *romoesja*'s van Java naar toe zijn gebracht. Een vermoedelijk uit eind september '45 daterende Japanse opgave over de periode juni '43–juli '45 (het wegzenden is al vóór juni '43 begonnen!)[4] vermeldt dat er 200 naar Frans-Indo-China zijn gezonden, 56 400 naar de Grote Oost, 48 700 naar Nederlands- en 31 700 naar Brits-Borneo, 120 000 naar Sumatra, 31 000 naar Singapore en Malakka[5] en 6 100 naar Thailand. Dit geeft een totaal van 294 100[6] en dat totaal is te laag: er zijn ook *romoesja*'s naar Japan en Hongkong getransporteerd[7] en van de na Japans capitulatie in Thailand aangetroffen ca. 4 000 *romoesja*'s werd aangenomen dat zij de overlevenden waren van groepen die tezamen op zijn minst 10 000 Javanen hadden geteld. Dat was een schatting die een Nederlands officier in september '45 in Bangkok maakte, en hij voegde er waarschuwend aan toe dat uit gedetailleerde gegevens van enkele kleinere van die groepen gebleken was, dat zich

[1] in Australisch Nieuw-Guinea [2] Bij Singapore hebben zich gevallen voorgedaan waarbij *romoesja*'s bij wijze van straf levend begraven werden of in een mat gewikkeld die in brand gestoken werd. [3] Brief, 26 april 1944, van de *Nica*-Nieuw-Guinea aan de Nederl.-Indische autoriteiten te Melbourne (ARA, MK, M 102, N.I., 1–4). [4] Tekst: IC, 5 709. [5] Er zijn door de Japanners op Java ook jonge vrouwen aangeworven aan wie gezegd was dat zij in Singapore verpleegster zouden worden – in werkelijkheid werden zij daar in bordelen geplaatst. [6] Brief, 21 sept. 1945, van J. S. Krom (IC, 5 228). [7] Bovendien heeft Bali ca. 7 000 *romoesja*'s moeten leveren (van wie ca. 6 000 omkwamen) en Lombok ca. 4 000 (hoevelen van hen zijn omgekomen, is niet bekend).

onder deze aan de Birma-spoorweg ingezette *romoesja*'s 'een sterfte van 80 en zelfs 90% had voorgedaan.'[1] Belast met uitermate zwaar werk, lijdend onder een tekort aan voedsel en verstoken van alle medische zorg, waren zij bovendien door de Japanners op de hardste wijze aangepakt. 'Sommigen van ons', zo herinnerde zich later een van de aan de Birma-spoorweg ingezette Knil-officieren,

'lukte het wel eens, een gesprek met de Javanen aan te knopen, maar dezen waren altijd nog bang dat de Jap het zou merken. Wat ze dan vertelden, was ontstellend. De Jap had niet het minste medelijden. Zij die koorts (malaria) hadden, werden soms door de Jappen de hele dag in de *kali* gezet met alleen het hoofd boven water, zogenaamd om af te koelen. Anderen die te zwak waren om te werken, werden soms een boom ingejaagd waarvan de takken boven de stromende *kali* hingen. Als ze dan door uitputting zich niet langer konden vasthouden, vielen ze in de *kali* en werden door de stroom meegevoerd.'[2]

Hoevelen zijn elders en op andere wijzen de dood ingejaagd? Het is niet bekend.

Vaststaat dat van de ca. 120 000 naar Sumatra getransporteerde *romoesja*'s nog geen 23 000 in leven zijn gebleven, van de 31 000 die naar Singapore en Malakka zijn gezonden, ca. 10 000 en van de 31 700 die op Brits-Borneo werden ingezet, slechts ca. 2 500. Bekend is voorts dat een grote groep die op Nederlands-Borneo aan het werk gezet werd om dwars door het oerwoud het noordelijk traject van de weg Bandjermasin–Samarinda aan te leggen, in het geheel geen overlevenden heeft gekend. Na de oorlog was de algemene aanvaarde schatting dat van alle *romoesja*'s die gedwongen waren Java te verlaten (en dat zijn er dus aanzienlijk, misschien wel zeer aanzienlijk méér geweest dan de voor de periode juni '43–juli '45 vermelde 294 100), slechts ca. 77 000 naar Java zijn teruggekeerd.[3]

[1] J. S. Krom: Rapport, 21 sept. 1945, p. 4 (IC, 5 228). [2] J. van Baarsel: 'Onder de Jappen', p. 67 (IC, 81 359). [3] Slechts enkele honderden keerden terug vóór het einde van de oorlog, t.w. in juli en in de eerste helft van augustus '45. Zij werden toen demonstratief verwelkomd. Ca. driehonderd bijvoorbeeld die op 1 augustus in Semarang aan land gingen (niet bekend is, waar zij vandaan kwamen), werden door de resident verwelkomd, ontvingen een geldbedrag en kregen kleding uitgereikt. Radio Djakarta berichtte dat hier 'talrijke Japanse en Indonesische functionarissen' bij aanwezig waren. Er werd gezinspeeld op de velen die *niet* teruggekeerd waren: 'Talrijke toespraken werden gehouden waarin gezegd werd dat geen onafhankelijkheid verkregen kon worden zonder dat offers gebracht werden en bloed werd vergoten.' (*Nigis*: *Monitoring Report* no. 1485, IC, L 69).

★

Zoals al vermeld, konden de *romoesja*'s geen berichten naar hun gezin of familie sturen of, voorzover zij analfabeet waren, *laten* sturen, maar de meesten werden op Java-zelf ingezet en zeker niet allen voor lange perioden. Wie dan huiswaarts keerde, had weinig goeds te berichten en dat kan de bezorgdheid ten aanzien van het lot van diegenen van wie men niets vernam, slechts aangewakkerd hebben. Er groeide ook wrok tegen de Japanners die zich, voorzover zij beloften hadden gedaan, niet daaraan hielden en trouwens bij de razzia's opgetreden waren met een stuitende bruutheid. Onvermijdelijk was het dat die wrok zich mede richtte tegen de inheemse bestuurders die, ook als zij niet van willekeur of corruptie blijk hadden gegeven, feitelijke hulp hadden verleend aan de Japanse arbeidsinzet en, dat doende, een deel van hun traditioneel prestige hadden ingeboet. Een gelijke wrok gingen velen koesteren tegen de propagandisten die van november '43 af overal waren gaan rondtrekken – hoe lang dezen dat hebben volgehouden, is niet bekend.

Een van de belangrijkste propagandisten was Soekarno. Hij hield tal van toespraken waarin hij zijn toehoorders opriep, zich als 'werksoldaat' aan te melden en waarin hij diegenen prees die dat hadden gedaan. Bovendien leende hij er zich op 3 september '44 toe om zelf demonstratief als *romoesja* te fungeren.

Vroeg in de ochtend van die dag verzamelde zich in Djakarta een grote menigte om Soekarno en ca. vijfhonderd andere vrijwilligers (Indonesiërs, Chinezen, Arabieren, Indische Nederlanders en een aantal Japanse burgers) uitgeleide te doen bij hun tocht naar het station waar een trein gereed stond die allen naar Bogor (Buitenzorg) zou brengen. 'Precies om tien uur', aldus een persverslag[1],

'marcheerde de groep af . . . onder de bezielende muziek van een Ambonnees fluitorkest.[2] Langs de gehele weg werden zij hartelijk begroet door de bevolking van Djakarta. Uitroepen als 'Leve *Boeng* Karno!'[3], 'Leve het Korps Vrijwillige *Romoesja*'s!' waren niet van de lucht.

Ir. Soekarno was gekleed in een kort broekje en een gewoon overhemd. Op zijn hoofd had hij een gevlochten hoed.

[1] Tekst: *NI*, p. 506–07. [2] Wij herinneren er aan dat van oudsher slechts een deel van de Ambonnezen aan Nederlandse kant stond. [3] 'Broeder (Soe)karno'

. . . Na aankomst op de plaats van bestemming marcheerde de troep . . . keurig in het gelid naar het kantoor van Openbare Werken, waar werd gerust onder het aanhoren van verschillende redevoeringen' –

redevoeringen ter verwelkoming waren dat. Soekarno sprak er een dankwoord voor uit.

'Hij stelde voor, zich een week lang niet te scheren om te bewijzen dat men zonder ophouden had doorgewerkt. Toen belichtte hij de betekenis van deze groep, waarna het hoofd van de *Romoesja*-dienst een doos met suikergoed aanbood, een geschenk van het hoofd van de Propagandadienst aan ir. Soekarno ter verdeling onder de vrijwillige *romoesja*'s. Daarop ging men aan het werk . . . De een moest stenen en zand uit de rivier halen, een ander zwaaide de hamer om de stenen tot gruis te slaan, enz. . . . Ir. Soekarno maakte zich, tezamen met de resident, verdienstelijk met het bewerken van een stapel stenen.

Na afloop had men een gezellige avond, die werd verzorgd door het cabaretgezelschap van het Cultureel Centrum te Djakarta, dat met de vrijwillige *romoesja*'s was meegekomen.'

Van Soekarno's optreden werd een filmopname gemaakt en verschenen foto's in de pers.

Overeenkomstige foto's verschenen in '45 toen hij samen met het hoofd van het Japanse militaire bestuur een bezoek had gebracht o.m. aan de mijnen in Bantam waar hij, aldus zijn eigen woorden, 'beklagenswaardige skeletten slavenarbeid' had zien verrichten. Die tweede reeks foto's leidde er toe dat hij, gelijk al in hoofdstuk 4 vermeld, bezoek ontving van vijf studenten die hem vroegen hoe hij zijn medewerking aan de *romoesja*-inzet kon verantwoorden. 'Als ik', zo gaf hij in '64 zijn antwoord weer, 'duizenden moet opofferen om miljoenen te redden, dan zal ik dat doen. Als leider van dit land kan ik mij de luxe van gevoeligheid niet veroorloven.'

Bij dit verweer willen wij vooreerst slechts opmerken dat de *romoesja*-inzet niet duizenden maar honderdduizenden te gronde heeft doen gaan.

Java's mislukte oorlogseconomie

Wanneer men het als de voornaamste taak ziet van diegenen die aan een oorlogseconomie leiding geven, om, wat de burgerij betreft, de schaars

geworden consumptie-goederen naar billijkheid te verdelen, dan moet geconstateerd worden dat het Japanse militaire bestuur van Java bij de uitoefening van die taak heeft gefaald.

Om te beginnen kon het bestuur op het bedrijfsleven onvoldoende greep krijgen. Dat bedrijfsleven werd in de loop van '42 en '43 corporatief ingericht, d.w.z. dat een veelheid aan nieuwe verbanden werd opgericht, *kumiai*, die elk een bepaalde bedrijfstak omvatten. Elke *kumiai* stond onder een centraal bureau waarin Japanners de lakens uitdeelden; sommige hadden adviesraden waarin naast Japanners ook Chinezen en Indonesiërs zitting hadden, maar de bureauleiding hoefde zich van eventuele adviezen niets aan te trekken. Veel bedrijven waren Chinees eigendom gebleven, de Europese bedrijven waren door Japanners overgenomen. In de nieuwe directies alsook in de leiding van de bureaus hadden meestal vertegenwoordigers van de grote Japanse familieconcerns veel invloed. Die concerns bleven in Japan naar een zo groot mogelijke winst streven – zij deden op Java hetzelfde en dat laatste gold ook voor de Chinezen die er de handel beheersten en er een aanzienlijk deel van het industriële bedrijfsleven hadden opgebouwd. Van geen van de *kumiai* is ooit een studie gemaakt en evenmin bestaat er een studie over de werking van het corporatieve stelsel als geheel – wel is bekend dat in de kringen der Indonesische nationalisten al in '42 maar vooral in '43 de overtuiging veld won dat, hoe vaak de Japanners ook gewaagden van het brengen van 'gemeenschappelijke offers' ter wille van het winnen van de oorlog en de opbouw van de 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer', in feite de offers die uit oorlog en bezetting voortvloeiden, hoogst ongelijk waren verdeeld.

De betogen dier nationalisten leidden er toe dat het militair bestuur op Java in '44 op Hirohito's verjaardag, 29 april, een 'Voorbereidende Commissie tot de Instelling van een Nieuwe Economische Orde voor de Bevolking van Java' oprichtte; twee-en-dertig Japanners, acht-en-twintig Indonesiërs, twee Chinezen en één Indische Nederlander waren tot lid benoemd – het militair bestuur had er dus zorg voor gedragen dat de Japanners in de meerderheid waren. Over het beraad in de subcommissies waarin de genoemde commissie zich splitste, hebben wij geen gegevens – bekend zijn slechts de rapporten die in juli en september '44 door de subcommissies zijn ingediend en die, schijnt het, als het eindresultaat van het werk werden beschouwd.[1]

[1] Tekst in *Japanese Military Administration in Indonesia: Selected Documents*, p. 115–27.

In die rapporten stonden talrijke aanbevelingen en elk van die aanbevelingen mag men als een aanwijzing zien van wat er, naar het oordeel van de leden der subcommissies, was misgegaan.

De eerste twee aanbevelingen luidden:

'Er zorg voor te dragen dat de Chinese, Arabische en inheemse kapitalisten zowel als anderen die voor de economie van betekenis zijn, de conceptie van de individualistische economie met haar najagen van de persoonlijke winst verwerpen en dat zij doordrongen worden van de conceptie dat de publieke belangen prioriteit moeten hebben.

Te bevorderen dat de bevolking als geheel een waarachtig begrip krijgt voor de internationale situatie en dat een einde wordt gemaakt aan economische misdaden zoals het hamsteren, het achterhouden van goederen die verkocht kunnen worden en het bedrijven van zwarte handel.'

Voorts werd in de rapporten geadviseerd: alle lonen onder controle te stellen; de kosten van levensonderhoud te stabiliseren door prijsstijgingen tegen te gaan; de werkloosheid te doen verminderen; delen van de lonen in goederen uit te betalen; in alle ondernemingen Indonesiërs te benoemen tot chef arbeidszaken; de medische zorg voor de arbeiders in loondienst te verbeteren; alle technisch geschoolden apart te registreren; te verhinderen dat geschoolde krachten nieuwe betrekkingen zouden zoeken; nieuwe geschoolde krachten op te leiden; het beheer van de in beslag genomen Westerse cultuurondernemingen aan daarvoor gekwalificeerde inheemsen uit de betrokken streek op te dragen; de landbouwcoöperaties uit te breiden zodat er in elke *dessa* op zijn minst één coöperatie zou komen; die coöperaties te belasten met de koop, het opslaan, het transport en de verkoop van landbouwproducten en het verlenen van voorschotten aan de landbouwers alsmede met de distributie van levensbehoeften en gereedschappen onder de *dessa*-bewoners; industriële en handelscoöperaties op te richten, die laatste vooral in de steden, teneinde de werking van het distributiestelsel te verbeteren; en, tenslotte, in Djakarta een Centraal Industrieel Fonds en in elk regentschap een Industrieel Fonds van dat regentschap in het leven te roepen.

Een lange lijst van aanbevelingen dus (geen van alle uitgewerkt, geen van alle voorzien van een uiteenzetting die aangaf hoe zij in de weerbarstige maatschappelijke werkelijkheid het beste opgevolgd konden worden), die tegelijk een lange lijst van klachten was.

Wat gebeurde er nadien?

Het Japanse militaire bestuur richtte een Kantoor voor de Volkseconomie op dat zich, naar wij aannemen (nadere bijzonderheden zijn niet

bekend), in alle of in sommige aanbevelingen ging verdiepen. Vervolgens werd in april '45 een 'Commissie tot Instelling van een Nieuwe Economische Orde voor de Bevolking van Java' opgericht.

Toen Japan vier maanden later capituleerde, liet die 'Nieuwe Economische Orde' nog steeds op zich wachten.

Wat in de daaraan voorafgaande drie-en-een-half jaar bezetting was geschied, kwam hierop neer dat veel van wat door het Europees bedrijfsleven was opgebouwd, zonder voldoende compensatie voor de samenleving verdwenen was en dat in het niet-Europese deel van die samenleving het spel der economische krachten, waar de Japanners geen greep op hadden gekregen, had geleid tot de ondergang van enkele miljoenen Indonesiërs.

*

In wat het Europees bedrijfsleven op Java had opgebouwd, namen de grote landbouwondernemingen, de cultures, een belangrijke plaats in. Vijf soorten cultures: die van kina, rubber, suiker, thee en koffie, werden in juni '42 onder de controle geplaatst van een Japans Controlebureau voor Cultuurondernemingen. De Europese administrateurs dienden aan dat bureau opgaven te verstrekken van de bedrijfsinventaris, de aanwezige voorraden en de productiecijfers in '39, '40 en '41. De maatschappijen die de desbetreffende ondernemingen hadden opgebouwd, werden door het Japanse militaire bestuur geliquideerd en al hun samenwerkingsverbanden werden opgeheven. Nadien gaf het militair bestuur aan, in hoeverre bepaalde cultures mochten worden voortgezet. In juni '43 werd de controle uitgebreid tot alle ondernemingen voor sisal, kapok en cacao. Voorzover er nog winst werd gemaakt, kwam deze bij het genoemde Controlebureau terecht, bij het militair bestuur dus. Dit zinde de ondernemers in Japan niet en zij wisten in '44 te bereiken dat in beginsel besloten werd dat Japanse firma's het werk van het bureau zouden overnemen. Dat is inderdaad van mei '44 af ten aanzien van de suikerondernemingen geschied – of de wijziging ook met betrekking tot andere cultures is voltrokken, is niet bekend.

Van die cultures werd de kinacultuur, gelijk reeds opgemerkt, door de Japanners beschermd en werd getracht de cultuur van sisal (van belang voor de vervaardiging van touw en zakken) en van cacao te bevorderen.

De overige cultures werden in sterke mate aangetast. Op Java en Sumatra samen werd ruim een tiende van het rubberareaal dat bezit was geweest van ondernemingen, gerooid maar bij de thee- en koffiecultuur op Java was het percentage groter: 52, resp. 28 %. De productie van thee liep terug van 40 200 ton in '40 tot 1 700 ton (in het seizoen '44–'45), die van koffie van 38 000 ton (van juli '42 t.e.m. maart '43) tot minder dan 10 000 ton in '45. De productiedaling was dus aanzienlijk groter dan de verkleining van de arealen, anders gezegd: de cultures leverden per ha veel minder op. Dat kwam door onvoldoende bemesting en ondeskundige behandeling. Op de thee-ondernemingen werden voorts veel fabrieken beschadigd, andere omgezet in fabrieken voor het vervaardigen van touw en zakken.

Een nog veel zwaardere klap werd aan de suikercultuur toegebracht. Van de 85 suikerfabrieken op Java waren in '45 nog maar 13 in werking. Sommige waren volledig gesloopt, andere gebruikt voor de vervaardiging van uit suikerriet gestookt butanol dat de Japanners wilden gebruiken voor de productie van vliegtuigbenzine. De suikerproductie, 1,3 mln ton in '42, was, via 680 000 ton in '43 en 500 000 ton in '44, in '45 gedaald tot 84 000 ton, oftewel per hoofd van de bevolking ca. 1,7 kilo suiker in een geheel jaar, *als* alle geproduceerde suiker in distributie was gebracht.[1] Dat was niet het geval: cijfermateriaal (het is helaas onvolledig) doet vermoeden dat de Japanners in de jaren '42–'45 ongeveer een zesde van de totale suikeroogst naar zich toe hebben gehaald ten behoeve van hun strijdkrachten in het *Nanjo*-gebied. Suiker was aan het einde van de bezetting op Java bijzonder schaars geworden.[2]

Het zou rationeel zijn geweest als de Japanners rijst hadden laten planten op alle *sawahs* die niet langer voor de suikerrietteelt werden gebruikt, maar dat is niet het geval geweest, althans: op een deel lieten zij castorpitten planten en zelfs mais. 'Achter hun plannen kwam je niet', schreef een Europese planter in zijn herinneringen,

'of misschien wisten zij deze zelf niet. Als hun hoofdkantoor zei: 'Je moet eens kijken of je mais kunt planten', dan wilden zij overal mais planten, ook op natte *sawahs*. Ik ageerde eerst sterk, maar liet het toe tot hilariteit der bevolking'[3] –

[1] Aannemelijk is dat door de bevolking veel suikerriet werd aangeplant waarvan de ongeraffineerde bruine suiker niet werd afgeleverd. [2] In augustus '44 was op heel Java de suikerdistributie ingevoerd; het rantsoen bedroeg 1 kg per hoofd per maand. Wij veronderstellen dat die rantsoenen in de loop van '45 in het geheel niet meer ter beschikking gesteld werden. [3] *NI*, p. 278.

mais groeit niet op natte gronden.

Wat de butanol betreft: toen de experimentele productie waarvoor vijf suikerfabrieken van hun installaties beroofd waren en ook nog zeven andere onbruikbaar gemaakt, op gang was gekomen, bleek dat de tankers ontbraken om de butanol naar Japan te vervoeren.

Enig succes hadden de Japanners met het bevorderen van de aanplant van sisal, *rami* (hennep) en andere vezelgewassen, maar de, gezien het textieltekort, voor de gehele bevolking potentieel zo belangrijke katoenaanplant mislukte: het klimaat op Java deugt er niet voor en de planten werden door insecten aangetast. In de residentie Banjoemas was de proefaanplant '*clearly unsatisfactory*', aldus later regent Gandasoebrata, '*but the Japanese authorities . . . reported to . . . Djakarta that the results . . . were very good.*'[1] Trouwens, was er voldoende katoen geproduceerd, dan zou toch de speciale olie ontbroken hebben waaraan de spinnerijen behoefte hadden. Een en ander verhinderde het militaire bestuur niet om in september '43 in een officiële bekendmaking[2], welke inhield dat katoenverbouwers bij inlevering van de oogst ter aanmoediging bonnen zouden krijgen waarmee zij in speciale winkels 'tegen een veel lagere prijs dan op de markt wordt gevraagd', maximaal drie *sarongs* zouden kunnen kopen, de zinsnede op te nemen dat het 'de kwestie van de katoencultuur goed (had) overdacht.'

★

In hoofdstuk 5 vermeldden wij dat de voorraden van alle Europese handelsondernemingen door de Japanners werden geconfisqueerd. Daar bleef het niet bij. In augustus '43 kregen alle modezaken opdracht om te sluiten en in februari '44 ging eenzelfde bevel naar de overige middenstandszaken uit. De voorraden werden verdeeld over Japanse winkels waar Japanse officieren en Japanse burgers inkopen konden doen.

Het militaire bestuur had toen al opdracht gegeven, op heel Java ijzeren hekken en brugleuningen weg te breken en op verscheidene trajecten de tram- en spoorrails op te breken – die rails werd òf gebruikt voor nieuwe verbindingen op Java, zoals die welke voor de afvoer van kolen uit het Bantamse nodig waren, òf naar andere gebieden in de *Nanjo* overgebracht waar nieuwe lijnen werden aangelegd. In maart '44 gelastte het militair

[1] Gandasoebrata: *Banjoemas*, p. 11–12. [2] Tekst: *NI*, p. 511.

bestuur dat een ieder een deel van zijn ijzeren, stalen en koperen gebruiksvoorwerpen moest inleveren; werd er onvoldoende ingeleverd, dan zouden huiszoeking en inbeslagneming volgen. Hoeveel er ingeleverd is, is niet bekend. Vielen de resultaten tegen? Dat zou men kunnen afleiden uit het feit dat althans in Bandoeng met de huiszoekingen vrijwel onmiddellijk na de eerste bekendmaking werd begonnen.

Op 20 december '44 verscheen een nieuwe bekendmaking, nu van de residenten: een ieder diende binnen een maand zilveren, gouden en platina voorwerpen alsmede diamanten en andere edelstenen in te leveren. Het militair bestuur gaf daarbij op, hoeveel in de verschillende stadsgemeenten en residenties door de Indonesiërs, de Chinezen, de Arabieren en de Indische Nederlanders 'vrijwillig' opgebracht moest worden. Er zou voor de ingeleverde waardevoorwerpen worden betaald, wel te verstaan: naar de officiële prijzen, die een fractie waren van wat men er op de zwarte markt voor kon krijgen.[1] De opbrengst, aldus de Japanners, zou gebruikt worden voor de bewapening van de 'zelfmoordcommando's' die op Java moesten worden gevormd om tegen Geallieerde landingstroepen te velde te trekken, en de Japanners maakten het in hun propaganda duidelijk dat er op gerekend werd dat de inzamelingsactie een groot succes zou worden. Uiteraard werd algemeen aangenomen dat, als niet voldoende ingeleverd werd, huiszoekingen en wellicht ook strafmaatregelen zouden volgen. Niettemin werd er door velen niets voor gevoeld om voorwerpen die veelal van generaties her dateerden, een grote gevoelswaarde hadden en in onzekere tijden steeds beschouwd waren als een belangrijke reserve, af te staan en in te wisselen tegen Japanse bankbiljetten. 'De inlevering van goud en edele metalen tegen vergoeding is', noteerde Bouwer in Bandoeng op 12 januari '45,

'al een even grote oplichterij als jaren geleden[2] de 'vreemdelingen-registratie'. Bedragen beneden de f 150 worden door de Japanse banken, belast met inname, taxatie en vergoeding, met een groots gebaar uitbetaald, maar als je zo gek mocht zijn iets te brengen dat meer waard is, bijv. f 1 000, wordt eventjes het Belastingkantoor opgebeld en nagevraagd of je nog achterstallig bent in je Extra-Oorlogsbelasting[3], je Personeels- of Inkomstenbelasting, je Verponding.[4] Is dat het geval . . ., dan wordt om te beginnen het totaal van je achterstand op het uit te betalen bedrag ingehouden . . . en als je dan denkt, dat je dan tenminste de rest in

[1] Wij leiden dit af uit het feit dat voor 1 gram 22-karaats goud door de Japanners f 22 werd betaald (in '40–'41 was de prijs f 2 geweest), terwijl korte tijd later, in maart '45, zulk een gram op de zwarte markt in Medan f 80 opbracht (en in augustus f 190). [2] in '42 [3] in '42 opgelegd [4] belasting op onroerend goed

contanten in je handen krijgt, ben je er weer naast. Er wordt namelijk een rekening-courant bij de *Yokohama Specie Bank* voor je geopend, waar deze rest als deposito wordt gestort en waarvan je iedere maand f 45 af mag halen voor levensonderhoud.

... Vele kostbaarheden verdwijnen dus onder de grond en voorlopig schijnt de Indo-Europese gemeenschap niet van zins te zijn aan de inlevering mee te doen.'[1]

Vijf dagen later, 17 januari:

'Van de 100 karaat aan edelstenen die de Indo-gemeenschap moet opbrengen, is nog geen 15 binnen ... De grote steden zijn allemaal achterstallig. Batavia leverde nog slechts 22% van hetgeen de Japanners geëist hebben, Malang 15%, Soerabaja 14%. Het meeste bracht op het eiland Madoera, nl. 227%, gevolgd door de Midden-Javaanse Vorstenlanden met 113%. De residentie [Bandoeng] is al aan haar quantum toe ... De Chinese gemeenschap van Bandoeng moet 2000 karaat opbrengen.'[2]

23 januari:

'De Indo's zijn tenslotte ook gecapituleerd onder de Japanse dreigementen van terreur, als er niet genoeg edelgesteenten binnenkwamen. De inleveringstermijn is tot het einde van de maand verlengd. Schoonmama is met een bezwaard hart met twee kleine steentjes, tezamen 0,34 karaat, naar een bank gegaan en heeft er 85 papieren Japanse guldens voor gekregen.[3] Het lijkt overigens wel een reclameweek voor 'De Bijenkorf': bij inlevering van 1 karaat wordt een bon verstrekt waarmee men tegen de officiële prijs in het warenhuis Tjioda stof voor een japon mag kopen.'[4]

Het Japanse militaire bestuur maakte na afloop van de aktie bekend dat aan goud tweemaal de raming (beter: de aanslag) was binnengekomen, nl. voor een waarde van f 30 mln, en dat bij de inlevering van edelstenen delen van Oost- en Midden-Java een veelvoud van de raming hadden opgebracht: Besoeki bijna het vijftien-, Madoera het tien-, de Vorstenlanden, Kedoe en Kediri het vijfvoud – daarentegen was in de residentie Batavia maar 60% van de raming opgebracht en in de stadsgemeente Batavia maar 40%.

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 304–05 (12 jan. 1945). [2] A.v., p. 305–06 (17 jan. 1945). [3] Blijkens de dagaantekeningen van de voorzitter van het comité van Indische Nederlanders te Bandoeng hadden dezen op 15 januari 19 karaat diamant ingeleverd en op 21 januari 166 karaat, waar op 5 februari nog eens 335 karaat waren bijgekomen. Zo groot was de angst! [4] Bouwer: 'Dagboek', p. 307 (23 jan. 1945).

*

Wij vermeldden zojuist dat bij de inlevering van edelstenen in Bandoeng de regel werd aangehouden dat wie voor 1 karaat inleverde, een bon kreeg waarmee men in een warenhuis stof voor een japon kon kopen, en eerder dat in september '43 bekendgemaakt was dat katoenverbouwers bij inlevering van de oogst bonnen zouden krijgen waarmee zij maximaal drie *sarongs* zouden kunnen aanschaffen. Dit waren symptomen van het tekort aan textiel, waarop wij nog terugkomen. Hier willen wij onderstrepen dat deze Japanse maatregelen voortvloeiden uit een van de bij het begin van de oorlog in Tokio opgestelde richtlijnen: dat bij de verdeling van schaarse goederen prioriteit moest worden gegeven aan diegenen die zich voor de Japanse oorlogvoering verdienstelijk maakten.

Wij nemen aan (nadere gegevens ontbreken) dat die richtlijn ook ten aanzien van andere goederen in het oog is gehouden, hetgeen dus betekent dat zij niet in algemene distributie kwamen.

Wat kwam wèl in algemene distributie?

Wij hebben er geen overzichten van en als wij die wèl hadden, zouden zij maar weinig zeggen. De desbetreffende aankondigingen waren typisch Japans: men moet ze zien als doelstellingen, maar of deze gehaald werden, was een heel andere zaak. Toen begin april '45 voor het eerst een distributieregeling voor vlees werd bekendgemaakt (ieder zou eens in de veertien dagen een half ons karbouwenvlees krijgen tegen een prijs van 5 cent), schreef Bouwer in Bandoeng: 'Op de nieuwe distributiekaart, geldig voor een heel jaar, die we zojuist hebben gekregen, komt voor het eerst vlees voor, wat niet zegt dat we het ook zullen krijgen.' En daarop liet hij op grond van zijn ervaring van ruim drie jaar bezetting volgen: 'De meeste artikelen die op de distributiekaart vermeld staan, krijgen we nooit.'[1]

De Japanse overheid kreeg om te beginnen nimmer voldoende greep op de producenten van levensmiddelen en andere gebruiksartikelen zoals textiel en evenmin op de handelaren daarin, de groothandelaren inbegrepen. Zowel die producenten als die handelaren hielden waren achter – herhaalde waarschuwingen dat kras tegen de betrokkenen zou worden opgetreden als zij niet opgaven wat zij onder zich hadden, tonen alleen maar aan dat de controle ineffectief was. Veel Japanse corporaties, *kumiai*,

[1] A.v., p. 320 (5 april 1945).

hadden controleurs in dienst: Indonesiërs die laag werden bezoldigd. Aangezien ieder trachtte aanvulling te krijgen op de levensmiddelenrantsoenen en de prijzen van levensmiddelen op de zwarte markt voortdurend stegen, was bij die controleurs de verleiding groot om tegen betaling in geld of goederen een oogje dicht te doen. Trouwens, het was vanouds op Java niet als onbehoorlijk beschouwd dat iemand die een bepaalde machtspositie had, daarvan gebruik maakte om binnen zekere grenzen (het mocht niet de spuigaten uitlopen) zichzelf, zijn gezin en zijn overige relaties te bevoordelen. Ook een deugdelijke distributiedienst ontbrak. Voorzover de functionarissen van die dienst bezoldigd waren, ontvingen ook zij maar een gering bedrag, maar van die bezoldiging was lang niet algemeen sprake. Dat de Japanners, toen zij eind '43–begin '44 het *tonarigoemi*-stelsel (het groeperen van alle ingezetenen in kleine wijkgemeenschappen) op Java invoerden, de distributie aan de wijkhoofden, de *tonarigoemi*'s, opdroegen, betekent dat er voordien geen algemene distributiedienst bestond. Van begin '44 af kwamen de in distributie te brengen goederen dus via de districtshoofden van het *tonarigoemi*-stelsel, de *azatsjo*'s (in de *dessa*'s waren dat veelal de *dessa*-hoofden), bij de wijkhoofden terecht – wij nemen aan dat velen hunner in de eerste plaats voor zichzelf, hun relaties en hun vrienden zorgden (dit was, zoals al bleek, op Celebes regel).

Van een effectieve prijscontrole was ook al geen sprake. In de eerste weken van de bezetting stegen de prijzen op de *passars* doordat de aanvoer stagneerde – zij waren gaan dalen, nadat de aanvoer weer op gang was gekomen. Met name aan de groothandelaren was toen evenwel al duidelijk dat de schaarste aan goederen steeds groter zou worden, en het gevolg was dat zij de voorraden die zij onder zich hadden, òf achterhielden òf tegen hogere dan de officiële prijzen verkochten. De *Kenpeitai* arresteerde in september '42 enkele Chinese en Arabische groothandelaren, maakte hun namen bekend en deed weten dat voortaan nog strenger zou worden opgetreden, aangezien prijsopdrijving gezien moest worden 'als een stilzwijgende rebellie tegen het Japanse gezag'.[1] Nadien werd de prijscontrole opgedragen aan de Indonesische politie en aan de begin '43 in het leven geroepen hulppolitie, de *Keibodan* (op dat korps komen wij in hoofdstuk 11 terug) – die controle nam, aldus in september '44 een rapport van een Indonesiër uit een gebied bij Rembang[2],

'dikwijls de vorm aan van roof. De kleine handelaren blijven daar echter kalm

[1] Samenvattingen *Kan Po*, p. 54. [2] Tekst: *NI*, p. 498–99.

onder, omdat het door een inbeslagneming geleden verlies ruimschoots wordt goedgemaakt door een gelukte smokkeltransactie. Het strenge optreden van politie en *Keibodan* levert dan ook geen resultaten op, maar geeft wel aanleiding tot het plegen van verduisteringen door leden van de politie of de *Keibodan* zelf. Het aantal en het gewicht der in beslag genomen goederen is namelijk niet constant en er wordt geen aantekening van gehouden.'

Herhaalde verboden om goederen te verkopen of te kopen tegen hogere dan de door het militair bestuur vastgestelde prijzen (die vaststelling geschiedde van 1 oktober '43 af per residentie, aangezien de residenties toen, zoals eerder vermeld, als het ware gesloten economische eenheden waren geworden), hadden geen uitwerking. Zo rapporteerde eind november '42 een Indonesisch nationalist aan het militair bestuur het volgende ten aanzien van de verkoop van sigaretten:

'Het is verboden meer te vragen dan op de banderol staat aangegeven, maar de kleinhandelaar moet aan de grossier clandestien reeds een hogere prijs betalen, waaruit volgt dat de prijs voor de consument nog veel hoger ligt. Weliswaar worden er ook sigaretten verkocht tegen de banderolprijs, maar het aantal winkels dat zich met deze verkoop belast, is ontoereikend' –

(andere winkels verkochten dus louter tegen de te hoge prijzen).

'Het gevolg is dat zij die een pakje sigaretten van 12 cent willen kopen, twee à drie keer in de rij moeten staan, waarbij het vaak tot vechtpartijen komt door het gedrang.

Precies zo gaat het bij de handel in andere goederen, maar dat loopt niet zo in het oog als bij de sigaretten.'[1]

De Japanners zelf leverden een bijdrage tot de ongeoorloofde prijsstijging doordat zij het inkopen van grote voorraden die zij zelf nodig hadden, aan Chinese inkopers opdroegen. Die inkopers betaalden contant (de meeste handelaren waren huiverig voor overschrijving op een rekening-courant bij een Japanse bank) en wisten dat het hun Japanse opdrachtgevers maar op één ding aankwam: dat de betaalde goederen geleverd werden. Bankbiljetten om te betalen hadden die opdrachtgevers genoeg. Zij betaalden overigens niet vlug – wie iets aan de Japanners leverde, moest lang op zijn geld wachten. De inkopers hielden daar rekening mee: op de toch al te hoge prijzen die zij zelf betaald hadden, legden zij nog een flinke toeslag.

[1] A.v., p. 486.

*

Er lag nog een andere factor in de Japanse sfeer die de prijzen opdreef: fabrikanten en groothandelaren (dat waren meestal Chinezen of Arabieren) kregen na de Japanisering van het bankwezen geen bankcredieten meer. Integendeel: zij moesten, zoals in hoofdstuk 5 vermeld, hun bankschulden aflossen. Voor elk van die fabrikanten en groothandelaren werd het dus van belang, de hoeveelheid contant geld waarover hij beschikte, drastisch te vergroten (teneinde vervolgens het Japanse geld om te zetten òf in bankbiljetten van de Javase bank òf in zwart gekochte goederen): hoe kon hij dat anders doen dan door de prijzen van zijn waren te verhogen?

Het vasthouden van dat contante geld werd een algemeen verschijnsel: er werd op Java nauwelijks meer gespaard.[1] Toen de Postspaarbank in mei '42 heropend werd, werd door het militair bestuur verwacht dat velen er hun gelden zouden deponeren. In juli '44 werd het streefdoel bekendgemaakt: in mei '45 moest een totaal van f 120 mln zijn ingelegd. Daarvan was in juli '44 pas ruim f 10 mln bijeen (latere cijfers zijn niet bekend): f 7,4 mln ingelegd door Indonesiërs, f 1,7 mln door Japanners, Duitsers en Italianen, f 950 000 door vijf-en-vijftigduizend Chinese spaarders; hun gemiddeld spaarbedrag was slechts f 17,30.

*

De omstandigheden die wij tot dusver in dit hoofdstuk behandelden: het isolement van Java als deel van het geblokkeerde Japanse machtsge-

[1] In de marinegebieden werd het gedwongen sparen ingevoerd. Op Borneo werd bepaald dat ingezetenen van wie aangenomen werd dat zij konden sparen (sparen bij de vestigingen van de Algemene Volkskredietbank, welker aantal werd uitgebreid), buiten de distributie van rijst en zout zouden vallen als zij het sparen nalieten. Op Celebes gold de bepaling dat niemand meer dan f 500 aan contanten in huis mocht hebben en werd op het salaris van overheidsdienaren een spaarbedrag ingehouden. Wij herinneren er aan dat bij de op Moena ingezette *romoesja*'s die per maand recht hadden op ca. f 15 loon, elke maand f 5 ingehouden werd als spaargeld. Op Java gold, zoals eerder vermeld, de bepaling dat niemand meer dan f 100 aan contanten in huis mocht hebben. Het spreekt vanzelf dat effectieve controle op zulk een bepaling onmogelijk was.

bied, Java's vèrgaand isolement van de Buitengewesten, zijn verdeling (per 1 oktober '43) in zeventien zelfvoorzieningsgebieden, het ondeskundig optreden van de Japanse bezetter, zijn beginsel dat de Japanse belangen voorop stonden, de ineffectieve werkzaamheid van zijn corporaties, het voor korte of lange tijd als feitelijke dwangarbeiders inzetten van enkele miljoenen mannen en jongens, het goeddeels opheffen van cultures die miljoenen *dessa*-bewoners nevenverdiensten hadden opgeleverd, het vorderen of inkopen van delen van de oogst en van handelsvoorraden, het inkopen onder dwang van waardevoorwerpen, het in de economie pompen van kolossale hoeveelheden bankpapier, de gebrekkige prijscontrole en het even gebrekkige distributiestelsel – al die omstandigheden (wij hebben nu slechts de belangrijkste genoemd) zijn factoren geweest die de armoede op Java in de hand hebben gewerkt. Java's economie was ook in de Nederlandse tijd kwetsbaar geweest maar het gouvernement had het ontstaan van noodtoestanden kunnen voorkomen. Daargelaten de vraag of zij er de krachten voor bezaten, hadden de Japanners daar geen behoefte aan. Deed zich misoogst voor, dan zou het dus onvermijdelijk tot hongersnood komen.

Die hongersnood is niet uitgebleven.

Gaan wij nu een beeld geven van de schrikbarende verarming die zich op Java ging aftekenen, dan is het noodzakelijk dat wij eerst nagaan hoe het stond met de voorziening van de bevolking met haar belangrijkste voedingsmiddel: rijst.

Verarming en hongersnood op Java[1]

Het begin van de Japanse bezetting ging plaatselijk met rijsttekorten gepaard. Het transport kwam slechts moeizaam op gang (en zou nimmer de *efficiency* bereiken welke het voor de komst der Japanners had gekenmerkt[2]) en bovendien waren, zoals in ons vorig deel vermeld, op de

[1] Schrijven wij over Java als geheel, dan sluit dat steeds Madoera in. Zie voor de plaatsen die wij noemen, kaart XVI op de pag.'s 640–641. [2] Er gingen op Java steeds minder treinen rijden, zodat die welke wèl reden, veelal overvol waren: herhaaldelijk gebeurde het dat passagiers op de daken van de wagons meereden. Wij vermelden in dit verband dat de particuliere spoorwegen op Java aan de Staatsspoorwegen werden toegevoegd, dat in de landelijke gebieden nauwelijks meer autobussen reden en dat in Soerabaja in maart '45 een paardetram werd ingesteld.

noordkust van Midden-Java de machines van talrijke rijstpellerijen door de Afvoer- en Vernielingskorpsen in strijd met de instructies van het gouvernement vernield. Het Japanse militaire bestuur wist, hier en daar met steun van Nederlandse ambtenaren, die tekorten vrij spoedig op te heffen, o.m. door grote voorraden rijst welke door het gouvernement waren opgeslagen, in de verkoop te brengen. De oogst was goed. Gemiddeld had deze in de jaren '37–'41 8,5 mln ton bedragen: ongepelde rijst, wel te verstaan (*padi*), hetgeen ruim 6 mln ton gepelde en geslepen rijst (*beras*) had opgeleverd[1] – per hoofd van de bevolking (maar daar waren veel jonge kinderen onder die minder rijst nodig hadden dan oudere kinderen en volwassenen) kwam dat er op neer dat per dag ca. 300 gram rijst beschikbaar was geweest. Rijst was het hoofdvoedsel, maar bepaald niet het enige: voor de inheemse bevolking waren vooral ook mais, knolgewassen als *cassave* en *bataten* (zoete aardappelen) en vruchten van belang – de mais-oogst was in de jaren '37–'41 gemiddeld 2,1 mln ton geweest, de *cassave*-oogst 8,2 mln, de *bataten*-oogst 1,3 mln. Tenslotte was van betekenis dat men de *cassave* en de *bataten*, die veel zetmeel bevatten, had kunnen aanvullen met vis die rijk is aan eiwitten.

Het Japanse militaire bestuur achtte de rijstoogst te gering: voorzien werd dat een deel er van nodig was voor de voeding van de Japanse militairen in het gehele *Nanjo*-gebied, en gehoopt werd dat grote hoeveelheden rijst naar Japan konden worden geëxporteerd. Er werden dan ook plannen opgesteld om de rijstoogst op Java binnen drie jaar te verdubbelen en daartoe werden deskundigen uit Japan aangetrokken. Die schreven voor dat de Japanse productiemethoden moesten worden ingevoerd: de bemesting van de *sawahs* moest worden gewijzigd en de zaailingen, de *bibit*, moesten op een andere wijze worden geplant. Die wijzigingen hadden in Japan de rijstoogst doen stijgen, maar, aldus regent Gandasoebrata: '*the Japanese did not remember the difference of climate, soil condition and way of life of the people of Indonesia*'[2] – grote weerstand was er bij de inheemse landbouwers om wijzigingen aan te brengen in een eeuwenoude cultuur. Het Japanse experiment werd in veel opzichten een mislukking.

De jaren '42 en '43 gaven een lichte daling van de *padi*-oogst te zien: in '42 werd 8,3 mln ton, in '43 8,1 mln ton geoogst. Niet dat die oogst volledig ter beschikking kwam van Java's ingezetenen! Al in '42 werd

[1] Wordt die *beras* (rode rijst) geslepen, d.w.z. ontdaan van het zilvervlies, dan krijgt men witte rijst. [2] Gandasoebrata: *Banjoemas*, p. 10.

een deel door het Japanse leger gevorderd. Hoe groot dat precies was, is niet bekend.

Hoe kregen de Japanners in '42 en in het grootste deel van '43 de gepelde rijst, de *beras*, bijeen waarop zij de hand wilden leggen?

Die *beras* werd hun geleverd door de rijstpellerijen waarvan veruit de meeste eigendom van Chinezen waren. Die rijstpellerijen waren in '41 door het Nederlands gouvernement gegroepeerd in drie verenigingen van rijstpellers, Rijst-Verkoop-Centrales: een voor West-, een voor Midden- en een voor Oost-Java. De besturen van die drie centrales nu werden in april '42 door het Japanse militaire bestuur erkend en er werd toen bepaald dat zij de enige instellingen waren die rijst (*padi*) mochten inkopen en vervoeren. Tegelijkertijd werd toen een corporatie, een *kumiai*, opgericht: de Vereniging van Groothandelaren in rijst, en die corporatie kreeg de functie om gepelde rijst (*beras*) te verkopen: te verkopen aan het Japanse leger en aan de detailhandelaren in rijst – dat waren meestal handelaren die als verkooppunt een stalletje, een *warong*, hadden.

In augustus '42, ten tijde van de wederoprichting van de departementen van algemeen bestuur, werd onder het departement van economische zaken een Kantoor voor de Voedselvoorziening opgericht en dit Kantoor werd de instantie waaraan de regeling van alle rijstaangelegenheden werd opgedragen – de Vereniging van Groothandelaren in rijst kreeg een zuiver uitvoerende functie.

De daling van de oogst en de Japanse vorderingen brachten al in '42 en '43 een tekort aan *beras* teweeg. Dat bleek uit het stijgen van de prijzen op de zwarte markt. In '38 had een kilo doorsnee *beras* op de *passars* ca. 3½ cent gekost – *beras* van de beste kwaliteit was duurder geweest: in Batavia in '39 10 cent per kilo. De Japanners werden aanvankelijk geconfronteerd met prijsstijgingen die uit de aanvoermoeilijkheden voortvloeiden (op de *passars* in Batavia steeg de prijs van een kilo *beras*, zoals al in hoofdstuk 3 vermeld, tot 24 cent per kilo), maar die gingen zij tegen, hetgeen ook samenhing met de door hen ingevoerde algemene verlaging van de lonen. Op Oost-Java (gegevens over Midden- en West-Java hebben wij niet) werd de maximumprijs in april '42 bepaald op 3,6 cent per kilo. Die prijs betekende dat de landbouwers voor hun *padi* nog veel minder kregen – beseffend nu dat die lage *padi*-prijzen bij de landbouwers de neiging zouden versterken om geen *padi* af te leveren aan de opkopers van de Vereniging van Groothandelaren in rijst, kwam het Japanse Kantoor voor de Voedselvoorziening begin '43 tot het inzicht dat de aankoopprijs van *padi* moest worden verhoogd: hij werd eind maart '43

voor heel Java vastgesteld op (afhankelijk van de kwaliteit) 3¼ tot 3,6 cent per kilo.

Dat de landbouwers meer geld kregen, kon niet voorkomen dat de prijzen van *beras* in de clandestiene handel bleven stijgen: in juni kostte een kilo witte rijst op de zwarte markt in Batavia f 1, in Cheribon f 1,20.

Deze ontwikkeling droeg bij tot een fundamentele wijziging in het Japanse beleid, die ook samenhing met het feit dat Java per 1 oktober '43 in zeventien zelfverzorgingsgebieden (de zeventien residenties) werd verdeeld. De aankoopprijs van *padi* werd verhoogd tot 4 of 4½ cent per kilo, het gehele inheemse bestuursapparaat werd, van de regenten tot de *dessa*-hoofden, gemobiliseerd om er zorg voor te dragen dat elke landbouwer voldoende *padi* zou afleveren en er werd een stelsel voor de distributie van *beras* in het leven geroepen.

Hierover enkele opmerkingen.

De eerste is dat het instellen van de zeventien zelfverzorgingsgebieden betekende dat residenties die naar verhouding veel *padi* opbrachten, minder gemakkelijk in staat waren om *padi* of *beras* te vervoeren naar residenties waar minder *padi* groeide – transporten welke bovendien bemoeilijkt werden doordat er minder goederenwagons en minder vrachtauto's waren. De tweede opmerking is dat de verhoging van de aankoopprijs van *padi* niet effectief was, doordat de landbouwers voor het geld dat zij kregen, vrijwel niets konden kopen dat voor hen waarde had. De derde, dat bij de distributie van *beras* prioriteit werd gegeven aan de stadsgemeenten en de overige grote plaatsen en dat met de behoeften van de bevolking in de kleinere plaatsen geen rekening werd gehouden. Nog ernstiger dan dit alles was dat de aan de landbouwers opgelegde afleveringsplicht niet betrekking had op de oogst uit de periode maart–september '44 maar op die uit de periode die achter de rug lag: maart–september '43, en dat door de Japanners bij het bepalen van wat elke residentie moest afleveren, van te hoge oogstcijfers was uitgegaan. Zoals gebruikelijk hadden de opkopers de *padi* gekocht en betaald terwijl zij nog te velde stond – de vorderingen werden opgelegd in een periode waarin de meeste landbouwers de *padi* al aan de opkopers hadden afgeleverd (die vaak de grootste moeite hadden om haar uit de opslagplaatsen verder te transporteren); die landbouwers beschikten nog slechts over de *padi* die zij voor het levensonderhoud van hun gezin en voor de aanplant in '44 nodig hadden. Landbouwers die maar een kleine *sawah* hadden, hielden, nadat zij het *dessa*-hoofd de van hen gevorderde hoeveelheid *padi* hadden gebracht, vrijwel niets meer over – daar was de Japanners

ook wel op gewezen, maar dezen hadden gemeend dat die landbouwers door het aanplanten van voldoende mais, *cassave* en *bataten* heel wel in leven zouden kunnen blijven.

De distributie in de steden kwam slechts langzaam op gang. 'Elke middag', zo rapporteerde een Indonesiër eind '43 met betrekking tot de situatie in Djakarta aan het Japanse bestuur[1],

'staan duizenden en duizenden mensen voor verschillende *warongs*. Vechtpartijen zijn aan de orde van de dag, nl. om aan een liter of anderhalve liter rijst te komen. Dit beeld wordt ook in andere steden gezien. Van verschillende kanten worden rapporten ontvangen, vermeldend dat die-en-die reeds zoveel dagen geen rijst kan krijgen. Het aantal dagen varieert van vijf tot twee.'

Deze rapporteur wist ook te vermelden dat inheemse bestuurders landbouwers die nog slechts 100 of 200 kilo *padi* voor eigen gebruik hadden overgehouden, gedwongen hadden, een deel daarvan te verkopen. 'Behalve dat men dan zo goed als niets meer bezit om van te leven, vraagt men zich af, hoe aan zaaizaad voor de volgende aanplant te komen.'

Een vooraanstaand nationalist, Achmed Soebardjo, waagde het in januari '44 om, zonder daartoe verlof van de Japanners te hebben ontvangen, een rondreis over heel Java te maken waarbij hij in 60 *dessa*'s de problemen onderzocht die uit de gedwongen leveranties waren voortgevloeid. Zijn conclusie was dat de landbouwers 10 tot 30% van de in '43 geoogste *padi* extra hadden moeten inleveren en dat in het geheel geen rekening was gehouden met de verschillen in opbrengst van de verschillende *sawahs*. Voorts was hem gebleken dat de distributie haperde, dat de rantsoenen in talloze kleine plaatsen minimaal waren, dat de Chinese opkopers die als agenten van het Kantoor voor de Voedselvoorziening optraden, grote hoeveelheden rijst in de zwarte handel brachten en dat het gros van de bevolking niet in staat was, de prijzen te betalen die daar werden gevraagd.

De rijstrantsoenen (wij hebben er maar weinig gegevens over) gingen plaatselijk in hoge mate verschillen. In Bandoeng werd het eind oktober '43 ingestelde rantsoen van 200 gram per persoon per dag midden december tot 160 gram verlaagd. In februari '44 was het dagrantsoen in Djokjakarta 75 gram, in maart was het in Djakarta 115 gram, later in dat jaar eerst 200, van 1 oktober af 160 gram – en daarbij weten wij niet eens

[1] Tekst in *NI*, p. 489.

of al die officiële rantsoenen (zij werden van begin '44 af verdeeld door de *tonarigoemi*'s) steeds verkrijgbaar waren.

Wèl weten wij drie dingen: dat droogte er toe leidde dat de *padi*-oogst in '44, met '43 vergeleken, met 1,2 mln ton daalde (van 8,1 tot 6,9 mln ton), dat de Japanners voor eigen gebruik op Midden-Java in het oogstjaar '44–'45 meer dan twee-en-een-halfmaal zoveel rijst vorderden als in het oogstjaar '43–'44, en dat de prijzen op de zwarte markt voortdurend stegen. In Djokjakarta moest men in februari '44 in de zwarte handel voor een kilo rijst f 1,55 betalen, in Soerabaja in augustus f 1,90, in Pati (Midden-Java) in september f 0,70, in Bandoeng in januari '44 f 0,60, in augustus f 0,95 ('de verkopers', noteerde Bouwer in Bandoeng, 'houden zich aan hun eigen en niet aan de officieel vastgestelde prijzen. Voor minder dan hun eigen prijzen staan zij hun waren niet af en vernietigen ze desnoods. En niemand doet er iets tegen' [1]), in oktober f 2, in december f 3, in Djakarta in februari '44 f 1,70, in juni f 0,85, in oktober f 1,80, in november f 3,60.

De Indisch-Nederlandse schrijfster Beb Vuyk die in Soekaboemi woonde, stuurde in die tijd elke maand een inheemse helper, Simin, met geld en voedsel naar haar schoonmoeder in Djakarta. 'De laatste tijd', zo schreef zij in haar aantekeningen,

'konden we alleen gekookte rijst sturen, het vervoer van rauwe rijst is verboden. Wie gesnapt wordt, dwingen de Japanners de smokkelwaar op te eten. Simin zag op het station een man en een vrouw met de bajonet op de buik gedwongen worden handenvol rauwe rijst te slikken. Het waren geen echte smokkelaars, alleen maar mensen van buiten die voor hun hongerige familie in de stad een paar liters rijst meebrachten.

... De dagelijkse zorgen om aan eten te komen zijn zo groot dat we zelden aan de toekomst denken. Zelfs hier in de bergen is eten een probleem, hoewel ons huis tussen de rijstvelden ligt en mama een *sawah* bezit. Eén vijfde van de opbrengst moet ingeleverd worden, de taxatie vindt plaats voor ze oogstbaar is. Die taxatie is altijd te hoog, waardoor we soms meer dan een derde van de oogst kwijt zijn. Twee jaar geleden ben ik gaan klagen bij het onderdistrictshoofd. 'Denk niet dat ik u onrechtvaardig behandel, mevrouw', zei hij, en toen, eerst naar achteren omziend met een gebaar dat nu bij velen een gewoontebeweging is geworden: 'Officieel moet ik een vijfde van de getaxeerde opbrengst vorderen, en daarnaast heb ik ook officieel, maar in het geheim, de opdracht om zo hoog te taxeren dat niet meer dan de helft ... overblijft' [2] –

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 269 (7 aug. 1944). [2] Beb Vuyk: 'Uit een Indisch dagboek' in: *Den vaderland getrouwe. Een boek over oorlog en verzet* (1962), p. 256.

deze momentopname (betrekking hebbend op eind '42!) onderstreept, in welke mate het feitelijk gebeuren kon afwijken van de officieel bekendgemaakte regels.

*

Bij enkele gelegenheden kwam het in '44 tot ernstige ongeregeldheden op West-Java, die ten nauwste met de gedwongen rijstleveranties samenhingen.

In januari '44 was in een district bij Tasikmalaja (zie kaart XVI op de pag.'s 640–641) een algemene verbittering ontstaan waar een fanatieke Islamietische leider, *Kiaji* Djenal Moestapa, hoofd van een *pesantren*, op inhaakte: hij predikte dat *Allah* de verdrijving der Japanners vergde en bewapende zijn leerlingen met bamboesperen, zeggend dat deze sterker zouden blijken dan de wapens der Japanners en dat ieder die met dezen slaags zou raken, onkwetsbaar zou blijken. Een kleine groep militairen van de *Kenpeitai* stelde op 18 februari een onderzoek in en nam Moestapa in verhoor, hetgeen met de gebruikelijke mishandelingen gepaard ging. Er ontstond een gevecht waarbij een *Kenpeitai*-officier werd gedood. Moestapa werd bevrijd en de groep van de *Kenpeitai* moest het veld ruimen. Zij kwam twee weken later, 1 maart, aanzienlijk versterkt terug. Nu vond zij vele honderden, volgens sommigen zelfs enkele duizenden, Indonesiërs tegenover zich, van wie velen met keien, bamboesperen en messen gewapend waren. Felle gevechten ontstonden die, heet het, aan vijf inheemse politiemannen, meer dan vijftig Japanners en meer dan honderd opstandelingen het leven kostten. Ca. vierhonderd opstandelingen werden door de *Kenpeitai* gearresteerd en van hen werden twee-en-tachtig door de militaire rechtbank te Djakarta ter dood veroordeeld; de gevoelens der Islamieten ontziend, spaarden de Japanners Moestapa's leven – zij deden weten dat hij ontoerekeningsvatbaar was.

In mei, juni en augustus '44 kwam het tot overeenkomstige ongeregeldheden in het regentschap Indramajoe, deel van de residentie Cheribon. Ook bij deze traden Islamietische voormannen als leiders op. In augustus waren de ongeregeldheden het ernstigst: de regent en de *wedono* van het betrokken district die het afleveren van de *padi* waren komen controleren, werden op de vlucht gejaagd, hetgeen de Japanners noopte, sterke troependetachementen naar het regentschap te zenden; hoeveel slachtoffers bij die gelegenheid zijn gevallen, is niet bekend.

Na het neerslaan van deze laatste opstand ging het Japanse militaire bestuur er accoord mee dat een in Djakarta bij dat bestuur als adviseur werkzame Indonesiër, *Raden* Prawoto Soemodilogo, zou onderzoeken of aan het gebeurde in het regentschap Indramajoe Islamietisch fanatisme dan wel andere factoren ten grondslag hadden gelegen. Het rapport dat hij eind oktober '44 aan het Japans militair bestuur voorlegde[1], kwam hierop neer dat enkele *hadji*'s voor hun betogen alleen maar weerklank hadden gevonden doordat in het betrokken district ware noodtoestanden waren ontstaan. Men had er in '43 al een zo groot deel van de rijstoogst moeten inleveren dat sommigen zich hadden moeten voeden met bladeren van bananenbomen en dat talrijke kinderen en ouden van dagen van honger gestorven waren. Er was in het district bepaald (die bepaling gold ook elders) dat een landbouwer voor elke 500 kilo *padi* die hij inleverde, een kledingstuk zou krijgen tot een maximum van vijf – de rijke landbouwers hadden er vijf gekregen van wie ze enkele zwart hadden verkocht, en de arme geen een omdat ze de norm van 500 kilo niet hadden kunnen halen. Bovendien waren die kledingstukken verdeeld via de inheemse bestuursambtenaren en die hadden eerst voor zichzelf, voor hun familieleden, voor hun klerken en voor de politie gezorgd. Dat alles had al verbittering gewekt maar deze was ten top gestegen toen voor de oogst van '44 was bepaald dat, terwijl andere regentschappen in de residentie Cheribon 350 tot 400 kg *padi* per hectare moesten inleveren, de landbouwers van Indramajoe 1 500 kg per ha moesten inleveren. Er waren er onder hen geweest die, doordat zij hun oogst al aan opkopers hadden verkocht, in de zwarte handel *padi* hadden moeten kopen voor 20 cent per kilo, waarvoor ze dan bij inlevering 4½ cent betaald kregen. En waarom was aan Indramajoe een zo hoge schatting opgelegd? De landbouwers waren er van overtuigd dat de ambtenaren van het binnenlands bestuur waren omgekocht door de eigenaren van rijstpellerijen en de groothandelaren in rijst – Chinezen die bovendien aan het personeel van de spoorwegen beloningen zouden hebben gegeven. Verbittering was er ook omdat de *romoesja*'s uit Indramajoe, van wie de meesten een arbeidscontract van drie maanden hadden getekend, na meer dan een jaar nog steeds niet waren teruggekeerd. Zo was het gekomen tot een bijeenkomst van landbouwers die besloten hadden, de *padi* niet in te leveren; zij hadden er gezegd dat, aldus Prawoto's rapport, 'als zij door de politie werden doodgeschoten, hun lot beter zou zijn dan wanneer zij van honger zouden sterven.'

[1] Exemplaar in ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXV, 19.

*

Wij vermeldden in hoofdstuk 3 dat het Japanse militaire bestuur in '42 Indonesische adviseurs had benoemd bij de departementen van algemeen bestuur. Uiteraard onderhielden die adviseurs onderling contact, maar als zij het er over eens waren dat een bepaalde Japanse maatregel een ongunstig effect had, dan had dat geen enkele uitwerking: als groep hadden zij geen status. Over het algemeen waren de Japanners in adviezen niet bijster geïnteresseerd en aan adviezen, uitgebracht door personen of instanties die daartoe geen opdracht hadden ontvangen, hadden zij geen enkele behoefte.

Toen nu in september '44 door minister-president Koiso was aangekondigd dat aan 'Oost-Indië' 'onafhankelijkheid' zou worden verleend, besefte het Japanse militaire bestuur op Java dat Indonesiërs op die 'onafhankelijkheid' moesten worden voorbereid. Daar vloeide o.m. uit voort dat de departementele adviseurs verlof kregen om naast de in '43 opgerichte Centrale Adviesraad een eigen college te vormen: het College van Adviseurs. De Centrale Adviesraad had men kunnen zien als aanloop tot een parlement – het College van Adviseurs kon men nu zien als aanloop tot een kabinet. Soekarno werd van het nieuwe college voorzitter en tot de veertien leden (sommige departementen hadden meer dan één adviseur gekregen) behoorden o.m. Dewantoro, Oto Iskandar Dinata, Abikoesno, Hatta, prof. Soepomo, Prawoto en Soekardjo Wirjopranoto.

Het college kwam (zonder dat er Japanners bij waren!) op 16 december '44 voor het eerst bijeen[1] om zich te beraden over de eerste vraag die het Japanse militaire bestuur met verzoek om advies had voorgelegd: hoe de *padi*-leveranties beter geregeld konden worden. Alle adviseurs wisten dat zich op die gebieden grote misstanden hadden ontwikkeld – was het dan wel verstandig daar de Japanners duidelijk op te wijzen? Soekarno stelde hen gerust: 'Zelfs de meest geheime zaken die betrekking hebben op de *padi*-leveranties, kunnen', zei hij, 'zonder enig bezwaar door u worden verwerkt in uw antwoord.' Een van de leden wees er toen op dat de Centrale Adviesraad terzake al inlichtingen had gekregen van een van de hoofdambtenaren van het departement van economische zaken: het militaire bestuur had 'ongeveer 23 % van de *padi*-oogst' geëist – dat was,

[1] De verslagen van de vergaderingen van het college zijn in het Nederlands vertaald door dr. R. de Bruin, het verslag van de eerste vergadering is IC, 36 580.

meende hij, niet buitensporig veel en toch hadden zich alom tekorten voorgedaan, ja was het tot hongersnood gekomen. De verdere discussie leidde tot het denkbeeld, een aantal leden van het college op te dragen, in de verschillende delen van Java een onderzoek in te stellen. Waarnaar? Alleen naar de *padi*-leveranties? 'Momenteel', zei een van de adviseurs, *Raden Mas Ario* Woerjaningrat,

'is de maatschappij ontevreden, niet alleen over de *padi*-verkoop maar ook over de *beras*-distributie.

SOEKARNO: De voorgelegde vraag betreft de *padi*-leveranties aan de regering. Waarom de bevolking niet tevreden is? Er zijn duizend-en-één redenen. U kunt ze allen opsommen.

WOERJANINGRAT: Kunt u, voorzitter, antwoord geven op de vraag hoeveel procent van de opbrengst aan het leger moet worden verkocht?

SOEKARNO: Ik weet het zelf niet.'

Er werd besloten, zes leden van het college te belasten met het instellen van een onderzoek – Soekarno nam op zich, voor reispassen te zorgen. Van die onderzoek-commissie werd Iskandar Dinata voorzitter en werd Prawoto een van de leden. De zes verdeelden onderling de verschillende residenties en er werd door het College van Adviseurs besloten dat zij niet alleen over de *padi*-leveranties inlichtingen zouden inwinnen maar ook over de levensmiddelenvoorziening in het algemeen, het distributiestelsel, de officiële en de zwarte prijzen van *padi* en *beras*[1], de gevolgen van de afsluiting der residenties en de malversaties.

Na een kleine drie weken waren de leden van de onderzoekcommissie weer in Djakarta bijeen. Zij stelden hun rapport op en dat rapport werd op 8 januari '45 in de vierde vergadering van het College van Adviseurs door Iskandar Dinata voorgelezen.[2] De onderzoek-commissie wees er op dat er in '44 misoogst was geweest; dat de bevolking in de verschillende residenties meende dat de ingeleverde *padi* uit de betrokken residentie, 'ja zelfs uit Java, wordt weggevoerd'; dat 'het saamhorigheidsgevoel' nog niet was doorgedrongen tot 'de rijke boeren, in het algemeen de rijke en invloedrijke personen', en dat er onvoldoende controle was op de *padi*

[1] Toen op 27 december de tweede vergadering van het College van Adviseurs plaatsvond, zei Hatta dat volgens een door hem ingesteld onderzoek in oktober '44 in de zwarte handel voor *beras* gemiddeld een prijs was gevraagd, acht-en-een-half maal zo hoog als de officiële (deze was 10 cent per kilo), en in december elf-en-een-kwart maal zo hoog. [2] De notulen van de vierde, vijfde en zesde vergadering: IC, 36626.

'op haar weg, speciaal vanaf de opkoper tot haar aankomst bij de regering.' Dit alles werd toegelicht en daarbij werd er o.m. op gewezen dat de ingeleverde *padi* door het tekort aan transportmiddelen veel te lang in de opslagplaatsen bleef liggen ('zodat vaak de *padi* bedorven is, ja soms ontkiemt ze zelfs') en dat in de residenties Bogor en Bantam nieuwe inleveringsnormen waren ingevoerd: in de residentie Bogor moest van *sawahs* die het eigendom waren van personen die in steden woonden, 90% van de oogst worden ingeleverd en bij zelfbebouwing gold een oplopende schaal, beginnend bij eigenaars van *sawahs*, kleiner dan 1 ha, die 40% van de oogst, en eindigend bij eigenaars van *sawahs* van 5 ha of meer, die 75% van de oogst moesten inleveren. Daarentegen zou in de residentie Bantam een uniforme schaal worden toegepast: elke landbouwer moest twee-derde van de oogst inleveren. Dit waren cijfers die heel wat hoger waren dan de 23% waarvan het departement van economische zaken had gerept!

Ten aanzien van de distributie was aan de onderzoek-commissie gebleken dat er grote verschillen waren: in Djakarta bedroeg het dagelijks rijstrantsoen nu 180 gram, in Kediri 150, in Garoet 120, maar in Pekalongan 230, en buiten dergelijke steden '(bleef) de rijstdistributie in het algemeen beperkt tot ambtenaren' en kreeg 'het gewone volk' vrijwel niets: in een *dessa* in het regentschap Bandoeng 32 gram per dag per persoon, in een district in de residentie Bogor 30 gram per dag per woning en in een district in de residentie Bodjonegoro 20 gram per dag per gezin.

De zwarte prijzen verschilden per residentie, afhankelijk van de *padi*-opbrengst. In de residentie Besoeki was die prijs voor een kilo *beras* 20 cent, in de steden nergens lager dan f 1,50, in Bogor en in de omgeving van Djakarta zelfs f 4.

Aldus het rapport van de onderzoek-commissie.

Toen Iskandar Dinata het had voorgelezen, gaf Prawoto een beeld van wat hij in de residentie Pekalongan had geconstateerd:

'De *padi* wordt door de landbouwer naar de woning van het *dessa*-hoofd gebracht per draagstok ... Vandaar voert de boer zijn *padi* naar de opslagplaats ... Als de *padi* die naar de opslagplaats vervoerd wordt, nat is, dan wordt op het gewicht ervan een korting berekend, soms tot 30%. Bij het wegen van de *padi* wordt met de gewichten gesmokkeld, tot 20%. Verder kan de rijstpellerij nog een korting op het gewicht vragen wegens lagere kwaliteit, tot 10%. Op deze wijze kan de korting in totaal tot 60% bedragen ... Ook wordt op plaatsen waar de *kumiai* vertegenwoordigd is, aan de landbouwer een contributie van 2 cent per 100 kg gevraagd.'

Prawoto's bevinding was dat de landbouwer in Pekalongan gemiddeld voor 100 kilo *padi*, die f 4 had moeten opbrengen, slechts f 1,88 had ontvangen. Dat bedrag was hem overigens niet meteen uitbetaald: dat moest de pellerij doen en zij trok nog een percentage af, overeenkomend met het gedeelte van de oogst dat op de opslagplaats (deze was niet bewaakt) gestolen was of aan gewicht had ingeboet door indroging.

Eén regentschap in de residentie Pekalongan, aldus verder Prawoto, had in acht maanden meer dan 16 000 ton rijst geleverd maar de rijstpellerijen hadden slechts 11 000 ton afgerekend, 'dus zijn er 5 000 ton verdwenen. Dat is pas in één regentschap! Hoe zal het er uitzien, als straks een onderzoek wordt ingesteld in een hele residentie of over geheel Java?' Duidelijk was dat de controle faalde. Geen wonder! 'In de controlelichamen zitten de eigenaren der pellerijen' (Hatta: 'Zelfcontrole!') 'Honden bijten elkaar niet.'

Het lid van de onderzoek-commissie dat o.m. het regentschap Pati had bezocht, deelde mee dat men daar niet 23 maar 57 % van de getaxeerde oogst had moeten inleveren. De taxatie had ruim 300 000 ton belopen en men had er ca. 170 000 ton moeten inleveren. De werkelijke oogst was evenwel slechts 130 000 ton geweest. 'Er werd mij gerapporteerd dat van de landbouwers de hele opbrengst van hun *sawahs* werd gevorderd; ja, er zijn er zelfs die méér dan de hele opbrengst van hun *sawahs* moesten inleveren en hoe zij er aan moesten komen, dat moesten zij zelf weten.' Dit alles had tot zoveel beroering geleid dat de opgelegde 170 000 ton tot 70 000 was verlaagd. Van de residentie Kedoe daarentegen was van een *padi*-oogst van 460 000 ton slechts 60 000 ton gevorderd.

Iskandar Dinata vatte samen: 'De landbouwers voelen: wij planten *padi*, maar wij krijgen geen voedsel. Dat is de sfeer waarin de bevolking leeft.' Er moesten, zei hij, terwille van de oorlogvoering offers worden gebracht maar die waren hoogst ongelijk verdeeld:

'In Bantam en de Preanger zijn er vele dorpshoofden die *sawahs* bezitten, maar velen van hen doen niet mee aan de *padi*-leveranties. Zij hebben de verdeling hiervan zo uitgestippeld dat anderen de plicht krijgen om *padi* te leveren. Vooral in de residentie Bantam hebben de wetsgeleerden een sterke positie en gewoonlijk zijn deze *oelama's*[1] rijk. Ten aanzien van hen durft het dorpshoofd niet vast te stellen, hoeveel *padi* zij moeten leveren . . . Uit huiszoekingen bleek dat er veel gehamster van *padi* is, ja dat zelfs personen die bij de Propagandadienst werkzaam zijn, *padi* hamsteren in de kelder onder hun huis . . . De kleine boeren voldoen in het algemeen wel aan hun inleveringsplicht, omdat zij bang zijn.'

[1] Islamietische voorgangers

Woerjaningrat vroeg vervolgens of een residentie die veel *padi* opbracht, niet andere residenties kon helpen. 'Dat valt', zei Iskandar Dinata, 'onder de competentie van de centrale overheid en wij weten hiervan niets.'

Hoeveel kreeg het Japanse leger eigenlijk? Woerjaningrat dacht: 'in elke residentie 20%' (niet van de totale *padi*-oogst maar van het ingeleverde deel daarvan). Neen, zei Iskandar Dinata: 'dat verschilt: in Bantam 25%, in de Preanger 15% en in Bogor 20%', maar hij was de enige die die cijfers kon geven: de vijf andere leden van de onderzoek-commissie hadden er niet naar gevraagd (wij vermoeden: niet naar *durven* vragen).

Het was alles even somber. Hoe kon men een verbetering bereiken?

Soekardjo Wirjopranoto zei dat het College van Adviseurs het Japanse militaire bestuur moest voorstellen, 'een goed apparaat' in het leven te roepen 'zowel voor de inzameling van *padi* als voor de distributie van *beras* ten behoeve van de bevolking.' Er werd, meende hij, per jaar 8 tot 9 mln ton *padi* voortgebracht (in werkelijkheid in '44 slechts 6,9 mln ton) – controle van de distributie moest beginnen bij de rijstpellerijen. Neen, zei Abikoesno, alles wat met de rijst te maken had, moest onder een directorium worden geplaatst en hij kwam tot dat voorstel door, zei hij,

'de omstandigheid waarin de bevolking nu leeft, waarin ons volk om zo te zeggen geen bestaan meer heeft, vooral op het gebied van de voeding, terwijl het helemaal geen bescherming meer heeft en niet weet tot wie het zich moet wenden voor zijn leed, wanneer ook de *dessa*-hoofden corrupt zijn benevens het binnenlands bestuur dat daarboven is geplaatst.'

Een directorium dus?

Er werd over gestemd: slechts drie adviseurs stemden vóór.

Er kwam een ander voorstel ter tafel, nl. van Iskandar Dinata: *padi* moest beschouwd worden als een goed waarin niet mocht worden gehandeld.

Waarom alleen *padi*, vroeg een der adviseurs: andere voedingsmiddelen zoals mais en *cassave* waren even belangrijk!

Dewantoro waarschuwde tegen een teveel aan overheidscontrole, waardoor meer en meer goederen werden achtergehouden. Hij vroeg

'aandacht voor het pessimisme dat het volk thans beheerst. Vroeger kon men nog koemelk kopen, al was ze nog zo duur. Sinds de *padi* door de overheid wordt beheerd, is de melk verdwenen. Zo is het ook met andere goederen die door de *kumiai* beheerd worden. Deze goederen verdwijnen uit de normale markt, maar op de zwarte markt zijn ze nog te krijgen.'

Iskandar Dinata trok zijn voorstel in.

Hatta had een ander voorstel: voor elke *dessa* moest berekend worden hoeveel *padi* er diende achter te blijven, en alles wat restte, moest aan de regering worden overgedragen, niet aan de rijsthandelaren en de rijstpellerijen, 'het is logisch', zei hij, 'dat er geen vrije handel is.'

Opnieuw werd gestemd: zeven voor, zeven tegen, Soekarno stemde niet mee.

Derde voorstel: de rijstpellerijen dienden onder de controle te worden geplaatst van een lichaam waarin niet alleen Japanners en Chinezen maar ook 'vertegenwoordigers van andere bevolkingsgroepen, bijvoorbeeld Indonesiërs', zitting zouden hebben. Prawoto vulde het voorstel aan: het Japanse militaire bestuur diende alle rijstpellerijen in beslag te nemen. Stonden die dan niet al onder de Japanse corporatie? Ja, maar de Chinese eigenaren deden wat zij wilden. 'Hun opkopers', zei Soekardjo Wirjopranoto,

'gaan de dorpen in met het gevoel dat zij door Japan worden beschermd. Zij treden hooghartig en brutaal op. Wat door hen vastgesteld is, moet de bevolking opbrengen. Zij zeggen: 'Op die-en-die dag moet men *padi* op die-en-die plaats brengen, want de vertegenwoordigers van de rijstpellerij willen dan komen, willen de *padi* kopen', en dat alles doen zij met gebruikmaking van de naam *Nippon*.'

Alle adviseurs waren het er over eens dat de eigenaren van de rijstpellerijen niet deugden. Wat moest dan geschieden? Moesten die pellerijen gekocht of simpelweg genationaliseerd worden?

Eindelijk werd het College van Adviseurs het eens: genationaliseerd.

Eveneens met algemene stemmen werd nog een ander voorstel aangenomen: de *padi*-prijs moest verhoogd worden.

Beide voorstellen werden mèt het rapport van de onderzoek-commissie en mèt een volledig verslag van de discussies (deze hadden drie dagen in beslag genomen: 8 en 13 januari en 6 februari '45) begin maart aan het Japanse militaire bestuur voorgelegd.

Dat bestuur beperkte zich tot de wijziging die het simpelst was: de *padi*-prijs werd van 4 of 4½ cent per kilo tot 15 cent verhoogd[1], welke maatregel weinig effectief was want de landbouwers konden voor het

[1] Hier vloeide een verhoging van de officiële prijs voor *beras* uit voort; te dien aanzien weten wij slechts dat deze in juli in de Preanger regentschappen 18 cent per kilo was.

extra-geld dat zij ontvingen, toch niets kopen.

Voor het overige veranderde er niets.

*

Het jaar '45 bracht een nieuwe gevoelige verlaging van de *padi*-oogst: van 6,9 tot 5,6 mln ton. Er was dus nòg minder *beras* om te distribueren. In Djakarta kostte de rijst op de zwarte markt in februari f 6,50 per kilo, in Bandoeng eind maart f 4, eind april f 2,25, twee weken later f 3,50, en ook 'de andere artikelen', noteerde Bouwer, waren toen 'naar verhouding' gestegen. Op 16 juli (later in mei en in juni was de prijs van *beras* op de zwarte markt weer wat gedaald) schreef hij:

'Het loopt weer spaak met de rijstdistributie. In sommige wijken is vandaag slechts een deel van het dagelijks rantsoen uitgereikt, aangevuld met *ketan* (kleefrijst)[1], *djagoeng* (mais), *oebi* (*sweet potato*) of *gaplek* (gedroogde zetmeelknollen)[2], welke artikelen van nu af aan regelmatig zullen worden gedistribueerd. Het militair bewind heeft ernstige moeilijkheden met de opvordering van rijst, die bij lange na niet opbrengt wat het zich gedacht had. Vele landbouwers hebben het bijltje er bij neergelegd, zolang zij hun rijst voor 12 cent per liter[3] aan [het] gouvernement moeten afstaan, terwijl zij er op de zwarte markt eigenlijk net zoveel voor kunnen krijgen als zij zelf willen, indien zij het maar transporteren kunnen. Nu dat onmogelijk is, verbouwen zij precies zoveel als zij voor zichzelf en hun gezin nodig hebben. De landbouwers die nog wel bereid zijn om meer te verbouwen, houden . . . een groot deel achter voor verkoop op de zwarte markt. Wat nog binnenkomt bij de verzamelkantoren van het gouvernement, kan (en dat is de derde belemmerende factor) bij gebrek aan transport niet over de districten verdeeld worden. Bandoengs voorraadkamer is het Cheribonse, waar (naar men zegt) vrij behoorlijke voorraden op transport wachten. De Japanners hebben zelfs leger-*trucks* ingezet voor dit vervoer en voorzien zolang in het tekort door distributie van de genoemde artikelen. Intussen ligt de rijstvoorziening in de war. Zwarte handelaren hebben daarvan direct gebruik gemaakt. De rijstprijs steeg vandaag tot f 2,60 per liter.[4]

17 juli. Een jaar geleden zou het nog met terreur zijn gegaan, nu gaat het met omkoperij. De *Tjahaja*[5] publiceert vanavond een officiële mededeling, dat de landbouwers die nog binnen deze maand de vastgestelde hoeveelheden rijst bij

[1] geklonterde rijstkorrels, soms van slechte kwaliteit [2] Dit waren *cassave*-knollen. [3] 15 cent per kilo [4] Per kilo f 3,25. In Djakarta schommelde in die tijd de zwarte marktprijs per kilo tussen f 3,75 en f 6,25. [5] een in Bandoeng verschijnend inheems dagblad

de registratie-kantoren inleveren, een *sarong* en twee meter stof cadeau krijgen. Iedere *loerah* (*dessa*-hoofd) in de streek waar het vastgesteld quantum op tijd binnenkomt, profiteert daarvan op dezelfde wijze mee'[1] –

dit middel was, zoals bleek, in '44 al in het regentschap Indramajoe toegepast met als gevolg dat de landbouwers die slechts kleine *sawahs* hadden, geen kledingstukken hadden ontvangen.

Was het middel nu effectiever? Bouwers beschrijving doet vermoeden dat de Japanners althans in de residentie Bandoeng hun greep op de binnenlandse bestuurders en dezen hun greep op de landbouwers bezig waren te verliezen, en wij zien niet in waarom dat geen algemeen verschijnsel zou zijn geweest. Als aanwijzing daarvoor kan men het feit beschouwen dat de vertegenwoordiger van het Japans militair bestuur die op 24 september aan boord van de kruiser '*Cumberland*' *Rear-Admiral* Patterson een beeld gaf van de situatie op Java, zei dat de *padi*-oogst geschat werd op 4½ mln ton, dat hij daarvan 700 000 ton hoopte te verzamelen voor de distributie en 200 000 ton voor de Japanse strijdkrachten, dat de landbouwers een vijfde van de oogst mochten behouden, 900 000 ton dus, en dat hij aannam dat de resterende 2,7 mln ton in het geheel niet in normale distributie zou komen maar zou worden gehamsterd of op de zwarte markt verkocht.

*

Wij onderstreepten dat rijst weliswaar het hoofdvoedsel was, maar niet het enige, en in dat verband wezen wij nog op de mais, de *cassave*, de *bataten*, de vruchten en de vis. Men kan ten aanzien van de welgestelden ook aan het vlees en aan de zuivelproducten denken.

Over die aanvullende levensmiddelen hebben wij maar weinig gegevens, zij het dat wij van de belangrijkste (mais, *cassave* en *bataten*) de jaarproductiecijfers kennen.

Alleen de oogst aan *bataten* bleef in de Japanse bezettingstijd ongeveer op het vooroorlogs peil: 1,3 mln ton.

De mais-oogst daalde gestaag: van 2,2 mln ton in '42 (gemiddeld 2,1 mln in de jaren '37–'41) tot 1,6 mln in '43, 1,2 mln in '44, 0,9 mln in '45 – anders gezegd: vergeleken met de jaren '37–'41 een daling met vier zevende.

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 353–54 (16 en 17 juli 1945).

Even katastrofaal was de daling van de *cassave*-oogst: van 8,7 mln ton in '42 (gemiddeld 8,2 mln in de jaren '37–'41) tot 7,5 mln in '43, 5,3 mln in '44 en 3,1 mln in '45 – anders gezegd: vergeleken met de jaren '37–'41 een daling met meer dan drie vijfde.

Deze dalingen kwamen bij die van de *padi*-oogst die, vergeleken met de jaren '37–'41, met een derde daalde.

Over vis en vlees hebben wij slechts enkele gegevens met betrekking tot de zwarte prijzen: een pond vlees dat in '42–'43 24 cent had gekost, kostte in '44 op Oost-Java f 1,20 en een stukje gestoomde vis 12 cent in plaats van 3, en daaraan voegen wij toe dat men in juli '45 in Semarang voor een kokosnoot die vóór de oorlog 2 cent had gekost, f 2 moest betalen en dat de prijs van een fles klapperolie, vóór de oorlog 12 cent, in februari '45 in Djakarta gestegen was tot f 3,50.

Wat de zuivelproductie betreft, weten wij slechts dat Bouwer in Bandoeng in april '44 aantekende: 'Voor een kwart onsje boter staat men voor de Bandoengse Melkcentrale 's nachts om half vier al in de rij . . . Kaas hebben we in jaren al niet gezien.'[1] Eendeneieren werden in juli '44 in Bandoeng in distributie gebracht tegen de officiële prijs van 7 cent – zij kostten op de *passars* prompt 20 cent ('en de *passar*-politie, de z.g. prijsbewakers', tekende Bouwer aan, 'doet er niets tegen'[2]) en een jaar later moest men voor een eendenei 90 cent betalen; 'een kip varieert, al naar ouderdom en 'vetgehalte' tussen f 9 en f 20 per stuk.'[3]

Veruit de meeste mensen waren niet in staat deze hoge prijzen te betalen.

Hetzelfde gold voor de producten van de grote en de kleine industrie.

Nijpend werd vooral het tekort aan textiel.

Wat op Java in '42 aan katoenen weefsels bij de weverijen en in de groothandel lag, werd door het Japanse leger in beslag genomen. 'Textiel kan je buiten niet meer krijgen', aldus later een Indische Nederlander over de situatie eind '42.

'Wij hebben de laatste maanden heel wat witte beddenlakens moeten verkopen, omdat wij het geld zo hard nodig hadden voor het dagelijks leven. Witte beddenlakens brengen aardig wat geld op, omdat de inlanders . . . geen witgoed meer kunnen maken. Je weet wel dat hun doden beslist in witte stof gewikkeld begraven moeten worden. Daarom hebben ze er heel veel voor over om zulke stof te krijgen.'[4]

[1] A.v., p. 237 (22 april 1944). [2] A.v., p. 262 (11 juli 1944). [3] A.v., p. 351 (9 juli 1945). [4] S. M. Jalhay: *Jalhay's kleine oorlog*, p. 210–11.

Gelijk al vermeld, lieten de Japanners katoen aanplanten. De opbrengst viel tegen. Hier en daar werden nieuwe spinnerijen in bedrijf gesteld en ook werden uit Japan afkomstige handspintoestellen verdeeld, maar het kon allemaal het tekort aan textiel niet opheffen. Het weinige dat beschikbaar kwam, werd van '43 af in opdracht van de Japanners gedistribueerd, maar die distributie, die zeer ongelijk was (het ene district viel er wèl, het andere er niet onder), bleef beperkt tot landbouwers die voldoende rijst hadden afgeleverd. In '44 werden kledingstukken van vervangende materialen vervaardigd: van jute, van rubber, zelfs van boombast; pogingen om kleding te vervaardigen met de bladeren van bananenpalmen mislukten.

Het spreekt vanzelf dat op de zwarte markt de prijzen voor textiel voortdurend opliepen. In '45 kostte er een katoenen weefsel, waar vóór de oorlog f 0,75 voor gevraagd was, f 25 tot f 30.

Aan alles wat machinaal vervaardigd moest worden, kwamen tekorten en wat er vervaardigd werd, was meestal van bedroevende kwaliteit. 'Een hier vervaardigde tandpasta', tekende Bouwer in juli '44 in Bandoeng aan,

> 'verhardt na twee dagen en kan dan niet meer uit de (papieren) tube. Een potlood dat hier gemaakt is, slijpt men voor de helft weg, schrijft er dan hoogstens driemaal zijn naam mee en kan het dan weggooien . . . Tandenborstels, scheerkwasten en bezems 'verharen' na eenmaal te zijn gebruikt.'[1]

Ook papier werd schaars. Dat was het al in het eerste bezettingsjaar. Het Japanse militaire bestuur ging er toen toe over om administratieve stukken van het Knil en van de marine als pakpapier in omloop te brengen – bij kapitein-ter-zee Vromans die hoofd van de afdeling materieel van het departement van marine was geweest, kwam, toen hij van april '42 tot januari '43 in een krijgsgevangenkamp te Batavia was opgesloten, 'telkens iemand aanlopen', schreef hij later, 'met de woorden: 'Kolonel, daar heb ik weer een papier met uw naam erop'; dat zat dan om een onsje rijst of vlees of zoiets.'[2] Ook diverse edities van het Nieuwe Testament die in Bandoeng bij het Nederlands Bijbelgenootschap in planovellen lagen opgeslagen, werden door de Japanners als pakpapier gebruikt.

Door het tekort aan vetten kon goede zeep niet meer gefabriceerd worden. Een stukje van die zeep kostte in mei '44 in Bandoeng in de

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 261 (6 juli 1944). [2] A. G. Vromans: 'Notities bij het achtste verslag van de Enquêtecommissie' (z.j.), p. 114.

winkel f 0,85 tot f 1 – voor een stukje vooroorlogse zeep werden toen in de zwarte handel bedragen gevraagd van f 20 tot f 125.

Sigaretten werden in mei '44 in distributie gebracht: één pakje per week per gezin, tegen de prijs van 30 cent. In Bandoeng begon die distributie op 15 mei – een jaar later moest men voor de meest gerookte merken f 2,50 of meer betalen. Losse tabak was goedkoper en daarmee kon men sigaretten rollen, maar goed sigarettenpapier was, aldus Bouwer, 'zeer schaars'.[1]

*

Op de zwarte markt in bezet Nederland is het tot overeenkomstige prijsstijgingen gekomen en deze hebben in het westen des lands in de hongerwinter een excessief niveau bereikt. Toen waren ook daar alle artikelen zeer schaars geworden en kwamen in de stedelijke gebieden velen vooral door het tekort aan brandstof en aan levensmiddelen in grote nood te verkeren. Eerder was evenwel in bezet Nederland de zwarte handel, zoals wij in deel 7 van ons werk in de desbetreffende paragraaf van hoofdstuk 1 aantoonden, een randverschijnsel geweest – niet zonder de steun van een strikte prijsbeheersing en een snelle economische rechtspraak was de distributie er goed blijven functioneren. Op Java daarentegen is de prijsbeheersing van meet af aan een slag in de lucht geweest en politie en justitie hebben er nimmer greep gekregen op de zwarte handel, ja zulks, aldus onze indruk, nauwelijks getracht. Hiervan is, ondersteund door de stijging van de geldcirculatie, een stijging van de kosten van levensonderhoud het gevolg geweest.

Van die stijging heeft in '46 het toen weer in Batavia functionerend Centraal Kantoor voor de Statistiek een beeld gegeven, maar dat had louter betrekking op de uitgaven van niet-geïnterneerde Indische Nederlanders – wij komen er in hoofdstuk 10 op terug. Overeenkomstige gegevens met betrekking tot de uitgaven van inheemsen ontbreken. Trouwens, die gegevens zouden pas van waarde zijn indien wij óók gegevens bezaten ten aanzien van hun inkomensontwikkeling en ook die gegevens zijn er niet.[2] Intussen bleek wel reeds uit het voorafgaande dat

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 335 (18 mei 1945). [2] Dat de inkomens te laag waren, werd in augustus '43 door het Japanse militaire bestuur op Java erkend toen het allen die in overheidsdienst waren (een bevoorrechte groep!) ter gelegenheid van het Moham-

de prijzen van textiel zo hoog opliepen dat slechts weinigen tot aankopen konden overgaan, en ook dat eenvoudige voedingsmiddelen zoals rijst in de vrije, d.w.z. zwarte, handel steeds duurder werden. Men moet overigens in het oog houden dat rijst ook tegen officiële, d.w.z. lage, prijzen in distributie werd gebracht – evenwel: deze was in de stadsgemeenten en de overige bewoonde plaatsen ruimer dan in de landelijke districten. Wij herinneren aan de bevindingen van de in december '44 gevormde onderzoek-commissie: terwijl in Djakarta het dagelijks rijstrantsoen 180 gram was (en in Garoet 120, in Kediri 150, in Pekalongan 230), was buiten de steden de rijstrantsoenering 'in het algemeen beperkt tot ambtenaren' en kreeg 'het gewone volk' vrijwel niets: in een *dessa* in het regentschap Bandoeng 32 gram per dag per persoon, in een district in de residentie Bogor 30 gram per dag per woning en in een district in de residentie Bodjonegoro 20 gram per dag per gezin. Er is op Java in de laatste twee jaar van de Japanse bezetting door de Indonesische bevolking mateloos geleden, maar vermoedelijk in de landelijke gebieden (behalve dan door de landbouwers zelf) nog meer dan in de stedelijke. De Japanse vorderingen, de misoogsten van '43 en '44, de inflatie, de zwakke structuur van het overheidsapparaat en de alom aanwezige corruptie deden er een samenleving ontstaan waarin de zwakken in grote aantallen bezweken.

*

De medische zorg voor de bevolking ging in sterke mate achteruit. De Nederlanders onder de artsen, tandartsen en apothekers werden in de loop van '43 geïnterneerd en talrijke ziekenhuizen waren door de Japanners gevorderd.[1] Misschien nog wel ernstiger was dat er nauwelijks meer geneesmiddelen waren. In '42 hadden de Japanners grote voorraden in beslag genomen en uit Japan werd, zoals reeds opgemerkt, niets aangevoerd. In januari '44 tekende Bouwer in Bandoeng aan dat er veel vervalste geneesmiddelen verkocht werden:

medaanse Nieuwjaar een half maandsalaris extra liet uitbetalen; of het ook in '44 tot zulk een extra-betaling is gekomen, weten wij niet.

[1] Indonesische artsen, tandartsen en apothekers mochten van oktober '44 af hun werk slechts voortzetten wanneer zij tevens aan de Japanse strijdkrachten diensten bewezen.

'De meest fantastische flessentrekkerij komt op dit gebied voor. Lege tubes van *Cibasol*-tabletten[1] worden voor f 15 verkocht, als het merk *Cibasol* er maar op staat. De tubes worden vervolgens gevuld met kalktabletten en voor ongeveer f 80 per tube van 20 tabletten verkocht . . . Ook de meeste patentgeneesmiddelen . . . zijn vervalst.'[2]

Ruim drie maanden later:

'De schaarste aan geneesmiddelen in de stad is thans zodanig dat patiënten die bijv. voor een operatie in het ziekenhuis moeten worden opgenomen, zelf ether, watten, verbandgaas en andere geneesmiddelen moeten meenemen, daar anders geen opname plaatsvindt. Als er een patiënt geen ether kan leveren, wordt hij zonder verdoving geopereerd . . . Ook moeten familie of kennissen de voeding van de in het ziekenhuis opgenomen patiënt verzorgen. Operatiewonden worden genaaid met Brook's garen[3] en de chirurgen in de stad . . . richten thans oproepen tot de burgerij om garens van dat merk voor genoemd doel in te leveren.'[4]

Het tekort aan zeep maakte zich niet alleen in de ziekenhuizen maar in de gehele samenleving voelbaar. In september '44 bleek in de residentie Pati (ten noordoosten van Semarang), 'dat', aldus het rapport van een Indonesiër[5], 'een groot gedeelte van de bevolking aan schurft lijdt. Ook malaria is alom verspreid.' Die residentie was relatief arm – wij nemen aan dat diezelfde ziekten zich elders in geringer mate hebben voorgedaan, zij het dat het een plausibele veronderstelling is dat, doordat ook de kinine (kennelijk als gevolg van grote Japanse vorderingen) schaars en duur werd, de malaria in de bezettingsjaren meer mensenlevens heeft geëist dan voor de oorlog.

Verwoestend evenwel was in de eerste plaats de honger. 'De ellende buiten', aldus later een Indisch-Nederlandse vrouw over de situatie in Batavia in '44[6],

'was niet meer om aan te zien. Bedelaars, in gonjezakken gehuld of helemaal naakt, lagen met de meest afzichtelijke wonden aan de kant van de weg. Het gezicht als een volle maan en de buik ongelooflijk opgezwollen. In de benedenstad zag ik, hoe enkele lijken op een vuilnisauto geladen werden; een Jap trapte met zijn gelaarsde voet tegen vele andere stumperds die, wanneer ze nog een teken van leven vertoonden, mochten blijven liggen . . . Armoede, armoede en

[1] Dit waren tabletten met een sulfa-preparaat: een bestrijdingsmiddel voor ontstekingen en koorts. [2] Bouwer: 'Dagboek', p. 216 (7 jan. 1944). [3] gewoon naaigaren [4] Bouwer: 'Dagboek', p. 234 (16 april 1944). [5] Tekst: *NI*, p. 498. [6] Tekst van haar verslag: a.v., p. 601.

ellende overal! Geen medicijnen en geen kleding, geen voedsel. Mijn God, dacht ik, en hoelang moet dit nog duren?'

Op Midden-Java zag in september '44 een Indonesiër[1] 'herhaaldelijk mensen geheel ongekleed of in lompen lopen.'

'De bedelaar die al weken onder de boom voor de bakkerij lag', aldus Beb Vuyk, schrijvend over december '44,

'is dood. Iedere dag sterven er bedelaars, de lijken blijven langs de weg liggen en worden eenmaal per dag met de vuilniskar opgehaald ... 'Hij is 's middags gestorven en tot de volgende middag blijven liggen', vertelde de vrouw van de bakker mij ... Zijn plaats is alweer ingenomen door een vrouw met een kind. Ze ligt op een stuk oude mat, een andere reep mat om haar middel gebonden, om de enorme, van vocht opgezwollen buik. Haar armen en benen zijn stokken en het gezicht opgezet van de oedeem, zodat de ogen heel diep lijken te liggen. Het kind is een geraamte, dat als een dier in de lege vellen van haar borsten klauwt. Het heeft uitslag over het hele hoofd. Ik leg een paar *pisangs* naast haar neer. Ze rukt ze onder mijn handen weg en begint ze met schil en al op te eten. Als ik al in de bakkerij sta, zie ik dat ze met het kauwsel het kind voedt.'[2]

In juni '45 vernam Bouwer in Bandoeng in zijn onderduik van

'mensen die dikwijls in de stad komen, ... dat men dagelijks op straat de lijken kan zien liggen van Indonesiërs, die van honger zijn omgekomen. Er gaat geen dag voorbij dat onder viaducten, in schuilkelders en in onafgebouwde woningen, geen lijken worden gevonden.'[3]

Hoeveel slachtoffers zijn er op heel Java geweest?

In het regentschap Banjoemas waren er volgens regent Gandasoebrata '*at the peak of the shortage*' (vermoedelijk: begin '44) op een totale bevolking van zevenhonderdveertigduizend zielen twee-en-dertigduizend lijders aan de hongerziekte[4]: meer dan 4 % van de bevolking dus, maar dat cijfer zegt ons niets over het aantal hongerenden in dit ene regentschap in de bezettingsperiode als geheel. Betrouwbare geboorte- en sterftecijfers zijn slechts bekend voor de residentie Batavia over de periode van januari '43 tot juni '45. Vóór de Japanse bezetting werden in deze residentie anderhalf maal meer mensen geboren dan er stierven, maar in

[1] Tekst van zijn verslag: a.v., p. 496. [2] Beb Vuyk: 'Uit een Indisch dagboek', *Den vaderland getrouwe*, p. 255. [3] Bouwer: 'Dagboek', p. 340 (8 juni 1945). [4] Gandasoebrata: *Banjoemas*, p. 11.

de eerste zes maanden van '45 stierven er bijna tweemaal zoveel mensen als er geboren werden. Cijfers voor alle residenties op Java en Madoera zijn slechts bekend voor de jaren '43 en '44. De cijfers van Batavia extrapolerend, kwam in mei '46 een statisticus in het *Economisch Weekblad voor Nederlands-Indië*[1] tot de conclusie dat er, 'zonder rekening te houden met de . . . Javaanse dwangarbeiders, door de Japanners weggevoerd', op Java en Madoera in '43 een sterfte-overschot was geweest van honderdtwintigduizend zielen, in '44 van achthonderddertienduizend, in '45 van ca. anderhalf miljoen – bij elkaar ca. tweemiljoentweehonderdvijftigduizend zielen, waarbij men de nog buiten Java omgekomen *romoesja*'s (op zijn minst tweehonderdduizend) moet optellen.

Een schatting van ca. twee-en-een-half miljoen omgekomenen lijkt van de goede orde van grootte. Dat cijfer moet men betrekken op een totale bevolking van tegen de vijftig miljoen zielen.[2]

*

Geen wonder was het dat de vergelijking tussen de omstandigheden die men ten tijde van het Nederlands bewind had gekend, en die welke zich onder het Japanse gingen voordoen, spoedig ten nadele van de Japanners uitviel. Op veruit de meeste nationalisten kregen de Japanners in '42 vat en ook delen van de Indonesische jeugd lieten zich toen (en later) winnen door de Japanse parolen, maar 'de gewone *kampong*-bevolking van oudere leeftijd bleef hier vrijwel ongevoelig voor', aldus een *Nippon*-werker die in '42 'vele malen' de stads-*kampongs* van Batavia introk 'teneinde de stemming van de bevolking te peilen . . . De voornaamste klachten waren die betreffende gebrek aan voeding en kleding.'[3] In '42 al! In april '43 viel het het Japanse militaire bestuur in Bandoeng op dat de stadsbevolking geen enthousiasme toonde bij de viering van Hirohito's verjaardag.[4] Zes maanden later, in oktober '43, kreeg Bouwer in dezelfde plaats een

[1] Jaargang XII, no. 8 (4 mei 1946), p. 43. [2] Van diegenen die in krankzinnigengestichten werden verpleegd, zijn, schijnt het, veruit de meesten omgekomen: zij kregen nog minder te eten dan de gevangenisbewoners. Van één gesticht bij Pekalongan (Midden-Java) is bekend dat van de vierduizend verpleegden slechts negenhonderd in leven bleven. [3] O. Peltzer: 'De Japanse bezetting tot 16 december 1944' (30 aug. 1946), p. 3 (IC). [4] Japans militair bestuur Bandoeng: Maandrapport over april 1943, p. 1 (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXVI, 17).

Indonesische vriend op bezoek, die werkzaam was op de vertaalafdeling van het hoofdbureau der Staatsspoorwegen:

'Hij kwam direct al met een paar belangrijke mededelingen met betrekking tot de openlijke ontevredenheid onder vrijwel al het Indonesische personeel der Landskantoren ... Vele Indonesiërs, die in het begin van de Japanse bezetting hard schreeuwden: 'Nooit meer terug onder de Hollanders!', vragen nu: 'Wanneer komt het einde? Wanneer komt de Nederlandse regering weer terug?' Voornaamste oorzaken: slechte betaling, slechte behandeling (slaag en nog eens slaag) ... en het voortdurend brengen van eerbewijzen aan de eerste Japanse boer de beste, die nu 'afdelingshoofd' is. Telkens als er een Japanner de zaal binnenkomt, springt het hele personeel in de houding en moet buigen. Dat gebeurt twintig tot dertigmaal per dag.'[1]

'Ik heb', schreef Bouwer in maart '44,

'een aardige aanwijzing voor de ontevredenheid van de bevolking. De Japanners hebben de Indonesiërs verschillende anti-Geallieerde liedjes geleerd. De lesroosters van alle Inheemse scholen beginnen 's morgens met een uurlang repeteren van deze liederen ... Een ... heeft het volgende refrein: '*Hantjoerkanlah! Moesoeh kita! Itoelah Inggris dan Amerika!*' ('Vernietigt onze vijanden Engeland en Amerika!') De bevolking heeft dat refrein als volgt veranderd: '*Hantjoerkanlah! Bola merah! Datang lekas, Amerika!*', oftewel: 'Vernietigt de rode bol! Kom gauw, Amerika!'[2]

Eind '44 tenslotte vernam een *Nippon*-werker die toen nog als technisch expert werkzaam was in de haven van Tjilatjap[3], van 'iemand die mij van de stemming in zijn *kampong* op de hoogte hield, ... dat daar openlijk gepraat werd over de komst van de Amerikanen en de tijd dat de Hollander hier weer terug zou zijn.' Evenwel: 'De onderwijzers waren over het algemeen anti-Hollands.'

Wij zullen in hoofdstuk 11 nog enkele andere gegevens over de stemming der Indonesiërs op Java opnemen, maar nu reeds durven wij de veronderstelling uitspreken dat, zoals in bezet Nederland de tekorten die er zich voordeden, op het conto van de Duitse bezetter werden geschreven, in Indië als geheel en vooral op Java bij de brede massa een toenemende verbittering is gegroeid tegen de Japanners wegens de

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 199–200 (18 okt. 1943). [2] A.v., p. 225–26 (5 maart 1944). [3] Verslag d.d. 25 jan. 1946 in *NI*, p. 327 e.v.

schrikbarende nood die zich onder *hun* bestuur was gaan aftekenen. Spraken de Indonesiërs over de wenselijkheid van een snelle terugkeer van 'normale levensomstandigheden', '*djaman normal*', dan sloeg dit op de *Nederlandse* tijd.

*

Ruw geschat is van de ingezetenen van Java één op de twintig tijdens de Japanse bezetting bezweken. Wij herinneren er evenwel aan dat van de politieke gevangenen die in de gevangenissen op Java opgesloten zaten, meer dan de helft om het leven kwam. Voor wie in vrijheid bleef, was de overlevingskans aanzienlijk groter.

Die conclusie lijkt ons de gepaste overgang naar de twee hoofdstukken waarin het lot beschreven zal worden van de twee grote groepen die juist van die vrijheid waren beroofd: de krijgsgevangenen en de geïnterneerden.

HOOFDSTUK 8

Krijgsgevangenen

Wij willen beginnen met het geven van enkele cijfers – niet zonder aarzeling want enkele ervan zijn onzeker. In 1978, eerst ruim dertig jaar na de oorlog, heeft majoor drs. H. L. Zwitzer, een van de wetenschappelijke medewerkers van de Sectie Krijgsgeschiedenis (thans Militaire Geschiedenis) van de Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, de in de archieven van de Koninklijke Marine en van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger aanwezige gegevens nauwkeurig tegen elkaar kunnen afwegen[1], waarbij hij tot de conclusie kwam dat van de Europese militairen in Indië in totaal 42 233 in krijgsgevangenschap zijn geraakt: 3 847 militairen van de Koninklijke Marine, 36 869 van het Knil en 1 517 van de hulpkorpsen van het Knil.[2] In die krijgsgevangenschap zijn van de militairen van de Koninklijke Marine 648 omgekomen (16,8 %), van die van het Knil en de daaraan verwante formaties 7 552 (19,6 %). Op het totaal van de Europese krijgsgevangenen: 42 233, zijn er dus 8 200 omgekomenen geweest (19,4 %) – ruw gesproken kan men zeggen dat één op de vijf Europese krijgsgevangenen het leven heeft verloren. Van de overlevenden hebben bovendien velen (maar wij weten niet, hoevelen) blijvende physieke of psychische schade opgelopen als gevolg van de verschrikkingen die zij als krijgsgevangenen hadden moeten doorstaan.

Heeft men dus wat de cijfers voor de Europese militairen betreft, vaste grond onder de voeten, zodra men zich verder waagt, komt men in een moeras van onzekerheid terecht: nauwkeurige gegevens voor de inheemsen onder de militairen van de Koninklijke Marine en van het Knil ontbreken. Dit was, wat de varende eenheden van de marine betreft, maar een kleine groep, maar voor het Knil gold dat niet: het telde in de Japanse invasiemaanden in totaal ca. 65 000 militairen (van wie ca. 800 sneuvelden) en onder dezen bevonden zich ca. 23 200 inheemsen van verschillende landaard. In '37 hadden tot het Knil bijna 13 000 Javanen, bijna 2 000 Soendanezen, ruim 5 000 Menadonezen, ca. 4 000 Ambonnezen en

[1] Men vindt zijn cijfers in de *Mededelingen van de Sectie Krijgsgeschiedenis*, Eerste jaargang, no. 1 (1978). [2] Stadswachten: 816, Landwachten: 122, Afvoer- en Vernielingskorpsen: 307, Reservekorps: 272.

ruim 1 000 Timorezen behoord, bij elkaar ca. 25 000 inheemsen. Dat totaalcijfer is in de Japanse invasiemaanden dus iets lager geweest en wij weten niet hoe toen de verdeling naar de verschillende landaarden was. Er zijn overigens zeker niet ruim 23 000 inheemse militairen in Japanse handen gevallen: zowel in de Buitengewesten als op Java zijn na de landingen van de Japanners vele inheemsen gedeserteerd – hoevelen krijgsgevangen werden gemaakt, is niet bekend. Van die krijgsgevangenen zijn de Javanen en Soendanezen spoedig vrijgelaten, maar de Japanners hebben aanvankelijk de meeste Menadonezen, Ambonnezen en Timorezen vastgehouden. Hierbij merken wij nog op dat de Japanners vrij spoedig een scheiding hebben aangebracht tussen de Europeanen (Nederlanders en Indische Nederlanders) en de inheemsen onder de krijgsgevangenen en in Bandoeng bovendien tussen de Nederlanders en Indische Nederlanders onder hen. Wij laten nu verder in deze inleiding de inheemsen terzijde – later in dit hoofdstuk komen wij op hen terug.

De meeste Nederlandse en Indische Nederlandse krijgsgevangenen zijn niet op de eilanden gebleven waar zij zich in de invasiemaanden bevonden. Dat is wèl het geval geweest op Borneo maar van de overige eilanden zijn de meeste krijgsgevangenen naar elders gedeporteerd.

Op heel Borneo, Brits-Borneo dus inbegrepen, hebben de Japanners volgens hun eigen gegevens[1] ca. 4 500 krijgsgevangenen gemaakt, en van hen zijn in '42 2 067 (militairen van het Knil, Britse en Brits-Indische militairen) naar Brits-Borneo overgebracht; dit gebied stond namelijk onder bestuur van het Japanse leger en de Japanse marine had aan dat leger toegezegd dat het alle krijgsgevangenen aan het leger zou overdragen – die toezegging is de marine ook wat Borneo betreft slechts gedeeltelijk nagekomen: zij heeft er op 'haar' deel ca. 700 Knil-krijgsgevangenen vastgehouden.

[1] Die gegevens zijn pas in '82 gepubliceerd door de Japanner S. Adatsji in no. 45 van de *Studies of Cultural and Social Sciences,* uitgegeven door de *National Defense Academy* te Jokohama. Adatsji's studie heeft als ondertitel: '*A brief history of Japanese practices on treatment of Allied war victims during the Second World War*' ('Een beknopte geschiedenis van de Japanse praktijken bij de behandeling van Geallieerde oorlogsslachtoffers gedurende de Tweede Wereldoorlog') en de kenmerkende formulering van de titel is: '*Unprepared regrettable events*' – 'Onvoorbereide' (bedoeld zal wel zijn: 'Onopzettelijke') 'betreurenswaardige gebeurtenissen'. De strekking van deze studie is dat op de bedoelingen van Japans machthebbers niets aan te merken viel, maar dat in de praktijk alles misliep. Voor dat laatste wordt een zekere verantwoordelijkheid aanvaard. Gezegd wordt: 'De praktijken waarbij vele militairen door Japan mishandeld zijn, hebben in de Japanse geest een aanzienlijk litteken achtergelaten'.

Op Celebes bevonden zich in juli '42, afgezien van de inheemsen, ca. 2 700 militairen in krijgsgevangenschap: ca. 800 van het Knil, 885 Britten en 185 Amerikanen (overlevenden van de Slag in de Javazee) alsmede 830 opvarenden van de Koninklijke Marine (overlevenden van de Slag in de Javazee en marinemannen die zich aan boord hadden bevonden van twee schepen die van Tjilatjap naar Australië koers hadden gezet maar door de Japanners waren opgevangen). Vóór juli '42, nl. in april, werd een aantal officieren en andere overlevenden van de kruisers die door de Japanse marine tot zinken waren gebracht, in totaal ca. 500 man, naar Japan getransporteerd om er opnieuw ondervraagd te worden; zij zijn er redelijk behandeld, waarbij wij nog opmerken dat Japanse marine-officieren soms voor opvarenden van de Geallieerde marines van een zeker respect getuigden dat in de houding der Japanners jegens militairen van de Geallieerde legers geheel ontbrak.[1] Tenslotte zij, wat Celebes betreft, vermeld, dat een deel van de daar achtergebleven krijgsgevangenen in '43, '44 en '45 naar Java is getransporteerd – er waren volgens de Japanse gegevens in april '45 op Celebes nog 1 411 krijgsgevangenen aanwezig.

Op Sumatra zijn ca. 4 500 Nederlanders en Indische Nederlanders en

[1] Wij vermelden in dit verband dat de twee-en-dertig overlevenden van de Nederlandse onderzeeboot 'O 20' die op 19 december '41 onder de kust van Malakka door een Japanse torpedobootjager tot zinken was gebracht, aan boord van een tweede Japanse torpedobootjager naar Saigon werden overgebracht waar zij ondervraagd werden. In januari '42 werden zij naar Hongkong getransporteerd waar zij op de 22ste aankwamen, en enkele dagen later slaagden twee marine-officieren: A. M. Idema en R. J. Hordijk, er in om samen met een Canadese marine-officier 's nachts via een rioolbuis buiten het kamp te komen. Vlak achter het Japanse hoofdkwartier kwamen zij boven de grond. Door Chinezen geholpen hielden zij zich enkele dagen op verschillende plaatsen schuil, ook waren het Chinezen die hen aan een roeiboot hielpen. Daarmee en met een tweede roeiboot (de eerste was bij aankomst op het vastelandsgedeelte van de Britse Kroonkolonie omgeslagen) bereikten ze op de elfde dag van hun ontsnapping de Chinese kust. Daar werd in een arm dorp geld voor hen ingezameld en werd hun een gebied gewezen waar zich guerrillastrijders van het Chinees-Nationalistisch leger bevonden. Met een prauw werden ze erheen gebracht en een tweede prauw voerde hen naar een plaats waar een generaal van Tsjiang Kai-sjek zijn hoofdkwartier had. Daar voegden zich bij de drie ontsnapten vier Britse officieren die óók uit Hongkong waren weggekomen, en een familie die uit Manila afkomstig was. Na een voettocht en een treinreis werd een stad bereikt waar zij hun eerste telegram kregen van de Nederlandse ambassade in Tjsoengking die zij van een andere stad uit telegrafisch hadden kunnen verwittigen van hun ontsnapping. Op 10 april vlogen zij naar Calcutta en acht dagen later konden zij zich bij admiraal Helfrich in Colombo (Ceylon) present melden, nauwkeuriger (tenminste dat schrijft Frank Visser in het relaas van deze tocht, opgenomen in zijn *De schakel. De geschiedenis van de Engelandvaarders*): 'present na oponthoud'. (p. 253)

ca. 1 200 Britten en Australiërs in krijgsgevangenschap geraakt en van hen zijn in mei '42 ca. 1 500 Nederlanders en Indische Nederlanders en ca. 500 Britten naar Birma getransporteerd om er samen met Australische krijgsgevangenen eerst vliegvelden aan te leggen en om vervolgens samen met grote aantallen *romoesja*'s te werken aan de aanleg van het noordelijk gedeelte van de spoorweg die Thailand met Birma moest verbinden: de Birma-spoorweg, zoals wij die verbinding zullen aanduiden. De op Sumatra achtergebleven krijgsgevangenen werden nadien nog voor twee taken gebruikt: de aanleg van een weg in Atjeh die een doorgaande verbinding tussen de oost- en de westkust van Sumatra mogelijk maakte, en de aanleg van een spoorweg, de z.g. Pakanbaroe-spoorweg, waarvoor hetzelfde gold; dat spoorwegtraject was af op de dag waarop Japans capitulatie bekend werd gemaakt: 15 augustus '45.

Op Java hadden de Japanners de meeste krijgsgevangenen gemaakt, nl. ca. 70 800: ca. 900 Amerikanen, ca. 2 800 Australiërs, ca. 10 600 Britten en ca. 56 500 militairen van de Koninklijke Marine en van het Knil (inheemse militairen meegeteld). De meeste inheemsen zijn, gelijk gezegd, spoedig vrijgelaten. Van de overige krijgsgevangenen zijn in oktober '42 bijna 700 (bijna allen Indische Nederlanders) en in september '43 nog eens 3 400 naar Japan vervoerd om er te werken in mijnen, fabrieken en havens. Voorts zijn van oktober '42 af de meeste Amerikanen en Australiërs en ca. 16 500 Nederlanders en Indische Nederlanders naar Birma en Thailand overgebracht in verband met de aanleg van de Birma-spoorweg. Daar heeft van alle niet-inheemse krijgsgevangenen die de Japanners in het *Nanjo*-gebied hadden gemaakt[1], ca. 45 % moeten zwoegen. Toen die spoorweg af was (dat was in oktober '43 het geval), is een deel van die krijgsgevangenen, voorzover nog in leven, bij het onderhoud betrokken geworden of om andere redenen in Thailand gebleven, een tweede deel is naar Singapore teruggevoerd en daar aan het werk gezet, een derde deel is naar Frans-Indo-China overgebracht om er vliegvelden aan te leggen en een vierde deel, waartoe talrijke Nederlanders (en slechts weinig Indische Nederlanders) behoorden, is naar Japan getransporteerd. Uiteindelijk is van alle niet-inheemse krijgsgevangenen meer dan een kwart, nl. 27 %, in Japan tewerkgesteld.

Dan zijn van Java nog vier andere groepen krijgsgevangenen elders

[1] Dat waren er 142 766: 50 016 Britten, 42 233 Nederlanders en Indische Nederlanders, 26 943 Amerikanen (de meesten krijgsgevangen gemaakt op de Philippijnen), 21 762 Australiërs, 1 691 Canadezen (krijgsgevangen gemaakt op Hongkong) en 121 Nieuw-Zeelanders.

ingezet: in april '43 zijn 3 540 Nederlanders en Indische Nederlanders en 2 760 Britten naar Flores en de Molukken gevoerd om er vliegvelden aan te leggen – van de overlevenden van deze transporten zijn in '44 de meesten naar Java teruggebracht. Voorts zijn in november '43 van Java ca. 2 000 krijgsgevangenen, de helft Nederlanders en Indische Nederlanders, de helft Britten, naar Zuid-Sumatra overgebracht om in de streek van Palembang vliegvelden aan te leggen en van begin mei '44 af in drie transporten in totaal ca. 5 500 (hoofdzakelijk Nederlanders en Indische Nederlanders met daarnaast Britten, Australiërs, Ambonnezen, Menadonezen en enkele Amerikanen) naar Midden-Sumatra voor het werk aan de Pakanbaroe-spoorweg. Tenslotte zijn van Java in september '44 ca. 750 krijgsgevangenen naar Singapore getransporteerd om er te helpen bij het graven van een droogdok en later kleinere aantallen voor diverse andere werkzaamheden.

Verder hebben de Japanners in de invasiemaanden ook krijgsgevangenen gemaakt op Ambon en op Timor: op Ambon ca. 250 Nederlanders en Indische Nederlanders en ca. 800 Australiërs, op Timor ca. 1 000 Nederlanders en Indische Nederlanders en eveneens ca. 1 000 Australiërs. Van Ambon zijn in oktober '42 bijna alle Nederlanders en Indische Nederlanders en ca. 260 Australiërs naar Hainan getransporteerd en daar aan het werk gezet. De overige Australiërs zijn op Ambon gebleven en geen groep krijgsgevangenen is slechter behandeld dan deze: vier-vijfde is er bezweken. Van de krijgsgevangenen op Timor zijn de Australiërs naar New Britain getransporteerd en de Nederlanders en Indische Nederlanders toegevoegd òf aan de groepen op Java òf aan die op Celebes.

Is ons overzicht nu voltooid? Neen. Vermeld moet nog worden dat 572 Nederlandse en Indisch-Nederlandse opvarenden van de koopvaardij die op Java als burgers geïnterneerd waren in een kamp bij Bandoeng, in juli '44 opeens de status van krijgsgevangenen kregen en in Batavia aan het werk werden gezet. Uit deze groep werd ongeveer de helft, in hoofdzaak de gezagvoerders en de verdere scheepsofficieren, in september '44 toegevoegd aan de ca. 750 andere krijgsgevangenen van wie wij al vermeldden dat zij naar Singapore werden vervoerd – de andere helft, t.w. de jongere scheepsofficieren, werd ingezet bij de aanleg van de Pakanbaroe-spoorweg.

Ten aanzien van al deze groepen Nederlandse en Indische krijgsgevangenen hebben wij in het voorafgaande niet vermeld, hoevelen bij het werk aan de verschillende objecten die wij noemden, om het leven zijn gekomen – voorzover die cijfers beschikbaar zijn, zullen zij in dit hoofdstuk nog genoemd worden. Hier willen wij er alleen nog op wijzen dat

van de in totaal 8 200 omgekomenen onder hen velen zijn verdronken tijdens de transporten overzee die in totaal volgens de Japanse gegevens aan bijna 11 000 Geallieerde krijgsgevangenen het leven hebben gekost.

*

Het zijn slechts droge cijfers geweest die wij in onze zakelijke inleiding hebben vermeld. Er gaat een wereld van lijden achter schuil en het is die wereld die wij, veelal het algemeen overzicht volgend dat E. van Witsen na jarenlang onderzoek in '71 afsloot[1], en vooral ook met gebruikmaking van verslagen van de krijgsgevangenen zelf, zullen trachten uit te beelden. Er zal uit blijken dat de Japanners zich niets hebben aangetrokken van de in de Westelijke wereld geldende normen van humaan gedrag en evenmin van de meeste voorschriften ten aanzien van de voor krijgsgevangenen geldende, uit 1929 daterende, Conventie van Genève.

Japan en zijn krijgsgevangenen

De Japanners hadden in de loop van hun bewogen geschiedenis in hun onderlinge campagnes nimmer krijgsgevangenen gemaakt. Hun normen schreven voor dat een strijder zich moest doodvechten – mislukte dat, dan werd hij veelal door de overwinnaar van het leven beroofd en werd dat nagelaten, d.w.z. kon hij, na krijgsgevangen geweest te zijn, naar huis en haard terugkeren, dan werd hij daar ter dood gebracht omdat zulks gezien werd als de enige wijze waarop hij de schande kon uitwissen die hij over zijn gezin, zijn overige verwanten en zijn voorouders had gebracht.

Dat men er in andere landen ten aanzien van krijgsgevangenen andere opvattingen op nahield, drong heel wel tot Japan door, nadat het in 1854 zijn isolement dat het bijna twee-en-een-halve eeuw lang had gehandhaafd, had prijsgegeven – het ging er toen juist naar streven, te bewijzen

[1] Een fotokopie van zijn bijna 700 pagina's tellende studie 'Over krijgsgevangenen in Japanse handen' bevindt zich in de collecties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Een eerdere versie daarvan werd in '71 gepubliceerd onder de titel *Krijgsgevangenen in de Pacific-oorlog, 1941–1945*.

dat het krijgsgevangenen op voorbeeldige wijze behandelde. Dat was allereerst het geval met de Chinese militairen die in de Chinees-Japanse oorlog van 1894–95 in Japanse handen vielen. In de Russisch-Japanse oorlog van 1904–05 raakten bijna tachtigduizend Russische militairen in krijgsgevangenschap – de Japanners gaven hun meer voedsel en betere kleding dan aan hun eigen troepen en zij vonden goed dat die Russen geld en goederen kregen en dat zij, voorzover zij getrouwd waren met in Siberië wonende vrouwen, met dezen in de krijgsgevangenenkampen in normaal gezinsverband konden leven. Zo ook in de Eerste Wereldoorlog: Japan maakte in het Duitse gebied in China alsmede op de Carolinen, de Marianen en de Marshall-eilanden die toen Duits koloniaal bezit waren, enkele duizenden Duitsers krijgsgevangen en dezen kwamen in Japanse vakantie-oorden in uitgesproken geriefelijke kampen terecht waar hun geen haar werd gekrenkt.

In de tweede helft van de jaren '20 vond in Genève internationaal overleg plaats over het formuleren van regels die, in aansluiting op wat in de meeste landen in de 19de en 20ste eeuw gebruik was geworden, precies de rechten en de verplichtingen van krijgsgevangenen alsmede die van de mogendheid die hen gevangen hield, zouden vastleggen. Wij hebben de voornaamste bepalingen van de uit dat overleg resulterende 'Conventie inzake de behandeling van krijgsgevangenen' al in deel 8 van ons werk (*Gevangenen en gedeporteerden*) weergegeven[1], maar willen de betrokken passages hier herhalen.

De Conventie bepaalde dat krijgsgevangenen te allen tijde met menslievendheid behandeld en beschermd moesten worden. Represailles tegen hen waren verboden. Zij moesten worden gehuisvest in gebouwen of barakken die waarborgen voor hygiëne en zindelijkheid boden. Hun rantsoenen moesten gelijkwaardig zijn aan die van de depottroepen van de mogendheid welke hen gevangen hield; die mogendheid moest hun ook voldoende kleding, linnengoed en schoeisel verschaffen. Krijgsgevangenen dienden de gelegenheid te hebben tot lichaamsoefeningen en tot verblijf in de buitenlucht. Minstens eenmaal per maand moest een geneeskundige inspectie plaatsvinden. Gezonde krijgsgevangenen mochten, de officieren onder hen uitgezonderd, gebruikt worden voor werkzaamheden, de onderofficieren evenwel louter voor bewakingsdiensten, tenzij zij uitdrukkelijk om betaald werk, d.w.z. om productief werk in het economisch leven vroegen, maar wat die betaalde, door onderoffi-

[1] Nl. in de aanhef van hoofdstuk 2 ('Krijgsgevangenen').

cieren en minderen te verrichten arbeid betrof, bevatte artikel 31 van de Conventie een belangrijke restrictie:

'De door de krijgsgevangenen verrichte werkzaamheden mogen generlei rechtstreeks verband houden met de krijgsverrichtingen. Het is in het bijzonder verboden om gevangenen te gebruiken bij de fabricatie en het vervoer van wapenen of munitie van welke aard ook, evenals bij het vervoer van materieel dat voor de strijdende legers bestemd is.'

Per maand zouden de krijgsgevangenen voorts een vastgesteld aantal brieven en briefkaarten mogen verzenden die aan censuur onderworpen zouden zijn. Zij zouden zelf brieven, briefkaarten, postpakketten, geld en boeken mogen ontvangen, maar de mogendheid die hen gevangen hield, had het recht, die zendingen te controleren.

Wat de hiërarchische verhoudingen betrof: van de zijde van de mogendheid die de krijgsgevangenen vasthield, zou elk kamp gecommandeerd moeten worden door een officier, van de zijde van de krijgsgevangenen zou in kampen van officieren de oudste officier in de hoogste rang de officiële tussenpersoon zijn (de 'kampoudste'), in de andere kampen zouden de krijgsgevangenen vertrouwensmannen kunnen aanwijzen.

Krijgsgevangenen konden gestraft worden. Wreedheid alsmede collectieve straffen voor door enkelingen bedreven daden waren verboden, maar voor het overige waren krijgstuchtelijke of gerechtelijke straffen toegestaan, gerechtelijke bijvoorbeeld in die gevallen waarin een krijgsgevangene in krijgsgevangenschap een misdaad begaan had. Een poging tot ontvluchting gold niet als een misdaad – zij mocht wèl gestraft worden, bijvoorbeeld met een periode van arrest tot een maximum van dertig dagen (een krijgstuchtelijke straf) of met onderwerping aan een regime van verscherpte bewaking; met betrekking tot ontvluchte krijgsgevangenen waren andere dan krijgstuchtelijke straffen verboden.

Men ziet: de regels die elke mogendheid welke zich bij de Conventie aangesloten had, in acht diende te nemen (wij hebben hier slechts de belangrijkste weergegeven), waren strikt. Wat indien die mogendheid die regels overtrad? Ook daarvoor bevatte de Conventie de nodige bepalingen. Krijgsgevangenen hadden het recht, bij de kampcommandanten hun beklag te doen; zij hadden ook het recht, zich te beklagen bij de vertegenwoordigers der z.g. beschermende mogendheden. Die vertegenwoordigers waren bevoegd, zich naar alle oorden te begeven waar krijgsgevangenen geïnterneerd waren, en die krijgsgevangenen

zouden zich daar persoonlijk met hen mogen onderhouden.

Wat als de klachten dier krijgsgevangenen gerechtvaardigd waren? Daarover zweeg de Conventie. Duidelijk was wèl wat dan geschieden zou: de beschermende mogendheid zou op verbeteringen aandringen en voorts de mogendheid inlichten welker belangen zij behartigde.

In deze materie zou ook het Internationale Rode Kruis te Genève een belangrijke rol spelen: het zou de instantie zijn via welke de oorlogvoerenden elkaar informatie zouden geven over de krijgsgevangenen, via welke voorts tussen de oorlogvoerende landen berichten van en aan krijgsgevangenen gewisseld zouden kunnen worden en via welke hulpgoederen als voedselpakketten en kleding aan hen zouden kunnen worden gezonden.

De weergegeven Conventie werd in Genève door de Japanse delegatie ondertekend. Zij werd evenwel door de Japanse regering niet aanvaard, dus niet ter goedkeuring aan het parlement voorgelegd en evenmin geratificeerd. Tegen die aanvaarding hadden zich de Japanse strijdkrachten verzet, waarbij hun belangrijkste argument was geweest dat in een mogelijke oorlog heel veel minder Japanners krijgsgevangen zouden worden gemaakt (hun was immers voorgeschreven dat zij zich nimmer mochten overgeven) dan militairen van Japans tegenstanders, zodat Japan, de Conventie toepassend, veel omvangrijker verplichtingen zou aanvaarden dan die tegenstanders. Maar ook andere factoren hadden een rol gespeeld: de wrevel in leidende Japanse kringen dat Japan voortdurend vooral door de Verenigde Staten werd tegengewerkt en het dieper doordringen van de ideologie dat het Japanse volk het nobelste volk op aarde en dus boven internationale afspraken verheven was. Daar kwam van '37 af de verruwing bij welke voortvloeide uit de oorlog met China, waarin van meet af aan door de Japanse militairen op grote schaal burgers beroofd en vermoord werden – dat laatste gebeurde ook met krijgsgevangenen. Al deze ontwikkelingen bevorderden dat de Japanse militairen die eind '41 aan de Tweede Wereldoorlog gingen deelnemen (en in wier officiële voorschriften o.m. stond: 'Laat als levende de schande van krijgsgevangen gemaakt te worden niet over u komen'[1]), over het algemeen (er zijn uitzonderingen geweest) een diepe minachting koesterden

[1] Zoals uit hoofdstuk 1 bleek, hebben de Amerikaanse en Britse troepen in de oorlog tegen Japan maar heel weinig Japanners krijgsgevangen gemaakt: tegenover ca. honderdveertigduizend Geallieerde krijgsgevangenen van de Japanners stonden in oktober '44 ruim zesduizend Japanse krijgsgevangenen van die Geallieerden. Verscheidenen van die Japanse krijgsgevangenen hadden geweigerd hun naam op te geven – zij

jegens de Geallieerde militairen die hun in handen waren gevallen: die hadden zich niet doodgevochten en verdienden dus niet beter dan om als slaven te worden behandeld. Daarbij mag echter de aantekening worden geplaatst dat de Japanse minderen door hun officieren niet zo heel veel beter behandeld werden: zij werden afgebeuld, zij kregen geringe rantsoenen en aan hun medische verzorging werd nauwelijks aandacht besteed. Dat behoefde die Japanse minderen overigens niet te verhinderen, zich op hun beurt ver verheven te voelen boven alle Geallieerde krijgsgevangenen.

*

Dat Japan de Conventie van Genève niet had aanvaard, was uiteraard aan zijn tegenstanders bekend en dezen maakten zich daar al in december '41 zorgen over: op Hongkong waren Britse en Canadese militairen in krijgsgevangenschap geraakt, op Brits-Noord-Borneo Britse, op Goeam en Wake Amerikaanse. Via de Zwitserse gezant te Tokio nam de Amerikaanse regering contact op met de Japanse, er op aandringend dat Japan zou verklaren dat het conform de bepalingen van de Conventie zou handelen. Na overleg met het Grote Hoofdkwartier zegde de Japanse regering dit eind januari '42 toe aan de regeringen van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en de Britse *Dominions* – korte tijd later werd daaraan toegevoegd dat die toezegging ook voor de Nederlandse regering gold[1] en dat zij mede betrekking had op geïnterneerde burgers.

De toezeggingen waren niet meer dan een buiging voor de internationaal vastgestelde regels – was de Japanse regering voornemens geweest die regels inderdaad te doen toepassen, dan had zij de kaders van marine en leger tijdig moeten voorlichten over de bepalingen van de Conventie en er op moeten toezien dat daaraan de hand werd gehouden. Het een noch het ander was het geval: de kaders hadden geen voorlichting

hadden hun familie de schande willen besparen van het weten dat een lid van de familie krijgsgevangene was. Andere Japanners hadden hun naam wèl opgegeven – die namen alsook hun persoonlijke boodschappen werden via het Internationale Rode Kruis aan de Japanse autoriteiten te Tokio doorgegeven. Die deden er niets mee: de betrokken families werden niet ingelicht.

[1] Zij was in eerste instantie niet genoemd, omdat Japan Nederland niet de oorlog had verklaard.

ontvangen en het Grote Hoofdkwartier duldde geen inmenging van ministeriële zijde. Het gevolg was dat het in de eerste maanden van de oorlog in de *Pacific* de staven van de in de *Nanjo* ingezette legers waren die bepaalden wat er met de krijgsgevangenen zou geschieden. Er deden zich grote verschillen voor: op Java liet generaal Imamoera de krijgsgevangenen aanvankelijk een zekere mate van vrijheid, in Singapore en op Malakka werden zij terstond aan het werk gezet en op Luzon werd in april '42 een groot deel van de verdedigers van het schiereiland Bataan tot een voettocht en een treinreis naar hun eerste kamp gedwongen die ca. achtduizend hunner deden bezwijken.

Eind april '42 vond onder voorzitterschap van Todjo, minister-president en minister van oorlog, een bespreking van alle afdelingshoofden van het departement van oorlog plaats die hoofdzakelijk gewijd was aan de vraag, hoe men de niet-inheemsen onder de krijgsgevangenen (er was toen al besloten, de inheemsen vrij te laten) zou behandelen. Het hoofd van het inmiddels ingestelde, onder het genoemde departement ressorterende Krijgsgevangenenbureau, luitenant-generaal Mikio Moerakami, drong er op aan dat Japan zich conform zijn toezegging aan de Conventie van Genève zou houden, maar Todjo wees dat van de hand: de Groot-Oost-Aziatische oorlog was, betoogde hij, op de bevrijding van Azië gericht, had dus een geheel eigen karakter en moest gebruikt worden om de inheemse volkeren te doordringen van Japans superioriteit – niet alleen moesten de krijgsgevangenen, manschappen èn officieren, aan het werk worden gezet, maar dit diende vernederend werk te zijn dat zij ten aanschouwen van de inheemsen moesten uitvoeren.[1] Begin mei ging een daartoe strekkende instructie uit en eind juni en begin juli wees Todjo op de betekenis daarvan in besprekingen die hij hield met de officieren, belast met het toezicht op de krijgsgevangenenkampen in Japan, Korea en Formosa, respectievelijk in de veroverde gebieden van de *Nanjo*. Hun werd ook meegedeeld dat elke krijgsgevangene die insubordinatie pleegde of trachtte te ontvluchten, ter dood gebracht moest worden – daartoe was men in de *Nanjo* eigener beweging al overgegaan.

Begin augustus '42 volgde in Tokio een nieuwe conferentie, nu onder leiding van generaal Moerakami, die niet minder dan vijftig commandanten van krijgsgevangenenkampen naar Tokio had laten komen. Hij drong op een fatsoenlijke behandeling der krijgsgevangenen aan, mede terwille van Japans naam in het buitenland, en zei dat besloten was, de

[1] Zo hebben krijgsgevangenen van het Knil in Batavia de straten moeten reinigen. Overeenkomstige opdrachten zijn ook elders gegeven.

verschillende nationaliteiten onder hen te schiften en alle krijgsgevangenen een duidelijke status te geven: zij zouden als Japanse militairen van de laagste rang worden beschouwd; als zodanig zouden zij tractement ontvangen en zouden de officieren onder hen de distinctieven, welke hun veelal afgenomen waren, weer mogen aanbrengen, maar daar zou tegenover staan dat zij hard zouden moeten werken en dat zij een plechtige verklaring van gehoorzaamheid zouden moeten afleggen. Op 15 augustus gingen instructies terzake uit; er werd vervolgens een reglement voorbereid waarin dit alles nader was aangegeven – het werd augustus '43 eer dit reglement van kracht werd verklaard.

Inmiddels was in de laatste maanden van '42 tot Tokio doorgedrongen dat in het *Nanjo*-gebied talrijke krijgsgevangenen waren gestorven – generaal Moerakami deed in december '42 een bevel uitgaan naar alle legercommandanten dat de krijgsgevangenen beter moesten worden behandeld. In de *Nanjo* had dit bevel geen enkel effect: iets van feitelijke zeggenschap had Moerakami's bureau louter in Japan, Korea, Mandsjoerije, Formosa en bezet China, maar op hetgeen zich in het *Nanjo*-gebied afspeelde, kreeg het geen enkele greep; dat was, aldus het Grote Hoofdkwartier, een oorlogszone, daar mochten geen buitenstaanders worden toegelaten (ook geen vertegenwoordigers van beschermende mogendheden, evenmin vertegenwoordigers van het Internationale Rode Kruis) en daar moest men de verantwoordelijke hoogste commandanten niet lastig vallen.

Die hoogste commandanten hadden van hun kant geen enkele behoefte om Tokio tijdig in te lichten. Elke commandant van een krijgsgevangenenkamp diende eens per maand een rapport op te stellen en placht daar ook veel tijd aan te besteden; op Java belandden die rapporten bij het hoofdkwartier van het Zestiende Leger. Dat hoofdkwartier zond ze door naar Singapore. Daar werden ze eens in de zes maanden gebundeld ten behoeve van het hoofdkwartier van generaal Teraoetsji en deze liet ze dan naar Tokio opzenden. Tussen het opstellen van de rapporten en hun ontvangst bij generaal Moerakami's bureau kon gemakkelijk een vol jaar liggen. Alleen lijsten met namen van krijgsgevangenen werden sneller doorgegeven – wij komen er nog op terug.

Wat het door Tokio voorgeschreven beleid betreft, willen wij tenslotte nog twee punten vermelden. Het eerste is dat het voor krijgsgevangenen vastgestelde rantsoen van 420 gram rijst per dag (bij zwaar werk: 640 gram) in juli '44 verlaagd werd tot 390 gram (bij zwaar werk: 610 gram) en daarbij tekenen wij aan dat geen krijgsgevangene ooit het officieel voorgeschreven rijstrantsoen heeft ontvangen. Het tweede punt is dat in

de laatste zes maanden van de oorlog door het departement van oorlog bij enkele gelegenheden werd gelast dat tot elke prijs voorkomen moest worden dat krijgsgevangenen hun bevrijders levend in handen zouden vallen. Deze opdrachten hebben er in Japan en elders toe geleid dat bij sommige krijgsgevangenenkampen lange kuilen werden gegraven waarvan de krijgsgevangenen zelf de indruk hadden dat hun lijken er in zouden worden geworpen – trouwens, men vond na Japans capitulatie een bevel van het departement van oorlog dat, zodra de Amerikanen in Japan zouden landen, de krijgsgevangenen die in de mijnen werkzaam waren, een mijnschacht moesten worden ingedreven om er te worden afgemaakt. Op Java was er volgens een anti-Japanse Koreaan, die werkzaam was bij de afdeling krijgsgevangenen van het Japanse hoofdkwartier, al in oktober '44 een plan om, als Geallieerde landingen op Java aanstaande waren, de krijgsgevangenen en de hooggeplaatsten onder de geïnterneerden (die laatsten waren toen allen in een kamp te Tjimahi samengebracht) te provoceren tot opstootjes die als aanleiding zouden worden gebruikt om hen neer te maaien; zouden die provocaties geen effect hebben, dan zouden de betrokkenen in groepen uit de kampen worden gevoerd om ver van de steden gedood te worden.[1] Door Japans capitulatie is het op de meeste plaatsen niet tot uitvoering van deze en dergelijke bevelen gekomen, maar op enkele wèl: op Wake en op een van de zuidelijke eilanden in de Philippijnen zijn enkele honderden Amerikaanse krijgsgevangenen in de laatste oorlogsdagen afgemaakt en op Noord-Borneo zijn meer dan zeven-en-twintighonderd Britse en Australische krijgsgevangenen van een plaats waar zij een vliegveld moesten aanleggen, in grote groepen het oerwoud ingedreven – zes wisten te ontvluchten, alle overigen zijn bezweken of afgemaakt.

*

Wat het *Nanjo*-gebied betreft is het weergeven van de voorschriften en bevelen welke van Tokio uitgingen, slechts van beperkte betekenis: men heeft er de krijgsgevangenen (alsook de eigen militairen) ingezet onder omstandigheden, waarin, als het gestelde doel, de voltooiing van de Birma-spoorweg bijvoorbeeld, maar bereikt werd, de offers aan mensen-

[1] Rapport, 23 april 1946, van Li Uck-Kwam aan het *Allied War Crimes Investigation Committee* (IC, 1 347).

levens geen enkel gewicht in de schaal wierpen ('we worden hier', schreef van Witsen, 'geconfronteerd met een soort mierenmentaliteit van de Japanners die de enkeling slechts als deel van het geheel kan zien' [1]) en men heeft de voorschriften en bevelen slechts uitgevoerd voorzover men dat dienstig achtte voor de oorlogvoering. Trouwens, in bepaalde opzichten heeft men eigen voorschriften en bevelen gegeven nog eer die van Tokio waren uitgegaan.

*

Voordat wij nu over de feitelijke behandeling van de krijgsgevangenen in Indië gaan schrijven, lijkt het ons nuttig, dieper in te gaan op enkele, in hun algemeenheid al genoemde aspecten van het Japanse beleid die het lot van die krijgsgevangenen zeer aanzienlijk hebben verzwaard: dat Japan in het *Nanjo*-gebied het toezicht door vertegenwoordigers van de beschermende mogendheden onmogelijk heeft gemaakt, dat het er de vertegenwoordigers van het Internationale Rode Kruis in hun werkzaamheden heeft belemmerd, dat het maar heel weinig hulpzendingen heeft doorgelaten en dat Japanse militairen zich, bij gebrek aan internationaal toezicht, het grootste deel van die hulpzendingen hebben toegeëigend.

Slechts in één opzicht hebben de Japanse autoriteiten zich in beginsel enige moeite getroost: zij hebben in telegrammen aan het Internationale Rode Kruis namen van krijgsgevangenen doorgegeven, de eerste namen in mei '42. De Nederlandse regering heeft in Londen in totaal 363 naamlijsten ontvangen met in totaal 46 177 namen – méér namen dus dan er Nederlandse en Indisch-Nederlandse krijgsgevangenen waren, wier totale aantal, zoals eerder vermeld, 42 233 is geweest. Die discrepantie is niet moeilijk te verklaren: van krijgsgevangenen wier namen bijvoorbeeld van Java uit aan het Krijgsgevangenenbureau in Tokio waren bericht, werden de namen opnieuw doorgegeven wanneer de betrokkenen in Singapore en aan de Birma-spoorweg waren aangekomen, en op het feit dat het hier dezelfde personen betrof, werd door het Krijgsgevangenenbureau niet gelet. Trouwens, veel van die namen (voor Japanners even vreemd klinkend als Japanse namen voor niet-Japanners) werden verkeerd doorgegeven, waar dan nog bij kwam dat het Krijgs-

[1] E. van Witsen: 'Over krijgsgevangenen in Japanse handen', p. 213 (verder aan te halen als: van Witsen).

gevangenenbureau zich veelal beperkte tot het doorgeven van de achternaam en dat de Japanners soms een voorvoegsel als 'Van' aanzagen voor die achternaam.

Over de plaatsen waar de krijgsgevangenen zich bevonden, werd onvolledige informatie verstrekt – het gevolg was dat de betrokken regeringen aan het einde van de oorlog niet precies wisten waar haar krijgsgevangenen waren en om welke aantallen het ging. Dat wisten zij evenmin tijdens de oorlog en dat maakte het verzenden van hulpgoederen er niet gemakkelijker op.

Als gevolg van de Japanse tegenwerking zijn er in totaal slechts vier zendingen geweest die alle zowel voor de krijgsgevangenen als voor de geïnterneerden bestemd waren (op de ontvangst van pakketten door de in Indië geïnterneerden komen wij in het volgende hoofdstuk terug).[1] Drie zendingen werden meegenomen door de Japanse schepen die voor uitwisseling bestemde Geallieerde burgers hadden vervoerd: twee schepen naar Lourenço Marques, één in juli, één in september '42, één schip naar Goa, in oktober '43. Het eerste schip uit Lourenço Marques vervoerde als giften van het Amerikaanse, Canadese en Zuidafrikaanse Rode Kruis, naast andere hulpgoederen, ca. 20 000 voedselpakketten, elk van ca. 5 kilo, waarvan de helft naar Singapore, de helft naar Japan werd verscheept. Het was maar een kleine zending. De tweede, die door het tweede schip uit Lourenço Marques werd meegenomen, was groter: tot de giften van het Britse, het Zuidafrikaanse en het Australische Rode Kruis behoorden nu ca. 140 000 voedselpakketten waarvan, door de bemoeienissen van de Nederlandse autoriteiten te Londen, 40% bestemd was voor de gevangenen in Nederlands-Indië – de rest moest elders in het *Nanjo*-gebied worden verdeeld. Dat laatste geschiedde niet: de Japanners stuurden een deel van die 60% naar Hongkong, een deel naar Manila, een deel naar Japan. Het schip dat naar Goa voer, tenslotte, nam o.m. 140 000 voedselpakketten mee, giften van het Amerikaanse en het Canadese Rode Kruis; de helft werd in Manila, de helft in Japan gelost.

Het was alles bijeen maar bitter weinig – mede namens de andere Geallieerde regeringen bleef de Amerikaanse er op aandringen dat Japan grote zendingen met regelmaat zou toelaten. Na lang talmen ging de Japanse regering hier accoord mee. Er werd een fonds gevormd waarin de Amerikaanse, de Britse en de Nederlandse regering elk een miljoen dollar stortten en er werden door Amerikaanse schepen die (onder

[1] Wij ontlenen onze gegevens aan dr. D. van Velden: *De Japanse interneringskampen voor burgers in de Tweede Wereldoorlog*, pag. 169 e.v.

Russische vlag!) militaire hulpgoederen naar Wladiwostok vervoerden, hulpgoederen voor de gevangenen meegenomen. De Sowjet-Unie, die geen Japans schip tot Wladiwostok wilde toelaten, transporteerde de voor de gevangenen bestemde zendingen naar een kleinere haven in de buurt van Wladiwostok, Nakhodka – vandaar werd in november '44 2 000 ton aan hulpgoederen (met naar schatting 200 000 voedselpakketten) naar Japan verscheept. De wens van de Amerikanen en hun bondgenoten was dat die hulpgoederen naar de *Nanjo* zouden worden overgebracht – dat was vooral gevolg van het feit dat de Geallieerde regeringen in september '44 voor het eerst een beeld hadden gekregen van de verschrikkingen die de krijgsgevangenen daar sinds '42 hadden moeten doorstaan. Er waren namelijk in die maand bij Hainan twee Japanse schepen tot zinken gebracht waarmee o.m. ruim tweeduizend Britse en Australische krijgsgevangenen, die aan de Birma-spoorweg hadden gewerkt, naar Japan werden getransporteerd, en Amerikaanse onderzeeboten hadden ruim honderdveertig krijgsgevangenen als drenkelingen kunnen oppikken. De opzet nu, de 2 000 ton aan hulpgoederen naar de *Nanjo* te doen vervoeren, werd niet verwezenlijkt. De Japanners brachten ca. 150 ton naar Korea en de gedelegeerde van het Internationale Rode Kruis te Tokio vond goed dat ca. 850 ton voor de gevangenen in Japan en China werd bestemd. De resterende ca. 1 000 ton werd, maar pas in maart '45, meegenomen door een Japans schip, de '*Awa Maroe*', dat van de Amerikaanse regering een vrijgeleide had gekregen; het moest dus als Rode Kruis-schip aangegeven zijn, een afgesproken route volgen en 's nachts verlicht zijn. De '*Awa Maroe*' ontlaadde de hulpgoederen in Bangkok, Singapore en Priok – in laatstgenoemde haven ca. 49 000 voedselpakketten. Naar Japan terugvarend werd het schip bij Formosa in het nachtelijk duister door een Amerikaanse onderzeeboot getorpedeerd. De commandant die de '*Awa Maroe*' niet had herkend (het schip dat hij had aangevallen, bevond zich, beweerde hij, buiten de vastgestelde route en was niet verlicht), moest zich voor een krijgsraad verantwoorden en de Amerikaanse regering, in het midden latend of de '*Awa Maroe*' zich aan de gestelde regels had gehouden, betaalde Japan schadeloosstelling. Uit dit gebeuren vloeide voort dat de Japanners, in wier propaganda eigen edelmoedigheid gesteld werd tegenover Amerikaanse perfidie, de zending van de '*Awa Maroe*' met opmerkelijke spoed in distributie brachten (keizer Hirohito had er op aangedrongen dat de gevangenen niet het slachtoffer zouden worden van de torpedering van het schip), op Java al een week of zes na aankomst. Die distributie in Indië had, wat de door het eerste en tweede Japanse schip uit Lourenço Marques aangevoerde goederen betrof, meer dan een

jaar op zich laten wachten. Overigens: van wat in die drie zendingen: twee uit Lourenço Marques, een uit Nakhodka, was aangevoerd, kregen de gevangenen maar een klein deel: van de eerste twee zendingen niet veel meer dan een tiende, van de vierde een zesde – in beide gevallen eigenden de Japanners ter plaatse zich de gehele rest toe, met inbegrip van alle medicijnen.

*

In Japan werden, schijnt het, de uit Lourenço Marques aangevoerde goederen aanvankelijk naar behoren verdeeld, althans in een van de krijgsgevangenenkampen kon, maar pas omstreeks maart '43, volgens het rapport van een luitenant-ter-zee 'per man bijna een pakket worden uitgedeeld, terwijl ook een vrij behoorlijke hoeveelheid suiker per man en gedroogde vruchten en cacao via de keuken kon worden gedistribueerd.'[1] Bij de verdeling van de zending van het schip uit Goa constateerde hij evenwel, 'dat hoeveelheden Rode Kruis-voedselpakketten particuliere huizen werden binnengedragen' en 'enkele personen, behorende tot de Japanse kampstaf en -wacht, vertoonden zich . . . in Rode Kruis-kleding en liepen met Rode Kruis-schoeisel rond.'[2] In een tweede kamp was bij de verdeling van de uit Goa aangevoerde pakketten, aldus een soldaat van het Knil, 'de laatste stunt van de Jap . . ., dat wij die Rode Kruis-schoenen verstrekt hadden gekregen, daarmee aantraden. Toen moesten we die ruilen tegen afgedragen Japanse schoenen!'[3]

Op Formosa, waar de Japanners de hoogste Geallieerde autoriteiten uit het *Nanjo*-gebied apart in een kamp hadden bijeengebracht (de z.g. *Special Party*, waarop wij nog terugkomen), werden in april '43 de eerste Rode Kruis-pakketten verdeeld (van de twee schepen uit Lourenço Marques); 'de Japanners', aldus later generaal-majoor P. Scholten[4], 'gingen meteen over tot vermindering van het door hen verstrekte rantsoen. Dat vermocht onze vreugde niet te verminderen.'[5] In mei en juli '44 kreeg de groep een deel van de uit Goa aangevoerde hulpgoederen, eerst de

[1] J. M. van Well Groeneveld: 'Rapport' (26 okt. 1945), p. 3 (IC, 1 219). [2] A.v., p. 4. [3] J. F. van West de Veer: 'Landstormsoldaat 1941–1945', p. 107 (a.v., 81 314). [4] Tijdens de strijd op Java was hij in de rang van kolonel commandant van de 'Groep-Zuid' geweest die Tjilatjap had gedekt. [5] P. Scholten: *Op reis met de 'Special Party'. Oorlogs- en kampherinneringen* (1971), p. 128.

Amerikaanse, daarna de Canadese pakketten. 'Uit de Amerikaanse ontvingen we', aldus Scholten,

'suiker ... o.m. vitaminetabletten, pakjes bouillon en gedroogde rozijnen. Wij vonden ... een blikje gesneden ham, melk, cornedbeef, gedroogde pruimen, vlees, koffie, boter, toiletzeep, sigaretten, chocoladestangen, kaas, suiker en een blikopener ... Een Canadees pakket voor zes man bevatte een pond boter, een tablet chocolade, suiker, zout, een stuk zeep, een blik zalm, een blik sardines, pruimen, rozijnen, thee, kaas en droge tarwekoek. Een zegen voor ons!'[1]

Van de voor de gevangenen aan de Birma-spoorweg verzonden hulpgoederen werden de eerste voedselpakketten (die van het tweede schip uit Lourenço Marques) pas in mei '44 verdeeld, samen met een hoeveelheid medicijnen en medische instrumenten, maar in de kampen aan de spoorweg, 'heeft', schrijft van Witsen, 'hooguit 5% van de daarheen gezonden Rode Kruis-artikelen de krijgsgevangenen bereikt.'[2]

Op Noord-Sumatra kregen de aan de weg in Atjeh zwoegende krijgsgevangenen in augustus '44 'één eenpersoonspakket per vier man' (goederen die in '42 in Singapore waren ontladen!), 'waarbij we', aldus een hunner, 'de droevige ontdekking deden dat de sigaretten voor het grootste deel door onze gastheren waren gestolen.'[3] Onder de uit Java overgebrachte krijgsgevangenen bij Palembang werden, zo berichtte ons in '84 een cadet-vaandrig, 'de eerste Rode Kruis-pakketten' in september '44 uitgedeeld, 'het meeste was er al uit gestolen.'[4] Aan de Pakanbaroe-spoorweg werden eenmaal pakketten uitgedeeld: één pakket voor vier man – hier trof men bij de Japanse commandant na de bevrijding een magazijn vol pakketten aan.

Op Java kregen de krijgsgevangenen in mei '44 één vierpersoonspakket voor telkens vijftien man (pakketten van het tweede schip uit Lourenço Marques) en, althans in de meeste kampen, in juni '45 één vierpersoonspakket voor telkens vier man (pakketten van de '*Awa Maroe*'). Over de eerste zending tekende Bouwer in Bandoeng aan:

'De Japanners namen alles uit de pakketten wat van hun gading was ... In het algemeen was het ... zo dat de Japanse kampwachten de sigaretten stonden op te roken die voor de gevangenen bestemd waren. Een deel der kleding die gezonden werd, hebben de Japanners gegeven aan de Duitsers, bemanningen

[1] A.v., p. 184. [2] Van Witsen, p. 360. [3] C. van Heekeren: *De 'Atjeh-Party'* (1964), p. 81. [4] Brief, 6 nov. 1984, van F. B. Nijon.

van As-schepen en duikboten, voor wie . . . bij Soekaboemi een rustoord is ingericht.'[1]

Bij de tweede zending bevonden zich ook khaki-uniformen, 'maar', aldus later een der krijgsgevangenen van Tjimahi,

'er waren er niet voldoende voor alle kampbewoners. Slechts de kampcommandant[2] en de blokhoofden kregen zo'n uniform. Dat er bij de distributie van de levensmiddelenpakketten hevige ruzie's en vechtpartijen ontstonden, was onontkoombaar. Het feest duurde maar kort. Na drie dagen merkte je er al bijna niets meer van dat we echte boter en kaas uit blik hadden gegeten. De sporen waren alleen nog merkbaar op de zwarte markt'[3] –

waarmee de zwarte markt werd bedoeld die binnen het kamp was ontstaan.

De krijgsgevangenen in de door de Japanse marine bestuurde gebieden ontvingen in het geheel geen Rode Kruis-zendingen – die gevangenen bestonden als het ware niet voor de autoriteiten van het Japanse leger die de verdeling regelden.

*

Wat hebben de vertegenwoordigers der beschermende mogendheden, wat die van het Internationale Rode Kruis ter plaatse voor de krijgsgevangenen kunnen doen?

Bitter weinig.

Als beschermende mogendheid voor Nederland trad Zweden op (in bezet China Zwitserland) en het Internationale Rode Kruis had Zwitserse gedelegeerden in Japan en in alle door Japan bezette gebieden, maar zowel de Zweedse diplomaten als de gedelegeerden van het Rode Kruis, die allen door de Japanse autoriteiten als spionnen of potentiële spionnen beschouwd werden, waren ten zeerste in hun bewegingsvrijheid beperkt en in het gehele *Nanjo*-gebied, voorzover door Japan bezet, werd geen enkele bemoeienis met de krijgsgevangenen toegestaan – slechts in Thailand en in Frans-Indo-China (in dat laatste land tot maart '45) hadden de Zweden en Zwitsers iets meer mogelijkheden tot hulpverlening.

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 252 (5 juni 1944). [2] de kampoudste [3] S. M. Jalhay: *Jalhay's kleine oorlog*, p. 357.

In Japan weigerde het Krijgsgevangenenbureau met de Rode Kruis-gedelegeerde normaal samen te werken. Alles wat deze te berde wilde brengen, moest hij schriftelijk doen – antwoorden (*als* hij ze kreeg!) lieten maanden op zich wachten. Hij kende tenslotte de plaats van 102 kampen in Japan, Korea, Mandsjoerije en Formosa waar zich krijgsgevangenen en geïnterneerden bevonden, maar hij en zijn mede-gedelegeerden hadden daar slechts 42 van mogen bezoeken en tijdens die bezoeken hadden zij geen enkele gevangene ooit onder vier ogen kunnen spreken. De Zweden kregen daar evenmin kans toe. In een van de kampen in Japan kon de als kampoudste optredende kapitein van het Knil in november '43 een kwartier met de Zweedse consul spreken, 'echter', schreef hij later, 'in bijzijn van Japanse autoriteiten en van een Japanse tolk.'[1] In een tweede kamp zag die consul, aldus de al eerder aangehaalde luitenant-ter-zee, 'niet de feitelijke toestand, omdat er meubelen, medicijnen e.d. voor deze gelegenheid van buiten waren aangevoerd, welke na het bezoek weer werden teruggebracht.'[2]

Een soortgelijk bedrog werd door de Japanners op Formosa toegepast. Wij citeren generaal Scholten over het eerste bezoek van de gedelegeerde van het Internationale Rode Kruis in Japan, dr. F. Paravicini, op 30 mei '43:

> 'Daags tevoren troffen wij 14 kilo varkensvlees en wat zoete aardappelen in onze soep aan. Op de morgen van de 30ste kregen wij twee-en-een-halve *pisang*. Voor het eerst! Volgens de bepalingen van de Conventie moest in elk krijgsgevangenenkamp een cantine aanwezig zijn. Prompt kwam er dan ook een . . . In een glazen kast lagen allerlei prachtspullen uitgestald. Die . . . verdwenen onmiddellijk na de inspectie. Alle zieken . . . werden ontslagen. Maar niemand van ons kreeg een kans, Paravicini te vertellen dat hij bedrogen werd.'[3]

Toen de *Special Party* op 22 september '43 bezoek ontving van de Zwitserse consul in Kobe en van een medewerker van de Zweedse legatie in Japan, N. E. Ericson, kon een woordvoerder van de gevangenen een reeks klachten uiten en vervolgens Ericson bij diens wandeling door het kamp haastig toeroepen: '*Affamé!*'[4] 'Bij het afscheid, toen alle Nederlanders om hem' (Ericson) 'heen stonden en de Japanners voorkwamen dat wij nog iets zouden zeggen, zei hij: 'Jullie moeten niet vergeten dat de

[1] P. C. J. Meys: 'Rapport' (25 sept. 1945), p. 5 (IC, 1 085). [2] J. M. van Well Groeneveld: 'Rapport', p. 7. [3] P. Scholten: *Op reis met de 'Special Party'*, p. 134. [4] 'Uitgehongerd!'.

oorlog niet eeuwig kan duren.' Daarop knipoogde hij met het linkeroog. Wij hechtten hier grote waarde aan.'[1]

Over een bezoek, begin juni '44 van Paravicini's opvolger, de Zwitser Max Pestalozzi, waren de leden van de *Special Party* ontevreden:

> 'Uit alles bleek dat hij . . . geen enkele invloed op de autoriteiten in Tokio kon uitoefenen. Ook ten aanzien van het gedwongen werken kon hij, zoals hij met klem beweerde, niets veranderen. Na de conferentie liep hij het hospitaal voorbij, de varkenshokken langs en de generaalsbarak door, zo de poort uit.'[2]

In Indië konden de gedelegeerden van het Internationale Rode Kruis (wij vermeldden al dat de gedelegeerde voor Borneo pas werd erkend toen hij al geëxecuteerd was) niets ten behoeve van de krijgsgevangenen bereiken, evenmin in Singapore, op Malakka en in Birma – in laatstgenoemd land hadden de Japanners niet eens een gedelegeerde toegelaten. Van Bangkok uit werd evenwel aan de krijgsgevangenen die aan de Birma-spoorweg werkten of gewerkt hadden, voorzover zij in Thailand bereikbaar waren, enige hulp verleend door de Zwitserse consul, tevens gedelegeerde van het Internationale Rode Kruis, en zijn Zweedse collega. De Zwitserse consul begon in de laatste maanden van '43 met geld dat hij via Genève van het Britse Rode Kruis had ontvangen, voedsel, zeep, sigaretten en medicijnen te kopen in de vrije handel en deed deze goederen ter waarde van ca. f 32 000 samen met ca. f 8 000 aan geld, dat als zakgeld bedoeld was, in november '43 toekomen aan de Britse gevangenen aan de Birma-spoorweg. Eind december volgde een tweede, ongeveer even grote zending. In een in februari '44 door Bern aan Londen, en daar ook aan de Nederlandse regering doorgegeven rapport stond: '*Owing to numerous deaths among prisoners due to lack of appropriate medical supplies the Swiss consul has been obliged to make purchases on the black market at very high prices.*'[3]

In maart '44 deed de Zwitserse consul weten dat de Japanners in Thailand het Rode Kruis niet wensten te erkennen: voor ontvangst van de hulpgoederen die hij wèl als particulier mocht blijven bijeenbrengen, zouden voortaan niet gevangenen maar Japanners tekenen. Welke zekerheid had men dan dat die hulpgoederen de gevangenen zouden bereiken? Gene. Desondanks besloot de Britse regering door te gaan met het

[1] P. Scholten: *Op reis met de 'Special Party'*, p. 155. [2] A.v., p. 178–79. [3] Tekst in het memorandum, 17 febr. 1944, van het *Foreign Office* aan het Nederl. dept. van buitenl. zaken (ARA, MK, M 59, VII 20 B).

overmaken van gelden naar Bangkok en de Nederlandse sloot zich daarbij aan. In mei '44 droeg de Zwitserse consul een derde zending hulpgoederen aan de Japanners over en hetzelfde deed zijn collega te Saigon ten behoeve van een kamp met vijftienhonderd Geallieerde krijgsgevangenen (onder wie achthonderd van het Knil), van wie bijna de helft ziek was. In juli kon de Zwitserse consul in Bangkok voor een vierde zending zorgdragen – zijn Zweedse collega nam twee zendingen voor zijn rekening ter waarde van ca. f 32 000. In oktober kwam het tot de vijfde zending van de Zwitserse consul, waarvan voor de Nederlandse krijgsgevangenen goederen tot een waarde van ca. f 43 000 bestemd waren – de consul had evenwel in die tijd de sterke indruk dat de Japanners goederen achterhielden. Niettemin werd de hulpverlening tot het einde van de oorlog voortgezet. Van Londen uit heeft het Nederlandse Rode Kruis er in totaal ca. f 120 000 voor ter beschikking gesteld – wat van de daarmee gekochte hulpgoederen de Nederlandse krijgsgevangenen inderdaad heeft bereikt, is een open vraag. Bij enkele gelegenheden zijn in sommige kampen in Birma Rode Kruis-pakketten uitgedeeld, nl. in januari, mei, juni en december '44, maar wij weten niet of dit pakketten van het eerste schip uit Lourenço Marques zijn geweest dan wel het resultaat van de inspanningen van de consuls van Zwitserland en Zweden te Bangkok.

*

Wij memoreerden het bedrog dat door Japanse kampcommandanten in Japan en op Formosa werd gepleegd. Wat bewijst het anders dan dat de betrokken Japanners heel wel wisten hoe de behandeling van krijgsgevangenen naar de opvattingen van Japans vijanden *behoorde* te zijn?

Eenzelfde, zo mogelijk nog stuitender bedrog werd gepleegd toen de Japanners, met verlof van de autoriteiten in Tokio, in juni '43 op Java en Formosa en in '44 in Singapore filmopnamen maakten die bij vertoning de indruk zouden wekken dat het Japans krijgsgevangenen aan niets had ontbroken.

De opnamen op Java werden gemaakt met de bedoeling kopieën van de gemonteerde film per parachute boven Australië af te werpen.[1] De film kreeg als titel '*Australia Calling*' – Nederlandse, Britse en Australische krijgsgevangenen alsmede vrouwen en kinderen van Nederlandse krijgs-

[1] Dit voornemen is niet uitgevoerd.

gevangenen werden gedwongen er hun medewerking aan te verlenen. Er werd eerst een aantal Australische officieren en minderen gelast, in diverse scènes op te treden. Zij begonnen met te weigeren. Toen kregen zij in het kamp waarin zij zich bevonden en waar een *Wing Commander* van de *Royal Australian Air Force* kampoudste was, geen eten. Zij bleven weigeren. Vervolgens lieten de Japanners weten dat, als zij volhardden, de *Wing Commander* ter dood gebracht zou worden en het gehele kamp niet meer te eten zou krijgen. De Australiërs gaven hun verzet op. In de scènes die vervolgens opgenomen werden, waren Australiërs als koks in de keuken van het Hotel des Indes te Batavia bezig eten te bereiden; andere Australiërs zwommen rond in een modern zwembad, speelden tennis, hielden een cricket-match, maakten gebruik van het golfterrein bij een luxueus hotel dat zich in de bergen bij Soekaboemi bevond. Ook zag men opnamen van Australiërs die in een modern ziekenhuis werden verpleegd (een lag er op een operatietafel) en van Knil-krijgsgevangenen die hun vriendinnen of hun vrouwen en kinderen in de armen sloten. Weer andere krijgsgevangenen kregen enveloppen uitgereikt waarbij bankbiljetten uit twee te voorschijn kwamen (in de andere bevonden zich proppen papier), en kregen vervolgens, aldus het commentaar bij de film, bier voorgezet (er zat bier in twee glazen, in de andere zat thee). Ook werd een opname gemaakt in een kledingmagazijn in Bandoeng waar twee zorgvuldig gepermanente Nederlandse meisjes voor verkoopsters speelden en enkele Australische militairen, die men eerst door de straten had zien lopen, voor z.g. vriendinnen kleding kochten. Tenslotte werd nog op een veld bij de ziekenbarakken van het kamp waarin de Australiërs opgesloten waren, een herdenkingsplechtigheid gefilmd waarbij ca. vijfhonderd gevangenen aanwezig waren. Staande voor een kruis dat er indrukwekkend uitzag, hield de Japanse generaal, onder wie de krijgsgevangenenkampen op Java ressorteerden, generaal-majoor Masatosji Saito, een toespraak – het kruis was van bordpapier en het prikkeldraad bij het veld was met takken gecamoufleerd.[1]

In het kamp van de *Special Party* op Formosa werden, eveneens in juni '43, opnamen gemaakt waarbij een om zijn ruw optreden beruchte Japanse militair lachend tussen twee Amerikaanse officieren stond (de adjudanten van de Amerikaanse bevelhebber op Luzon, generaal Wainwright) met de armen om hun schouders. 'Een . . . groep Amerikaanse kolonels', aldus generaal Scholten,

[1] Er zijn in juni '43 ook nog bedriegelijke filmopnamen gemaakt in Tjimahi en in een hotel bij Garoet maar die zijn niet bewaard gebleven.

'stond eetgerei en kleren te wassen met een stukje zeep dat zij tijdens de opnamen in de hoogte moesten houden; daarna moesten ze de zeep netjes weer inleveren ... Een basketball-wedstrijd met schreeuwende toeschouwers werd door ons misbruikt door '*hungry, . . . bastard, son of a bitch*' en meer van dergelijke ontboezemingen met overtuiging uit te galmen.

Ook de cantine werd gefilmd met een voor die gelegenheid opgemaakte prijslijst. '*Items for sale to-day*' stond er boven. Enige Amerikanen werden aangewezen om een verkoop te enscèneren. De volgende dag werd alles weer uit de cantine weggehaald.'[1]

Tenslotte Singapore. Daar werden in '44 de musici van het Britse kamporkest gedwongen, een radioconcert te geven waarbij zij keurige kleren droegen; vervolgens mochten zij in het meest luxueuze hotel ter plaatse dineren met vrouwen en meisjes die door de Japanners opgetrommeld en van fraaie japonnen voorzien waren. Toen de filmopnamen voltooid waren, verdwenen de musici weer achter de muren van het krijgsgevangenencomplex en moesten de japonnen ingeleverd worden.

★

Zoals eerder bleek, was begin augustus '42 in Tokio onder voorzitterschap van generaal Moerakami een bespreking gehouden waar vastgesteld was dat de krijgsgevangenen voortaan een duidelijke status zouden hebben, nl. die van Japanse militairen van de laagste rang; 'als zodanig', schreven wij, 'zouden zij tractement ontvangen en zouden de officieren hun distinctieven, welke hun veelal afgenomen waren, weer mogen aanbrengen, maar daar zou tegenover staan dat zij hard zouden moeten werken en dat zij een plechtige verklaring van gehoorzaamheid zouden moeten afleggen.'

Op die drie punten willen wij nu ingaan: de distinctieven, de verklaringen van gehoorzaamheid en de tractementen.

Wat de distinctieven betreft, beschikken wij slechts over nadere gegevens met betrekking tot West-Java en het kan zijn dat de officieren en onderofficieren, wat Indië betreft, alleen dáár hun distinctieven hebben moeten inleveren, aangezien ook een andere Japanse maatregel: het millimeteren van alle krijgsgevangenen, aanvankelijk alleen op West-

[1] P. Scholten: *Op reis met de 'Special Party'*, p. 172.

Java is toegepast. Hoe dat zij, op 9 mei '42 kwam bevel dat de distinctieven afgelegd en ingeleverd moesten worden. Protesten baatten niet. De uitvoering van de maatregel leidde tot grote verwarring: tussen de tienduizenden gevangenen vielen alle zichtbare hiërarchische onderscheidingen weg. Dat bleef zo, totdat van Tokio de instructies uitgingen waartoe op 15 augustus '42 besloten was. Eind augustus konden de kampoudsten bekendmaken dat de distinctieven teruggegeven zouden worden. In een van de kampen bij Tjimahi werd dit meegedeeld in de vorm van een boodschap van keizer Hirohito, 'dat het', aldus het verslag van een der officieren,

> 'deze in zijn grote goedheid had behaagd, ons niet langer als rebellen ... te beschouwen, maar als echte krijgsgevangenen. We mochten onze rangsonderscheidingstekenen weer dragen ... Deze bekendmaking ontlokte verschillende opmerkingen als: 'de schoften beginnen nattigheid te voelen', 'de ploerten krijgen in de gaten dat ze de oorlog nog niet gewonnen hebben en nu beginnen ze hem te knijpen dat ze later ter verantwoording zullen worden geroepen', enzovoort.'[1]

*

Het bevel tot inleveren van de distinctieven had al protesten uitgelokt, maar die waren nog veel krachtiger, toen bevolen werd, man voor man een plechtige verklaring van gehoorzaamheid af te leggen. Niet alleen gaven de krijgsgevangenen met het afleggen van die verklaring de hun door de Conventie gewaarborgde rechten prijs (met inbegrip van het recht om te vluchten) maar in de Japanse tekst van de verklaring was veelal sprake van 'trouw zweren' en trouw zweren aan een vijandige mogendheid werd in eerste instantie door vele betrokkenen, met name door vele officieren, als onaanvaardbaar beschouwd. Op West-Java luidde de Japanse verklaring, letterlijk vertaald: 'Ik, ondergetekende, zweer plechtig trouw en gehoorzaamheid aan alle bevelen van het Japanse leger' – de letterlijke vertaling daarentegen van de in het Indonesisch bijgevoegde tekst (een Nederlandse of Engelse tekst was er niet) luidde: 'Ik, ondergetekende, verklaar plechtig trouw en eerbiedig te zijn aan het Japanse leger.' Het verschil tussen 'zweer' en 'verklaar plechtig' leek er

[1] J. van Baarsel: 'Onder de Jappen', p. 32.

op te wijzen dat de Japanse autoriteiten aan het begrip 'trouw zweren' niet de betekenis toekenden die er elders aan gehecht werd, maar met dat al was de Japanse tekst de officiële. Elders werd ook wel een andere tekst aan de gevangenen voorgelegd – in Singapore bijvoorbeeld eind augustus een die luidde: '*I, the undersigned, hereby solemnly swear on my honour that I will not, under any circumstances, attempt escape*' – ook die tekst gaf moeilijkheden, want in de Britse en Australische reglementen stond dat Britse en Australische militairen, waren zij krijgsgevangen gemaakt, de plicht hadden om te pogèn te ontsnappen. Door alle in Singapore geconcentreerde gevangenen: ruim dertienduizend Britten, tweeduizend Australiërs, werd het ondertekenen van de verklaring geweigerd. Hier was het ondertekenen niet een Japans bevel maar een verzoek. Alle gevangenen werden vervolgens door de Japanners op een open veld bijeengebracht waar slechts twee waterkranen waren, en zij kregen niets te eten. De hogere Britse en Australische officieren maakten het de Japanners duidelijk dat van inwilliging van hun verzoek geen sprake kon zijn – de zaak zou er anders voorstaan indien er een Japans *bevel* uitging, want dan zou men later kunnen stellen dat men louter onder dwang had getekend. Het bevel kwam en nu werd getekend.

Op Sumatra (dat evenals Singapore onder het Japanse Vijf-en-twintigste leger ressorteerde) werd eveneens van de krijgsgevangenen gevergd dat zij schriftelijk zouden beloven niet te vluchten. Ten aanzien van de reacties weten wij slechts dat van de bij Medan opgesloten krijgsgevangenen van het Knil de meesten aanvankelijk weigerden. 'Toen hebben', zo vernam midden september '42 een bij Medan geïnterneerde vrouw,

> 'de Jappen alle officieren opgesloten en hen een paar dagen laten verhongeren. Ze hebben alleen een beetje soep gekregen en warm water te drinken gehad. Totdat ze het niet meer konden volhouden en zo gedwongen werden om te tekenen. Maar dat is onder dwang gegaan en dan heeft het niet veel waarde.'[1]

Op Java werd begin juli het afleggen van de verklaring waarin de woorden 'trouw zweren' voorkwamen, gevergd van alle krijgsgevangenen die in het kampement van het Xde bataljon in Batavia opgesloten waren. De hoogste Britse, de hoogste Australische en de hoogste Amerikaanse officier, resp. *Air Vice Marshal* P. C. Maltby, *Brigadier* A. S. Blackburn en *Colonel* A. G. Searle, weigerden en gaven dit als instructie

[1] T. van Eyk-van Velsen: *Dagboek. Vrouwen op Sumatra achter Japans prikkeldraad* (1983), p. 38 (19 sept. 1942) (verder aan te halen als: Van Eyk-Van Velsen).

aan hun ondergeschikten door. Bij de militairen van het Knil was, aldus later kapitein-ter-zee Vromans (die in april met generaal ter Poorten en andere hoge officieren en met gouverneur-generaal van Starkenborgh uit de Soekamiskin-gevangenis bij Bandoeng naar Batavia was overgebracht),

'aanstonds de algemene opinie: weigeren te tekenen. Een alternatieve redactie werd [door de Japanners] bruut afgewezen. De afsluiting werd verscherpt. Geen contact dan met gewapende bewakers die een terreur begonnen: slaan bij de minste ware of denkbeeldige overtreding. Slecht eten . . ., slechte huisvesting, verbod van alles wat op ontspanning leek. Dit werd steeds erger, vooral het licht mishandelen. Om erger te voorkomen en overwegende dat wat men in gevangenschap onder dwang tekent, geen betekenis heeft . . ., is tenslotte door allen, inclusief de GG en de Legercommandant, getekend.'[1]

Ook de Britse en Amerikaanse krijgsgevangenen tekenden (d.w.z. plaatsten hun duimafdruk), iets later deden de Australische hetzelfde.

In de krijgsgevangenenkampen te Tjimahi werd eind juli het ondertekenen van een verklaring gevergd. De kampoudste ('kampcommandant') in het grootste kamp, majoor J. W. S. A. Hoedt, deed een circulaire uitgaan[2] waarin hij meedeelde dat hij zelf zou tekenen. Hij schreef voorts:

'Een ieder blijft vrij in zijn keuze . . . De gevolgen voor diegenen die *niet* tekenen, zijn niet te overzien. Zij die *wel* hun handtekening plaatsen, kan ik . . . garanderen dat zij in de toekomst nimmer hiervoor ter verantwoording zullen worden geroepen dan wel daarop worden aangekeken of nagewezen.'

Bijna alle krijgsgevangenen volgden het voorbeeld van majoor Hoedt – wij kennen slechts de naam van één weigeraar: reserve-majoor J. G. Gout. Hij werd een kleine twee maanden binnen het kamp opgesloten en wij nemen aan dat met de andere weigeraars hetzelfde is gebeurd.

In een van de twee kampen in Tjilatjap, waar de commandant had laten meedelen dat weigeraars net zo lang zouden worden opgesloten totdat zij hun vingerafdruk hadden geplaatst, ging iets mis: een van de krijgsgevangenen vulde zijn verklaring foutief in en gooide het paperas vervolgens in een prullenmand. 'Dit', aldus kort na de oorlog een andere krijgsgevangene,

[1] A. G. Vromans: 'Verslag 1941–1945', p. 31. [2] Tekst: *NI*, p. 340–41.

'gaf aanleiding tot de volgende represaille: wij moesten onmiddellijk allemaal aantreden, wij hadden de Japanse keizer beledigd ... Daarvoor zouden wij geducht gestraft worden. Wij moesten met ons gezicht naar het oosten front maken[1], daarna knielen en met het hoofd tot op de grond buigen, terwijl men ons een soort Japans schietgebedje voorbrulde. Deze buiging moest steeds herhaald worden en wee degene die niet diep genoeg doorboog! Dan werd er met een stuk hout of een geweerkolf geslagen, tot hij de gewenste houding had. Dit spelletje duurde ongeveer twee uur, tot groot vermaak van de Japanse bewaking.'[2]

In de kampen op Oost-Java werden de verklaringen pas later voorgelegd, hier met een iets andere tekst, waar (in het Engels) '*Written oath*' boven stond en die luidde: '*The undersigned has solemnly sworn henceforth the absolute obedience to all orders of Dai Nippon Government*' – die tekst ging, omdat er sprake was van een 'eed' en van gehoorzaamheid aan de regering van Japan, verder dan die welke op West-Java voorgelegd was. De hoogsten in rang van de Nederlandse officieren pleegden overleg en kwamen tot de conclusie dat iedereen vrij was, al of niet te tekenen, doch dat zij zelf dat wèl zouden doen: men handelde dan, deden zij weten, onder dwang. Allen tekenden. 'We zullen ons maar niet afvragen', noteerde een officier van gezondheid in zijn dagboek, 'hoe het nu eigenlijk moet gaan na de eed die we in het verleden voor ons vorstenhuis hebben afgelegd.'[3]

Ook in de krijgsgevangenenkampen in Soerabaja en Djokjakarta werden de verklaringen afgelegd, in laatstgenoemd kamp overigens pas 'na heftige discussies'[4] – en daar voegen wij aan toe dat min of meer dezelfde verklaringen afgelegd moesten worden wanneer krijgsgevangenen in '43, '44 of '45 in een ander kamp belandden. Er zijn er onder hen geweest die successievelijk onder zes van die verklaringen hun vingerafdruk hebben geplaatst.

In de visie van de Japanners hadden de krijgsgevangenen na het afleggen van hun gehoorzaamheidsverklaring recht op een wedde, lagere militai-

[1] Wij nemen aan: in de richting van het keizerlijk paleis te Tokio, dus naar het noord-noordoosten. [2] *Velden 1940–1945* (z.j.), p. 197. [3] R. Springer: 'Dagboek', p. 10 (26 okt. 1941) (IC, 81 346). [4] Van Witsen, p. 249.

ren overigens alleen als zij werkten: een soldaat kreeg dan per werkdag 10 cent, een korporaal of sergeant 15 cent.[1] Afhankelijk van hun rang kregen officieren meer, variërend van f 550 per maand voor generaals en admiraals tot f 71 per maand voor tweede luitenants – wel te verstaan: van die bedragen werd f 60 ingehouden voor voeding en huisvesting en werd slechts een gedeelte, variërend van f 30 tot f 10, in contanten uitbetaald; de rest werd bij een Japanse bank op een spaarrekening gezet. Ten laste van die spaarrekening mochten gezinnen van krijgsgevangen officieren die op Java woonachtig waren, per maand f 15 per gezinslid opnemen, maar die regeling, waarvan niet eens zeker is of zij algemeen is toegepast en die in elk geval slechts voor weinigen van belang is geweest[2], werd in november '43 beëindigd.

Het gevolg van al deze verschillen was dat officieren in de krijgsgevangenenkampen op Java per maand de beschikking hadden over f 10 tot f 30 – soldaten kregen maximaal f 3 en korporaals of sergeanten maximaal ca. f 4,50. Het was officieren verboden, aan een mindere financiële steun te verlenen, maar aan dat verbod hielden velen zich niet: in de meeste kampen kwam het tot hulpverlening, waardoor de bedragen die de minderen in handen kregen, groter werden. Met dat al bleef er een aanzienlijk verschil bestaan tussen officieren en minderen: het geld waarover men beschikte, kon van belang zijn voor het kopen van aanvullende levensmiddelen – in de specifieke kampomstandigheden hadden de officieren het dus beter dan de minderen.

In hoeverre de Japanners ook buiten Java aan hun financiële regeling de hand hebben gehouden, is niet van alle plaatsen bekend – wij vermoeden dat er zijn geweest waar dat gedurende bepaalde perioden niet het geval was.

*

Voordat wij nu dieper op de lotgevallen van de Nederlanders en Indische Nederlanders onder de krijgsgevangenen ingaan, willen wij aandacht besteden aan de groep die, conform het 'bevrijdingskarakter' van de

[1] De bedragen zijn elders soms hoger geweest: 25, resp. 40 cent. [2] Voor een gezin van drie personen mocht f 45 opgenomen worden maar zulk een bedrag kon slechts geput worden uit de spaarrekeningen van officieren met de rang van kapitein of hoger.

'Groot-Oost-Aziatische oorlog' diende te worden vrijgelaten: de inheemse Knil-militairen.

De inheemse Knil-militairen

Gelijk eerder vermeld, weten wij niet precies hoeveel inheemse Knil-militairen in krijgsgevangenschap raakten. Wij nemen aan dat in de week van de gevechten op Java en in de dagen die op de algemene capitulatie van het Knil volgden, verscheidene duizenden Javaanse en Soendanese militairen er vandoor zijn gegaan: voor hen was dat minder moeilijk dan voor de Ambonnezen, Menadonezen en Timorezen, aangezien zij zonder op te vallen in de miljoenenbevolking op Java konden verdwijnen. Ambonnezen, Menadonezen en Timorezen hebben evenwel in de regel een ietwat afwijkend uiterlijk en velen van hen hadden op Java (voor de Buitengewesten gold hetzelfde) wel een gezin maar geen andere familierelaties. Die gezinnen waren gehuisvest in oorden waar militairen die wilden verdwijnen, zich juist niet moesten vertonen: in en bij de garnizoensplaatsen. Daar kwam dan nog bij dat veel Javanen en Sumatranen een zekere animositeit koesterden vooral tegen de Ambonnezen die als bij uitstek trouwe Knil-militairen bekend stonden en bovendien meestal Christenen waren in een Islamietische omgeving, en die animositeit leidde in de allereerste periode van de Japanse bezetting, toen in menige streek Indonesische nationalisten de toon aangaven, tot aanzienlijke spanningen: op Java deden zich gevallen voor waarbij Ambonnezen zich veiligheidshalve als Arabieren vermomden.

De Japanse militaire besturen wilden alle inheemse ex-Knil-militairen pressen tot dienstneming als hulpsoldaten, *heiho*'s, maar zij maakten daarbij dit verschil dat zij de Ambonnezen en Menadonezen, die Christenen waren, vasthielden en de meeste overige inheemse militairen vrijlieten.

Begonnen werd met alle inheemse militairen, officieren en minderen, te scheiden van de Nederlandse en Indisch-Nederlandse door hen in aparte kampen bijeen te brengen en (althans op Java) de inheemse bestuurders te gelasten er zorg voor te dragen dat inheemse militairen die gedrost waren, zich alsnog als krijgsgevangenen zouden melden. In het kamp te Magelang (meer gegevens hebben wij niet) deden dat, aldus ds. J. C. Hamel die zich als predikant vrijwillig naar dat kamp begeven had, 'honderden Javanen ... *Wedono*'s hadden hen opgepakt, uit vrees

door de Jap ervan te worden beschuldigd, lieden die iets met de Nederlanders te doen hadden gehad, verborgen te houden.'[1] Ter gelegenheid nu van Hirohito's verjaardag, 29 april, werd bekendgemaakt dat alle inheemse Knil-militairen, behalve de officieren en met uitzondering voorts van de Ambonnezen en Menadonezen, vrijgelaten zouden worden op voorwaarde dat zij, aldus de bekendmaking op Java[2], 'trouw zweren aan de Japanse regering, en zodra voldoende inlichtingen zijn verkregen omtrent hun positie in de maatschappij.' Met de officieren hadden de Japanners andere voornemens – op Java althans werd als uitvloeisel van het Japanse streven, de inheemsen boven de Europeanen te plaatsen, aan een aantal hunner gevraagd, als kampoudste op te treden in de krijgsgevangenenkampen der Nederlanders en Indische Nederlanders. Dat werd door de betrokkenen geweigerd waarna zij gestraft werden door hen een tijdlang in een gevangenis op te sluiten: 'zij komen er', aldus van Witsen[3], 'uit als gebroken mannen.'[4]

Wat de Javaanse, Soendanese en Timorese minderen betreft, weten wij niet precies hoevelen de van hen gevergde verklaring ondertekenden en in vrijheid werden gesteld. Op Java (cijfers over de Buitengewesten zijn niet beschikbaar) waren het er eind mei '42 ca. zesduizend, maar het kan zijn dat omtrent anderen toen nog niet 'voldoende inlichtingen omtrent hun positie in de maatschappij' verkregen waren – in elk geval staat vast dat andere Javanen en Madoerezen pas na mei '42 vrijgelaten zijn, de inheemse chauffeurs van het Vrijwillig Autobestuurderskorps bijvoorbeeld op 10 mei '43.

Een groot deel van de vrijgelaten Javanen, Soendanezen en Timorezen heeft zich als *heiho* laten aanwerven (wij komen op die *heiho*'s in hoofdstuk 11 terug) en ook Ambonnezen en, in groter aantal schijnt het, Menadonezen zijn *heiho* geworden. Op Java begon de aanwerving van Menadonezen als *heiho* al in april '42. Zij had toen betrekking op een eerste groep van ca. achthonderd Knil-militairen. Een deel hunner weigerde en werd vervolgens ernstig mishandeld, waarna hun eigen meerderen hun aanrieden, het verzet op te geven; hetgeen geschiedde. Later in '42 en begin '43 waren er talrijke Menadonese ex-Knil-militairen die *heiho* werden – wij nemen aan dat daarbij van betekenis is geweest dat zij zich bewust waren, zich met hun gezinnen (deze hadden de kazernes

[1] J. C. Hamel: *Soldatendominee* (1948), p. 35 (verder aan te halen als: Hamel). [2] Tekst: *NI*, p. 169. [3] Van Witsen, p. 158. [4] Een aantal inheemse officieren is tot het einde toe samen met de Nederlandse en Indisch-Nederlandse gevangen gehouden.

op stel en sprong moeten verlaten) in de burgermaatschappij nauwelijks te kunnen handhaven.

Ook op de Ambonnese ex-Knil-militairen werd grote pressie uitgeoefend om zich als *heiho* aan te melden. Een aantal hunner is in de loop van '42 uit de kampen ontslagen – daarbij herinneren wij eraan dat, zoals uit hoofdstuk 6 bleek, talrijke Ambonnese ex-Knil-militairen tot illegale groepen toetraden, sommigen al midden '42. Dat laatste drong tot de Japanners door en droeg er toe bij dat, zoals eveneens in hoofdstuk 6 vermeld, in november '42 op Java een begin werd gemaakt met een aparte registratie van alle inheemsen die uit de Buitengewesten afkomstig waren. In die tijd bevonden zich evenwel ook nog enkele duizenden Ambonnezen in krijgsgevangenschap, in Batavia ca. duizend. Die groep werd gelast om onder militaire bewaking aanwezig te zijn bij de grote demonstratie die er op de eerste verjaardag van Pearl Harbor, 8 december '42, op het vroegere Koningsplein gehouden werd en waar Soekarno een der sprekers was. Hoopten de Japanners dat die Ambonnezen nu bereid zouden zijn, deel te nemen aan de opbouw van de 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer'? Niets daarvan: toen later in december van hen gevergd werd, een verklaring van gehoorzaamheid aan het Japanse leger te ondertekenen, werd dat geweigerd. De groep werd vervolgens in de Glodok-gevangenis opgesloten, daar tot ca. tweeduizend uitgebreid, door de Japanners propagandistisch bewerkt (er werden films over Japans overwinningen vertoond) en door de Javaanse bewakers met hulp van Javaanse *heiho*'s ernstig mishandeld. Onder die omstandigheden is ca. de helft blijven weigeren (en weer in een apart krijgsgevangenenkamp opgesloten, waar de pressie om *heiho* te worden werd voortgezet) – ca. duizend zijn naar een kamp in Bandoeng overgebracht om daar als *heiho* opgeleid te worden, en van die duizend zijn ca. vijfhonderd (wij nemen aan dat de andere vijfhonderd opnieuw geweigerd hebben) in maart '43 naar een kamp in Soerabaja getransporteerd waar zich toen een aantal andere Ambonnese krijgsgevangenen bevond. In april arriveerde in dat kamp ook nog een groep Ambonnezen uit Batavia die al het *heiho*-uniform droegen. Aan die Ambonnezen bij wie dat laatste nog niet het geval was, werd op 14 april '43 door een Japanse overste meegedeeld dat de Japanse keizer had goedgevonden dat zij het kamp zouden kunnen verlaten; zij moesten dan eerst een verklaring ondertekenen dat zij zich op eerste oproep als *heiho* zouden aanmelden. De tolk voegde daaraan toe, dat het voldoende was indien alleen de oudste uit de groep zijn handtekening zette. Deze deed dat en enkele dagen later kregen de Ambonnezen die nog geen Japans uniform droegen, hun uitmonstering

als *heiho* uitgereikt. Een protest van sommige Ambonnezen werd afgewezen. Enkele weken later werden de in Soerabaja samengebrachte groepen in tweeën gesplitst: een deel werd als *heiho* per schip afgevoerd, een deel naar een krijgsgevangenenkamp in Bandoeng overgebracht waar hun gezegd werd dat ook zij *heiho*'s waren. 'Maar', aldus het verslag van een Ambonnese sergeant[1],

'wij wilden daar niets van weten, wij wilden slechts krijgsgevangenen blijven. Zij lieten ons van allerlei doen, marcheren en dergelijke dingen meer. Maar wij lieten ons niet verleiden, integendeel, in het bijzijn van iedereen, in Bandoeng vooral bij de interneringskampen, zongen wij langs de straten Hollandse liederen.'

Er zijn later in '43 opnieuw ca. duizend Ambonnese en Menadonese krijgsgevangenen in Soerabaja geconcentreerd en ook op dezen is grote pressie uitgeoefend om *heiho* te worden. Bij één gelegenheid zijn sommigen uit het kamp uitgebroken – die groep is overmeesterd en weggevoerd (wat haar lot is geweest, weten wij niet). De meesten van deze krijgsgevangenen zijn als *heiho*'s oostwaarts gezonden, een aantal weigeraars is naar de vroegere kazerne van het Xde bataljon te Batavia, dat krijgsgevangenenkamp geworden was, teruggevoerd en daar zijn die weigeraars door de Japanse kampcommandant, Kenitsji Sonei, ernstig mishandeld. Zij zijn in oktober '44 samen met een groot aantal Europese krijgsgevangenen aan boord gebracht van een Japans schip, de '*Joenio Maroe*', dat hen naar Padang moest transporteren vanwaar zij aan de Pakanbaroe-spoorweg tewerkgesteld zouden worden. De '*Joenio Maroe*' is evenwel getorpedeerd (op de ondergang van dat schip komen wij nog terug) en de meesten van deze Ambonnezen en Menadonezen zijn verdronken.

Wij voegen hieraan nog toe dat van de van Java als *heiho* weggevoerde Menadonezen en Ambonnezen sommigen er in zijn geslaagd, naar de Amerikanen over te lopen. Zoals wij al in hoofdstuk 5 vermeldden, lukte dat eind '42 op Guadalcanal aan de Menadonees H. D. Pitoi en wij weten verder dat in augustus '43 op de Philippijnen tien Menadonese *heiho*'s er onder leiding van een ex-onderofficier van het Knil, Adolf Lembong, in slaagden, zich aan te sluiten bij een door een Amerikaanse officier geleide guerrillagroep, en dat uit een groep naar de Tanimbar-eilanden overgebrachte Ambonnese *heiho*'s zeven-en-veertig wisten te ontsnappen, van

[1] Tekst: *NI*, p. 522–23.

wie evenwel slechts twee-en-twintig Australië bereikten (twintig verdronken, vijf werden door de Japanners gepakt en terechtgesteld).

Van Witsens schattingen zijn dat van de op Java krijgsgevangen gemaakte inheemse Knil-militairen in totaal ca. vijftienduizend *heiho* zijn geworden (hoeveel Javanen, Soendanezen, Ambonnezen, Menadonezen en Timorezen er onder hen zijn geweest, is niet bekend) en dat van die ca. vijftienduizend bijna de helft is omgekomen.

*

Het is aannemelijk dat ook in de door de Japanse marine bestuurde gebieden: Borneo en de Grote Oost, pressie op inheemse Knil-militairen is uitgeoefend om *heiho* te worden, maar wij weten daar maar weinig van, behoudens dat in maart '42 in Menado ca. vijf-en-twintig Menadonezen, onder wie enkele ex-militairen, die geweigerd hadden in Japanse dienst te treden, ter dood gebracht werden.

Op het door het Japanse Vijf-en-twintigste leger bestuurde Sumatra werden de inheemse Knil-militairen gescheiden van de Europese en, soms evenwel samen met Indisch-Nederlandse Knil-militairen, in aparte kampen opgesloten – in een aantal van die kampen is aan de inheemsen de eis gesteld zich als *heiho* op te geven; weigeraars werden voor de aangetreden groep doodgeschoten. Hoevelen doodgeschoten zijn, hoevelen als *heiho* afgevoerd, is niet bekend.

Krijgsgevangenenkampen – algemeen

Elk krijgsgevangenenkamp stond onder commando van een Japanse officier en er zijn onder hen enkelen geweest die op de krijgsgevangenen een gunstige indruk hebben gemaakt. Het z.g. Nieuwe Kamp in Tjilatjap (wij komen er nog op terug) kreeg eerst een commandant die als een beul optrad (hij werd, mede omdat hij lang en mager was, 'Alva' genoemd), maar daarna een tweede, 'Opa', die de gevangenen bepaald terwille was. C. van Heekeren ontmoette bij de wegaanleg in Atjeh in een van de kampen een Japanse officier die 'een zeer nette verschijning en een correct mens' was: 'hij had geen goed woord over voor bepaalde topfiguren uit het Japanse leger. Hij sprak Engels . . . Hij trok zich ons lot erg aan en

trachtte dit zoveel mogelijk te verzachten.'[1] In Medan kregen de krijgsgevangenen te maken met een Japanse luitenant die later commandant werd van het grote krijgsgevangenencomplex te Singapore en zich daar uiterst correct gedroeg: hij was onkreukbaar en kwam steeds voor de belangen der gevangenen op. Een andere groep Knil-krijgsgevangenen had aan de Birma-spoorweg van een Japanse luitenant, aldus majoor J. van Baarsel[2],

'totaal geen last. Hij was helemaal geen oorlogsheer of blaaskaak zoals zoveel Jappen. Van een Japanse militaire geest merkten we niets bij hem . . . Zelden liet hij zich zien en als hij, bij grote uitzondering, eens door het kamp liep, dan wachtte hij niet af tot hij gegroet werd, maar knikte verlegen en groette soms het eerst.'[3]

Evenwel: 'We hadden ook niks aan hem', want klachten over het optreden van de Japanse onderofficier met wie de gevangenen dagelijks te maken hadden, wimpelde hij af.[4]

Dat was een algemeen verschijnsel: in veel kampen merkte men nauwelijks iets van de Japanse officieren en had men in de eerste plaats te maken met onderofficieren of zelfs met Japanse soldaten[5], onder wie er veelal één was die een toonbeeld wilde zijn van trouw aan zijn keizer, zijn kracht zocht in hard optreden en daarmee een norm stelde waar officieren die begrip hadden voor wat de gevangenen doorstonden, niet van durfden afwijken. Ook Japanse officieren die hun best deden om 'de keizerlijke weg te volgen', konden evenwel soms optreden op een wijze die de indruk wekte dat zij van een zekere ridderlijkheid wilden getuigen, ja graag de gunst der officieel geminachte blanken wilden verwerven. Hoe kan men anders verklaren, 'waarom', schrijft van Witsen,

'toch vaak werkelijk gemeend werd geïnformeerd naar de familie der krijgsgevangenen; waarom een Japans officier krijgsgevangenen op de thee uitnodigde in zijn huis en aan zijn vrouw voorstelde, toen zij 'vrijwillig' zijn hibiscus-haag hadden geknipt; waarom een andere officier persoonlijk een operatiepatiënt . . . door nacht en ontij naar een Japans ziekenhuis bracht; . . . waarom heel wat Japanners zogenaamd Engelse les vroegen' –

[1] C. van Heekeren: *De 'Atjeh-party'*, p. 89. [2] Zijn laatste functie was geweest dat hij als commandant was opgetreden van het fort-van den Bosch te Ngawi toen dat als interneringsoord van 'NSB'ers' werd gebruikt. [3] J. van Baarsel: 'Onder de Jappen', p. 65. [4] A.v., p. 66. [5] Volgens de Japanse gegevens bestonden de kampstaven in '42 uit 2637 militairen (onder wie 135 officieren) en in '45 uit 6798 (onder wie 423 officieren).

en van Witsen wijst ook op 'de bijna-verbroedering' (louter van de kant der Japanners!) bij 'feestjes' in het kamp op Japans 'grote dagen' en 'tenslotte op het werkelijk gemeende eerbetoon aan overleden krijgsgevangenen.'[1]

Het optreden van veel Japanners was opvallend geforceerd. De gevangenen die op een van de eilanden in de Molukken een vliegveld moesten aanleggen, stonden daar onder toezicht van een Japanse onderofficier, 'Bamboe-Mori', 'een dikke, zware man met een stierennek en met de gang van een gorilla' (aldus een kapitein van het Knil die als tolk met hem te maken had[2]); Mori ging prat op de naam die de gevangenen hem hadden gegeven.

'Zijn drift, zoals bij een echte Japanner gewoonte is, was gauw opgewekt en op zo'n moment was hij zeer hardhandig en strafte hij zwaar. De Jappen-luitenants ... hadden ... in zijn nabijheid niets in te brengen. Waar Mori was, regeerde ook alleen Mori en niemand anders. Zijn eigen bewakingstroepen, Koreanen, vreesden hem.'[3]

Onder het bewind van Mori, die zieke gevangenen met een stuk bamboe afranselde en naar hun werk joeg, stierf in het betrokken kamp in zes maanden één op de zes gevangenen. Een van de officieren van gezondheid, R. Springer, tekende er evenwel aan:

'Het heeft mij wel getroffen dat als men de kans krijgt om even onder vier ogen met de Japanners te spreken, hun houding anders is en dit geldt zelfs voor Mori. Het lijkt soms wel of hun optreden tegen de gevangenen een kunstmatig karakter draagt om tegenover de eigen mensen een flinke indruk te maken.'[4]

Er waren onder de Japanners, als onder ieder ander volk, sadisten – op het lot van de gevangenen had het evenwel een ongunstige uitwerking dat niet alleen die sadisten maar ook de meeste andere Japanners met wie zij te maken kregen, hen beschouwden als waardeloze mensen en dat wie er anders over dacht, zich conformeerde aan de algemene normen[5] uit vrees voor zwak te worden aangezien. Het gevolg was dat

[1] Van Witsen, p. 593–94. [2] G. P. C. le Clercq, aangehaald in a.v., p. 614. [3] A.v. [4] R. Springer: 'Dagboek', p. 103. [5] Zoals de meeste krijgsgevangenen de Japanse normen niet konden begrijpen, zo vreemd stonden veel Japanners tegenover de normen der niet-Japanners. Wim Kan zag van dat laatste een treffend voorbeeld in Bandoeng: 'Een Nederlandse kapitein die tijdens het fourageren zich een blikje sardines wist toe te eigenen, deed dit zo onhandig dat hij op heterdaad betrapt werd

gevangenen voor het minste vergrijp (het weggooien van een peukje, het te hard of niet hard genoeg uiten van Japanse kreten, het te diep of niet diep genoeg buigen) zwaar gestraft werden, veelal met pijnigingen die ook bij de *Kenpeitai* in zwang waren: in het gezicht geslagen, afgeranseld met houten stokken, stukken bamboe, ijzeren staven, geweerkolven of riemen, getrapt en op de vloer gesmeten – urenlang moesten zij op de grond zitten met de handen boven het hoofd, of in de houding staan, of een zwaar voorwerp omhoog houden, of zitten met een stok tussen de knieën waarop de Japanners gingen staan. Eindeloos waren de variaties en combinaties van deze en dergelijke straffen – straffen die menigmaal gevolg waren van het feit dat men de Japanner met zijn vreemde taal niet goed had begrepen.[1] Speciaal de appèls konden een verschrikking zijn doordat, aldus Rob Nieuwenhuys[2],

'de meeste Japanse soldaten niet veel verder dan tot twintig konden tellen. Daarom begonnen ze telkens opnieuw van één tot twintig. Dat ging op zichzelf goed, maar zodra het op vermenigvuldigen aankwam, liep het mis . . . Ze bleken (ook) niet uit het hoofd te kunnen rekenen, omdat ze altijd met een telraam hadden leren werken'[3] –

door een Japanse majoor, welke laatste hem zijn zwaard overhandigde en hem, in volle ernst, uitnodigde nu maar harakiri te plegen, omdat hij 'zijn gezicht verloren had'! Toen de kapitein weigerde en uitlegde dat hij om één gestolen blik sardines zijn gezicht niet verloor, pakte de majoor drie andere blikken en duwde hem deze in de hand, terwijl hij verklaarde: 'Neem er dan nog maar een paar bij!' en hiermee was de zaak afgedaan' (Wim Kan en Corry Vonk: *Honderd dagen uit en thuis* (1963), p. 29) – misschien dient men het laatste gebeuren aldus te zien dat de Japanse majoor, het optreden van de Nederlandse kapitein als het ware sanctionerend, diens 'gezicht redden' wilde.

[1] Ook degenen die als tolk optraden (gevangenen die enig Japans kenden), konden niet altijd uitkomst bieden, vooral niet als zij het soort Japans dat tot hen gesproken werd, niet verstonden. In een trein met krijgsgevangenen die van Singapore onderweg was naar Bangkok, 'ontstond', aldus een krijgsgevangene, 'op een bepaald ogenblik een hele drukte van de zijde der Japanners, waaruit de tolk tenslotte opmaakte dat de officieren op het volgende station koffie-ijs zouden krijgen; later bleek dat de Jappen opdracht hadden gegeven om aan alle manschappen in de trein te verbieden, het V-teken tegen de bevolking te maken!' (A. H. Douwes: 'Persoonlijke herinneringen', p. 35, IC, 81 315). [2] R. Nieuwenhuys: *Een beetje oorlog. Java 8 december 1941–15 november 1945* (1979), p. 78. [3] Japanners kregen in die tijd op school maar weinig les in rekenen en uit het hoofd rekenen werd hun in het geheel niet geleerd. Aan de Birma-spoorweg werd een keer aan een groep krijgsgevangenen gelast, per dag een halve kubieke meter aarde uit te graven – volgens de betrokken Japanner was dat een halve maal een halve maal een halve meter; uiteraard werd hij niet gecorrigeerd.

grote moeilijkheden konden ontstaan wanneer dergelijke lagere Japanse militairen zich er van moesten vergewissen dat er van de vele duizenden krijgsgevangenen die zich in een bepaald kamp bevonden, niet een was ontsnapt.

★

Typerend voor de afstand die bestond tussen de krijgsgevangenen en de Japanners aan wier gezag zij onderworpen waren, zijn in de eerste plaats de namen geweest waarmee die Japanners werden aangeduid. Drie noemden wij al: 'Alva', 'Opa' en 'Bamboe-Mori'. In de kampen der geïnterneerden deed zich hetzelfde verschijnsel voor, trouwens: op Java werden enkele van de belangrijkste kampen van krijgsgevangenen, nadat dezen naar gebieden als Birma, Thailand, Flores, de Molukken en Sumatra waren verplaatst, met geïnterneerden gevuld die er dan vaak dezelfde Japanse kampcommandanten en kampfunctionarissen aantroffen.

Sommigen van die Japanners kregen een naam die op hun uiterlijk betrekking had: 'Goudtand', 'Brilmans', 'De Brilslang', 'Soepoog', 'Speknek', 'Hondeoog', '*Monkeyface*', 'Bruintje Beer', 'De Olifant', 'De Platvoet' – andere namen waren een aanduiding van hun gebruikelijke wijze van optreden: 'Jan de Knuppelaar', 'De Bokser', 'De Dolle Hond', 'De Tijger', 'De Gluiperd', 'De Duivel', 'De Moordenaar'.[1]

Overeenkomstige namen kregen de Koreaanse kampbewakers: 'Dikkie Bigmans', '*Babyface*', '*Pineapple*', '*Donald Duck*', 'Gary Cooper',

[1] In augustus '43, toen hij al enkele maanden op Flores was, kwam een der krijgsgevangenen, mr. C. Binnerts, met een medegevangene in een gesprek 'weer op het probleem waarom de Jappen ons onverschillig laten, terwijl wij de Duitsers haten.' 'Ik geloof', noteerde hij, 'dat de oplossing voornamelijk beheerst wordt door twee factoren. Primo is dit Indië tenslotte ons vaderland niet' (Binnerts en zijn gespreksgenoot waren *totoks*): 'wij kunnen wel met een groot gebaar praten over lotsverbondenheid met de volkeren van Indië, maar wij zijn en blijven hier voor het overgrote deel vreemdelingen' (dat gold uiteraard niet voor de Indische Nederlanders en ook menige *totok* voelde dat anders). 'Ten tweede is het verschil tussen de Jappen (vooral de Koreanen waarmee wij in de kampen voornamelijk te maken hebben) en ons zó groot dat wij nauwelijks in staat zijn, hen als mensen te zien: een aap met een geweer is een gevaarlijk ding, maar je kunt er geen haatgevoelens voor hebben, eigenlijk niet eens minachting.' (C. Binnerts: '*Alles is in orde, heren . . .!' Een dagboek van het eiland Flores uit het jaar 1943* (1947), p. 58)

'Blauwbril', 'Spitsmuis', 'Kamerolifant', 'Krompoot', maar ook: 'De Gifkikker', 'De Bolle Sadist', 'De Bloedhond' (in het betrokken kamp waren er twee: 'Bloedhond I' en 'Bloedhond II'), 'De *Shinkicker*', 'De Sadist', 'De *Hardhitter*' – de namen dier Koreanen waren, voorzover zij op hun algemeen gedrag sloegen, niet vriendelijker dan die welke aan Japanners waren gegeven. Men mag trouwens stellen dat de krijgsgevangenen in de regel van de Koreanen nog meer last ondervonden dan van de Japanners. Dat kwam door twee factoren: ten eerste hadden de krijgsgevangenen in hun dagelijks bestaan meer te maken met die Koreanen dan met de Japanners die zich in de regel maar zelden in de kampen vertoonden, en ten tweede hadden veel Koreanen de neiging, nog 'Japanser' op te treden dan de Japanners zelf.

De eerste groepen van die Koreanen ('kleine, gore, gele, krombenige, aapachtige wezens', aldus mr. Binnerts[1]), verschenen in augustus '42 in de kampen. Zij waren in Korea aangeworven ten getale van ca. tweeduizend voor een periode van twee jaar, zulks met de belofte dat zij in Nederlands-Indië een eervolle burgerbetrekking zouden krijgen, maar zij werden er tot hun teleurstelling en ergernis louter als kampbewakers ingezet en toen de periode van twee jaar om was, hield men hen vast. Zij wisten zich door de Japanners geminacht – de trappen die zij zelf van de Japanners ontvingen, gaven velen hunner met graagte aan de krijgsgevangenen door. 'Wij hadden', schreef later van Heekeren, die in '42 in een krijgsgevangenenkamp bij Medan opgesloten zat en vandaar in maart '44 met de overige leden van de 'Atjeh-*party*' ingezet werd om in Noord-Sumatra de eerder bedoelde weg aan te leggen,

> 'deze knapen zien aankomen in Gloegoer: het waren toen verlegen, bescheiden, wat verschrikte jongetjes, die geen raad wisten met hun figuur en die wat bang waren voor al die grote, blanke kerels. Vrij snel was dat helaas veranderd: er is niets wat een eenvoudig mens zo snel corrumpeert als de macht over zijn medemens. Het waren op het moment dat de Atjeh-*party* vertrok, al onuitstaanbare, wrede, geniepige en laffe kerels geworden, sentimenteel in hun heimwee, sadistisch uit rancune tegen het bestel dat ze ergens midden op een eiland, waarvan ze vermoedelijk nog nooit hadden gehoord, had neergezet, belast met een van de minderwaardigste taken in het Japanse leger.'[2]

In de algemene houding der Koreanen tekende zich in de laatste fase van de oorlog een wijziging af: zij beseften dat hun Japanse meesters de

[1] A.v., p. 29. [2] C. van Heekeren: *De 'Atjeh-party'*, p. 18.

strijd gingen verliezen en daar vloeide uit voort dat zij hier en daar met de gevangenen aanpapten – er waren er die duidelijk maakten dat zij bereid waren om, als zich daar de gelegenheid toe voordeed, samen met de gevangenen tegen de Japanners op te treden. Voordien waren zij het geweest die al of niet onder toezicht van een zich verre superieur voelende Japanner de straffen uitdeelden waarna dan die Japanner er nog een schepje bovenop kon doen. Bij één gelegenheid was van Heekeren die samen met anderen op de terugweg naar een van de kampen van de Atjeh-*party* zijn mager rantsoen had trachten aan te vullen door wat rijst te kopen, er het slachtoffer van: slachtoffer van de Koreaanse bewakers en van de boven hen geplaatste Japanse onderofficier, 'de Meestersadist':

'Bij het kamp gekomen werden we opgewacht door de Koreanen: iedereen werd gefouilleerd en tezamen met negen anderen (er waren veel meer mensen, die rijst hadden gekocht, maar die hadden de contrabande weggegooid, toen ze in de verte zagen, dat wij werden gefouilleerd) was ik 'de sigaar'.

Op de weg naar hun barak stond er om de zoveel meter een Koreaan, gewapend met een stevige rotan; je werkte dus de serie af en kreeg er van ieder van de heren van langs. Voor de barak stond de Meestersadist. Naast zich had hij drie grote blokken hout liggen in weinig uiteenlopend gewicht, de zwaarste zal 50 kilogram gehaald hebben. Nadat je eerst, in de houding staande, afgedroogd werd, moest je daarna het blok hout dat hij aanwees, opnemen en met gestrekte armen boven je hoofd houden. Daarop posteerde hij zich voor je, terwijl een collega van hem achter je ging staan en werd je medegedeeld dat je zó 15 minuten moest staan. Natuurlijk hield je vermoeide lichaam dat niet vol en na een paar minuten waren je armen niet meer gestrekt. Daar stonden de heren begerig op te wachten, ze kwamen in actie en sloegen je met de rotan op je polsen; bogen ook je knieën door, dan werd er op de knieholten geslagen. En hoe je je ook inspande, je hield het niet vol en steeds verder zakte het blok en steeds sneller kwamen de rotanslagen.

Na een kwartiertje mocht je uitrusten, d.w.z. je moest bij de anderen in de houding gaan staan. De volgende kreeg dan een beurt en zo werkten de Japanners in drie series met de blokken hout en waren er steeds drie mensen die hun krachten moesten tonen. Op een gegeven moment was het dus je beurt weer en begon de marteling opnieuw.

Achter me werd een Indo onder handen genomen, een grote, sterke kerel. Het gehuil, geschreeuw en gejammer . . . was niet van de lucht en daar te midden van de bergen, in het doodstille kamp, stond je je te verbijten om geen kik te geven, wanneer de slagen neerkwamen op je hoofd, in je nek, op je schouders, rug, armen, benen, polsen, op je ellebogen en in je knieholten. Er werd zo hard geslagen dat de Jap het schuim op de mond stond, je de bulten op je hoofd en overal voelde, dat het bloed door de lange striemen onder je kleren heen geslagen was. Vóór me viel er een flauw, na hem wat trappen nagegeven te hebben, stond

de Jap toe, dat de dokter de bewusteloze weghaalde.

Na de tweede ronde volgde de derde; wederom stond je onder het blok, wederom zakten je armen, konden je knieën het niet meer houden.

En onder de slagen zakte je in elkaar, zat je op één knie en lag het blok op de andere knie. Kracht of fut had je niet meer en de Jap, in een laatste poging om je overeind te krijgen, ramde met vernieuwde kracht met de rotan. Dan kwam er een moment, dat je het blok liet vallen, je was uitgeput en kon eenvoudig niet meer. 'Sla maar door, Jap, het doet geen pijn meer!' En toen hield het plotseling op, je kreeg een trap na en je moest weer in de houding staan. Met veel moeite lukte het om overeind te komen, maar toen je een stap probeerde te doen, lag je alweer languit. Maar weer krabbelde je op, want je wilde niet bewusteloos raken, dat genoegen gunde je ze niet, evenmin als je je mond opendeed bij het slaan. Toen was het eindelijk inrukken, je liet je verbinden en behandelen en ging daarna op de slaapplaats liggen. Alles deed pijn en je wist: straks komt er nog meer. Want *Babyface*, het twintigjarige commandantje, was vandaag niet in het kamp en als hij straks thuiskomt, breekt de hel opnieuw los.

Om zeven uur was het dan zo ver, je moest weer aantreden, maar je was nu beter voorbereid en had je hele garderobe over elkaar aangetrokken om de schrijnende wonden en striemen enigszins te beschermen. Dan kwam *Babyface* in actie, hij wond zich kunstmatig meer en meer op en werkte de hele rij af. Uit de hoek van je oog zag je, dat hij ze stuk voor stuk vloerde en je kiende vast uit hoe je je zou laten vallen, want je kreeg een trap na en dan moest je zorgen dat de kwetsbare delen zoveel mogelijk beschermd waren. En toen hij voor je stond, zwaar hijgend, het schuim op de mond, met vertrokken gelaat, toen walgde je zo van alles, dat je de stompen in je gezicht niet voelde en je nauwelijks realiseerde dat je getrapt werd, toen je al op de grond lag.

En toen was de afstraffing afgelopen, je misdaad om honger te hebben en om te trachten in leven te blijven was gewroken.

Je rijst was je kwijt, maar dat was minder, ook de wonden zouden wel genezen, maar het ergste van alles was de morele kater. Nog weken was je mank, was je stijf, was alles pijnlijk, en maandenlang leed je aan de geestelijke nawerking, voelde je je innerlijk leeg en verdoofd, terwijl je het gevoel van walging, van afschuw over het gebeurde nooit meer kwijt raakte.'[1]

Eén beschrijving slechts, maar zo zijn honderden, als het niet duizenden zijn geweest, afgetuigd wegens futiliteiten.

*

[1] A.v., p. 104–06.

Berucht werden de z.g. kampinspecties en de collectieve straffen.

Wat die inspecties betreft: de Japanners, uit zichzelf al achterdochtig (extra-achterdochtig doordat zij de normale gesprekken tussen krijgsgevangenen al niet konden volgen), hadden de behoefte, telkens te controleren of krijgsgevangenen in het bezit waren van goederen die zij niet mochten bezitten, zoals papier, een potlood, niet-goedgekeurde boeken. Elk van die inspecties werd een massale roofpartij: de schrijfbehoeften en de boeken die niet van een Japans stempel waren voorzien, werden in beslag genomen, maar ook horloges, gouden ringen en alles waarvan de kampcommandant vond dat de krijgsgevangene het niet persé nodig had: een tweede paar schoenen, een tweede stel kleding. Bij zulk een inspectie moesten de gevangenen zich in de regel op het appèlterrein opstellen – pas als de inspectie was afgelopen, konden zij zich er van vergewissen wat van hun schaarse (en dus bij uitstek kostbare) bezittingen nu weer verdwenen was.

Collectieve straffen werden toegepast wanneer de pleger van een bepaalde overtreding niet bekend was. Dat is herhaaldelijk gebeurd. Hier willen wij slechts één voorbeeld vermelden, dat zich begin april '42 afspeelde in een van de kazernecomplexen in Bandoeng waar toen ca. tienduizend krijgsgevangenen opgesloten waren. Er was een briefje over het prikkeldraad gegooid – wie had dat gedaan? De Japanse kampcommandant gelastte dat alle gevangenen zich op het appèlveld moesten opstellen. Gevraagd werd wie de overtreding had gepleegd. Niemand meldde zich. 'We moesten', aldus een krijgsgevangene,

'in de houding staan en tussen de rijen liepen Jappen door, die met de kolf van het geweer sloegen en stompten, als de houding niet stram genoeg was. Eten werd niet verstrekt, de zon ging onder, de lange nacht stonden we daar en ieder vroeg zich af hoelang dit nog zou duren of, zoals ik (die altijd verteld had, dat ik geen uur kon staan), wanneer hij flauw zou vallen. Dat gebeurde alom en dan kwam de Jap hard stompen met de kolf van het geweer om te zien of het wel echt was. Nu, soms was het echt en soms niet en dan kon de betrokkene weer in de rij gaan staan.

De zon kwam op: geen eten, geen drinken en het werd warmer en warmer.

Toen we vier-en-twintig uur hadden gestaan, dachten we dat dat een mooi moment was om het te beëindigen. Niets daarvan. Pas na zes-en-twintig uur, nadat nog steeds niemand zich gemeld had, konden we inrukken.'[1]

Andere collectieve straffen waren dat het drinkwater gerantsoeneerd

[1] J. F. van West de Veer: 'Landstormsoldaat 1941–1945', p. 59.

werd, of dat de rantsoenen werden ingehouden, of dat de zieken op appèl moesten gaan staan, of dat alle gevangenen op scherpe stenen moesten knielen, of dat zij langer moesten doorwerken, of dat het tot een algemene ranselpartij kwam – niemand wist wat hem in zulk een situatie boven het hoofd hing.

*

Diezelfde onberekenbaarheid der Japanners was het die de functie van kampoudste bij uitstek riskant en daardoor weinig aantrekkelijk maakte. Regel was het dat in een krijgsgevangenenkamp die functie uitgeoefend werd door de hoogste of een der hoogsten in rang. Aanvankelijk was dat een vlag- of opperofficier maar toen uit Indië alle vlag- en opperofficieren (bij de marine: officieren met de rang van kapitein-ter-zee of hoger, bij het leger: officieren met de rang van kolonel of hoger) als leden van de *Special Party* naar Formosa waren afgevoerd, moest een officier met een lagere rang als kampoudste optreden. Dat was geen verplichting. Voelde geen van de aanwezige luitenant-kolonels of kapitein-luitenants-ter-zee er voor of was het algemeen gevoelen onder de krijgsgevangenen dat de aanwezige officieren van die rangen er minder geschikt voor waren, dan viel de functie van kampoudste aan een officier van lager rang toe. Een moeilijke functie! Jegens de Japanners was de kampoudste verantwoordelijk voor alle gedragingen binnen het kamp. Hij nam de Japanse bevelen in ontvangst, hij diende er voor te zorgen dat zij werden uitgevoerd. Deed hij dat niet doeltreffend genoeg, dan kreeg hij met de Japanners, deed hij het stipt, dan kreeg hij veelal met zijn medegevangenen te maken die in hem een dienstklopper gingen zien. Zelf hoefde hij niet te werken – dat wekte vaak jaloezie op. In feite was voor die jaloezie weinig reden, want als er gestraft werd, was de kampoudste vaak het eerste slachtoffer. Trouwens, als er moeilijkheden waren tussen een Japanner of Koreaan en een van zijn medegevangenen, dan diende hij de zaak op te nemen met de Japanse kampcommandant of met diens adjudant of met de commandant der bewakers en maar al te vaak was dan het gevolg dat *hij* de klappen kreeg die voor de medegevangene bestemd waren – vele Japanners schepten er behagen in, de officieren onder de krijgsgevangenen voor de ogen der minderen te vernederen.

De kampoudste diende dus een weerbaar man te zijn, maar weerbaarheid alléén was niet genoeg. Tact, kalmte en opgewektheid waren even-

zeer nodig en vooral ook een hoog moreel. Jegens zijn medegevangenen diende de kampoudste vertrouwen in de Geallieerde overwinning uit te stralen – een vertrouwen dat hij zorgvuldig moest verbergen als hij met de Japanners en Koreanen in contact kwam.

Moeilijk was zijn functie ook doordat hij in voorkomende gevallen straffen moest uitdelen. De krijgsgevangenen waren militairen en er werd van hen gevergd dat zij de normale militaire discipline in acht namen. Gebeurde dat niet of kwam het tot andere misdragingen (diefstal ten nadele van medegevangenen bijvoorbeeld), dan moesten de betrokkenen gestraft worden. Er waren kampoudsten die zonder overleg met anderen die straffen bepaalden – anderen die eerst, en zeker in gecompliceerde gevallen, ervaren juristen raadpleegden. De meesten (er zijn uitzonderingen) onthielden zich van het opleggen van lichaamsstraffen en beperkten zich er toe, de overtreders extra-werk te geven of hun bepaalde voorrechten te onthouden; het gebeurde ook wel, bijvoorbeeld in het geval van diefstal van levensmiddelen, dat de naam van de dief en zijn straf bij kamporder werden bekendgemaakt. Vertrouwd werd dat zulks een preventieve werking zou hebben. Dat bleek niet steeds het geval te zijn. Er gingen van de krijgsgevangenschap-zelf, van de grilligheid der Japanners en vooral ook van de honger impulsen uit die eerder de anarchie dan de normale discipline bevorderden. Het bleek moeilijk, die laatste te handhaven. Luitenant-kolonel A. Doup die op Java in '42–'43 successievelijk kampoudste was in twee krijgsgevangenenkampen in Bandoeng en in '44 in de als krijgsgevangenenkamp voor officieren fungerende Struiswijk-gevangenis te Batavia, schreef kort na het einde van de oorlog in zijn rapport:

> '*As to the military attitude of the prisoners-of-war in general . . . I cannot be enthusiastic. Many had an inclination (even professional officers) to execute commands properly when given by a Jap and not when given by their own commander, for fear of a beating. In many respects the younger ones gave a better example. In general the head-officers kept apart from the subaltern officers, only a single one volunteered for fatigue, many of them were too stiff in their ideas.*'[1]

Doup gaf van dit alles een kenmerkend voorbeeld. In de Struiswijk-gevangenis diende een nieuw hoofd van de tuinploeg benoemd te worden: een ploeg die, in de openlucht werkend, door de Koreanen bij uitstek werd opgejaagd. Hij vroeg of een van de beroepskapiteins bereid

[1] A. Doup: '*Report*' (1 okt. 1945), p. 15–16 (IC, 1054).

was als hoofd op te treden. Niemand. Doup stond al op het punt, de functie eenvoudig op te dragen aan een beroepsluitenant, toen een reserve-kapitein-luitenant-ter-zee als vrijwilliger naar voren trad. Het was Doups algemene indruk dat, zo het al moeilijk was gezag uit te oefenen over lagere militairen, het uitoefenen van gezag over officieren nog veel moeilijker was, omdat de beroepsofficieren onder dezen in hoge mate 'op hun sterren stonden', zoals het heette, en zich onder de reserve-officieren velen bevonden die van de hoge functie uit die zij in de burgermaatschappij hadden bekleed, beroepsofficieren geen bijzondere achting toedroegen.

*

Wat ook de onderlinge verschillen waren tussen de krijgsgevangenen, allen werden gekweld door het isolement waarin zij zich bevonden. In de begintijd was met name op Java (wij komen er op terug) een zekere communicatie mogelijk tussen de krijgsgevangenen en hun gezins- of familieleden maar na enkele maanden werden de kampen van de buitenwereld afgesloten en was contact nog slechts mogelijk per brief (of per smokkelbrief). Van nagenoeg alle Nederlandse en Indisch-Nederlandse gevangenen waren gezins- of familieleden woonachtig in bezet Indië of in bezet Nederland. Door bemiddeling van het Internationale Rode Kruis nu werd het in '42 in bezet Nederland mogelijk gemaakt, via Japan brieven naar Indië te sturen[1] – het tweede Japanse uitwisselingsschip dat naar Lourenço Marques voer, nam vandaar in september '42 achttien zakken post naar Tokio mee.[2] De brieven werden daar met medewerking van een aantal krijgsgevangen officieren van kampadressen voorzien (elk kamp werd aangeduid met een letter en een cijfer) en door Japanners gecensureerd. Vervolgens werden zij doorgezonden, naar de kampen in de *Nanjo* evenwel pas in mei '43. In veel van die kampen bleven ze daarna maandenlang liggen bij de kampcommandanten en of alle brieven aan de krijgsgevangenen zijn uitgereikt, is de vraag. In het kamp te Palembang kreeg een aantal gevangenen midden februari '44 brieven uit bezet Nederland, maar bijna vijf maanden later werden er uit dezelfde zending nog meer brieven uitgereikt. In de kampen aan de Pakanbaroe-spoorweg kregen sommige krijgsgevangenen in de periode

[1] Het Internationale Rode Kruis had via het Nederlandse Rode Kruis te Den Haag namen van krijgsgevangenen naar bezet Nederland kunnen doorgeven. [2] Latere zendingen vonden via Perzië (Iran) en de Sowjet-Unie plaats.

mei '44–augustus '45 post uitgereikt die ongeveer een jaar onderweg was geweest – hier trof men na afloop van de oorlog in het magazijn van de Japanse commandant stapels zakken met post aan die hij had vastgehouden. In januari '45 tenslotte (meer gegevens hebben wij niet) kreeg een krijgsgevangene in Japan een brief van zijn ouders uit Haarlem die in december '43 was geschreven.

Door het Internationale Rode Kruis werden ook pogingen ondernomen om het verzenden van telegrammen tussen de krijgsgevangenen en de geïnterneerden enerzijds en hun relaties in bezet Nederland en in de Geallieerde landen anderzijds mogelijk te maken. De bedoeling was dat per gevangene per jaar één telegram en één antwoordtelegram verzonden konden worden. Genève gaf in '45 meer dan zestigduizend telegrammen door, maar er werden uit Tokio slechts ruim tweeduizend antwoorden ontvangen.

Nu het briefcontact tussen de krijgsgevangenen en hun relaties in Indië.

Uit de interneringskampen was het verzenden van brieven aan krijgsgevangenen niet toegestaan – de meeste daar opgesloten Nederlanders waren dus niet in staat, hun krijgsgevangen gezins- en familieleden enig levensteken te sturen. De Indische Nederlanders, voorzover niet geïnterneerd, konden dat wèl doen. Zij moesten dan bij hun hulporganisaties een aanvraag indienen en die hulporganisaties kregen vervolgens van het Japanse Bureau voor Krijgsgevangenen dat onderdeel was van het militair bestuur, de aanduiding van het betrokken kamp – men kon dan een briefkaart schrijven (de tekst moest in het Japans, Maleis of Engels gesteld zijn) waar maximaal 25 woorden op stonden. Die briefkaarten werden aan genoemd bureau doorgegeven. Lang niet alle briefkaarten bereikten hun bestemming omdat het Japanse bureau veelal niet in kennis was gesteld van de overplaatsingen der krijgsgevangenen buiten Indië. Trouwens, vele Japanners achtten het overbodig om ten behoeve van krijgsgevangenen de werkzaamheden uit te voeren die met het censureren, verzenden, selecteren en distribueren van brieven en briefkaarten samenhingen. Werden die werkzaamheden wèl ter hand genomen, dan ging dat in een traag tempo. In een kamp in Japan[1], waar zich honderden Knil-krijgsgevangenen bevonden, kregen in januari '45 vijf gehuwden

[1] Volgens de Japanse gegevens heeft alleen al het krijgsgevangenenbureau in Tokio in totaal meer dan vier miljoen aan krijgsgevangenen gerichte brieven en briefkaarten ontvangen. oftewel gemiddeld 28 per krijgsgevangene; het heeft volgens dezelfde gegevens ruim 850 000 door krijgsgevangenen geschreven brieven en briefkaarten in

een briefkaart van hun vrouw op Java, die meer dan een jaar oud was, en twee maanden later bevonden er zich onder een tweede zending post van Java briefkaarten die in januari '43 waren geschreven – die hadden er dus meer dan twee jaar over gedaan om de geadresseerde te bereiken.[1]

Ook de verzending van briefkaarten naar Singapore nam veel tijd. Een zak met bijna 9 000 briefkaarten, op Java geschreven tussen eind '43 en medio '44, kwam pas in maart '45 in Singapore aan. Bij deze en enkele latere zendingen duurde het maanden voorzover althans een deel van de kaarten aan de gevangenen ter hand werd gesteld.

Die gevangenen op hun beurt mochten, als dat al was toegestaan, maar zelden aan hun relaties schrijven. Soms werd de inhoud voorgeschreven. Zo werd midden '42 aan de Australische en Amerikaanse krijgsgevangenen op Java gelast, brieven naar huis te schrijven, inhoudend dat zij veelvuldig door Britse krijgsgevangenen werden afgeranseld en dat zij van Japans overwinning overtuigd waren. De meeste gevangenen weigerden medewerking – één die het wel deed, beëindigde zijn brief met de woorden: '*Tell it to the marines!*' ('Dat kun je je grootje wijsmaken!')[2] In november '42 kregen de Britse krijgsgevangenen op Java een soortgelijke opdracht, alsook de Amerikaanse voor wie dat de tweede opdracht was. Zij moesten allen een brief schrijven waarvan de Japanners in een schriftelijke instructie de '*Essentials*' aldus hadden aangegeven:

'1. *Point out Britain's (America's) ignorance about the real ability and characteristic of Nipponese.*

2. *Express your aversion about the war, as: 'How I long for my native land! I wish to return to my sweet home as quickly as possible.'*

3. *Kindly treated by Nippon authority according to international agreement.*'[3]

Vele krijgsgevangenen hadden er geen bezwaar tegen, deze brieven te versturen: zij namen aan dat de Britse en Amerikaanse autoriteiten die

behandeling genomen. Slechts een miniem gedeelte van deze post heeft de geadresseerden bereikt.

[1] In '43 en volgende jaren nam de Japanse radio op Java ook wel door Amerikaanse en Australische krijgsgevangenen geschreven brieven in haar uitzendingen op en in '44 werd het voor Indisch-Nederlandse vrouwen mogelijk gemaakt, een z.g. radiobrief te laten omroepen. Die teksten moesten in de plaats van ontvangst getypt worden. In het krijgsgevangenenkamp te Singapore zijn de eerste van die 'radiobrieven' pas in mei '45 uitgedeeld: 102, maar er waren toen slechts negen-en-dertig geadresseerden aanwezig. In juni kwamen er nog eens 554 radiobrieven bij – daarvan konden toen 252 worden afgeleverd. [2] R. Springer: 'Dagboek', p. 20. [3] A.v., p. 17.

in eerste instantie de zendingen zouden ontvangen, door de gelijkluidende inhoud van de brieven voldoende gewaarschuwd zouden worden (daar hadden de Japanners niet aan gedacht) en dat elk levensteken hun familieleden welkom zou zijn.

Ook aan de groepen krijgsgevangenen aan de Birma-spoorweg werd precies voorgeschreven wat zij aan hun relaties moesten berichten. Zij kregen daarvoor in '43 en in '44 gedrukte kaarten voorgelegd waarop zij slechts enkele eigen woorden mochten schrijven – eind '44 mochten zij eenmaal een geheel vrije tekst schrijven van maximaal 25 woorden. Zijn veel van die kaarten aangekomen? Wij betwijfelen het. In Malang werd een Nederlandse vrouw begin '44 'verblijd', schreef zij later,

'met een briefkaart met gedrukte regels in het Japans en daaronder de Maleise vertaling en daarachter enkele woorden (waarschijnlijk gecensureerd) van mijn zoon. Veertien maanden was hij al weg en nu kwam het eerste bericht uit Thailand ... De kaart was meer dan een half jaar oud maar dat gaf niets. Ik was onzinnig blij. Ik kon ook terugschrijven, al waren het maar 25 woorden, naar verkiezing in het Maleis, Engels of Japans. Mijn zoon schreef: '*I am working for pay*' en '*Health is excellent!*'

Veel vrouwen kregen ook een kaart van hun mannen, verloofden of zoons, maar later kwamen ze te weten dat die arme kerels al maanden dood waren, voordat die kaart hun blijdschap bracht.'[1]

★

Wij hebben doen uitkomen, hoe bitter weinig pakketten de krijgsgevangenen kregen, hoe hard het regime van de Japanse militairen en de Koreaanse bewakers was en dat de krijgsgevangenen bijna niets van hun gezins- of familieleden hoorden of aan dezen konden berichten; trouwens, waren zij eenmaal in gebieden als de Molukken, Flores, Atjeh, Midden-Sumatra (de Pakanbaroe-spoorweg), Palembang en aan de Birma-spoorweg aangekomen, dan hoorden zij meestal evenmin iets over die ene factor waarvan elk zich realiseerde dat zijn verder lot er door zou worden bepaald: het verloop van de oorlog[2] – het gaf hun alles

[1] M. Moscou-de Ruyter: *Vogelvrij*, p. 139–40. [2] Berichten over het oorlogsverloop kreeg men wèl in de meeste kampen op Java en Sumatra, in Singapore en in Japan: soms kwamen Maleise of Japanse kranten de kampen binnen en meestal was er door vernuftige technici clandestien een radiotoestel in elkaar gezet waarmee naar de Geallieerde uitzendingen werd geluisterd. In een van de kampen in Noord-Atjeh kreeg van Heekeren daarentegen pas na weken een exemplaar van een Indonesisch

tezamen, vooral als zij van de eilanden die hun vertrouwd waren, naar elders waren getransporteerd, het gevoel dat zij in ellendige oorden waren beland, waar niemand van hun bestaan wist: niet hun eigen relaties, niet hun regering. Hun lijden werd door hun verlatenheid belangrijk verzwaard.

Zij waren gewend geweest aan een redelijk comfortabel bestaan – nu waren zij, vooral als zij van Java en Sumatra waren afgevoerd, terechtgekomen in kampen waar zij snel vervuilden en last kregen van ongedierte zoals vlooien en hoofd-, kleren- en wandluizen. Overal zaten die: in de barakken en in de slaapmatten – er was geen verweer tegen mogelijk. Moest er gewerkt worden, dan diende men meestal buitensporig hard aan te pakken. Er werd dus van het lichaam veel gevergd, maar de rantsoenen die men kreeg, waren veel te laag. Er zijn daarover maar weinig gegevens beschikbaar, maar die wijzen alle in dezelfde richting. Knil-militairen hadden recht gehad op een dagrantsoen van ruim 3 800 calorieën – de dagrantsoenen welke de krijgsgevangenen in Singapore kregen, hadden in '42, '43 en '44 gemiddeld een calorische waarde van ca. 2 600, maar deze daalde in de loop van '45 tot ca. 1 600, veel te weinig voor het verrichten van zware arbeid. In een van de kampen op Java was de calorische waarde van het dagrantsoen in maart '43 2 200 en in Japan was deze in de wintermaanden '43–'44 2 100 en in de wintermaanden '44–'45 2 400, eveneens veel te weinig voor zware arbeid. Elders waren de rantsoenen veelal nog lager.

Van het voedsel was evenwel niet alleen de calorische waarde te gering, maar was ook de balans tussen koolhydraten, eiwitten en vetten verstoord; de gevangenen kregen veel te weinig dierlijke eiwitten en vooral ook veel te weinig vitaminen. Daar werden de zenuwen door aangetast, in het bijzonder die welke naar de lichaamsuiteinden gaan. Talrijke klachten betreffende de ogen (het netvlies werd aangetast), de vingertoppen, de voetzolen en de huid, met name de huid van de ballenzak die geheel ontstak, waren het gevolg. Men ging slechter zien, men verloor plots de macht over de handen en de voeten, men kreeg een angstiggejaagde pols, men leed aan geheugenverlies. Bijna alle gevangenen

dagblad te zien dat verscheurd onder in een mand lag. Hij was op dat moment in zijn kamp de enige die de vorm van het Indonesisch kon lezen die in de Indonesische pers werd gebruikt (er waren er nog twee geweest maar die waren kort tevoren naar een ander kamp verplaatst); 'typerend', noemt hij het, 'voor de koloniale samenleving dat er op de honderdvijftig man maar één was die de landstaal kon lezen!' (C. van Heekeren: *De 'Atjeh-Party'*, p. 71–72).

kregen voorts eens of meermalen aanvallen van malaria – het effectieve bestrijdingsmiddel kinine werd niet of nauwelijks ter beschikking gesteld.[1] Ook dysenterie kwam vaak voor, aan de Birma-spoorweg bovendien cholera, en was een kamp eenmaal besmet, dan kostte het de grootste moeite om die besmetting onder de knie te krijgen. 'De vindingrijkheid van doktoren en verplegend en keukenpersoneel en de kennis van zaken van *jungle*-lopers, die wisten wat eetbaar was' (vooral de Indische Nederlanders onder de Knil-krijgsgevangenen hadden veelal een goede kennis van de voedingswaarde en de geneeskrachtige werking van bepaalde planten) 'hebben', schreef in '81 de arts dr. N. Beets, zelf oud-krijgsgevangene,

'mensenlevens gered. De opofferingen van oudere en jongere vrienden en *kongsi*-genoten, hun zorgzame aandacht voor een doodzieke kameraad, hebben wonderen verricht. De wil van een patiënt om voort te leven was vaak gedoofd. Dan was het de koppige levenswil van kameraden waaraan hij weer kon opvlammen.'[2]

In talrijke kampen heeft men op alle mogelijke wijzen getracht, vooral het tekort aan dierlijke eiwitten en aan vitaminen op te heffen: men heeft er honden, katten en ratten gegeten ('een kat is een delicatesse, een rat is heerlijk', schreef later een ex-krijgsgevangene[3] en een tweede vond 'een stukje hond . . . bijzonder mals en smakelijk'[4]) en voorts slangen en veldmuizen, men heeft slakken in de soep verwerkt, men heeft de vette maden uit de latrines gedroogd en gebakken, men heeft alle eetbare planten als groente beschouwd. Men heeft evenwel met dit alles niet kunnen verhinderen dat talrijke krijgsgevangenen aan de hongerziekte gingen lijden: uitteerden dan wel opzwollen, en stierven. Militaire artsen en verplegers hebben zich tot het uiterste ingespannen (het was voor de krijgsgevangenen een groot voordeel dat artsen en verplegers in strijd met de Conventie van Genève ook in krijgsgevangenschap werden vastgehouden) – velen onder hen hebben onophoudelijk pressie op de Japanners uitgeoefend, vooral om meer geneesmiddelen ter beschikking te stellen, maar die pressie had maar zelden effect. 'Men stuitte', aldus

[1] Wij herinneren er aan dat 90% van de kinaproductie vóór de oorlog van Java afkomstig was geweest en dat de teelt van dit product tijdens de Japanse bezetting niet werd beperkt. [2] N. Beets: *De verre oorlog. Lot en levensloop van krijgsgevangenen onder de Japanner* (1981), p. 243. [3] Th. Min: *Dagboek van een krijgsgevangene* (1979), p. 194. [4] Erik K. de Vries: 'Notities in Japanse krijgsgevangenschap' (maart 1944), *De Gids*, 1980, p. 383.

Beets, 'bij de Japanner op een bijzondere ideologie van het ziekzijn' (die ideologie gold ook voor hun eigen zieke militairen). 'Probaat middel tegen ziekte was: minder lui zijn en harder werken. Zieke krijgsgevangenen verdienden straf wegens hun arrogante opstandigheid tegenover het Japanse keizerrijk'[1], en die straf liet dan niet op zich wachten.

In het eerste bezettingsjaar zijn in Indië nauwelijks krijgsgevangenen door natuurlijke oorzaken overleden – de meeste sterfgevallen hebben zich later voorgedaan, vooral in de gebieden waar krijgsgevangenen aan het werk werden gezet. Van de Nederlanders en Indische Nederlanders onder hen is, de slachtoffers van de scheepstransporten meegeteld, 19,4 % overleden, van de Britten bijna 25 %, van de Amerikanen 33 %, van de Australiërs 34 % – men kan hieruit afleiden dat het voor de Britten, Amerikanen en Australiërs moeilijker is geweest dan voor de Nederlanders en de Indische Nederlanders om zich aan de moeilijkheden van het bestaan als krijgsgevangene aan te passen, en wij vermoeden dat het naar verhouding lage percentage der verliezen onder de Nederlanders en Indische Nederlanders vooral te danken is geweest aan het aanpassingsvermogen van die laatsten die zich in de tropen geheel thuis voelden.

Van veel betekenis was een goede kampleiding. Niet ieder was van mening dat alle kampoudsten en andere kampfunctionarissen voor hun taak berekend waren. 'Er zijn', aldus na de oorlog een reserve-luitenant van het Knil, A. J. A. C. Nooteboom,

> 'kampleidingen geweest die zich niet gegeneerd hebben om zichzelf aan lekker eten te goed te doen, terwijl het kamp in zijn geheel gebrek leed en vele zieken er slecht aan toe waren. Het schaamteloze egoïsme van sommige leiders was onbegrijpelijk . . . Er zijn kampcommandanten geweest die hun kamer practisch niet verlaten hebben. Uiteraard zijn dit slechts enkele gevallen, doch wat vaker voorkwam, was dat door gemakzucht van de kampleiding teugelloze wantoestanden heersten. Uit keukens werd door dief en diefjesmaat gestolen op een wijze die men later voor ongelooflijk zal houden, de onderlinge kameraadschap was in sommige perioden ook wel heel ver te zoeken. Er werd van elkaar gegapt'[2] –

andere algemene beoordelingen kennen wij niet en deze ene, die op Java betrekking heeft, is wellicht te negatief geformuleerd.

Intussen: ook de beste kampleiding kon niets veranderen aan de algemene omstandigheden waarin men zich bevond en waarin bezorgd-

[1] N. Beets: *De verre oorlog*, p. 248. [2] A. J. A. C. Nooteboom: 'Vier oorlogsjaren op Java', p. XV-3 (IC, 80991).

heid voor de onmiddellijke toekomst en angst voor hetgeen de Japanners aan het einde van de oorlog met hun gevangenen zouden doen, maar al te gerechtvaardigd leken. Menige gevangene kende impulsen tot verzet, maar verzet hoe? Vluchten? Heel weinigen (wij komen er op terug) slaagden daarin. Andere zinvolle vormen van verzet waren er eigenlijk niet. 'De angst', schrijft Rob Nieuwenhuys, 'was altijd sterker dan het verzet. Dulden was het enige, hoe zwaar het ook viel.'[1]

*

Van de verschillende groepen krijgsgevangenen willen wij straks, voorzover er gegevens over zijn, dat dulden gaan volgen: van de oorspronkelijke groepen in de Grote Oost, op Borneo en op Sumatra, van de groepen op Java voordat de grote afvoer begon, van de *Special Party*, van de latere groepen in Singapore en aan de Birma-spoorweg, op Flores en op de Molukken, in Atjeh, aan de Pakanbaroe-spoorweg en bij Palembang, van de groep die op Java achterbleef, en tenslotte van de groep in Japan. Hun aller lot in hoofdlijnen weergevend, zullen wij een speciale paragraaf wijden aan wat een van hun ergste beproevingen werd: de scheepstransporten.

Buitengewesten

Wij willen in deze paragraaf uitsluitend schrijven over diegenen die in de Buitengewesten krijgsgevangen werden gemaakt *en daar bleven*, niet dus over hun ervaringen nadat zij vandaar waren weggevoerd, bijvoorbeeld naar de Birma-spoorweg, en evenmin over die krijgsgevangenen die van Java naar de Buitengewesten werden getransporteerd, bijvoorbeeld naar de Molukken en Flores en, op Sumatra, naar de Pakanbaroe-spoorweg en naar Palembang voor de aanleg van vliegvelden; op die regel maken wij één uitzondering: de relatief kleine groep die van Ambon naar Hainan is getransporteerd.

Onze gegevens zijn over het algemeen schaars.

[1] R. Nieuwenhuys: *Een beetje oorlog*, p. 80.

★

Op Ambon liet het Japanse militaire bestuur drie dicht bij elkaar gelegen kampen inrichten: een voor mannelijke geïnterneerden, een voor vrouwelijke (en hun kinderen), een voor krijgsgevangenen. In het krijgsgevangenenkamp kwamen ca. tweeduizend Ambonnezen terecht (zij werden op 29 april '42 vrijgelaten) en voorts ca. achthonderd Australiërs, veertien Amerikanen en ruim tweehonderdvijftig Nederlanders en Indische Nederlanders, onder wie één-en-twintig marinemannen. Het kamp stond onder een streng regime. Desondanks werden in juli '42 ruim dertig krijgsgevangenen betrapt op het smokkelen van briefjes naar het vrouwenkamp. Zij werden vervolgens op last van de Japanse kampcommandant door een groep Japanse mariniers zo ernstig mishandeld dat drie hunner bezweken. '*Everyone*', aldus later de Australische kampoudste, '*was filled with horror and fear as it was our first experience of the Japanese way of enforcing discipline.*'[1]

In oktober werden de Nederlanders en Indische Nederlanders, op zes na, samen met bijna tweehonderdzeventig Australiërs naar een krijgsgevangenenkamp op Hainan overgebracht[2] – nadien werden de omstandigheden op Ambon slechter. Om te beginnen legden de Japanners dicht bij de drie kampen een munitiedepot aan; het werd in februari '43 en augustus '44 door de Geallieerden gebombardeerd – bij het eerste bombardement vielen er in de kampen doden en gewonden. Bovendien werden de krijgsgevangenen van eind '42 af tot zware arbeid gedwongen en werden hun rantsoenen voortdurend verminderd. Velen werden ziek en medicijnen waren er niet. Van de ruim vijfhonderddertig Australiërs die niet naar Hainan waren gevoerd, bezweken op Ambon meer dan vierhonderd. Over het lot van de op Ambon gebleven zes Europese en veertien Amerikaanse krijgsgevangenen ontbreken de gegevens.

[1] Aangehaald in Wigmore: *The Japanese Thrust*, p. 605. [2] Deze groep krijgsgevangenen werd op Hainan ondergebracht in een smerig kamp bij het begin van een spoorlijn naar een van de ijzermijnen. Al na enkele weken vluchtten zes Knil-militairen; zij vonden geen steun bij de inheemse bevolking, keerden naar het kamp terug en werden geëxecuteerd. Eind '44 slaagde een ontvluchtingspoging van twee sergeants-majoor van het Knil, A. Hansma en J. Roelofs: met steun van Chinezen konden zij zich aansluiten bij een Chinese guerrilla-eenheid. Van de ca. vierduizend Chinezen die in '38 na de landing der Japanners tot de guerrilla waren overgegaan, waren toen nog ca. twaalfhonderd bijeen. Hoeveel krijgsgevangenen op Hainan bezweken zijn, is niet precies bekend – vermoedelijk uit de groep der Nederlanders en Indische Nederlanders bijna een derde.

★

In het noordoosten van Celebes, t.w. de Minahassa (zie kaart XIII), werden de meeste inheemse militairen in groepen vrijgelaten, maar de Nederlandse en Indisch-Nederlandse bleven er opgesloten in de strafgevangenis te Menado, waar de toestand, aldus een rapport,

'zeer slecht was; de ruimte in de cellen was zo nauw dat niemand rechtuit kon liggen. De eerste twee weken was er nauwelijks genoeg drinkwater... De beerput was na enkele dagen al vol, zodat de stank in de gevangenis ondragelijk was.'[1]

Veel meer dan wat rijst kregen de krijgsgevangenen niet te eten en die rijst was opzettelijk verbrand, omdat het Afvoer- en Vernielingskorps in Menado ten tijde van de Japanse landing een rijst-opslagplaats in brand had gestoken. 'De tuchtmaatregelen', aldus weer het aangehaalde rapport,

'waren beestachtig... Stokken van een lengte van anderhalve meter en ter dikte van vier tot vijf centimeter werden op mensenlichamen aan flarden geslagen, hetgeen niet te geloven is als men het niet herhaaldelijk met eigen ogen zou gezien hebben.'[2]

Die tuchtmaatregelen waren, zeiden de Japanners, als straf bedoeld omdat zij de Knil-commandant in de Minahassa, majoor B. F. Schillmöller, nog niet in handen hadden. Toen deze, op Midden-Celebes gevangen genomen, begin april naar Menado was gevoerd[3], werd de behandeling der krijgsgevangenen verbeterd: zij kwamen in een vroeger kampement van het Knil terecht en een deel is daar tot het einde van de oorlog gebleven.

Op Zuidwest-Celebes waren veel meer krijgsgevangenen: tenslotte, gelijk reeds vermeld, ruim tweeduizendzevenhonderd, t.w. bijna negenhonderd Britten, honderdvijf-en-tachtig Amerikanen, ca. achthonderddertig Nederlandse marinemannen en ca. achthonderd Knil-militairen,

[1] 'Gegevens omtrent gevangenen in de Minahassa' (1946), p. 1 (IC, 62255).
[2] A.v. [3] Er is hem daar gevraagd of hij opdracht had gegeven tot de vernielingen te Menado die bij de komst der Japanners waren uitgevoerd; dat heeft hij ontkend. Nadien zijn enkele leden van het Afvoer- en Vernielingskorps onthoofd. Een scheepvaartman kreeg van een Japanse tolk te horen: '*They were at once dead, the Japanese sword is very sharp.*' (J. van Duggenaar: 'Oorlogs- en andere herinneringen' (z.d.), p. 6 (a.v., 81038)).

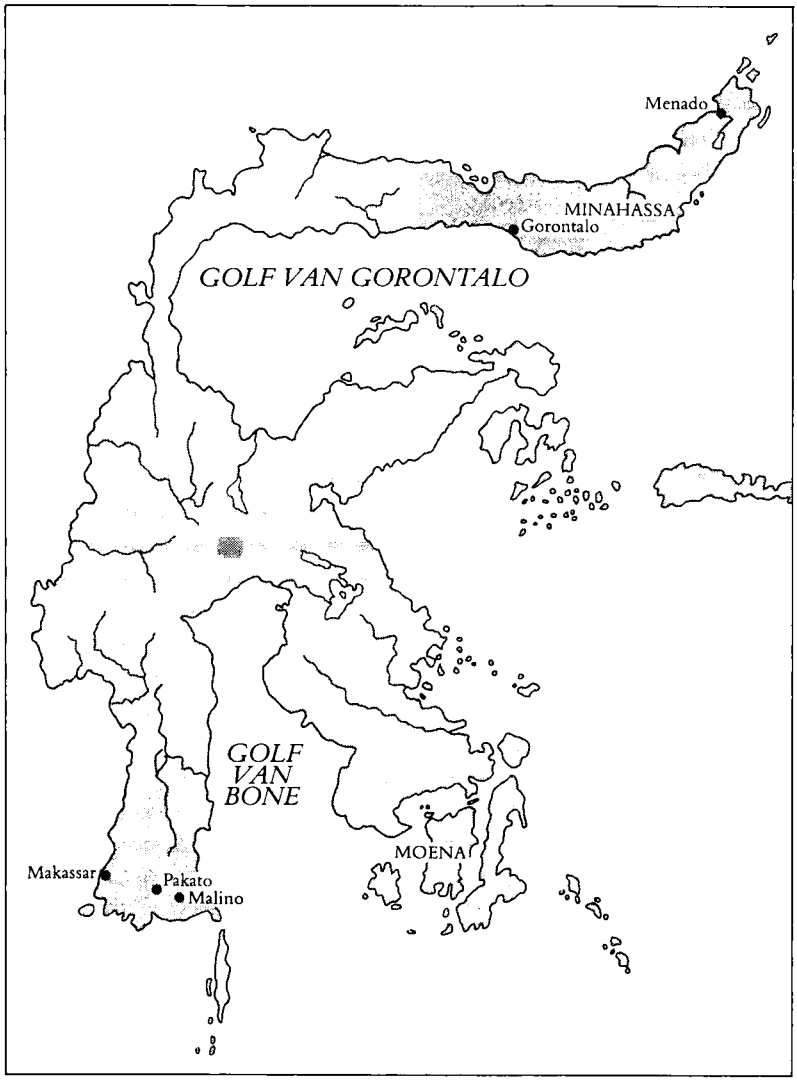

XIII. Celebes

die laatsten allen Nederlanders of Indische Nederlanders[1] – ook hier kregen de inheemse Knil-militairen de gelegenheid, het kamp te verlaten. Dat kamp was eerst gevestigd in de infanteriekazerne en de vroegere Kweekschool voor Inlandse Schepelingen te Makassar[2], later, nl. van juli '44 af, in een inheemse *kampong* die niet ver van Makassar midden in een door malaria en andere ziekten geteisterd gebied lag. Een kleine groep gevangenen was bevoorrecht: vijf-en-twintig talenkenners die enkele Japanners mochten bijstaan bij hun studie van het *adat*-recht op Celebes; de overigen hadden een hard bestaan. Op geringe rantsoenen moesten zij zwaar, soms vernederend werk doen: straten vegen, stenen kloppen, kolen lossen, later geschutstellingen en munitie-opslagplaatsen aanleggen. Er werd vaak en hard gestraft. Soms moesten krijgsgevangenen, ook officieren, elkáár mishandelen, soms sloegen de Japanners zelf. 'Recordhouder' werd hier in oktober '42 een Amerikaanse militair die 238 stokslagen doorstond zonder ineen te zakken.

Een aantal krijgsgevangenen is in Makassar door de Japanners van het leven beroofd wegens pogingen om te vluchten: in juli '42 drie Knil-militairen en tien Amerikanen[3], in september twee Knil-militairen en een marineman. Allen zijn onthoofd.

Er zijn nadien te Makassar driehonderdvijf-en-twintig krijgsgevangenen overleden: ca. 12% van de oorspronkelijke ruim tweeduizendzevenhonderd, maar van die grote groep zijn, gelijk al vermeld, in oktober '42 ca. vijfhonderd marinemannen naar Japan getransporteerd en in '43 en '44 en ook nog in juli '45 gedeelten naar Java overgebracht, zodat het percentage omgekomenen onder diegenen die van begin tot eind te Makassar krijgsgevangenen waren, belangrijk hoger moet zijn geweest.

[1] Hiertoe behoorden ook Knil-militairen die op Timor in Japanse handen waren gevallen – van Timor zijn evenwel de meeste Knil-krijgsgevangenen naar Java overgebracht. [2] Een deel van de krijgsgevangenen: ca. honderdvijftig Britten en Amerikanen, een paar honderd Nederlandse marinemannen, enkele honderden inheemse Knil-militairen en drie-en-twintig Nederlandse en Indisch-Nederlandse Knil-militairen, onder wie de commandant van Zuidwest-Celebes, kolonel M. Vooren, was in Makassar eerst in de gevangenis opgesloten, waar zij door het inheemse personeel met trappen en vuistslagen ontvangen waren. De behandeling was er bijzonder slecht. Toen al die genoemde groepen zich begin april '42 naar de infanteriekazerne mochten begeven (kolonel Vooren had zich daar moeite voor gegeven), kwamen de Nederlanders en Indische Nederlanders daar, aldus een hunner, 'onder het zingen van vaderlandse liederen' aan. (Verslag: *NI*, p. 344–45). Kolonel Vooren is later naar Java overgebracht en is daar gebleven. [3] Benevens twee inheemsen, naar wij aannemen: wegens hulpverlening.

★

Na de vrijlating der inheemsen zijn er op Nederlands-Borneo ca. elfhonderd Knil-krijgsgevangenen overgebleven: ca. vierhonderd in Pontianak (zie kaart XIV op pag. 632) die later naar Brits-Borneo werden verplaatst, en ca. zevenhonderd elders op Borneo, van wie zich de grootste groep, ca. vijfhonderd, in Balikpapan bevond. Kleinere aantallen waren in kampen op Tarakan, in Samarinda en in Bandjermasin opgesloten.

Ook op Nederlands-Borneo zijn Knil-krijgsgevangenen ter dood gebracht wegens een poging om te vluchten: drie. Zij ontsnapten midden juni '42 uit hun kamp te Pontianak (als zodanig fungeerde het missiehuis). Dat zij ontbraken, werd 's avonds door de kampoudste aan de Japanse wacht gerapporteerd. Onmiddellijk werd een grote opsporingsactie op touw gezet – het was de zoon van de sultan van Pontianak die met een groepje inheemsen de drie vluchtelingen op ca. 20 km afstand van Pontianak wist te vinden[1]; zij werden aan de Japanners uitgeleverd. Hun executie vond aan de oever van de Kapoeas plaats ten aanschouwen van talrijke inheemsen die met gongslagen opgeroepen waren, en van alle krijgsgevangen Knil-officieren. Toen dezen zich hadden opgesteld, 'werden', zo verklaarde een hunner in maart '46[2],

'de drie militairen het kamp binnengebracht. Hun handen waren met kettingen op de rug gebonden, hun ruggen waren totaal kapot geslagen ... Zij waren geblinddoekt en ik kon duidelijk zien aan hun wankelende gang dat zij reeds een ontzettende behandeling achter de rug hadden ... Na enkele ogenblikken kregen zij ieder een mok water. Daarna werden ze naar de rivier gevoerd en zag ik hoe één van hen waarschijnlijk een gebed deed, aangezien zijn lippen prevelden en zijn gelaat omhoog was gericht.

... De lichamen ... werden na onthoofding in de rivier geschopt.'

Nadien werd de groep uit Pontianak naar Kuching op Brits-Borneo overgebracht.

Voorts weten wij van de krijgsgevangenen op Borneo slechts dat zij hard moesten werken bij de aanleg van wegen en vliegvelden, dat vooral op Tarakan hun situatie moeilijk was en dat van de groep te Balikpapan, welke in '45 kort voor de landing van MacArthurs troepen naar een Japans

[1] Wij herinneren er aan dat de sultan zelf begin '44 in Japanse detentie bezweek. [2] Tekst: *NI*, p. 235–36.

XIV. Borneo II

bivak in het binnenland werd getransporteerd, in de chaos van die allerlaatste fase een groot gedeelte (ca. tweehonderdvijftig van de ca. vierhonderd man die in leven waren gebleven) wist te ontsnappen.

*

Op Sumatra (zie voor alle plaatsen die wij noemen, kaart XV op pag. 635) raakten in totaal ca. vierduizendvijfhonderd Nederlanders en Indische Nederlanders en ca. twaalfhonderd Britten benevens nog een klein aantal Australiërs in Japanse krijgsgevangenschap. De meeste Britten bevonden zich aanvankelijk in Padang: het betrof hier eerst militairen die van het eiland Singapore gedeserteerd waren (zij waren na tal van misdragingen op last van het Nederlands bestuur ontwapend en in de kazerne opgesloten), later militairen die in opdracht van hun superieuren Singapore hadden verlaten – welnu, de Australische kruiser '*Hobart*', de twee oude kruisers '*Danae*' en '*Dragon*' en de twee oude Britse torpedojagers die op 27 februari van Helfrich verlof hadden gekregen de Indische wateren te verlaten, hadden uit Padang nog wel de deserteurs: ca. achthonderd Britse en Brits-Indische militairen, meegenomen maar hadden twaalfhonderd Britten en een onbekend aantal Brits-Indiërs laten zitten. De Britten zijn later naar het gebied van Medan overgebracht.[1]

Daar waren twee kampen: de in hoofdstuk 6 al genoemde Unie-*kampong* te Belawan, voordien gebruikt om er aankomende contract-koelies te huisvesten, en het kamp Gloegoer dat gefungeerd had als eerste verblijfplaats van contract-koelies die tijdens hun verscheping naar Deli recalcitrant waren opgetreden – Gloegoer had veel met een gevangenis gemeen.

Uit beide kampen te Belawan moest door de minderen onder de krijgsgevangenen arbeid worden verricht: 'schepen lossen en laden in Belawan-Deli', schreef van Heekeren,

> 'een plantsoen aanleggen op het landbouwproefstation, olifantgras planten op een oude tabaksonderneming, oud roest sorteren, oliedrums en olie lossen en laden, schuilplaatsen aanleggen voor het Japanse autopark en veel ander werk.'[2]

[1] Een klein aantal Britse en Australische krijgsgevangenen heeft de Japanse bezetting goeddeels in twee kampen in Palembang doorstaan (een van die kampen was in een school gevestigd). Deze groep is in maart '44 in één kamp terechtgekomen en is vervolgens ingezet bij het werk aan de nieuwe vliegvelden die bij Palembang moesten worden aangelegd. [2] C. van Heekeren: *De 'Atjeh-party'*, p. 5.

In mei '42 werden uit Belawan ca. tweeduizend krijgsgevangenen naar Birma getransporteerd. Tot de ca. vijftienhonderd Nederlanders en Indische Nederlanders onder deze tweeduizend behoorden maar weinig academisch gevormden: hen wilde het Japans militair bestuur in beginsel achterhouden opdat zij hun arbeid als *Nippon*-werkers zouden voortzetten. Daar kwam niet veel van terecht: toen de *Kenpeitai* in de loop van '43 een beeld kreeg van de geheime organisatie die generaal Overakker en kolonel Gosenson hadden opgericht, werd, gelijk al in hoofdstuk 6 vermeld, besloten alle *Nippon*-werkers en grote aantallen Ambonnezen en Menadonezen (onder dezen veel ex-Knil-militairen die vrijgelaten waren) te interneren.

In mei '42 bleven in het gebied van Belawan maar weinig krijgsgevangenen achter. Van hen werden ruim driehonderd Nederlanders en Indische Nederlanders en een kleine tweehonderd Britten en Australiërs begin maart '44 onder toezicht van één Japanse luitenant en twee-en-twintig Koreaanse bewakers, als de z.g. Atjeh-*party* naar Atjeh overgebracht om er dwars door de bergen tussen Blangkedjeren en Takingeun een van drie wegen aan te leggen (een kwam niet klaar) die nieuwe doorgaande verbindingen tussen de oost- en de westkust mogelijk zouden maken.

De krijgsgevangenen van de Atjeh-*party* werden in autobussen in de richting van Blangkedjeren gevoerd maar moesten de laatste ca. 120 km lopen. Voor het eerste tracé van de weg was al gezorgd door vele duizenden *romoesja*'s, ten dele Atjehers, ten dele Bataks. Het tracé moest door de krijgsgevangenen volgens aanwijzingen van militairen van de Japanse genie, die er flink op los ranselden, verbreed en verbeterd worden, o.m. door het aanleggen van duikers voor de afwatering, en toen dat alles na vier maanden hard werken (er werd per maand één dag vrij gegeven) klaar was, moest ook nog een wrakke brug worden versterkt. De krijgsgevangenen waren gehuisvest in primitieve kampen welke door de *romoesja*'s verlaten waren. Verscheidene daarvan lagen hoog in de bergen – het was er koud en men zakte ook in de kampen als gevolg van de vele regens tot over de enkels in de modder. Er werd veel te weinig voedsel verstrekt, maar in verschillende kampen wist men bijvoeding te vinden, hetzij door handel met de inheemse bevolking, hetzij door het zoeken van voedsel in de onmiddellijke omgeving. 'De Indische jongens', aldus van Heekeren in zijn *De 'Atjeh-party'*, 'waren hier verre in het voordeel, omdat zij op eetgebied alle mogelijke bronnen wisten aan te boren waar een *totok* nooit aan zou denken'[1]: zij vonden eetbare

[1] C. van Heekeren: *De 'Atjeh-party'*, p. 101.

XV. Sumatra II

planten, bemachtigden honingraten, roosterden larven van bijen, mieren en houtwormen. Ook veldmuizen en ratten werden gegeten – eenmaal werd een grote python gedood, 'waarvan een verrukkelijke soep werd gemaakt'[1], en een verpleger wist een beer te vangen die verwerkt werd 'in de algemene pot'.[2]

Veel last hadden de krijgsgevangenen van zwermen muskieten en kleine vliegjes alsook van muggen. Bijna allen kregen malaria, enkele tientallen gingen aan de hongerziekte lijden. Vrij kort na het begin van de arbeid konden evenwel bijna vijftig zieken naar het kamp in Belawan terugkeren en dat droeg er toe bij dat van de Atjeh-*party* ter plekke maar weinigen zijn overleden: drie.

Toen het werk voltooid was, moesten de krijgsgevangenen, van wie velen geen schoeisel meer hadden, te voet naar Koetatjane terugkeren, ten dele in nachtmarsen: een extra zware tocht voor diegenen die door tekort aan vitaminen in het donker niets meer konden zien. 'Men hield zich aan elkander vast, men knoopte min of meer witte doekjes op de rug' en één krijgsgevangene,

> 'die ware katteogen had, leidde een gehele groep nachtblinden door op zijn kuit een vuurvliegje te plakken.
>
> De Koreanen traden bij deze tocht zeer hard en hardvochtig op en wierpen bijvoorbeeld van mensen die niet goed meekonden, de ransel in het ravijn, hetgeen voor een mens in deze omstandigheden een ramp was. Maar er zijn ook verhalen van bewakers die een enkeling hielpen.'[3]

Uit diegenen die Belawan niet hadden verlaten, werden in juli en augustus '44 groepen gevormd die op het oostelijk tracé van de Pakanbaroe-spoorweg aan het werk werden gezet, en een overeenkomstig lot wachtte de mannen van de Atjeh-*party*: zij werden eind oktober '44 naar Padang getransporteerd, van waaruit zij naar het westelijk tracé van de Pakanbaroe-spoorweg werden overgebracht – wij komen er op terug.

★

Merkwaardig genoeg werden op Noord-Sumatra de Indische Nederlanders onder de krijgsgevangenen niet naar 'Europese' krijgsgevangenenkampen afgevoerd maar kwamen zij samen met de inheemse krijgsge-

[1] A.v., p. 102. [2] A.v., p. 103. [3] A.v., p. 121–22.

vangenen hoog in het Alasdal in een kamp terecht dat deel was van het complex hetwelk in '40 ten behoeve van de geïnterneerde 'Duitsers' was gebouwd. Van dat complex maakten ook twee geïnterneerden-kampen deel uit: een mannenkamp en een vrouwen- en kinderkamp. De krijgsgevangenen werden aan het werk gezet: zij moesten *sawahs* bewerken en houtkappen. In mei '43 evenwel werd hun gezegd dat zij Japans hulpsoldaat, *heiho*, dienden te worden – duidelijk was dat een weigering ernstige gevolgen kon hebben. Bijna alle inheemse krijgsgevangenen bukten voor de Japanse eis maar onder de Indische Nederlanders (van een aantal hunner bevonden zich de gezinnen in het vrouwen- en kinderkamp) kwam het tot verzet. De kampoudste en zeven-en-vijftig andere krijgsgevangenen meenden dat men zich conform de Japanse eis diende te gedragen, maar twee-en-vijftig krijgsgevangenen dachten er anders over. Op een bijeenkomst, belegd door een gemobiliseerd soldaat, H. Wolff, die in het burgerleven onderwijzer in Padang was geweest, besloten zij, een stuk op te stellen waarin zij de Japanners verzochten, hen vrij te stellen van Japanse krijgsdienst – alle andere werkzaamheden waren zij, schreven zij, wèl bereid te verrichten.

Na de indiening van dit verzoekschrift werden alle weigeraars (negen met hun vrouwen en kinderen) afgevoerd naar Koetatjane, lager in het Alasdal, en daar werden er vier: Wolff en de sergeants M. J. Croes, K. Stoltz en H. F. Voss, zonder vorm van proces doodgeschoten. Van de acht-en-veertig overigen kwamen tenslotte vijf in Medan terecht en werden drie-en-veertig in een gevangenis bezuiden Koetatjane opgesloten; geen hunner bleef in leven.

Java, eerste periode

Op Java (zie voor alle plaatsen die wij noemen, kaart XVI op de pag.'s 640–641) werden de krijgsgevangenen in eerste instantie samengebracht in locaties, niet ver van de punten waar zij zich bevonden toen de verschillende capitulaties (op 9 maart '42 die van het Knil, enkele dagen later die van de Britse, Australische en Amerikaanse militairen) geregeld waren. Nadien vond een concentratie plaats in vier gebieden: Batavia, Bandoeng-Tjimahi, Soerabaja en Malang, waarbij bovendien de Britten, Australiërs en Amerikanen van de Knil-militairen werden gescheiden en bij die laatsten een scheiding werd aangebracht tussen de inheemsen enerzijds en de Nederlanders en Indische Nederlanders anderzijds. Die

Nederlanders en Indische Nederlanders kwamen op Java in '42 en later in enkele tientallen complexen terecht: kampementen van het Knil (waarvan er alleen al in Batavia vier en in het gebied van Bandoeng-Tjimahi tien waren), militaire hospitalen en noodhospitalen, koeliekampen, havenloodsen (in Batavia en Soerabaja), scholen, gevangenissen (twee in Batavia), een tuchthuis (het Landsopvoedingsgesticht te Bandoeng) en een groot tentoonstellingscomplex (het 'Jaarmarktkamp' te Soerabaja).

Aanvankelijk was er in de kampen weinig orde. In de week van gevechten waren eenheden door elkaar geraakt en het was in de kampen niet steeds mogelijk vast te stellen wie tot welke eenheid hadden behoord en of, behalve de gesneuvelden en gewonden, allen aanwezig waren. Ook wist niemand precies wie er van de marine waren uitgeweken. Enkele duizenden hadden zich bovendien aan krijgsgevangenschap weten te onttrekken en legden via de radio gedane mededelingen dat ex-militairen zich alsnog in de kampen moesten melden, naast zich neer.[1] Die kampen waren in de eerste dagen niet afgesloten en ook als er bij de toegang wèl een Japanse wacht stond, was contact met de buitenwereld mogelijk. Trouwens, in Buitenzorg, Bandoeng, Djokjakarta en Soerabaja werd toegestaan dat familieleden dagelijks op bezoek mochten komen en toen die bezoeken verboden werden, bleef het afgeven van brieven en pakjes mogelijk. De meeste kampen waren pas eind maart of midden april afgesloten, d.w.z. dat er zich toen een dubbele prikkeldraadversperring om bevond met daartussen een twee meter hoge wand van gevlochten bamboe.[2] Bovendien kreeg de PTT midden april opdracht, geen post van of aan krijgsgevangenen in behandeling te nemen en daar hield de dienst zich aan, toen hij in mei weer ging functioneren.

Voordat de kampen afgesloten werden, konden buitenstaanders zich er een beeld van vormen. 'De indruk', aldus in Bandoeng Elias,

'is er een van diepe troosteloosheid. Voor de met prikkeldraad afgezette hoofdingang staan verkopers van vruchten ... en allerlei Indische versnaperingen. Overal liggen schillen, papier en ander afval. Daarachter rijen zich soldaten die een bezoeker verwachten of een mogelijke bezoeker willen ontvangen. Zij kijken

[1] Het Knil telde ca. 41 800 Europese militairen; neemt men aan dat er onder de bijna 900 gesneuvelden ca. 600 Europeanen waren, dan resten er ca. 41 200. Van hen zijn 36 900 in krijgsgevangenschap geraakt. Ca. 4 300 hebben zich daaraan dus kunnen onttrekken. Van dezen zijn de Nederlanders in burger-interneringskampen terechtgekomen. [2] Het maken van die versperringen was steeds het eerste corvee dat aan de krijgsgevangenen werd opgedragen.

uit naar vrienden en kennissen die voor anderen komen, en zijn er op uit om een praatje te maken over hun kansen om weer spoedig vrij te komen. Zij zijn in die eerste weken vrijwel allen reeds slecht gekleed, zonder hemd of boord, op sloffen of schoenen zonder veters. Deze kauwende, spuwende en pratende groepen lopen zonder doel door elkaar. De gebouwen zijn haveloos, verveloos en vervuild.'[1]

De stemming in die kampen was in de begintijd geprikkeld. 'De onderofficieren en minderen gedroegen zich', aldus later luitenant-kolonel H. Poulus, kampoudste in een van de grootste kampen te Bandoeng waar aanvankelijk ca. twaalfduizend krijgsgevangenen dicht opeengehoopt gelegerd waren[2],

'bepaald vijandig tegenover officieren, onder de subalterne officieren heerste in het algemeen een vijandige stemming ten opzichte van de hoofdofficieren en over het geheel werden als schuldigen van de plaatsgevonden debacle beschouwd de Legercommandant en zijn staf. Handhaving van de discipline was . . . welhaast onmogelijk. Hierbij kwam nog dat velen zich beriepen op de tot veel verwarring en misverstand aanleiding gegeven hebbende proclamatie van de opperbevelhebber . . ., nl. dat het Koninklijk Nederlands Indische Leger als eenheid had opgehouden te bestaan.[3] Hieruit werd de conclusie getrokken dat er geen leger meer was en mitsdien ook de normen op het gebied van militaire verhoudingen, rangen, discipline enz. zouden hebben opgehouden van kracht te zijn.'[4]

Het kwam in enkele kampen tot gevechten tussen officieren en minderen. Die werden door de Japanners verboden – dezen deden weten dat ongehoorzaamheid jegens officieren beschouwd zou worden als een misdaad jegens de Japanse overheid en zwaar zou worden bestraft. Wat voor straffen die Japanse overheid in de geest had, wist men niet – het bleef verscheidene krijgsgevangenen moeilijk vallen, weer een militaire discipline te aanvaarden. Ontvluchtingen waren niet zeldzaam – uit de kampen bij Bandoeng waren midden april al bijna honderd krijgsgevangenen ontsnapt. Ook dat ontsnappen werd uitdrukkelijk verboden. Hielp dat? Maar ten dele – sommigen bleven er op broeden, anderen lieten zich in elk geval niet de gelegenheid ontnemen om, zodra het donker

[1] Elias, p. 69. [2] Poulus was kampoudste geworden nadat kolonel C. G. Toorop in april naar Batavia was overgebracht – Toorop werd een van de leden van de *Special Party*. [3] Deze proclamatie was op 8 maart uitgezonden en had de strekking gehad dat eenheden van het Knil, waar mogelijk, op eigen gelegenheid tot de guerrilla moesten overgaan. [4] H. Poulus: 'Verslag' (22 juli 1946), p. 1 (IC, 2031).

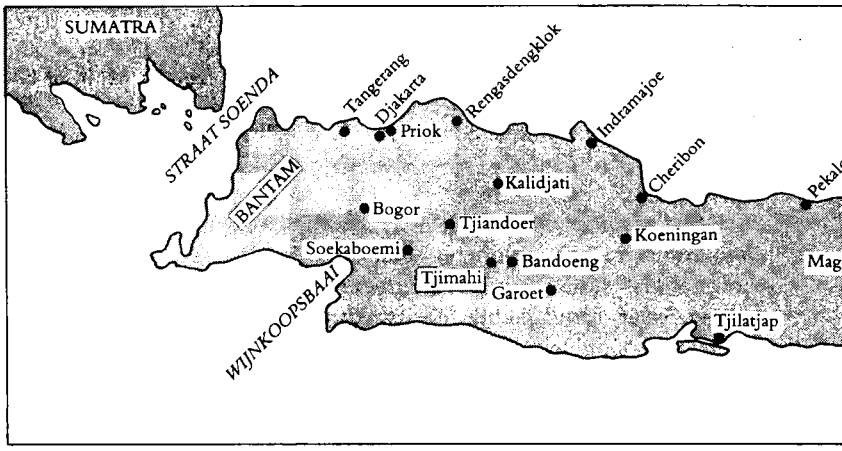

XVI. Java II

was, ergens onder de kampomheining door te kruipen teneinde de nacht bij hun vrouw door te brengen; zij keerden dan terug voordat het weer licht was.

In hoofdstuk 3 vermeldden wij dat generaal Imamoera in april '42 niet minder dan zes autoriteiten uit Tokio op bezoek ontving: de drie adviseurs die op Java bleven, en drie hoge militairen, nl. de chef van de Japanse legerstaf, het hoofd van de afdeling militaire besturen van het departement van oorlog en het hoofd van de afdeling personeel van hetzelfde departement. Alle zes brachten klachten uit Tokio over dat Imamoera's beleid te zachtzinnig was. Heeft dat tot een verscherping van het beleid ten aanzien van de krijgsgevangenen geleid of daartoe bijgedragen? Het is mogelijk. Hoe dat zij, op 21 april werden in een van de kampen bij Bandoeng drie Knil-militairen die het kamp ontvlucht en die in Cheribon gegrepen waren, samen met twee inheemse Knil-militairen terechtgesteld en op 22 april geschiedde in twee andere kampen bij Bandoeng hetzelfde met zes militairen: in het ene met een mindere van de marine en twee van het Knil die een eindweegs buiten het kamp dat zij waren ontvlucht, waren gegrepen, in het andere met drie Knil-soldaten die, zoals zij al vaker hadden gedaan, de avond tevoren het kamp verlaten hadden: twee Nederlanders en een Indische Nederlander, de zeven-en-vijftigjarige adjudant-onderofficier Louis August Marks.

De drie die in Cheribon gegrepen waren (hadden zij gehoopt, daar een

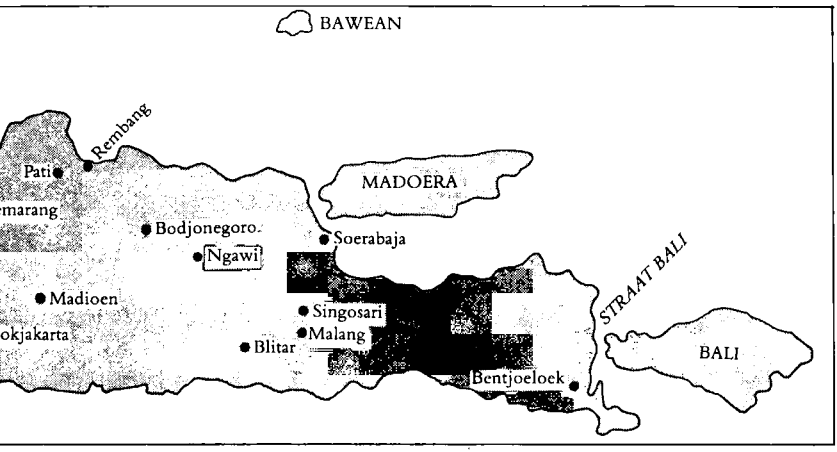

schip te vinden?), kregen vroeg in de ochtend van de 21ste samen met twee inheemse Knil-militairen (de reden van hùn executie is ons niet bekend) te horen dat zij zouden worden doodgeschoten. 'De twee inlanders', aldus later majoor van Baarsel,

'hoorden de woorden van de tolk zo te zien onbewogen aan. De drie Indische jongens waren, zoals begrijpelijk, wanhopig . . . Van enkele soldaten, Indische jongens, die in het kamp in een boom geklommen waren en zo de executie hadden gezien, hoorde ik dat de vijf door de Jappen naar de graven waren getrokken. Daar waren ze, met de rug naar de graven, opgesteld . . . Voor elk van hen had een Jap met opgezette bajonet plaatsgenomen. Op een teken waren die Jappen, onder het uitstoten van een wilde Japse oorlogskreet, naar voren gestormd en hadden de vijf arme jongens de bajonet in de buik gestoken zodat ze achterover in de kuil waren gevallen. Daarna, op de rand van de kuil staande, vuurden de Jappen schoten op de slachtoffers af. Dadelijk daarop gooiden andere Japanse soldaten de graven dicht en plaatsten er bloemen op.'[1]

De marineman en de twee minderen van het Knil, resp. matroos H. Karssen en de kanonniers A. Hielkema en J. W. Mercus, werden in de ochtend van de 22ste april bij de poort van het betrokken kamp aan drie in de grond gestoken palen gebonden. Kampoudste overste Poulus,

[1] J. van Baarsel: 'Onder de Jappen', p. 18.

zijn kampementscommandanten en het hoofd van de medische dienst werden bij de Japanse kampcommandant, kapitein Kawakatsoe, ontboden en kregen daar via de tolk te horen dat zij de executie van de drie vluchtelingen moesten bijwonen. 'Nadere bijzonderheden', aldus later Poulus,

'werden niet meegedeeld . . . Na raadpleging van de tolk, die als een uitstekend Japankenner bekend stond, werd dezerzijds de overtuiging verkregen dat het hier een ver doorgevoerde comedie betrof, die de bedoeling had de krijgsgevangenen te intimideren . . . Niettemin wilde ik een poging doen om toch nog voor de betrokkenen gratie te vragen, doch er werd mij geen gelegenheid gegeven om iets in het midden te brengen.'

De drie ontvluchte militairen werden van de palen losgemaakt en met de armen op de rug vastgebonden aan de prikkeldraad-omheining. Op korte afstand van hen moesten Poulus en de overige Knil-officieren zich opstellen.

'Nadat de gevangenen geblinddoekt waren, werd de tolk in de gelegenheid gesteld, hun te vragen of zij nog iets hadden mee te delen. Van deze gelegenheid werd door alle drie gebruik gemaakt en hun laatste mededelingen zijn door de tolk genoteerd. Tevens verzocht Karssen om hem zijn blinddoek af te nemen, welk verzoek door de Japanner werd ingewilligd. Vervolgens stelden de manschappen van het executiepeleton zich met gevelde bajonet tegenover de gevangenen op en begonnen op een sein van de bevelvoerende Japanse officier onder het uitstoten van dierlijke kreten een soort krijgsdans uit te voeren. Op dat moment riep matroos Karssen . . . die zag aankomen wat er gebeurde, uit: 'Leve de koningin, hoera!', waarmee door de beide anderen . . . werd ingestemd met 'Hoera!' . . . Onmiddellijk daarop werden zij door de dansende en gillende Jappen van het executiepeloton op beestachtige wijze met de bajonetten doorstoken en afgemaakt. Toen bij dit lugubere schouwspel enkele van de aangetreden Nederlandse commandanten het hoofd afwendden, werd hun door kapitein Kawakatsoe op schreeuwende toon beduid dat zij ernaar moesten blijven kijken; de aanwezige officier van gezondheid viel flauw. De middelste van de drie geëxecuteerden (naast Karssen) bleek . . . nog niet dood te zijn. Een Japanse luitenant trad op hem toe, haalde met een onverschillig gebaar lachend zijn pistool uit het holster en maakte hem met een schot door het hoofd af op een wijze waarop men een dolle hond zou afmaken.'[1]

[1] H. Poulus: 'Verslag', p. 4.

De executie was niet alleen door de bedoelde Knil-officieren maar ook door anderen aanschouwd. 'We konden niet geloven wat we gezien hadden', schreef later een dienstplichtig soldaat: 'We hadden allen een *shock*. We liepen verdwaasd door het kamp.'[1]

De drie Knil-soldaten die in het andere kamp op 22 april terechtgesteld werden, hadden de avond tevoren met een vierde getracht, het kamp voor de nacht te verlaten. Een Japanse schildwacht had hen gesnapt – één van de vier had met een pistool dat hij had achtergehouden, op de schildwacht geschoten, had hem gemist en was ontkomen. Zijn drie makkers waren gegrepen. Zij werden onmiddellijk aan palen vastgebonden en de gehele nacht door mishandeld. In de ochtend van de 22ste werden zij, aldus het relaas van een medegevangene,

> 'naar de Nederlandse kampcommandant geleid die hun moest meedelen dat zij om twaalf uur terechtgesteld zouden worden . . . Nadat de pastoor en de dominee hen hadden voorbereid op de dood, werden ze geblinddoekt en aan het prikkeldraad vastgebonden.
>
> Het hele kamp was verplicht toe te zien. Een veertigtal zwaarbewapende Jappen zetten het terrein af; daarna werden bij ieder slachtoffer twee Jappen geplaatst met opgezette bajonetten. Op het laatste moment vroeg de Jappencommandant of ze nog een wens hadden; Marks verzocht hierop, zonder blinddoek te mogen sterven, hetgeen hem werd toegestaan. Op een teken van de Japanse officier sprongen de beulen onder het uiten van woeste kreten . . . op hun slachtoffers toe. Marks riep: 'Lang leve de koningin!' De twee anderen volgden zijn voorbeeld.'[2]

Driemaal werden zij met bajonetten doorstoken. Marks leefde toen nog. Het laatste dat hij deed was de Japanse kampcommandant die zijn pistool trok om hem dood te schieten, in het gezicht spuwen.

Het kwam tot meer van dergelijke executies en ook van deze zullen wij weergeven wat ons bekend is.

Op 5 mei werden in de plaats Tjimahi negen militairen terechtgesteld die voor een nacht hun kamp hadden verlaten: vijf Menadonezen, twee Ambonnezen en twee Nederlanders. Zij werden, na gegrepen te zijn, mishandeld, het kamp rondgeleid en vervolgens voor een muur opgesteld: de zeven inheemsen aan elkaar gebonden en zo ook de twee

[1] J. F. van West de Veer: 'Landstormsoldaat 1941–1945', p. 60. [2] W. van Haeff in *Velden 1940–1945*, p. 196–197.

Nederlanders. Twee Japanse soldaten moesten eerst de zeven inheemsen doodschieten. De eerste twee schoten ketsten, bij het tweede paar werd een der inheemsen in een knie geraakt. Vallend trok hij de zes anderen mee. De groep werd omhoog gesjord en opnieuw beschoten. De meeste schoten waren niet dodelijk zodat er een groep op de grond kwam te liggen, van wie de meesten slechts bewusteloos waren. Nadat vervolgens de twee Nederlanders buiten het kamp gevoerd en daar geëxecuteerd waren, keerde een aantal Japanse officieren naar de zeven inheemsen terug die met revolverschoten werden afgemaakt. Een van de twee Ambonnezen was na twaalf schoten nog in leven – een Nederlandse militaire arts moest de Japanner aanwijzen waar het hart zat. De twee commanderende Japanse officieren 'bedronken zich na afloop van de executie', aldus een Nederlandse kapitein die als een van de twee tolken was opgetreden, 'om, zoals zij ons, tolken, verklaarden, de ellende te kunnen vergeten.'[1] De Japanse kampcommandant (van wie verteld was dat hij naar het Japanse hoofdkwartier in Bandoeng was gegaan om er gratie te bepleiten) legde de volgende ochtend een krans op de graven.

Uit het kamp in Soekaboemi vluchtten in mei twee jeugdige Indisch-Nederlandse militairen die bericht hadden ontvangen dat hun moeder ernstig ziek was.[2] De betrokken Japanse kampcommandant deelde mee dat tien krijgsgevangenen zouden worden doodgeschoten als men hen niet wist op te sporen. Daarvoor beijverde zich toen een Nederlandse hoofdinspecteur van politie die de Japanners al zoveel diensten had bewezen dat hij, toen de andere Nederlandse politiefunctionarissen waren ontslagen, in zijn functie was gehandhaafd. Een commissaris van politie vernam over hem, 'dat hij de verblijfplaats van de jongelui aan de vader van één hunner heeft afgedwongen.'[3] Ten aanschouwen van alle officieren werd van de twee militairen één gebajonetteerd, één onthoofd nadat het zwaard dat daartoe gebruikt zou worden, in zijn nabijheid geslepen was.

Er werden voorts in Djokjakarta op 23 mei drie krijgsgevangenen gebajonetteerd wegens het verlaten van het kamp ('een', aldus een verslag, 'kroop weer uit de kuil en werd met de bajonet teruggestoten; daarna werd het graf dichtgegooid')[4] en in Batavia, Garoet, Soerabaja,

[1] *NWCIT*-Singapore: p.v., 8 febr. 1946, van G. P. C. le Clercq, p. 2 (IC, 174). [2] Een andere krijgsgevangene in Soekaboemi hoorde evenwel dat zij van plan waren geweest, naar Australië te ontkomen. [3] M. C. Misero: 'Verslag' (18 nov. 1946), p. 1 (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXII, 45, 113). [4] Aangehaald in van Witsen: *Krijgsgevangenen in de Pacific-oorlog*, p. 31.

Singosari en Malang op onbekende data respectievelijk drie, twee, drie, vier en zes krijgsgevangenen.

Er zijn dus in totaal op Java wegens het verlaten van het kamp drie-en-veertig Knil-militairen door de Japanners terechtgesteld. Al deze executies maakten diepe indruk op de gevangenen: velen hadden in maart en april gemeend dat het allemaal wel mee zou vallen, sommigen ook dat zij misschien door de Japanners zouden worden vrijgelaten, anderen dat de Geallieerden spoedig op Java zouden landen[1] – aan al dat optimisme had de realiteit nu een haast verpletterende slag toegebracht. De krijgsgevangenen beseften dat zij voorshands gevangenen zouden blijven, dat zij rechteloos waren en dat de Japanner met nietsontziende wreedheid kon optreden.

★

In de kampen in Bandoeng (en vermoedelijk ook in de andere kampen op West-Java) werd begin mei bekendgemaakt dat alle rangdistinctieven moesten worden ingeleverd: het was een impuls in de richting van anarchie. 'Zeer schril', aldus in zijn rapport overste Poulus,

'trad in die dagen aan het licht, dat innerlijke discipline en zelfbedwang slechts bij betrekkelijk weinigen in zodanige mate aanwezig waren, dat . . . volledig staat op hen kon worden gemaakt. Met zeer veel omzichtigheid en met toepassing van andere methoden dan onder normale omstandigheden gebruikelijk, moest getracht worden in deze chaos enige orde te scheppen en te geraken tot een toestand, waarbij althans de meest elementaire normen . . . wederom eerbiediging zouden vinden. Dat zulks tenslotte tot op grote hoogte is gelukt, is mede te danken aan de (helaas betrekkelijk weinige) goedwillende, innerlijk gedisciplineerde officieren, onderofficieren en manschappen, die door hun persoonlijk voorbeeld . . . mij in deze ondankbare en moeilijke taak terzijde hebben gestaan.'[2]

[1] Begin april deed in een van de kampen het gerucht de ronde dat president Roosevelt prinses Juliana had toegezegd dat hij er voor zou zorgen dat Java op haar verjaardag (30 april) zou zijn bevrijd. Op 16 april tekende er een van de krijgsgevangenen aan: 'De sterkste geruchten doen de ronde. Er wordt gesproken over drie Amerikaanse landingen op Java. De een of ander meent kanongebulder gehoord te hebben. Sommigen geloven het positief. Anderen zijn terughoudender. Tenslotte rept de radio daar niet van, welk station je ook afluistert. Radiotelegrafisten beweren echter positief het uit de telegraaf ontvangen te hebben.' (F. B. Nijon: 'Aantekeningen' (16 april 1942, IC)). [2] H. Poulus: 'Verslag', p. 1–2.

In het grote kamp waar Poulus kampoudste was, traden aanvankelijk tegenstellingen aan de dag doordat de ene groep militairen over meer geld, d.w.z. over een grotere krijgskas, beschikte dan de andere en daarvan gebruik kon maken om de lage rantsoenen aan te vullen met datgene wat groepen fourageurs, die met verlof van de Japanners op sommige dagen het kamp mochten verlaten, in Bandoeng wisten te kopen. Iedere groep kookte voor zichzelf. Poulus vorderde toen alle krijgskassen op om er één kampfonds mee te vormen, maar niet alle werden ingeleverd en 'pogingen om het kampfonds te versterken met vrijwillige bijdragen van krijgsgevangenen en leningen tegen schuldbekentenis hadden weinig succes.'[1] Pas na enige tijd lukte het hem, greep te krijgen op de situatie: er werd een centraal keukenbedrijf opgericht en de Japanse kampcommandant vond goed dat de levensmiddelen die ter aanvulling van de rantsoenen nodig waren, door vaste leveranciers zouden worden geleverd. Tot het herstel van de discipline droeg bij dat Poulus na de executie van Karssen, Hielkema en Mercus en nadat hij zich persoonlijk garant had gesteld dat ontvluchtingen in de toekomst voorkomen zouden worden[2], van kapitein Kawakatsoe verlof had gekregen, een kamppolitie in het leven te roepen. Zij zond patrouilles uit om vluchtende krijgsgevangenen op te vangen (die patrouilles speurden vooral bij de stations rond) en droeg in het kamp bij tot handhaving van de orde. Poulus had die kamppolitie overigens 'zodanig gekozen en georganiseerd . . ., dat zij zou kunnen optreden als stootploeg ingeval bij de komst van Geallieerde strijdkrachten . . . (die toen nog naïevelijk als spoedig verwachtbaar werd beschouwd) een collectieve poging tot uitbreken doelmatig en verantwoord zou zijn te achten.'[3]

Ten dele al in april maar vooral in mei '42 gingen talrijke krijgsgevangenen, hun lethargie overwinnend, zich in hun kampen moeite geven om weer iets zinvols te doen. Officieren vormden groepjes om zich te beraden over een nieuwe opzet van het Knil, gelovigen zochten steun bij elkaar (ds. Hamel gaf in een van de kampen te Soerabaja, waarheen hij uit Magelang was overgebracht, elke avond katechisatie[4]), er werden muziekgezelschappen gevormd, er kwamen cabarets tot stand[5], er werden

[1] A.v., p. 2. [2] Na Karssen, Hielkema en Mercus waren nog drie krijgsgevangenen ontsnapt en ook zij waren gegrepen; door zich persoonlijk garant te stellen wist Poulus te bereiken dat die drie slechts enkele weken gevangenisstraf kregen. [3] H. Poulus: 'Verslag', p. 4–5. [4] Met kerkeraadsleden van diverse gezindten vormde hij er een kerkeraad, 'al met al', schrijft hij, 'was het een bloeiende gemeente': 'de gemeente van Jezus Christus in krijgsgevangenschap' (Hamel, p. 57). [5] In het grootste kamp in

vooral ook lezingen gegeven – in het kamp van overste Poulus kwam zelfs een soort litteraire faculteit tot stand op initiatief van een Limburger die leraar Nederlands was geweest. 'Hij benoemde', aldus Rob Nieuwenhuys,

'zichzelf tot rector magnificus . . . en wist de plechtige opening . . . heel aardig te versieren. Hij bracht er iets carnavalesks in door een pedel met rinkelbelletjes op te voeren die Latijnse zinnen uitsprak en die statig binnenschreed, gevolgd door een stoet van hoogleraren met papieren mutsen op, de rector aan het hoofd.'[1]

In juni werden de grote kampen in Bandoeng gedeeltelijk ontruimd: uit het grootste werden ca. vierduizendachthonderd Nederlandse krijgsgevangenen naar Tjilatjap overgebracht en een kleine groep technici (van hen wilden de Japanners nagaan waar zij als *Nippon*-werkers konden worden gebruikt) en alle Indisch-Nederlandse krijgsgevangenen, samen ca. vijfduizend man, verdwenen naar Tjimahi.[2] Naar Tjimahi gingen ook bijna alle krijgsgevangenen uit de kleinere kampen in Bandoeng (een deel van de officieren bleef er achter), en wel te voet. 'Het bericht', aldus later een officier die eerst in het Landsopvoedingsgesticht opgesloten was geweest,

'verspreidde zich snel en alle vrouwen . . . stroomden toe om nog eenmaal hun mannen te zien. Ze werden echter door de begeleidende Jappen met rotanzwepen van de straat geranseld. Mijn vrouw die trachtte mij wat geld te geven, werd voor mijn ogen afgeranseld. Ik marcheerde door, want tegenstand zou executie en dood betekend hebben.

In ons gezelschap was Wim Kan en de enige vrouw die kans zag ons op de acht kilometer lange mars voortdurend in het oog te houden, was Corry Vonk.'[3]

*

Bandoeng waren op 6 juni '42 al vijftig cabaretvoorstellingen gegeven van drie programma's: 'Geen zorgen voor morgen', 'Lol' ('Laat ons lachen') en 'Pap' ('Pret achter prikkeldraad'). Ook jazzbands traden er op alsook een *Hawaian Band* met één *Hula-girl* ('We lachen ons een stuip'). (F. B. Nijon: 'Dagaantekeningen', 3 juni 1942).

[1] R. Nieuwenhuys: *Een beetje oorlog*, p. 57. [2] Onder de Nederlanders die naar Tjilatjap gingen, bevond zich ook een groep Indische Nederlanders die er in het geheel niet 'Indisch' uitzagen. [3] Brief, z.d. (eind sept. 1982), van H. J. A. Hendrikx.

Van de ca. vierduizendachthonderd die naar Tjilatjap vertrokken, kwamen ca. twaalfhonderd terecht in een dicht bij zee gelegen, half afgebouwd, volstrekt leeg kampement, het z.g. 'Nieuwe Kamp', ca. drieduizendzeshonderd in eerste instantie in een kleine geniekazerne die voor driehonderd man bestemd was geweest – de ca. drieduizendzeshonderd werden er in gepropt. Slechts een deel van de gevangenen werd er aan het werk gezet, van de overigen werd de 'voornaamste bezigheid', aldus Rob Nieuwenhuys, 'het ontlopen van de Japanse patrouilles die de hele dag als kwelgeesten door het kamp marcheerden met de bajonet op het geweer ... Altijd was er wel een reden te vinden om te slaan, zoals bijvoorbeeld een al te doordringende blik of een verdachte trek om de mond of soms alleen maar de lengte van de gevangene.'[1] Het gevolg was dat men in het kamp voortdurend Japanners zag die gevangenen, die zich trachtten te verstoppen, achternazaten. De Japanse commandant, een een-en-twintigjarige luitenant, 'Bruintje Beer', gelastte dan bij wijze van straf nachtelijke appèls, 'soms wel driemaal per nacht ..., liefst als het regende.'[2]

Erger nog dan 'Bruintje Beer' was de commandant van het Nieuwe Kamp, ook een jeugdige Japanse luitenant, Takita, oftewel 'Alva'. Van hem vermeldden wij reeds dat hij, toen een van de krijgsgevangenen zijn foutief ingevulde gehoorzaamheidsverklaring in een prullenmand had geworpen, alle gevangenen twee uur lang in geknielde houding had laten buigen. Deze Takita had bij aankomst in het kamp tegen overste Poulus gezegd (dit dus in een fase waarin in Tokio nog niet officieel besloten was dat de krijgsgevangenen militairen van de laagste rang waren, d.w.z. min of meer ingelijfd in het Japanse leger), 'dat wij er goed van doordrongen moesten zijn dat wij geen krijgsgevangenen doch opstandelingen en rebellen waren en dat wij dienovereenkomstig zouden worden behandeld.'[3] Inderdaad, te eten kregen de krijgsgevangenen maar weinig, buiten het kamp moesten zij zwaar opruimingswerk doen in de vernielde haven van Tjilatjap (er werd veel bij geranseld), in het kamp o.m. een heuvel met 'duizenden kubieke meters aarde praktisch geheel met de blote handen' afgraven en 'op soortgelijke wijze' zware cocospalmen rooien; ook 'alle gras en begroeiing in het kamp moest met de hand worden verwijderd.'[4]

Onder zijn persoonlijk toezicht (als 'algemeen regisseur', schrijft over-

[1] R. Nieuwenhuys: *Een beetje oorlog*, p. 60. [2] A.v. [3] H. Poulus: 'Verslag', p. 6. [4] A.v., p. 9.

ste Poulus[1]) liet Takita zijn bewakingsmanschappen met extreme hardheid tegen de gevangenen optreden:

'Voor het minste vergrijp (waaronder bijv. te verstaan viel het niet dicht hebben van een uniformknoop, het enigszins flauw gebogen hebben van de pols bij het groeten, het niet dadelijk begrijpen van een in het Japans gegeven opdracht, het bewegen van de oogappels bij het aankijken van een Jap, het niet volkomen gestrekt houden van de handen in de houding en talloze andere soortgelijke futiliteiten) werd onmiddellijk hard geslagen met de vuist, met bamboe, met een stuk ijzer, met een kolf van het geweer of met de bajonet, waardoor velen ernstige verwondingen hebben opgelopen. Een geliefkoosde bezigheid was ook het opentrappen van de scheenbenen en het toepassen van jiu-jitsu grepen, speciaal in de onmiddellijke nabijheid van de prikkeldraad-afsluiting, waardoor het slachtoffer in het prikkeldraad terecht kwam en zich ernstig bezeerde.'[2]

Voorts waren collectieve straffen schering en inslag:

'Dit begon meestal met een algemeen appèl, vaak midden in de nacht, waarbij op hoornsignaal het gehele kamp binnen enkele minuten in de looppas moest zijn aangetreden op de algemene appèlplaats. Aldaar moest het kamp dan uren lang (zelfs twaalf uur achtereen is voorgekomen)[3] zonder eten of drinken in de houding staan, onder toezicht van een aantal bewakingsmanschappen, die deze gelegenheid benutten om in het wilde weg naar hartelust te ranselen. Het programma van pesterijen en kwellingen bij dergelijke gelegenheden vertoonde een rijke variatie. Gevangenen die niet onmiddellijk onbeweeglijk stil waren blijven staan of van vermoeidheid getracht hadden even te gaan zitten, werden in groepen tegenover elkaar opgesteld en moesten elkaar zo hard mogelijk in het gezicht slaan; het hielp niet of de betrokkenen zelf poogden elkaar te ontzien, want alsdan intervenieerden de bewakers die net zolang voordeden hoe hard geslagen moest worden, dat de zaak nog maar erger werd gemaakt. Anderen moesten zware banken of balken gestrekt voor zich uit houden en kregen slagen en schoppen wanneer zij die voorwerpen lieten zakken. Weer anderen kregen

[1] A.v., p. 8. [2] A.v. [3] Volgens Nieuwenhuys duurde dat appèl, afgenomen op 25 augustus, vijftien uur: van twee uur 's nachts tot vijf uur 's middags. Takita had persoonlijk een krijgsgevangene gesnapt die van een handelaar buiten het kamp zout en suiker had gekocht. De smokkelaar en de handelaar werden, aldus Nieuwenhuys, 'eerst gemarteld en toen halfdood geslagen' en vervolgens begon het algemene appèl, zowel voor de gezonden als voor de zieken. 'Wie neerviel, werd met water overgoten en moest weer in de rij gaan staan. Plassen deed je ter plaatse, terwijl je in de houding stond. Vooral de dysenterie-patiënten hadden het zwaar . . . Ik deed een merkwaardige ontdekking: een mens kan staande slapen, zonder om te vallen zelfs.' (R. Nieuwenhuys: *Een beetje oorlog*, p. 85–86)

een lepel fijngestampte hete *lombok*[1] in de mond en moesten daarmee lange tijd blijven staan. Nog anderen moesten knielen en kregen scherpe stenen of andere voorwerpen in de knieholten.'[2]

Een feitelijke straf was ook de wijze geweest waarop de krijgsgevangenen gedrild waren:

'In één dag moesten de commando's in de Japanse taal worden geleerd en iedere middag moest in de brandende zon uren lang op Japanse wijze worden geëxerceerd. Dat daarbij het slaan niet van de lucht was, behoeft nauwelijks te worden vermeld. Voorts moest dagen lang worden geoefend in het op zo hard en dierlijk mogelijke wijze uitstoten van Japanse kreten (commando's), waarbij op de algemene appèlplaats door de gehele troep uren lang op oorverdovende wijze moest worden gegild onder het waakzaam oog van luitenant Takita die vanaf een verhevenheid dit schouwspel gadesloeg en die persoonlijk afrekende met hen, die niet hard genoeg brulden.

Een geliefkoosd object voor het toepassen van geestelijke en lichamelijke kwellingen was ook de door luitenant Takita zelf ingestelde kampwacht van krijgsgevangenen. Dit was een vier-en-twintig-uur wacht die haar wachtlokaal had in de onmiddellijke nabijheid van de Japanse wacht en die bij aflossing wachtposten moest uitzetten op verschillende punten van het kamp aan de binnenzijde van de prikkeldraad-afsluiting. Luitenant Takita die op de meest onverwachte momenten, veelal midden in de nacht, het kamp kwam binnensluipen, begon meestal met de bestraffing van de kampwacht, die naar zijn zeggen bij zijn komst (die zo ongemerkt mogelijk plaats had) niet spoedig of hard genoeg '*Kèrè!*'[3] gebruld had. Behalve een flinke lichamelijke afstraffing van de gehele wacht bestond de straf dan meestal hierin, dat de wacht urenlang, soms gehele nachten door, in koor '*Kèrè!*' moest brullen, totdat zij volkomen schor en half verdwaasd tegen elkaar aanhingen en alsdan met een emmer water weer wat werden bijgebracht om het spelletje weer opnieuw te kunnen laten beginnen. Het effect van deze kwelling wordt getypeerd door het feit, dat bijv. jonge vliegers die zich nog kort geleden in de strijd in de lucht zeer dapper en onverschrokken hadden gedragen, na afloop van een dergelijke wacht volkomen gebroken op hun ligplaats neervielen en in zenuwhuilbuien uitbarstten.'[4]

Onder deze en dergelijke kwellingen bleef de geest in het Nieuwe Kamp goed – hij bleef dat óók, toen de ca. drieduizendzeshonderd krijgsgevangenen die eerst in de kleine geniekazerne ondergebracht waren, midden augustus '42 naar het Nieuwe Kamp waren verhuisd. Met

[1] De vrucht waar *sambal* uit gemaakt wordt. Bij deze gelegenheid had de keukenofficier zoveel suiker in de *sambal* gedaan dat de gestraften het konden verduren. [2] Poulus: 'Verslag', p. 8–9. [3] 'Buiging!' [4] Poulus: 'Verslag', p. 9.

onderdelen die in het havencomplex gevonden waren, had men enkele clandestiene radio's weten te bouwen, 'terwijl er voorts', aldus weer overste Poulus, 'een zeer omvangrijke clandestiene briefwisseling met familieleden en kennissen over geheel Java georganiseerd was' (met hulp van Ambonnezen en via aan de haven aangebrachte geheime bergplaatsen) 'met zelfs betrekkelijk vaste postsluitingen. Vermeldenswaard is in dit verband wel de bijzonderheid dat de Japanse generaal Saito' (commandant van alle krijgsgevangenenkampen op Java) 'bij zijn bezoek aan het kamp onwetend de post van Batavia . . . onder de zitplaats van zijn auto meebracht, en bij zijn vertrek de post van het kamp op dezelfde wijze meevoerde. De verjaardagen van H.M. de Koningin' (31 augustus) 'en van de leden van het Koninklijk Huis' (29 juni prins Bernhard, 5 augustus prinses Irene) 'werden op spontane en passende wijze herdacht.'[1]

Dat bezoek van generaal Saito vond plaats op 27 augustus, twee dagen na het appèl dat vijftien uur had geduurd. Was Saito van oordeel dat, nu Tokio de krijgsgevangenen een militaire status had gegeven, luitenant Takita niet langer geschikt was voor de functie van commandant of meende hij dat deze *te* hard was opgetreden? Wij weten het niet. Een feit is dat Takita dezelfde 27ste augustus vervangen werd door een andere luitenant, Sjono ('Opa'), die een radicaal ander beleid voerde. De behandeling van de gevangenen verbeterde aanzienlijk, waar nog bij kwam dat spoedig aan de officieren een deel van hun tractement en aan de onderofficieren en minderen corveegelden werden uitbetaald. Dat geld kon gebruikt worden om buiten het kamp vruchten, tabak en andere waren te kopen – trouwens, de rantsoenen waren verhoogd. Sjono vond voorts goed dat in zee gezwommen werd en dat er in het kamp, dat belangrijk werd uitgebreid, een primitief openluchttheater kwam. Talrijke voorstellingen vonden daar plaats en ook aan lezingen was geen gebrek.[2] Ook

[1] A.v., p. 11. [2] In een van die lezingen wees een gewezen bankier, A. Frankfurther, nu dienstplichtig soldaat, op de wijzigingen die zich na de oorlog in de politieke verhoudingen in Indië zouden voordoen – hij besprak ook, aldus een medegevangene, J. H. W. Veenstra, 'buitenlandse literatuur over koloniale vraagstukken'. Overste Poulus legde deze inleider een spreekverbod op, later in dier voege verzacht dat Frankfurther niet voor beroepsmilitairen mocht spreken. Veenstra vond dat de gewezen bankier 'zijn nuchterheid graag ietwat uitdagend (etaleerde) in de kringen waar de blik door de koloniale oogkleppen wel zeer beperkt is.' (Veenstra: *Diogenes in de tropen* (1947), p. 77)

Vermelding verdient nog dat Frankfurther het initiatief nam tot de oprichting van een kampbank waarin de corveegelden werden gestort alsook de gelden die door de

mochten bedrijven worden opgericht zoals een tuinderij, een landbouwbedrijf, een konijnenfokkerij, een looierij, een cocosolie-bedrijf, een slangenkwekerij (met de dichter-bioloog Leo Vroman als slangenhoeder). Wat bleef was de overvolte van de inmiddels verbeterde barakken. Evenwel: begin februari '43 begon de afvoer van de krijgsgevangenen naar Bandoeng en Tjimahi – het 'Nieuwe Kamp' werd leger en anderhalve week later was het geheel ontruimd.[1]

Er zijn in de twee krijgsgevangenenkampen te Tjilatjap in totaal achttien gevangenen overleden, 'het merendeel', aldus overste Poulus, 'aan oude kwalen'[2], vijftien van hen in de periode van 'Alva's' schrikbewind.

*

Niet alleen in Tjilatjap maar ook elders op Java werden krijgsgevangenen door de Japanners aan het werk, soms aan als vernederend bedoeld werk gezet. Een aantal technici werd *Nippon*-werker en mocht eerst buiten de kampen wonen, maar aan dat voorrecht werd spoedig een einde gemaakt. Van de kampen in Soerabaja uit werden talrijke gevangenen ingezet bij opruimings- en herstelwerkzaamheden in de grondig vernielde haven. Hier willen wij evenwel speciaal stilstaan bij een kleine groep die door de Japanners bij hun berichtgeving en speciaal ook bij hun radiopropa-

Japanners aan de officieren werden uitgekeerd, èn de militaire kas die een lagere beroepsmilitair bij zich had. Ieder kreeg een eigen rekening waarop gestorte bedragen bijgeschreven en waarvan opgenomen bedragen afgeschreven werden; de kampbank werkte dus, aldus later Frankfurther, 'als een soort girokantoor'. (A. Frankfurther: *In klinkende munt. Herinneringen van een bankier* (1961), p. 145). Het was via die kampbank dat het aanvullend voedsel gekocht en naar billijkheid verdeeld werd. Frankfurthers plan was, schreef Veenstra later, 'in een kamp, waar corruptie, geknoei en de meest onbehaaglijke gevolgen van de wet van vraag en aanbod schering en inslag waren, . . . een wonder van rechtvaardigheid. En het was ook een wonder dat de kampleiding het, nog wel na lang delibereren, toch aanvaardde.' (Veenstra: 'Een communistisch bankier', artikel in de feestkrant ter gelegenheid van de zilveren bruiloft van het echtpaar Frankfurther, 17 maart 1956)

[1] Vóór die grote afvoer waren uit het Nieuwe Kamp omstreeks september '42 allen die werkzaam waren geweest in de suikercultuur, als groep naar het al overvolle Jaarmarktkamp in Soerabaja overgebracht – de Japanners waren blijkbaar van plan, hen als *Nippon*-werkers in te zetten. In het genoemde kamp was de groep ingesloten in een haastig geconstrueerd subkampje dat uit een soort beestenkooien bestond. Op weg naar Flores trof Veenstra een half jaar later de groep nog steeds in die beestenkooien aan. [2] H. Poulus: 'Verslag', p. 12.

ganda werd ingeschakeld. Twee leden van die groep noemden wij al in hoofdstuk 5: het hoofd van de Regeringspubliciteitsdienst, J. H. Ritman, en het hoofd van de Legervoorlichtingsdienst, majoor A. Zimmerman, en wij vermeldden toen dat zij, na per auto uit Bandoeng naar Batavia te zijn overgebracht, zich daar op 5 april bereid verklaarden, de Japanse propagandastaf te assisteren.[1] Wat dat precies voor werk zou zijn, was hun toen niet duidelijk – trouwens, Ritman werd, zoals vermeld, eerst in een ziekenhuis opgenomen.

Pas na enige tijd kwam voor de Japanners vast te staan waarvoor zij Zimmerman, Ritman en andere krachten uit de Europese samenleving het best konden gebruiken, nl. voor het opvangen en uitwerken van Geallieerde radio-uitzendingen en voor het opstellen van propagandateksten, bedoeld voor uitzending naar Australië en de Verenigde Staten. Zij richtten daar onder leiding van de Japanner Metsoei die een tijdlang in Hollywood had gewerkt en nadien in Japan reclame-agent was geworden voor Amerikaanse films, twee diensten voor op: een luisterdienst en een propagandadienst. Allen die daarbij tewerk werden gesteld, kwamen in Batavia met hun gezinnen (op zichzelf al een groot voordeel) in aparte wijken te wonen, resp. aan de Billitonweg (de luisterdienst) en de *Tanah Abang*-weg (de propagandadienst) – beide wijken waren afgesloten en mochten slechts met verlof van de Japanners verlaten worden. Hoevelen er uiteindelijk tewerkgesteld werden, weten wij slechts wat de luisterdienst betreft: vier marconisten, vier stenografen (twee Europese die voordien stenograaf van de Volksraad waren geweest, en twee Indonesische), vier andere technische en administratieve krachten en twee redacteuren, belast met het samenstellen van overzichten op grond van de opgenomen en uitgewerkte teksten.

Bij beide diensten waren ook Indonesiërs werkzaam: huishoudelijke krachten en de twee stenografen, van wie de latere journalist Mochtar Loebis er een was. 'Wij Indonesiërs', schreef deze na de oorlog,

'mochten weggaan als we dat wilden, maar ons werd streng verboden om de buitenwereld iets te vertellen over het nieuws dat we gehoord hadden van de Geallieerde radiostations. De straf voor het breken van die belofte was de dood!

... Het leven in het kamp was niet al te slecht. We kregen voldoende rijstrantsoenen, boter of margarine, zeep, en af en toe luxe dingen zoals geurige

[1] Wij noemden in hoofdstuk 5 ook de hoofdredacteur van Aneta, Chr. de Vries, maar hebben over hem geen nadere gegevens.

erg schaars waren en duur bovendien'[1] –

hoe schaars en *hoe* duur, is uit het vorige hoofdstuk gebleken.

Niet allen die in of vanuit dit 'radiokamp' (zo willen wij de twee complexen noemen), een kamp van bevoorrechten, aan het werk werden gezet, bleven er tot het einde der bezetting. De directeur van 'Radio Holland', ir. W. Stenfert, bijvoorbeeld en een aantal van zijn medewerkers, onder wier leiding de zender die de Japanners voor hun buitenlandse uitzendingen gebruikten, verbeterd was en een nieuwe studio was gebouwd, werden, toen hun werk teneinde was, geïnterneerd.[2]

Wij schreven over een 'kamp van bevoorrechten'. Bevoorrecht waren de er werkzamen inderdaad: zij waren er, voorzover gehuwd, samen met hun gezin, zij werden niet al te slecht behandeld, zij kenden alle berichten van de Geallieerde zenders en zij hoorden in hun contacten met Japanners en Indonesiërs heel veel meer dan de in de 'gewone' interneringskampen opgesloten Nederlandse en Indisch-Nederlandse burgers en dan de krijgsgevangenen. Verscheidenen hunner (Mol deed dat ook) beweerden na de oorlog dat zij de hun opgedragen activiteiten alleen maar ter hand hadden genomen om spionage te bedrijven. Wel, zij vernamen zonder twijfel gegevens of deden indrukken op, waarvan de kennis voor de Nederlandse, Amerikaanse en Britse autoriteiten van betekenis zou zijn geweest, maar gelegenheid om die gegevens en indrukken aan die autoriteiten door te geven hadden zij niet, behalve wanneer het de medewerkers van de propagandadienst zou lukken, iets van die gegevens en indrukken in hun radioteksten binnen te smokkelen.

Een van de redacteuren van de luisterdienst was dr. L. F. Jansen, de secretaris van de Raad van Nederlands-Indië. Hij had, zoals wij al in hoofdstuk 5 meedeelden, kort na de capitulatie in Bandoeng zijn medewerking aan de Japanners aangeboden – hij had een redelijke kennis van het Japans en werd, mèt anderen (onder wie het vroegere lid van de Raad van Nederlands-Indië J. H. B. Kuneman[3]) als tolk tewerkgesteld. In april evenwel, toen alle vooraanstaanden uit de Europese samenleving werden opgepakt, werd hij te Batavia in de gevangenis Struiswijk geïnterneerd. Daar werd van hem (op grond van zijn kennis van het Japans werd hij

[1] M. Loebis: 'Van dingen die ik mij nog herinner', *Tirade*, nov. 1975, p. 537–38. [2] Hetzelfde geschiedde met J. C. Mol, directeur van het filmbedrijf Multifilm, die twee-en-een-half jaar lang als technisch leider fungeerde van het Japanse bedrijf dat films vervaardigde. [3] Deze is later geïnterneerd en in de internering overleden.

door de Japanners als een waardevolle kracht gezien) geëist dat hij medewerking zou verlenen aan de Japanse propaganda waartoe hij zich in eerste instantie bereid had verklaard – hij weigerde nu, werd afgeranseld, zelfs met executie bedreigd en gaf zijn verzet op. Tewerkgesteld in de 'radiowijk', zette hij daar een dagboek voort waarmee hij eerder was begonnen.[1]

Jansen, een ook cultureel zeer ontwikkeld man[2] die kritisch stond tegenover het Nederlands koloniaal bewind[3], was zich er van bewust dat hij ('een toeschouwer die niet van doodgaan maar van comfort houdt'[4]) in het 'radiokamp' met zijn werk de Japanse zaak diende. Dat deden ook de anderen die er tewerkgesteld waren, en aan die anderen werd Ritman in juli '42, na zijn herstel, toegevoegd – ook hij had, na van zijn oorspronkelijke toezegging teruggekomen te zijn, onder Japanse mishandelingen zijn verzet opgegeven. Ritman evenwel kwam in een situatie te verkeren waarin hij de Japanners een aanzienlijk belangrijker hulp verleende dan Jansen: hij werd namelijk medewerker van de propagandadienst. Niet zonder schuldgevoel! 'De kwestie is', tekende Jansen eind juli '42 aan, 'dat we 't allemaal prettiger vinden om uit de gevangenis te blijven . . . we zijn vies van onszelf (dat gaf ook R[itman] toe) en zijn niet gerust over latere consequenties.'[5]

Nu Zimmerman.

Hij werd volgens zijn in oktober '45 geschreven rapport enkele dagen na zijn eerste bespreking in Batavia weer naar Bandoeng overgebracht waar hij kapitein de Lange kon ontmoeten die hem zei er in geslaagd te zijn, in verbinding te komen met de Australische guerrillastrijders bezuiden Soekaboemi die over een zender zouden beschikken. Eind mei moest Zimmerman zich weer in Batavia melden, waar hem ten kantore

[1] Een publikatie van dit dagboek (het is slechts van mei '42 af bewaard gebleven) is in voorbereiding en de commissie die zich daarmee belast, heeft ons verlof gegeven het door te werken. Wij voegen daaraan toe dat wij van J. K. Brocades Zaalberg, die kort na het einde van de oorlog in het bezit kwam van dit dagboek, aanvullende gegevens hebben gekregen over het Japanse 'radiokamp'. [2] E. du Perron, die aan het einde van de jaren '30 op Java contact had met verscheidene Nederlanders en Indische Nederlanders die van mening waren dat het Nederlands beleid kortzichtig was, noemde Jansen eind '37 in een brief aan Menno ter Braak, 'de intelligentste en behoorlijkste van allemaal', 'jouw *honnête homme*'. (brief, 29 nov. 1937, in M. ter Braak/E. du Perron: *Briefwisseling 1930–1940*, dl. IV (1967), p. 208). [3] Vertrouwen dat de Indonesiërs er in zouden slagen, zelf hun samenleving op behoorlijke wijze vorm te geven, had hij niet – 'er moet nog minstens 25 jaar Westerse *leiding* blijven', tekende hij in juni '44 aan. ('Dagboek', 2 juni 1944). [4] L. F. Jansen: 'Dagboek', 30 sept. 1942. [5] A.v., 29 juli 1942.

van de Nirom door een Japanner werd meegedeeld dat hij zich aan anti-Japanse propaganda schuldig had gemaakt. Een week lang werd hij in de gevangenis Struiswijk opgesloten. Daar werd hem, aldus zijn rapport, meegedeeld dat hij kon kiezen tussen de doodstraf en medewerking aan de Japanse propaganda-uitzendingen, in welk laatste geval hij met zijn gezin in het 'radiokamp' zou worden ondergebracht. Hij verkoos die medewerking en mocht toen in Bandoeng zijn vrouw en kinderen ophalen. Daar pleegde hij volgens zijn rapport opnieuw overleg met kapitein de Lange, die beloofd zou hebben, dat een illegale groep in Batavia (die van kapitein Wernink?) contact met hem zou opnemen.

Als medewerker van de Japanse propagandadienst ging Zimmerman, zoals ook Ritman deed, buitenlands-politieke commentaren schrijven (hetzelfde deed al in die tijd een Australische krijgsgevangene op wie wij straks terugkomen), maar gebruik makend van de relatieve vrijheid die de in het 'radiokamp' geïnterneerden toen nog hadden, kon hij daarnaast, vooral met hulp van een Chinees die voor de Inlichtingendienst van het Knil had gewerkt, een spionagegroepje oprichten (contact met de in Batavia bestaande groep kreeg hij niet) – de aldus verzamelde gegevens liet hij in Buitenzorg afgeven bij een illegale werker van de groep-Welter, wiens adres hem (vermoedelijk door kapitein de Lange) was meegedeeld. Later in '42 kwam hij te weten dat zowel de groep-de Lange als de groep-Welter was opgerold – iets van de medewerking die hij aan de groep-Welter had verleend, drong tot de *Kenpeitai* door en hij werd samen met een medewerkster begin februari '43 gearresteerd. Onder zware martelingen gaf hij toe dat hij berichten had ontvangen. Hij werd niet berecht. Waarom niet? Die vraag kunnen wij niet beantwoorden – mogelijkerwijs heeft zich aan de zijde der Japanners een touwtrekken voorgedaan tussen de *Kenpeitai* en de Japanse propagandadienst die hem als een kapabele kracht was gaan beschouwen (zelf zei hij later aan Jansen dat de Japanners hem 'te onbelangrijk' vonden[1]). Hoe dat zij, hij werd enkele maanden lang in Struiswijk opgesloten, maar verklaarde zich in mei '43 bereid, opnieuw aan het werk te gaan in het 'radiokamp' – tegen mede-geïnterneerden zei hij dat hij in die functie zijn spionagewerk wilde hervatten. Dat lukte hem niet. Hij kwam namelijk (met zijn gezin) in het afgesloten *Tanah Abang*-kamp terecht, 'zodat', schreef hij in zijn verslag, 'verdere regelrechte spionage-arbeid zeer moeilijk werd'[2] – 'onmogelijk' dunkt ons een juistere term.

[1] A.v., 24 mei 1943. [2] A. Zimmerman: 'Verslag werkzaamheden', p. 12.

Er werden bij het radiowerk nog meer krachten ingeschakeld. In mei '43 deden de Japanners een beroep op een aantal Nederlandse journalisten, gewezen leden van de Stadswacht Batavia, die geïnterneerd waren in Struiswijk. Twee weigerden, twee zeiden dat zij een week lang op proef wilden werken (en lieten zich na die week weer in Struiswijk opsluiten) en twee, J. A. M. J. G. van Leeuwen en mr. C. A. de Vries, verklaarden zich tot medewerking bereid; 'hun gedrag', aldus later een eveneens in Struiswijk opgesloten officier van de Stadswacht Batavia, kapitein K. Hoonstra[1], 'werd ten zeerste afgekeurd.'[2]

Eerder al hadden de Japanners succes gehad bij een derde Nederlandse journalist: A. Cohen, een vroegere redacteur van het persbureau Aneta, alsmede bij enkele Britse en Australische officieren, bij wie sprake was van grote verbittering jegens de Nederlanders: die hadden, zeiden zij, de verdediging van Java in het honderd laten lopen. Een van die verbitterden was de Australische luitenant Arthur Finlayson Douglas Rodie (hij was midden '42 al medewerker van de propagandadienst[3]), die zich, aldus Zimmerman in zijn verslag, 'door zijn haat tegen de natie, welke volgens hem verantwoordelijk was voor het feit dat hij hier krijgsgevangen was gemaakt, liet meeslepen': hij 'schreef felle commentaren tegen de Nederlanders, tegen het Nederlandse vorstenhuis, tegen het Nederlandse

[1] K. Hoonstra: 'Verslag' (1 juli 1946), p. 5 (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXII, 45, 386). [2] Elias vermeldt dat de vroegere hoofdredacteur van het *Nieuws van den Dag voor Nederlands-Indië*, W. J. Belonje, 'tot het laatste toe heeft geweigerd', de Japanners te helpen, zeggend: 'Jullie kunnen me vermoorden, maar ik werk niet samen!'' (Elias, p. 83). [3] De Japanners deden hun uiterste best om in Australië belangstelling te wekken voor hun uitzendingen – eind '42 gingen zij daarbij zo ver dat zij enkele Geallieerde hoofdofficieren die toen nog in het kamp van het Xde bataljon in Batavia opgesloten zaten, de gelegenheid gaven om in hun teksten blijk te geven van hun vertrouwen in de toekomst. Generaal-majoor G. A. Ilgen, tevoren bevelhebber van de Knil-'divisie' die Oost-Java had verdedigd, zei op 21 december '42 in een naar Australië uitgezonden toespraak: 'Wij verliezen de moed niet', en eindigde met: 'Leve de koningin!' en een dag later zeiden enkele Britse en Australische hoofdofficieren in hun toespraken dat zij zeker waren van de overwinning. Kennelijk was het toelaten van deze uitspraken de prijs geweest die de Japanners voor de verleende medewerking hadden moeten betalen. Later trachtten zij vrouwen van vooraanstaande Nederlanders te bewegen, via de radio het woord tot Australië te richten. Van Starkenborghs echtgenote weigerde dat – wèl werd van haar begin mei '43 een brief uitgezonden waarin zij een onopgesmukt beeld gaf van haar verblijf eerst in de Struiswijk-gevangenis te Batavia en de gevangenis van Tangerang, vervolgens in het interneringskamp Tjideng. De echtgenoten van van Mook en van Helfrich alsmede Helfrichs dochter spraken eind juli '43 dergelijke brieven persoonlijk uit.

koloniale beleid, enz. enz.'[1] – bewoordingen die weerleggen wat Zimmerman in hetzelfde verslag schreef: 'Over de gehele linie werden de teksten van de uitzendingen volslagen gesaboteerd, oorspronkelijk alleen door Rodie en mij.'[2]

Waaruit zou die 'sabotage' dan bestaan hebben? Ritman, Zimmerman, van Leeuwen, de Vries, Cohen, Rodie en anderen (onder wie nòg twee krijgsgevangenen: een Britse luitenant, zekere Lambert, en een tweede Australische luitenant, zekere Nichol of Nichols) moesten met regelmaat teksten schrijven zowel in het Nederlands als in het Engels, die door vaste omroepsters (een Indisch-Nederlandse en een Australische vrouw) voor de microfoon werden voorgelezen.[3] Zij gingen er van uit dat in Australië en de Verenigde Staten zou worden getracht, die teksten op te vangen en uit te werken. Welnu, de 'saboteurs' deden volgens hun naoorlogse verklaringen hun best, daarin zoveel mogelijk gegevens op te nemen die voor de Geallieerden van betekenis waren. Cohen en Lambert bijvoorbeeld, verwerkten in hun teksten, aldus Zimmerman,

> 'bijzonderheden over plaatsen waar nieuwe trainingscentra voor *heiho*'s waren gevestigd, het adres van Soekarno werd op deze wijze bekendgemaakt, terwijl verder vooral werk werd gemaakt van economische berichtgeving, welke bij concrete verwerking zeer waardevolle aanwijzingen kon bevatten van de algemene situatie hier te lande.'[4]

Belangrijke 'sabotage' kunnen wij hierin niet ontdekken, te minder omdat alles wat uitgezonden werd, door de Japanners werd gecensureerd.

Evenmin kunnen wij het als 'sabotage' zien (ja eerder is het een weerlegging van alle beweringen dienaangaande) dat de bij de propagandadienst ingeschakelde groep in het laatste jaar van de oorlog, toen een ieder wist dat Japans nederlaag naderde (en toen reële informatie voor de Geallieerden van extra betekenis zou zijn geweest), volgens Zimmerman haar best ging doen, de teksten 'zo vervelend en lang te maken dat geen verstandig mens er naar zou luisteren. Zinnen van vijftien, twintig regels waren geen uitzondering.'[5]

Nog minder zien wij 'sabotage' in het feit dat de luitenants Rodie en Lambert in dat laatste jaar in hun teksten onderstreepten dat Nederlands bondgenoten terdege moesten beseffen dat de Indonesiërs het herstel van

[1] A. Zimmerman: 'Verslag werkzaamheden', p. 15. [2] A.v., p. 13. [3] Ritman, Zimmerman en Rodie redigeerden voorts in '43 en '44 een Japans nieuwsblad, *Voice of Nippon*, dat voor de interneringskampen op Java bestemd was. [4] A. Zimmerman: 'Verslag werkzaamheden', p. 16. [5] A.v., p. 18.

het Nederlands gezag niet zouden dulden. '*The fact*', aldus later een Indische Nederlander, die ook bij het radiowerk was ingeschakeld, '*that Lambert managed to get the stuff out, was clever in itself, because it was forbidden to broadcast local stuff, unless approved by the Nips . . . Gradually Lambert succeeded in getting a script over once a week which exclusively dealt with this matter*' [1] – wij zien niet in, welk bezwaar de Japanners hadden tegen dit soort teksten.

Anders gezegd: wij achten de verdediging, later naar voren gebracht door diegenen die enkele jaren lang aan de Japanse radio-uitzendingen medewerking hebben verleend, weinig overtuigend. Wat met Rodie, Lambert en Nichols is geschied, weten wij niet – enkelen van de Nederlanders die wij noemden, zijn na de oorlog in Batavia wegens hun collaboratie veroordeeld.

Met Ritman en Jansen is het anders gelopen.

Ritmans geval lag in zoverre anders dat hij na enige tijd geen bruikbare teksten meer had geleverd (ten behoeve van de propagandisten die aan het werk bleven, had toen ook hij samenvattingen gemaakt van de rapporten van de luisterdienst) en dat hij medewerking verleend had aan de Ceylonees Tambu (tewerkgesteld om voor propaganda-uitzendingen naar Brits-Indië zorg te dragen) die, zoals in hoofdstuk 6 vermeld, in staat was aan Sjahrir Geallieerde radioberichten door te geven. Met dat laatste had Ritman grote risico's genomen. Zijn zaak was nog niet voorgekomen, toen luitenant-gouverneur-generaal van Mook in mei '47 een algemene amnestie afkondigde voor allen die zich als *Nippon*-werkers aan collaboratie schuldig hadden gemaakt, behalve aan de ernstigste gevallen, en daartoe werd dat van Ritman niet gerekend.

Jansen, die het 'radiokamp' enkele malen clandestien had verlaten (hij was klein van stuk en kroop dan 's nachts in inheemse kledij onder de omheining door) trachtte in maart '45 van het kamp uit in contact te komen met de Indonesische voorman *hadji* Agoes Salim.[2] Hij deed dat door middel van een inheemse boodschapper. Die boodschapper werd gearresteerd en legde een bekentenis af. Nadien werd Jansen uit het 'radiokamp' gehaald – hij werd in zijn detentie zo zwaar mishandeld dat hij enkele dagen na Japans capitulatie overleed.

[1] M. J. de Knecht: 'Rapport' (z.d.), p. 5 (IC, 18955). [2] Salim, in de jaren '10 een voorman van de *Sareket Islam*, was, toen de Japanners Java veroverden, in een politiek isolement geraakt; in mei '42 zat hij korte tijd gevangen bij de *Kenpeitai* in Batavia – wij weten dat hij na zijn vrijlating in de handel ging en nemen aan dat hij ook nadien aldus enig geld had verdiend.

Belangrijk lijkt het ons, er tenslotte op te wijzen dat de propaganda die de Japanse radio-uitzendingen beoogden, al in zoverre weinig effect had dat vooral in '42 en '43 maar ook nog in '44 Radio Djakarta in Australië, laat staan de Verenigde Staten, heel moeilijk hoorbaar was – hierover meer in ons volgende deel.

Terug naar de krijgsgevangenen die niet tot de bevoorrechten behoorden.

★

Eerder schreven wij dat in juni een groep Indisch-Nederlandse krijgsgevangenen (en een gemengde groep technici) uit Bandoeng naar Tjimahi werd overgebracht. De binnenkomenden zagen dat er in het grootste kamp aldaar kooien waren gemaakt in de openlucht en vernamen dat krijgsgevangenen die met de buitenwereld contact hadden gehad, in die kooien werden gestopt en dagenlang niets te eten of te drinken kregen. Die straf was, hoorden zij, kort voor hun komst ook opgelegd aan ca. vijf-en-twintig vrouwen die getracht hadden tot het kamp door te dringen – zij waren eerst gegeseld. 'De levensgemeenschap in het kamp', aldus een uit Bandoeng naar Tjimahi overgebrachte vaandrig, F. B. Nijon,

'gedroeg zich chaotisch . . . Gezag en discipline ontbraken. Een aantal hoofdofficieren onthield zich van het commando. Het contact met de Japanse commandant . . . verliep moeizaam en er werd door de Japanners duchtig op los geslagen. Onder deze omstandigheden had majoor J. W. G. A. Hoedt, bijgestaan door een aantal officieren . . ., het commando aanvaard.[1] Hij richtte een kamppolitie op, waarbij ik de eer had te mogen dienen. Majoor Hoedt trad, gelet op de abominabele omstandigheden, hard op. Hij moest wel . . . Bij ernstige vergrijpen deinsde hij er niet voor terug om de daders lijfelijk te straffen. Dit geschiedde met de zweep. Wèl liet hij de gestraften de keus tussen een afranseling en een vechtpartij met een vrijwilliger . . . Een opvallend hoofdofficier, deze majoor Hoedt.'[2]

Opvallend inderdaad. Ook moedig: toen in maart '43 vier jeugdige krijgsgevangenen, betrapt op het leggen van contact buiten het kamp, tot de doodstraf veroordeeld waren, wist hij voor hen gratie te krijgen op twee voorwaarden: namens alle gevangenen moest een gratieverzoek

[1] D.w.z.: hij was kampoudste geworden. [2] Brief, 6 nov. 1984, van F. B. Nijon.

worden ingediend en hij moest er zich met zijn persoon voor verantwoordelijk stellen dat het niet tot herhalingen zou komen. Dat deed hij (zoals vóór hem overste Poulus al had gedaan in Bandoeng). Moeilijk lijkt het ons, het beleid van deze met opvallende hardheid optredende majoor achteraf te beoordelen – buiten kijf is dat hij de chaos in het grootste kamp in Tjimahi wist te bezweren, zij het dat van solidariteit in het door hem geleide kamp weinig sprake was.

Het zat majoor Hoedt in zoverre mee dat in september in Tjimahi en elders kon worden meegedeeld dat de gevangenen officiële krijgsgevangenen waren geworden, dat de officieren hun distinctieven weer mochten voeren en dat, van 1 oktober af, die officieren een deel van hun tractement en de minderen corveegelden kregen. Van al die betalingen kwam in Tjimahi en elders een deel in de kampkas terecht – die gelden werden, zoals al ten aanzien van het Nieuwe Kamp in Tjilatjap vermeld, vooral gebruikt om, met verlof van de Japanners, buiten de kampen aanvullingen op de magere rantsoenen te kopen. Voorts werden in het grootste kamp in Tjimahi door individuele militairen (die, zo lichtte ons in '85 een oud-krijgsgevangene in, 'als initiatiefnemers hun zakken vulden'[1]) kampbedrijven opgericht, meer nog dan in Tjilatjap: kamptoko's, 'fabriekjes' voor het maken van jam, pindakaas, tabak, gebrande koffie, norit-tabletten, *sambal*, olie, geneesmiddelen, zeep – er kwamen voorts een plantsoenendienst, een 'Hollands restaurant', een schoenmakerij, een distributiecentrale. Al die bedrijvigheid gaf tenslotte vast werk aan meer dan zeshonderd krijgsgevangenen die er (zij vielen buiten de corveeën waarvoor de Japanners op Java aan soldaten per dag 10 cent betaalden en aan onderofficieren 15) in de regel een wekelijks loon voor ontvingen: eerst 43 cent, later 70 cent. Ondanks die lonen werd winst gemaakt: tot 1 mei '43 (latere cijfers ontbreken) ca. f 40 000, waarvan f 32 000 via de kampkas werd besteed voor de aanvulling van de rantsoenen en voor het verzorgen van de zieken.

★

Hoe was de stemming in de kampen?

Wij hebben er maar weinig gegevens over.

Het kan wel niet anders of degenen die hun vrouwen en kinderen op

[1] Brief, mei 1985, van J. H. W. Veenstra.

Java wisten, leden zwaar onder de scheiding: alleen hoogst riskante clandestiene contacten waren mogelijk, normaal contact per brief was, zoals al vermeld, niet toegestaan en bezoek was verboden. Daarop werd, voorzover ons bekend, slechts eenmaal een uitzondering gemaakt, nl. in de kampen te Soerabaja op 8 juli '42 (de 8ste van elke maand werd toen nog, met de herinnering aan Pearl Harbor, als feestdag gevierd). ''s Morgens in alle vroegte', aldus ds. Hamel (die uit Magelang naar Soerabaja was overgebracht),

'zagen we reeds door spleten in de bamboe-omheining, hoe de vrouwen zich op straat verzamelden in lange rijen, ieder grote hoeveelheden torsend van de meest uiteenlopende zaken. Van tijd tot tijd kreeg er een een klap of een schop van een Japanse soldaat, als de strakke formatie van de rij naar zijn mening werd verbroken. Lange, lange uren hebben zij daar staan wachten, die honderden vrouwen, vol spanning en toch vol goede moed.

. . . Toen de poort werd geopend, moesten zij eerst de wacht passeren die alles onderzocht en maar al te dikwijls een aantal artikelen stal.'[1]

Sommigen kwamen vergeefs, want lang niet elke vrouw wist in welk van de kampen in Soerabaja zich haar man of zoon bevond.[2]

Aannemelijk is voorts dat, zoals al in de eerste periode van de krijgsgevangenschap het geval was geweest, de gevangenen midden '42 vaak onder de invloed kwamen van optimistische geruchten. In hoofdstuk 6 wezen wij er op dat in de kampen in Soerabaja werd gemeend dat de Amerikanen al tot Malang waren doorgedrongen. Majoor Hoedt gaf op 1 augustus in Tjimahi een speciale kamporder uit om tegen het verspreiden van dergelijke geruchten te waarschuwen; in die order deelde hij mee dat een Europeaan die op dat moment in de z.g. kooi was opgesloten, ter dood was veroordeeld omdat hij aan een Indonesiër (deze had hem verraden) had verteld dat de Amerikanen op Java waren geland.

Dergelijke geruchten moeten er ook wel zijn geweest in de maand september waarin, zoals uit hoofdstuk 5 bleek, op Java de hoopvolle

[1] Hamel, p. 65. [2] Wij vermelden in dit verband dat in september in Soerabaja een van de kampen, in een school gevestigd, werd opgeheven: de gevangenen moesten naar het z.g. Jaarmarktkamp lopen. Hun bagage moesten zij dragen. Ds. Hamel zag bij die gelegenheid een gevangene voor het vertrek achter elkaar een blik boter opeten en zag de man in snikken uitbarsten toen hij één van zijn drie koffers niet kon meetorsen ('het is moeilijk te geloven dat er werkelijk zulke mensen bestaan'). Ook werd hij getroffen door het onderling hulpbetoon, 'het sterkst', schrijft hij, 'heerste deze saamhorigheid onder de jongens van de marine.' (a.v., p. 68–69)

verwachtingen onder de Nederlandse en Indisch-Nederlandse burgers ten top stegen. Als dat zo is geweest, moeten de krijgsgevangenen extra beducht zijn geweest voor hun afvoer van Java, want waar zouden zij zich bevinden als de Japanners van Java werden verdreven?

Niettemin: die afvoer kwam op gang.

Hij begon midden september en de eersten die werden heengezonden (naar de Birma-spoorweg), waren Britse, Australische en Amerikaanse krijgsgevangenen, allen afkomstig uit het kamp van het Xde bataljon te Batavia. Daar werden de lege plaatsen opgevuld door krijgsgevangenen die uit kampen elders op Java werden aangevoerd – zo velen, dat een aantal hunner in de Glodok-gevangenis werd gehuisvest.

Van de eerste vier groepen Nederlanders en Indische Nederlanders die vertrokken, alle in oktober, gingen drie naar Birma, een naar Japan. Voor de groep die naar Japan moest gaan, was aan majoor Hoedt in Tjimahi de opdracht verstrekt, ca. zevenhonderd krijgsgevangenen die enige technische kennis hadden, aan te wijzen.[1] Nu, er waren in het grote kamp veel meer dan zevenhonderd die technische vaardigheid hadden. Op wie liet de majoor zijn keus vallen? 'Uit mededelingen, mij gedaan door een Nederlands officier uit het Tjimahi-kamp, bleek', aldus in september '45 kapitein P. J. C. Meys[2], die in Japan kampoudste zou worden in een van de drie kampen waarin de geselecteerden, bijna allen Indische Nederlanders, terechtkwamen,

> 'dat bij deze aanwijzing ... voor transport ... de slechtste elementen waren uitgekozen ... Het grootste gedeelte van dit contingent krijgsgevangenen bestond uit lieden, afkomstig uit de steden en uit de onderste lagen der Indische samenleving. Opgestookt en voorgelicht door raddraaiers ... was deze groep krijgsgevangenen vrijwel een militaire bende ... Alle gezag, behalve van de Japanners, werd ontkend. Ook bij de meer ontwikkelden was veelal een dergelijke mentaliteit waar te nemen ... Een groot deel dezer Indo-Europeanen ... (stelde) zich tegenover de volbloed-Europeanen en (zag) alleen heil ... in een samenwerking met en een blijvende overheersing door Japan.'[3]

Dat 'een groot deel' van de uit Tjimahi afgevoerde Indisch-Nederlandse minderen (naast ca. zeshonderd hunner waren ca. honderd Britten,

[1] Tokio had eind juli '42 verzocht, van Java vijfduizend krijgsgevangenen die enige technische kennis hadden, naar Japan te sturen. [2] Meys werd met zestien andere officieren uit het kamp voor officieren te Bandoeng aan dit transport toegevoegd. [3] P. J. C. Meys: 'Rapport betr. gedragingen Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap' (16 sept. 1945), p. 1 (IC, 1 099).

Australiërs en Amerikanen aangewezen) nogal pro-Japans was gaan denken[1], was aan hun relaties in Batavia niet bekend. Het spreekt vanzelf dat die relaties zich gingen beijveren, een glimp op te vangen van de krijgsgevangenen die in die stad per trein aankwamen en dan in de Unie-*kampong* in Tandjong Priok werden ondergebracht in afwachting van hun transport per schip. De eersten die in Batavia arriveerden, waren de uit Bandoeng afkomstige officieren. 'Geen uur later', aldus eind oktober '42 C. D. Ricardo, 'wisten alle Bataviase vrouwen' (d.w.z. de echtgenoten van krijgsgevangenen) 'wat er gaande was en werd een geregeld beleg om de in en even buiten Batavia liggende stations geslagen, terwijl de spoorwegovergangen zich in een meer dan gewone belangstelling der dames mochten verheugen.'[2]

Dat bleef zo, toen op die eerste trein andere treinen volgden: treinen met de zevenhonderd krijgsgevangenen uit Tjimahi en ook treinen met gevangenen uit andere kampen, tot uit Oost-Java toe, die door de Japanners bij de Birma-spoorweg zouden worden ingezet.

De meeste van die treinen reden zo snel dat geen contact mogelijk was, maar er waren er ook, 'waaruit', aldus Ricardo, 'wanneer men de vrouwenschare langs de baan zag, een daverend gejuich opging . . . en dikwijls een boodschap werd uitgeschreeuwd, welke dan prompt enkele uren later het bestemde adres had bereikt.'[3] Die vrouwen hadden soms last van de op de treinen meereizende Japanse soldaten die hen af en toe met stenen bekogelden, veelal ook van 'het honend gejoel van de bende inlandse dagdieven die . . . veilig aan hun laffe spot ten opzichte van de nu weerloze mannen uiting gaven.'[4] Contact met de mannen na hun aankomst in Tandjong Priok bleek uiterst moeilijk. 'Of er', noteerde Ricardo op 25 oktober, 'gevangenen daadwerkelijk zijn weggevoerd en, zo ja, hoeveel, is niet bekend.'[5]

Zo zou het blijven. De eerste transporten met Nederlanders en Indische Nederlanders voeren op 3, 7 en 15 oktober weg (dat van 15 oktober met ca. zeventienhonderd krijgsgevangenen, onder wie Wim Kan), het transport naar Japan vertrok op 16 oktober en die vier transporten waren, samen met de daaraan voorafgaande van Britse, Australische en Amerikaanse krijgsgevangenen de eerste uit een lange reeks, waarmee het veruit grootste deel der krijgsgevangenen van Java naar oorden werd weggevoerd die aan al hun achterblijvende relaties onbekend waren.

[1] Dat is niet zo gebleven. In Japan, aldus kapitein Meys, 'veranderde de mentaliteit van de groep geheel' en zulks 'vrij snel'. (a.v.) [2] C. D. Ricardo: 'Gesol met krijgsgevangenen' (25 okt. 1942), p. 1 (a.v., 30930). [3] A.v., p. 2. [4] A.v. [5] A.v., p. 4.

'Special Party'

Waarom de Japanners de hoogste Amerikaanse, Britse, Nederlandse en Australische militairen die zij in het *Nanjo*-gebied krijgsgevangen hadden gemaakt (marine-officieren met de rang van kapitein-ter-zee of hoger, leger- en luchtmachtofficieren met de rang van kolonel of hoger), in een aparte groep, de '*Special Party*', bijeen hadden gebracht, is een vraag die men niet op grond van Japanse stukken kan beantwoorden. In vroegere oorlogen was het evenwel niet ongebruikelijk dat gevangenen die een positie van bijzondere betekenis hadden bekleed, een speciale behandeling kregen, en het is mogelijk dat de Japanners in '42 meenden dat zij, bij de door hen verwachte vredesonderhandelingen met de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, met de *Special Party* een bijzondere troef in handen zouden hebben. Tot die *Special Party* behoorden overigens ook de hoogste burgerlijke autoriteiten die hun in het *Nanjo*-gebied in handen waren gevallen, zoals de Amerikaanse gouverneur van Goeam, de Britse van Hongkong en de Britse *High Commissioner* van Malakka, alsook een aantal lagere militairen: adjudanten en oppassers van de hoogste. De groep kwam uiteindelijk tot stand op Formosa waar zij in een apart kamp werd opgesloten. Wat de hoge Nederlandse autoriteiten betrof, werden daar uit Sumatra, gelijk reeds vermeld, generaal Overakker en kolonel Gosenson heengevoerd, alsook de gouverneur van Sumatra, A. I. Spits[1] en een officier van de generale staf, generaal-majoor H. J. S. de Fremerij[2], en uit Java eind december '42 eerst gouverneur-generaal van Starkenborgh, legercommandant ter Poorten, zes-en-veertig andere hoge militairen en vier-en-twintig adjudanten en oppassers en in september '43 een tweede groep van vier officieren (onder wie de verdediger van Tarakan, luitenant-kolonel S. de Waal) en acht-en-twintig oppassers – van dezen waren er bij de eerste groep maar weinigen geweest en daar was door leden van de *Special Party* op Formosa bezwaar tegen gemaakt.

[1] Wij herinneren er aan dat de gouverneur van Borneo, dr. B. J. Haga, begin '43 door de *Kenpeitai* werd gearresteerd en dat hij stierf op de eerste dag van zijn proces. Bij de komst der Japanners in Makassar bevond de gouverneur van de Grote Oost zich op Java, waarheen hij zich in verband met zijn zwakke gezondheid met verlof van van Starkenborgh begeven had. Zijn vertrek had de in Makassar achterblijvende Nederlanders en Indische Nederlanders bitter teleurgesteld. [2] De Fremerij had zich op 6 maart '42 in de Wijnkoopsbaai op Java kunnen inschepen op de 'Poelau Bras'; toen dit schip op de volgende dag tot zinken was gebracht, behoorde hij tot de twee-en-zeventig passagiers die zich wisten te redden – hij was door de Japanners als krijgsgevangene naar Palembang gebracht.

Uiteindelijk ging de *Special Party* ruim vierhonderd personen tellen, onder wie honderdacht Nederlanders: twee-en-vijftig hooggeplaatsten, zes-en-vijftig adjudanten en oppassers.

Generaal ter Poorten werd op 9 maart '42, nadat bij zijn tweede bezoek aan Kalidjati de bijzonderheden van de algemene capitulatie van het Knil door de Japanners vastgesteld waren, in zijn huis te Bandoeng geïnterneerd. Japanse militairen braken er de sloten van alle kasten open en richtten er een ravage aan. Nadien werden in zijn huis nog zeven andere generaals geïnterneerd. Die zeven en hij moesten zich op 16 april naar het station begeven waar zij een groot aantal andere hoge militairen aantroffen die eerst in een sociëteit en een school opgesloten waren geweest, alsmede, uit de Soekamiskin-gevangenis afkomstig, van Starkenborgh en diegenen met wie deze eerst de villa van het Chinese Volksraadslid Kan had bewoond: Idenburg (directeur van zijn kabinet), Kiveron (hoofd van de Algemene Secretarie), baron van Boetzelaer (referendaris ter secretarie), Hogewind (gouverneur van West-Java) en tenslotte Hagenaar en Hulsewé (de twee tolken voor het Japans). In Batavia aangekomen, werden Idenburg, Kiveron, van Boetzelaer, Hogewind en Hagenaar naar de Struiswijk-gevangenis overgebracht, alle militairen en van Starkenborgh met Hulsewé naar de kazerne van het Xde bataljon. In het oude, uitgewoonde complex, waar 's nachts soms grote zwarte ratten rondrenden en waar het dag èn nacht stikte van wandluizen en kakkerlakken, kregen van Starkenborgh en ter Poorten een eigen kamertje dat zij meer dan acht maanden zouden bewonen; er bevond zich niet meer in dan een ledikant met een vuile matras.

De hoge autoriteiten in het kamp hadden enkele voorrechten. Zo mochten zij zich in het kamp laten behandelen door een Nederlandse tandarts. Van Starkenborgh deed dat in juni en de in Batavia wonende echtgenote van zijn (mede gevangen genomen en naar Batavia overgebrachte) intendant vernam enige tijd later van de tandarts dat hij tegen deze had gezegd, zich ongerust te maken of zijn echtgenote nog wel voldoende geld had (hij wist dat vele Nederlanders en Indische Nederlanders in grote financiële moeilijkheden waren gekomen) en hem had verzocht, haar nadrukkelijk te vragen, 'of zij zich met geen enkele intrige, hoe klein ook, wilde inlaten.'[1]

[1] C. Lanzing-Fokker: 'Dagboek', 17 juni 1942 (IC, dagboek 140).

In diezelfde maand juni kreeg van Starkenborgh instructie van de Japanners om, aldus dezen, 'naar waarheid' en 'zo uitvoerig mogelijk', het verloop der betrekkingen tussen Nederlands-Indië en Japan van '39 af alsmede zijn 'inzichten betreffende de oorlog in Groot-Oost-Azië en de Tweede Wereldoorlog' op schrift te stellen. Van het lange, in de derde persoon geschreven rapport dat hij met potlood schreef, maakte hij een afschrift dat hij wist te bewaren.[1] Hij had de Japanners als onberekenbaar leren kennen en kon dus niet voorzien hoe zij er op zouden reageren indien hij hun zwart op wit zou doen weten dat zij de oorlog zouden verliezen, evenwel: als zij hem vroegen, 'naar waarheid' zijn inzichten weer te geven, dan diende hij dat te doen, welke ook de consequenties voor hem persoonlijk zouden zijn.

Zijn rapport liet aan duidelijkheid niets te wensen over: hij deed de Japanners blijken dat hij er geen moment aan twijfelde dat zij verslagen zouden worden. 'Er staat', schreef hij o.m.,

> 'een zodanig overwicht aan mensen en hulpbronnen van alle soort aan de zijde der Geallieerden, dat zij in staat moeten zijn, Duitsland en Italië tot volstrekte uitputting te brengen en nog zeer aanzienlijke, in tijdsverloop toenemende, strijdkrachten tegen Japan in te zetten . . . Dat het Britse Rijk, Amerika of China bereid zouden zijn de oorlog te beëindigen alvorens hun krachten tot volle gelding gekomen zijn en dat vrede zou gesloten worden op de grondslag van de Duitse veroveringen in Europa en de Japanse successen in Oost-Azië, komt ondergetekende niet aannemelijk voor. Hij blijft dus de verwachting koesteren dat de wens, die bij hem als goed vaderlander vanzelfsprekend is, in vervulling zal gaan en aan het einde van deze ontzettende wereldramp een vrij Nederland herrijzen zal, wederom in staatkundige eenheid met Indië verbonden.'

Het rapport, opgesteld, aldus in '78 de oud-minister van buitenlandse zaken mr. D. U. Stikker, 'met grote morele moed' (het '(gaf) de objectieve feiten . . . weer, alsof hij het schreef voor zijn minister in Den Haag'[2]), werd in het Japans vertaald en van Starkenborgh hoorde er verder niets over.

In het kamp waren hij en kapitein-ter-zee Vromans de twee rijkste gevangenen: zij hadden elk een paar duizend gulden bij zich; van Starkenborgh gaf wat hij had, aan Vromans die een steunkas beheerde ten behoeve van die krijgsgevangenen welke niets bezaten. Veel contact met die andere krijgsgevangenen had van Starkenborgh aanvankelijk niet (hij,

[1] Tekst in: *Jhr. mr. dr. A. W. L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer. Bijdrage tot een kenschets, verzameld door mr. D. U. Stikker* (1978), p. 25 e.v. [2] A.v., p. 11.

ter Poorten en andere hoge militairen bevonden zich in een apart kampgedeelte), later kreeg hij binnen het kamp meer bewegingsvrijheid. Uit de gelijkheid van behandeling vloeide voort dat ook hij aan een lang strafappèl moest deelnemen. 'De ongetrainde niet-militair van Starkenborgh stond er', schreef later Vromans, 'rustig bij, toonde licht zijn ongenoegen, verzette zich niet nodeloos' (wij herinneren er aan dat hij, toen alle gevangenen de gehoorzaamheidsverklaring voorgelegd kregen, adviseerde deze te tekenen en dat ook zelf deed) 'en was alles bijeen een voorbeeld.'[1]

Op 6 december bracht generaal Saito een bezoek aan het kamp van het Xde bataljon om mee te delen dat de gevangenen 'naar elders' zouden worden overgebracht. Hij werd door Japanse journalisten vergezeld die van Starkenborgh vroegen, wie de oorlog zou winnen. Zijn antwoord was even prompt als kort: 'De Geallieerden'. Tien dagen later verscheen, opnieuw door Japanse journalisten vergezeld, een van de topfiguren van het Japanse militaire bestuur, kolonel Nakajama. 'De kolonel vroeg', aldus generaal Scholten,

'of de GG dacht juist gehandeld te hebben door Japan de oorlog te verklaren. Zonder dralen was het antwoord dat hij dit onder dezelfde omstandigheden weer zou doen.[2] Daarna liet Nakajama de tolk vragen: 'Hebt u geen spijt, de oorlog aan ons te hebben verklaard? Indien u net gehandeld had als uw collega in Frans-Indo-China, dan zoudt ge nog ... het bestuur over Nederlands-Indië kunnen uitoefenen.' Het bescheid was: 'Ik zou nooit gekozen hebben, zoals men in Frans-Indo-China gedaan heeft: een satelliet worden van Japan. Indien ik hetzelfde nog eens zou moeten beslissen, dan zou ik dezelfde weg kiezen. U vraagt mij of ik spijt heb. Mijn antwoord is: neen!''[3]

Nakajama was hier zo van onder de indruk dat hij van Starkenborgh zei, diens antwoord aan zijn echtgenote te zullen overbrengen; hij deed dat en voegde er een bloemenhulde bij.[4]

[1] A. G. Vromans: 'Enige aantekeningen over jhr. van Starkenborgh', p. 18. [2] Als Nakajama inderdaad de weergegeven vraag gesteld heeft, nemen wij aan dat van Starkenborgh, precies als hij was, er eerst op gewezen heeft dat het niet hij maar de Nederlandse regering was geweest die, met zijn instemming, Japan de oorlog had verklaard. [3] P. Scholten: *Op reis met de 'Special Party'*, p. 90. [4] Mevrouw van Starkenborgh was toen met haar dochter, een groep Britse vrouwen en kinderen en een kleine groep vrouwen en kinderen van andere Nederlandse vooraanstaanden in een gevangenis geïnterneerd. Al deze vrouwen en kinderen kwamen begin '43 in 'gewone' interneringskampen terecht; mevrouw van Starkenborgh heeft daar elke bevoorrechte behandeling afgewezen.

Contact met de Japanse opperbevelhebber op Java was van Starkenborgh steeds uit de weg gegaan, maar toen hij had vernomen dat hij en andere hooggeplaatsten alsook grote aantallen andere krijgsgevangenen van Java zouden worden weggevoerd, maakte hij op die regel een uitzondering. Hij schreef een aan de bedoelde opperbevelhebber[1] gerichte brief. 'Ik somde daarin', schreef hij na de oorlog,

'enige mij in algemene zin bekend geworden maatregelen op, zoals massa-ontslag aan Europese ambtenaren, inhouding van hun pensioenen, ontneming van het beschikkingsrecht over bankconto's of spaargelden, vrijheidsbeperking etc., waardoor vooral de Europese bevolkingsgroep bestemd was in de grootste nood te gaan verkeren. Ik zei, tot nu toe gezwegen te hebben, ook over maatregelen tegenover mij persoonlijk genomen, omdat ik geen hoop had kunnen hebben, de Japanse autoriteiten van hun maatregelen af te brengen, maar dat ik, op het punt te worden weggevoerd en wetende dat zulks met een groot deel van de Europese militairen geschiedde, niet kon nalaten er op te wijzen dat, wanneer te eniger tijd de krijgskansen, ook ten opzichte van Nederlands-Indië, zouden keren, ik en anderen met mij die het meest geroepen waren, onmiddellijk orde te stichten, daartoe vanwege hun afwezigheid niet in staat zouden zijn, hetgeen de meest rampzalige gevolgen voor een groot deel der bevolking zou hebben.'[2]

Van Starkenborghs brief, in het Nederlands gesteld, werd in het Japans vertaald en hij hoorde enkele dagen later van krijgsgevangenen die administratief werk op Japanse bureaus moesten doen, dat wat hij had geschreven, bij de Japanners 'veel hilariteit had verwekt'.[3]

Op 28 december werden hij en de andere van Java afkomstige leden van de *Special Party* (de eerste groep van Java), voorzien van enige warme kleding (daar hadden Nederlandse en Indisch-Nederlandse vrouwen voor kunnen zorgen), naar Tandjong Priok gereden. 'Alles doods', schreef in zijn dagboek kapitein-ter-zee J. G. van Kregten, 'geen Europeaan te zien, leek niets op vroegere welvaart.'[4] Generaal Saito stond aan de wal en van Starkenborgh kreeg van hem een geschenk mee: een kartonnen doos met een paar waaiers[5], twee doosjes met een middel om muskieten te verdrijven en een kistje met 25 goedkope sigaren. Ook bood Saito excuses aan voor het feit dat hij van Starkenborgh geen riante accommo-

[1] Dat was Harada, maar van Starkenborgh zal zijn brief wel aan Imamoera hebben gericht, omdat diens vervanging pas in '43 werd bekendgemaakt. [2] Van Starkenborgh: 'Enige aantekeningen' (z.j.), p. 17 (IC, Stukken van de GG, bundel 4). [3] A.v. [4] J. G. van Kregten: 'Dagboek' in *NI*, p. 347 e.v. [5] De Japanse *samoerai* namen op hun tochten steeds enkele waaiers mee.

datie kon aanbieden. Inderdaad, het schip dat de gouverneur-generaal en de zijnen naar Singapore zou brengen, was oud en vies. In een van de ruimen werden van Starkenborgh en zijn lotgenoten bij Japanse militairen gepropt. 'Zweet droop in een minimum van tijd van ons lichaam', aldus weer van Kregten,

'stemming onder nul . . . Japanse soldaten liggen net als wij en zijn blijkbaar niet ontevreden. Geen vijandige stemming, integendeel veeleer pogingen tot toenadering. Eten ook hetzelfde. Driemaal rijst: 's ochtends met schildpadsoep, 's middags met een of andere soeperige toespijs.

De wc's spotten met elke beschrijving . . . Stank groot en uitermate smerig. Trouwens, het hele schip smerig tot en met. Wassen doen we met eigen zweet. 's Morgens 1 drinkmok . . . Wij zijn zonder uitzondering ontzettend vuil en stinken. Nagels roetzwart. Handen vegen we af aan onze korte haren.

. . . De GG schikt zich bewonderenswaardig in dit leven.'[1]

Na drie dagen kwam het gezelschap in Singapore aan waar het daags na aankomst naar het grote krijgsgevangenenkamp Changi werd overgebracht. Daar bevonden zich al Knil-krijgsgevangenen die van Java waren gearriveerd. Op zondagmiddag 3 januari woonde van Starkenborgh er een voetbalwedstrijd tussen Britse en Nederlandse krijgsgevangenen bij. 'Hij werd', aldus de herinneringen van een lid van de Stadswacht-Semarang[2],

'keurig officieel ontvangen, met trompetgeschal aangekondigd. Alles stond in de houding. Het Wilhelmus weergalmde over het terrein. De Hollandse en Engelse elftallen marcheerden met hun vlaggen het terrein op; er schoot je een brok in je keel . . . We wonnen de match met 3–1.

Om half een was de GG in de kerk, waar ds. Hamel preekte over Jakobus 4:14: 'Gij die niet weet, wat morgen brengen zal, wat is uw leven?'[3] Het was een goede preek en een aangrijpende dienst; de GG werd toegezongen Ps 134:3.'[4]

Na de dienst sprak ds. Hamel met hem; 'door zijn rustig woord, zijn waardige houding spoorde hij', aldus de predikant, 'allen aan, de toekomst moedig onder ogen te zien.'[5]

[1] *NI*, p. 348. [2] A. H. Douwes: 'Persoonlijke herinneringen', p. 21 (IC, 81315). [3] Het vers luidt in de Statenvertaling: 'Gij die niet weet wat morgen geschieden zal! Want hoedanig is uw leven? Want het is een damp, die voor een weinig tijd gezien wordt, en daarna verdwijnt.' [4] 'Dat 's Heren zegen op u daal/Zijn gunst uit Sion u bestraal/Hij schiep 't Heelal, Zijn naam ter eer/ Looft, looft dan aller heren Heer!' [5] Hamel, p. 95.

Daags na die zondag begon van Starkenborgh aan een reeks bezoeken aan de barakken der Knil-krijgsgevangenen. 'Ik heb hem', schreef de Stadswachter,

'zeer van dichtbij gezien; hij ziet er goed en goedsmoeds en niet verouderd uit, alleen het kale hoofd ... deed naar, gevangenisachtig, aan[1]; van de hogere officieren hoorden we niets dan lof over de GG. Voor zijn vertrek van Java had hij een schriftelijk protest ingediend bij de hoogste Japanse autoriteit ... en nauwelijks hier, heeft hij ook al geprotesteerd tegen de minderwaardige voeding en ligging die de krijgsgevangenen hier ontvangen ... Hij vertelde in de gevangenis van Soekamiskin ook zelf op de stenen vloer te hebben geslapen, maar dat went tenslotte wel, zei hij, het ergste is het slechte eten.'[2]

Op 10 januari vertrok de van Java afkomstige groep van de *Special Party* met een modern, snelvarend schip naar Japan[3] vanwaar zij, na een week bittere kou geleden te hebben in een leeg betonnen gebouw, opnieuw met een goed schip naar Formosa overgebracht werd.

Zij kwam daar eerst, zich voegend bij anderen tot de *Special Party* behorende groepen, in de gebouwen van een vroegere Amerikaanse zendingspost terecht, waar zij weinig te eten kreeg en waar de Japanse bewakers meermalen ruw optraden. Ook van Starkenborgh en ter Poorten behoorden tot diegenen die af en toe voor futiliteiten werden mishandeld. Van Starkenborgh ('altijd correct', schreef Scholten, 'vriendelijk en gemakkelijk in de omgang, de beste man die ik ooit in mijn leven ontmoet heb'[4]) fungeerde als geitenhoeder, anderen moesten zwaarder werk doen. De acht-en-zeventig meest prominente *Special-Party*-leden, onder wie van Starkenborgh en ter Poorten, brachten vervolgens een maand in een beter kamp door, waar zij hun eerste Rode Kruis-pakket ontvingen en waar, gelijk al vermeld, de gedelegeerde van het Internationale Rode Kruis in Japan op bezoek kwam. Nadien werden van Starkenborgh, ter Poorten en zestien andere bij uitstek prominenten, onder wie gouverneur Spits, luitenant-generaal T. Bakker (die in Indië voorzitter van de Staatsmobilisatieraad was geweest) en generaal-majoor b.d. van de Militair-Geneeskundige Dienst J. van Rees, naar hun derde kamp op Formosa gebracht, waar elk, aldus ter Poorten, 'een eigen ka-

[1] Alle krijgsgevangenen in het kamp van het Xde bataljon waren kort tevoren opnieuw gemillimeterd; van Starkenborgh had daartegen geprotesteerd. [2] A. H. Douwes: 'Persoonlijke herinneringen', p. 21–22. [3] Hulsewé bleef in Singapore achter en heeft daar later als tolk belangrijke diensten kunnen bewijzen aan de kampleiding. [4] P. Scholten: *Op reis met de 'Special Party'*, p. 129–30.

mertje met een fauteuil, plus een oppasser kreeg. Het kan verkeren ...'[1] Het tweede kamp evenwel waarin de overige leden van de *Special Party* belandden, was weer slecht: er werd meer en meer geprotesteerd tegen het zware en vernederende werk, het leeghalen van de latrines der Japanners bijvoorbeeld, en die protesten leidden tot een periode met strenge tucht en lange nachtelijke appèls. Van belang was dat men genoeg te lezen had: aan de *Special Party* was een bij een Engelsman in Sjanghai in beslag genomen bibliotheek ter beschikking gesteld. Overigens was het een geestdodend bestaan: 'een leven zonder vrouwen', schreef een der Nederlandse generaals,

'zonder enige vreugde, het leven van een hond in een kennel, zelfs nog erger: dat van een plant in een pot. Een leven zonder eigen wil. Men heeft uit te voeren wat bevolen wordt... Een mannensamenleving. Afzichtelijke mannen, waarnaar men moet kijken, wanneer we buiten de barak baden. Hoe is het mogelijk dat vrouwen naakte mannen liefhebben en in hun armen liggen!'[2]

In oktober '44, toen Nimitz zich op de Marianen had genesteld en MacArthur in de Philippijnen was doorgedrongen, gingen de Japanners rekening houden met een Geallieerde landing op Formosa: zij besloten een deel van de *Special Party* via Japan en Korea naar Mandsjoerije, de overigen naar Japan over te brengen. Dat gebeurde in drie groepen: de groep van de achttien (zij werd met een vliegtuig naar Japan vervoerd), de groep van de ouderen onder de overige leden van de *Special Party* die in oktober '44 naar Mandsjoerije werd gestuurd, en de wat kleinere groep van de jongeren die in januari en februari '45 naar Japan werd overgebracht.

In Mandsjoerije waren de daarheen gebrachte Nederlandse krijgsgevangenen eerst samen in een kamp, ca. 300 km benoorden Moekden: een oude kazerne van Russische spoorwegtroepen. Vandaar werd de groep van de achttien nog ca. 200 km verder gevoerd naar Sian (zie kaart I op de pag.'s 4–5). Voor zijn vertrek brachten de hoge officieren van de Koninklijke Marine en van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger in groepen van vier van Starkenborgh een afscheidsbezoek in zijn, aldus Vromans, 'troosteloos leeg en kaal vertrek, zonder uitzicht, met één stoel en een ijzeren ledikant, meer niet.'[3] Van Starkenborgh 'zat', schreef Scholten,

[1] Ter Poorten, aangehaald in A. Dubois: *De muren spreken* (1946), p. 284. [2] Aangehaald in P. Scholten: *Op reis met de 'Special Party'*, p. 174. [3] A. G. Vromans: 'Enige aantekeningen over jhr. van Starkenborgh', p. 20.

'op de enige stoel . . .; de bezoekers namen plaats op het bed. We spraken o.m. over de toekomst en de bevrijding van Indië. Jhr. van Starkenborgh zei: 'Eerst orde en rust herstellen, dan praten en de bevolking in het vooruitzicht stellen dat zij op den duur' (door hem op een tijd van dertig jaar geschat) 'haar zelfstandigheid zal verkrijgen, wanneer ze er rijp voor is.''[1]

In heel Mandsjoerije was het in de winter van '44–'45 bitter koud: het vroor er 40 graden. Maar Japans nederlaag tekende zich af! Het gevangenenregime werd minder streng, mishandelingen kwamen niet meer voor en de leden van de *Special Party* kregen voldoende Rode Kruispakketten (afkomstig van het Japanse schip dat naar Nakhodka gevaren was). In mei '45 werden de naar Mandsjoerije getransporteerde leden van de *Special Party*, behalve de groep in Sian, in Moekden geconcentreerd in een kamp waar zich al ca. achthonderd Amerikaanse en Britse en enkele Nederlandse 'gewone' krijgsgevangenen bevonden. Hun komst trok de aandacht: 'zes-en-zestig generaals en honderdveertig kolonels', aldus een der Nederlanders, 'iets wat je niet bepaald iedere dag tegenkomt.'[2] Van het kamp in Moekden uit moest in fabrieken gewerkt worden en er werd hier weer honger geleden.

Hoe de kleine groep in Sian en de grote in Moekden zijn bevrijd, zullen wij in deel 11 c verhalen.

Scheepstransporten

De van Java afkomstige leden van de *Special Party* hadden in zoverre geluk gehad dat het eerste gedeelte van hun transport naar Formosa (het transport Priok–Singapore) aan boord van een vervuild, overvol en langzaam schip slechts enkele dagen duurde en dat het tweede en het derde gedeelte (de trajecten Singapore–Japan en Japan–Formosa) in een modern schip werden afgelegd. Bovendien vonden die transporten plaats in een fase waarin de Amerikaanse onderzeeboten slechts ineffectieve torpedo's bezaten en de overige Geallieerde zeestrijdkrachten alsmede de Geallieerde luchtstrijdkrachten ver van de zeegebieden opereerden waarin de meeste Japanse schepen voeren. Later werd dit anders. De Japanners kregen zulk een tekort aan scheepsruimte dat zowel hun eigen troepen

[1] P. Scholten: *Op reis met de 'Special Party'*, p. 209–10. [2] J. D. Backer: 'Dagboek' p. 5 (21 mei 1945) (IC, dagboek no. 239).

als de krijgsgevangenen zich met steeds minder ruimte moesten behelpen, de Amerikaanse onderzeeboten troffen van september '43 af met hun betere torpedo's talrijke schepen die krijgsgevangenen aan boord hadden, en de overige Geallieerde zeekrachten alsmede de luchtstrijdkrachten konden ook in en boven de wateren van de *Nanjo* gaan opereren.

Zoals in hoofdstuk 1 uiteengezet, kenden de Geallieerde staven de routes van de Japanse convooien: zij wisten precies waar en wanneer bepaalde Japanse transportschepen zich om twaalf uur 's middags op elke dag van hun vaarperiode dienden te bevinden, maar dat er aan boord van die schepen soms duizenden Geallieerde krijgsgevangenen meevoeren, was hun onbekend. Wij herinneren er voorts aan dat de Geallieerde regeringen over het algemeen nauwelijks iets wisten van de omstandigheden waarin de Geallieerde krijgsgevangenen vervoerd werden en moesten zwoegen in het *Nanjo*-gebied waar Japan geen enkele vorm van inspectie door buitenlanders toestond, en dat zij daarvan pas een eerste beeld kregen in september '44, toen ter hoogte van Formosa een aantal krijgsgevangenen van de Birma-spoorweg uit zee werd opgepikt.

Dit heeft er allemaal toe geleid dat de meeste scheepstransporten voor de krijgsgevangenen een verschrikking werden (er zijn ook minder slechte transporten geweest) en dat velen, volgens de Japanse gegevens bijna elfduizend, tijdens die transporten zijn verdronken. Dat deze bij vrijwel allen met angst gepaard gingen, spreekt vanzelf. De krijgsgevangenen beseften dat hun schip heel wel doelwit kon worden van een Geallieerde aanval – velen wisten bovendien bij geruchte dat Japanse schepen tot zinken waren gebracht; dat zij groot gevaar zouden lopen wanneer hun schip door een torpedo of door bommen zou worden getroffen, was hun duidelijk. Die angst moesten zij doorstaan in omstandigheden die op zichzelf al een beproeving vormden: zij waren opeengepakt in smerige ruimen van meestal langzame schepen – ruimen waarin men soms niet eens rechtop kon staan, die slecht verlicht waren en nauwelijks geventileerd en waarin het ondragelijk warm en benauwd kon worden (er hebben zich verstikkingsgevallen voorgedaan); zij leden honger en, erger nog, dorst; zij vervuilden en er waren nooit voldoende gelegenheden om de behoeften te doen; velen waren bij tijd en wijle zeeziek; brak aan boord van zulk een schip dysenterie uit, dan kon de infectie zich spoedig verspreiden, kwam in de betrokken ruimen een verpestende stank te hangen en waren sterfgevallen niet zeldzaam. Daarbij bedenke men dat in '42, toen de Japanse schepen nog niet in convooi voeren, een zeereis naar Japan (er zijn in totaal minstens 40 scheepstransporten van krijgsgevangenen naar Japan geweest, waarvan minstens 28

uit Singapore) veelal slechts tien etmalen in beslag nam, maar in '43 kon zulk een reis al drie tot vier weken duren en in '44, toen de Japanse schepen dicht onder de kust van Frans-Indo-China en China bleven, twee tot drie maanden. Menigmaal gaven de kampoudsten aan boord van de transportschepen zich moeite voor een betere behandeling van hun medegevangenen. Succes hadden zij niet. De verantwoordelijke Japanse scheeps- en andere officieren plachten met lagere Japanse militairen al geen enkele consideratie te hebben, laat staan met krijgsgevangenen. Kapitein Meys die op 16 oktober '42 Priok verliet met het transport van bijna zevenhonderd krijgsgevangenen naar Japan, werd op 27 oktober in Singapore met die bijna zevenhonderd (en ca. zevenhonderd andere krijgsgevangenen) aan boord gebracht van een Japans schip waar die ca. veertienhonderd mannen gelegerd werden op het tussendek en, bovenop bauxiet, in de twee achterste ruimen. Een week na vertrek brak een dysenterie-epidemie uit. Het schip deed Saigon aan. Daar en in nog een tweede haven verzocht Meys de Japanse officier die het transport begeleidde, diegenen die het ernstigst ziek waren, in een hospitaal te doen opnemen – 'het motief dat de patiënten anders zouden sterven, werd', aldus Meys, 'beantwoord met: '*I am sorry, but let them die.*'' [1]

Dit ene transport deed meer dan dertig van de van Java afkomstige krijgsgevangenen bezwijken. Meys kwam met de zijnen na een maand varen in Japan aan. Enkele weken later arriveerde er een schip waarop tachtig van de ca. duizend krijgsgevangenen bezweken waren, terwijl nog meer dan tweehonderd aan de wal stierven. Dit gebeuren leidde er toe dat de militaire autoriteiten te Tokio een order uitvaardigden van de volgende inhoud: 'Voorkomen moet worden dat een te groot percentage van de krijgsgevangenen tijdens het transport overlijdt; meer dan 15 procent is niet te verantwoorden.' [2]

★

Enkele scheepstransporten willen wij beschrijven wanneer wij de ervaringen van de desbetreffende groepen krijgsgevangenen weergeven, maar andere transporten verdienen hier reeds vermelding en dan in de eerste

[1] P. J. C. Meys: 'Rapport' (26 sept. 1945), p. 3 (IC, 1095). [2] Aangehaald in H. L. Leffelaar en E. van Witsen: *Werkers aan de Birma-spoorweg* (1982), p. 98 (verder aan te halen als: Leffelaar en van Witsen).

plaats die waarmee Knil-krijgsgevangenen naar Birma werden overgebracht.

Het meeste weten wij van het transport dat op 15 oktober '42 Priok verliet met ca. zeventienhonderd gevangenen, onder wie Wim Kan. Deze groep werd in Priok door met stokken gewapende Japanners stinkende ruimen ingeranseld. 'Hier heerst', schreef Wim Kan, 'een temperatuur van ver over de honderd graden en voortdurend vallen er dan ook mensen flauw.'[1] Er waren, toen het schip Singapore aandeed, al meer dan honderd dysenterie-patiënten (zestig ernstige mochten van boord gaan); bovendien had zich een rode hond-epidemie voorgedaan. Van Singapore ging het in zigzag-koers naar Penang. Daar bleef het schip negen dagen liggen.[2] 'Het leven', aldus een Nederlandse marine-officier,

> 'in de bloedhete ruimen van het stilliggende, zongeblakerde schip is gedurende al deze . . . schijnbaar eindeloze dagen een onbeschrijfelijke hel. Driekwart liter drinkwater slechts wordt er per etmaal verstrekt, terwijl elke druppel vocht uit ons lichaam transpireert. De dikke korsten rode hond, waarmede wij zijn overdekt, scheuren en barsten open. Maar omdat onze eigen lichaamsstank ondragelijk is en wij daarvoor niet kunnen weglopen, laten sommigen (zoals ikzelf) zich aan dek met zeewater afspuiten, niettegenstaande de marteling der inwerking van het zoute water op onze open wonden.'[3]

Pas drie weken na het vertrek uit Priok werd Rangoon bereikt. Kan: 'Meer dan de helft van de krijgsgevangenen lijdt aan dysenterie.'[4] Er waren acht doden. De overlevenden werden, alvorens aan het werk te worden gezet, in de gevangenis van Rangoon opgesloten. Het verblijf daar duurde twee-en-een-halve maand. Toen het vertrek naar het tracé van de Birma-spoorweg plaatsvond, waren van de ca. zestienhonderddertig krijgsgevangenen die Singapore hadden verlaten, omstreeks tweehonderdvijf-en-twintig bezweken: bijna één op de zeven.

Een tweede transport naar Birma met ca. duizend krijgsgevangenen, allen Nederlanders en Indische Nederlanders, vond plaats met een schip dat, nadat het Penang was gepasseerd, op volle zee een voltreffer kreeg

[1] Wim Kan en Corry Vonk: *Honderd dagen uit en thuis*, p. 35. [2] Op de rede van Penang poogde een matroos te vluchten: hij liet zich langs de ankerketting in het water glijden. Daarbij werd hij betrapt. Vervolgens werd hij door elf Japanse soldaten ernstig mishandeld, waarna hij nog op het voorschip drie etmalen lang in de houding moest staan. Hij overleed in Rangoon. [3] Aangehaald in K. W. L. Bezemer: *Verdreven doch niet verslagen. Verdere verrichtingen der Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* (1967), p. 154. [4] Wim Kan en Corry Vonk: *Honderd dagen uit en thuis*, p. 37.

van een Britse bommenwerper en onmiddellijk slagzij maakte. 'Na de eerste ontploffingen' (er waren eerst enkele *near-misses* geweest) 'ontstond', aldus later de kampoudste van dit transport, 'een tumult. Ik trachtte de gevangenen te kalmeren en raadde aan, de reddingsgordels' (bijna ieder had er een ontvangen) 'aan te doen. De Japanse bewakingstroepen waren hun verstand kwijt. Zij trachtten een uitweg naar boven te krijgen door de krijgsgevangenen van de' (loodrechte en smalle) 'trappen te slaan en links en rechts te slaan en te trappen.'[1] Het schip zonk na ca. twintig minuten. De meeste Knil-krijgsgevangenen werden gered door een ander Japans schip met krijgsgevangenen dat zich in de nabijheid bevond, maar ca. dertig werden vermist en elf overleden voordat dat tweede schip de haven van Moelmein binnenliep. Zieken en gewonden mochten daar niet in het aanwezige missiehospitaal opgenomen worden – alle geredden kwamen in de gevangenis terecht, sommigen die bij de scheepsramp alles verloren hadden, met niet meer dan een broekje aan 'en als ze dit wilden reinigen, moesten ze naakt wachten.'[2]

De twee transporten waarbij aan Nederlandse kant de meeste slachtoffers vielen, vonden beide in september '44 plaats: het transport van de '*Joenio Maroe*' die, van Priok op weg naar Padang (vandaar zouden de gevangenen bij de aanleg van de Pakanbaroe-spoorweg worden ingezet), op 18 september onder de kust van Sumatra door een Britse onderzeeboot tot zinken werd gebracht, en dat van de '*Hokoekoe Maroe*', die, op weg naar Japan, op 21 en 23 september bij Manila werd aangevallen door Amerikaanse bommenwerpers.

De '*Joenio Maroe*' had, toen zij op 16 september '44 Priok verliet, ca. twee-en-veertighonderd *romoesja*'s, onder wie jongens van twaalf en dertien jaar, en ca. drie-en-twintighonderd krijgsgevangenen aan boord: bijna vijfhonderd Ambonnezen en Menadonezen (Knil-militairen, onder hen een aantal gepensioneerden, die allen geweigerd hadden, *heiho* te worden) en ruim achttienhonderd anderen: een klein aantal Britten, Australiërs en Amerikanen, veruit de meesten Nederlanders en Indische

[1] Regeringsbureau Opsporing van Oorlogsmisdadigers: p.v., 20 sept. 1946, van R. C. Soetbrood Piccardt, p. 4 (IC, 738). [2] A.v.

Nederlanders, onder wie zich niet alleen militairen van het Knil en van de marine en een deel van de leden van de Stadswacht Batavia[1] bevonden maar ook opvarenden van de Nederlandse koopvaardij die door de Japanners als krijgsgevangenen waren aangemerkt. Die Nederlanders en Indische Nederlanders waren goeddeels afkomstig uit het kamp van het Xde bataljon te Batavia, waar de Japanners, bevreesd dat zich na aankomst op Sumatra verzetsgroepen zouden vormen, voor het betrokken transport ook bejaarden, zieken en invaliden hadden aangewezen; op weg naar Priok zag men, aldus later een Nederlandse krijgsgevangene, F. F. E. von Fuchs, 'ouden van dagen en gebrekkigen in de gelederen strompelen, zieken werden op baren meegedragen.'[2]

Het schip had voor zijn bemanning en ruim zesduizendvijfhonderd andere opvarenden geen reddingsmiddelen van betekenis aan boord: twee oude sloepen hingen in de davits en op dek lagen vlotten van houten raamwerk, maar geen van de *romoesja*'s of krijgsgevangenen had een reddingsgordel – de Japanners daarentegen droegen allen een zwemvest. Een Japans vliegtuig begeleidde het schip: het diende Geallieerde duikboten op afstand te houden.

Twee dagen na het vertrek, 18 september dus, in de namiddag, was dat vliegtuig verdwenen en ter hoogte van Benkoelen, ca. 20 km uit de kust, werd de '*Joenio Maroe*' even voor half zes (Japanse tijd! het werd pas na half acht donker) door twee torpedo's getroffen, waarvan een in een van de ruimen talrijke slachtoffers maakte[3]. Het schip zonk langzaam en begon toen te hellen. Paniek brak uit, 'eerst in het ruim', aldus von Fuchs, 'waar de een de ander met stukken hout en ijzer neersloeg om het eerste boven te kunnen zijn, later ook aan dek.'[4] Daar was spoedig geen Japanner meer te bekennen: zij hadden de twee sloepen gevierd en daarin had een deel van de bemanning en van het bewakingspersoneel een plaats gevonden – andere Japanners, die de reddingsvlotten in zee geworpen hadden, waren die vlotten nagesprongen en trachtten er op te klauteren. Slechts weinigen van de *romoesja*'s konden zwemmen; voorzover zij uit

[1] Dezen waren afkomstig uit het grootste burger-interneringskamp te Bandoeng; in het interneringskamp te Tjimahi hadden zij zich niet gemeld op aansporing van een hunner, prof. Wertheim, die er op had gewezen dat de Japanners zich bij de behandeling van krijgsgevangenen niet aan de Conventie van Genève hielden. [2] F. F. E. von Fuchs: 'De torpedoramp van de '*Joenio Maroe*', p. 4 (IC, 15 871). [3] Onze algemene gegevens voor het navolgende ontleenden wij aan de in '84 in opdracht van de Stichting Herdenking *Joenio Maroe*-Sumatra door E. Melis samengestelde uitgave: *Eresaluut boven massagraf*. [4] F. F. E. von Fuchs: 'De torpedoramp van de '*Joenio Maroe*', p. 16.

de ruimen boven hadden kunnen komen, klampten de meesten hunner zich op het steeds meer hellende dek aan alles vast wat houvast bood; zij werden, toen het schip omstreeks een kwartier na de torpedering zonk, mèt allen die nog in de ruimen waren, onder hen de gewonden, mee de diepte ingezogen.[1] Op zee trachtten talloze drenkelingen op de ronddrijvende vlotten of aan boord van de sloepen te komen. Wie die sloepen naderde, had geen kans: 'iedere niet-Japanse drenkeling ... werd met zwaard en bijl geweerd, de halsstarrigen de vingers of de handen afgehouwen of de schedel gekloofd.'[2] Van enkele vlotten af gebeurde hetzelfde. '*When I was floating around*', zo verklaarde in april '46 een Nederlander, H. A. Angenent,

'*I noticed a raft on which there were three European prisoners-of-war and three Amboynese. Some moments afterwards I saw three Japanese guards boarding the raft, assisted by the men on it. The Japanese then threw the three Europeans overboard . . . and when they tried to climb on the raft again, the Japanese chopped off these poor men's hands. One of them was hit with the axe on his skull.*'[3]

Van de twee kleine marinevaartuigen die de '*Joenio Maroe*' hadden geëscorteerd, een kanonneerboot en een korvet (schepen die in '41 in Soerabaja gebouwd, bij de komst der Japanners tot zinken gebracht maar door dezen gelicht waren), nam slechts het korvet op de 18de een aantal drenkelingen aan boord; dit schip voer naar Padang en keerde niet naar de plaats van de ramp terug. De kanonneerboot pikte op de 18de ca. vijftig drenkelingen uit zee, onder wie zich geen enkele Japanner bevond, en voer naar de kust waar de geredden de laatste 500 meter moesten zwemmen. Het reddingswerk hervattend concentreerde dit schip zich op de 19de op de Japanners, allereerst op de degenen die zich in de sloepen bevonden. Talrijke vlotten dreven toen nog op zee rond; er zaten drenkelingen op, anderen hielden zich er aan vast, maar van dezen moest de een na de ander door oververmoeidheid of door kramp loslaten. De kanonneerboot voer naar de vlotten waarop zich Japanners bevonden (sommigen dezer hadden vlaggetjes bij zich om mee te zwaaien), maar het vaartuig nam ook ca. driehonderd andere drenkelingen aan boord: voor het ranke schip te veel, vond de commandant. Enige geredden die

[1] Vermelding verdient dat aalmoezenier Xaverius Vloet weigerde van boord te gaan; hij beschouwde het als zijn taak een ieder die daar prijs op stelde, generale absolutie te geven. [2] F. F. E. von Fuchs: 'De torpedoramp van de '*Joenio Maroe*', p. 17. [3] *WCIT* 4: Verklaring, 1 april 1946, van H. M. Angenent (IC, 355).

er slecht aan toe waren, werden in zee gesmeten. Alle geredden werden aan de kust ontscheept. De volgende dag, de 20ste, voer de kanonneerboot opnieuw naar de plaats van de ramp en pikte toen nog eens ca. tweehonderdvijftig drenkelingen op: ca. honderdvijftig krijgsgevangenen en ca. honderd *romoesja*'s. De commandant van het schip deed toen evenwel weten dat hij slechts diegenen aan boord zou houden van wie aangenomen mocht worden dat zij niet vóór aankomst in Padang overleden zouden zijn – het leek het veiligste om maar wakker te blijven. Maar, aldus Fuchs, die een der geredden was,

'zo uitgeput waren de mannen dat, als ze tòch ingeslapen waren, ze met geen mogelijkheid meer wakker waren te krijgen. En dan waren ze wèg, want de commandant wenste geen 'lijken' en wie niet wakker was te porren, werd 'overleden' verklaard en ging dan maar over de reling' –

dat gebeurde met drie-en-twintig geredden: achttien *romoesja*'s, vijf krijgsgevangenen.

Behalve aan boord van de twee Japanse schepen kwamen er ook drenkelingen op andere wijze op Sumatra aan land: vlotten met enkele honderden bereikten de kust.

In totaal kwamen van de ca. vierduizendtweehonderd *romoesja*'s slechts ca. tweehonderd aan wal, van de bijna vijfhonderd Ambonnezen en Menadonezen tweehonderdnegentien en van de ruim achttienhonderd andere krijgsgevangenen vierhonderdzestig. De ondergang van de '*Joenio Maroe*' had dus ca. vijfduizendzeshonderd mensenlevens gevergd; het is de grootste scheepsramp geweest die zich ooit heeft voorgedaan.

★

Nu de '*Hokoekoe Maroe*'.

Dit roestige schip nam op 27 juni '44 in Singapore bijna dertienhonderd Britse en Nederlandse krijgsgevangenen aan boord: overlevenden uit de werkkampen aan de Birma-spoorweg, die naar Singapore waren teruggevoerd en die nu naar Japan moesten worden overgebracht. Voorshands bleef het schip liggen: de machines waren onklaar. In de ruimen brak dysenterie uit. Het was er snikheet. De krijgsgevangenen mochten overdag in groepjes van twintig een half uur aan dek vertoeven; daartoe kreeg elk dus slechts eens in de drie dagen gelegenheid. Pas na drie weken stak de '*Hokoekoe Maroe*' van wal. Het schip kwam in tien dagen varen

niet verder dan Miri op Brits-Noord-Borneo: hemelsbreed een afstand van 1 200 km. Weer waren de machines onklaar, weer moest op een snikhete rede gewacht worden. Er waren daar dagen waarop tien krijgsgevangenen bezweken. Toen het schip, na drie weken oponthoud verder varend, Manila bereikte, waren er honderd doden. Voor Manila lag het een week stil. Honderdvijftien krijgsgevangenen waren gestorven, toen het op 19 september vertrok als deel van een door Japanse torpedobootjagers en korvetten begeleid convooi van ca. 35 schepen, meest tankers.

Het vertrek van het convooi was aan de Amerikaanse *Intelligence* bekend.

Op 21 september werden de begeleidende oorlogsbodems en de schepen van het convooi door ca. 75 duikbommenwerpers van Halsey's vloot aangevallen. Die toestellen brachten, op twee torpedobootjagers na, het gehele eskorte tot zinken en concentreerden zich toen op de Japanse tankers en vrachtschepen. De '*Hokoekoe Maroe*' kreeg twee *near-misses* en twee voltreffers. 'Alles schreeuwde en liep door elkaar als wilden', aldus een Nederlandse krijgsgevangene,

> 'er heerste paniek in de ruimen. De zieken schreeuwden om hulp en de gezonden vochten om zwemvesten. Toen werden wij gemitrailleerd, verschillende jongens werden getroffen en kropen dieper het ruim in ... Na twee minuten zonk het schip in de diepte met nog het grootste deel van onze jongens er in. Wij zwommen naar de vlotten die hier en daar dreven en hielden ons daaraan vast. Herhaaldelijk werden wij in het water gemitrailleerd ... Velen werden getroffen ... Wij probeerden te schreeuwen 'niet schieten' en met de handen te zwaaien, maar het hielp niets. De vliegers hielden ons voor Jappen, want wij waren even bruin verbrand door de zon.'[1]

De ondergang van de '*Hokoekoe Maroe*' kostte bijna achthonderd krijgsgevangenen het leven – ca. driehonderdtachtig bereikten de wal, waar zij door de Japanners eerst in een van de op Luzon bestaande krijgsgevangenenkampen en nadien in de gevangenis van Manila werden opgesloten, twaalf anderen (negen Britten, drie Nederlanders), door de Japanse kustwacht niet opgemerkt, sloten zich bij een Philippijnse guerrillagroep aan.

Nog zijn wij er niet.

De ca. driehonderdtachtig krijgsgevangenen die in Manila opgesloten waren, werden samen met ruim twaalfhonderd Amerikaanse krijgsge-

[1] Aangehaald in Leffelaar en van Witsen, p. 308.

vangenen op 13 december, zeven dagen voordat MacArthur op Luzon zou landen, aan boord gebracht van een modern, van veel afweermiddelen voorzien Japans schip, de '*Oriohoe Maroe*', dat ook enkele honderden Japanse burgers en gewonde militairen naar Japan wilde brengen. Dit schip werd daags na vertrek vier uur lang door vliegtuigen van de Amerikaanse marine bestookt en de dag daarna opnieuw. 'Het afweervuur van het zwaar bewapende schip', aldus een sergeant-majoor van het Knil[1],

'was hevig. Na ongeveer een kwartier kreeg het achterschip een voltreffer ... Enige honderden, als sardines op elkaar gepakt in de laadgangen op dit gedeelte, verloren het leven. Toen enkelen vrijwel hysterisch een poging deden uit het luik te ontsnappen langs de enige ladder en langs alles wat slechts naar buiten leidde, begonnen de Japanse schildwachten door de verstikkende kruitdamp heen naar beneden te schieten. Velen hebben daarbij het leven gelaten.'

Enige tijd later werden de krijgsgevangenen naar de wal gebracht. Van de bijna zestienhonderd hunner waren bijna negenhonderd omgekomen.

Hoeveel Nederlanders bij het transport met de '*Hokoekoe Maroe*', resp. de '*Oriohoe Maroe*' zijn omgekomen, weten wij niet, maar ter afsluiting van deze paragraaf zij vermeld dat men het totaal-aantal Nederlandse en Indisch-Nederlandse krijgsgevangenen dat als gevolg van de scheepstransporten het leven verloren heeft, op ca. vierduizend schat: negenhonderd méér dan er omgekomen zijn aan de beruchte Birma-spoorweg.

Birma-spoorweg[2]

Zoals wij in hoofdstuk 1 beschreven, maakte het Japanse Vijftiende Leger bij zijn opmars naar Birma die in december '41 begon, gebruik van een eeuwenoud pad dat de bergruggen kruiste die Thailand van Birma scheiden. Het kan zijn dat toen reeds Japanse officieren op het denkbeeld kwamen om, dat tracé volgend, een spoorlijn aan te leggen maar die aanleg was op dat moment in de visie van diegenen die de Japanse strategie bepaalden, niet persé noodzakelijk: zij vertrouwden dat zij hun Vijftiende Leger in Birma konden bevoorraden via de havens van Ran-

[1] Tekst van zijn verslag d.d. 29 juni 1946: *NI*, p. 350–51. [2] Onze algemene gegevens ontlenen wij in hoofdzaak aan het werk van Leffelaar en van Witsen: *Werkers aan de Birma-spoorweg*.

goon en Moelmein (zie kaart XVII op pag. 685) en namen aan dat zulks in het geheel geen moeilijkheden zou geven als eenmaal de Britse *Eastern Fleet* uit de Indische Oceaan was verdreven. Dat laatste lukte slechts ten dele: wel moest na de uitval van de Japanse slagvloot naar Ceylon admiraal Somerville zijn zware eenheden naar Bombay en Mombasa (op de oostkust van Afrika) verplaatsen, maar de Britse basis op Ceylon werd niet opgegeven en Britse onderzeeboten en bommenwerpers bleven ageren tegen Japanse schepen die van Singapore naar Rangoon en Moelmein voeren. Het eerste besluit dat de Japanse bevelhebbers in de *Nanjo* toen namen, was om in het uiterste zuiden van Birma op drie punten vliegvelden aan te leggen, opdat de Japanse luchtmacht de scheepvaart naar en van Rangoon en Moelmein zou kunnen beschermen – het was voor de aanleg van deze vliegvelden dat in mei '42 ca. drieduizend Australische krijgsgevangenen aan boord van twee schepen Singapore verlieten en dat aan die ca. drieduizend op Sumatra, t.w. in Belawan, op een derde schip nog eens ca. tweeduizend krijgsgevangenen werden toegevoegd: ca. vijftienhonderd Nederlanders en Indische Nederlanders en ca. vijfhonderd Britten.

De vijftienhonderd Nederlanders en Indische Nederlanders bereikten op 25 mei een kustgedeelte bij Tavoi dat een natuurlijke haven was, en werden er drie dagen later gedebarkeerd, waarna zij onder stokslagen vier uur lang voortgedreven werden naar, zo noteerde in zijn dagboek een Nederlandse veldprediker, ds. C. Mak, 'een soort veekraal vol drek van dysenteriepatiënten'.[1] Twee dagen later moesten zij naar Tavoi marcheren: een afstand van 33 kilometer. 'Bedekte lucht, 's middags stortbuien; ellendig, maar volgehouden met gebed. Zieken geslagen, uitvallers mishandeld . . . Doodmoe . . . Geen eten . . . Voor allen zware avond, doornat . . . Geruchten!'[2] Op 1 juni vond het vertrek van de eerste groep plaats die het vliegveld bij Tavoi moest gaan aanleggen. Er werkten daar ook Australiërs; van dezen waren acht er vandoor gegaan maar zij waren door Birmanen tegen een geldelijke beloning aan de Japanners uitgeleverd en door dezen doodgeschoten. 'Overal ziekte, slapte', noteerde ds. Mak op 9 juni.[3] 'Rijst te weinig, geen suiker, geen zout.' De hongerziekte deed haar intrede – 26 juni:

> 'De mensen sterven volkomen onverwachts. Weer nieuw verschijnsel, waar komt het vandaan? Dikke voeten, opgezette gezichten, wonden die niet genezen . . . De klok van je maag loopt uren op die van de keuken voor.'[4]

[1] Aangehaald in Leffelaar en van Witsen, p. 92. [2] A.v., p. 93. [3] A.v. [4] A.v.

Deze krijgsgevangenen werden enige tijd later, toen het vliegveld bij Tavoi voltooid was, noordwaarts gevoerd naar Thanbyuzayat (ca. 60 km ten zuiden van Moelmein): een plaats aan de spoorweg van Ye naar Rangoon, die het eindpunt moest worden van de nieuwe lijn welke het spoorwegnet van Thailand aansluiting moest geven op dat van Birma; die nieuwe lijn zou grotendeels op Thais grondgebied komen te liggen maar wij willen haar 'de Birma-spoorweg' blijven noemen.

Voordat de krijgsgevangenen van Thanbyuzayat uit aan het werk werden gezet, kregen zij eerst een toespraak aan te horen van de commandant der krijgsgevangenenkampen in Birma, een Japanse kolonel, die, aldus een korporaal van het Knil, begon met de woorden: '*I am very sorry you are prisoners of war.*'

'Hij noemde ons rebellen en uitvaagsel van de maatschappij, daar wij op Sumatra hadden doorgevochten, terwijl onze hoofdmacht op Java gecapituleerd had. Na lange tijd gesproken te hebben eindigde hij zijn speech met wat de grofste leugen was: '*The most brilliant civilisation in the world is the Imperial Japanese Army.*'' [1]

★

De aanleg van de Birma-spoorweg was al vóór de Tweede Wereldoorlog overwogen door een Britse en een Franse maatschappij die er beide plannen voor hadden uitgewerkt. Het Grote Hoofdkwartier in Tokio besloot op 20 juni '42 tot de uitvoering van het Franse plan – op dat besluit vooruitlopend, had generaal Teraoetsji toen al bevel gegeven om de nodige inheemse werkkrachten, *romoesja*'s, te recruteren, aan wie grote groepen krijgsgevangenen zouden worden toegevoegd. Aan de Thaise kant begon het werk op 24 juni: een groep Britse en Australische krijgsgevangenen, per trein uit Singapore aangevoerd, maakte toen in Non-Pladuk (zie kaart XVII) een aanvang met het bouwen van werkplaatsen en magazijnen welke voor de Birma-spoorweg nodig waren, als deze eenmaal voltooid was. Definitieve orders om de aanleg ter hand te nemen kwamen in augustus uit Tokio binnen en daarin werd een termijn gesteld van veertien maanden: de nieuwe spoorweg moest dus in oktober '43 af zijn.

Die spoorweg zou een lengte krijgen van 415 kilometer; het hoogste

[1] N. Claessen, aangehaald in a.v., p. 106.

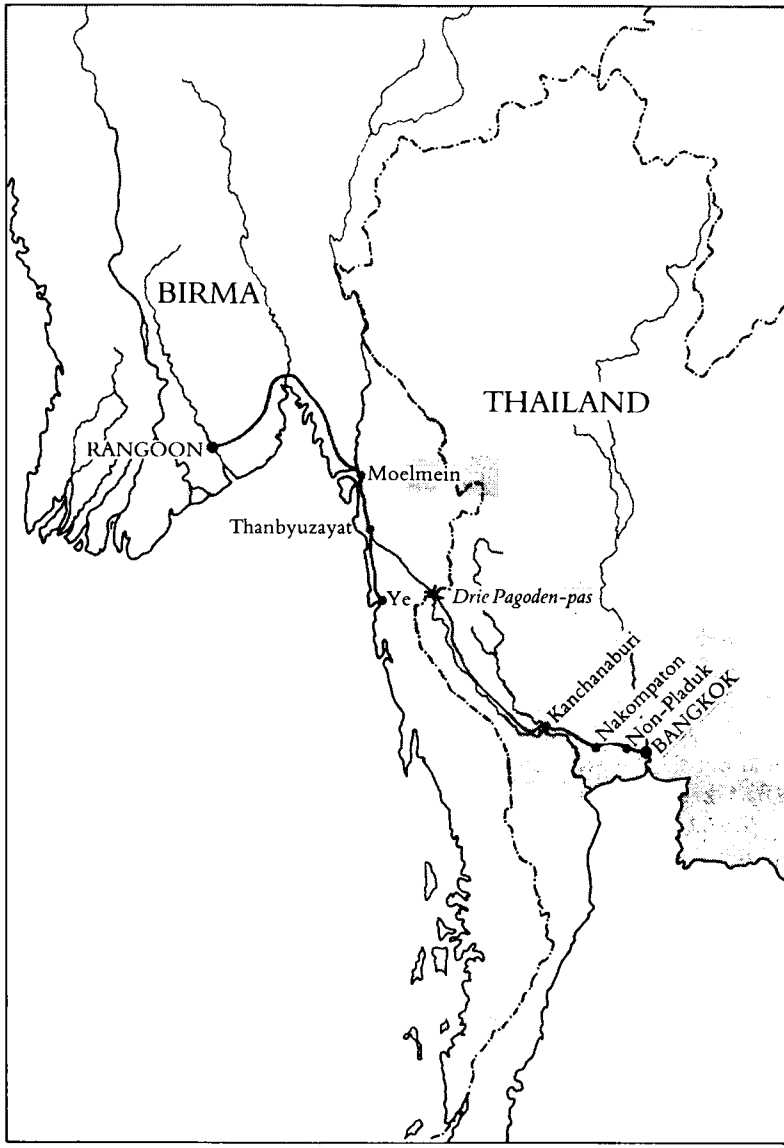

XVII. De Birma-spoorweg

punt, de z.g. Drie Pagoden-pas op de grens van Birma en Thailand, lag op ruim 300 meter. De baan met een breedte van 100 cm (normaalspoor heeft er een van 142½ cm) zou aangelegd worden als enkelspoor met een kleine vijftig wisselplaatsen en de bedoeling was dat hij in beide richtingen een capaciteit zou krijgen van 3 000 ton per dag. Bij die wisselplaatsen moesten rangeerterreinen worden aangelegd en opslagplaatsen o.m. voor het hout waarmee de locomotieven zouden worden gestookt. Zowel op het Thaise als op het Birmaanse grondgebied liep het eerste gedeelte van het uitgekozen traject door een bewoonde streek maar daartussen lag een berggebied dat nagenoeg onbewoond was. Dat gebied was zwaar bebost met moeilijk doordringbare tropische wouden die tot aan de toppen van de heuvels en bergen doorgingen. Het eeuwenoude pad volgde aan beide zijden van de Drie Pagoden-pas het dal van een snelstromende, geelbruine rivier (in Thailand de Kwai) – naast dat pad zou de spoorweg komen.

Een omvangrijk werk! Vier miljoen kubieke meter aarde moest worden verzet en niet minder dan drie miljoen kubieke meter rots verwijderd. Bovendien moesten enkele honderden spoorbruggen worden gebouwd met een totale lengte van 14 kilometer. Twee van die bruggen zouden van ijzer zijn (die zouden uit het *Nanjo*-gebied worden aangevoerd, een van Java), de overige van hout.

Birmaanse en Thaise *romoesja*'s werden in juni '42 aan het werk gezet om een begin te maken met de aanleg van het tracé. Zij werden bij hun arbeid door de officieren en minderen van de Japanse spoorwegtroepen, in totaal ca. tienduizend militairen, zozeer afgebeuld en zo vaak mishandeld dat de meesten er na korte tijd de brui aan gaven; velen, vooral Thais, keerden naar de streken terug vanwaar zij afkomstig waren, maar anderen, vooral Birmanen, bevreesd dat zij daar door de inheemse bestuurders weer aan de Japanners zouden worden uitgeleverd, trokken zich in het oerwoud terug en vormden daar roversbenden die het op de bezittingen zowel van de Japanners als van de krijgsgevangenen hadden gemunt. Die massale desertie van de Birmaanse en de Thaise *romoesja*'s droeg er toe bij dat de Japanners *romoesja*'s elders recruteerden, vooral op Java en op Malakka (daar alleen al ca. zestigduizend van de er gevestigde Tamils), bij elkaar vermoedelijk tussen de honderdtachtig- en tweehonderdduizend dwangarbeiders, en wij willen hier met nadruk onderstrepen dat, hoeveel ook is geleden door de ca. een-en-zestigduizend krijgsgevangenen die bij de aanleg van de Birma-spoorweg zijn ingezet, nog méér geleden is door die *romoesja*'s: van de krijgsgevangenen is bijna een op de vijf, van de *romoesja*'s zijn acht, misschien wel negen, op de tien bezweken – bezweken door het harde werk, het weinige

voedsel en het gebrek aan medische zorg, waardoor vooral de cholera een buitensporig hoog aantal slachtoffers eiste. Zo heeft dus elke twee meter van de Birma-spoorweg een mensenleven gekost.

Het aanleggen van de spoorbaan vergde, dat als eenmaal het overvloedige onderhout verwijderd was en voldoende bomen gekapt en weggesleept waren (dat wegslepen geschiedde vaak door olifanten), bepaalde gedeelten van het traject moesten worden uitgehakt of uitgegraven en dan geëgaliseerd en dat op andere een smalle spoordijk moest worden opgeworpen. Tractoren en machines voor het hakken, graven, zagen en heien hadden de Japanners niet: alle arbeid moest met handkracht worden uitgevoerd. Daartoe stelden zij geen bruikbare werktuigen ter beschikking. Met wrakke pikhouwelen moesten rotsen tot een diepte van acht meter worden uitgehakt, voor de af- of aanvoer van grond waren er slechts tenen draagmandjes en er moest worden gegraven met primitieve schoppen waarvan de bladen gemaakt waren uit stukken van benzinevaten en uit geëmailleerde reclameborden welke de Japanners in Birma, Thailand en elders hadden aangetroffen.

Daar kwam dan nog bij dat al die arbeid moest worden verricht onder ongunstige klimatologische omstandigheden. In Birma en Thailand waait van april tot september de zuidwest-*moesson* die, komend uit de Indische Oceaan, tropische regens met zich brengt: soms regent het drie etmalen achter elkaar en er kan in een maand twee meter regen vallen[1]; de rivieren worden dan wilde stromen, de bodem wordt overal een diepe modderpoel en er hangt een atmosfeer als in een broeikas. Van november tot maart evenwel waait de wind uit de berglanden van Centraal-Azië; dan staat er overdag een blakerende zon en kan het 's nachts koud zijn (6 graden boven nul is dan normaal). In de twee kenteringen is er weinig wind, maar dan is de warmte bij uitstek drukkend.

Redelijke onderkomens voor de mensenmassa's die bij de aanleg van de spoorweg werden ingezet, achtten de Japanners niet nodig. Die mensenmassa's schoven op (in Birma zuid-, in Thailand noordwaarts), naarmate de spoorbaan vorderde. Hier en daar waren zij ondergebracht in primitieve tenten of in barakken, die zij eerst zelf moesten bouwen (de grootste complexen kwamen op de punten waar een tijdlang de meeste arbeiders werkten: de basiskampen), maar elders moesten de krijgsgevangenen en de *romoesja*'s in de openlucht slapen, tijdens de natte *moesson* dus in de modder, tijdens de droge op de harde, stoffige grond.

Hun voeding was onvoldoende. Tokio had voorgeschreven, en gene-

[1] In Nederland per jaar gemiddeld 70 cm.

raal Teraoetsji had doorgegeven, dat er per man per dag 550 tot 750 gram rijst en 50 tot 100 gram vlees ter beschikking moesten worden gesteld – dat leverde maximaal misschien 1 700 calorieën op. Die voorgeschreven rantsoenen waren maar zelden beschikbaar: op alle punten die de voedselvoorraden passeerden voordat zij de werkers bereikten, werd met de gewichten geknoeid en vond uitdroging plaats – het gevolg was dat die werkers in de regel maar 75 tot 85 % van de vastgestelde rijstrantsoenen ontvingen en het snel bederfelijke vlees zagen velen slechts zelden. Volgens de rapporten van Britse, Nederlandse en andere officieren (alle Japanse rapporten zijn door de Japanners zelf onmiddellijk na hun capitulatie vernietigd) bedroegen de dagrantsoenen die de krijgsgevangenen in werkelijkheid kregen, aan rijst maximaal 800, minimaal 300 gram, aan groente (vooral zoete aardappelen) maximaal 550, minimaal 450 gram, aan vlees (inclusief been) maximaal 70, minimaal 40 gram, aan suiker maximaal 25, minimaal 15 gram, aan olie maximaal 25, minimaal 15 gram, aan thee 2½ gram en aan zout 20 gram. Hoe vaak men niet meer dan de minima kreeg, is niet bekend. De maximale rantsoenen zouden per dag naar schatting ruim 2 000 calorieën opleveren, de minimale ca. 1 100. Die maximum-rantsoenen waren al te laag voor de zware arbeid die verricht moest worden (daarvoor was zeker een dieet met een verbrandingswaarde van 3 500 calorieën nodig) en dat gold *a fortiori* voor de minimum-rantsoenen. Groot waren vooral de tekorten aan vetten, eiwitten en vitaminen en daaronder gingen, wat de Knil-gevangenen betreft, vooral de Nederlanders lijden – de Indische Nederlanders, gebruik makend van het feit dat de kampen niet afgesloten waren, konden zich beter aanpassen. 'Wat nemen', tekende een Nederlandse gevangene begin '43 aan,

> 'Indische jongens (er zijn er heel wat hier in deze kampen) wat wij ontberingen noemen, veel gemakkelijker dan wij; het is net of ze haast allemaal het rimboeleven gewend zijn; allemaal kunnen ze koken, weten ze wat je eten kunt; ze vinden in het bos wortels en knollen, bladen enz., die ze koken en tot iets verwerken, in de rivier ontdekken ze dadelijk oesters bij het duiken op de bodem en die werden de eerste avond al gekookt en gegeten.'[1]

Onvermijdelijk was het dat talrijke gevangenen aan de hongerziekte gingen lijden alsmede aan avitaminose, hetgeen o.m., zoals wij al vermeldden, het gezichtsvermogen aantast.

[1] A. H. Douwes: 'Persoonlijke herinneringen', p. 30.

Behalve dat zij te weinig te eten kregen, waren de krijgsgevangenen ook slecht gekleed en slecht geschoeid. Zij mochten bij hun vertrek van Java en Sumatra slechts een ransel meenemen (de officieren tevens een koffertje) – meer dan twee uniformen hadden de meesten niet bij zich. Die kleding sleet snel en schaamlapjes waren het enige dat de Japanners ter beschikking stelden. De legerschoenen waren niet bestand tegen de omstandigheden waarin gewerkt moest worden – in de modder rotten het leer en het canvas weg. Aan de rubberschoentjes die de Japanners soms uitdeelden, was maar een kort leven beschoren. Het gevolg was dat zeer velen spoedig op houten kleppers of zelfs blootsvoets liepen; dan ontstonden spoedig wondjes die zich tot ontstekingen, ja tot de gevaarlijke tropenzweren ontwikkelden.

Voordat de krijgsgevangenen òf in Birma òf in Thailand het begin van het spoorwegtracé bereikten, hadden zij al de nodige beproevingen achter de rug. Wij schetsten ze reeds voor de uit Belawan afkomstige groep die eerst in het zuiden van Birma een vliegveld moest aanleggen. De groepen die van Java afkomstig waren, werden in smerige, overvolle en benauwde scheepsruimen naar Singapore gebracht, daar opgesloten in het grote, hoofdzakelijk door Britten bevolkte krijgsgevangenenkamp bij de Changi-gevangenis en vervolgens in gesloten goederenwagons naar Thailand getransporteerd.

Van het Changi-kamp uit moest gewerkt worden, maar bij die arbeid werden de voor de Birma-spoorweg bestemde krijgsgevangenen niet ingeschakeld; zij kregen dus ook geen corveegelden en als gevolg daarvan konden zij geen bijvoeding aanschaffen. Changi had een omvangrijke zwarte handel maar de prijzen waren voor de van Java afkomstigen te hoog, behalve voor diegenen die tabak hadden kunnen meenemen: een pond tabak bracht veel geld op.

Laat ons ds. Hamel volgen op zijn transport naar Thailand, waarvoor hij op 16 januari '43 in Singapore in een goederenwagon gepropt werd:

'Vroeger waren in de wagons allerlei grondstoffen vervoerd: meel, cement, kunstmest, en sindsdien had men niet de moeite genomen ze schoon te maken. Nu perste men in elke wagon zes-en-twintig tot acht-en-twintig man met hun

bezwete lichamen en doornatte kleding. Als allen de knieën optrokken, kon men nog slechts met moeite zitten. Voor iedere wagon werden twee emmers uitgereikt, vooralsnog met onbekend doel.

... Daags was het in de wagons onverdragelijk heet. Meedogenloos brandde de zon op het ijzer ... en het zweet gutste ons van het lichaam. Wij zaten lijf aan lijf, zo weinig mogelijk kleding aan. Na zonsondergang echter werd het snel koeler en 's nachts was het werkelijk koud.

... Tweemaal daags werd [aan een station] gestopt; dan bestond er gelegenheid om gebruik te maken van de een of andere geïmproviseerde wc langs de baan, maar het aantal dezer inrichtingen was volstrekt ontoereikend, zodat men ... eenvoudig langs de rails ging zitten ... Ieder station werd nu geteisterd door een enorme vliegenplaag – het waren deze vliegen die de dysenterie ... verspreidden omdat juist op deze stations het eten werd uitgereikt.

Als de trein binnenkwam, stonden de rijst en de *sajoer* (groentesoep) in manden en potten gereed, overdekt met zwermen vliegen. Van iedere wagon mochten dan enkele mannen aantreden om in de in Singapore uitgereikte emmers het voedsel voor hun groep in ontvangst te nemen. Klamme ontzetting greep diegenen aan die bij het vertrek niet begrepen hadden waartoe deze emmers dienden en ze voor de nacht hadden gebruikt.'[1]

Na het treintransport, dat vijf etmalen duurde, moesten de krijgsgevangenen bij het beginpunt van het tracé van de Birma-spoorweg uitstappen. Begin '43 was er van het zuiden uit meer dan 100 km rails gelegd, waarover de smalspoortrein al reed, en was het oude bospad verbreed tot een onverharde weg waarvan vrachtauto's gebruik maakten, maar noch de trein, noch de vrachtauto's werden door de Japanners ingeschakeld om de krijgsgevangenen te vervoeren naar de punten waar zij in eerste instantie aan het werk gezet zouden worden: zij moesten van kamp tot kamp lopen, veelal des nachts, de uit Singapore afkomstige Knil-militairen totdat zij over een afstand van ca. 200 kilometer een groot basiskamp hadden bereikt.

In april '43 (in het begin van de regentijd dus) werd in Non-Pladuk een groep Knil-krijgsgevangenen geformeerd voor een mars van 225 km naar hun werkkamp. Wij citeren uit het verslag[2] van een der gevangenen:

'*19 april.* Om twaalf uur 's nachts treden wij aan, na nog een maaltijd te hebben genuttigd. Zwaar beladen beginnen wij de *jungle*-mars ... De Japanse schildwachten lopen voor en achter de groepen om deze bij elkaar te houden. Zij hebben de bajonet op het geweer. Wij lopen telkens drie kwartier en rusten dan tien

[1] Hamel, p. 101–03. [2] Tekst in Leffelaar en van Witsen, p. 116–24.

minuten. De weg is aanvankelijk een asfaltweg, die later overgaat in een grintweg.'

Er werd 25 kilometer afgelegd – de volgende dag dezelfde afstand.

'*20 april.* Na een mars van 25 kilometer zijn we in Kanchanaburi . . ., een zeer oud Siamees stadje, aangekomen en ondergebracht in een overvol kamp.

21 april. Na het ontbijt behandelen we eerst onze voeten. 's Middags moeten we allen naar het Japanse hospitaal en krijgen daar injecties tegen cholera, typhus en dysenterie en ook weer een pokken-vaccinatie, vier uur van onze kostbare rusttijd zijn wij hiermee kwijt.

Als we in het kamp terugkomen, moe en warm van het wachten en lopen, krijgen wij eten en gaan daarna alles inpakken, want om tien uur 's avonds moeten wij weer gepakt en gezakt aantreden om de volgende etappe af te leggen.

22 april. De ruim 25 kilometer lange mars van vannacht viel ons allen zeer zwaar. Even buiten Kanchanaburi verlieten we de asfaltweg en liepen de hele nacht door een wilde, ijle vegetatie over smalle en rulle zandwegen en over vaak stukgereden grinderige wegen. Vooral dit laatste was zeer pijnlijk voor onze reeds zwaar beschadigde voeten.

's Avonds om tien uur moeten wij weer aantreden voor vertrek. Het is dan net droog. Zware regenwolken drijven langs de maan en het bos druipt van de regen, het is donker en nat; de wegen zijn een modderpoel, waarin we vaak tot onze enkels wegzakken. Het is glad en de modder zuigt bovendien erg, zodat het lopen ontzettend vermoeiend en dubbel pijnlijk is. Na een paar uur zijn velen reeds zo vermoeid, dat zij in de modder blijven liggen als zij uitglijden en geen moed meer hebben om op te staan.

De volgende morgen om half tien komen wij volkomen uitgeput in een nieuw kamp aan. Een kamp is het eigenlijk niet, waar men ons onderbrengt. Het zijn een paar varkens- en geitenstallen.

Wij vertrekken die avond om 10 uur.

24 april. Dodelijk vermoeid en volkomen òp komen we de volgende morgen om half tien in het volgende kamp: Tarsao (km 131) aan. Vannacht al bij de derde trek van 40 minuten lopen begon H. (een van het groepje vrienden, waarmee we de hele mars maken) duidelijk tekenen van oververmoeidheid te geven, hij gaf over en gooide zijn ransel af, ging langs het pad liggen en barstte in huilen uit. Door wat met hem te praten konden wij hem tot opstaan bewegen. Hij was echter niet meer in staat zijn ransel te dragen, die we nadien om beurten overnamen. Bij de vierde trek kon hij niet meer en viel met L., die dezelfde verschijnselen vertoonde, uit. (L. en H. zijn later overleden). Ook wijzelf zijn doodop.

25 april (eerste Paasdag). . . . Met mij werden nog zeven andere patiënten, bijna allemaal lijdende aan bloeddiarree . . . naar de [Japanse] dokter en zijn helper toegedragen. De behandeling is afschuwelijk en vernederend. Wij zijn ook maar Europeanen en dan nog krijgsgevangenen. Zij lachen ons uit en hebben de grootste pret om onze ellende. Diversen van ons zijn op de grond gaan liggen,

omdat zij zich niet meer op de been konden houden. Wij werden geschopt en getrapt en zonder onderzoek weggestuurd. Mijn wonden werden ruw behandeld, het doet erg veel pijn maar ik krijg er wat zalf op en een verband er om. En dat is veel waard. Alleen moeten we vanavond weer verder lopen.

26 april (tweede Paasdag). Om half acht vanmorgen arriveerden we in dit kamp (waarvan ik de naam niet hoorde), wij liepen vannacht in groepen van tweehonderd man, voor en achter iedere groep liep een Jap.

... De nachten zijn donker en het lopen in het bos wordt daardoor bemoeilijkt. Herhaaldelijk stoten we onze toch al zo pijnlijke voeten tegen over het pad lopende boomwortels. Velen lijden door vitamine-gebrek aan nachtblindheid, een aantal zieken vallen uit, zij weten het nog tot een Engels kamp te brengen en blijven daar achter.

Het is stil in het oerbos waar we de hele nacht doorlopen. Het vogelleven is hier niet zo levendig. Het is hier ook kouder en overal hangt mist. In het bos gillen de *wau-wau*'s, een gibbon-soort. Zij leven in troepen en schreeuwen elkaar een naargeestig huilende roep toe. Overal en steeds horen wij hen; het maakt ons *down* en neerslachtig. Het is een jammerkreet, die zo volkomen past in deze trieste en sombere mistige verlatenheid van de Siamese *jungle*. De dag brengen we door met slapen en water koken. 's Avonds om acht uur trekken we weer verder. Bij het weggaan uit het kamp krijg ik last van buikloop.

27 april. Om half tien vanmorgen zijn wij na een vreselijke nachtmars door zeer geaccidenteerd terrein in Rintin (km 181) aangekomen. De behandeling door de Jappen is ook hier zeer ruw, om niet te zeggen beestachtig.

Onze toestand verergert snel. Er zijn er ook die per etmaal vijftig maal afgaan en steeds maar bloeddiarree hebben. Medicijnen hebben wij niet meer en ze worden ons door de Jap niet verstrekt.

Die nacht blijven we in Rintin en slapen op een opengehakte plek in het bos.

29 april. ... Als we wakker worden, moeten we al gauw aantreden want het is de verjaardag van de *Tenno Heika*, de keizer van Japan. Op de weg worden wij opgesteld in gelederen van vijf; de Japanse commandant houdt een toespraak, waarvan niemand iets verstaat, daarna moeten we '*banzai*' roepen. Maar daar dit de eerste keer in het geheel niet naar de zin der Jappen gaat, daar elk enthousiasme uit de grond der zaak ontbreekt, moet het herhaald worden. Nóg gaat het niet goed. Nu beginnen zij met bamboes te slaan en tenslotte bereiken ze, dat een volumineus '*banzai*' de stilte van de *jungle* doorbreekt. Daarna mogen we terug naar onze ligplaatsen. Die avond vertrekt onze troep weer, maar ik blijf met elf anderen te Rintin achter, daar het ons onmogelijk is te lopen.

... Die nacht komt er een zwaar onweer. Tegen de tropische slagregens is niets bestand. Het water stroomt over de grond, die de zondvloed niet verwerken kan, we worden door-en-door nat. Een grote lege tent staat een eindje van ons af, maar we mogen er niet in. Zieken hebben voor de Jap geen waarde meer; zij kunnen niet werken. Waarom hen dan nog te verzorgen?

1 mei. Ook de volgende dag laten ze ons de hele dag liggen. Het is nat, het

bos druipt van de regen. Overdag zoeken wij een zonneplekje op en vinden zo nog wat warmte. 's Nachts regent het weer. Onze toestand gaat snel achteruit. Ik durf geen beeld te schetsen, hoe wij er uitzagen, het tart elke beschrijving.

2 mei. ... wordt ons 's ochtends aangezegd, dat er een auto is. We worden opgeladen, maar onze hoop om nu naar een hospitaal gebracht te worden is wederom ijdel gebleken. Men brengt ons naar het volgende *jungle*-kamp, Brankasi (km 208). In de *alang-alang* wildernis met wat struikopslag en enkele hoge oerbomen is een klein gebied opengebrand. Daarop worden wij neergelegd in de schaduw van een hoge boom. Wij zijn met ons twaalven. Tien lege Jappententen staan op korte afstand, maar we mogen er niet in. Eten krijgen wij niet. Het is alles een grote tragedie die zich daar afspeelt. Ik ben zelf nog het meest fit. Ik probeer bij de keuken te komen. Tot ons geluk staat daar een Hollander in. Hij helpt ons, geeft ons wat rijst en wat groentewater in een emmer, meer kan hij ook niet missen.

3 mei. De volgende morgen arriveert een Engelse *party*. Ik vraag of er een dokter bij is, die ons kan helpen. De dokter kan verder niets doen, er zijn geen medicijnen. Die ochtend komen er vrachtauto's, beladen met rijstbalen, voorbij. Daarop kunnen wij meerijden. Met moeite slepen wij ons naar de weg en klimmen op de auto's, die dadelijk weer door moeten rijden. Een van ons is niet vlug genoeg, of hij is reeds te veel verzwakt?

Wij rijden door, het terrein is zeer geaccidenteerd en de weg gaat langs hoge kalksteengebergten en door diepe ravijnen. Tegen enen komen we te Takanun (km 218) aan, daar vinden wij onze eigen *party* terug. Wij danken God dat wij weer bij hen en onze eigen doktoren terug zijn.

Het blijkt dat wij allen veertien dagen te vroeg te Takanun zijn aangekomen. Tenten en barakken zijn er nog slechts in zeer gering aantal voor ons beschikbaar. Hierin worden de zieken ondergebracht.

Als we er aankomen, bevinden er zich reeds een vrij groot aantal Engelsen en Australiërs. Zij zijn er reeds vanaf vorig jaar oktober. Hun gezondheidstoestand laat veel te wensen over. Buikklachten en malaria sleepten reeds velen van hen ten grave. De kleding is zeer schamel, velen van hen zijn nog slechts in lompen gehuld. Zij zitten onder de luizen, die zij spoedig aan ons overdoen. Het wordt nat en koud.

Eind mei komen de regens door.'

De schrijver van dit verslag had geluk gehad: hij had een deel van het traject in een vrachtauto kunnen afleggen. Dat kwam, schijnt het, niet vaak voor. Vele krijgsgevangenen die het voor hen bepaalde eindpunt met geen mogelijkheid konden halen, bleven in een van de kampen, waar overnacht was, achter maar behoorden daar niet tot de officiële kampsterkte en kregen dan veelal geen rantsoenen. Op die lange nachtelijke marsen, waar het leek alsof de voeten door de zuigende modder werden vastgehouden, was het meedragen van de bagage velen te zwaar; soms

werd een deel weggeworpen, soms een deel verkocht aan Thais, hoe laag de prijzen ook waren die dezen boden.[1] Bleven krijgsgevangenen op een nachtelijke mars achter, dan was er een reële kans dat zij door een roversbende overvallen en uitgeschud zouden worden. In de regel slaagden slechts de sterken er in, het door de Japanners bepaalde tempo bij te houden, en dat tempo lag menigmaal hoger dan uit het verslag dat wij aanhaalden, bleek. Er is een groep geweest van zeshonderd krijgsgevangenen die in zes nachtelijke marsen telkens ca. 30 kilometer moesten afleggen. De groep verloor vrijwel al haar bagage en van de zeshonderd bleven er tweehonderddertig achter, terwijl van de driehonderdzeventig die uitgeput het grote basiskamp bereikten, slechts tweehonderd in staat waren om aan het werk te gaan.

In zulk een basiskamp bleven naar verhouding slechts weinigen: de meeste krijgsgevangenen werden gehuisvest in werkkampen, waar eerst alleen maar tenten, later barakken (beter misschien: bamboehutten) kwamen te staan: langgerekte bouwsels met ligplaatsen langs de zijkanten, haaks op een smal middenpad. Er waren ook betere barakken, maar die waren steeds voor de Japanse spoorwegtroepen en de Koreaanse bewakers bestemd. Zowel voor die Japanners als voor die Koreanen gold slechts één ding: dat de spoorweg op tijd gereed kwam. Dus werd zowel van de *romoesja*'s als van de krijgsgevangenen het uiterste gevergd.

Er moest worden gezwoegd van licht tot donker, maar als er voldoende maanlicht was, ook wel tot twee uur 's nachts – één keer is in Birma drie-en-dertig uur aan één stuk door gewerkt. Op de werkdagen begon de arbeid niet onmiddellijk: uiteindelijk moest gemiddeld van elk van de vijftig werkkampen uit een kilometer of vier gelopen worden voordat men bij de plek was waar gewerkt werd. Wie dan graven moest, diende per dag eerst twee, later drie kubieke meter grond te verzetten. Bevoorrecht waren alleen de circa vierhonderd mannen die de rails legden en vastspijkerden: hier waren de sterksten voor uitgekozen en aan hen gaven de Japanners, er van uitgaand dat per dag ca. vier kilometer rails moest worden gelegd, extra voedsel – soms hadden de leden van die 'spijkerploeg' ook een rustperiode omdat het volgende baanvak nog niet gereed was. Voor het werk aan die baanvakken werd geen extra voedsel gegeven. Hier moesten verzwakte krijgsgevangenen grond afgraven of een spoordijk opwerpen of rotsen uithakken of, soms strompelend door modder die tot aan hun knieën reikte, dwarsliggers aansjouwen dan wel de zware

[1] Het is aan de Birma-spoorweg ook wel voorgekomen dat krijgsgevangenen de gouden vullingen van hun gebit verkochten.

balken die voor de constructie van de bruggen nodig waren[1] – werk, verricht in wolken van vliegen, met een koortsig lichaam, met een halflege maag, vaak met snijwonden in de voeten die tropenzweren dreigden te worden, verricht onder het gebrul van de Japanners die er (voor de Koreanen gold hetzelfde) dagelijks op los ranselden. En iedere ochtend zag men, aldus Leffelaar en van Witsen, in alle kampen

'hetzelfde vreselijke tafereel ... om de mannen naar het werk te jagen bij het eerste morgenlicht. De mannen kwamen in de neervallende regen te voorschijn uit hun overvolle hutten of lekkende onderkomens. Ook de sterksten bleken uitgeput ... Zij waren gekleed in lompen of met slechts een lendedoek, de meesten waren barrevoets en die voeten waren beschadigd of gezwollen. Voeg daarbij de vijftig of zestig zieken uit de ziekenbarak, leunend op stokken of hurkend in de modder ... Zij moesten zich op het appèl bevinden om het aantal vol te maken. Soms werden allen, een andere keer werd een aantal van die zieken toch naar het werk gezonden en dan verlieten zij het kamp, leunend op hun stokken en half gedragen door hun kameraden.'[2]

Konden die zieken op het werk niet verder, dan was het de eerste impuls van spoorwegtroepen en bewakers om hen als saboteurs te beschouwen: militairen van de laagste rang die weigerden, 'de keizerlijke weg te volgen'! Hielpen dan schelden en ranselpartijen niet, dan kregen de betrokkenen hoogstens verlof om, tot hun groep naar het kamp terugstrompelde, te blijven liggen: in de modder, gegeseld door slagregens, of op de keiharde grond in wolken stof. In menig kamp was het regel dat zieken geen rantsoenen kregen – de Japanse kampcommandanten kregen herhaaldelijk van hun superieuren te horen dat het er in het geheel niet toe deed of zieken stierven.

*

er een reeks voorbeelden van gegeven: richtingspiketten werden verzet, waardoor baanvakken niet op elkaar aansloten, alsook hoogtepiketten waardoor de baan niet vlak kwam te liggen. Uit dat alles vloeide een zekere vertraging voort. Ook kruiwagens en tenen mandjes verdwenen wel onder het zand van de opgeworpen dijk, 'later, toen de trein ging rijden en de regen flink op de baan had ingewerkt, ontstonden er telkens verzakkingen.' (J. van Baarsel: 'Onder de Jappen', p. 68) [2] Leffelaar en van Witsen, p. 150.

De hongerziekte en de avitaminose waren niet de enige ziekten die de krijgsgevangenen teisterden: er was ook dysenterie, er waren de tropenzweren, er was malaria, er was een tijdlang een cholera-epidemie. In april '43 waren twee op elke vijf krijgsgevangenen niet in staat om te werken. Van een speciaal bevel, eind van die maand uitgegeven door een van de afdelingshoofden van de Japanse administratie van de krijgsgevangenenkampen in Birma, luidde de eerste paragraaf: 'Het verheugt mij dat de aanleg van de spoorweg geheel volgens de verwachtingen voortgang maakt als gevolg van de voortgezette inspanning van alle gevangenen', en de laatste: 'Het spijt mij dat op het ogenblik 40% van alle krijgsgevangenen ziek is. Alle kampen moeten trachten, het aantal patiënten zo spoedig mogelijk te verminderen teneinde het percentage van diegenen die aan het werk zijn, te verhogen.'[1] Typisch Japans, deze instructie: er werd een doel gesteld, maar de middelen die moesten bevorderen dat dat doel zou worden bereikt (meer en beter voedsel, een betere medische verzorging, meer medicijnen vooral), werden niet aangegeven, laat staan ter beschikking gesteld.

Toen ds. Hamel in februari '43 in het kamp Rintin aankwam (eerder genoemd in het voettocht-verslag dat wij citeerden), bezocht hij er de tenten waarin de zieken lagen. 'De toestand die ik hier aantrof', schreef hij later,

> 'tartte elke beschrijving . . . Zieke gevangenen lagen letterlijk af te rotten.[2] Kleding hadden ze bijna niet meer aan. Bij velen ontbraken ook dekens, een gonjezak dekte slechts hun lichaam; nog anderen lagen op de harde grond . . . Het ontbrak de mannen aan alles: er waren geen lampen, geen urinaals, geen steekpannen, geen verband, geen medicijnen. Lange, diepe loopgraven, gedeeltelijk overdekt met bamboestokken, dienden tot latrines.'

Dit ziekenverblijf werd afgekeurd.

> 'Op een middag werden we bij de Japanners geroepen; we vernamen dat er van hogerhand opdracht was gekomen, het hospitaal naar elders te verplaatsen, ongeveer een halve kilometer verderop; de oude plek was te zwaar besmet. We juichten het besluit toe, maar de vreugde verkeerde in opperste verbazing, toen er werd verteld dat de verhuizing dadelijk moest gebeuren, geen moment van uitstel was toegestaan. Japanse militairen gingen mee, maakten tenttouwen los

[1] Bevel, 26 april 1943, van het hoofd van de derde afdeling van de administratie der krijgsgevangenenkampen in Birma (IC, 1 363). [2] Als gevolg van het gangreen dat zich uit de tropenzweren had ontwikkeld.

en lieten in de grootste gemoedsrust de tenten neervallen op de patiënten die er nog lagen.'

Met hulp van de nog werkende krijgsgevangenen die na hun dagtaak 'doodvermoeid ... het kamp kwamen binnenstrompelen', was de verhuizing om elf uur een feit. 'Toen waren alle zieken overgebracht, van enkelen hunner was het einde zeer nabij door al het gesol en gesleep.'[1]

Van de prestaties der militaire artsen kreeg de Nederlandse predikant in Rintin een duidelijk beeld. 'Voor de meesten', schreef hij,

'heb ik ... groot respect gekregen: met niets wisten zij wonderen te doen. De rustige zekerheid waarmee zij de tenten rondgingen, temperatuur opnamen, een patiënt de pols voelden, was bemoedigend. Hier en daar spraken ze een paar woorden, schreven wat sterke thee voor of houtskool, en al wisten ze zelf beter dan ieder ander dat deze medische zorg slechts caricaturaal kon zijn, ze schiepen een sfeer van vertrouwen, men voelde zich bij hen in goede handen. Helaas hebben niet allen die achting verdiend. Sommigen verzaakten schandelijk hun plicht, misschien was de moed hun ontzonken.'[2]

Waren in april '43 in Birma twee op de vijf krijgsgevangenen ziek, midden '43 lag het percentage zieken nog hoger. In juli werd verlof gegeven, ernstig zieken naar een basis-hospitaal over te brengen, maar alleen wanneer de betrokken Japanse kampcommandant dat goed vond. Pas begin '44 (de spoorweg was toen klaar, maar een groot deel der krijgsgevangenen had ter plekke moeten blijven voor onderhoudswerk) werden op twee plaatsen in Thailand permanente ziekenkampen gebouwd en enkele maanden later werd in Bangkok een groot hospitaal in gebruik genomen dat op last van Tokio was ingericht.

Van de bijna twee-en-zestigduizend krijgsgevangenen aan de Birma-spoorweg zijn tijdens of kort na de aanleg ruim elfduizend overleden, onder hen ca. een-en-dertighonderd van de ca. achttienduizend Nederlanders en Indische Nederlanders. Hun verliezen: ruim één op de zes, zijn lager geweest dan die van de Amerikanen, Australiërs en Britten. Procentueel hebben de laatste groepen krijgsgevangenen die naar de Birma-spoorweg werden gezonden, de zwaarste offers gebracht. Het betrof hier bijna drie-en-dertighonderd krijgsgevangenen, onder hen ca. vijfhonderd Nederlanders en Indische Nederlanders, die begin mei '43, toen de Japanners vreesden dat het werk niet op tijd zou zijn voltooid,

[1] Hamel, p. 128–29, 131 en 134. [2] A.v., p. 130.

uit Singapore naar Thailand werden getransporteerd: tot deze groepen behoorden velen van de Britten en Australiërs in het Changi-kamp die daar in '42 voor het werk aan de spoorweg waren afgekeurd; bovendien moesten de groepen, ingezet bij de Drie Pagoden-pas, de verste marsen maken. Uit deze groepen is ruim één op de drie Britten en ruim één op de vier Australiërs overleden, daarentegen slechts één op de zestien Nederlanders en Indische Nederlanders.

*

De groep Nederlanders en Indische Nederlanders die uit Belawan afkomstig was, heeft meer dan een jaar aan de bouw van de Birmaspoorweg moeten werken – die periode is voor de van Java aangevoerde groepen enkele maanden korter geweest. Velen van de krijgsgevangenen zijn zich die tijdsduur nauwelijks bewust geweest. '*Time ceased to have any significance*', schreef later een Australische militair.

'*No one knew what day of the week nor what week of the month nor even what month of the year it was . . . If one were to survive, it was essential not to acknowledge the horror that lay all around, still more not to perceive the effect it had upon oneself. It was not wise even to look in a mirror. Life accordingly evolved into a blur of continuous work, people dying, guards bellowing, heavy loads to be carried, fever which came in tides of heat and cold on alternate days, dysentery and hunger. All these became the normal*'[1] –

des te bewonderenswaardiger, hoe sommigen zich onder al die beproevingen de noden van hun medegevangenen bewust bleven. Wij gewaagden al van de zelfopofferende arbeid van talrijke militaire artsen en willen daar de ziekenverplegers aan toevoegen over wie ds. Hamel schreef: 'Zelden zag ik zoveel hartelijk medeleven, zoveel praktische naastenliefde als onder deze mensen.'[2] Men kan ook denken aan de troost die geestelijken of leken-geestelijken aan zieken of stervenden boden. Van weinigen dier zielzorgers heeft zich bij de krijgsgevangenen het beeld zo scherp ingeprent als dat van ds. Hamel, die zich, zoals al vermeld, op Java vrijwillig in een krijgsgevangenenkamp had gemeld. 'Het is enorm', tekende in februari '43 een Nederlandse krijgsgevangene aan[3],

[1] R. Braddon, aangehaald in Wigmore: *The Japanese Thrust*, p. 584. [2] Hamel, p. 119. [3] A. H. Douwes: 'Persoonlijke herinneringen', p. 33 (22 febr. 1943).

'wat een werkkracht ds. Hamel altijd weer ontwikkelt: dagelijks preken in de ziekenbarakken en bijna dagelijks weer een nieuwe preek; 's avonds avondwijding; dan de hele dag door persoonlijke bezoeken. Deze man, die tot tweemaal toe een aanbod van vrijlating afsloeg, omdat hij zijn taak ziet bij de krijgsgevangenen, met wie hij ook telkens verder trekt, verdient naar ieders oordeel een hoge koninklijke onderscheiding.'[1]

Er werden, alle moeilijkheden ten spijt, wijdingsbijeenkomsten gehouden zowel door protestanten als door katholieken – in het kamp Rintin werd een voorstel van protestantse zijde om tot gemeenschappelijke samenkomsten over te gaan, door de katholieken afgewezen; aanvaarding zou, aldus een katholiek in zijn dagboek, 'een gevaar voor onze zwakken betekenen.'[2]

Tot studiebijeenkomsten zoals die welke de kampen op Java veelvuldig hadden gekend, kwam het aan de Birma-spoorweg niet: studieboeken en schrijfbehoeften ontbraken, er vonden teveel verhuizingen plaats en men had er de energie niet voor. Die energie kon men hoogstens nog vinden voor schaken of kaarten. Bovendien waren er sommige gevangenen die het opbrachten om hun lotgenoten enige verstrooiing te bieden. De accordeonist Han Samathini trad van begin '43 af samen met enkele anderen, voor wie Dolf Winkler de teksten schreef, in Thailand in een basiskamp op dat als ziekenkamp fungeerde, en Wim Kan bracht in kampen, eerst in Birma, later in Thailand, oude en nieuwe liedjes. Ter gelegenheid van Koninginnedag '43 (31 augustus), toen bekend was dat Mussolini in Italië ten val was gebracht[3], was dat een nieuw liedje: 'Herfst in Europa', waarin hij op de ondergang van 'de man uit de laars' (Mussolini) die van de 'kleine man met je snor' (Hitler) liet volgen:

'Hoor de wind dreunt door 't woud,
ginder valt al iets zwaars,
kijk, de wind speelt als een kind
met de man uit de laars,
neemt hem op met een ruk
en verdrinkt hem dan zo
uit 'n paleis van geluk
in zijn eigen Po!

[1] Ds. Hamel is in september '46 benoemd tot officier in de orde van Oranje-Nassau. [2] Tekst dagboek in *NI*, p. 365–66. [3] In enkele kampen aan de Birma-spoorweg beschikten de krijgsgevangenen over een clandestien radiotoestel, een kristalontvangertje; elders kwamen soms Chinese of Thaise kranten binnen.

Kleine man met je snor,
blijf buiten deze wind,
want die blaast jou tot slot,
in de richting van 't schavot!
Kijk goed uit, kleine man,
want de storm beukt er op los!
Het is herfst in het dictatorbos!'

'Ik droeg het voor', schreef Wim Kan later,

'midden in de wildernis, op de verjaardag van koningin Wilhelmina, als slot van een enigszins nationaal gekleurd cabaretprogramma. Het publiek was in zo'n uitgelaten stemming gekomen, dat men, toen het lied uit was, opeens het streng verboden Wilhelmus begon te zingen. Hans van Heusden, mijn begeleider, Jan van Bennekom, een jongen met een goeie zangstem, en ik stonden aan de grond genageld van het kleine, wankele toneeltje . . . Van Heusden wist na afloop nog net te ontkomen, maar van Bennekom en ik liepen recht in de armen van de Japanse *Number One* van het kamp die een soort zenuwtoeval nabij was van woede. Ik had nog net tijd om 'Herfst in Europa' uit mijn grote liedjesboek te scheuren . . . maar toen moesten we onverwijld mee naar het Japanse kantoor, waar nu juist die ene sergeant van het *Nippon*-leger zat die het hele geval hoegenaamd niet belangrijk vond.'[1]

Ook in andere kampen werd Koninginnedag gevierd. In het kamp waar ds. Hamel zich bevond, mocht zelfs een geïmproviseerd felicitatieregister ter tekening gelegd worden, 'men beweerde', aldus de predikant, 'dat de Japanse sergeant, toen de hoogste vijandelijke commandant in het kamp, zijn leven had te danken aan de moed van een onzer jongens, die hem uit het water redde. Dat heeft hij blijkbaar nooit vergeten.'[2]

*

De kampen aan de Birma-spoorweg waren niet afgesloten, er waren maar weinig bewakers en op de nachtelijke marsen liepen achtergebleven krijgsgevangenen veelvuldig zonder bewaking van het ene kamp naar het andere. In theorie was ontsnappen dus niet moeilijk – in de praktijk was het nauwelijks mogelijk. Wie ontsnapte, moest over honderden kilome-

[1] Wim Kan en Corry Vonk: *Honderd dagen uit en thuis*, p. 76–77. [2] Hamel, p. 170.

ters zijn eigen weg door het oerwoud vinden en was vroeg of laat aangewezen op de hulp van inheemsen, wier taal bijna niemand sprak en wier dorpshoofden wisten dat zij zwaar door de Japanners zouden worden gestraft, indien zij ontsnapte krijgsgevangenen niet uitleverden. In Birma had men overigens iets meer kans op hulp dan in Thailand omdat het spoorwegtracé in Birma niet ver verwijderd was van gebieden waar de Karèns woonden: stammen die van oudsher in oppositie waren tegen de Birmanen en die dan ook in de Tweede Wereldoorlog hulp hebben verleend aan de Britten.

In Birma zijn vijf Knil-militairen er lange tijd in geslaagd, in vrijheid te blijven. Bij vier van hen hing die ontsnapping samen met het feit dat zij weigerden, de door de Japanners gevergde gehoorzaamheidsverklaring af te leggen welke o.m. inhield dat de krijgsgevangenen beloofden, niet te zullen vluchten. De eis van aflegging leidde in september '42 tot grote deining in de kampen te Thanbyuzayat, waar zich toen de Nederlandse, Britse en Australische krijgsgevangenen bevonden die eerst de vliegvelden in het uiterste zuiden van Birma hadden aangelegd. De Nederlandse kampoudste, majoor C. F. Hazenberg, weigerde de verklaring te ondertekenen en gaf dit als aanwijzing door en de Britse en Australische kampoudsten deden hetzelfde. 'Pesterijen, telkens appèls, scherpe controle op zieken' en 'veel moeite en ellende' waren, aldus ds. Mak, het gevolg.[1] Eind september werden de drie kampoudsten door de *Kenpeitai* gearresteerd. Na ernstig mishandeld te zijn kwamen zij tot de conclusie dat het onder dwang beloven van gehoorzaamheid niet bezwaarlijk was – zij werden naar hun kampen teruggevoerd en wijzigden hun aanwijzing.

Houdt men nu in het oog dat deze zaak de Knil-krijgsgevangenen enkele weken lang had beziggehouden en dat alle krijgsgevangenen door hun standvastigheid veel narigheid hadden ondervonden, dan is het niet vreemd dat enkelen weigerden, majoor Hazenbergs nieuwe aanwijzing op te volgen. Dit waren vier Indische Nederlanders, t.w. kapitein P. L. van Hemert en drie soldaten: R. H. Hoffman, E. F. Portier en zekere Schuurman. In de hoop Tavoi te bereiken en daar een zeilboot te vinden, ontsnapten zij, zo simpel mogelijk gekleed, op 4 oktober '42.[2] Op de eerste twaalf dagen legden zij in zware regens door het tropische oerwoud

[1] C. Mak: 'Dagboek', p. 94 (19 sept. 1942). [2] Op die ontvluchting volgde in het betrokken kamp een strafappèl dat vijf uur duurde. Bovendien moesten diegenen die naast de vier ontsnapten hadden geslapen, vijf-en-dertig uur bij de Japanse wacht in de houding staan. Tot dergelijke straffen is het ook na andere ontvluchtingen gekomen.

in totaal ca. 40 km af, zich in leven houdend met jonge bamboespruiten, planten en wat meegenomen rijst, 'die echter', aldus later Portier, 'zuur werd (alles was natuurlijk doorweekt) en ons ziek maakte. Verder kregen kapitein van Hemert malaria, Schuurman *Burma-fever* en ik een infectie aan mijn been.'[1] Na die twaalf dagen kwamen zij in contact met een Karèn die hen naar een dorpshoofd bracht dat enig Engels sprak en hen, al hadden de Japanners voor hun uitlevering een beloning in het uitzicht gesteld, door gidsen naar een Karèn-district liet brengen waar zij verspreid werden ondergebracht. Daar bleven zij meer dan een half jaar wonen. In juli '43 kwamen zij weer bijeen en in september sloten zij zich, wetend dat de Japanners jacht op hen maakten, op aanraden van Karèn-hoofden bij een roversbende aan van een kleine driehonderd man, welke tal van acties tegen de Japanners uitvoerde waaraan zij deelnamen. In december '43 voegde zich een vijfde Knil-militair bij hen, sergeant G. Knoester. Deze was eind november '42 samen met drie officieren ontsnapt – die drie waren na enkele dagen gegrepen (zij werden door de Japanners doodgeschoten) maar Knoester had zich weten te redden, had zich bij een guerrillagroep van de Karèns aangesloten en was er na een jaar in geslaagd, het groepje van kapitein van Hemert te vinden. Dat werd kleiner omdat soldaat Hoffman weigerde (wij weten niet waarom) het gezag van kapitein van Hemert langer te erkennen.

In de eerste zes maanden van '44 versterkten de Japanners hun druk op de gebieden der Karèns, zulks ook in verband met het feit dat de Britten tot een offensief in Birma in staat bleken (een offensief, dat mislukte). '*Kampong*-hoofden', aldus Portier, 'werden gemarteld en afgemaakt, elke eigenaar van een Brits geweer werd gruwelijk vermoord en inclusief zijn huis en have verbrand.'[2] Van Hemert, Portier, Schuurman en Knoester kwamen in steeds groter moeilijkheden te verkeren, aangezien het hun duidelijk werd dat sommige Karèn-hoofden hen wilden uitleveren. In juli '44 moesten zij vluchten, 'de aanhoudende regen, nieuwe malaria-aanvallen en het slechte voedsel verergerden onze toestand.'[3]

Op 31 juli werden zij na een klopjacht, waaraan Birmanen met honden deelnamen, aan de rand van een diep ravijn gearresteerd, 'gebonden met gespleten bamboe, afgeranseld door de woedende Japanse korporaal' en voor een Japanse officier gebracht die 'weigerde te geloven dat hij te doen had met Nederlandse ontsnapte krijgsgevangenen. Van Hoffman was

[1] E. F. Portier: 'Verslag' (z.d.), p. 1. (IC, 81 295). [2] A.v., p. 3. [3] A.v., p. 4.

hem niets bekend' (deze, die in juli '44 nog in leven was, is spoorloos verdwenen).[1]

Het Karèn-hoofd dat de vier andere ontsnapten het langst had geholpen ('zelfs had hij verklaard de eigenaar te zijn van het door mij weggeworpen geweer'[2]), werd door de Japanners terechtgesteld – van Hemert, Portier, Schuurman en Knoester werden naar het krijgsgevangenenkamp te Kanchanaburi in Thailand gevoerd en in oktober door de Japanse krijgsraad te Singapore gevonnist: kapitein van Hemert kreeg levenslang, de drie lagere militairen werden tot vijftien jaar dwangarbeid veroordeeld. Van Hemert stierf in gevangenschap, de drie anderen werden in augustus '45 bevrijd.

In vrijheid gebleven zijn voorts nog twee Knil-militairen: L. F. van der Worm en B. N. Tuinenburg, en tenslotte een groep van achttien krijgsgevangenen – die laatste groep is evenwel pas ontsnapt toen de betrokkenen, na aan de Birma-spoorweg gewerkt te hebben, zich bij Bangkok in een klein kamp bevonden.

Van der Worm, die op een van de eerste dagen van zijn vlucht, midden '43, al zijn kleren was kwijtgeraakt[3], vond, slechts gekleed in een uit planten gevlochten broekje, hulp bij een kluizenaar en woonde vervolgens tot Japans ineenstorting, d.w.z. anderhalf jaar lang, geheel alleen in het oerwoud – 'toen werd het zo vertrouwd als de huiskamer met de schemerlamp.'[4] Tuinenburg had het voordeel dat hij de zoon was van een Thaise moeder en van haar het Thais had geleerd; hij zakte met een vlot de Kwai af, woonde enkele maanden in een Boeddhistisch klooster, kwam vervolgens bij een Thaise guerrillagroep terecht maar keerde, deze wantrouwend, naar het klooster terug, waar hij tot aan het einde van de oorlog onderdak vond.

De achttien die uit het kamp bij Bangkok ontsnapten, allen Indische Nederlanders met een donkere huidskleur dan wel inheemse Knil-militairen[5] deden dit op grond van het (onjuiste) bericht dat de Britten al het noorden van Thailand waren binnengedrongen. Zij maakten zich in groepjes van twee uit de voeten en konden onder leiding van de Ambonnese sergeant J. Saimina een bivak inrichten waarin zij zich met steun van Thais tot het einde van de oorlog als landbouwers wisten te handhaven.

[1] A.v. [2] A.v., p. 5. [3] Hij had ze te drogen gehangen en was aan het baden, toen een Japanse patrouille naderde. [4] Aangehaald door Gerth van Zanten in *De Telegraaf*, 21 maart 1964. [5] Onder de aan de Birma-spoorweg ingezette Knil-krijgsgevangenen bevonden zich ca. vijfhonderd inheemsen, grotendeels Ambonnezen.

Naast de poging van de drie officieren welke wij al memoreerden, zijn ook andere pogingen om te vluchten mislukt.

Tussen de poging van kapitein van Hemert en die van de drie officieren zijn uit het kamp te Thanbyuzayat nog drie andere officieren ontsnapt, in uniform; zij werden na drie weken opgespoord en doodgeschoten.

Doodgeschoten in Thailand werden twee Knil-militairen die zich in februari '43 uit een groep die naar het kamp Rintin onderweg was, hadden losgemaakt, en met twee anderen, beiden sergeant, die in mei Rintin verlaten hadden, liep het eveneens slecht af.

Het eerste tweetal zwierf een maand in het oerwoud rond, vond maar weinig steun bij de Thais, werd door een dorpshoofd aan de Japanners uitgeleverd, naar Rintin gevoerd, en daar na drie dagen doodgeschoten. De andere twee beschikten over kaarten van Birma en Thailand, extra kleding, vrij veel voedsel, geld en zelfs een vuurwapen – zij hadden hun poging dus goed voorbereid. In de eerste nacht van hun vlucht stieten zij evenwel op een Japanse patrouille. Zij moesten al hun bezittingen wegwerpen. Een verdween spoorloos. De ander verborg zich in de buurt van Rintin, sloop elke avond het kamp binnen en kreeg daar dan hulp van een vriend. Na enkele weken trok hij naar een groter kamp waar zich zijn kapitein bevond; daar kon hij blijven, maar bij elk appèl moest hij zich in het oerwoud terugtrekken aangezien hij buiten de sterkte viel. Dat ging goed, totdat bleek dat het betrokken kamp zou worden ontruimd. De kapitein vroeg ds. Hamel om raad. Deze adviseerde, op een nacht een van diegenen die in de ziekenbarak overleden waren, in stilte te begraven, 'desnoods onder een andere dode', en de vluchteling de plaats van de overledene te laten innemen. 'De kapitein', aldus ds. Hamel,

'besloot aldus te handelen: de tijd drong.

Veel later, toen alles voorbij was, heb ik vernomen dat officieren en doktoren het experiment niet hebben aangedurfd; de ongelukkige sergeant is daardoor gedwongen geweest zich bij de Jap te melden met het noodlottig gevolg dat hij werd gefusilleerd. Ik wil niemand beschuldigen, maar toch ontsnapt mij de verzuchting: waren er maar meer moedige, ridderlijke kerels in de wereld!'[1]

In augustus '43 bereikten de werkploegen die in Birma waren begonnen, de Drie Pagoden-pas. Zuidwaarts verder werkend ontmoetten zij midden

[1] Hamel, p. 157.

oktober de ploegen die in Thailand aan het werk waren gezet. De Birma-spoorweg was af. Op tijd! 'De Jappen', aldus majoor van Baarsel,

'waren door het dolle heen. We kregen drie vrije dagen. Het moest drie dagen feest zijn. We moesten allen aantreden, een blaaskakerige proclamatie van de Japse keizer, dat een der grootste en belangrijkste werken ter wereld was gereedgekomen, werd voorgelezen. We kregen sigaretten en zelfs een aantal varkens ... Wim Kan met nog enige artiesten kwam in de kampen (om beurten) voorstellingen geven. We wisten niet hoe we het hadden.'[1]

Midden november werd de gehele spoorweg door de Japanners in gebruik genomen. Van het rollend materieel was veel van Java afkomstig, trouwens: uit Java kwam ook het personeel dat op de stations en wisselplaatsen dienst deed, 'verscheidenen', aldus weer van Baarsel, 'probeerden contact met ons te maken, maar ze waren erg bang dat de Jap het zou merken.'[2]

Gelijk vermeld, was het de bedoeling van de Japanners geweest dat de baan in beide richtingen een capaciteit zou hebben van 3 000 ton per dag. Dat werd niet gehaald. In '44 (eerdere en latere cijfers zijn niet beschikbaar) werd over de Birma-spoorweg gemiddeld per dag slechts 500 ton noordwaarts getransporteerd, vermoedelijk in de eerste maanden van dat jaar meer dan in de laatste. Wat in die eerste maanden werd vervoerd, bleek evenwel niet voldoende te zijn om het Japanse leger in Birma de nodige aanvalskracht te geven: zijn in maart '44 ingezette offensief mislukte deerlijk. In die tijd begonnen de Geallieerden de Birma-spoorweg te bombarderen – hierbij vielen er onder de krijgsgevangenen enkele honderden doden. De voltooiing van de spoorweg had namelijk niet betekend dat alle krijgsgevangenen verplaatst waren: in vijf groepen van ca. drieduizend man bleven er ca. vijftienduizend bij de spoorweg achter om, samen met *romoesja*'s, hout te hakken voor de locomotieven, goederenwagons te laden en te lossen, schuilloopgraven en schuilkelders aan te leggen en aan de spoorweg diverse herstelwerkzaamheden uit te voeren die soms het gevolg waren van bij de aanleg gemaakte fouten (of gepleegde sabotage), soms voortvloeiden uit de Geallieerde bombardementen. Die ca. vijftienduizend kregen aanvankelijk voldoende voedsel maar toen de Japanners in Birma in het nauw werden gedreven, kregen de krijgsgevangenen daarvan onmiddellijk de gevolgen te ondervinden; hun voedselaanvoer liep in het honderd en

[1] J. van Baarsel: 'Onder de Jappen', p. 73. [2] A.v., p. 86.

van begin '45 af werd aan de Birma-spoorweg weer veel honger geleden.

De krijgsgevangenen die bij en aan de spoorweg niet nodig waren, werden eind '43 en begin '44 in zes grote kampen samengebracht, niet ver van het beginpunt van de spoorweg in Thailand. Er kwamen daar, zoals al vermeld, ook twee grote kampen waar de zieken werden geconcentreerd. In sommige van die kampen ontbrak veel aan de goede verstandhouding tussen officieren en minderen, omdat alleen die eersten over gelden voor bijvoeding beschikten (er werd niet gewerkt en er werden dus geen corveegelden uitbetaald) en op zijn best slechts een ontoereikend deel daarvan aan de kampkas afstonden. 'Veel dagboeken van niet-officieren', aldus Leffelaar en van Witsen, 'schrijven er over, hoe juist na de voltooiing van de spoorbaan ernstige wanverhoudingen zijn ontstaan', en zij noemen het 'opmerkelijk dat vooral bij het Knil de dagboeken er melding van maken, veel meer dan bij de Engelsen en de Australiërs.'[1]

In maart '44 begon de afvoer van de krijgsgevangenen die bestemd waren voor werk in de mijnen en fabrieken in Japan en die van Singapore of van Saigon uit daarheen moesten worden getransporteerd (transporten waarbij velen verdronken). Voor werk in Japan werden geen Indische Nederlanders, althans geen personen met donkere huidskleur, aangewezen[2], zodat van de Knil-krijgsgevangenen slechts een deel in Singapore of Saigon werd ingescheept. Aan de van begin '43 af in Japan werkzame groep van ca. zeshonderd 'technici' (op de officieren na, allen Indische Nederlanders) en aan de drieduizendvierhonderd die in september '43 Java hadden verlaten, werden nu nog ca. drieduizendzeshonderd Nederlandse krijgsgevangenen toegevoegd.

De groep van de Knil-gevangenen in Singapore groeide aan tot ca. tweeduizend man.[3] Zij kreeg het moeilijk doordat de Japanners in mei '44 besloten, het bij de Changi-gevangenis gebouwde grote kamp te gebruiken voor de huisvesting van Japans luchtmachtpersoneel en de krijgsgevangenen uit het kamp samen te persen binnen de muuromheining van de gevangenis. In de gebouwen was slechts ruimte voor ca.

[1] Leffelaar en van Witsen, p. 236. [2] Het motief hiertoe was vermoedelijk dat de Japanse autoriteiten die ook in het eigen land pretendeerden 'Azië te hebben bevrijd', niet wensten dat in Japan gevangenen aan het werk zouden zijn die voor Aziaten gehouden konden worden. [3] Wij herinneren er aan dat in september '44 van Java ca. zevenhonderdvijftig krijgsgevangenen, onder wie talrijke officieren der koopvaardij die door de Japanners als krijgsgevangenen beschouwd waren, naar Singapore werden overgebracht om er te helpen bij het graven van een droogdok. Op hen volgden later nog andere groepen.

vijfduizend krijgsgevangenen, alle overigen (aanvankelijk ca. zevenduizend, maar dat werden er ca. negenduizend) werden ondergebracht in bamboe-hutten. Onvermijdelijk was het dat de hygiëne in het overvolle complex veel te wensen overliet. Ook werden in '45 de rantsoenen drastisch verlaagd tot ca. 2 ons rijst en 1 ons groente per dag en daarvan kregen zieken maar de helft. Men bleef er slechts in leven door de hoop op een spoedige bevrijding, en die hoop werd gevoed door het nieuws over het oorlogsverloop dat met clandestiene radio's werd opgevangen. Ook wist de Britse kampoudste bij de Japanse commandant veel te bereiken: er mocht aan het strand in groepen gezwommen worden, er was een kamporkest, er waren boeken in overvloed, 'er functioneerde', aldus dr. Beets, 'een volksuniversiteit met competente inleiders over een scala van onderwerpen.'[1] Elke nationaliteit (de Nederlandse groep stond onder leiding van de verdediger van Balikpapan, luitenant-kolonel C. van den Hoogenband) had voorts een eigen politiedienst – die diensten 'waren bepaald niet populair ... Militair tuchtrecht werd op soms onthutsende wijze' (d.w.z.: zeer streng) 'gehanteerd.'[2] Ook moest er gewerkt worden: binnen het kamp door diegenen die corvee hadden, er buiten door grote groepen die werden ingezet bij allerlei defensiewerken. Eén groep, waartoe ook Knil-krijgsgevangenen behoorden, moest van midden juni tot midden juli '45 helpen bij de aanleg van een vliegveld ('het is een allerergste rotzooi op een zeer miniem rantsoen'[3]) en vervolgens defensiewerken opwerpen midden op een groot Chinees kerkhof ('Ik zie Chinese vrouwen huilen en smeken. Een luguber corvee! Het is zeer zwaar werk.'[4]) Zwaar was ook de arbeid aan het droogdok dat op een klein eiland moest worden gegraven. Er kwam daar veel malaria en dysenterie voor. 'Dit laatste', zo leest men in de oorlogsgeschiedenis van de Stoomvaart Maatschappij Nederland,

> 'was niet te verwonderen, daar het drinkwater uit een kuil geschept moest worden. Bij het klaarmaken van het eten werd het tenminste nog gekookt; om er thee van te maken was de eenvoudigste zaak ter wereld, want daarvoor behoefde het alleen maar warm gemaakt te worden: de bruine kleur zat er al aan van de modder.'[5]

[1] N. Beets: *De verre oorlog*, p. 271. [2] A.v., p. 271–72. [3] F. B. Nijon: 'Aantekeningen', 14 juni 1945. [4] A.v., 20 juli 1945. [5] (Stoomvaart Maatschappij Nederland) J. W. de Roever: *De Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, p. 372.

Gelijk vermeld, werd uit Birma slechts een deel van de Knil-krijgsgevangenen naar Japan, Singapore of Saigon overgebracht. Sommigen bleven geruime tijd in de eerder bedoelde zes grote kampen, vooral in een daarvan, Non-Pladuk II, waarin op een totaal van ca. negenduizend krijgsgevangenen de Knil-groep de grootste was. Kampoudste was er derhalve een Knil-officier, een kapitein, wiens bewind volgens ds. Hamel 'meer en meer tyranniek' werd.[1] Later, toen na de komst van nieuwe groepen een overste kampoudste werd, bleef de kapitein, nu als diens adjudant, het regime bepalen ('ter verontschuldiging moet worden geconstateerd dat er nauwelijks enige discipline onder de mannen heerste'[2]). Er kwam in dat kamp een groot aantal kampbedrijfjes tot stand, 'de gevangenen kregen veel meer voedsel, de ligging was er redelijk, er was meer ontspanning.'[3]

Een tweede van die kampen, Kanchanaburi III, had het nadeel dat er een twee meter hoge schutting omheen liep, zodat men niets van de buitenwereld kon zien – 'dit nu werkte', aldus majoor van Baarsel, 'op sommige mensen zo prikkelend dat ze er half gek van werden.'[4] Men had hier voorts een tekort aan water.[5]

Uit dit kamp werd de groep Knil-krijgsgevangenen na vier maanden naar Kanchanaburi I verplaatst waar men water genoeg had maar bij uitstek geplaagd werd door wandluizen.

In weer een ander kamp, Nakompaton, kwamen alle zieken, invaliden en vervolgens ook de officieren van vijftig jaar en ouder terecht: een ruim kamp van ongeveer een vierkante kilometer met goede barakken (vrijwel zonder wandluizen) waar de keuken elke dag gamellen met voedsel heen liet brengen. 'Zo'n fijne behandeling hadden we de hele krijgsgevangenschap', aldus majoor van Baarsel, 'nog niet gehad . . . We kregen hier . . .

[1] Hamel, p. 181. [2] A.v. [3] A.v., p. 186. [4] J. van Baarsel: 'Onder de Jappen', p. 92. [5] Een luitenant van het Knil, ir. J. A. van Duyvendijk die met een ploeg anderen buiten het kamp in Japanse opslagplaatsen moest werken, wist elke dag de *Bangkok Times* naar het kamp mee te nemen in de dubbele bodem van een rijstton of in een uitgeholde draagbamboe. Hij kreeg die krant van een Thaise dokter. Deze, verraden door zijn Chinese assistent, werd gemarteld en gaf de naam van ir. van Duyvendijk prijs en van deze werd gevergd dat hij de namen zou noemen van diegenen die regelmatig van het vertaalde nieuws in kennis waren gesteld. Vijftien hunner hadden tevoren afgesproken dat zij, als de zaak uitkwam, zich bij de Japanners zouden aangeven. Ir. van Duyvendijk en die vijftien (onder wie de kampoudste, luitenant-kolonel O. van Lingen, en dr. P. J. Koets) werden vervolgens naar Bangkok overgebracht en daar in februari '45 tot enkele jaren gevangenisstraf veroordeeld. De groep werd in juli naar Singapore verplaatst. Een hunner, luitenant-kolonel R. B. van Dijken, bezweek er kort na de bevrijding.

iets beter eten.' Er was ook 'een flinke cantine waar veel bijgekocht kon worden . . . Daags tevoren kon je opgeven of je een varkenscarbonade, een biefstukje, een eitje met spek of een *matasapi*[1] wilde hebben . . . Vergeleken met de spoorlijn leek het hier wel een luilekkerland.'[2] Midden in dat luilekkerland lag overigens een afgesloten barak waarin alle krijgsgevangenen opgesloten waren van wie hetzij in Birma, hetzij in Thailand gebleken was dat zij homosexuelen waren: 'enige tientallen z.g. *mental cases*' ('krankzinnigen'), tekende de majoor aan.[3]

Hij kwam daarna in zijn voorlaatste kamp in Thailand terecht, waar zich met hem ca. drieduizend andere Knil-krijgsgevangenen bevonden – ook hier waren de omstandigheden redelijk. Hetzelfde gold voor zijn laatste kamp: weer in Kanchanaburi, waar de Japanners in januari '45 ca. drieduizend nog in Thailand aanwezige officieren concentreerden (onder hen ca. duizend van het Knil) alsmede een paar honderd minderen voor de corveeën.

Andere Knil-krijgsgevangenen die niet naar Japan werden getransporteerd, hadden het in '44 en '45 in zoverre moeilijker dat zij aan het werk werden gezet – in Thailand niet alleen aan de Birma-spoorweg maar ook aan een nieuwe weg naar Tavoi, in Birma en in het oosten van Thailand aan vliegvelden, en tenslotte ook in Frans-Indo-China waar, soms diep landinwaarts, vliegvelden aangelegd moesten worden door diegenen voor wie men geen scheepsruimte naar Japan had kunnen vinden. In Frans-Indo-China bevonden zich ten tijde van Japans capitulatie ruim elfduizend Knil-krijgsgevangenen, in Thailand ca. een-en-dertighonderd.

Pakanbaroe-spoorweg[4] / *Palembang*

Er was nog een tweede spoorweg die in het *Nanjo*-gebied in grote haast moest worden aangelegd: de Pakanbaroe-spoorweg, die op Midden-Sumatra (zie kaart XV op pag. 635) Pakanbaroe, dat aan de voor kleine vrachtschepen bevaarbare Siak ligt, moest verbinden met Moeara, het beginpunt van de spoorlijn naar Padang. Het was een traject van ca. 220

[1] spiegelei [2] J. van Baarsel: 'Onder de Jappen', p. 106. [3] A.v., p. 109. [4] Wij ontlenen onze algemene gegevens aan de in '82 verschenen studie van H. Neumann en E. van Witsen: *De Pakanbaroe-spoorweg*, alsmede aan de in hetzelfde jaar gepubliceerde derde druk van Henk Hovinga's werk: *Eindstation Pakanbaroe 1944–1945. Dodenspoorweg door het oerwoud.*

km lengte. Over ca. twee-derde van de afstand liep het van Pakanbaroe zuidwaarts, gedeeltelijk door een moerassig gebied waar veel malaria voorkwam, om daarna westwaarts af te buigen en, het dal van een rivier volgend, het Sumatraanse bergland in te gaan. De aanleg van de spoorweg (voor enkelspoor) was al in de Nederlandse tijd overwogen en de Staatsspoorwegen hadden er in '20 een gedetailleerd plan voor opgesteld. Het was toen niet tot de aanleg gekomen omdat de lijn financieel niet rendabel werd geacht. Van dat in '20 opgestelde plan konden de Japanners gebruik maken, zij het dat zij in het bergland, waar het Nederlandse plan voorzien had in de aanleg van drie tunnels, een ander tracé volgden.

Aanvankelijk werden uitsluitend *romoesja*'s aan het werk gezet: ca. vierduizend, die, zoals in het vorige hoofdstuk vermeld, in maart '43 op Java bij razzia's gegrepen waren. Zij en de eersten van ca. achttienduizend andere *romoesja*'s die aan hen werden toegevoegd, begonnen met van Pakanbaroe zuidwaarts een spoordijk op te werpen. Onbarmhartig werden zij door de Japanners opgejaagd. Velen stierven – er was dus voortdurend aanvoer van nieuwe werkkrachten nodig. Van de transporten der *romoesja*'s hebben wij geen beeld, wèl weten wij dat er, afgezien van een aantal transporten uit Belawan (in juni, juli en augustus '44), drie transporten van krijgsgevangenen uit Java zijn geweest: het eerste in mei '44, het tweede in juni, het derde in september (de '*Joenio Maroe*'). Het eerste transport bracht een kleine tweeduizend krijgsgevangenen: Nederlanders, Indische Nederlanders, Britten, Australiërs en enkele Amerikanen, naar Padang (zoals gewoonlijk een afschuwelijke tocht) – vandaar werden zij eerst met de trein naar Moeara en vervolgens met vrachtauto's naar Pakanbaroe gebracht, waar zij in een oud en smerig loodsencomplex van de Nederlandse *Pacific* Petroleum Maatschappij gehuisvest werden. Het tweede transport bracht twaalfhonderd krijgsgevangenen eerst naar Singapore en vervolgens met een kleiner schip naar Pakanbaroe. Van het transport van juni uit Belawan werd op de oversteek naar Singapore het schip door een Britse onderzeeboot tot zinken gebracht; van de ruim zevenhonderd krijgsgevangenen verdronken er bijna honderdtachtig. Het transport aan boord van de '*Joenio Maroe*' kostte, zoals al vermeld, het leven aan ca. vierduizend *romoesja*'s, tweehonderdzeventig Ambonnezen en Menadonezen en ca. dertienhonderdveertig andere krijgsgevangenen. De overlevenden van deze scheepsramp hadden, toen zij aan het Pakanbaroe-tracé terecht kwamen, het grote nadeel dat zij al hun bezittingen waren kwijtgeraakt – zij hadden niets meer bij zich om er bijvoeding mee aan te schaffen.

Ook aan het Pakanbaroe-tracé moest hard worden gewerkt, in de

laatste fase van het werk, in juli en augustus '45, met twee tot drie uur onderbreking, zes-en-dertig uur achter elkaar. Ook hier waren de hulpmiddelen onvoldoende, maar er werd, althans door de Japanners (in tegenstelling tot de Koreanen), minder geranseld dan aan de Birmaspoorweg. In verschillende kampen langs het tracé (er waren er veertien) waren de krijgsgevangenen ondergebracht in primitieve barakken waarin zij op planken sliepen; al die barakken lekten en aan luizen en ratten was geen gebrek. De voeding was, gegeven het zware werk dat moest worden verricht, onvoldoende: veel rijst maar vooral ook veel vlees werd door de Japanse militairen, door de functionarissen van de Mandsjoekwose Spoorweg (die het werk superviseerden) en door de Koreaanse bewakers achtergehouden voor eigen gebruik of voor betaling in natura aan prostituees – de krijgsgevangenen kregen voedsel dat gemiddeld slechts een dagelijkse verbrandingswaarde had van 1 720 calorieën. Er werd dan ook driftig naar bijvoeding gezocht en daarin waren vooral de Ambonnezen en Menadonezen bedreven: 'geboren rimboe-mannen', aldus F. F. E. von Fuchs, een van de geredden van de '*Joenio Maroe*'.

'Zij waren als marechaussees op patrouille in Atjeh en elders in de archipel gewend geraakt aan het leven dat hun ook in de rimboe van Pakanbaroe wachtte. Bovendien hadden zij dit op hun blanke vrienden voor, dat zij zich op de *passars* en in de *kampongs* heimelijk tussen de Sumatranen bewegen konden, zonder dadelijk in het Koreaanse of het Japanse oog te vallen' –

zij werden spoedig 'de *richards* onder de gevangenen'[1] – en dus de enigen die met zekere regelmaat extra voedsel konden kopen. De prijzen in de zwarte handel waren hoog.

Bevoorrecht was ook hier 'de spijkerploeg'; bevoorrecht waren, als in alle kampen, waar en wanneer ook ter wereld, diegenen die met de bereiding van het voedsel te maken hadden, bevoorrecht was hier ook een aantal van de krijgsgevangenen die als eersten in Pakanbaroe I, het kamp bij de plaats Pakanbaroe, waren aangekomen. Dat kamp, aldus C. van Heekeren, 'lag in een moeras en aan een rivier' (de Siak),

'die af en toe buiten haar oevers trad en het kampterrein overstroomde. De barakken waren gebouwd op dijkjes die in het moeras waren opgeworpen en het terrein daartussen was beplant met groenten . . . Een betrekkelijk kleine groep in dit kamp had zich van het begin af weten te handhaven en vormde de aristocratie. Bij elk transport dat 'de baan op' werd gezonden, hadden zij meer van de schaarse

[1] F. F. E. von Fuchs: 'De torpedoramp van de '*Joenio Maroe*', p. 74.

tuinbouwgrond weten te veroveren, zodat op het ogenblik dat ik in het kamp kwam, de groententuin in handen van enkelen was die met prijsafspraken de gehele markt in handen hadden en daar een intensief gebruik van maakten. Ze spraken met afschuw van het verwilderde, armoedige volk dat 'hun' kamp binnenkwam van de frontkampen, zo armoedig dat het niet eens de vastgestelde groentenprijzen kon betalen.'[1]

Door het harde werk, het weinige voedsel en de slechte behuizing werden velen ziek. Bij tijd en wijle gingen bijna allen aan malaria lijden – ca. een derde van alle krijgsgevangenen leed daar chronisch aan. Pakanbaroe II werd het kamp, 'waarheen men', aldus weer van Heekeren, 'kwam om te herstellen, en, in vele gevallen, om te sterven' ('in dit kamp róók je de dood en gelukkig stompte je af'[2]). De andere kampen kenden een ziekenbarak – bekwame en toegewijde artsen en verplegers waren er wèl, maar geen goede instrumenten, geen verbandmiddelen, geen medicijnen. 'Oude lappen', schrijven Neumann en van Witsen,

'dienen als verband. De latex van de rubberbomen wordt als pleister gebruikt. Tropenzweren worden behandeld door ze dagelijks uit te vegen met een nat doekje of ze te laten schoon eten door maden. De maden eten het afgestoten weefsel op. Wie de kans krijgt om in een rivier te komen, laat zijn wond schoon eten door de kleine visjes. Al deze methoden van behandeling zijn erg pijnlijk.'[3]

Het werk vorderde.

Was het omstreeks maart '43 begonnen bij Pakanbaroe, aan het andere uiteinde, bij Moeara, werd pas in maart '45 een aanvang gemaakt met het aanleggen van de baan. Rails was en werd aangevoerd van Malakka en van Java en daar kwam ook het rollend materieel vandaan, aangevuld met vijf locomotieven van de Deli Spoorweg Maatschappij. Zo werkten van maart '45 de werkploegen door het Sumatraanse bergland naar elkaar toe. Zij ontmoetten elkaar begin augustus 1945 – op de 15de was de Pakanbaroe-spoorweg af.

Dat was de dag waarop Japans capitulatie bekend werd, zodat de Japanners van de spoorweg, welks aanleg ca. zeventienduizend *romoesja*'s (vier op de vijf) en bijna zevenhonderd krijgsgevangenen (bijna een op de zeven) had doen bezwijken, geen enkel profijt trokken.

[1] C. van Heekeren: '*De 'Atjeh-party'*, p. 141. [2] A.v., p. 138–39. [3] Neumann en van Witsen: *De Pakanbaroe-spoorweg*, p. 48.

★

Er waren meer punten op Sumatra waar van Java aangevoerde krijgsgevangenen aan het werk werden gezet: in de streek van Palembang moesten vliegvelden aangelegd worden.

Daartoe werden begin november '43 ca. tweeduizend krijgsgevangenen (Nederlanders, Indische Nederlanders en Britten) in Priok ingescheept aan boord van een even oud als vies schip. 'De reis', aldus in zijn aantekeningen een vaandrig,

'is vervuld van wanhoop en ellende. We worden . . . opgeborgen in zes gloeiend hete ruimen zonder de minste ventilatie. Afval van vee is nog aanwezig. De reis is één verschrikking. Drie lange nachten brengen we door met te trachten te slapen. Tientallen mensen hebben geen ligplaats en zitten hier of daar te doezelen. Ons eigen zweet druppelt gecondenseerd van het plafond op ons neer.'[1]

Deze groep werd bij Betoeng, ca. 80 km ten zuidwesten van Palembang, midden in het oerwoud aan het werk gezet om, samen met een onbekend aantal *romoesja*'s, een vliegveld aan te leggen. Er moest hard worden aangepakt en er was te weinig voedsel, zodat zich een voortdurend gevecht ontwikkelde tussen de Japanners die een maximum aan arbeidskrachten eisten, en de aanwezige militaire arts die zijn best deed om zoveel mogelijk zieken in de ziekenbarak te houden – hij had daartoe de gevangenen naar hun lichamelijke toestand in vijf kategorieën ingedeeld. Kategorie 5 waren de zieken, kategorie 4, de 'grens'-kategorie, was, zo tekende Erik K. de Vries in zijn dagboek aan, in vijf onderkategorieën ingedeeld: '*4 a* kòn desnoods naar buiten; *4 b* mòcht nog in het kamp werken; *4 c* mòcht nog in het kamp lichte karweitjes doen; *4 cz* mòcht nog karweitjes doen waarbij je kon zitten; *4 czs* mòcht zittend sisal(hennep)-touw draaien . . .'.[2]

In mei '44 werden ca. driehonderdzestig van de ca. tweeduizend naar Pangkalan Balai, een plaats even ten westen van Palembang, overgebracht om te helpen bij de aanleg van een tweede nieuw vliegveld waarmee eveneens in november '43 een begin was gemaakt – deze groep werd na een jaar van grote ontberingen, waarin velen bezweken waren (het rijstrantsoen daalde tot slechts 80 gram per dag), naar Singapore verplaatst (dat kamp was 'een hemel in vergelijking met Pangkalan Balai'[3]). Anderen

[1] F. B. Nijon: 'Aantekeningen', p. 11. [2] Erik K. de Vries: 'Notities in Japanse krijgsgevangenschap', *De Gids*, 1980, p. 382. [3] F. B. Nijon: 'Aantekeningen', p. 151.

uit de oorspronkelijke groep van ca. tweeduizend bleven, toen het vliegveld bij Betoeng af was, in Palembang en moesten daar zwaar werk verrichten, voornamelijk in de haven. Bevoorrecht waren hier alleen de officieren, ca. tweehonderd: zij deelden de corveeën in en kregen meer te eten – de onderofficieren en manschappen daarentegen verhongerden. Afgezien van diegenen die bij het werk aan de vliegvelden van Betoeng en Pangkalan Balai bezweken (bij het eerste vliegveld weinigen, bij het tweede veel meer), zijn van midden '44 tot augustus '45 in Palembang ca. driehonderdvijftig onderofficieren en manschappen (Nederlanders, Indische Nederlanders en Britten) gestorven[1], velen aan de hongerziekte. Wellicht is het een betrouwbare schatting dat van de ca. tweeduizend in november '43 naar Palembang getransporteerde krijgsgevangenen één op de vier tot vijf is omgekomen.

★

Naar verhouding zijn er nog meer slachtoffers geweest onder de krijgsgevangenen die in april '43 van Java werden overgebracht naar de Molukken en naar Flores, ook alweer om er vliegvelden aan te leggen.

Flores / Molukken

In de laatste negen maanden van '42 konden de Geallieerde luchtmachten van Australië uit nog maar weinig activiteit ontwikkelen, maar begin '43 werd het de Japanners duidelijk dat die activiteit belangrijk zou gaan toenemen en dat meer en meer Amerikaanse, Australische en Nederlandse bommenwerpers doelen in de Grote Oost zouden gaan aanvallen. De vliegvelden die daar in '41 lagen, waren aan de Geallieerden bekend – de Japanners besloten nieuwe aan te leggen: aan de noordkust van Flores bij de hoofdplaats Maoemere (zie kaart XI op pag. 402), bij de plaats Amahai op Ceram (zie kaart XVIII op pag. 716), op het ten oosten van Ambon gelegen eiland Haroekoe en op de noordpunt van Ambon bij Liang.[2]

[1] Er stierf slechts één officier, evenwel aan carcinoom waaraan hij reeds enkele jaren leed. [2] Er lag daar al een klein vliegveld dat belangrijk moest worden uitgebreid.

De voor al deze arbeid aangewezen krijgsgevangenen vertrokken midden april '43 uit Soerabaja.

Wij willen beginnen met de groep die voor Flores bestemd was en die daartoe uit Tjimahi naar Soerabaja was getransporteerd: bijna twee-en-twintighonderd Nederlanders en Indische Nederlanders en twee Britten die bij vergissing aan hen waren toegevoegd. Toen zij uit het kamp in Soerabaja, waar zij na aankomst ondergebracht waren, per trein naar de haven werden gebracht, reed die trein langzaam door de dichtstbevolkte Indonesische wijken en daar 'deed zich iets voor dat velen van ons', aldus een der krijgsgevangenen,

'met verbazing maar ook met grote ontsteltenis vervulde. Langs de spoorbaan, bij de overweg, stonden honderden Indonesiërs, mannen, vrouwen en kinderen, die . . . een oorverdovend gejuich aanhieven; een gejuich dat weldra in een grote scheldpartij ontaardde. Even dachten wij dat dit gehoon en gejoel bestemd was voor onze bewakers . . . maar plotseling, met een schok, drong het tot ons door dat deze demonstratie tegen ons, krijgsgevangenen, gericht was. Zo was het dus. Nauwelijks een jaar nadat wij onze trotse driekleur voor bruut Japans oorlogsgeweld hadden moeten strijken, was de stemming van een gedeelte van de Indonesische bevolking volkomen tegen ons gekeerd.'[1]

Het convooi naar Flores deed er bijna drie weken over – een afschuwelijke tocht, vooral ook doordat talrijke krijgsgevangenen aan dysenterie leden. Aan boord waren voor hen geen geneesmiddelen beschikbaar, op Flores trouwens ook niet. Het eiland had steeds veel malaria gekend en daar ging nu menige gevangene aan lijden.

Hoe het tijdens de arbeid op het aan te leggen vliegveld toeging, is door een der krijgsgevangenen met betrekking tot een 'willekeurige werkdag in de maand augustus van het oorlogsjaar 1943' zo beeldend beschreven[2] dat wij die gehele beschrijving willen citeren.

★

Na 's morgens vroeg gewekt te zijn, worden de krijgsgevangenen naar het vliegveld-in-aanleg gedreven waar zij, in groepen ingedeeld, hun

[1] Aangehaald in J. H. W. Veenstra e.a.: *Als krijgsgevangene naar de Molukken en Flores*, p. 16 (verder te citeren als: Veenstra). [2] Beschrijving in a.v., p. 150 e.v.

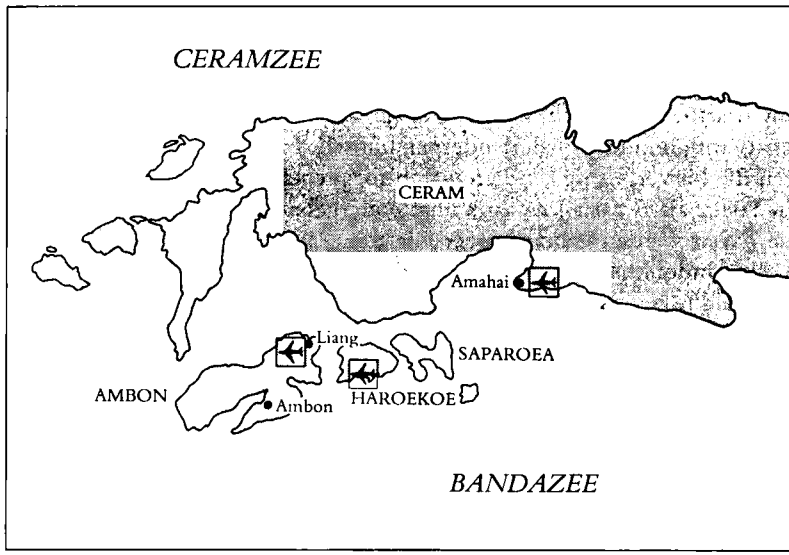

XVIII. De door krijgsgevangenen aangelegde vliegvelden op de Molukken

gereedschap uitgereikt krijgen. Zij beginnen met ca. drie uur lang te werken, opgejaagd door de Koreaanse bewakers, een en ander onder goedkeurend toezicht van de Japanse commandant van het vliegveldcorvee.

'Een langgerekt '*smèèèèè*'[1] kondigt de eerste pauze aan die nauwelijks tien minuten duurt, te kort om te rusten, maar lang genoeg om een haastig gerolde sigaret te smoken. Van dit intermezzo maakt de Japanse corvee-commandant gebruik om te klagen over het werktempo. Hij zoekt ruzie met de Nederlandse corvee-commandant, wie hij verwijt dat het werk niet opschiet. De Nederlandse commandant antwoordt prompt dat hij de jongens tot meerdere spoed zal aanzetten en houdt een demonstratieve toespraak tot de troep. 'Even luisteren, mannen ... Blijf in beweging, al zou je slechts gaten in de lucht slaan. Die smeerlappen kijken immers alleen naar 't resultaat straks. Dus kerels, doe iets. En laat ze voor de rest kapot vallen. Begrepen?' '*Hai!*'[2] schreeuwt de troep in koor.

Ziezo, de Japs zijn tevreden gesteld. Ze begrijpen dat die domme *Oranda*'s[3] nu snappen wat ze bedoelen. Een luide gil, zoveel betekenend als het sein tot opstaan, is voor de mannen het teken om het werk te hervatten ... Er wordt weer

[1] '*Jasoemi!*' betekent 'Uitrusten'! [2] 'Ja!' [3] Hollanders

gewerkt, althans de schijn gewekt alsof. Nog anderhalf uur zwoegen in de zengende hitte. Glimmende lijven in een op-en-neer deinende massa. Met schop en pikhouweel het terrein egaliseren, de aarde van afgegraven heuveltjes naar kuilen brengen. De jongens kijken herhaaldelijk naar de zonnestand. Ze zijn moe en hun magen jeuken van de honger . . . Ze wachten op het hijsen van de rode vlag, het sein tot rust van twaalf tot twee uur. Tijdens deze rust wordt het middagmaal genuttigd. Inmiddels is het eten door de dragers uit het kamp gehaald en in de schaduw van de grote boom aan de rand van de *bush* gebracht.

Eindelijk gaat de rode vlag omhoog.'

Het duurt enige tijd voordat ieder zijn portie heeft.

'De ontevredenen menen dat het eten verdelen niet snel genoeg gaat. Ze vergeten dat ze zelf de oorzaak zijn van het langzame proces. En de corruptie, die z'n vrindjes heeft onder de verdelers en de tellers, zegeviert altijd. Als een ieder wordt geacht zijn portie te hebben gehad, komt de kapitein tot de slotsom dat er zestien porties te veel zijn uitgedeeld. Het komt ook wel eens voor dat een tiental jongens geen eten krijgt. Dat kwaad kan niet uitgeroeid worden zolang de mannen zelf corrupt blijven.

Er wordt nu gegeten, in zittende en staande houding, in clubjes. Hier en daar een solitair, die niets van het *kongsi*-verband moet hebben. Er is geen stoel en geen tafel, geen laken en geen servet, geen glas en geen vingerkom. Het maal wordt genoten met een lepel of simpel met de vijf geboden. Dit is de oerstaat. Eten om de honger te stillen. Smaken doet 't niet en van genieten is dan ook geen sprake. Het voedsel is een maagvulling zonder meer.

. . . Nu is het moment aangebroken voor de waaghalzen. Ze staan op uit hun liggende houding, letten heel nauwkeurig op de uitgestrekte houding van de bewakers, sluipen dan omzichtig weg. Ze steken de startbanen over en vinden in de struiken, diep achterin, de mercantiele vertegenwoordigers van Flores' bevolking. Er wordt een levendige handel gedreven in vis en vlees, eieren en groente, tabak en koekjes. De waar is zeker duur, maar de moeite waard. De mannen ruilen ook hun overtollige hemden en broeken tegen eetwaar. Het risico van hun uitstapje is bijzonder groot. Ze maken 't daarom dan ook niet te lang en keren langs een omweg naar de troep terug. Onverschillig komen ze aanslenteren en zetten zich behoedzaam neer. Gelukkig merken de Japs niets van hun smokkeltocht. Ze sluimeren nog, in het volste vertrouwen dat die domme *Oranda*'s toch niet durven weg te lopen.

. . . Het is twee uur in de middag, Japanse tijd. De rode vlag gaat omlaag en de witte wordt gehesen. De *Oranda*'s staan op, slaperig en onwillig. De godenzonen beginnen weer te schreeuwen '*Lekas! lekas!*'.[1] De corveeleider staat met de handen in de zij en een ontevreden trek glijdt over zijn glimmend gezicht. De

[1] 'Vlug! vlug!'

Nederlandse commandant spoort de groep aan tot haast.

De Flores-zon, op haar hoogtepunt nu, overgiet het ganse toneel met een schelle en prikkende hitte. De uitstraling van de grond is voor hen die geen schoeisel hebben, een ware kwelling. De gekromde ruggen glimmen van het zweet dat gretig door alle poriën een uitweg vindt. De lucht trilt in de witgrijze hel. Het is bladstil, geen zuchtje wind ter afkoeling. De stemming daalt.

... Het is nu drie uur. Nog twintig minuten sjouwen en dan komt er weer een korte pauze van tien minuten. Deze spanne tijds is ongeveer toereikend om een haastig gerolde shag op te roken. Er wordt gehold naar de enige boom in de omtrek en een paar hoog opschietende struiken, in wier armzalige schaduw nog enigszins beschutting tegen de felle zonnestralen mogelijk is. Als weer het sein tot werken wordt gegeven en iedereen zich opmaakt om opnieuw een zweetbad te ondergaan, komt eindelijk de wind opsteken. Eerst met flauwe rukjes, dan krachtig, zeewaarts waaiend. De wind wordt begroet met vreugdekreten, want hij is ieders vriend en hier een levensbehoefte.

Een hoerageroep, een luid gebrul. Haastig verzamelen van de werktuigen. Het einde van de werkzaamheden voor deze dag. Eindelijk. Aantreden. Rechts richten. Nummeren. Afmars. Onderweg wordt even gestopt om de gereedschappen in te leveren.

Als de mannen naar het werk gaan, zit er een moedeloze gang in. Als ze naar het kamp terugkeren, zit er pit in hun lopen en kunnen zelfs de Japs het tempo nauwelijks bijhouden. De troep staat nu op de weg voor het kamp. Aan de wacht wordt gemeld dat er geen bijzonderheden zijn. Enkele schildwachten komen tellen en fouilleren. 'De Slome' is wachtcommandant en zijn korporaal van aflossing is 'De Bolle Sadist'. Ze hebben een van de werkers te pakken, die stram in de houding bedremmeld voor zich uit staat te staren. De Jap die hem fouilleert, vindt twee eieren in zijn achterzak. Hij dient de jongen een klinkende oorvijg toe en vraagt hem naar de herkomst. De zondaar antwoordt met een benepen stem dat hij ze gekocht heeft. De Jap geeft hem een venijnige scheentrap en schreeuwt: '*Bakajaro! Tida bagoes!*' [1]

De overtreder zwijgt en kijkt naar de grond. Dan krijgt hij bevel uit het gelid te treden en voor de wacht te komen. Als 'De Slome' hoort aan welk strafbaar feit de *Oranda* zich schuldig heeft gemaakt, ontsteekt hij in een hevige woede en snauwt hem toe: '*Bakajaro! Bamboe motte koi!*' [2] De jongen mag zelf een bamboestok uitzoeken, een dikke natuurlijk. De stok wordt uit zijn handen gerukt en 'De Slome' rost hem daarmee af. De jongen kreunt van de pijn. Uit vier open wonden aan zijn gezicht en borst stroomt bloed. Dan beveelt 'De Slome' de tolk te halen. Als deze zich gemeld heeft en de toedracht van de affaire te horen krijgt, laat 'De Slome' bekend maken dat de eerstvolgende overtreder zal worden doodgeranseld. Voor deze keer wil 'De Slome' nog genadig zijn. Hij slaat de jongen nog enkele malen in zijn gezicht en geeft hem een trap na. Hiermee

[1] 'Stommeling! Je deugt niet!' [2] 'Stommeling! Haal een stuk bamboe!'

eindigt het incident en de hoornblazer kan het deuntje van de afslag blazen. '*Wakare!*'[1] De troep rent en holt het kamp binnen. Het is bijna half zes. Er mag nu gebaad worden.'

Niet alle gevangenen waren in staat dit dagelijks werk vol te houden. De rantsoenen waren gering en konden niet in voldoende mate aangevuld worden. Velen werden ziek. Met hen hadden de Japanse militairen en de Koreaanse bewakers geen enkele consideratie: wie ernstig ziek werd, moest de eerste weken in een apart kampgedeelte in de openlucht neergelegd worden, blootgesteld aan weer en wind; de meesten stierven dan – primitieve ziekenbarakken kwamen er pas later. Humaan daarentegen trad één Japanner op, een sergeant-majoor, onder wiens verantwoordelijkheid ca. driehonderd gevangenen op ca. 60 km afstand van het hoofdkamp moest werken. 'Men heeft het daar', tekende in september in het hoofdkamp mr. C. Binnerts in zijn dagboek aan[2], 'zeer goed: behoorlijk eten en er wordt nauwelijks geslagen'; de sergeant-majoor had bovendien, 'en dat is uiterst belangrijk, de Hollandse leiding verschillende dingen over het verloop van de oorlog verteld.'[3]

Anders dan dat deel van de inwoners van Soerabaja dat de krijgsgevangenen honend had bejegend, getuigden de inheemsen op Flores (wij herinneren er aan dat ongeveer de helft hunner katholiek was) van medeleven. Een krijgsgevangene die mèt anderen in de bergen in het binnenland met een vrachtauto bamboe had moeten ophalen, schreef in zijn dagboek: 'De bevolking was spontaan vriendelijk en overal werden we toegewuifd. Als er enigszins kans op was, werden allerlei vruchten op de laadbak gegooid . . . Persoonlijk heb ik de bevolking van dit eiland bijzonder moedig gevonden en trouw'[4] – het kan zijn dat de verwachting, bij die bevolking hulp te zullen vinden, er in mei '43 een van de krijgsgevangenen toe bracht te vluchten. Op ca. 40 km afstand van het hoofdkamp werd hij na een week gepakt; de Japanners schoten hem dood.

Het vliegveld bij Maoemere was in oktober '43 voor gebruik gereed;

[1] 'Inrukken!' [2] C. Binnerts: '*Alles is in orde, heren . . .!*', p. 67 (16 sept. 1943). [3] Daar wist men blijkbaar in het hoofdkamp niets van. Mr. Binnerts die de administratie van de ziekenbarak bijhield, schreef in september dat er tal van geruchten de ronde deden, 'die met het uur onwaarschijnlijker vormen gaan aannemen: de Engelsen zijn in Scheveningen geland en bedreigen via Holland al het hart van Duitsland' (a.v.). Het is mogelijk dat de Japanse sergeant-majoor had medegedeeld (en dat ook tot die ziekenbarak was doorgedrongen), dat Italië had gecapituleerd. [4] Aangehaald in Veenstra, p. 164–65.

nadien werd het afgewerkt en werden nog twee kleine vliegvelden aangelegd. Toen al dit werk was verricht, waren op Flores van diegenen die in leven waren gebleven, nog slechts ca. negenhonderd tot arbeid in staat; zij werden in juni, augustus en september '44 naar Batavia gevoerd, vanwaar velen hunner spoedig doorgezonden werden hetzij naar Padang (met de '*Joenio Maroe*'), hetzij naar Singapore. Eerder al, nl. in januari en mei '44 waren de zieken en zwakken in twee transporten naar Java gebracht – de ergste patiënten mochten in Batavia in een ziekenhuis worden opgenomen.

Op 19 september '44 waren uit het Flores-transport tweehonderdzestien krijgsgevangenen overleden (een op de tien) – hoevelen na die datum nog zijn bezweken, is niet bekend.

★

Van de drie transporten naar de Molukken bestond één (dat naar Liang op Ambon) uitsluitend uit Britten: ruim duizend, één (dat naar Amahai op Ceram) bijna uitsluitend uit Nederlanders en Indische Nederlanders: eveneens ruim duizend (plus vijf Britten), en droeg het derde (dat naar Haroekoe) een gemengd karakter: ruim zeventienhonderd Britten en driehonderdvijf-en-veertig Nederlanders en Indische Nederlanders.

Al deze krijgsgevangenen gingen op 18 april '43 in Soerabaja aan boord van vier Japanse schepen die om te beginnen vier dagen bleven liggen: een beproeving op zichzelf. Op de 22ste voeren zij weg. De krijgsgevangenen, in de als steeds smerige ruimen opeengepakt, kregen weinig te eten en de dysenterie die zich al in de kampen te Soerabaja had voorgedaan, nam tijdens het zeetransport een virulente vorm aan. Na een week varen werd Ambon aangedaan. De voor Liang bestemde groep ging daarheen op mars, de twee andere groepen moesten de vier schepen lossen, voorzover zij lading voor Ambon aan boord hadden. Nauwelijks was dit werk voltooid, of de voor Amahai en Haroekoe bestemde krijgsgevangenen werden weer aan boord gebracht van drie van de vier schepen die de volgende ochtend Ceram bereikten; ook hier moesten tal van goederen aan de wal gebracht worden. Zij moesten eerst uit het ruim in prauwen worden geplaatst en dan aan de wal over een afstand van ca. 800 meter naar een opslagplaats gedragen. Geen rust werd gegund voordat dit werk voltooid was; het nam zes-en-dertig uur in beslag. 'Langs de gehele . . . transportweg', aldus een der officieren,

'stelden zich Japanners op, voor deze bijzondere gelegenheid uitgerust met zwiepende rotans, bamboelatten of dikke houten stokken. Gedurende de zes-en-dertig uren lossingsarbeid werd van dit ranselmateriaal veelvuldig gebruik gemaakt en waar ook maar een witte slaaf het waagde wat langzamer te lopen, kondigde een zwiepende, striemende slag aan dat Nippon erop gesteld was, de schepen zo snel mogelijk gelost te krijgen.

... De eerste gevallen van volkomen uitputting werden als niet serieus beschouwd. Emmers water werden over de neergevallen zwoegers uitgestort en de rotan werd op terzake kundige wijze gehanteerd. In flarden geslagen kuiten, rauw geslagen ruggen waren het gevolg. Soms gelukte het een uitgeput neergevallen slachtoffer een paar honderd meter met zijn last voort te ranselen, maar na vier-en-twintig uur begrepen de Japanners zelf, dat er niet gesimuleerd werd en dat de physiek zwakkeren veelal een collaps nabij waren. Men liet hen tijdelijk met rust, doch ten koste van de sterkeren die thans in nog sneller tempo en met nog zwaardere lasten het aandeel hunner zwakkere makkers moesten overnemen. Ook dat begrepen de naar adem snakkende en van pure uitputting langs de transportweg overgevende uitvallers en zodra zij maar even konden, stonden ze op en schaarden zij zich waggelend en struikelend, met doffe ogen en verbeten gezichten, in de rij der zwoegers om het lot hunner sterkere makkers te helpen verlichten, voorzover hun dat nog mogelijk was.

Na zes-en-dertig uur kwamen de laadprauwen met volkomen uitgeputte laadploegen, die het in de smoorhete ruimen nog extra hard te verduren hadden gehad, aanvaren en dat betekende, dat dan toch eindelijk de bodem der transportschepen was bereikt. Gegeten is er gedurende deze zes-en-dertig uur durende titanenarbeid niet. Gedronken werd slechts heel weinig.'[1]

Drie dagen later voeren van de schepen die Amahai hadden bereikt, twee naar Haroekoe door en dit werd het derde eiland waarop de krijgsgevangenen eerst als lossers en sjouwers moesten optreden.

Aangezien de groep te Amahai later naar Haroekoe is overgebracht en nog later samen met de groep van Haroekoe naar Ambon is getransporteerd, willen wij deze volgorde aanhouden dat wij eerst beschrijven wat te Amahai, vervolgens wat op Haroekoe en tenslotte wat op Ambon is geschied.

Te Amahai is vier maanden gewerkt: begin september '43 kwam er het vliegveld gereed. Toen waren van de duizendzeventien krijgsgevangenen

[1] A.v., p. 35–36.

acht-en-twintig bezweken (omstreeks een op de zes-en-dertig). Bovendien had het verblijf te Amahai nog aan drie anderen het leven gekost die, twee weken na aankomst, gevlucht waren. Drie dagen later werden zij op slechts enkele kilometers van het kamp gepakt. Zij en enkele anderen die van hun vlucht weet hadden gehad, werden door de *Kenpeitai* gemarteld. Een van de drie vluchtelingen overleed, de twee anderen werden samen met nog een vierde krijgsgevangene onthoofd, maar pas in oktober toen de groep als geheel naar Haroekoe werd verplaatst.

Bij de aanleg van het vliegveld werd door de gevangenen naar vermogen gesaboteerd – bouwkundigen onder hen hadden daarvoor de nodige aanwijzingen gegeven. Zo vulden zij de wallen van de vliegtuig-*pens* op met los gruis en lieten zij uit de directietoren enkele essentiële steunbalken weg en uit de voor de Japanners bestemde overdekte schuilloopgraven alle randsteunbalken. 'Later', aldus een van diegenen die bij die sabotage betrokken waren,

'hebben wij in Liang gehoord wat er in Amahai van het vliegveld althans na het eerste Geallieerde bombardement is overgebleven. Bij de directietoren viel een bom op ca. 30 meter afstand, doch dit was voldoende om de twaalf meter hoge toren als een kaartenhuis in elkaar te doen zakken. Van de Japanse schuilplaatsen . . . bleef niet veel meer over dan wat zandhopen waar wat balken uitstaken, de vliegtuig-*pens* vlogen als grote zandtaarten uit elkaar.'[1]

Het was een uitzonderlijk feit dat in het kamp te Amahai Koninginnedag mocht worden gevierd: een half uur vóór het Japanse appèl mochten de krijgsgevangenen voor een eigen appèl aantreden. De kampoudste en zijn plaatsvervanger, kapitein R. Korteweg, hielden elk een toespraak. Korteweg noemde koningin Wilhelmina 'een voorbeeld, waaruit wij kracht putten, omdat wij beseffen dat het niet zo lang meer kan duren dat de schone spreuk '*Luctor et Emergo*' bewaarheid wordt'; hij wenste de vorstin 'kracht, gezondheid en een lang leven' toe.[2] 'Na afloop van mijn speech', aldus Korteweg,

'zongen wij voor het eerst in zeventien maanden ongestoord uit volle borst de twee welbekende coupletten van ons schone volkslied en wij schaamden ons niet voor onze tranen. Dan een donderend 'hoezee!' op de koningin. Daarna een indrukwekkende stilte en toen, de grootste verrassing voor ons allen, toen speelde buiten het kamp een Ambonnees fluitorkest het Wilhelmus, juist toen de morgenzon boven de kim was verschenen.

[1] A.v., p. 139. [2] Veenstra, p. 156.

Onbegrijpelijkerwijs lieten de Japanners ons verder de gehele dag met rust. 's Middags waren wij in de gelegenheid, in een geïmproviseerd openlucht-theater een 'Oranje-voorstelling' te geven.'[1]

Vijf dagen later, 5 september, was het weer feest, nu een Japans: het vliegveld was klaar. 's Middags vonden tal van sportevenementen plaats waaraan krijgsgevangenen en inheemsen mochten deelnemen. Van de ploegwedstrijden waren, aldus J. H. W. Veenstra[2],

'de krachtmetingen Nederland versus Japan het opwindendst. Vooral het touwtrekken tussen de beide naties doet het ondervoede deel tot de bodem van de overgebleven krachten gaan. Nederland wint onder het uitgesproken motto: 'liever een breuk of beroerte dan verliezen!'. De Japanse ploeg loopt er een fikse uitbrander door op.'[3]

Omstreeks zes weken later werden de overlevenden van de Amahai-groep naar Haroekoe overgebracht.

★

Zoals eerder vermeld, waren op Haroekoe in eerste instantie ruim zeventienhonderd Britten en driehonderdvijf-en-veertig Nederlanders en Indische Nederlanders ontscheept. Er waren toen onder hen ca. honderdzestig dysenterie-patiënten. Allen kwamen terecht in barakken die niet alleen te klein waren maar ook lukraak waren gebouwd: er groeiden struiken in, cocospalmen staken door de daken, de afdekking deugde niet, britsen ontbraken en het complex, waar een stroompje doorheen liep, had geen afwatering zodat het bij zware regenval één modderpoel werd en het water op verscheidene plaatsen door de barakken liep. Deze levensomstandigheden verhinderden de Japanse kampcommandant, een luitenant, en zijn sergeant, 'Bamboe-Mori', niet om zware corveeën op te leggen: twaalfhonderd man moesten onmiddellijk beginnen met de

[1] R. Korteweg: 'De 1 000 van Amahai' (1946), p. 19 (IC, 28 919). [2] Aangehaald in Veenstra, p. 158. [3] Er werden die middag ook door de inheemsen evenementen georganiseerd. Daarbij, aldus Veenstra, 'biedt een spelletje van kinderen in schooluniform nog een sprekend facet. Zij zijn op een gegeven moment in vier groepen verdeeld, onderscheiden door een rood, een wit, een blauw en een oranje lint. En merkwaardigerwijs wint laatstgenoemde groep alle spelletjes!' (a.v.).

aanleg van het vliegveld – moeilijk werk omdat hier (dat was ook bij Liang op Ambon het geval) een gebied vol koraalrotsen moest worden geëgaliseerd zodat een startbaan zou ontstaan: die scherpe rotsen veroorzaakten verwondingen en die verwondingen werden tropenzweren. Van meet af aan waren er velen die niet de kracht hadden zich naar het werk te slepen. Het gevolg was dat de compagniescommandanten der krijgsgevangenen bij elkaar geroepen werden en door Mori, in aanwezigheid van de Japanse luitenant, met een stok afgeranseld. De Britse en Nederlandse militaire artsen verloren de bevoegdheid om krijgsgevangenen ongeschikt voor corvee te verklaren – dat ging nu een Koreaanse soldaat doen die alle barakken afliep en een ieder die hij tot arbeid in staat achtte, met stokslagen naar het werk joeg.

Een der Nederlandse artsen, dr. R. Springer, heeft een dagboek bijgehouden. Geven wij, zijn aantekeningen citerend, een beeld van de wanhopige situatie waarvoor hij kwam te staan, dan zijn wij er van overtuigd dat dat beeld geldigheid heeft voor zijn collega's op Haroekoe en op vele andere plaatsen waar medici machteloos moesten aanschouwen hoe de Japanner mannen die kort tevoren nog een normale gezondheid hadden genoten, ellendig te gronde liet gaan. Geschiedschrijving dient de lezer in staat te stellen, het verleden te 'zien' – verslagen van ooggetuigen kunnen daartoe een wezenlijke bijdrage leveren als zij van voldoende als het ware visionaire kracht zijn; voor *dit* verslag geldt zulks in hoge mate.

Dr. Springer:

'*10 mei 1943* – Conferentie gehad met de Japanse dokter Sjimada. Hij ziet de moeilijkheden wel in: '*Als Doctor ich verstehe, aber als Offizier nicht.*' Hij kan weinig medewerking verlenen wegens de oorlog. Voor ons lijkt de toestand hopeloos, volkomen uit de hand gelopen. Momenteel vierhonderd kwartierzieken en een honderdvijftig patiënten, die we eindelijk in een barak hebben kunnen verzamelen.

Eén uur na de conferentie met de arts werden alle kwartierzieken door de Japanners onder leiding van de Japanse onderofficier *goenso*[1] Mori gecontroleerd. Veertig hiervan worden, met hulp van slaag en trappen, met een bamboe tot werken gedwongen. Verscheidene officieren worden eveneens afgeranseld, omdat zij geen kans hebben gezien om twaalfhonderd man te verzamelen voor werk op het vliegveld.

12 mei 1943 – Momenteel hebben we ongeveer zeshonderd patiënten in dit kamp, waar tweeduizend mensen zijn gelegerd.

[1] sergeant

Steeds meer dysenterie en diarrhee. De toestand in de dysenterie-barak is abominabel. Gebrek aan water en aan de mogelijkheid de uitgedroogde mensen thee te verstrekken in voldoende hoeveelheid. De zieken lijden afschuwelijk en de verplegers en de artsen hebben een zeer zware taak, des te erger, omdat er zo weinig effectief kan worden gedaan. Steeds last met de verlichting in de nacht. Dagenan, van Japans fabrikaat, hebben we slechts in een hoeveelheid van vierhonderd tabletten voorhanden, terwijl wij er duizenden nodig hebben. De zieken blijven buiten de barakken in de modder liggen omdat er onvoldoende blikken voor ontlasting aanwezig zijn. Teneinde de bevuiling in de barakken te voorkomen blijven ze in de openlucht. De verontreiniging van het kampterrein is onbeschrijfelijk en het is een hopeloze strijd tegen deze voortschrijdende epidemie. Deze is des te gevaarlijker omdat de mensen ondervoed zijn en uitgedroogd, door onvoldoend voedsel en onvoldoend vocht. De dysenterie is naar onze mening niet een virulente vorm, doch de veel te geringe weerstand zal ongetwijfeld nog slachtoffers tot gevolg hebben. Desalniettemin eisen de Japanners steeds twaalfhonderd man op voor het buitenwerk op het vliegveld en zo nodig wordt dit aantal bereikt door het inschakelen van kwartierzieken. Hiervan worden dagelijks velen teruggezonden daar ze eenvoudig niet meer kùnnen.

17 mei 1943 – De dysenterie neemt in omvang toe en lijkt nu toch ernstiger te worden. Mensen, die 's avonds ziek worden, hebben de volgende ochtend 15 tot 20 maal dunne ontlasting met bloed en slijm en dit verandert al snel in uitsluitend bloed en slijm.

De vliegenplaag is verschrikkelijk. In de barakken hoort men naast het gekreun en gehik der doodzieke mannen een voortdurend gegons van miljoenen vliegen, maden kruipen over de bevuilde slaapplaatsen en over de uitgeputte zieken. Het weinige, dat de verplegers kunnen doen, wordt door de mensen dankbaar aanvaard, doch is ten enenmale onvoldoende voor effectieve hulp. Als het weer niet spoedig omslaat, zal de epidemie in omvang nog veel meer toenemen.

18 mei 1943 – De epidemie gaat verder. Alle medicijnen zijn nu op, ook de norit.

Volgens de Japanners is het onze schuld dat de mensen overlijden, daar wij tot nu toe geen medicijnen hebben aangevraagd. Reeds op de boot hebben we aangedrongen op medicijnen en gewezen op het grote gevaar van een dreigende epidemie. Weliswaar gebeurde dit alleen bij de medische *goenso*, doch dit was alleen mogelijk, omdat we geen contact kregen met een Japans medicus. Ook was het in die tijd niet mogelijk, contact met een Japans officier te krijgen. Wij hebben medicijnen aangevraagd, in tweevoud ingediend en zelfs getypt. Tot nu toe echter niets ontvangen, hoewel déze aanvraag is ingediend via de Japanse medicus.

20 mei 1943 – De dysenterie neemt steeds in omvang toe en daarnaast de verschijnselen van avitaminose. Bij vele patiënten zien wij grote zweren in het mondslijmvlies en op de amandelen. Bij twee mensen heeft dit zich ontwikkeld tot grote, stinkende zweren met sterke zwelling van de wang: een *noma*. De situatie is naar onze mening totaal uit de hand gelopen. Wij kregen nu iets meer

voedsel, doch dit is voor de gezonden nog veel te weinig en voor de ernstige dysenterie-mensen fout van samenstelling. De houding van vooral de Engelse gevangenen wordt onbeschofter tegenover hun officieren. Van enige discipline is in het kamp nagenoeg geen sprake, er wordt veel gescholden en veel gestolen.

21 mei 1943 – Er is nog onvoldoende water voor de uitgedroogde mensen, het algemene beeld in de dysenterie-barakken blijft verschrikkelijk en wordt met de dag erger. De waterrijstpap is niet te eten, de patiënten doen hun best wel, doch braken het uit. De soep of wat hiervoor doorgaat ziet er onsmakelijk uit. Het is te begrijpen, dat men, bij de reeds bestaande hardnekkige tegenzin tegen het eten, geen kans ziet om dit alles binnen te houden.

Wij worden wanhopig; niets mogen we zelfstandig regelen, voor elke maatregel, die wij nodig achten, moet de Jap om toestemming verzocht worden. We hebben geen contact met de Japanse medicus, onze voorstellen schijnen feitelijk uitsluitend door Mori te worden beoordeeld.

23 mei 1943 – Het blijft een hopeloze situatie en daarbij komt, dat er onder de gezonde mensen weinig lust bestaat om voor hun elfhonderd zieke medemensen iets extra's te doen. De watervoorziening en de voedselvoorziening zijn nog steeds onvoldoende en dat is zeker voor een deel te wijten aan de kampbewoners. Het moet toch mogelijk zijn om in de keuken wat aandacht aan de diëten te schenken. We hebben echter niet te klagen over de medewerking van onze hospitaalhelpers. Hun aantal is nu tot twee-en-zestig man uitgebreid. Het merendeel hiervan is ongeschoold, doch er valt zoveel te doen om de zieken iets te helpen, dat wij al erg blij zijn, dat we voor deze uitbreiding tenminste toestemming hebben gekregen.

24 mei 1943 – De toestand in de ernstige barakken is afgrijselijk. De zieken kunnen onvoldoende gewassen worden wegens watergebrek. Ze liggen in hun en andermans ontlasting. Ze zijn te uitgeput om tijdig bij een pot te komen of om hierop te wachten. De situatie is niet bij te houden. Vanzelfsprekend wordt dit door de Japs op onze hals geschoven: '*You are killing your own people.*' De schatting van de artsen van het aantal doden dat wij moeten verwachten, voordat de epidemie is geëindigd, varieert nog van vijftig tot vierhonderd.

31 mei 1943 – De situatie is buitengewoon ernstig en we merken niets van de daadwerkelijke medewerking van de Japanse artsen waar we zo op gehoopt hadden. Zij willen alles zelf reguleren, ook het dieet van de zieken, doch deze mensen kunnen toch niet dag-in-dag-uit op rijstepap blijven leven? Hun zienswijzen verschillen hemelsbreed van de onze. De herstellenden lijden onder een chronisch hongergevoel, we kunnen niets extra's voor hen krijgen en geleidelijk zien we een toeneming van de avitaminosen en van de extreme vermagering. Men krijgt hier het gevoel van moord op grote schaal.

Vrij veel mensen gaan sterk achteruit in hun gezichtsveld. De '*blurred vision*' die we in Soerabaja zagen, gaat hier over in totale blindheid. Sommigen hebben zweertjes op het oog, zeer pijnlijk en wel toe te schrijven aan vitaminegebrek. Omdat zij niets meer kunnen zien, kunnen ze niet meedoen aan het vliegenvangen. Iedere patiënt, hoe ziek ook, moet vliegenvangen, anders krijgen ze geen

eten! Het is hartverscheurend om de skeletten van deze jonge kerels binnen de barak of buiten te zien zitten met een geïmproviseerde vliegenklapper in de ene hand en een zakje om de dode beestjes in te doen, in de andere hand.

1 juni 1943 – . . . De herstellende gevangenen zwerven door het kamp en om onze barakken in de hoop, ergens een hapje eten te krijgen of desnoods te stelen. Het is voor artsen en verplegers zenuwslopend om in dergelijke omstandigheden te werken. Hier is sprake van een *struggle for life* in de meest droevige zin des woords en het is geen wonder, dat het moreel met de dag achteruitgaat. In de barakken tracht men zich, vóórdat een zieke is overleden, reeds meester te maken van de weinige kostbaarheden zoals kledingstukken of dekensresten. Voordat de mensen hun eten mogen hebben, moeten ze 25 vliegen hebben gedood.

2 juni 1943 – . . . Het verplichte vliegenvangen is gestegen tot 100 stuks! Als men 200 vliegen heeft gedood, kan men een ei krijgen dat door Mori geschonken wordt!

Het rantsoen wordt op bevel van de Japanners vandaag van 500 gram rijst teruggebracht op 300 gram. Er wordt immers onvoldoende gewerkt! Het zout wordt van 30 gram teruggebracht tot 20 gram.

3 juni 1943 – In de nacht nog niemand overleden! Buning[1] heeft nu eindelijk gedaan gekregen, dat we wat *pisang* . . . en . . . groenten voor de zieken mogen gebruiken. Hij heeft zelfs twee geiten kunnen kopen. Sinds deze gedenkwaardige gebeurtenis heeft hij de bijnaam van 'de *hadji*' gekregen. Om zoiets van de onberekenbare Japanners gedaan te krijgen moet men toch een speciaal soort instinct hebben om op het juiste moment een poging te wagen. Het doet wel wonderlijk aan, dat de keuken hieruit slechts voor honderd mensen een halve mok soep wist te maken. De moeilijkheden zijn nu zó toegespitst met de keukenleiding, dat Buning uit naam van de artsen en dertienhonderd patiënten heeft geëist, dat de leiding daar aftreedt. Dit is na overleg met de Engelse kampcommandant dan tenslotte geschied.

. . . *7 juni 1943* – De mortaliteit neemt wel snel toe, nu echter niet zozeer wegens de dysenterie, doch wegens totale uitputting en extreme vermagering. Het is verschrikkelijk om te zien hoe deze jonge mensen afzwakken. Tot het laatste toe slepen ze zich voort naar de blikken om zoveel mogelijk te voorkomen, dat ze hun slaapplaatsen bevuilen met ontlasting. In latere stadia loopt alles over de *baleh-balehs*[2], er is geen controle meer. Alles is water, gemengd met slijm, soms alleen zuiver bloed.

Ze zijn dan te zwak om iets zelf te kunnen doen en moeten zo goed en zo kwaad als dit gaat, door de overwerkte verplegers schoon worden gemaakt. Dit moet dan gaan met te weinig water en geen handdoeken of fatsoenlijke lappen. De geest wordt troebeler; velen krijgen een gevoel van welbevinden, voelen zich

[1] Een collega-arts, 'die', aldus een mede-gevangene, 'zowel door zijn houding tegenover de Jap als door zijn plichtsbesef een ieders bewondering afdwong.' (H. A. van Deinse: Verslag (7 mei 1947), p. 4 (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXII, 45, 177)). [2] ligplaatsen

beter worden, geven te weinig keren ontlasting op, raken soms gedesoriënteerd, hebben heerlijk gegeten, enz. Hierna zijn ze niet meer aanspreekbaar en krijgen ze een soort rustig delirium waarna het einde spoedig komt. De sterfte tengevolge van dit soort uitputtingstoestand zal die van de dysenterie naar onze mening verre overtreffen. De mensen, die in deze toestand verkeren, zijn niet meer te redden, zelfs al hadden we nu vitamine-preparaten en al hadden we nu voldoende eiwitvoeding.

11 juni 1943 – . . . Meer en meer komen er klachten bij de mensen, die duidelijk wijzen op een algemene aandoening van het centrale zenuwstelsel. De al lange tijd bestaande klachten van pijnen en slappe gevoelens in de benen breiden zich nu uit over de onder- en bovenbuik. Zonder uitzondering wordt hier een gespannen gevoel aangegeven, dat zich als een gordel over de buik verspreidt. Herhaaldelijk geeft men hier ook erge pijn bij aan. Dit zijn klachten, die wel op een aandoening van het ruggemerg wijzen, zoals bekend is bij een B-2 avitaminose. Verschijnselen van zenuwontsteking in de armen komen nu regelmatig voor. Oedemen, zwellingen van armen en gelaat, buiken, die opgezet zijn door vele liters vocht en de ademhaling belemmeren, enorm opgezette benen tengevolge van onderhuidse vochtophopingen, waardoor kleinere barsten in de huid optreden waaruit vocht loopt – alle mogelijke symptomen, die bij alle soorten van avitaminosen worden beschreven, zijn hier aanwezig. Hierdoorheen lopen dan de verschijnselen van grote eiwittekorten.

De huidverschijnselen als gevolg van de pellagra[1] zien we dadelijk optreden, zodra men wat lange tijd in het zonlicht is geweest. Daarnaast neemt de schurft toe, met complicaties door de optredende huidinfecties. Wat doen we hier tegen, zonder medicijnen, slechte voeding, geen zalven, geen verbanden, geen vitamine-preparaten, geen eiwitten? De zieken weten deze situatie natuurlijk en het is wonderlijk te zien, dat ze toch de hulp van de artsen en de verplegers waarderen!

De patiënt, die destijds een wervelfractuur heeft opgelopen na een val in het ruim van ons schip, moet nu ook aan het werk van de Japanse arts. Als bewijs, dat hij genezen was, kreeg hij een trap in de rug.

. . . *14 juni 1943* – . . . Heden kwam een jong Japans arts, die doorgaat voor een patholoog-anatoom. Hij zal enige obducties verrichten bij de overleden patiënten, zo mogelijk twee per dag. Collega Bryan en ik hebben hem in de loop van de middag rondgeleid en al spoedig kwam de Japanse arts Isjii met de kampcommandant zich bij ons voegen. Deze laatste beide heren schenen wel genoegen te hebben in het drukken van putten in de gezwollen onderbenen van de beri-beri-patiënten. Het gaf tenminste aanleiding tot veel gelach. Zij zijn niet in de ernstige barakken geweest. Misschien dat die toestanden daar hen tot andere gedachten zouden hebben gebracht: de ontstellende vervuiling, die daar heerst, de grote wonden van de doorgelegen patiënten op de harde *baleh-baleh*, waarin honderden vliegenmaden krioelen, het gehik van de stervenden, de stank van

[1] een vorm van avitaminose.

urine en ontlasting, hier is menselijk lijden, dat geen pen goed kan beschrijven.[1]

16 juni 1943 – Eindelijk wat medicijnen ontvangen, helaas niet datgene, wat wij zo nodig hebben. Slechts ongeveer 11 kilogram Engels zout, enige honderden tabletten rivanol, 70 ampulles vitamine B-1 van 1 000 eenheden en 1 500 tabletten B-1 van 25 eenheden. Dit alles is nog niet genoeg voor één dag om daarmede de patiënten van de twee erge barakken te behandelen!

Is hier nu onmacht, of onwil?

21 juni 1943 – . . . De oogklachten nemen eveneens toe in het zonlicht; men bedenkt de vreemdste vormsels voor de ogen om het storende zonlicht uit te sluiten: er zijn mensen die bamboekokertjes, waarin centraal een opening is gemaakt, voor de ogen binden om zo nog iets te kunnen zien als ze buiten rondlopen.

. . . *24 juni 1943* – Is voor barak I weer een slechte dag; storm en regen joegen 's nachts door het dak. De patiënten werden doornat en zaten 's morgens doodmoe op de enkele droge plekjes zo dicht mogelijk op elkaar. Hiertussen lagen de stervenden en delirerende mensen, waardoor het geheel een onbeschrijfelijk chaotische indruk maakte. De hele barak stinkt weer naar dysenterie-ontlasting, die op tal van plaatsen op de *baleh-baleh*, gangpaden en dekens van de patiënten ligt. De spaarzame verlichting woei uit. Alles moest in het pikkedonker gebeuren. Wat dit van de zieken en van de verplegers eist, kan men zich heel moeilijk indenken!'[2]

Dit zijn aantekeningen uit een periode van zes weken, lopend tot 24 juni. Een maand later was de situatie niet verbeterd:

'*22 juli 1943* – . . . Het lijden van de stervenden is verschrikkelijk om aan te zien. De dood komt langzaam, de mensen liggen dagenlang, meestal bij bewustzijn, te wachten op het einde, het slikken is bijna onmogelijk wegens de pijn, de doorgelegen huidwonden zitten vol met vliegenlarven, de wonden breiden zich onder de huid ver uit, ontlasting en urine lopen in de dekenresten en kledingresten. De Japanse arts Morioka vertelde mij, dat het hospitaal maar moest worden opgeblazen, want het doel van Nippon was '*victory*' en niet de behandeling van zieken.'[3]

Nogmaals een maand later:

'*24 augustus 1943* – Steeds worden ons meer moeilijkheden in de weg gelegd, niettegenstaande de toestand der zieken eenvoudig verschrikkelijk wordt. Extre-

[1] Op diezelfde 14de juni '*all walking sick*', aldus een Britse officier, *Squadronleader* W. C. Pitts, '*were paraded and the Japanese sergeant*' (Mori) '. . . *viciously went among the parade hitting over the head those he thought were fit enough to work.*' (W. C. Pitts: '*Report on Haroekoe*' (29 aug. 1945), p. 2 (IC, 1 646). [2] R. Springer: 'Dagboek', p. 39–60. [3] A.v., p. 63–64.

me vermagering tot op het bot, talloze geïnfecteerde wonden, huidparasieten, pellagra, geestelijke afwijkingen, enorme vervuiling, chronische diarrhee, bewegingsstoringen tot volkomen hulpbehoevendheid, pijnen door de zenuwontsteking, opgezette buiken en benen door enorme vochtophoping. Dit is menselijk lijden zoals men zich in de levendigste fantasie niet kan voorstellen. Velen huilen van pijn en algemene diepe ellende in deze hopeloze omstandigheden. Dat er dan nog een jonge Engelse soldaat is, die mij kort voor zijn dood verzocht om zijn moeder te vertellen dat hij '*died like a soldier*', getuigt van een geestkracht, die boven het bevattingsvermogen uitgaat.

Er is hier geen humaniteit meer.'[1]

Zo was het.

Tot de vervuiling van het kamp en tot de dysenterie had bijgedragen dat de krijgsgevangenen in hun aan zee gelegen kamp niet in zee mochten baden en evenmin zeewater mochten gebruiken voor schoonmaakdoeleinden: de zee, zei Mori, was Japans eigendom en wanneer er een latrine werd gebouwd, zou het zeewater geïnfecteerd worden. Nòg een bijkomende factor was dat er van de Britse en Nederlandse officieren, officieren van gezondheid uitgezonderd, weinig leiding uitging. Dat deed de chaos toenemen welke Mori dan trachtte te beteugelen, maar uitsluitend met zijn eigen hardhandige methoden. Er kwam in het kamp een sfeer van ondergang te hangen die in oktober de mannen van Amahai, toen zij naar Haroekoe overgebracht werden, onmiddellijk trof. 'Als wij', zo schreef een hunner, een officier van de mariniers,

'door het vochtige, dampende bos in dit kamp komen, bevangt ons klamme angst. Er is iets nameloos wreeds in al die bomen en klimplanten en lianen, die op en over elkaar groeien en woekeren tot een groene hel, waarin de vochtige riethutten van het kamp dreigen te worden opgezogen.'[2]

Het vliegveld op Haroekoe kwam gereed aan het einde van de maand, oktober '43, waarin de mannen van Amahai arriveerden – pas toen gaf Mori verlof, meer krachten in te zetten voor de verbetering van het kamp. Desondanks lagen er midden november nog ca. driehonderd zieken in de primitieve hospitaalbarakken – onder de anderen die corveediensten konden doen, waren er velen die nog aan dysenterie leden. 'Als het enigszins mogelijk is', tekende dr. Springer midden november aan,

'laten we hen toch meedoen . . ., daar ze dan tenminste wat bijvoeding kunnen

[1] A.v., p. 70. [2] Aangehaald in Veenstra, p. 191.

kopen, waardoor ze niet verder afglijden naar een avitaminose. Wij proberen voor deze verzwakte mannen lichte werkzaamheden te krijgen in de tuintjes of wat werk in het kamp om dit beter bewoonbaar te maken. Hiervoor is Mori wel te vinden, het betere aanzien van het kamp is zijn trots en we moeten inderdaad erkennen dat de huidige toestand niet te vergelijken is met die van enkele maanden geleden. Maar om dit te bereiken ten koste van bijna vierhonderd doden is een heel zware tol!'[1]

Na de voltooiing van het vliegveld (het werd spoedig door de Geallieerden van Australië uit gebombardeerd, waarbij ook onder de krijgsgevangenen doden en gewonden vielen) keurden de Japanners goed dat zieke krijgsgevangenen naar Java konden terugkeren. Eind november '43 werd op Haroekoe een transport samengesteld waarbij, afgezien van een militair arts en enkele tientallen helpers, bijna vijfhonderdvijftig mannen van Haroekoe waren ingedeeld alsmede ruim honderdvijftig die eerst te Amahai gewerkt hadden. Voor hun vervoer was slechts een klein schip beschikbaar; de zieken moesten in twee ruimen worden geperst waar de vloer met kolengruis bedekt was – elf mannen die stervende waren, werden weer aan wal gezet, met de overigen voer het schip eerst naar Ambon.

Op Ambon waren begin mei '43 in eerste instantie ruim duizend Britse krijgsgevangenen ontscheept teneinde bij Liang een vliegveld aan te leggen. Door de plaats Ambon marcherend kregen die Britten enige steun van Ambonnezen: sommigen dezer maakten het V-teken, riepen bemoedigende woorden of wierpen pakjes sigaretten toe. Die steun hadden zij wèl nodig, want het op een koraalplateau gelegen kamp waarin zij terechtkwamen, was even primitief als dat op Haroekoe en er moest niet minder hard worden gewerkt. Ook hier werden vele krijgsgevangenen ziek en stierven, in totaal ca. tweehonderd. Toen nu het schip met zieken uit Haroekoe arriveerde, werd door de Japanners goedgevonden dat ook uit de Liang-groep zieke krijgsgevangenen naar Java zouden worden teruggevoerd: driehonderdnegen-en-dertig. Twintig van deze krijgsgevangenen verdronken toen het vlot waarop zij naar het schip werden vervoerd, omsloeg; niet voor alle overigen kon plaats gevonden worden

[1] R. Springer: 'Dagboek', p. 79 (15 nov. 1943).

in de twee ruimen met kolengruis – er werd een tweede Japans schip bij het vervoer ingeschakeld dat ca. vijfhonderdveertig krijgsgevangenen aan boord nam. Naar Java op weg werd dat tweede schip door een Amerikaanse onderzeeboot getorpedeerd. Een Japans korvet pikte de Japanners onder de drenkelingen uit zee op, de krijgsgevangenen die, voorzover zij in leven waren gebleven, in zee rondzwommen, werden gemitrailleerd – alle ca. vijfhonderdveertig, onder wie honderdeen-en-dertig Nederlanders en Indische Nederlanders, kwamen om. Aan boord van het eerste schip stierven omstreeks honderdtien krijgsgevangenen, voordat Soerabaja bereikt was.

Er vond nadien een concentratie van krijgsgevangenen op Ambon plaats: diegenen die op Haroekoe in leven waren gebleven, werden in december '43 en in april en augustus '44 in grote groepen naar Ambon overgebracht, eerst om er het vliegveld bij Liang te helpen voltooien, vervolgens om in de plaats Ambon te werken in de haven. Het kamp te Liang trof de er aankomende Knil-krijgsgevangenen als nog slechter dan dat op Haroekoe. 'De barakken', aldus een der officieren,

> 'stonden, na een jaar in regen en wind dienst te hebben gedaan, op instorten. De daken waren lekker dan een normale zeef. Vuilnis- en latrinekuilen waren overvol en ruimte voor nieuwe kuilen was er op het plateautje niet meer, zodat vuilniscorveeën het afval moesten wegbrengen. Deze corveeën konden echter niet voldoende worden bemand, omdat een ieder die nog maar enigszins in staat was op de benen te staan, voor vliegveldwerkzaamheden werd gerequireerd. Zwaarzieke stakkers zeulden nu het vuil het kamp uit of trachtten het te doen.
> ... De ziekenbarakken lagen overvol en naast de ons reeds zo welbekende dysenterie- en uitputtingsgevallen vonden wij hier een ontstellend aantal patiënten met tropische zweren ... Ontzettende zweren waarbij de hele huid tot op het been toe was weggevreten; zweren waarin het ongedierte rondkroop en die een walgelijke stank verspreidden, kregen onze doktoren en onze verplegers dagelijks bij honderden te behandelen, voorzover er door gebrek aan medicijnen nog van behandeling gesproken kon worden. Het enige wat ons ten dienste stond waren groezelige zwachtels en koude thee.'[1]

Toen het vliegveld te Liang af was (ook dit werd spoedig door de Geallieerden gebombardeerd), werden de krijgsgevangenen naar een kamp bij de plaats Ambon overgebracht, waar de voedselrantsoenen verlaagd werden en van waaruit uitzonderlijk hard moest worden gewerkt bij het laden en lossen van schepen, veelal zes-en-dertig uur achter

[1] Aangehaald in Veenstra, p. 262.

elkaar. Vanwege het naderen van MacArthurs strijdkrachten kwamen de Japanners evenwel midden '44 tot de conclusie dat, afgezien nog van de zieken, ook alle gevangenen die nog tot werken in staat waren, naar Java moesten worden teruggevoerd. Eind september '44 waren op Ambon nog slechts ruim vierhonderd krijgsgevangenen over[1] en waren ca. tweeduizend vertrokken: begin augustus '44 ca. zeshonderd, van wie zeven-en-twintig voor aankomst in Soerabaja stierven, eind augustus ca. achthonderd, welk transport vermoedelijk ca. dertig doden heeft geteld, en op 9 en 16 september vertrokken twee transporten: het eerste met honderd-een-en-veertig zieken en negen helpers, het tweede met ca. vierhonderd-vijftig krijgsgevangenen, van wie de helft ziek was, en tot die helft behoorden de ernstigste gevallen die men voordien niet had durven evacueren.

Het eerste schip bracht het niet verder dan het eiland Moena; daar werd het door een Amerikaanse bommenwerper aangevallen en in brand geschoten. Acht krijgsgevangenen kwamen om – honderdtwee-en-veertig bereikten de wal, waar zij gingen wachten op de aankomst van het tweede schip.

Dat tweede schip was een van de oudste KPM-schepen, door de Japanners herdoopt tot '*Maros Maroe*'. De inscheping, tijdens gietbuien en nog in het donker, was een verschrikking. 'Er moet', aldus Veenstra,

> 'en bij gebrek aan schoeisel meestal op blote voeten, een half uur lang over een met modder bedekte, harde koraalweg naar een steiger worden gelopen. De mannen die de op draagbaren liggende patiënten vervoeren, glibberen er overheen en worden met schreeuwen en slaan nog door de bewakers opgejaagd. Bij de steiger . . . moet op verdere orders worden gewacht. Een verzoek van de artsen om de zieken onder te brengen in een paar daar staande lege hutten wordt afgewezen.'[2]

Na drie uur wachten begon de inscheping. De ruimen op de '*Maros Maroe*' bleven gesloten: alle krijgsgevangenen moesten op dek, blootgesteld aan de elementen, de tocht ondernemen, zittend of liggend op de kantige blokken hout waarmee, bij gebrek aan steenkool, de ketels van

[1] Die ruim vierhonderd zijn in oktober '44 afgevoerd maar hebben in de resterende tien maanden van de oorlog, waarin Geallieerde onderzeeboten vooral in de Javazee actief waren, Java niet meer kunnen bereiken; zij zijn blijven steken op het eiland Moena bezuiden Celebes (zie kaart XIII op pag. 629) en vandaar zijn ruim tweehonderdzestig krijgsgevangenen niet verder gekomen dan Makassar. [2] Aangehaald in Veenstra, p. 297.

het schip werden gestookt. Was er zon, dan brandde die genadeloos op de gevangenen neer. Te eten kregen zij tweemaal per dag: wat in zeewater gekookte rijstepap, te drinken niet meer dan een halve mok water per etmaal. Pas toen dertig zieken gestorven waren, vond de Japanse gezagvoerder goed dat er een soort zeil boven de ernstig zieken werd gespannen.

Vijf dagen na het vertrek van Ambon bereikte de '*Maros Maroe*' het eiland Moena. Hier kwamen de honderdtwee-en-veertig overlevenden van het in brand geschoten schip aan boord. 'De over en weer uitgestrekte benen', aldus een van die overlevenden,

'vormden een onontwarbaar vlechtwerk. De mensen die daar lagen, waren er duidelijk bar slecht aan toe . . . Zeker de helft van hen was Engels . . . Het gros lag apathisch voor zich uit te staren toen wij bovenaan de trap aarzelden, niet wetend waar wij heen moesten. Maar toen wij, door de Japanners opgejaagd, voet aan dek zetten en een weg begonnen te zoeken tussen de ineengestrengelde lijven, werd de hele massa prompt één vijandig blok. Zij sloegen naar ons met hun stakerige armen of schopten met hun dik opgezwollen benen en de scheldwoorden en bedreigingen waren niet van de lucht.

. . . Een deel van hen had, om aan de luizen en jeuk te ontkomen, de restanten van hun kleding opgestroopt en wij zagen velen waarvan niet alleen de benen maar ook de genitaliën . . . opgezwollen waren tot olifantachtige proporties. Van alles en nog wat lag willekeurig door elkaar. Tussen de beri-beri-lijders lagen ernstig gewonden en dysenterie-patiënten, die erbarmelijk stonken doordat zij zich maar lieten gaan. Gelukkig viel veel van het vuil door het opgestapelde brandhout naar beneden.'[1]

Toen het schip van Moena wegvoer, ging het steeds langzamer varen en op de rede van Makassar bleef het liggen: de machine moest gerepareerd worden. Alle krijgsgevangenen dienden aan boord te blijven. 'Vol afschuwelijke blaren', aldus een der Britse officieren,

'lagen al deze mannen in de tropenzon over de ongelijke stapels brandhout verspreid. Tongen begonnen zwart te worden, beurse naakte schouders te bloeden en velen waren de waanzin nabij. De nacht was vervuld van het schreeuwen en roepen van de stervenden, van de vloeken van de uitgeputten die de slaap niet konden vatten en van het onophoudelijk gehik van mensen die op het punt staan aan beri-beri dood te gaan . . . Een jongeman die als gevolg van een zonnesteek lag te ijlen, schreeuwde dertig uur lang allerlei wartaal uit, totdat hij te zwak werd om enig woord te uiten.'[2]

[1] Aangehaald in a.v., p. 300. [2] A.v., p. 303.

Dagelijks moesten lijken overboord worden gezet – bezittingen van stervenden werden geroofd: die kon men bij de Koreaanse bewakers ruilen tegen levensmiddelen.

Na drie weken liet de gezagvoerder zich vermurwen: Mori mocht naar Makassar gaan om er groente, vruchten, vis en eieren te kopen – hij kwam terug met niet meer dan één klein baaltje ('voor de levenden', zei hij) en een zak met keien alsmede een rol touw ('voor de doden'). In het baaltje zat tabak – de gezagvoerder vaardigde prompt een rookverbod uit, hetgeen niet onbegrijpelijk was: in de ruimen van de '*Maros Maroe*' lagen vliegtuigbommen en granaten.

De helft daarvan werd met hulp van krijgsgevangenen gelost – nadien werden allen in de ruimen opgesloten.

Na zes weken (in die periode waren bijna honderdzestig gevangenen gestorven) kon de '*Maros Maroe*' weer gaan varen – niet naar Java overigens maar naar een plaats op de westkust van Celebes. Daar bleef het schip twee weken liggen – negentig doden.

Pas op 26 december, twee-en-een-halve maand na het vertrek van Ambon, bereikte de '*Maros Maroe*' Soerabaja. Van de ca. zeshonderd man die op Ambon ingescheept waren op dit en op het bij Moena in brand geschoten schip, kwamen driehonderdvijf-en-twintig aan de wal.

Voor de aanleg van de vliegvelden te Amahai, op Haroekoe en op Ambon waren, zoals eerder vermeld, meer dan een-en-veertighonderd krijgsgevangenen naar de Molukken getransporteerd; ongerekend diegenen die na terugkeer op Java of na hun stranding op Moena overleden zijn (daarvoor ontbreken de cijfers), zijn van hen ca. twaalfhonderddertig omgekomen: drie op de tien.

Java, tweede periode

Zoals uit het voorafgaande bleek, zijn van september '42 af grote aantallen krijgsgevangenen van Java naar elders getransporteerd: naar Japan, naar Birma en Thailand, naar Sumatra, naar Flores en naar de Molukken, en uitsluitend uit Flores en de Molukken zijn weer groepen naar Java teruggevoerd waar dan weer nieuwe groepen werden samengesteld: in september '44 om ingezet te worden aan de Pakanbaroe-spoorweg, in januari '45 om te gaan werken in Singapore. Er zijn als gevolg van dit alles maar weinig krijgsgevangenen op Java gebleven: daar bevonden zich ten tijde van de Japanse capitulatie nog slechts een kleine vierduizend

krijgsgevangenen, bijna allen op West-Java en van hen de meesten op de hoogvlakte van Bandoeng. Die hoogvlakte was namelijk door het Japanse Zestiende Leger aangewezen als het gebied waarheen, als de Geallieerden op Java zouden landen, de Japanse bataljons zich moesten terugtrekken en de Japanners hadden, gelijk vermeld, uit Tokio de instructie ontvangen om te voorkomen dat hun krijgsgevangenen door de Geallieerden zouden worden bevrijd.

Men kan wat wij de 'tweede periode' op Java noemen (de periode die met de afvoer van grote groepen krijgsgevangenen begon), in twee onderperioden verdelen: een van oktober '42 tot februari '44 en een van februari '44 tot augustus '45. In die eerste onderperiode was er, globaal gesproken, niet sprake van een ernstig voedseltekort, in die tweede wèl, hetgeen uiteraard samenhing met de in hoofdstuk 7 weergegeven katastrofale daling van de voedselproductie op Java maar ook met de algemene onverschilligheid der Japanners ten aanzien van het lot der krijgsgevangenen. Terwijl immers op Java honger werd geleden, hadden de Japanners rijst genoeg: zij hadden aan de krijgsgevangenenkampen (alsook aan de kampen van burger-geïnterneerden) voldoende voorraden ter beschikking kunnen stellen, als zij daar behoefte aan hadden gehad of als zij zich aan hun internationale verplichtingen hadden willen houden – die behoefte ontbrak en die verplichtingen waren louter op papier aanvaard.

Na de opheffing van de kampen in Malang, Tjilatjap en Soerabaja (dat was het vertrekpunt geweest voor de transporten naar Flores en de Molukken), waren er nog krijgsgevangenen in Batavia (het vertrekpunt voor de transporten naar Birma, Thailand en Japan, later naar Sumatra en Singapore) en op de Bandoengse hoogvlakte, nl. in Bandoeng en in Tjimahi.

Bandoeng had drie kampen: een voor Nederlanders en Indische Nederlanders (het kamp van het XVde bataljon), een voor de Britten, Australiërs en Amerikanen en een voor Ambonnezen en Menadonezen (die geweigerd hadden, *heiho* te worden). De kampoudste uit het kamp van het XVde bataljon, luitenant-kolonel Poulus, was in juni '42 naar Tjilatjap verplaatst en zijn functie was toen overgenomen door de verdediger van Tarakan, luitenant-kolonel S. de Waal. De Waal evenwel werd in februari '43 met enkelen van zijn officieren door de Japanners

gevangengezet (zulks op grond van de Japanse verdenking dat in zijn kamp radioberichten circuleerden en dat contact was gelegd met het kamp der Ambonnezen en Menadonezen)[1] en Poulus, inmiddels naar Bandoeng teruggevoerd, werd weer kampoudste. De wijze waarop de Japanners met zijn kamp omsprongen, karakteriseerde deze na de oorlog in zijn rapport als 'Japs', 'd.w.z. onberekenbaar, hardhandig, vernederend en slaafs, met momenten van betrekkelijke vrijheid, afgewisseld door perioden van ware terreur'[2] – feitelijk Japans commandant was een sergeant voor wie, aldus Poulus, 'het afranselen van hoofdofficieren ... een bijzondere delicatesse was.'[3] Al deze moeilijkheden ten spijt konden Poulus en zijn helpers hun kamp redelijk goed organiseren. De te krappe rantsoenen werden aangevuld met bijvoeding die gefinancierd werd uit een Voedingsfonds – voor dat fonds, gedeeltelijk gevormd uit bijdragen van officieren en minderen, kon Poulus (zoals het Gemeentelijk Europees Steuncomité in Batavia had gedaan) clandestien aanzienlijke bedragen lenen van organisaties en particulieren, naar wij aannemen: vooral van Chinezen. Ook kreeg het fonds inkomsten uit de winsten van diverse bedrijven en van toko's, restaurantjes en bars die binnen het kamp waren opgericht. Er kon veel aan sport worden gedaan en er werden toneel-, cabaret- en muziekuitvoeringen gegeven, veelal in samenwerking met de Britse krijgsgevangenen. De medische verzorging was, 'de omstandigheden in aanmerking genomen, bepaald goed te noemen.'[4]

Midden december '43 werd ontdekt dat Poulus clandestien leningen was aangegaan. Hij werd mishandeld en het gehele Voedingsfonds werd door de Japanse sergeant in beslag genomen en moest onmiddellijk besteed worden (zodat 'in enkele dagen tijds een enorme hoeveelheid levensmiddelen, rokerij, vruchten en alle mogelijke prullaria het kamp binnenkwam'[5]). Vervolgens werden Poulus en enige andere officieren naar Tjimahi gevoerd waar zij, na afgeranseld te zijn, werden opgesloten, en werden alle krijgsgevangenen uit Bandoeng, behalve de Britten en de Amerikanen, naar Batavia getransporteerd waar zij in het kamp van het Xde bataljon werden opgesloten. Het Knil-kampgedeelte werd enige tijd later als burger-interneringskamp opnieuw in gebruik genomen.

Het kamp in Tjimahi, waar majoor Hoedt kampoudste was, trof begin '43 de er uit Tjilatjap aankomende krijgsgevangenen als, zo schreef later Rob Nieuwenhuys,

[1] De Waal en enkele andere officieren moesten in september '43 Java verlaten op weg naar Formosa, waar zij aan de *Special Party* werden toegevoegd. [2] H. Poulus: 'Verslag', p. 15. [3] A.v., p. 16. [4] A.v. [5] A.v.

'iets ongelooflijks. Dat zo iets nog bestaan kon! We werden de eerste dag onthaald op rijst met een stukje vlees en echte *sajoer*[1] met groenten en kruiden er in en zelfs op een slokje zelfgemaakte bananenlikeur. Tjimahi leek een kamp waarover de hoorn des overvloeds was uitgestort.'[2]

Niet dat een ieder gelijkelijk deelde in wat uit die hoorn rolde! Sommigen, die zich veel bijvoeding konden aanschaffen en regelmatig de kamprestaurantjes en kampcafé's konden bezoeken, hadden het er heel veel beter dan de meeste anderen. 'Van een sterke lotsverbondenheid en gelijkheid zoals in Tjilatjap, was', aldus weer Nieuwenhuys,

'geen sprake . . . De onderlinge verschillen bleven groot. Dat velen van ons door deze ongelijkheid en door de houding van sommige 'geprivilegieerden' geërgerd en verbitterd werden, méér dan door het Japanse optreden, is begrijpelijk.'[3]

Ook Tjimahi kende, gelijk al vermeld, tal van kampbedrijven, er was een studiezaal met een bibliotheek die meer dan tweeduizend titels telde[4], er was toneel, er werden muziekuitvoeringen gegeven en er vonden cabaretopvoeringen plaats. Veel van de cabaretteksten waren door Erik K. de Vries geschreven die in een van de revues een lied, 'Kort verlof', zong, waarvan het refrein luidde:

'De idee van de macht hier op aarde
wint het nooit van de macht der idee.
als j' een klein beetje spot
met de ernst van je lot,
zul je 't zelf zien: de toekomst valt mee!'[5]

In de revues vormden in travestie optredende krijgsgevangenen steeds een bij uitstek aantrekkelijk element[6],

[1] een gekruid groentegerecht [2] R. Nieuwenhuys: *Een beetje oorlog*, p. 87. [3] A.v., p. 87–88. [4] Boeken uit aanwezige privé-bundels en in een kampkantoor aangetroffen nummers van het litteraire maandblad *Groot Nederland* stelden een aantal voor poëzie gevoelige Nederlanders in staat om een bloemlezing van moderne Nederlandse dichters samen te stellen: *Onschendbaar domein*. Hiervan werden vijftien exemplaren elk apart getypt en geïllustreerd met houtsneden (voor het hout was de drempel van een barak gesloopt), o.m. van Leo Vroman. Dit heette een uitgave te zijn van de KKK-Studio en die drie K's waren de afkorting van 'Kale Koppen Kampement'. De bundeltjes werden verkocht voor f 15 – de opbrengst werd in de kampkas gestort. [5] R. Nieuwenhuys: *Een beetje oorlog*, p. 91. [6] Een van de revues werd eens door de Japanners gestopt die de *Hula-Hula-girls* dwongen zich te ontkleden: de Japanners dachten dat er meisjes het kamp binnengesmokkeld waren.

'de grote vedette was *Miss* Mabel, een inderdaad sierlijke en slank gebouwde Indische jongen die altijd door bewonderaars omgeven was en wie het ook aan niets ontbrak . . . Er was niemand die zich kon onttrekken aan die eigenaardige wereld van erotiek die zich tussen voorstelling en werkelijkheid bewoog.'[1]

De corveeën waren over het algemeen in Tjimahi niet zwaar; de grootste werkploeg, die meer dan honderd krijgsgevangenen omvatte, ging steeds werken in de groentetuin die op een paar kilometer afstand van het kamp lag. Dat viel mee. Maar zou het zo blijven? Het werd betwijfeld: ook in Tjimahi werden van tijd tot tijd transporten gevormd – men wist niet, onder welke omstandigheden men vervoerd en aan het werk gezet zou worden, maar wèl dat Amerikaanse onderzeeboten op de loer lagen. Elk naderend transport werd dan ook, schrijft Nieuwenhuys, 'een gulden tijd voor de dysenterie-patiënten. Er waren er genoeg die hun bloed en slijm verkochten.'[2]

Overeenkomstige verschijnselen deden zich voor in het kamp van het Xde bataljon te Batavia, waar talrijke, uit Bandoeng en Tjimahi aangevoerde krijgsgevangenen belandden voordat zij Java verlieten. De nabijheid van dat vertrek kon er toe leiden dat men extra-risico's nam: er waren er die zich tijdens een corvee enkele vingers van de linkerhand lieten afknellen, 'maar de gebruikelijke methode', aldus Nieuwenhuys, 'was het opzettelijk infecteren van opgelopen wonden . . . De woekering van een 'tropenzweer', die tot op het bot ging en die bijzonder pijnlijk was, werd als een teken van de Voorzienigheid in dankbaarheid aanvaard.'[3]

Nieuwenhuys, die verpleger was, behoorde tot diegenen die niet verder kwamen dan het kamp van het Xde bataljon. Er werd in dat kamp in '44 honger, in '45 zelfs bittere honger geleden – menige krijgsgevangene bezweek.

In dat kamp bevonden zich overigens van januari '44 af louter onderofficieren en soldaten, want de Japanners, kennelijk gedreven door de behoefte om door de Geallieerden speciaal waardevol geachte krijgsgevangenen in een aparte groep bijeen te brengen (hetzelfde streven dat eerder had geleid tot de vorming van de *Special Party*), waren er in januari '44 toe overgegaan, alle officieren uit de resterende kampen bijeen te brengen in een gevangenis: de Struiswijk-gevangenis in de Indische hoofdstad, waaruit toen de geïnterneerde mannen, onder wie vele prominenten, verdwenen waren. Als Nederlandse kampoudste (er was ook

[1] R. Nieuwenhuys: *Een beetje oorlog*, p. 91–92. [2] A.v., p. 95. [3] A.v., p. 102.

een Britse) fungeerde daar luitenant-kolonel A. Doup. Binnen de muren van het complex hadden de krijgsgevangenen een zekere mate van vrijheid (ook godsdienstoefeningen waren een enkele keer toegestaan) en wat verboden was, het houden van lezingen bijvoorbeeld, werd clandestien georganiseerd – er werden zelfs examens afgenomen, bijvoorbeeld voor stuurman en marconist en in kennis van het Indonesisch. Behoudens het tekort aan vitaminen was de voeding redelijk doordat aanvullende levensmiddelen konden worden gekocht en doordat de Japanners aan de leden van het tuincorvee per dag 150 gram rijst extra gaven – die rijst werd onder alle gevangenen verdeeld. Struiswijk had een hospitaalafdeling en ernstige patiënten mochten naar twee katholieke ziekenhuizen in Batavia worden overgebracht. Er was voorts in de gevangenis een geheime radio: men kende er dus het oorlogsverloop en dat gaf moed. Hinderlijk waren daarentegen de Japanse inspecties: roofpartijen die steeds met mishandelingen gepaard gingen. Van de meer dan duizend officieren die in Struiswijk opgesloten waren, stierven er tijdens de detentie aldaar (van januari tot oktober '44) vijftien.

Eind oktober werd het kamp in de gevangenis opgeheven en werden de officieren landinwaarts getransporteerd: naar het kampement van het Iste bataljon te Bandoeng, waar ook de officieren uit het kamp te Tjimahi terechtkwamen. Kampoudste werd er toen kolonel Vooren, die tijdens de Japanse invasie territoriaal commandant op Zuid-Celebes was geweest en die de Japanners verzuimd hadden aan de *Special Party* toe te voegen. Er kwamen in zijn kamp in totaal bijna dertienhonderd Knil- en meer dan driehonderd Britse officieren terecht, maar ook ca. zeventig minderen en zelfs bijna honderd burgers. Al die gevangenen hadden veel te weinig ruimte tot hun beschikking en leden honger – nòg minder ruimte evenwel en nòg lagere rantsoenen kregen zij van april '45 af, toen zij naar het Landsopvoedingsgesticht werden overgebracht, waar zij ca. tweeduizend minderen aantroffen: ruim dertienhonderd van het Knil en ca. zeshonderdvijftig Britten. Het LOG, dat gebouwd was om maximaal driehonderd jeugdige delinquenten te huisvesten, kreeg nu in totaal drieduizendzevenhonderd krijgsgevangenen binnen de muren: sommigen sliepen in slaapzalen of andere ruimten, anderen in open galerijen, nog anderen buiten de gebouwen in de openlucht. Er waren uiteraard veel te weinig kranen en wc's, daarentegen waren er kleren- en wandluizen te over.

Eind juli werden uit het LOG ruim achthonderd krijgsgevangenen, bijna allen Britten, naar Batavia, t.w. naar het kamp van het Xde bataljon, verplaatst. De Japanners hadden daar allerlei werkkrachten nodig, vooral

technici. Het in Priok gevestigde assemblagebedrijf van *General Motors* werd door hen gebruikt om personenauto's tot semi-vrachtauto's om te bouwen. Bruikbare werkkrachten konden zij onder de inheemsen niet vinden, vandaar dat zij besloten hadden om, in afwijking van hun algemene beleid, nu toch weer een groep krijgsgevangenen bij de kust onder te brengen. In het LOG moest ieder opgeven of hij een rijbewijs bezat. 'Nadat', aldus een Nederlandse krijgsgevangene (hij had eerder op Haroekoe gewerkt) 'vrijwel het gehele kamp de desbetreffende vraag met 'ja' beantwoord had' (alles was beter dan om in het LOG te blijven!),

'moesten alle bezitters aantreden. Vervolgens werd een splitsing gemaakt tussen hen die korter en hen die langer dan acht jaar in het bezit van een rijbewijs waren geweest. Zij die tot laatstgenoemde groep behoorden, werden door de Jap als autotechnici aangeduid, immers: wie acht jaar achter het stuur zit, moet verstand hebben van auto's.'[1]

Wij kunnen niet verklaren waarom het blijkens de kampstatistieken bijna uitsluitend Britten waren die naar Batavia werden getransporteerd. Daar werd om vrijwilligers gevraagd voor het werk in de *General Motors*-fabriek 'en er waren helaas', aldus de zojuist geciteerde Nederlander, 'meer dan voldoende lieden' (in totaal evenwel niet veel meer dan ca. twee- van de achthonderd) 'die bereid waren, ter wille van meer voedsel voor de vijand werk te verrichten.'[2]

Op één omstandigheid willen wij nu nog de aandacht vestigen: dat zich ten tijde van Japans overgave en de uitroeping van de Republiek Indonesië (17 augustus '45) op heel Java als krijgsgevangenen slechts enkele duizenden Nederlandse en andere militairen bevonden: hoogstens drieduizendzevenhonderd, de grootste groep in Bandoeng, de kleinste in Batavia.[3] Heel veel meer waren afgevoerd en zaten, groep voor groep geïsoleerd, elders: op Sumatra, in Singapore, in Thailand, in Frans-Indo-China, in Mandsjoerije (een groot deel van de *Special Party*) en tenslotte ook in Japan – het is die laatste groep, op welker lotgevallen wij nog dienen in te gaan.

[1] H. A. van Deinse: Verslag, p. 5. [2] A.v. [3] Volgens de eerste opgave die de Japanners na hun capitulatie verstrekten, nl. aan *Rear-Admiral* Patterson, waren het er ca. 3 360, t.w. ca. 1 500 Nederlanders en Indische Nederlanders, ca. 1 200 Engelsen, ca. 400 Australiërs, ca. 60 Amerikanen en ca. 200 militairen van andere nationaliteit (vermoedelijk zijn dat in hoofdzaak Indonesiërs geweest).

Japan

Wij deelden reeds mee dat in totaal ca. zeven-en-dertigduizend krijgsgevangenen in Japan hebben moeten werken: Nederlanders en Indische Nederlanders, Britten, Australiërs, Canadezen (aangevoerd uit Hongkong) en Amerikanen (vooral aangevoerd uit de Philippijnen). Onder die ca. zeven-en-dertigduizend hebben zich ca. achtduizend Nederlanders en Indische Nederlanders bevonden en van hen zijn zevenhonderdacht-en-twintig (een op de elf) in Japan bezweken. Er zijn overigens méér dan ca. zeven-en-dertigduizend noordwaarts verscheept – velen (maar wij weten niet precies, hoevelen) zijn tijdens die transporten verdronken of hebben anderszins het leven verloren.

Van de Nederlanders en Indische Nederlanders die in Japan terechtkwamen, waren de overlevenden van de Slag in de Javazee, behorend tot de groep van ca. vijfhonderd die van Celebes was weggevoerd (die groep is in Japan redelijk behandeld), en de ca. zeshonderd 'technici' die in Tjimahi aangewezen waren, de eersten die er arriveerden: resp. in mei en in december '42.[1] De andere groepen ten getale van meer dan zevenduizend zijn er later, d.w.z. eind '43 en in de loop van '44, aangekomen: gedeeltelijk krijgsgevangenen van Java, gedeeltelijk krijgsgevangenen die eerst aan de Birma-spoorweg hadden gewerkt. Van de ca. zeshonderd 'technici' (Indisch-Nederlandse minderen met een kleine groep Nederlandse officieren) weten wij welk werk zij in Japan hebben moeten doen[2], maar zulk een overzicht ontbreekt voor de meer dan zevenduizend die op hen volgden. Er zijn in Japan in totaal 85 krijgsgevangenenkampen geweest, geen grote: het aantal gevangenen varieerde er van driehonderd tot zevenhonderdvijftig. Die kampen verschilden sterk: soms waren er

[1] In december '42 kwam in Japan ook het door de Japanners wederrechtelijk inbeslaggenomen hospitaalschip 'Op ten Noort' van de marine aan; de Europese bemanningsleden en de medische staf, waaronder enkele verpleegsters, in totaal vier-en-veertig personen, werden in een landhuis in de bergen niet ver van Hirosjima geïnterneerd – zij zijn daar goed behandeld. [2] Zij en de hen vergezellende ca. honderd Britten, Australiërs en Amerikanen zijn in drie groepen gesplitst: ca. driehonderd hebben gewerkt in een hoogovencomplex, ca. tweehonderd in de daarbij behorende ijzermijn en ca. tweehonderd in een kolenmijn. De tot de groepen behorende officieren werden conform de Conventie van Genève niet tot arbeid verplicht. Zij die in de kolenmijn werkten, waren ruim twee jaar later, aldus een hunner, 'vaalbleek door het voortdurend gebrek aan zonlicht' en 'buitendien slap en zo mager als latten, daar het voedsel gering en bar slecht was'; gekleed waren zij toen in 'vodden', die 'zelfs de ergste bedelaar in Holland al lang weggegooid' zou hebben. (J. W. le Comte: 'De laatste dienst' (28 aug. 1945), p. 1 (IC, 1 128)).

behoorlijke barakken met voldoende hygiënische faciliteiten, soms waren zij primitief en vervuild. De winters in Japan zijn koud (lange perioden waarin het 20 graden vriest, zijn geen zeldzaamheid) en in die winters hebben de meeste krijgsgevangenen bitter onder de kou geleden, maar er waren ook kampen waar de barakken met name in de winter '43–'44 en zelfs in de winter '44–'45, toen de meeste Japanse burgers nauwelijks meer brandstof kregen, goed verwarmd waren. Over het algemeen kregen de krijgsgevangenen, evenals trouwens de meeste Japanse burgers, te weinig te eten, vooral in '45[1], en kleding (de meesten waren in tropenkleding gearriveerd – velen zijn aan longontsteking overleden) en schoeisel werden over het algemeen in onvoldoende mate verstrekt. De behandeling in de kampen verschilde sterk. 'Er zijn', schreef van Witsen,

'kampcommandanten die ... hun werk gewetensvol verrichten, plichtsgetrouwe mensen. Het resultaat is een behoorlijk kamp, waar niet al te veel wantoestanden ontstaan en de corruptie binnen de perken blijft ... Als de commandant ... voldoende controle uitoefent over zijn ondergeschikten, klachten van de kampbewoners onderzoekt, ... bestraffingen niet meer door iedere bewaker laat uitvoeren, kan van een goed kamp worden gesproken. Diefstal uit de opgeslagen Rode Kruis-pakketten blijft dan binnen redelijke grenzen ... Er zijn inderdaad zulke kampen geweest, mortaliteit 5 pro mille per jaar. Jammer genoeg zijn het uitzonderingen'[2] –

in de meeste kampen deden zich die relatief gunstige omstandigheden niet voor. Van Witsen zelf had geluk: hij arriveerde in november '43 in een kamp bij Tokio, van waaruit de gevangenen in een hoogovencomplex moesten werken. 'Wij waren daar', schreef hij,

'met driehonderdvier-en-zestig man aangekomen; over het algemeen traden de Japanners rustig op ... Werk, voeding, hygiëne en huisvesting waren redelijk, wat blijkt uit het sterftecijfer: vier man in anderhalf jaar! De krijgsgevangenen, veel oud kader en landstormers, gedroegen zich onderling behoorlijk ... In al die tijd heeft zich slechts één incident voorgedaan: een adjudant-Knil ontvreemdde een gouden horloge van een onderluitenant. Het kwam de Japanners ter ore en de schuldige werd gestraft met vijftig zweepslagen over de blote rug ten aanschouwen van alle kampbewoners. De kampcommandant, een Japanse luitenant, deelde mede: 'De dief is een man die de naam van de Europeanen bezoedelt, gelukkig is er in het hele kamp maar één van dat soort.''[3]

[1] In een van de kampen van waaruit in een kolenmijn moest worden gewerkt, had het dagrantsoen in maart '45 een calorische waarde van 3 012 (te laag voor mijnwerkers) en was het in juni gedaald tot 1 975. [2] Van Witsen, p. 388–89. [3] A.v., p. 592.

Er moest door de krijgsgevangenen lang en hard worden gewerkt, veelal twaalf uur per dag, maar ook wel, bij continu-arbeid, acht uur per etmaal. Er waren weinig rustdagen, in de regel slechts twee per maand. In de kolenmijnen (daar werkten in maart '45 zevenduizendvierhonderd krijgsgevangenen van diverse nationaliteiten) moesten karretjes geladen en geduwd worden, moest stutmateriaal worden versjouwd en rails gelegd en moest bovengronds allerlei opruimwerk worden verricht. Ook in de fabrieken werden aan de krijgsgevangenen simpele maar onaangename taken gegeven: het wegscheppen van as, het leeghalen van kelders, het leggen van rails, het lossen en laden van schepen en wagons, het egaliseren van terreinen. Er was veel buitenwerk bij en de arbeid, verricht met nogal primitieve hulpmiddelen, was steeds eentonig. Hinderlijk, vooral in de winter, waren voorts de appèls die op de dagelijkse arbeid volgden.

Al bij al waren de omstandigheden minder ongunstig dan die waarin bijvoorbeeld aan de Birma- en aan de Pakanbaroe-spoorweg en op Flores en de Molukken gewerkt moest worden. Er werd minder honger geleden en er waren meer mogelijkheden om zieken te verplegen. Bovendien kon men in menig kamp het oorlogsverloop enigermate volgen, althans: berichten omtrent grote gebeurtenissen (de val van Mussolini, de capitulatie van Italië, de Geallieerde landing in Normandië, de Amerikaanse landingen in de *Pacific*, de capitulatie van Duitsland) drongen tot de meeste kampen door.[1] Dat was gevolg van contacten soms met Japanse bewakers, soms met Japanse burgers. De meesten van die burgers traden jegens de gevangenen niet aggressief op, behalve af en toe tot fanatisme opgezweepte jongeren. 'De jeugd', schreef ds. Hamel in zijn dagboek na zijn aankomst van de Birma-spoorweg, 'was uitdagend, het oude publiek meer nieuwsgierig.'[2]

Onze algemene indruk is dat de krijgsgevangenen die in de kolenmijnen moesten werken, het het zwaarst hebben gehad. Mijnarbeid is altijd zwaar, maar de meeste kolenmijnen in Japan waren daarenboven nogal primitief (het tekort aan brandstof was zo groot dat mijnen die reeds lang verlaten waren, weer in exploitatie werden genomen) en daar en elders werd roofbouw gepleegd: alle arbeiders, de krijgsgevangenen incluis,

[1] In de kampen van de in december '42 van Java aangevoerde krijgsgevangenen kreeg men tot mei '43 dagelijks een exemplaar van een in het Engels uitkomend Japans dagblad – nadien evenwel slechts sporadisch een nummer dat enkele maanden oud was; tenslotte ontving men geen enkele krant meer. [2] J. C. Hamel: Dagboek, 15–18 juni 1944 (IC, Dagboek 12).

werden opgejaagd en met de veiligheidsvoorschriften werd geen rekening gehouden. Terecht waren vele krijgsgevangenen bevreesd dat zij diep onder de grond door vallend gesteente zouden worden getroffen of dat zich een mijnontploffing zou voordoen[1], en er waren er dan ook onder hen die tot zelfverminking overgingen: 'stoere Australiërs', aldus Beets, 'vermorzelden met een rotsblok hun eigen tenen om in godsnaam maar niet de mijn in te moeten.'[2] Sommige mijnen lagen niet zo diep en dan was de toegangsschacht wel eens hellend aangelegd, maar er waren er ook waar de lagen zich ver onder het oppervlak bevonden en waarheen men dan, bij gebrek aan een lift, van verdieping naar verdieping langs ladders moest afdalen. In één mijn betekende zulks dat krijgsgevangenen vóór het begin van hun achturige arbeidsperiode twee uur lang naar beneden moesten klimmen en na afloop van die periode twee-en-een-half uur lang naar boven. 'Gebroken benen', aldus een van de in deze mijn werkzame krijgsgevangenen, 'worden een zegen geacht.'[3]

Over de verhoudingen tussen de krijgsgevangenen van verschillende herkomst hebben wij maar weinig gegevens. Elk kamp had kampcorveeën en het meest begeerde corvee was dat van de keukenploeg. Regel was het dat de eerste groep krijgsgevangenen die in een bepaald kamp arriveerde, dat keukencorvee met hand en tand verdedigde tegen de volgende groepen – niet alleen die corveeërs profiteerden daarvan maar veelal ook hun landgenoten. In het kamp bij de kolenmijn waarin ds. Hamel terechtkwam[4], waren zowel het keuken- als het ziekencorvee (verplegers behoefden niet in de mijn te werken) in handen van de Amerikanen die als eersten dat kamp bevolkt hadden. 'Het scheen', schreef de Nederlandse predikant,

'of Amerika het uitvaagsel zijner samenleving naar de Philippijnen had gezonden, want talrijke geïnterneerden toonden werkelijk misdadige eigenschappen en ondervonden niet de minste hinder van scrupules . . . De Amerikaanse officieren deden niets, letterlijk niets, om hun mannen tegen zichzelf te beschermen. Neen,

[1] Er zijn bij ongevallen in de mijnen slachtoffers onder de krijgsgevangenen geweest. 'Er moet gezegd worden', aldus een krijgsgevangene die in het burgerleven mijningenieur was geweest, 'dat bij ongevallen, ongeacht de nationaliteit van het slachtoffer, door de Jappen steeds als paarden werd gewerkt.' (F. F. F. E. van Rummelen: 'Verslag' (18 sept. 1945), p. 2 (IC, I 139)). [2] N. Beets: *De verre oorlog*, p. 259. [3] J. F. van West de Veer: 'Landstormsoldaat 1941–1945', p. 71. [4] De mijn werd door het Mitsoeïconcern geëxploiteerd en de leiding van dat concern had voor een naar verhouding uitstekend kamp gezorgd; zij deed de krijgsgevangenen ook bijvoeding toekomen.

erger: velen dezer officieren gokten mee, kochten zelfs het voedsel op van de onder hun bevel staande zwakkelingen.'[1]

'De keuken was in Engelse handen en dus zeer oneerlijk', noteerde een Knil-krijgsgevangene in april '45[2], maar een tweede, een vaandrig, die in juni '45 met vijftig Nederlanders en Indische Nederlanders, vijf-en-zeventig Amerikanen en vijf-en-twintig Britten in een kamp aan de westkust van Japan arriveerde ('gebouwen geheel nieuw en in uitstekende staat, goede legering, bad, latrines, officiersverblijf, apotheek met geneesmiddelen, hospitaal . . . waarin direct zes patiënten werden opgenomen'[3]), schreef:

'Opmerking verdient dat de houding van de kleine groep Britten die zonder officier bij onze groep werden ingedeeld, uitmuntend is geweest. Zij blonken uit door goede discipline, zindelijkheid en bereidwilligheid om mee te werken aan de goede gang van zaken.

In het algemeen heeft de samenstelling van de kampbevolking uit drie nationaliteiten geen bijzondere moeilijkheden met zich gebracht. Bijzondere vermelding verdient dat de wijze waarop de 'Indische jongens' zich door de krijgsgevangenschap heen hebben geslagen, bijzondere lof verdient. Zij blonken uit door hulpvaardigheid, saamhorigheidsgevoel en ijver.'[4]

Zoals eerder vermeld, begonnen de Amerikaanse lange-afstands-bommenwerpers in de herfst van '44 van de Marianen af de Japanse industriecomplexen te bombarderen en wijzigden zij begin '45 hun taktiek: nu werden de Japanse steden aangevallen, met brandbommen. Die bombardementen veroorzaakten slachtoffers onder de krijgsgevangenen, niet zo velen overigens, want hun kampen lagen niet in de stadscentra.

Toen Hirosjima op 6 augustus '45 vrijwel werd weggevaagd door de eerste Amerikaanse atoombom, bevonden zich geen Nederlandse of Indisch-Nederlandse krijgsgevangenen in de nabijheid van die stad, maar toen de tweede atoombom op 9 augustus boven Nagasaki explodeerde (niet boven het centrum maar ca. zes kilometer ten noordoosten daarvan), was dat wèl het geval.[5] Tussen dat centrum en het punt waarboven de

[1] Hamel, p. 209, 214. [2] J. D. Backer: Dagboek, 5 april 1945. [3] L. ter Braake: Verslag (sept. 1945), p. 1 (IC, 1 209). [4] A.v. [5] Hetgeen volgt, is gebaseerd op het in '80 verschenen werk van dr. J. Stellingwerf: '*Fat man*' (dit was de code-aanduiding van de tweede atoombom) *in Nagasaki. Nederlandse krijgsgevangenen overleefden de atoombom.*

explosie plaatsvond, het z.g. epicentrum, bevond zich een scheepsbouwcomplex van het Mitsoebisji-concern, waartoe een scheepswerf behoorde, in 1857 onder leiding van een Nederlands marine-officier tot stand gekomen, eigendom eerst van de Japanse staat, later aan het genoemde concern verkocht en ten tijde van de Tweede Wereldoorlog een van de grootste scheepsbouwcomplexen ter wereld. Van mei '43 af werkten hier krijgsgevangenen die in een nabijgelegen kamp (Foekoeoka-14) waren ondergebracht. In de winter van '44–'45 hadden zij in dat kamp bitter te lijden gehad onder de kou, ook waren naar verhouding velen (ruim zestig van de ruim vijfhonderd) overleden, hoofdzakelijk als gevolg van een dysenterie-epidemie. Daar kwam nog bij dat Nagasaki op 1 augustus '45 door de Amerikanen werd gebombardeerd: een 'normaal' bombardement.

Op 9 augustus nu (er waren in Foekoeoka-14 toen nog maar honderdacht-en-zestig krijgsgevangenen over: honderdacht-en-twintig Nederlanders en Indische Nederlanders, vier-en-twintig Australiërs, zestien Britten) was een ploeg krijgsgevangenen van 's morgens vroeg af bezig, terzijde van een fabrieksgebouw dat op het terrein van het Mitsoebisji-concern stond, puin te ruimen. De lucht was strakblauw. Om elf uur werd vliegtuiggeronk gehoord. Sommigen keken op (er was geen alarm gegeven) en zagen hoe zich uit een van de Amerikaanse toestellen een voorwerp losmaakte dat aan drie ballonnen daalde. Wie bleef kijken wat vervolgens gebeurde, werd op die plek, minder dan twee kilometer van het epicentrum, verblind door de flits van de exploderende plutoniumbom en voorzover het lichaam onbekleed was, met brandwonden overdekt – anderen evenwel hadden zich onmiddellijk laten vallen en hadden de ogen gesloten. Een kolossale doffe knal volgde; gebouwen stortten in en overal braken branden uit.

Enkele krijgsgevangenen zaten die ochtend om elf uur op een schip dat in aanbouw was, dwarsbalken vast te klinken. Zij waren zo in hun werk verdiept dat zij de explosie niet zagen. 'Kijk daar eens!' hoorde een hunner zich toeroepen. 'Ik draaide mijn hoofd om en keek', aldus het verslag dat de betrokkene kort nadien schreef.[1]

'Ik bleef een paar tellen die geen einde schenen te nemen, sprakeloos. Ik zag een onbeschrijfelijk sterk, wit licht, dat men zou kunnen vergelijken met het licht aan het einde van een lasbout, maar het duurde veel langer, ongelooflijk lang. Toen verspreidde zich tegen de achtergrond van dit felle witte licht een rood-

[1] Tekst: *NI*, p. 605–06.

achtig getinte gloed, die veel sterker was dan daglicht. Deze begon bij de grond, sprong omhoog als een machtige fontein, en langzaam, heel langzaam ontwikkelde hij zich tot een enorme paddestoel.'

In eerste instantie waren onder de krijgsgevangenen slechts weinig slachtoffers gevallen: van één was het bovenlijf met brandwonden bedekt, bij een tweede waren enkele ribben gebroken, een derde, de Nederlandse kampoudste, had een hersenschudding. Andere slachtoffers werden pas later ontdekt, toen men, na naar het kamp gerend te zijn (alle barakken waren weggevaagd), naar het Mitsoebisji-complex terugkeerde. Grote gebouwen stonden er in lichtelaaie en men vermoedde dat zich daarin nog velen bevonden die gewond waren of het bewustzijn verloren hadden of klem waren komen te zitten. Inderdaad, op de bovenverdieping van het eerder bedoelde fabrieksgebouw bevonden zich vele honderden Japanse meisjes, fabrieksarbeidsters, tot wie men niet kon doordringen – in de fabriek lag ook een krijgsgevangene bekneld. Met man en macht werd geprobeerd hem te redden, 'hij was nog bij kennis', aldus een van diegenen die dat trachtten, 'toen de jongens op het moment dat het dak bijna boven hun hoofden instortte, hem verlieten. Hij verbrandde levend.'[1] Er volgden toen dagen waarin, terwijl Nagasaki in brand stond, de krijgsgevangenen bivakkeerden bij grotten aan de voet van nabije heuvels. Zij die verblind waren, bleven apathisch: 'met veelal eenzijdig gezwollen gezichten' (de kant die naar de explosie gekeerd was geweest) 'waar zwermen muggen op afkwamen, zaten ze wezenloos voor zich uit te staren.'[2] De anderen die nog tot werken in staat waren (de atoombom van Nagasaki heeft negen Nederlandse en Indisch-Nederlandse krijgsgevangenen doen bezwijken), werden door de gouverneur van de stad opgeroepen om te helpen bij het bijeenbrengen van de talloze lijken die zo spoedig mogelijk gecremeerd moesten worden, 'met je blote handen moest je deerlijk verminkte lichaamsdelen (de lijken vielen uiteen) oppakken – het was afschuwelijk.'[3]

Volle vier dagen duurde die arbeid. Op 16 augustus (de Japanse regering had op de 14de besloten te capituleren, op de 15de was Hirohito's radiotoespraak uitgezonden) begon voor de krijgsgevangenen een rustperiode en drie dagen later, 19 augustus, 's middags om kwart voor vijf, kregen zij te horen dat de oorlog afgelopen was.

Hoe en onder welke omstandigheden de krijgsgevangenen elders van

[1] Aangehaald in J. Stellingwerf: *'Fat man' in Nagasaki*, p. 110. [2] A.v., p. 107. [3] A.v., p. 106.

het einde van de oorlog in kennis zijn gesteld, zullen wij in het volgende deel verhalen.

Slot

Aan het einde van dit hoofdstuk gekomen, hebben wij niet de behoefte tot een lange algemene beschouwing over te gaan. Wij menen dat de weergegeven feiten en cijfers voldoende voor zichzelf spreken en willen daar slechts enkele opmerkingen aan toevoegen.

De eerste is dat de Japanners, behoudens het doorgeven van de namen van krijgsgevangenen, zich in geen enkel opzicht gehouden hebben aan de uit de Conventie van Genève voortvloeiende verplichtingen – verplichtingen die zij in januari '42 hadden aanvaard. Er zijn Japanners geweest die, zoals het hoofd van het krijgsgevangenenbureau te Tokio, generaal Moerakami, af en toe op die verplichtingen hebben gewezen, er zijn er ook geweest (van elk geval dat wij bij onze studie tegenkwamen, hebben wij melding gemaakt) die jegens de krijgsgevangenen humaan zijn opgetreden, maar dit waren allen uitzonderingen. Overste Poulus, kampoudste in het kamp van het XVde bataljon te Bandoeng, typeerde, zoals weergegeven, het optreden van de Japanners met wie hij te maken had, als 'Japs, d.w.z. onberekenbaar, hardhandig, vernederend en slaafs, met momenten van betrekkelijke vrijheid, afgewisseld door perioden van ware terreur' – daarbij moet dan nog bedacht worden dat die kwalificaties sloegen op een kamp van waaruit geen zware arbeid moest worden verricht. Werd die arbeid wèl gevergd, dan bleef van de 'momenten van betrekkelijke vrijheid' weinig over. Over de vreselijke reis van de '*Maros Maroe*' van Ambon naar Makassar, van Makassar naar de kust van Midden-Celebes en vandaar naar Java, rapporteerde later een Britse *Flight Lieutenant*: '*Throughout the experience I never met with any attitude on the part of the Japanese other than brutish cruelty, cynical indifference to needless suffering, unbelievable stupidity and utter incompetence*'[1] – dat zijn kwalificaties die, menen wij, gegolden hebben voor talrijke Japanners die iets met krijgsgevangenen van doen hadden.

Dat die Japanners ook hun eigen lagere militairen medisch bedroevend slecht verzorgden en afbeulden in een mate die in de legers van de

[1] W. M. Blackwood: '*Report*' (z.d.), p. 6 (IC, 1 605).

Europese mogendheden en van de Verenigde Staten ondenkbaar was, en dat vrijwel allen hunner, conform opvattingen die deel waren van het Japanse culturele erfgoed, krijgsgevangenen beschouwden als minderwaardige, verachtelijke wezens, zijn omstandigheden die de gedragingen der Japanners tot op zekere hoogte wel kunnen verklaren, maar die geen verontschuldiging inhouden: in de Chinees-Japanse, in de Russisch-Japanse en in de Eerste Wereldoorlog waren de Japanse autoriteiten zich ervan bewust geweest dat van hen verwacht werd dat zij hun krijgsgevangenen zouden behandelen conform de normen die golden in de landen waaruit die krijgsgevangenen afkomstig waren – die normen waren de Japanse autoriteiten bekend. Trouwens: voor de bepalingen van de Conventie van Genève gold hetzelfde. Wij gaan verder: het bedrog dat werd toegepast wanneer gedelegeerden van het Internationale Rode Kruis of vertegenwoordigers van beschermende mogendheden sommige kampen mochten bezoeken, en de bedriegelijke filmopnamen die op Java, op Formosa en in Singapore werden gemaakt, bewijzen dat elke daarbij betrokken Japanner wist dat er een kloof gaapte tussen de wijze waarop Japan, naar door zijn tegenstanders verwacht werd, zijn krijgsgevangenen zou behandelen en die waarop zij in werkelijkheid behandeld werden.

Onze tweede opmerking is dat alle krijgsgevangenen geleden hebben, maar niet allen in dezelfde mate. Geleden hebben zij allen omdat zij van hun vrijheid beroofd waren, onderworpen aan de grillen en luimen, mishandelingen en knevelarijen van de Japanse militairen en de Koreaanse bewakers (die, van hun minderwaardigheidsgevoelens uit, veelal nog 'Japanser' optraden dan de Japanners zelf), vaak hongerend, meestal verstoken van opbeurend nieuws, vrijwel steeds geïsoleerd van gezins- en familieleden, en dat niet enkele weken of maanden maar enkele jaren lang. Geleden hebben niet allen in dezelfde mate omdat in bijna elk kamp 'handige jongens' een geprivilegeerde positie wisten op de bouwen, omdat het verschil maakte of men officier dan wel mindere was, omdat het óók verschil maakte of men blijven kon op het eiland waarop men krijgsgevangen was gemaakt dan wel de verschrikking van het transport overzee moest doorstaan, en omdat het tenslotte verschil maakte naar welk gebied men in die laatste gevallen werd overgebracht. Er zijn naar verhouding de minste slachtoffers gevallen onder diegenen die vóór eind '43 naar Japan werden getransporteerd en naar verhouding de meeste (drie op de tien) onder hen die op de Molukken vliegvelden moesten aanleggen. Maar kan men het lijden van de ene mens ooit vergelijken met dat van de ander? Elk lijden heeft zijn eigen duur en intensiteit; er

is geen vergelijking mogelijk tussen het lijden van de velen die, opgenomen in primitieve barakken, honger, dorst en pijn verdragend, geplaagd door luizen en andere insecten, in eenzaamheid weken- of maandenlang hun krachten voelden slinken, en dat van die vele anderen die, wanhopig spartelend in de golven van een oppermachtige oceaan, zich verloren wisten.

Onze derde opmerking is dat wij ons bewust zijn dat het samenvattend beeld dat wij geboden hebben, lacunes vertoont: er is, over het algemeen, te weinig bekend over de verhoudingen tussen de krijgsgevangenen onderling en over de corruptie die zich in menig kamp heeft voorgedaan, en er is óók te weinig bekend over de wijze waarop de transporten werden samengesteld. Soms geschiedde dat door de Japanners maar meestal gaven dezen aan de kampoudsten alleen maar op, aan hoeveel arbeidskrachten zij behoefte hadden, en was het de taak van die kampoudsten en hun medewerkers om diegenen aan te wijzen die moesten vertrekken. In de regel wilde ieder liever blijven waar hij was: daar kende hij de omgeving, daar had hij iets van aanpassing kunnen vinden – vertrek betekende onzekerheid, onzekerheid betekende angst. Welke criteria hebben bij die aanwijzingen gegolden? Wij konden er slechts één voorbeeld van geven: het voorbeeld van majoor Hoedt die in '42 in het grote kamp te Tjimahi een transport van Indische Nederlanders samenstelde (de 'slechtste elementen . . . lieden uit de onderste lagen der Indische samenleving') die hij liever kwijt dan rijk was, en er zijn aanwijzingen dat ook in andere kampen kampoudsten in de laatste maanden van '42 in de eerste plaats diegenen voor vertrek hebben aangewezen van wie zij graag af wilden zijn. Welke spanningen, welke tegenstellingen, welke conflicten hebben zich daarbij voorgedaan? Het is een belangrijke vraag maar wij kunnen haar bij gebrek aan gegevens niet beantwoorden.

Onze vierde en laatste opmerking is dat de in Japanse krijgsgevangenschap geraakte militairen beproevingen hebben moeten ondergaan, onvergelijkelijk zwaarder dan die welke diegenen te doorstaan kregen die (behalve de Russen) krijgsgevangenen van de Duitsers of Italianen werden. Van die eersten is, wat de Britten en Amerikanen betreft, niet minder dan 27% omgekomen, van die laatsten slechts 4%. Maar door de Duitse en Italiaanse machthebbers werden dan ook, globaal gesproken, de bepalingen van de Conventie van Genève toegepast! Daarvan konden trouwens ook de Nederlanders in het bezette moederland profiteren die hetzij in '40 (een kleine groep beroepsofficieren die geweigerd hadden, een soort loyaliteitsverklaring af te leggen), hetzij in '42 (de meeste beroepsofficieren, adelborsten en cadetten), hetzij in '43 (een klein deel

van de reserve-officieren en van de lagere militairen[1]) naar Duitsland in krijgsgevangenschap werden afgevoerd: tot aan de Spoorwegstaking, 17 september '44, konden zij in briefcontact staan met hun verwanten in bezet gebied en vandaar pakketten ontvangen en nadien nog berichten en pakketten uit de Geallieerde wereld. Laten wij diegenen terzijde die in mei en juni '40 maar korte tijd krijgsgevangenen waren (zij kregen verlof naar bezet gebied terug te keren), dan hebben in totaal ruim dertienduizend Nederlandse militairen als krijgsgevangenen in Duitsland vertoefd; van hen zijn drie- tot vierhonderd omgekomen, zeg: omstreeks 3 %. Er is niet alleen een schril contrast tussen die 3 % en de 19,4 % die in Japanse krijgsgevangenschap is bezweken maar bovendien hebben veruit de meesten die er als krijgsgevangenen der Japanners het leven afbrachten, traumatische ervaringen gekend die aan vrijwel alle krijgsgevangenen der Duitsers bespaard zijn gebleven.

Dat is een opmerkelijk verschil tussen de bezettingsgeschiedenis van Nederland en die van Nederlands-Indië.

[1] Van diegenen die zich moesten aanmelden, in totaal wellicht tweehonderdveertigduizend militairen, bleven velen weg en kregen anderen vrijstelling; slechts ca. elfduizend zijn naar Duitsland getransporteerd.

HOOFDSTUK 9

Geïnterneerden

Zoals de militairen van de Koninklijke Marine en van het Knil het tijdens de Japanse bezetting aanzienlijk moeilijker hebben gehad dan de militairen in Nederland tijdens de Duitse, zo hebben ook de Nederlandse staatsburgers (Nederlanders èn Indische Nederlanders) in Indië het aanzienlijk moeilijker gehad dan de burgerij in Nederland. Daar zijn in vijf jaar bezetting *delen* van de bevolking in grote nood komen te verkeren (de vervolgden, de door het oorlogsgeweld getroffenen en, in de hongerwinter, de bewoners van de niet-agrarische gebieden in het westen des lands) – in Indië is die nood algemener geweest, heeft hij langer geduurd en heeft hij naar verhouding veel meer mensenlevens gevergd.

Doordat bijna alle Japanse stukken die op de internering betrekking hebben, alsook veel kamparchieven verloren zijn gegaan, zijn de gegevens over de aantallen geïnterneerden onvolledig. Wat beschikbaar was, heeft dr. D. van Velden in haar breed-opgezette, in '63 verschenen studie *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* bijeengebracht[1] – welnu, volgens haar cijfers zijn in Indië in totaal ca. zes-en-negentigduizenddriehonderd Nederlandse en Indisch-Nederlandse burgers geïnterneerd en zijn van hen in een internering die voor de meesten omstreeks drie volle jaren heeft geduurd, ca. dertienduizendhonderdtwintig bezweken, oftewel 13,6%.

Het is mogelijk dat die cijfers te laag zijn. De Nederlandse regering heeft na de oorlog gesteld dat er in Indië ruim honderdduizend geïnterneerden zijn geweest[2] – vast staat dat de Japanners aan het Internationale Rode Kruis in de loop van de oorlog hebben doorgegeven[3] dat er ca.

[1] Aan haar studie ontlenen wij de meeste in dit hoofdstuk verwerkte algemene gegevens. [2] *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War,* dl. II (1948), p. 205. [3] In 1955 is de Nederlandse regering er bij de onderhandelingen met Japan die er toe geleid hebben dat een bedrag van f 38 mln aan smartegeld ter beschikking kwam, er van uitgegaan dat er ca. honderdtienduizend geïnterneerden waren geweest, van wie één op de vijf zou zijn gestorven – wij gaan liever van de iets lagere cijfers uit die dr. van Velden acht jaar later publiceerde. Het toegekende smartegeld kwam er op neer dat een oud-geïnterneerde ruim drie dubbeltjes kreeg (huidige waarde misschien een rijksdaalder) per dag dat de internering had geduurd.

acht-en-negentigduizend geïnterneerden waren en dat van hen ca. zestienduizendachthonderd waren gestorven: 17%.[1]

Misschien is het verstandig er van uit te gaan dat er ca. honderdduizend geïnterneerden zijn geweest en dat de internering aan één op de zes het leven heeft gekost.

*

Voor alle geïnterneerden betekende die internering een breuk in hun bestaan: van personen die zich in vrijheid hadden kunnen bewegen en zinvolle arbeid hadden gehad, werden zij opgeslotenen, van wie vooral de mannen, plotseling uit hun gezin gerukt, bijna al hun bezittingen kwijt waren geraakt en die allen, onderworpen aan het Japanse gezag, een hoogst onzekere toekomst voor ogen hadden. Overigens waren de omstandigheden waarin zij de internering moesten doorstaan, niet overal dezelfde. De meeste kampen zijn slecht, enkele minder slecht geweest.

Tot werkelijke wantoestanden is het slechts in Nederlands-Indië gekomen. Waren zij onvermijdelijk? Geenszins. Om deze belangrijke constatering te onderstrepen willen wij beginnen met de beschrijving van het minst slechte kamp: dat waarin in '43 de Nederlandse en Indisch-Nederlandse vrouwen en kinderen op Zuidoost-Celebes opgesloten werden.

Zoals wij in ons vorige deel vermeldden, was van die vrouwen en kinderen in december '41 en in januari '42 een deel naar Java geëvacueerd en waren, op een groep vrouwen na die in Makassar een oorlogstaak hadden, diegenen die niet hadden kunnen of willen vertrekken, eind januari naar twee plaatsen in de bergen ten oosten van Makassar overgebracht, Malino en Pakato (zie kaart XVII op pag. 685), waar de Knil-commandant voor hen en voor de vrouwen en kinderen van inheemse Knil-militairen evacuatie-oorden had laten inrichten; zij werden er in

[1] De Japanner S. Adatsji heeft in zijn in '82 gepubliceerde studie, welke wij in het vorige hoofdstuk al noemden, cijfers gepubliceerd met betrekking tot de geïnterneerden op Java, Sumatra en Borneo, gebaseerd op rapporten uit de legerarchieven (over de geïnterneerden in het marinegebied schrijft hij niet). Hij kwam tot een totaal van maximaal acht-en-zeventigduizend geïnterneerden. Vergelijkt men zijn cijfers met die welke dr. van Velden aan de rapporten van de kampleiders en -leidsters en aan betrouwbare mededelingen van geïnterneerden heeft kunnen ontlenen, dan zijn zij voor de genoemde eilanden te laag – kennelijk zijn de Japanse legerrapporten onvolledig geweest.

enkele tientallen vakantiehuisjes ondergebracht. Ca. twee weken later landden de Japanners bij Makassar. Zij brachten alle Nederlandse en Indisch-Nederlandse vrouwen en kinderen samen in Malino en aan hen werden midden maart '42 de vrouwen uit Makassar toegevoegd die daar in de kazerne van de inheemse politie een moeilijke periode hadden doorstaan, en enkele maanden later de Nederlandse en Indisch-Nederlandse vrouwen en kinderen van alle Kleine Soenda-eilanden behalve Lombok[1] (Bali, Soembawa, Soemba, Flores en Timor). In mei '43 werd Malino verlaten – het Japans militair bestuur (in dit geval dus het marinebestuur, de *Minseiboe*) had besloten, een te Kampili, ca. 25 km bezuiden Makassar liggend, leegstaand sanatoriumcomplex als nieuw interneringskamp in gebruik te nemen, en daarheen waren in februari '43 als eersten ca. vierhonderd vrouwen en kinderen uit Ambon overgebracht, bij wie zich ook een groep bevond die uit Nederlands-Nieuw-Guinea afkomstig was.[2] Het kamp in Kampili ging in totaal bijna zeventienhonderd vrouwen en kinderen herbergen, onder wie enkele tientallen van buitenlandse nationaliteit. Kampleidster werd er na enige tijd Annie H. Joustra, een vijf-en-veertigjarige lerares van de hbs te Makassar die in '20 in Indië was aangekomen en daar met enige onderbrekingen, o.m. voor verlof in Europa, steeds in het onderwijs werkzaam was geweest: een kordate en evenwichtige vrouw die door de Japanse kampcommandant, sergeant Tadasji Jamadji, was aangewezen; zij werkte samen met kampfunctionarissen die het in geen enkel opzicht beter hadden dan de overige geïnterneerden, en zij paste de verstandige regel toe dat al het werk rouleerde: daardoor werd voorkomen dat zich bevoorrechte groepen konden vormen.

Het complex telde twaalf, uit bamboe opgetrokken slaaploodsen waarin elk een eigen slaapbank had en zeven stenen behuizingen waarin nogeens bijna tweehonderd slaapbanken stonden. Er waren zeven stookplaatsen waar het drinkwater gekookt en het warme eten toebereid werd, en vier eetruimten met voldoende, hoewel primitieve, tafels en banken. Van drie stenen kantoorgebouwtjes fungeerde het grootste als kampkantoor, in de twee kleinere waren ziekenzaaltjes ingericht met tezamen ca.

[1] De op Lombok geïnterneerden zijn naar Java overgebracht. [2] Op Ambon hadden de Japanners bij de plek waar de interneringskampen voor mannen en vrouwen en het krijgsgevangenenkamp lagen, een munitie-opslagplaats aangelegd. Op 15 februari '43 vloog die opslagplaats bij een Geallieerd bombardement de lucht in; hierdoor kwamen drie-en-twintig geïnterneerden om het leven alsmede negen van de Australische krijgsgevangenen die onmiddellijk de geïnterneerden te hulp gesneld waren (de krijgsgevangenen van het Knil waren toen al naar Hainan afgevoerd).

vijftig bedden. Alleen die drie stenen gebouwtjes waren op de waterleiding aangesloten, elders moest water uit putten of uit een nabij irrigatiekanaal worden gehaald. Bij die putten, vijftien in getal, bevonden zich met bamboe afgeschutte was- en 'douche'-gelegenheden. Er waren enkele schoollokalen – daar werd met veel moeite (leermiddelen waren er nauwelijks) 's morgens aan jongere, 's middags aan oudere leerlingen les gegeven. Dan waren er tien z.g. clubhuizen (kleine ruimten), een kerkloods met een podium (in die loods stonden banken voor achthonderd personen) en twee naaikamers – één ruimte fungeerde als timmermanswerkplaats.

Al deze bouwsels moet men zich, de stenen gebouwen uitgezonderd, als simpel voorstellen: de kerkloods bijvoorbeeld werd tweemaal door een hevige windstoot vernield – pas in de derde loods werd het podium aangebracht.

De geïnterneerde vrouwen hadden al die loodsen niet zelf behoeven op te trekken. Dat was door koelies gedaan en deze groeven later ook de schuilloopgraven die er binnen de omheining kwamen. Die koelies werden door de Japanners betaald.

Het kamp had een koeienstal, een groot aantal varkenshokken (de varkens werden gevoerd met afval uit de Japanse kazerne te Makassar), een kippenren en een plek waar geslacht werd. Er was ook een grasveld waar gevoetbald of gekorfbald kon worden (er was één bal); ook met een paar tennisballen kon er gespeeld worden en in het irrigatiekanaal mocht men af en toe onder Japans toezicht zwemmen. De landbouwterreinen die bij het kamp behoorden, besloegen een oppervlak van 34 ha.

Het voedsel dat men er kreeg, had een tekort aan vitaminen en vetten maar ernstige honger werd in Kampili niet geleden. Tuinen en *sawahs* leverden groente, zoete aardappelen, knolgewassen, bananen, *papaja*'s en rijst op. Soms werden met een vrachtauto aanvullende levensmiddelen uit Makassar aangevoerd en de nabijgelegen *kampong* droeg af en toe zorg voor vruchten, eieren, groente en karbouwenmelk. Eind '43 waren er in het kamp twaalf koeien, magere (samen gaven zij per week slechts vier of vijf liter melk); uit de kippenren kregen de kampbewoners en -bewoonsters per persoon één ei per maand – soms waren er ook eendeeieren (op de *sawahs* liepen eenden rond). Van de varkens, ca. vijfhonderd, kon niet geprofiteerd worden (het vlees ging naar de Japanners in Makassar), soms wel van de geiten die óók in het kamp aanwezig waren. Af en toe werd bovendien een karbouw het kamp binnengevoerd om er geslacht te worden.

Wat de kleding betreft: veel vrouwen brachten wat zij aan kleren

hadden, mee het kamp in maar een deel daarvan bleef in Malino achter. Kampcommandant Jamadji vond goed dat die kledingstukken alsnog werden opgehaald. Toen het kamp gebombardeerd was (wij komen er op terug), zonden de Japanners uit Makassar een hoeveelheid handdoeken, kimono's en overhemden naar het kamp. Uiteindelijk kreeg iedere kampbewoner of -bewoonster voldoende werkkleding – men beschikte in het kamp over achttien naaimachines: tien voor de naaikamers, acht werden gebruikt voor het verstellen en aanvullen van de eigen kleding. Voor het werk op het land waren er voldoende zonnehoeden en klompen. Jongens en meisjes van twaalf jaar af en vrouwen die tot dat zware werk in staat waren, moesten op de *sawahs* werken – andere vrouwen moesten voor de Japanners sokken breien en versierselen borduren en in de laatste fase van het kamp diende mica gespleten te worden. De voor al die arbeid geldende lonen werden door de Japanners gestort in het fonds waaruit het Japanse marinebestuur te Makassar het kamp financierde.

Wat voor het levensonderhoud der geïnterneerden aan geld nodig was, werd, zoals in Malino was geschied, eerst door de geïnterneerden zelf ter beschikking gesteld maar toen hun reserves (vooral de van Ambon en Timor afkomstige groepen bleken over vrij veel geld te beschikken) eind '43 waren uitgeput, betaalde de *Minseiboe* de verschillende leveranciers, vermoedelijk tot een totaal van meer dan f 200 000 (er werd per geïnterneerde per dag voor vijftien cent aan levensmiddelen ingekocht). Daarenboven was de bouw van de extra-loodsen en werd het onderhoud van het gehele kamp door de *Minseiboe* betaald – dat vergde in totaal meer dan f 110 000.

Kampcommandant Jamadji werd door telkens een van drie Japanse soldaten bijgestaan: 'Daantje', 'Appelwang' en 'Negen-en-een-half' (deze Japanner miste de helft van een vinger), van wie 'Negen-en-een-half' een driftkop was. Het kamp werd bewaakt door inheemse politieagenten. Jamadji zelf was nogal grillig en een enkele maal tot onbeheerst optreden geneigd – tekenend voor hem was dat hij de hem opgedragen taak perfect wilde uitvoeren; 'bij hem', aldus de kampleidster, 'ging het belang van het kamp en zijn bewoners boven alles ... In het gewone dagelijkse kampleven werkte hij van vroeg tot laat, offerde zijn maaltijden en slaap als het nodig was.'[1] Midden juli '45 werd het kamp (een Japans vliegveld lag op ca. 10 km afstand) tweemaal door Geallieerde toestellen gebombardeerd en beschoten, waardoor zeven geïnterneerden gedood en acht gewond werden en zware schade werd aangericht[2] – 'bij beide

[1] 'Rapporten over Kampili' (aug. 1945), p. 5–6 (IC, 81 511). [2] Na het tweede bom-

bombardementen', aldus de kampleidster, 'was Jamadji daar waar geholpen moest worden, zonder gevaar voor eigen leven te achten.'[1]

Opmerkelijk was het dat deze Japanse kampcommandant de geïnterneerden in veel opzichten terwille was. Zeker, zij moesten zich conform de Japanse voorschriften dagelijks opstellen om geteld te worden waarop dan nog een buiging diende te volgen, maar Jamadji gedoogde dat die buiging niet gemaakt werd in de richting van het keizerlijk paleis te Tokio maar in die van Nederland en van Londen, waar koningin Wilhelmina werkzaam was. Nadat eerst slechts clandestiene lessen mogelijk waren geweest, aanvaardde hij dat er, zo goed en kwaad als het ging, fröbel-, lager en hbs-onderwijs gegeven werd. In de kerkloods mocht boven het podium het Nederlandse wapen hangen, geflankeerd door getekende portretten van de koningin en Willem de Zwijger, het ene gedrapeerd met het rood-wit-blauw, het andere met een oranje vlag. Op Koninginnedag mochten coupletten van het Wilhelmus voorgedragen worden en godsdienstoefeningen konden elke zondag gehouden worden. Op hoogtijdagen trad dan soms een koor op – het kamp had er twee: een algemeen koor en een koor dat uit nonnen bestond. Na enige tijd woonden er drie mannen in het kamp: een arts, een van Ambon afkomstige predikant (die in Kampili mocht blijven omdat zijn vrouw ernstig ziek was) en een jeugdleider die met een groep jongens uit het mannen-interneringskamp op Zuidwest-Celebes was gearriveerd – Jamadji willigde het verzoek van de nonnen in dat er een priester kwam (de jeugdleider moest toen verdwijnen). De commandant 'deed', aldus de kampleidster, 'werkelijk moeite om onze godsdienstige opvattingen niet te krenken en niet te raken aan gewoonten of gebruiken in verband met onze geloofsovertuiging'.[2] Bovendien droeg hij er persoonlijk begin '45 toe bij dat in het kamp geïnterneerde meisjes niet naar Makassar moesten gaan om aan Japanse officieren prostitutiediensten te bewijzen – aan zijn superieuren gaf hij bij die gelegenheid een argument door dat een der geïnterneerden hem aan de hand had gedaan: de Japanse keizer zou zoiets nooit goedvinden, en dat argument werd door de commandant van de Japanse vloot in de Grote Oost aanvaard.

Zo bevorderde een correct optredende Japanner dat een kamp in stand

bardement dat twee dagen na het eerste plaatsvond, werd op een veld binnen het complex een Nederlandse vlag neergelegd en met kalk in grote letters '*Dutch women*' geschreven. De bombardementen leidden er toe dat een tijdlang een tevoren ingericht 'noodkamp' werd betrokken, hetgeen uiteraard met grote moeilijkheden gepaard ging.

[1] 'Rapporten over Kampili', p. 6. [2] A.v., p. 40.

bleef waar het, hoeveel onzekerheden en angsten er ook waren (wanneer zou de bevrijding komen en zouden de mannen van wie men vrijwel niets hoorde, dan nog in leven zijn?) althans tot juli '45 niet tot noodtoestanden kwam. De verslechtering die zich toen aftekende, was niet gevolg van enig Japans ingrijpen maar van de Geallieerde bombardementen.

Van de bijna zeventienhonderd in het kamp opgenomen vrouwen en kinderen stierven er, de slachtoffers van de twee luchtaanvallen niet meegeteld, in de ruim twee jaar dat het kamp bestond, acht-en-twintig, ruim 1 ½% dus.

★

Kampili is een uitzondering geweest, niet alleen in Indië maar ook op Celebes. Op datzelfde eiland, namelijk te Menado in de Minahassa, kregen ca. honderdzestig geïnterneerde mannen en oudere jongens 'vanaf de eerste dag', aldus dr. van Velden,

> 'vervuilde rijst en de groente-afval van de *passar*; ze moesten werken in de stad en aan de haven, waarvoor ze niets extra's ontvingen. Zo nu en dan kregen ze een paar dagen helemaal geen eten. Ze hadden geen eigen kamparts en mochten [slechts] één ziekenverpleger aanwijzen . . . De Japanse arts deed niets en gaf geen medicijnen; er werd vooral veel geranseld, vaak werd het kamp collectief gestraft. 44% van de mannen en jongens in dit kamp is omgekomen, een percentage dat zelfs veel hoger ligt dan het gemiddelde sterftecijfer onder de krijgsgevangenen.'[1]

Buiten Indië

Ook buiten Indië, d.w.z. elders in het Japanse machtsgebied, zijn in de jaren dat de oorlog in de *Pacific* woedde, Nederlandse en Indisch-Nederlandse burgers geïnterneerd geweest, niet velen: ca. zeventig in Japan, ca. vierhonderd in Nanking-China, ruim vijftig in Hongkong, ca. honderdvijftig op de Philippijnen, vijf in Frans-Indo-China, zeven in Thailand, ca. tachtig in Singapore.

Begin '42 had de Japanse regering aan de regeringen van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Nederland toegezegd dat zij niet alleen de krijgsgevangenen maar ook de geïnterneerden conform de bepalingen van de Conventie van Genève zou behandelen. Wat de in Japan geïn-

[1] Van Velden, p. 296.

terneerden betreft, heeft de Japanse regering zich aan die toezegging gehouden, sterker nog: ze is verder gegaan dan de Conventie voorschreef door de geïnterneerde burgers (in totaal een kleine zevenhonderd) in beginsel naar Westerse maatstaven te huisvesten, te voeden en te kleden. 'Alle gebouwen', aldus dr. van Velden, 'die ze voor internering gebruikten, waren in Westerse stijl opgetrokken en gezond en vaak zeer mooi gelegen.' Vaak waren de interneringscomplexen niet eens omrasterd.

'De geïnterneerden konden iedere maand vrij spreken met de vertegenwoordigers der beschermende mogendheden en hadden contact met de gedelegeerde van het Internationale Rode Kruis. In veel kampen waren particuliere bezoeken toegestaan; ook mochten de geïnterneerden de kampen verlaten voor bezoek aan het ziekenhuis en aan de tandarts en soms ook om te wandelen, inkopen te doen of hun gezinnen te bezoeken.[1] Iedere maand konden ze een brief van honderd woorden schrijven naar landen buiten Japan en meestal eenmaal per week een brief, bestemd voor een plaats in Japan zelf . . . De Japanse commandanten en bewakers traden over het algemeen correct op. Het onderhoud der kampen en het verstrekken van voedsel, zeep, medicijnen en kleding waren voldoende, behalve in het laatste jaar.'[2]

Goed verzorgd werden in Japan ook de ingenieurs van het radiolaboratorium te Bandoeng en hun gezinnen: een groep van twee-en-twintig personen die, zoals in hoofdstuk 5 vermeld, door het Soemitomo-concern naar Japan was overgebracht; hetzelfde gold voor de medische staf en de niet-inheemse bemanningsleden van het door de Japanners (in strijd met de internationale regels) in beslag genomen marine-hospitaalschip 'Op ten Noort'. Merkwaardig was dat in Japan niet eens alle burgers van staten waarmee het land in oorlog was, geïnterneerd werden: ca. driehonderdvijftig bleven vrij.

In China, waar in totaal meer dan negenduizend Geallieerde burgers geïnterneerd werden, de meesten in het grote handelscentrum Sjanghai, waren de omstandigheden minder gunstig: de interneringscomplexen boden niet voldoende ruimte en de rantsoenen waren in '44 en vooral in '45 te gering. Men moest er evenwel niet voor de Japanners werken en mishandelingen kwamen over het algemeen niet voor. Voorts was er, evenals in Japan trouwens, ruim gelegenheid tot studie, godsdienstoefening en recreatie. 'Geen wonder', aldus dr. van Velden, 'dat men na de Japanse capitulatie kon zeggen dat de geïnterneerden er gezond uitzagen

[1] Dat laatste in gevallen waarin uit het betrokken gezin alleen de man geïnterneerd was. [2] Van Velden, p. 226.

en met name de Nederlandse groep er uitstekend was afgekomen.'[1]

Ook in Hongkong en op de Philippijnen kwam het niet tot noodtoestanden en in Frans-Indo-China en in Thailand gaven de Franse en Thaise autoriteiten zich alle moeite om het leven der geïnterneerden zo dragelijk mogelijk te maken. In Singapore werd aanvankelijk een deel van de Changi-gevangenis als interneringskamp gebruikt – vrouwen en kinderen waren er in een aparte vleugel ondergebracht; allen kregen voldoende te eten. Toen de gehele Changi-gevangenis in '44 voor het onderbrengen van krijgsgevangenen in gebruik werd genomen, werden de geïnterneerden in een ander kamp ondergebracht; daar werd honger geleden.

Opmerkelijk is tenslotte dat er van alle gebieden die wij tot dusver noemden, slechts één was waar de mannen en de oudere jongens gescheiden waren van de vrouwen en overige kinderen: Singapore. Singapore behoorde namelijk tot het gezagsgebied van veldmaarschalk Teraoetsji en in zijn gehele gebied werden mannen en vrouwen gescheiden ondergebracht. Zowel in Singapore evenwel als in Birma (daar zijn geen Nederlandse staatsburgers geïnterneerd geweest) en in het door het Japanse leger bestuurde Brits-Borneo (waarheen de Nederlandse en Indisch-Nederlandse burgers uit het westen van Nederlands-Borneo werden overgebracht: een kleine driehonderd personen) bevonden de mannen en vrouwen zich in een-en-hetzelfde kampcomplex; 'ze wisten', aldus dr. van Velden,

> 'iets van elkaar af, konden elkaar in de verte een enkele maal zien en somtijds stonden de Japanners een officiële ontmoeting toe van enkele uren. Men kon elkander diensten bewijzen: de vrouwen naaien voor de mannen, de mannen het zwaarste werk doen voor de vrouwen, zoals graven en houthakken, en hun een deel van de opbrengst der tuinen zenden. In de kampen in Birma en bij Singapore hebben de mannen de gehele interneringstijd voor de vrouwen gekookt.'[2]

Op de Philippijnen, in Hongkong, in Nationalistisch-China en in Japan zelf is van gezinsscheiding geen sprake geweest. Er was slechts één gebied waar die scheiding *volledig* werd doorgevoerd: Nederlands-Indië, en alleen al daardoor hebben de geïnterneerden het er moeilijker gehad dan de geïnterneerden in de overige gebieden die tot Japans machtssfeer behoorden. Die in Nederlands-Indië geïnterneerde groep was bovendien veruit de grootste. Er zijn in het Japanse machtsgebied in totaal ruim honderdvijf-en-twintigduizend burgers geïnterneerd: ca. honderdduizend in Nederlands-Indië, ruim vijf-en-twintigduizend elders. Daar-

[1] A.v., p. 241. [2] A.v., p. 283–84.

bij merken wij nu reeds op dat, zoals al in ons hoofdstuk over de krijgsgevangenen bleek, de vertegenwoordigers van de beschermende mogendheden en de gedelegeerden van het Internationale Rode Kruis, wat het *Nanjo*-gebied betrof, louter in Frans-Indo-China en in Thailand enige bewegingsvrijheid hadden en berichten konden sturen aan hun regeringen, resp. aan Genève – de Nederlandse en Nederlands-Indische autoriteiten buiten Indië hadden geen duidelijk beeld van wat in Indië met de Nederlanders en Indische Nederlanders geschiedde. Van der Star, Stokhuyzen en van der Veen verlieten Priok begin juli '42, toen op Java niet de vrouwen en kinderen maar slechts vele mannen waren geïnterneerd, vaak in gevangenissen, en de Haas die met de zijnen eind september van Oost-Java wegvoer, had in Bandoeng in een krant gelezen dat alle Nederlandse mannen geïnterneerd zouden worden en dat door de Japanse autoriteiten overwogen werd, de Nederlandse vrouwen en kinderen 'de nodige bescherming te bieden' – hij had voorts vernomen dat op Oost-Java grote groepen Nederlandse en Indisch-Nederlandse mannen naar een kamp in Kesilir waren overgebracht. Van het interneren van vrouwen en kinderen wist hij niets naders af en in Japanse radiomededelingen, in Australië opgevangen, werd later te dien aanzien slechts gezegd dat die vrouwen en kinderen in 'beschermde wijken' waren ondergebracht. Waren die wijken afgesloten en bewaakt en dus in feite interneringsoorden? De Nederlandse en Nederlands-Indische autoriteiten vermoedden dat wel maar konden het niet bewijzen, mede doordat zij er in '43 en '44 in het geheel niet in slaagden, geheime verbindingen met Indië op te bouwen. Het gevolg was dat, terwijl van alle geïnterneerden de in Indië geïnterneerden er veruit het slechtst aan toe waren, de regeringen van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië bewerkstelligden dat van de schaarse hulpzendingen welke door Japan werden toegelaten, slechts een onevenredig klein deel voor de in Indië geïnterneerden bestemd werd. Zo ging men er bij de opstelling van het verdelingsschema van de grote zending die eind '44 naar Wladiwostok (en vandaar naar Nakhodka) werd getransporteerd, van uit dat er in Indië drie-en-dertigduizend geïnterneerden waren – er waren er in werkelijkheid driemaal zoveel.

Twee fasen

Tussen de interneringen in de Buitengewesten en die op Java zijn twee verschillen geweest: het eerste verschil is dat in de Buitengewesten niet

alleen de Nederlanders maar in de regel aanvankelijk ook vele Indische Nederlanders geïnterneerd zijn, terwijl op Java de meeste Indische Nederlanders buiten de interneringsmaatregelen vielen; het tweede, dat de interneringen in de Buitengewesten spoedig hun beslag kregen, terwijl op Java de internering van de Nederlandse mannen pas medio '42 goed op gang kwam en de vrouwen en kinderen eerst in de periode eind '42–midden '43 naar de 'beschermde wijken' moesten verhuizen. Over het begin van al die interneringen schreven wij al in hoofdstuk 5 – hier willen wij ons er toe beperken er aan te herinneren dat op Java op last van generaal Imamoera in april '42, na eerdere arrestaties die in maart in Batavia hadden plaatsgevonden, alle vooraanstaande Nederlanders en Indische Nederlanders werden opgepakt en dat van hen vele Indische Nederlanders en allen die minder dan f 300 per maand verdienden, werden vrijgelaten; dat er van mei '42 af, te beginnen in Batavia, razzia's op mannen (en jongens van zeventien jaar en ouder) werden gehouden; dat de verdere internering in de tweede helft van '42 en later plaatsvond op basis van de speciale registratie waarbij alle 'vreemdelingen' zich een persoonsbewijs hadden moeten aanschaffen[1]; dat de gedwongen verhuizingen van vrouwen en jongere kinderen in Batavia in oktober '42 plaatsvonden, elders op Java later, en dat de 'beschermde wijken' en andere interneringsoorden op Java in den beginne niet overvol waren.

Op Celebes en op Nederlands-Borneo[2] ressorteerden de interneringsoorden aanvankelijk onder de Japanse strijdkrachten, d.w.z. de marine, maar van begin '43 af onder het marinebestuur, de *Minseiboe* – op Java en Sumatra daarentegen ressorteerden de mannenkampen aanvankelijk onder het bestuursapparaat van het leger en de vrouwenkampen onder het inheemse bestuur, maar van begin april '44 kwamen alle kampen rechtstreeks onder de Japanse legers te vallen, op Java het Zestiende, op Sumatra het Vijf-en-twintigste. In die eerste, 'civiele' fase, werden de interneringsoorden, voorzover niet gevangenissen daartoe werden gebruikt, door de inheemse politie bewaakt, in die tweede, 'militaire' fase door Japanse militairen of leden van de fel anti-Westerse, door de Japanners opgerichte inheemse militaire hulpkorpsen, op Sumatra ook wel door militairen van het *Indian National Army*. Ook ging in die tweede

[1] De meeste Nederlanders kregen toen de aanduiding '*Belanda-totok*', de meeste Indische Nederlanders de aanduiding '*Belanda*-Indo', maar er deden zich ook gevallen voor waarbij in Indië geboren Nederlanders als '*Belanda*-Indo' en in Nederland geboren Indische Nederlanders als '*Belanda-totok*' werden geregistreerd. [2] Dat wil dus zeggen: Zuid- en Oost-Borneo, want uit West-Borneo zijn de geïnterneerden, gelijk al vermeld, naar Brits-Borneo overgebracht.

fase de kampstaf (de commandant en zijn helpers) uit militairen van het Japanse leger bestaan: Japanners, Koreanen en Formosanen.

De wijziging in het beheer van de kampen op Java en Sumatra is gevolg geweest van Japans nederlagen. Het opdringen van de strijdkrachten van Nimitz en van MacArthur bracht de Japanse machthebbers tot het besluit[1], het isolement van de geïnterneerden te versterken: dezen mochten geen enkel contact meer hebben met de inheemse bevolking en de kampen moesten op militaire leest geschoeid worden. 'We komen', schreef in een van de vrouwenkampen op Midden-Java een geïnterneerde, H. Helfferich-Koch, in haar dagboek,

'van de regen in de drup. De leiding is nu overgedragen aan de militaire autoriteiten. Het gevolg daarvan is dat we geheel als militairen behandeld zullen worden. 's Morgens om zes uur wordt er appèl gehouden, gevolgd door gymnastiek, en 's avonds om kwart over negen weer appèl . . . (We) horen dat we zelf niets meer mogen koken, zelfs geen water om wat van onze koffie (die natuurlijk geen echte koffie is) . . . of thee te zetten, maar dat we van nu af alles uit de centrale keuken krijgen. Soldaten koken ook niet zelf . . . Alle gordijnen en afscheidingen om onze slaaphokjes . . . moeten verdwijnen, evenals alle grotere kasten. Alle bedden en kastjes moeten in één rij geplaatst worden: de bedden midden in de zalen, de kasten langs de muren. Van enige mogelijkheid tot afzondering is nu dus geen sprake meer.'[2]

Daar kwam nog bij dat de Japanse machthebbers wensten te voorkomen dat de geïnterneerden, als het tot Geallieerde landingen kwam, de landingstroepen op welke wijze ook hulp zouden kunnen verlenen.[3] Op Java werden, zoals in het vorig hoofdstuk vermeld, bijna alle krijgsgevangenen op de hoogvlakte van Bandoeng samengebracht – aan soortgelijke concentraties werden de geïnterneerden onderworpen.

Van Zuid-Sumatra was een deel van de geïnterneerde mannen al in september '43 overgebracht naar de gevangenis van de hoofdplaats op Banka, Muntok – in november '44 werden de vrouwen en kinderen uit Zuid-Sumatra naar diezelfde plaats getransporteerd waar zij in barakken werden ondergebracht. Al die geïnterneerden bleven niet op Banka: in maart en april '45 werden zij opnieuw verplaatst, nu naar een verlaten

[1] Het is neergelegd in een door keizer Hirohito ondertekend decreet d.d. 7 november '43. [2] H. Helfferich-Koch: *Een dal in Ambarawa*, p. 120–21 (verder aan te halen als: Helfferich-Koch). [3] Kennelijk is ook uit die angst voor hulpverlening voortgevloeid dat omstreeks september '43 aan de tewerkstelling van bijna alle *Nippon*-werkers een eind werd gemaakt.

rubberonderneming bij Loeboeklinggau (zie voor alle plaatsen op Sumatra die wij noemen, kaart XIII op pag. 629), diep in het Sumatraanse binnenland. Ook de geïnterneerden van Sumatra's westkust werden het binnenland ingevoerd: naar Bangkinang, een verlaten rubberonderneming op de weg naar Pakanbaroe. Verplaatst werden voorts de geïnterneerden van Noord- en Oost-Sumatra, van wie de meesten in de loop van '42 en '43 in kampen in het Alasdal en bij Medan, Belawan en Brastagi waren samengebracht: niet ver van Rantauparapat kwamen de mannen in het kamp Siringoringo terecht dat in een troosteloze, vrijwel onbewoonde streek gelegen was in een moerassig dal, de vrouwen en kinderen in het kamp Aik Pamienke, midden in sombere rubberbossen.

Nog voordat het leger voor de interneringskampen verantwoordelijk werd, waren de kampen op Oost-Java al opgeheven en zaten de vrouwen en kinderen allen in kampen op Midden- en West-Java, de mannen allen op West-Java op de hoogvlakte van Bandoeng. Het leger ging in '44 en '45 tot nieuwe verplaatsingen over. Het aantal vrouwenkampen werd beperkt (de gehandhaafde kampen werden dus voller), alle mannen boven de zestig en alle jongens van elf jaar en ouder werden (West-Java) naar de mannenkampen of (Midden-Java) naar aparte kampen overgebracht in Semarang en Ambarawa (zie voor alle plaatsen op Java die wij noemen, kaart XVI op de pag.'s 640–641). Naar Semarang en Ambarawa werden evenwel ook chronische patiënten en ernstig zieken uit de kampen op de hoogvlakte van Bandoeng getransporteerd – andere patiënten en zieken in mei '45 naar ziekenkampen bij Bandoeng en Batavia. Zit er een lijn in al deze verplaatsingen? Vermoedelijk deze dat de Japanners alle mannen van wie ze geen gevaar duchtten, concentreerden bij Java's noordkust waar ook de vrouwenkampen gelegen waren, de grootste in Batavia en Semarang, en dat zij de mannen die door hen als potentiële helpers van de Geallieerden gezien werden, in het binnenland vasthielden. De prominenten onder die mannen (de bestuursambtenaren met de rang van assistent-resident of hoger) hadden zij van meet af aan als een aparte groep behandeld: zij waren in '42 mèt anderen opgesloten in de Struiswijk-gevangenis te Batavia en midden '43 in de Soekamiskingevangenis bij Bandoeng en zij werden in '44 in het door de krijgsgevangenen verlaten Knil-kampement Baros (Tjimahi) opgesloten. Wij komen op die groep der prominenten nog terug.

Er is, zo mag men concluderen, met veel geïnterneerden veel gezeuld en, schrijft dr. van Velden, 'elk transport' (op sommige komen wij terug)

'was op zichzelf een ramp. Ieder raakte een deel van zijn bezittingen kwijt; het sjouwen . . . brak soms de laatste krachten; zieken konden niet verzorgd worden. Vertrok men dan eindelijk, dan moest men de kinderen bij elkaar houden, uren in de zon of regen staan om geteld en nog eens geteld te worden. Bij aankomst in het nieuwe kamp werd men vaak gefouilleerd en afgeranseld. Was men eindelijk binnen, dan moest men, als het kamp nog onbewoond was, dit eerst schoon maken en maar zien hoe men aan eten kwam. Bevatte het kamp reeds andere geïnterneerden, dan ontvingen dezen de nieuwelingen zo goed mogelijk, maar dan kostte het inspanning zijn eigen hoekje weer in te richten, zich bij andere regels, nieuwe barak- of kamergenoten aan te passen. Iedere aanpassing kostte energie en die bezaten velen niet meer. Men raakte vaak zijn beste vriend of vriendin . . . bij een transport kwijt. En van alle kostbaarheden in een interneringskamp was een goede vriend of vriendin de meest kostbare.'[1]

Niet alleen evenwel door de striktere afsluiting, de invoering van een meer militair regime en de menigvuldige transporten betekende de tweede, 'militaire', fase een beproeving voor de op Java en Sumatra geïnterneerden, maar men dient er ook op te letten dat '44 en '45 de jaren waren van de grootste voedselnood. Op zichzelf had dit geen katastrofale gevolgen voor de geïnterneerden behoeven te hebben, immers: de twee Japanse legers beschikten over grote voedselvoorraden, konden daaruit het nodige ter beschikking stellen en waren in staat om alle levensmiddelen en andere goederen die ontbraken, tegen de officiële, lage prijzen te kopen – voorwaarde daartoe was dat de officieren die voor het beheer over de Indische kampen verantwoordelijk waren[2], de behoefte hadden om, zoals bij de autoriteiten in Japan en bij Jamadji, de commandant van Kampili, het geval was, zo goed mogelijk, althans conform de volkenrechtelijke normen, voor de geïnterneerden te zorgen. De meesten hadden die behoefte niet en daaruit zijn de noodtoestanden ontstaan die zich in Nederlands-Indië, *en alleen dáár in die mate*, hebben voorgedaan.

★

Er zijn in Indië enkele honderden interneringsoorden geweest: barakkencomplexen, gevangenissen, stadswijken, koelieverblijven, schoolge-

[1] Van Velden, p. 309. [2] Onder welke hoofdofficier de (aan de krijgsgevangenenkampen gelijkgestelde) interneringskampen op Sumatra ressorteerden, weten wij niet – op Java was dat de opvolger van generaal Saito (deze was in maart '44 naar Singapore verplaatst), kolonel Masajoeki Nakata.

bouwen, kazernes, bivakken, forten, hospitalen, krankzinnigengestichten, weeshuizen, sanatoria, hotels, jaarmarktcomplexen, fabrieken, kloosters, internaten, bioscopen, stallen, pakhuizen, kerken, logementen (*pasanggrahans*) – dr. van Velden heeft er in totaal 225 weten te localiseren.[1] Vele van die oorden zijn slechts betrekkelijk korte tijd in gebruik geweest, andere bijna drie jaar. Van elk van die oorden valt een aparte geschiedenis te schrijven, zoals men ook een aparte geschiedenis schrijven kan van elk van de Duitse *Konzentrationslager* en van elk van de honderden tot die *Konzentrationslager* behorende z.g. *Aussenkommando*'s. Wij hebben dat laatste in deel 8 van ons werk (*Gevangenen en gedeporteerden*) en in het aan de concentratiekampen gewijde hoofdstuk 10 ('Concentratiekampen, derde fase') van deel 10 b (*Het laatste jaar II*) niet gedaan maar daar gestreefd naar het geven van een samenvattend beeld, waarin wij overigens, zoals wij dat in dit hoofdstuk reeds deden met betrekking tot Kampili, op toestanden en gebeurtenissen in bepaalde kampen wèl ingingen. Zo ook nu. In ons werk dat een algemeen, samenvattend karakter draagt, willen wij eerst de algemene aspecten der interneringskampen beschrijven en pas nadien enkele bijzondere kampen of groepen in de Buitengewesten en op Java behandelen. Elk van de omstreeks honderdduizend geïnterneerden heeft in de jaren van de Japanse bezetting een eigen geschiedenis gehad, alleen door de allerjongste kinderen misschien niet bewust ondergaan – een geschiedenis die voor bijna allen een afglijden betekende naar een misère die men tevoren nauwelijks voor mogelijk had gehouden, en dat afglijden kon door sommigen ervaren worden als een continu dalende lijn, terwijl zich in het kampbestaan van anderen dramatische gebeurtenissen voordeden. Over individuele ervaringen zullen wij geenszins zwijgen. Integendeel: zij zullen een illustratie, een aanvulling, een nuancering betekenen van ons algemene beeld.

Voor wij dat beeld gaan schetsen, heeft het zin, op één factor te wijzen die men bij het lezen niet alleen van de paragraaf 'Algemene aspecten' maar ook van de overige paragrafen van dit hoofdstuk voortdurend indachtig moet zijn: het tropische klimaat met zijn slopende hitte en niet minder slopende hoge luchtvochtigheid. Vóór hun internering hadden de meeste geïnterneerden zich daartegen kunnen beschermen in relatief koele, geriefelijke woningen. In de meeste van hun interneringsoorden waren zij evenwel blootgesteld aan het geweld der elementen: de brandende zon, de hitte, de klamme benauwdheid en de tropische slagregens die in de maanden van de natte *moesson* van de stoffige grond één

[1] Van Velden, p. 525–43.

modderpoel maakten. Alleen in de bergen had men bij tijd en wijle van de hitte minder last. Niet dat het bestaan daar aangenamer was! 'Het stormt', aldus in juli '43 een dagboekschrijfster in Ambarawa (in de bergen bezuiden Semarang),

'en de wind blaast door onze dunne jurken en langs onze blote benen. We zijn er bepaald niet op gekleed, in zo'n guur bergklimaat te wonen. Het schijnt dat Ambarawa berucht is om zijn valwinden die . . . hier als in een kom ronddansen.'[1]

Een maand later:

'De hevigste regenbuien wisselen af met benauwende hitte, maar het ergste zijn de stormen . . . Niemand heeft kleding voor dit klimaat. Iedereen is in de schaarse vrije ogenblikken bezig met pogingen om vooral de kinderkleding te verbeteren en we zijn allen aan het breien geslagen. Maar aan wol is nauwelijks te komen.'[2]

Zo vormde het tropische klimaat, hier irriterend constant, daar irriterend grillig, voor vele geïnterneerden (wellicht meer voor de ouderen dan voor de jongeren) een extra beproeving. Er wordt in de kampdagboeken niet veel over geklaagd: het klimaat behoort nu eenmaal tot de natuurlijke omgeving waar men geen bijzondere aandacht aan schenkt.

Geklaagd wordt in die kampdagboeken evenmin veelvuldig over een tweede algemene factor: de duur van de internering; ook deze mag geen moment uit het oog worden verloren. 'Geschiedschrijving', schreef ik in het Voorwoord van deel 4, het eerste van de delen waarin de Duitse bezetting van Nederland geschetst werd, 'tracht een beschrijving te zijn van het verleden – maar hoe kan ik de *duur*, het tartend-trage tijdsverloop van die vijf bezettingsjaren onder woorden brengen?' Voor de drie jaren van de Japanse internering geldt hetzelfde. Jaren zijn abstracties – reëler is het, te spreken van meer dan duizend dagen en meer dan duizend nachten.

Die jaren zijn lang, heel lang, ondragelijk lang geweest.

*

Het zal de lezer straks wellicht opvallen dat wij bij het illustreren van ons algemene beeld meer vrouwen dan mannen aan het woord laten. Dat

[1] Helfferich-Koch, p. 68. [2] A.v., p. 80.

is heel wel verklaarbaar: er zijn meer vrouwen dan mannen geweest die een verslag van hun kampervaringen hebben gepubliceerd. Daarom willen wij hier vooropstellen dat, globaal gesproken, de geïnterneerde mannen het in twee opzichten extra moeilijk hebben gehad: ten eerste zijn velen aanvankelijk in gevangenissen geïnterneerd en ten tweede konden slechts de vrouwen althans naar sommige grote vrouwen- en kinderkampen een deel van hun meubels en andere eigendommen meenemen. De geïnterneerde mannen hadden meestal niet meer dan wat lijfgoed bij zich – in de meeste mannenkampen heeft men niet over 'normale' tafels, stoelen, bedden en kasten beschikt. Het bestaan daar was dus nog primitiever dan in de vrouwen- en kinderkampen.

De lezer gelieve dit in gedachten te houden.

Algemene aspecten

De interneringskampen zijn *Japanse* kampen geweest – men kan wat er gebeurd is, niet losmaken van de concepties die bij de toenmalige Japanners leefden. Daarbij moet verschil worden gemaakt tussen de hogere autoriteiten van wie de voorschriften uitgingen, en de lagere welke ze toepasten.

De voorschriften (ze zijn alleen bewaard gebleven uit de periode waarin de kampen onder de Japanse legers ressorteerden) lijken op het oog niet ongunstig. Er ging begin november '43 van het departement van oorlog te Tokio een stuk uit[1] dat aansloot bij de in Japan zelf gevolgde praktijk en waaruit de voornaamste artikelen aldus luidden:

'De geïnterneerden van het leger zullen rechtvaardig behandeld worden, waarbij rekening moet worden gehouden met hun gebruiken en gewoonten en waarbij zij niet beledigd of mishandeld mogen worden.

Elk leger-interneringskamp zal ondergebracht worden in gebouwen die het de geïnterneerden onmogelijk zullen maken te vluchten of wandaden te bedrijven en die hen in staat zullen stellen gezond te blijven.

Leger-geïnterneerden zullen passend werk dienen te verrichten maar zij zullen uitsluitend verplicht worden arbeid te doen die verband houdt met het beheer, de interne organisatie en de instandhouding van het kamp.

Over het algemeen zal de betaling van leger-geïnterneerden gelijk zijn aan die van krijgsgevangen onderofficieren.[2]

[1] Tekst in van Velden, p. 562 e.v. [2] Voor elke dag corvee kregen dezen in de regel vijftien of vijf-en-twintig cent.

Aan elk leger-interneringskamp zullen voldoende medicijnen ter beschikking gesteld worden.'

Uit deze door Tokio gegeven voorschriften vloeiden regionale reglementen voort. Bij de bespreking van die stukken stelde dr. van Velden terecht artikel 1 van het voor de legerkampen op Java geldend reglement[1] voorop, aangezien hieruit ten duidelijkste 'de merkwaardige Japanse geesteshouding' sprak waarvan alle regionale reglementen getuigenis aflegden. Dat artikel 1 luidde:

'De geïnterneerden moeten dankbaar zijn voor de bijzondere gunst dat zij beschermd worden door het Japanse leger en zij moeten de bevelen van de hoofdcommandant van de interneringskampen[2] opvolgen. Zij moeten de voorschriften in acht nemen en hun best doen om orde en regelmaat in het kamp te handhaven en hun welzijn te bevorderen.'

De gehoorzaamheid, in de Japanse samenleving van elke Japanner gevergd, werd dus vooropgesteld: geïnterneerden moesten niet hun eigen zin volgen maar zich opgewekt en toegewijd schikken in hun lot; 'ordelijk leven', aldus het op Sumatra geldend reglement,[3] 'en zelftucht betrachten, opdat hun moreel niet daalt. Om dit te bereiken moeten zij uit vrije wil hun werkzaamheden verrichten' – een merkwaardige formulering: 'moeten' en 'uit vrije wil', maar voor de Japanners was dat geen tegenstelling: het 'moeten', de plicht, werd er bij hen zo ingehamerd dat wat voorschrift was geweest, de vorm aannam van een eigen wilsbesluit.

De regionale reglementen bevatten voorts reeksen bepalingen over de inrichting en de gang van zaken in de interneringskampen. Deze moesten eenvoudig worden ingericht; 's morgens en 's avonds zou er een appèl worden afgenomen; men moest alle Japanse militairen en burgerambtenaren op de voorgeschreven wijze, met een buiging dus, groeten; er moesten verklaringen van gehoorzaamheid worden afgelegd en met een vingerafdruk bevestigd (in een van de vrouwenkampen op Sumatra moest dat ook door de zuigelingen en kleuters geschieden)[4]; er moest 's nachts gewaakt worden; de Japanse kampcommandanten dienden kamphoofden aan te wijzen en godsdienstige bijeenkomsten toe te staan (op Java

[1] Tekst van het reglement: van Velden, p. 565–70. [2] Dat was dus kolonel Nakata. [3] Tekst: van Velden, p. 170–72. [4] In een der vrouwenkampen op Java weigerden in april '44 enkele vrouwen de Japanners gehoorzaamheid te zweren; zij werden bij wijze van straf een aantal dagen opgesloten.

werden zij verboden); er mochten geen dagboeken worden bijgehouden of andere dan goedgekeurde boeken gelezen; de geïnterneerden mochten groentetuinen aanleggen en kippen, geiten, koeien en varkens houden; het eten moest centraal worden gekookt; de geïnterneerden zouden voor verrichte arbeid loon ontvangen, mochten van hun meegebracht geld niet meer dan f 10 behouden en wat zij meer hadden, zou worden opgespaard; briefwisseling zou gecensureerd worden, enzovoort. Wij hebben ons tot de voornaamste bepalingen beperkt maar één verdient nog vermelding, nl. een artikel in het reglement voor Java dat luidde: 'Dagelijkse gesprekken moeten in het Maleis worden gevoerd' – die bepaling is nergens toegepast.

De bedoeling was dat de Japanse autoriteiten de kampen van voldoende levensmiddelen zouden voorzien – over de verstrekking van kleding, schoeisel en huishoudelijke artikelen, zeep bijvoorbeeld, werd gezwegen. 'De reden was', aldus dr. van Velden, 'dat de Japanners van het standpunt uitgingen dat de geïnterneerden in luxe hadden geleefd en genoeg van alles bezaten om het er jaren mee te kunnen uitzingen.'[1] Ook het klachtrecht werd niet genoemd: geïnterneerden, aldus de Japanners, paste het niet te klagen.

In dit opzicht, alsook in andere, gingen de reglementen van een geestesgesteldheid uit die de geïnterneerden vreemd was, en dat verschil werd slechts onderstreept wanneer hooggeplaatste Japanners in de kampen verschenen om de geïnterneerden uit te leggen waarom zij 'dankbaar' moesten zijn 'voor de bijzondere gunst', welke hun was verleend. Elias, van november '42 af in Bandoeng, van augustus '43 af in Tjimahi geïnterneerd, legde na de bevrijding vast hoe het bij zulk een Japans vertoog toeging:

'De spreker begint met op een verhoging te klimmen, want hij is meestal kleiner van formaat dan zijn toehoorders. Hij slaat de armen over elkaar en kijkt met loerende blikken rond of iedereen wel netjes in de rij staat en aandachtig is. Dan pakt hij zijn zwaard, daalt van zijn verhevenheid af en inspecteert, langs de rijen lopend, zijn toekomstige hoorders, geeft hier en daar eens een trap of slag, beklimt weer zijn podium en steekt . . . van wal.

. . . Als hij zo ongeveer een kwartier zichzelf heeft horen praten, vertaalt de tolk de woorden in twee of drie korte zinnetjes. Dan begint hij weer van voren af aan zijn rauwe apen-klanken uit te stoten. Woorden die niemand verstaat en waaraan kracht wordt bijgezet door gerol van schele ogen en schuimspattende

[1] Van Velden, p. 127.

mond. Korte blaffen van éénlettergrepige klanken die ternauwernood op een menselijke taal lijken'[1] –

hatelijke bewoordingen: stellig uitdrukkend wat door talrijke geïnterneerden bij zulk een toespraak werd gevoeld, maar even stellig zonder dat daarin verdisconteerd was dat de hooggeplaatste Japanner sprak vanuit zijn oprechte overtuiging dat de nietswaardige geïnterneerden die hun vaderland verloren en dus eigenlijk nergens meer recht op hadden ('jullie zijn als snippers papier, weggewaaid door de wind', zei eens de Japanse commandant van het mannen-interneringskamp Baros te Tjimahi),[2] al dankbaar moesten zijn voor het feit dat hij zich verwaardigde, het woord tot hen te richten.

Tekenend achten wij de beschrijving van de toespraak door een Japanse kolonel, 21 november '42, in het vrouwen- en kinderkamp Poeloe Brayan bij Medan. 'Vandaag', aldus in haar dagboek een der geïnterneerden, T. van Eyk-van Velsen,

'kregen wij de boodschap of we maar om vier uur bij het kantoor samen wilden komen. Nou, meneer heeft bijna een uur op zich laten wachten. Intussen stonden wij maar in de gloeiende zon. De Jap die bij ons de leiding heeft, leerde ons inmiddels hoe we moesten buigen. Op den duur moesten we zo vreselijk lachen, dat hij plotseling hard naar binnen liep.

... Eindelijk, om vijf uur, komt de kolonel. Er werd een tafel neergezet en daarop nog een kleinere tafel en daarop ging de kolonel met zijn tolk, die Hollands sprak, staan. De opmerkingen kan ik allemaal niet opschrijven, maar dat het ons vermaakt heeft, is zeker. Het leek wel een toneelspel dat bovenop een tafel werd gespeeld. Hij begon met dat hij had gehoord dat er berichten bij ons waren binnengekomen over de Amerikanen. Die zouden landingen maken en de Japanners verdrijven. 'Ik vind het jammer voor u', zei hij, 'maar dat is onmogelijk. De Amerikanen zullen nooit komen' ... Gedurende de oorlog zouden we geïnterneerd blijven en moesten we goed voor onszelf zorgen. 'De overwinning is natuurlijk voor ons', zei hij. Ook de dankbaarheid liet veel te wensen over. Sommige dames waren wel eens dankbaar (hoe is dat mogelijk), maar nog niet dankbaar genoeg, want we waren het weer zo gauw vergeten.

We moesten ons inhouden met lachen, het zijn beslist net kinderen, alleen kwaadaardige.'[3]

Er stonden twee werelden, twee culturen tegenover elkaar. De Japanners begrepen de geïnterneerden niet, de geïnterneerden de Japanners

[1] Elias, p. 165–66. [2] Van Velden, p. 223. [3] Van Eyk-van Velsen, p. 49–50.

evenmin. Ook verstonden zij elkaars taal niet – het was een hoge uitzondering dat een Japanner het Nederlands of een geïnterneerde het Japans meester was.[1] Wederzijds was er evenwel ook een grote geladenheid: de Japanners voelden zich verre superieur boven al die armzalige blanken en vrijwel al die laatsten koesterden jegens de Japanners een hartgrondige haat en minachting. Voorschriften die voortvloeiden uit het Japanse cultuurpatroon, troffen hen als pure willekeur. In Japan werd de huwelijkspartner meestal door de familie gekozen, speelde affectie in de betrekkingen tussen man en vrouw veelal slechts een ondergeschikte rol en werd het ongepast geacht dat gehuwden in aanwezigheid van derden lichamelijk contact hadden, bijvoorbeeld elkaar kusten. Van die normen konden de Japanners zich niet losmaken. Toen in december '42 in Batavia verlof kwam om korte bezoeken te brengen aan de mannelijke geïnterneerden die in de gevangenissen Struiswijk en Boekit Doeri en in het kamp Adek opgesloten zaten (die bezoeken zijn niet doorgegaan), werd tevoren aan de echtgenoten, kinderen, vaders, moeders en verloofden der geïnterneerden meegedeeld dat 'omarmingen en het geven van zoenen absoluut verboden' waren.[2] Zaten, zoals op Brits-Borneo, mannen en vrouwen in naast elkaar gelegen kampen, dan mochten zij elkaar niet toewuiven of zelfs maar toeknikken en konden daar of elders mannen voor het verrichten van werkzaamheden het kamp betreden waarin zich hun echtgenote bevond, dan waren omhelzingen niet toegestaan. Omgekeerd waren er Japanse gedragingen die de geïnterneerden troffen als strijdig met wat *zij* voor de goede zeden hielden. In Japan was het gewoon, zich voor het baden in tegenwoordigheid van vreemden te ontkleden, en Japanse mannen plachten, als het warm was, binnenshuis vrijwel naakt rond te lopen – geïnterneerde vrouwen konden er pijnlijk door getroffen worden wanneer zij door een bijna naakte Japanse kampcommandant werden ontvangen. 'Men stond', aldus dr. van Velden, 'in levensopvattingen en levensgewoonten mijlen ver van elkaar af en geen van beide partijen deed moeite, de andere te begrijpen.'[3]

Slechts enkele uitzonderingen zijn er geweest op die algemene regel – wij herinneren speciaal aan Kampili, waar kampcommandant Jamadji zijn best deed, de levens- en geloofsovertuigingen der geïnterneerden te respecteren.

[1] Met sommige Japanners was òf in het Engels òf in het Indonesisch enig contact mogelijk. [2] 'Mededeling van de Commissie voor Geïnterneerden te Batavia', 4 dec. 1942, *NI*, p. 418. [3] Van Velden, p. 419.

★

De Japanse kampstaven waren zeer klein: bij de kleinere kampen waren er een of twee Japanners, bij de grote wat meer, maar ook bij een vrouwen- en kinderkamp als de Tjideng-wijk te Batavia waar zich tenslotte meer dan tienduizend geïnterneerden bevonden, werden het er toch nooit meer dan tien. Hoe zij zich gedroegen, hing in veel opzichten af van de persoonlijkheid van de Japanse kampcommandant.

De commandant van Kampili, sergeant Jamadji, is niet de enige geweest die gunstig is beoordeeld. De interneringskampen op Brits-Borneo (daar verbleven ook de geïnterneerden uit het westen van Nederlands-Borneo) stonden onder een Japanse officier die humaan optrad.[1] Tjideng had van april '43 tot april '44 een commandant die, aldus een ex-geïnterneerde in april '46, 'er altijd voor gezorgd heeft dat alle orders van *Headquarters* zo mild mogelijk werden doorgegeven. Hij vond bij aanvraag van *permits* dit feitelijk altijd goed . . . Hij is altijd fatsoenlijk geweest.'[2] De eerste commandant van het mannen-interneringskamp Unie-*kampong* (bij Belawan op Sumatra) was 'de kwaadste niet. Hij doet geen goed en hij doet geen kwaad . . . Wij noemen hem Jan Slof.'[3] Het vrouwen- en kinderkamp Gloegoer bij Medan kreeg begin juli '45 een nieuwe Japanse commandant die 'een fidele vent' was. 'Nog nooit', aldus T. van Eyk-van Velsen,

> 'heb ik iets goeds van een Jap kunnen horen, maar tegen deze kerel kun je niets hebben . . . Hij zorgt werkelijk voor ons en is overal bij. Hij werkt zelfs mee. Heeft de hele dag pret, maar jaagt je wel op, alleen: op een prettige manier. Hij zegt dat we hard moeten werken, maar hij zal voor veel eten zorgen. We hebben daarstraks ook extra rijst gekregen.'[4]

Ruim een jaar eerder evenwel kreeg bij datzelfde Medan een van de kampleiders van het mannenkamp Belawan *Estate* van de Japanner die hij op het stijgend aantal sterfgevallen had gewezen, te horen: 'Laat ze maar doodgaan.'[5] Zo ook in het kamp te Ambarawa, waar begin '45 ca.

[1] Van de in totaal ca. vijfhonderddertig geïnterneerden zijn dertig overleden, op Nederlands-Borneo eveneens dertig van in totaal ca. tweehonderdveertig geïnterneerden. [2] *Dutch D[isplaced] P[ersons]* Camp Kandy (Ceylon): 'Verslag van verhoor van L. Perelaer' (2 april 1946), p. 3 (IC, 16289). [3] Willem Brandt: *De gele terreur*, p. 42. [4] Van Eyk-van Velsen, p. 149 (13 juli 1945). [5] H. L. Leffelaar: *Leven op rantsoen*, p. 108 (30 april 1944).

tweeduizend bejaarde mannen van West- en Midden-Java werden geconcentreerd. 'Het aantal sterfgevallen was', aldus later D. M. G. Koch (oprichter van het tijdschrift *Kritiek en Opbouw*),

'al onmiddellijk zeven à acht per dag en steeg geleidelijk tot veertien. Toen ging ik naar de Japanse commandant om hem te vragen, de voedselvoorziening te verbeteren. Hij antwoordde dat, zodra wij het tot vijftien sterfgevallen per dag zouden hebben gebracht, hij er eens over denken zou voor beter voedsel te zorgen. Als de bevrijding drie maanden later gekomen was, zou het gehele kamp uitgestorven zijn.'[1]

In het vrouwen- en kinderkamp Halmaheira (een van de kampen te Semarang) deed een Japans kamphoofd zijn intrede die zo hard sloeg, 'dat hij', aldus een geïnterneerde, Eliza Thomson,

'onmiddellijk de bijnaam '*Satengah mati*' kreeg, wat 'half dood' betekent. [Hij] was een intens gemene vent. Wanneer hij een vrouw tegenkwam, liep zij het risico dat hij zijn sigaret in een van haar neusgaten of tussen haar vingers uitdrukte; ook haalde hij zijn vinger geregeld over de gezichten om te kijken of deze gepoederd waren. Zo ja, dan schroomde hij niet zijn slachtoffer half dood te slaan.'[2]

Berucht maakte zich vooral de Japanner die van april '44 af als commandant van Tjideng optrad: luitenant Kenitsji Sonei. Hij had zich eerder als commandant van het krijgsgevangenencomplex in het kampement van het Xde bataljon te Batavia hoogst grillig gedragen; generaal Scholten, die in januari '43 als lid van de *Special Party* werd afgevoerd, noemt hem 'de minst slechte Japanse kampcommandant met wie wij te maken hebben gehad', maar ook Scholten was het opgevallen dat Sonei met die eigenaardige 'omslag' welke zich zo vaak bij Japanners manifesteerde, van het ene moment op het andere in wilde drift kon ontsteken:

'Soms kon je met hem een fatsoenlijk gesprek beginnen, dan weer barstte hij ineens in woede los en verweet hij ons geen harakiri te hebben gepleegd. Ook sloeg hij eens met zijn sabel dam- en schaakborden van de tafels, vernielde hij stoelen en banken en schreeuwde ons dan toe dat wij maar zaten te lanterfanten alsof er geen oorlog was waarin Japan voor zijn naakte bestaan vocht!'[3]

[1] D. M. G. Koch: *Verantwoording. Een halve eeuw in Indonesië* (1956), p. 245. [2] Eliza Thomson: '*Satengah mati*', p. 52. [3] P. Scholten: *Op reis met de 'Special Party'*, p. 82.

Na Scholtens vertrek liet Sonei zijn drift bij menige gelegenheid de vrije teugel: hij mishandelde Ambonnezen die zich niet als *heiho* wilden opgeven, liet gezonde en zieke krijgsgevangenen urenlang op appèl staan (één keer achttien uur lang) en gaf menigmaal persoonlijk officieren een aframmeling; bij het minste of geringste sloot hij voorts de cantine van het krijgsgevangenenkamp. Als commandant van het vrouwen- en kinderkamp Tjideng trad hij nog onbarmhartiger op. Strafappèls waren schering en inslag en daarbij liet hij toe dat grote apen het kamp binnenkwamen die vrouwen en kinderen beten; eind september '44 gelastte hij voor alle vrouwen en kinderen, ook voor de zieken, een appèl dat duurde van zeven uur 's avonds tot middernacht en de volgende dag een dat duurde van half twee 's middags tot elf uur 's avonds. In juni '45 liet hij voorts, nadat hij het aanwezige brood in de grond had laten stoppen, drie dagen lang geen eten uitdelen. Later in die maand werd hij, tot kapitein bevorderd, benoemd tot hoofd van het Japanse kantoor voor alle gevangenenkampen op Java. Op de 20ste legde hij zijn functie in Tjideng neer; hij bleef er nog enkele dagen, vermoedelijk om zijn opvolger te leren hoe men diende op te treden. Op 21 juni nu deed in het kamp het gerucht de ronde dat er vrede was. Tientallen vrouwen gingen aan de kampomheining bij toegesnelde inheemsen kleren ruilen tegen voedsel. Sonei werd gewaarschuwd door een der geïnterneerde vrouwen die met haar dochter, Sonei's maîtresse, in een huisje naast het zijne woonde. Het eerste dat hij toen deed, was twee jonge vrouwen die tot het verboden contact waren overgegaan, met de hoofden tegen elkaar te slaan en op ruwe wijze kaal te knippen – terwijl het bloed langs hun gezicht liep, werden zij urenlang in de brandende zon gezet. Vervolgens eiste hij van de barakhoofden dat ze hem driehonderd vrouwen moesten bezorgen die tot clandestiene ruilhandel waren overgegaan. Die driehonderd, onder dezen verscheidene vrijwilligsters, kwamen zich aanmelden. Zij werden een avond en een nacht lang mishandeld, waarbij Sonei een fles whisky leeg dronk. Meer dan vijftig vrouwen werden bovendien kaalgeschoren: het haar werd hun door inheemse hulpsoldaten, *heiho*'s, afgeknipt en daarna ging Sonei met een tondeuse de hoofdhuid bewerken. 'Tot de morgen', aldus een kampbewoonster, 'bleven het gillen van de vrouwen en het gebrul van Sonei aanhouden.'[1]

Het was het beste wanneer men deze en dergelijke mishandelingen doorstond zonder een kik te geven. 'Terugslaan', aldus dr. van Velden, 'be-

[1] M. Leatenua-van Os: 'Verslag' (27 mei 1946), p. 12.

tekende een katastrofe. Het is een enkele maal gebeurd, ook in een vrouwenkamp. De schuldige werd dan zo zwaar gestraft dat hij of zij het nauwelijks overleefde en het kamp werd meestal nog collectief gestraft ook.'[1]

Als bewakers van de vrouwen- en kinderkampen traden, zoals al vermeld, in de 'civiele' fase inheemse politiemannen op. In de regel waren zij de geïnterneerden niet slecht gezind – zij zagen veel door de vingers. Later in '43 schakelden de Japanners evenwel jonge inheemsen in die *heiho* waren geworden en dezen traden scherper op, zij het dat er ook toen wel bewakers te vinden waren, bereid om bij het smokkelen van allerlei goederen, vooral levensmiddelen, te helpen – tegen betaling.

Mishandelingen kwamen in de jaren '42 en '43 maar weinig voor, later meer. Dat waren dan de straffen die in het Japanse leger bij de opleiding van de recruten schering en inslag waren. Soms werd bij diegenen die gestraft werd, de onderkaak of de arm gebroken. Werd een strafappèl gelast (het kon, zoals al bleek, vele uren duren), dan waren gevallen van zonnesteek niet zeldzaam.

Appèls waren, ook als er niet bij wijze van straf bevel toe werd gegeven, een kwelling – zij gingen een vast element in de dag vormen, toen legermilitairen de kampen hadden overgenomen. Evenals in de krijgsgevangenenkampen het geval was, hadden de Japanners het in de burgerinterneringskampen moeilijk met het tellen. Dat gebeurde 's ochtends en 's avonds: de geïnterneerden moesten zich in rijen opstellen, de voorgeschreven buiging maken, werden dan meestal door de eigen barakhoofden geteld (in het Japans![2]) en vervolgens moesten die getallen aan de Japanse commandant worden gemeld; pas als alles klopte, mochten de geïnterneerden zich oprichten uit hun gebogen houding. Het was een tweemaal dagelijks terugkerende ergernis die met innerlijke veerkracht moest worden opgevangen – of, zoals het heette in een kampliedje,[3] geschreven in een van de vrouwen- en kinderkampen op West-Java:

'We moeten buigen voor de Jap:
halt! front! en bukken, bukken!
En wie niet buigt, die wordt gevloerd,
daar moet van binnen iets gemoerd!
Of hem dat ooit zou lukken?
We buigen als het ranke riet,
we buigen, maar we breken niet!'

[1] Van Velden, p. 430. [2] De in Palembang geïnterneerde mannen mochten aanvankelijk in het Nederlands tellen; aangezien de Japanner toch de Nederlandse telwoor-

Hinderlijk was ook het voorgeschreven wachtlopen waarvoor men van tijd tot tijd (eens in de week of eens in de veertien dagen) werd aangewezen: hinderlijk vooral omdat men, kwam men de Japanse wacht tegen, in het Japans diende uit te leggen dat alles in orde was; dat waren zinnetjes die velen slechts met moeite konden onthouden. Ging bij het uitspreken iets mis, dan konden straffen volgen.

Inspecties kwamen in de 'militaire' fase in de interneringskampen even veelvuldig voor als in de krijgsgevangenenkampen. Zij werden uitgevoerd door Japanse militairen, die steeds op zoek waren naar geld of goederen, vooral naar kostbaarheden welke iedere geïnterneerde trachtte te verbergen. Zo werd begin juli '44 in een van de kampen te Ambarawa onverwacht een inspectie gehouden. 'Het is', aldus de beschrijving die H. Helfferich-Koch ervan gaf,

'half zeven in de morgen. Er heerst de gewone drukte en bedrijvigheid van beddeboel naar buiten brengen, opruimen en aanvegen, terwijl een gedeelte van de mensen zich op ons zaaltje achter de *klamboe*[1] van hun bed aan het aankleden is en de jongens, van hun barak gekomen, in- en uitlopen. Plotseling horen we boven alle geluiden uit geklos van zware schoenen, ruwe stemmen, gebonk, gestamp. Als een zwerm nijdige wespen dringt een horde *Nippon*'se soldaten de barak binnen, met de korte geweren tegen de deur stotend en op de grond beukend, keffende, schorre geluiden uitstotend. Dit keer hebben ze ons dus heus overvallen. Ze jagen ons voor zich uit naar buiten. Voor we beseffen wat er gebeurt, zijn we allen de barakken uitgedreven naar de grote weg. Maar in dat éne ogenblik voor ze bij ons zijn, gris ik onder mijn kussen vandaan het heel kleine zakdoekje, waar ik een kostbare ring en een armband in bewaar, en laat het in mijn jurk glijden. Wat we in onze handen hebben, moeten we laten vallen. Op de weg gekomen schuiven we in de grote stroom van langzaam bewegende mensen die zich voortbeweegt naar het eind van het kamp' –

daar moest gewacht worden.

'De zon wordt steeds heter, hij brandt nu genadeloos. Wij wachten en wachten en de dorst kwelt ons, nog meer dan de honger. En langzaam verstrijken de uren.

den niet kende, maakten zij van 'een', 'twee', 'drie' enz.: 'stik', 'barst', 'verrek', enz. 'Wij die hier niet op bedacht waren, hadden', aldus een geïnterneerde machinist van de koopvaardij, 'de grootste moeite ons lachen in te houden. De Jap sloeg de hakken tegen elkaar, salueerde en maakte rechtsomkeert.' (J. W. de Roever: *De 'Nederland' in de Tweede Wereldoorlog*, p. 376). [3] Tekst: *NI*, p. 427.

[1] Anti-muggen-gordijn.

... Als we denken dat we het niet meer kunnen uithouden, komt er beweging aan de andere zijde in de menigte en er wordt doorgegeven: 'We mogen er uit, maar worden eerst gefouilleerd!' Langzaam dringen we naar de opening waar twee *Nippon*'se soldaten staan en twee van onze vrouwen. Eén voor één moeten we het smalle hek passeren en onder streng toezicht van de Nippen laten zij haar handen over ons lichaam glijden, kloppen en voelen of wij niets verstopt hebben. De spanning onder ons is verschrikkelijk, want allen hebben wel wàt verstopt tussen de kleren.

... De Nippen staan vlakbij en ik loop langzaam, schuifelend, opdat het zakdoekje dat ik ondertussen zo laag mogelijk met een veiligheidsspeld aan mijn ondergoed heb vastgestoken, door mijn dunne, versleten jurk niet zichtbaar zal worden. Als ze het voelt ...? Ze voelt het inderdaad, maar ze geeft me een knipoog en laat ons snel passeren.'

Iedereen kon de barak weer binnengaan.

'Hier treffen we alles in een dermate onbeschrijfelijke wanorde aan, als we nog nooit gezien of meegemaakt hebben. De bultzakken zijn opengesneden, overal dwarrelt de kapok nog rond, geen stuk staat op zijn plaats. Alles, letterlijk àlles is uit de koffers gesleurd en her en der gesmeten. Vieze soldatenlaarzen hebben op onze zo zorgvuldig en moeizaam schoongewassen lakens getrapt. Portretlijstjes liggen in scherven op de grond tussen verscheurde en besmeurde papieren. Mijn dagboek ligt geheel door elkaar, de bladen zijn eruit gerukt.'[1]

In de 'militaire' fase kwamen dergelijke inspecties vaker voor dan in de 'civiele': het leger had strengere regels gesteld en hield scherper toezicht op de naleving. Een van die regels was, gelijk vermeld, dat in de barakken niet meer gekookt mocht worden, maar velen bleven hun best doen, een eigen gas- of electrisch kooktoestel of een eenvoudig komfoortje te behouden – die werden bij dergelijke inspecties in beslag genomen. Vaak werden voor inbeslaggenomen goederen reçu's afgegeven. Veel vertrouwen had men daar niet in, maar in menig kamp kreeg men na enige tijd op vertoon van zulk een reçu sommige inbeslaggenomen goederen weer terug. Niet steeds blijvend: later kon dan een bevel komen dat alles opnieuw moest worden ingeleverd. Niemand wist ooit wat hem of haar boven het hoofd hing.

★

[1] Helfferich-Koch, p. 143–45.

Zoals de krijgsgevangenenkampen een kampoudste hadden, zo hadden de interneringskampen een kampleider of -leidster. Een moeilijke, ja hachelijke functie! Ging er iets mis, dan werd die leider of leidster er verantwoordelijk voor gesteld en soms ter plekke bestraft.[1] Hij of zij werd soms door de Japanse kampcommandant benoemd, soms door de geïnterneerden gekozen. Regel was het dat de kampleider of -leidster commissies in het leven riep, bijvoorbeeld voor de voedselvoorziening, de medische zorg, het onderwijs, de jeugdclubs, de godsdienstzaken, de recreatie, de financiën, de werkverdeling, en dat diegenen die aan het hoofd van die commissies stonden, samen met de kampleider of-leidster het kampbestuur vormden. Hun positie was, aldus Koch, 'zeer moeilijk'. Immers:

'Weigerde een bestuur zich voor de Japanse commandant te vernederen, dan ondervond vaak het gehele kamp de gevolgen daarvan. Toonde het zich gedienstiger dan naar veler mening met de eis van fierheid overeenkwam, dan gelukte het meermalen concessies te verkrijgen waarbij alle geïnterneerden gebaat waren. Het was zeer moeilijk, het juiste evenwicht te vinden tussen fierheid die gevaarlijk en meegaandheid die beginsel- en karakterloos zou zijn. Van de kampleider werd een grote mate van diplomatieke tact en van persoonlijke moed geëist en die eigenschappen vertoonden ze lang niet allen. De een liet rechtmatige klachten en verzoeken achterwege uit vrees, de ander diende ze in, kreeg dan een dracht slagen en deed dan hetzelfde verzoek of uitte dezelfde klacht opnieuw.'[2]

'Zo was er een kamphoofd', aldus Elias, 'die een steek met de bajonet door de arm kreeg, zich verwijderde om zich te laten verbinden en weer terugkwam om de zaak opnieuw voor te brengen'[3] – voor die houding bracht de betrokken Japanner respect op, maar hij had haar ook kunnen beschouwen als een geval van verregaande insubordinatie waar de *Kenpeitai* in moest worden gemengd.

Een van de moeilijkste opgaven voor elke kampleiding was het handhaven van een redelijke orde in het kamp: orde onder de kinderen die, daar de vaders ontbraken, in de specifieke kampomstandigheden (de afgeslotenheid, het gebrek aan ruimte, de eentonigheid van het bestaan) gemakkelijk recalcitrant werden, maar ook onder de ouderen onder wie er steeds waren die, vaak tot schade van allen, de gestelde regels over-

[1] Die straf kon ook de tolk treffen die bij zulk een contact aanwezig was, zeker als hij of zij het als geïnterneerde had gewaagd, een opmerking waar de kampcommandant aanstoot aan nam, in het Japans te vertalen. [2] D. M. G. Koch in *Onderdrukking en Verzet*, dl. IV, p. 577–78. [3] Elias, p. 149.

traden. Hoe kon men dan straffen? Soms werd aan de betrokkenen opgelegd dat zij enige tijd de kampwinkels (als die er waren!) niet mochten bezoeken, soms dat zij extra corvee kregen, bijvoorbeeld voor het schoonmaken van de groente, soms dat zij binnen het kamp moesten verhuizen – in de ernstigste gevallen, veelvuldige diefstal bijvoorbeeld, werd de naam van de dief of dievegge bekendgemaakt.[1] In het Tjihapit-kamp te Bandoeng, waarin zich bij tijd en wijle ca. veertienduizend vrouwen en kinderen bevonden, werden de straffen vastgesteld door een Toezichtcorps dat uit vijf vrouwen bestond. 'Onder de honderden gevallen die behandeld werden' (naar verhouding niet vele dus), 'heeft', aldus het verslag van een van de leidsters van dit kamp,

> 'het Toezichtcorps slechts tweemaal een beroep gedaan op de Japanse kampleiding om de genomen maatregel door te zetten. Beide malen betrof het een verhuizing die noodzakelijk was bij een inschuiving van het kamp en waarvan de weigering een gehele keten van inschuivingen dreigde te verstoren. Kenmerkend en beschamend voor de geest van de betrokken bewoonsters was het dat één woord van de Japanners voldoende was om hen als lammeren te laten verhuizen.'[2]

*

Er moest in de kampen veel worden gewerkt, in de eerste plaats voor de kampen zelf. Dat werk werd zo goed mogelijk door de kampleiding verdeeld. In de 'civiele' fase mochten er inheemse arbeiders bij worden ingeschakeld maar in de 'militaire', van begin april '44 af dus, was dat niet langer toegestaan. 'Dit bracht met zich mee', aldus dr. van Velden, 'dat alle werkzaamheden door de geïnterneerden zelf moesten worden verricht, ook in de vrouwenkampen. Dus behalve het gewone huishoudelijke werk' (op zichzelf al een moeilijke taak die uitgevoerd moest worden zonder de huisbedienden, aan wier hulp de meesten gewend waren geraakt), 'ook het repareren van huizen en barakken, het bouwen van gaarkeukens' (er moest immers voor het gehele kamp worden gekookt),

[1] In enkele kampen bevonden zich cellen waarin men ernstige overtreders enige tijd opsloot. [2] M. H. Diepeveen-Lindner: 'Verslag van het vrouwenkamp Tjihapit' (1 febr. 1946), p. 8 (IC, 34 961).

'het ophalen van het huisvuil, het legen van beerputten en schoonhouden van riolen, het sjouwen met kisten en meubelen, met zakken rijst van 40 kg voor de maandelijkse rantsoenen . . . Andere werkzaamheden die vooral de vrouwen zeer zwaar vielen, waren het kleinhakken van boomstammen, het stoken van de primitieve ovens der gaarkeukens, het koken en hanteren van zware *drums* met rijst of pap, het delven van graven voor de overledenen . . ., het maken van schuilloopgraven, het verbranden van alle afval, waarbij men de gehele dag in de gloeiende zon bij een vuur stond dat wegens de verduisteringsmaatregelen vóór donker weer uit moest zijn. Verder het omspitten van vaak woeste grond vol stenen voor de tuinaanleg, het sjouwen met emmers water voor keuken of tuin. Dan waren er de talloze verhuizingen in het kamp zelf, niet alleen bij het binnenkomen of vertrekken van transporten, maar ook bij de vele interne reorganisaties, bijvoorbeeld als het kampziekenhuis werd verplaatst (in het Tjihapit-kamp gebeurde dit zeven maal) of uitgebreid, als het kamp werd verkleind als veiligheids- of strafmaatregel, als de Japanse kampstaf meer ruimte nodig had. Daarnaast stonden dan nog de gewone kampwerkzaamheden in keukens en kampziekenhuizen.'[1]

Het beste overzicht van het te verrichten werk en de daarbij ingedeelde krachten bieden cijfers voor het vrouwen- en kinderkamp Tjihapit naar de stand van 27 februari '45 toen dat kamp, waaruit velen verplaatst waren, nog 4 853 geïnterneerden telde, onder wie 1 210 kinderen beneden de tien. Bij de kampleiding en de leiding van de verschillende takken van dienst waren toen 77 vrouwen betrokken die de beschikking hadden over 27 ordonnansen. In totaal hadden 2 877 vrouwen een vaste taak ten behoeve van het kamp (vrouwen die ouder waren dan vijf-en-vijftig of een kind hadden dat jonger was dan 14 maanden, waren vrijgesteld): 800 (de grootste groep) bij het jeugdcorvee, 240 als verzorgsters van kleuters, 305 bij de menagedienst, 297 als groenteschoonmaaksters, 112 bij de medische dienst, 136 als straatveegsters, 410 als 'meubelvrouwen' (helpsters bij het versjouwen van meubelen die in de oorspronkelijke woningen waren achtergelaten) – wij hebben slechts de grootste groepen opgesomd.[2]

Dat sjouwen van meubelen, hoewel van belang voor de Japanners, was betrekkelijk onschuldig, maar van de geïnterneerde mannen werden al in de 'burgerlijke' fase soms werkzaamheden gevergd die een directe vorm van hulp aan de Japanse oorlogvoering waren, werk op vliegvelden bijvoorbeeld, dat onder bedreiging van de doodstraf moest worden uitgevoerd. In de 'militaire' fase, toen voor het werk betaald werd

[1] Van Velden, p. 323–33. [2] Bijlage bij a.v.

(werkers kregen per dag 100 gram extra voedsel en 15 cent[1]), moesten mannen uit de kampen te Bandoeng en Tjimahi van juli '45 af op de Bandoengse hoogvlakte een nieuwe spoorlijn aanleggen. Vóór die spoorwegaanleg (er is stevig bij gesaboteerd) moesten in Tjimahi door een speciale ploeg bajonetten en andere militaire uitrustingsstukken worden vervaardigd en in '44 werden in een kamp te Bandoeng ca. zeshonderd mannen aangewezen voor werk op het vliegveld Andir; toen gebleken was dat men er startbanen moest aanleggen, weigerden de tweede dag ca. zestig geïnterneerden om weer aan de arbeid te gaan. De eerste die toen door de Japanners werd verhoord, was een van de vroegere controleurs van de residentie Kediri, die op de vraag waarom hij het werken op Andir weigerde, zei: 'Aangezien gij militair werk van mij verlangt, moet ik als Nederlander weigeren' – 'een moedig en waardig antwoord', vond een mede-geïnterneerde, J. M. J. Morsink, eerder ambtenaar van het Kantoor van de Adviseur Inlandse Zaken.[2] De zestig weigeraars werden mishandeld maar hun weigering werd aanvaard. 'Dat', aldus verder Morsink,

> 'ca. vijfhonderdveertig personen bij deze gelegenheid zonder meer gebukt hebben voor de Japanse methodes, is nog begrijpelijk, doch dat het een President van een Hooggerechtshof moest zijn[3] die daarna nog een theorie wist te verkondigen dat de gevergde arbeid door de vijand mocht worden geëist, is beneden hetgeen rapporteur als acceptabel beschouwt.'[4]

Geïnterneerde vrouwen kregen in de 'militaire' fase werk te doen dat verband hield met de bouw van houten schepen: touw draaien, houten spijkers maken, boombast lospluizen[5], of tot de uitrusting van militairen bijdroeg: kleren en handschoenen naaien (dat laatste was, aldus H. Helfferich-Koch, 'een afschuwelijk peuterwerk'[6]), sokken en broekbanden breien, petjes maken of er vetergaten in aanbrengen, distinctieven op uniformen borduren, matrassen maken. Eén geval van weigering is bekend (er kunnen er meer zijn geweest): in het Halmaheirakamp te Semarang werd in augustus '44 door negen geïnterneerde vrouwen geweigerd, soldatenpetjes te maken. De negen weigeraarsters kregen eerst een kaakslag, werden vervolgens vijf dagen lang verhoord en met knup-

[1] Dat geld werd, schijnt het, menigmaal in de kampkas gestort – de betrokkenen kregen dus niets in handen. [2] J. M. J. Morsink: 'Kort verslag', p. 5. [3] President van het Hooggerechtshof was sinds '37 mr. J. Elshout. [4] J. M. J. Morsink: 'Kort verslag', p. 5. [5] De pluizen werden gebruikt om naden te dichten. [6] Helfferich-Koch, p. 164.

pels afgeranseld en daarna vier maanden lang opgesloten – nadien stierven drie van de negen.

*

Hoe was de voedselvoorziening der geïnterneerden geregeld?

De kampen waren afgesloten – het was de verantwoordelijkheid van de Japanners, voldoende levensmiddelen te doen aanvoeren. In Batavia droegen zij, wat de afgesloten wijken voor vrouwen en kinderen (en mannen boven de zestig) betrof, Kramat en Tjideng, die verantwoordelijkheid over aan het Gemeentelijk Europees Steuncomité, het GESC. Dat comité droeg er zorg voor dat inheemse en Chinese leveranciers voorraden levensmiddelen afleverden. Trouwens, tot eind augustus '43 mochten inheemse kooplieden tot bij de poort van de twee wijken komen, alsook bij die van een derde wijk, Grogol, waar de Japanners in juli '43 uit Kramat en Tjideng al diegenen geconcentreerd hadden, ca. twaalfhonderd geïnterneerden, die geen eigen geldmiddelen meer bezaten – zij kregen van de Japanners per persoon 25 cent per dag. In Kramat en Tjideng mocht het GESC bovendien kampwinkels inrichtten en kreeg het tenslotte verlof om elk geïnterneerd gezin van drie personen maandelijks f 18 (later f 22,50) ter beschikking te stellen. Eind augustus '43 werden de ca. vijf-en-twintighonderd vrouwen, kinderen en oudere mannen die zich in het Kramat-kamp bevonden, naar het Tjideng-kamp overgebracht (dat tegelijk tot de helft van zijn omvang werd teruggebracht en dus zeer aanzienlijk voller werd) – Kramat werd nadien gebruikt als interneringsoord voor ca. vier-en-dertighonderd mannen, vrouwen en kinderen: *Nippon*-werkers met hun gezinnen, vrouwen en kinderen van niet-Nederlandse nationaliteit (over wie later in dit hoofdstuk meer) en geesteszieken. Bovendien werd eind augustus '43 op Java aan inheemse en Chinese kooplieden verboden, naar de kamppoorten te gaan. Dat laatste was een tegenslag, maar, althans wat de kampen in Batavia betrof, geen ernstige.

Over het algemeen had het voedsel dat in de 'civiele' fase door de Japanners moest worden verstrekt, een verbrandingswaarde van ca. 1 600 calorieën, althans op papier. In werkelijkheid kregen de geïnterneerden minder: wat afgeleverd werd, was veelal 15 tot 20% lichter dan aangegeven was (dan was dus door de leveranciers bedrog gepleegd of hadden de Japanners zich voorraden toegeëigend) en bovendien was de kwaliteit matig of slecht. 'Rijst en meel', aldus dr. van Velden,

'zaten vol vuil en ongedierte. Voor groenten, vlees en vis, aan snel bederf onderhevig, was men nog meer afhankelijk van de kwaliteit en dus van de goede wil van de Japanse kampautoriteiten dan voor de rijst. Op vele plaatsen lieten de Japanners aan groenten datgene naar de kampen zenden dat overbleef bij het sluiten van de plaatselijke markt. Dit waren dus de slechtste soorten waarvan vaak 90% was verrot. Met het vlees en de vis ging het evenzo; het vlees bestond voornamelijk uit vel en botten, de vis was vaak bedorven.'[1]

Daar stond tegenover dat het de geïnterneerden in de 'civiele' fase vrij stond, er zelf voedsel bij te kopen. Daarvoor droegen de kampcomité's zorg die voor de nodige bestellingen een centrale kas vormden waarin alle geïnterneerden die geld hadden kunnen meenemen, een zeker bedrag stortten. Ook werd in de 'civiele' fase veel voedsel de kampen binnengesmokkeld – de bewakers, in die fase inheemse politie-agenten, verleenden daar vaak medewerking bij, tegen betaling, soms ook Japanners die in ruil horloges, vulpennen of sieraden vroegen. Velen handelden evenwel rechtstreeks met de inheemse bevolking – werd buiten het kamp gewerkt, dan ruilde men kleding tegen levensmiddelen; die ruil vond ook wel dwars over de kampomheining plaats. Ook waren er geïnterneerden die 's nachts heimelijk het kamp verlieten om tot transacties over te gaan. Vooral bij de vrouwen- en kinderkampen was in de 'civiele' fase de controle niet streng.

Dat veranderde, toen in '44 de 'militaire' fase begon. De Japanse legerautoriteiten verscherpten de controle en zij bepaalden voorts dat, zoals al vermeld, in de kampen slechts gebruik mocht worden gemaakt van gaarkeukens[2] en dat alle geïnterneerden de geldmiddelen moesten inleveren waarover zij beschikten (in Batavia mocht het GESC geen uitbetalingen meer doen). Het ingeleverde geld (het is niet overal ingeleverd) mocht gebruikt worden voor het kopen van aanvullend voedsel maar daartoe mocht in de meeste kampen per maand per geïnterneerde

[1] Van Velden, p. 268. [2] Voordien had men overal in de vrouwen- en kinderkampen eigen aanvullend voedsel kunnen bereiden met gastoestellen, electrisch verwarmde apparaten en houtskoolcomforen. Later werd evenwel eerst het gas, vervolgens de electriciteit afgesloten; ook werden, zoals al vermeld, bij inspecties kookapparaten in beslag genomen. 'Uiteindelijk werd het', aldus een geïnterneerde in het grote vrouwen- en kinderkamp Lampersari (een buitenwijk van Semarang waar zich ca. achtduizend geïnterneerden bevonden), 'vuurtjes stoken . . . De gekste dingen werden verbrand . . .: overtollig meubilair, uitgebroken deuren en raamkozijnen, oude boeken en zelfs grammofoonplaten.' (G. Boissevain in G. Boissevain en L. van Empel: *Vrouwenkamp op Java*, p. 152 (verder aan te halen als: Boissevain)).

slechts f 4,50 worden uitgegeven[1]: 15 cent per dag; daarvoor was, gegeven de prijsstijgingen welke zich hadden voorgedaan, niet veel te kopen.

De Japanse legers hadden bepaald dat uit de legervoorraden per dag per geïnterneerde 100 gram rijst, 200 gram diverse meelsoorten, 20 gram suiker en 20 gram zout ter beschikking moest worden gesteld. Suiker en zout evenwel kwamen in veel kampen maandenlang niet binnen en aan rijst en meel werd in de regel 10 tot 20% minder geleverd dan vastgesteld was. Dat dagrantsoen kostte 8 cent. Tokio had bepaald dat door de legers per geïnterneerde per dag 25 cent mocht worden uitgegeven – voor de resterende 17 cent moesten brandhout en aanvullende levensmiddelen worden gekocht: groente (beter: groente-afval), vlees (vaak ingewanden), vis (veelal bedorven), bonen, suiker en, voor de zuigelingen en de zieken, melk. Een en ander betekende dat voor de levensmiddelen en het brandhout in de meeste kampen per geïnterneerde per dag slechts ca. 40 cent mocht worden besteed. Daarenboven gaven de legerautoriteiten opdracht dat de geïnterneerden door eigen aanplant zoveel mogelijk voor extra-voedsel moesten zorgen. Nadien werden binnen de kampen alle stroken grond die daarvoor in aanmerking kwamen, omgespit (zwaar werk, vooral voor de vrouwen) en werden diverse groenten aangeplant.

In bijna alle kampen werd in de 'militaire' fase honger geleden: wat men aan voorraden van de legerautoriteiten kreeg, was te weinig en voor het geld dat buiten de kampen besteed mocht worden, kreeg men steeds minder levensmiddelen. In de meeste vrouwen- en kinderkampen op Java kwam de calorische waarde van het voedsel in '45 niet ver boven de 1 000 te liggen – er waren ook kampen waar men per dag niet meer dan 800 calorieën kreeg. 'Het menu', aldus dr. van Velden,

'bestond in veel kampen uit eenmaal per dag ongeveer 90 gram droge rijst met een sausje van groenten, vermengd met kruiden en geraspte kokos, en, indien aanwezig, een visje of een lepel ingewanden- of bonenpastei. Voor de rest van de dag kreeg men een stuk brood (het beste te vergelijken met een brok harde rubber), of pap van meel of rijst[2], of gekookte mais enz., al naar de Japanners binnenstuurden. De oude mais en verschillende bonensoorten waren moeilijk gaar te krijgen en lang niet iedereen kon ze verdragen. Het voedsel dat centraal werd bijgekocht, werd zorgvuldig uitgezocht op zijn voedingswaarde en bestond

[1] In het Tjideng-kamp daarentegen f 10 en in het Adek-kamp (Batavia) mocht in mei '44 per geïnterneerde voor f 23 aan aanvullende levensmiddelen worden gekocht en in juni '44 (meer gegevens hebben wij niet) voor f 16. [2] De glibberige en stinkende meelpap (in een van de vrouwen- en kinderkampen op Java sprak men van 'Jappensnot') moest meestal zonder suiker of zout gegeten worden. 'Het smaakte (en stonk)

voornamelijk uit zeer eiwitrijke bonensoorten . . ., suiker, vis, vruchten en specerijen, maar de kampleveranciers hielden zich meermalen niet aan de bestellingen of stuurden minderwaardige kwaliteiten binnen'[1] –

men stond machteloos tegenover dergelijke chicanes en malversaties. Daar kwam bij dat het smokkelen in de 'militaire' fase aanzienlijk riskanter was: de kampen stonden nu onder Japanse militairen en de inheemse politie-agenten waren als bewakers vervangen door Koreanen en (ook al hier en daar eerder ingeschakelde) inheemse hulpsoldaten, *heiho*'s, die door de Japanners in anti-Westerse geest waren gevormd. Op die kampsmokkel komen wij nog terug.[2]

In de meeste kampen kostte het grote moeite om van de weinige levensmiddelen die binnenkwamen, een maaltijd te maken. Het was zwaar werken in de gaarkeukens! 'Eigenlijk' was dat, aldus een geïnterneerde in het kamp Lampersari (Semarang) (elders was het niet anders),

zo afschuwelijk, dat we', aldus later een geïnterneerde in een van de kampen te Semarang, 'zelfs in de ergste hongerperiode de grootste moeite hadden om het naar binnen te krijgen. Een van ons telde meestal tot drie en dan namen we een hap terwijl we onze neus dichtknepen.' (Carla Vermeer-van Berkum: *Dagboek uit Japanse kampen '44–'45*, p. 130 (verder aan te halen als: Vermeer-van Berkum)). De pap had een hoog waterbindend vermogen en bevorderde daardoor het ontstaan van hongeroedeem.

[1] Van Velden, p. 349. [2] Vermelding verdient dat de Japanse autoriteiten in Bandoeng in de laatste week van april '44 aan het plaatselijk comité van Indische Nederlanders verlof verleenden om op 's keizers verjaardag, de 29ste (een zaterdag), geschenken te brengen zowel aan de krijgsgevangenen als aan de geïnterneerden. 'Het is', noteerde Bouwer op donderdag de 27ste, 'kort dag, maar de mare verspreidt zich met fantastische snelheid door de stad. Van woensdag af worden winkels bestormd . . . Alles mag worden gezonden: kleren, rijst, andere levensmiddelen, schoenen, sigaretten, sigaren, tabak en wat al niet . . . De inzameling neemt het karakter aan van een fel protest van de zijde der Europese bevolking tegen de behandeling die de Japanners krijgsgevangenen en geïnterneerden hebben doen ondergaan. Zij die met de organisatie zijn belast, worden van alle kanten overstroomd met geld van personen die niet in staat zijn voor de 29ste zelf de nodige inkopen te doen. De gezagsgetrouwe Indonesische en Chinese bevolking' (d.w.z. getrouw aan het Nederlands gezag) 'doet openlijk schenkingen. De winkels raken snel leeg.' (Bouwer: 'Dagboek', p. 238). Er werden als gevolg van deze inzamelingsactie op de 29ste 48 karren met diverse gaven naar de kampen gereden: 24 naar de krijgsgevangenen- en geïnterneerden-kampen te Tjimahi, 24 naar het geïnterneerden-kamp voor mannen te Bandoeng – hulpverlening aan de vrouwen- en kinderkampen te Bandoeng werd door de Japanners niet nodig geacht. 'Er is', schreef Bouwer enkele dagen later, 'veel rijst en suiker gezonden, artikelen die inderdaad het meeste nodig waren. Aan baar geld is een bedrag van ruim f 4 000 binnengekomen. Dit bedrag valt mij nogal tegen. Het kon bovendien niet geheel besteed worden, omdat er feitelijk niets meer te koop was.' (a.v., p. 241–42 (5 mei 1944)).

'een klein epos. De vrouwen die daar elke dag (en elke nacht) werkten bij de hete vuren, gewoonlijk op hun blote voeten, en de loodzware kooktanks moesten versjouwen en tillen op de slecht gemetselde muurtjes die ook wel eens afbrokkelden, waardoor zo'n kokende kookketel omviel en de gloeiende pap over de blote voeten stroomde, verrichtten een bovenmenselijke taak. En dan te denken aan de ellende van gebrek aan hout, of slecht hout dat helemaal niet wilde branden, en aan het jachtige gevoel dat er duizenden hongerige vrouwen en kinderen wachtten tot de etensuitdeling kon beginnen – het is geweldig wat deze vrouwen en meisjes hebben gepresteerd. Zij wisten van een minuscule hoeveelheid vlees en een beetje groente (meestal kool) nog een eetbare *sajoer* te maken.'[1]

Al die moeite ten spijt werd in toenemende mate honger geleden.[2] Dat leidde tot de reacties die zich voordoen in alle dwanggemeenschappen waar men te weinig voedsel krijgt: 'iedereen', aldus dr. van Velden, 'schreef recepten over; aanwezige kookboeken gingen van hand tot hand; hoe uitheemser en buitenissiger het recept, hoe beter. Men maakte voor elkander als geschenk mooi geschreven receptenboekjes, verlucht met tekeningen . . . Wel was irriterend dat in de meeste romans' (verscheidene kampen hadden een bibliotheek, gevormd uit in de internering meegenomen boeken) 'zo veel gegeten en gedronken werd. Dit was ons vroeger nooit opgevallen, maar maakte ze nu soms onleesbaar.'[3] 'Er waren mannen', schreef H. L. Leffelaar op grond van zijn ervaringen in diverse mannenkampen op Sumatra, 'die urenlang bewegingloos op hun bed konden liggen met een pagina uit *Life* voor zich, waarop schotels met exclusieve gerechten stonden afgebeeld . . . Anderen hielden nauwkeurig lijsten bij van aanbevolen eetgelegenheden in Holland.'[4] Natuurlijk kwamen er ook ruzies over het eten voor, vooral als dat niet strikt rechtvaardig was verdeeld (over diegenen die regelmatig naar verhouding meer te eten kregen, zullen wij straks schrijven). 'Ik zie nog altijd', aldus weer Leffelaar, 'de seance voor me waarmee in Siringoringo' (het kamp waarin tenslotte ca. tweeduizend mannen en jongens uit het gebied van Medan geïnterneerd waren),

'de vis werd verdeeld. Aangezien wij geen vlees meer kregen, was deze distributie van onproportioneel belang. Er was een hele middag voor nodig. Op een grote zinken plaat werd de inhoud van een half emmertje uitgespreid. Daarvan werden gelijke porties gemaakt, kruimpje voor kruimpje. En vanaf hun bedden keken de mannen toe, tersluiks en of het hun in het minst niet aanging. In andere barakken

[1] Boissevain, p. 154. [2] En dorst! In veel kampen was er voortdurend of bij tijd en wijle tekort aan drinkwater. [3] Van Velden, p. 415–16. [4] H. L. Leffelaar: *Leven op rantsoen*, p. 87.

werden de porties zelfs op een brievenweger nagewogen. Het dagboek dat ik gedurende de laatste twee jaar heb bijgehouden, is voor driekwart gevuld met de vermelding van de grammen rijst, suiker en zout die ons officieel werden toebedeeld. En op bijna iedere bladzijde is het verslag van een heftige ruzie over het eten te lezen.'[1]

Alles wat eetbaar was, werd als bijvoeding gegeten: honden en katten, apen, slangen, slakken, sprinkhanen, vleermuizen, mieren, muizen en ratten. Een op Sumatra geïnterneerde vrouwelijke arts vond het rattenvlees 'merkwaardig mals en licht verteerbaar, de smaak is goed en houdt het midden tussen kip en konijn. De heel jonge beestjes die nog kaal zijn, kun je rustig met huid (en haar) opeten; ze zijn erg lekker.'[2]

*

Aangezien de meeste artsen en tandartsen die in Indië praktijk uitoefenden, Nederlanders waren, bevonden zich zeker in de grote internerings-kampen voldoende geschoolde medici, vooral toen diegenen hunner die aanvankelijk niet geïnterneerd waren, in de tweede helft van '43 in de kampen werden opgesloten – zij mochten een deel van hun instrumenten meenemen (die later evenwel in veel gevallen door de Japanners werden weggehaald). Ook verpleegsters waren er genoeg, althans in de grote vrouwen- en kinderkampen, niet in de mannenkampen. Veel konden al deze geschoolde krachten niet uitrichten, in de eerste plaats als gevolg van het tekort aan of zelfs het volledig ontbreken van medicijnen, welke maar ten dele vervangen konden worden door allerlei kruiden. In de slechtste kampen deden zich al in '43 gevallen van hongeroedeem en van andere deficiëntieziekten voor – één kamp was er, het vrouwen- en kinderkamp hoog in het Alasdal op Sumatra, waar bijna allen spoedig aan malaria gingen lijden doordat de Japanners in de betrokken streek de malaria-preventie, waar het Nederlandse gouvernement zich veel moeite voor had gegeven, volledig verwaarloosden. In de 'militaire' fase, waarin de voeding kwantitatief en kwalitatief achteruitging en de vervuiling toenam, gingen velen bovendien aan besmettelijke ziekten lijden zoals dysenterie en diverse leverkwalen. Op den duur was in veel kampen omstreeks een derde van de geïnterneerden officieel ziek – het percentage

[1] A.v., p. 83. [2] Brief, 10 dec. 1945, in *NI*, p. 425.

zieken was in werkelijkheid nog groter, want wie zich nog kon voortbewegen en geen hoge koorts had, werd, hoeveel moeite artsen zich daartoe ook gaven, door de Japanse kampcommandanten niet als zieke erkend.

Bijna een ieder vermagerde, velen in extreme mate[1], en had het door de onvoldoende verbranding in het lichaam vaak koud, de tropische warmte ten spijt. Bij de meeste vrouwen hield de menstruatie op ('het verontrustte de vrouwen slechts in het begin', schrijft dr. van Velden, 'later werd het beschouwd als een zorg minder'[2]), kinderen groeiden niet of nauwelijks. Het gebrek aan voedsel en vooral ook het tekort aan vitaminen leidden tot de ziekteverschijnselen die wij in het hoofdstuk over de krijgsgevangenen al signaleerden: brandende voeten, nachtblindheid (bijna alleen bij mannen), huidontstekingen. Ook schurft kwam vaak voor en tropenwonden waren niet zeldzaam. Er kwamen voorts veel meer patiënten die aan dysenterie en andere besmettelijke ziekten leden (niet aan typhus en cholera, want daartegen lieten de Japanse legers over het algemeen de geïnterneerden elke zes maanden inenten) – veel kinderen stierven aan difterie. Ook braken in de vrouwen- en kinderkampen bij tijd en wijle epidemieën van mazelen en kinkhoest uit. Het gevaarlijkst evenwel, al of niet in combinatie met dysenterie, was de ziekte die men in de hongerwinter in West-Nederland 'de hongerziekte' ging noemen, en die ook in Indië velen deed bezwijken.

In de grote kampen waren steeds ziekenbarakken (alsook barakken voor geesteszieken[3]), maar in '44 vonden de Japanners goed dat ernstige patiënten in speciale afdelingen van de grootste kampen werden ondergebracht; bovendien werden op Java in '45 twee kloosters: een bij Batavia, een bij Bandoeng, aangewezen als speciaal ziekenhuis, resp. voor vrouwen en voor mannen. Een behoorlijke ziekenhuis-inventaris was er overigens niet, de patiënten lagen op dunne matrassen, ten prooi aan

[1] Carla van Berkum, in 1930 geboren, schreef na een periode van ziekte eind juni '45 in haar dagboek: 'Ik ben nu zo mager. Ik heb een wasbord, m'n bekkeneinden steken uit als punten en daar blijven m'n broeken op zitten. De botten van mijn knieën steken uit. Van m'n dikke dijen is niets meer over . . . 's Avonds weet ik gewoon niet hoe ik liggen moet.' Twee dagen later: 'Ik moest vanochtend zo lachen, want midden in een hevige omhelzing kwamen we tot de ontdekking dat we elkaar alleen maar pijn deden met onze botten en dat we maar speciale kussentjes moeten maken, zoiets als vioolkussentjes.' (Vermeer-van Berkum, p. 160–61 (30 juni, 2 juli 1945)). [2] Van Velden, p. 360. [3] Uit sommige kampen werden de geesteszieken naar Indonesische krankzinnigengestichten overgebracht; van dezen zijn maar weinigen in leven gebleven.

honger en dorst en aan een toenemende vervuiling. Honderden stierven er, gescheiden van allen die hun dierbaar waren.

*

Het lijkt ons niet nodig om in ons algemene werk voor elk kamp apart de aantallen doden en de dodenpercentages te vermelden.[1] Wij herinneren er aan dat in Indië ongeveer een op de zes geïnterneerden tijdens de internering is overleden en dat de sterftecijfers van streek tot streek en van kamp tot kamp belangrijk konden verschillen: op Celebes maar weinig doden in het vrouwen- en kinderkamp Kampili – daarentegen kwam van de mannen en jongens in het mannenkamp in de Minahassa 44% om het leven.

Zulke verschillen deden zich ook elders voor. In de kampen op Noord-Sumatra bezweek bijna 5% van de geïnterneerden, op Midden-Sumatra 10%, op Zuid-Sumatra 37%. Voor Java is het precieze sterftepercentage niet bekend, maar aangenomen moet worden dat het in de buurt van de 16 lag. Bijna alle sterfgevallen hebben zich voorgedaan in de 'militaire' fase (daarbij houde men in het oog dat in de 'civiele' al sprake was geweest van ernstige ondervoeding) en naar verhouding deed zich de grootste sterfte voor bij de zuigelingen en kleuters en bij diegenen die zestig jaar of ouder waren. Opmerkelijk is voorts dat er twee- tot driemaal zoveel mannen overleden zijn als vrouwen – hierbij kan van belang zijn geweest dat zich in de vrouwen- en kinderkampen talrijke beroepsverpleegsters bevonden, maar dr. van Velden noemt het 'van overwegend belang, dat de vrouwen vitaler waren en zich beter aanpasten.'[2] Een belangrijke opmerking! Wij komen er aan het slot van dit hoofdstukgedeelte op terug.

'Was iemand overleden, dan toonden de Japanse autoriteiten', aldus dr. van Velden,

'vaak meer aandacht voor hem dan vóór die tijd. Ze kwamen de doden meermalen de laatste eer bewijzen en legden met veel buigingen bloemen en vruchten op de kist. Dat was tenminste zo, toen de kampen onder legerbeheer stonden, voordien werd de begrafenis geheel aan de geïnterneerden overgelaten, die daarbij een begrafenisonderneming inschakelden; verwanten en geestelijken

[1] Men vindt die gegevens in dr. van Veldens werk op p. 365 e.v. [2] Van Velden, p. 372.

mochten toen nog mee naar het kerkhof en men moest de begrafeniskosten zelf betalen. Het leger gaf de begrafenis gratis, maar toen het aantal doden toenam, bleven de bloemen en vruchten achterwege. De begrafenis geschiedde op de algemene begraafplaats van de stad en de familie mocht niet meer mee. Lag het kamp buiten, dan kwam er een kerkhof naast, in het bos; de geïnterneerden groeven zelf de graven en droegen de dode uit, waarvan aan het kamp mededeling werd gedaan door het slaan op een bel of stuk ijzer'[1] –

er waren in '45 vele kampen waarin haast dagelijks dat naargeestig en onheilspellend geluid weerklonk.

*

Het is een illusie, te menen dat grote ontberingen mensen dichter tot elkaar brengen. Dat mag waar zijn voor kleine groepen, *kongsi*'s, welker leden elkaar naar vermogen steunen, maar wanneer de normale strijd om het bestaan de abnormale vorm aanneemt van een strijd om het behoud van het naakte leven, dan worden de algemene tegenstellingen verscherpt en pogen vele mensen (niet allen!) zichzelf te bevoordelen ten koste van anderen. Zo was het in de hongerwinter in bezet Nederland, zo in de Duitse gevangenissen en concentratiekampen, zo óók in de internerings-kampen in Indië.

Om te beginnen vormde het een bron van ongelijkheid dat relatief 'rijken' en relatief 'armen' samen geïnterneerd waren. In de mannenkampen hadden de employés van grote maatschappijen veelal vrij veel geld bij zich en dat kon althans in '43 nog clandestien worden aangevuld in al die gevallen waarin de directies er in geslaagd waren, kasmiddelen te onttrekken aan de greep der Japanners. Ambtenaren daarentegen die geïnterneerd werden, beschikten over maar weinig geld en de gezinnen van lagere militairen en van pensioengerechtigden hadden meestal in het geheel geen financiële reserves. Was er een kampleiding die de zaak strak in de hand hield, dan vormde zij onmiddellijk een steunfonds om er de minvermogenden uit bij te staan. Er waren dus kampen waarin alles naar billijkheid werd verdeeld: het aanwezige geld, het binnenkomend voedsel, het werk dat moest worden verricht – in andere kampen evenwel droegen de relatief vermogenden maar weinig tot het kampfonds bij en

[1] A.v., p. 374–75.

bleven de oude sociale tegenstellingen bestaan. Wie daar niets bezat, d.w.z. wie daar voor aanvullend voedsel per dag slechts het kwartje had dat de Japanners ter beschikking stelden, moest geld lenen en daar werd 'meermalen' (aldus dr. van Velden) 100 tot 500% rente op bedongen. 'Deze vorm van egoïsme', schrijft zij, 'deed ook schade aan allen, omdat de Japanner heel wel wist dat er nog veel geld werd verstopt en overging tot huiszoekingen en collectieve straffen, zoals minder vergunning tot bijkopen en het intrekken van andere gunsten ... In ieder kamp is gebleken bij de talloze door de Japanners uitgevoerde huiszoekingen dat er bij vele kampgenoten nog heel wat geld was, ook al bezwoeren ze niets meer te bezitten.'[1] Omgekeerd deden zich gevallen van steunfraude voor, d.w.z. van geïnterneerden die een beroep deden op het steunfonds, terwijl dan bij onderzoek bleek dat zij de ondersteuning in het geheel niet nodig hadden.

Ook werd er in de kampen gestolen: voedsel, soms ook het wasgoed. Lakens (dat gold uitsluitend voor de vrouwen- en kinderkampen) konden over de schutting, het *gedèk*, geruild worden (dat ruilen heette *gedèkken*), vooral tegen levensmiddelen. Dat 'werkte', schrijft dr. van Velden, 'de diefstal sterk in de hand. Hiermee is niet bedoeld het incidentele smokkelen, maar wèl wat min of meer georganiseerd gebeurde door bepaalde vaste *kongsi*-groepen, die er een bedrijf van maakten en de binnengesmokkelde etenswaren tegen zeer hoge prijzen verder verkochten aan kapitaalkrachtigen en daarbij niet voor allerlei bedrog terugschrokken.'[2]

Kenden alle kampen dergelijke *kongsi*'s? Wij weten het niet.

Stellig was het wèl een vrij algemeen verschijnsel dat velen, misschien wel de meesten van al diegenen die met het toebereiden van het voedsel te maken hadden, het beter hadden dan de doorsnee-geïnterneerden. 'De functies van hoofd van de keuken, van de voorraden en van de kampwinkel' (de mannenkampen kenden die winkels niet) 'voerden', concludeert dr. van Velden, 'het meest tot oneerlijkheid. Dit gold trouwens voor alle werkers en werksters bij deze diensten. Laat ik er meteen bijzeggen dat het ook de diensten waren waarbij de verleidingen ondragelijk groot waren. Want wie miste uit een grote *drum* een lepel rijst? In ieder kamp zijn er beschuldigingen geuit tegen de staf van keuken en winkel. Vaak was het enige 'bewijs': ze waren dikker dan de anderen. Ongetwijfeld zijn de meesten wel eens bezweken voor een extra-hap'.[3] Dr. van Velden waarschuwt evenwel tegen generalisering: 'ettelijke kampen' waren er, 'waarin iedere geïnterneerde instond voor de eerlijkheid

[1] A.v., p. 386–87. [2] A.v., p. 391. [3] A.v., p. 383.

van keuken en winkel'[1] – andere evenwel waar controleploegen moesten worden gevormd die slechts met veel moeite aan het werk konden gaan; een enkel kamp was er zelfs (*Kampong* Makassar, even bezuiden Batavia, waar van januari '45 af ca. zes-en-dertighonderd vrouwen en kinderen geïnterneerd waren) waar de leiding van de keuken en die van de voorraden met steun van de Japanse kampstaf een deel van de kampvoorraden gebruikte voor het bedrijven van zwarte handel.[2]

Schrijft dr. van Velden dat 'de meesten' zich 'wel eens' een extra-hap toeëigenden, scherper laat zich Elias uit, allereerst over de kampbewoners in het algemeen, van wie, schrijft hij (ietwat zwartgallig, dunkt ons), '98 % er geen kwaad in zag om extra eten aan de gemeenschap te ontstelen of om op slinkse wijze een extra portie eten te bemachtigen',[3] en vervolgens over alle, onder de Japanners werkzame, kampfunctionarissen:

'Het is alleen maar het constateren van een nuchter feit: ondanks het zenuwslopende werk van de kampbesturen en de voortdurende dreigementen van de Japanner is er vrijwel geen enkel bestuurslid, noch een van de lagere goden, uit gebrek aan calorieën gestorven. Hongeroedeem kwam bij kampleiders niet voor, noch bij het bestuur van kampkeukens, technische diensten, werkbazen en dergelijke. Juist dat heel kleine beetje (of misschien wel betrekkelijk heel grote beetje) méér eten dat zij wisten te bemachtigen, heeft hen er doorheen geholpen.'[4]

In het kamp te Tjimahi, het vroegere krijgsgevangenenkamp, waarin in '44 meer dan tienduizend mannen geïnterneerd waren, onder hen Fransen, Engelsen, Irakese Joden en zeshonderd Chinezen (die laatsten waren uit de oude gevangenis in Bantam overgebracht), was een grote, met prikkeldraad omrasterde keukenafdeling waar af en toe karbouwen werden geslacht; de slagers heetten er 'de kannibalen' – 'terecht overigens', schreef een der geïnterneerden,

'want onder de ogen van honderden mensen die hongerig toekeken, schroomden zij niet om zo nu en dan een stuk rauw karbouwenvlees op te eten . . . Het hele

[1] A.v., p. 384. [2] 'Deze mensen', aldus in april '46 een andere geïnterneerde van *Kampong* Makassar, die de voorraadploeg goed had kunnen gadeslaan, 'aten meestal hun eten niet op, niettegenstaande iedereen honger had. Zij zetten het om in juwelen . . . (Zij) gaven elkaar prachtige cadeaux, toen iedereen platzak was. Zij aten geregeld *nasi-goreng*, altijd gemaakt met ''n beetje olie dat toevallig nog over was.'' (*Dutch DP-Camp* Ceylon: 'Verslag van verhoor, 2 april 1946, van L. Perelaer', p. 6). [3] Elias, p. 153. [4] A.v., p. 151.

kamp begon te klagen dat . . . er bijna geen vlees in de soep zat. Het hoogtepunt werd bereikt, toen geruchten rondgingen dat je bij bepaalde personen gerookt vlees kon kopen . . . Het waren altijd dezelfden en vrienden van hen. Uiteindelijk liep het de spuigaten uit'[1] –

de kampleider, jhr. mr. C. H. V. de Villeneuve (in de Nederlandse tijd voorzitter van de Ondernemersbond en lid van het College van Gedelegeerden van de Volksraad), greep toen in, deed met de kamppolitie een inval in de keukenafdeling, constateerde er dat in de schoorstenen grote hoeveelheden vlees te roken hingen, en verving vervolgens het keukenpersoneel door Chinezen, wier chef verklaarde dat wie zich voortaan misdreef, gelyncht zou worden, 'en inderdaad, vanaf die dag was het eten een stuk beter.'[2]

Misdragingen waren er ook in het Baros-kamp te Tjimahi, waar in juli '44 ca. zeventienhonderd mannen en jongens geïnterneerd werden. Een Nederlander, toen veertien jaar, die in die tijd in het kamp veel steun had van een matroos van de marine, een Indische Nederlander, lichtte ons in '85 in dat er van de twaalf jeugdleiders in zijn barak, 'allemaal onderwijs-inspecteurs, broeders, een professor, mannen om u tegen te zeggen', slechts twee of drie waren die zich niet misdroegen; die twee of drie werden weggewerkt naar de spoorwegaanleg op de Bandoengse hoogvlakte. 'De jongens van de barak', aldus dit relaas,

'moesten iedere dag werken in een arakfabriek. Slepen met flessen van het ene gebouw naar het andere. We kregen daar 170 gram gekookte rijst voor. We vermoedden dat de heren barakleiders daarvan stalen. Met vijf jongens meldden we ons ziek. Bleven op bed liggen. Een half uur voordat de werkers terugkwamen, werd de rijst gebracht: voor de werkers. Er werd geroepen: 'Eten!' De heren vraten zich vol. Ik was een van de vijf. We maakten rapport op, ondertekenden alle vijf. Brachten het papier naar de kampcommandant, de Nederlandse, Bos heette hij. De leiders werden op het matje geroepen. Daarna, bij het volgende appèl, begon de barakscommandant ons uit te foeteren. Wat we nu wel gedaan hadden, enz. We moesten hem en de anderen beschouwen als onze vaders. Ernst Schoutendorp riep: 'Onze vaders zouden ons eten niet opeten!' Waarop hij werd afgeranseld en de leider zei: 'We zullen het blijven doen, totdat de oorlog over is en jullie kunnen ons allemaal de pot op', of iets van die strekking.'[3]

In het vrouwen- en kinderkamp Lampersari wekte de kookploeg

[1] S. M. Jalhay: *Jalhay's kleine oorlog*, p. 344–45. [2] A.v., p. 345. [3] Brief, 9 jan. 1985, van S. J. Niewenweg.

aanstoot. 'Als je ziet', schreef Carla van Berkum eind juli '44 in haar dagboek,

'met hoeveel de kooksters en de leiding thuiskomen: ketels water, stapels pannekoeken, bakken met pap en groente. Bar!! Als een van ons probeert een keteltje bij te zetten, dan wordt hij uit het kookgat getrapt!! En dan word je uitgescholden als ik weet niet wat.'

Degeen die boven in het kamp toezicht had over het opscheppen, ging, als het uitdelen van de porties achter de rug was, zelf nog eens eten,

'het ene kopje *sajoer* na het andere, afgewisseld met ettelijke kopjes koffie. En als ze naar beneden gaat, heeft ze nog een melkkoker en een groenteschaal vol met *sajoer*. Leuke baan. Zij is de enigste niet, zo zijn ze *allemaal*!!!'[1]

In het kamp Brastagi op Sumatra, waar ca. zeventienhonderdvijftig vrouwen en kinderen geïnterneerd waren, kwam het in augustus '44 tot, aldus een der vrouwen, 'een erge rel over het eten. Eén derde van het kamp steelt zich vet ten koste van de anderen'[2] – dat 'vet' zal wel overdreven zijn geweest, maar naast de 'ettelijke kampen', aldus dr. van Velden, waar de schaarste naar billijkheid werd verdeeld, waren er dus inderdaad andere waar een deel van de geïnterneerden zich allerlei voorrechten kon aanmatigen.

*

Voorrechten genoten ook die vrouwen en meisjes die sexuele relaties met Japanners onderhielden. In elk van de vrouwen- en kinderkampen had de Japanse commandant een blanke 'vriendin' die dan apart gehuisvest was (soms had hij meer dan één)[3], in andere werd bij het oorspronkelijke kamp een klein kamp ingericht dat als bordeel fungeerde. In Bandoeng werd dat bordeelkamp 'het Konijnenhol' genoemd.[4] Aan de rand van Batavia werd eind '43 een rij huizen met een schutting omgeven, waar, aldus de Indisch-Nederlandse (niet-geïnterneerde) journalist

[1] Vermeer-van Berkum, p. 172. [2] Dagboek van Toeter-Teunisse (IC, dagboek 79), Uittreksel, p. 3. [3] Sexuele relaties tussen geïnterneerde vrouwen (vooral Indisch-Nederlandse) en inheemse bewakers kwamen, aldus dr. van Velden, 'vaker' voor dan sexuele relaties met Japanners (van Velden, p. 420) – dat gold dus louter voor de 'civiele' fase. [4] Elias, p. 157.

W. Ch. J. Bastiaans, 'blonde, blanke dames uit de kampen' (d.w.z. uit Tjideng) waren ondergebracht.

'Genoten betrekkelijke vrijheid, goed gekleed. Opening kieteltuin nacht van 24 op 25 december 1943. Kerstnacht! Uitsluitend toegankelijk voor officieren ... Eerste nachten stil en geruisloos; daarna luidruchtig ... Zielig maar beschamend gezicht, wanneer stoet van *betja*'s[1] met deze vrouwen voor doktersonderzoek naar Gemeentelijke Gezondheidsdienst ... Kieteltuin niet lang geduurd. Misschien een maand of twee. Daarna ontruimd. Waarheen bewoonsters, mij niet bekend. *Nippon* tuk op dergelijke kieteltuinen. Overal in de stad dergelijke omheiningen'[2] –

in die andere bordeelwijkjes waren, voorzover bekend, evenwel geen vrouwen en meisjes uit interneringskampen ondergebracht.[3]

Naar verhouding waren het slechts zeer weinigen van de geïnterneerde vrouwen en meisjes die tot sexueel contact met Japanners bereid waren en daarbij dient men te bedenken dat de meesten hunner al vóór hun internering prostituee waren geweest. Dat het zeer weinigen waren, blijkt ook uit het feit dat de Japanse militaire autoriteiten herhaaldelijk pressie op kampleidsters uitoefenden om de nodige vrouwelijke geïnterneerden voor dienst in hun bordelen aan te wijzen en dat zij in '43 en begin '44 daarbij dwang gingen gebruiken.[4]

Uit het vrouwen- en kinderkamp te Padang trachtten de Japanners lange tijd vrouwen en meisjes af te voeren naar hun bordelen in Fort de Kock, het Japanse bestuurscentrum op Sumatra. In februari '43 stelden de leden van de kampleiding zich voor een aantal aangewezen meisjes op teneinde hun afvoer te verhinderen; dat leidde tot een vechtpartij met

[1] fietstaxi's. [2] W. Ch. J. Bastiaans: 'Merkwaardige mensen in een merkwaardige tijd' (z.j.), p. 11–12 (IC, 80230 I). [3] Ook kwamen homosexuele contacten voor tussen Japanners en geïnterneerde jongens. In het Adek-kamp te Batavia wekten die zoveel aanstoot dat een predikant en een priester bij de Japanse kampcommandant gingen protesteren; beiden werden gruwelijk mishandeld. '*No matter how justified the complaint had been, it was supposed*', zo verklaarde later een geïnterneerde, '*to be an affront to the Japanese Army which had thus lost face.*' (J. D. Thijs: '*Affidavit*', 18 mrt. 1955, p. 2 (IC, 32228)). [4] In Pontianak (West-Borneo) was het de taak van de Japanse militaire politie om de nodige vrouwen voor de Japanse bordelen bijeen te brengen. Die politie arresteerde er vrouwen en meisjes voor (bijna allen Indonesische en Chinese vrouwen en meisjes) en bracht hen naar de bordelen toe. '*Women*', aldus in '46 een *Nefis*-rapport, '*did not dare to escape from the brothels, as members of their families were then immediately arrested and severely maltreated.*' (J. H. Heybroek: '*Report on enforced prostitution in Western Borneo during Japanese Naval Occupation*' (5 juli 1946), p. 2, *IMTFE, Exh.no.* 1702).

inheemse politie-agenten. 'Het kamp liep uit', aldus de kampleidster in haar verslag,

'velen hielpen mee. Eindelijk werd de agenten bevolen het gevecht te staken. Het [kamp]bestuur werd voor dit incident verantwoordelijk gesteld en gesommeerd in de auto mee te gaan naar de Japanse resident om zich tegenover deze te verantwoorden. Daartegen verzetten zich de verzamelde kampbewoners. Wederom dreigde men slaags te raken. Tenslotte reden de Japanners allen weg met de bedreiging nog die avond terug te zullen komen.'[1]

Zij kwamen pas terug in oktober – ook toen werd met collectief verzet voorkomen dat meisjes werden meegenomen.

In het vrouwenkamp te Brastagi werd in mei '42 bij twee gelegenheden aan acht vrouwen onder dreigementen duidelijk gemaakt dat zij zich voor werk in een verblijf van Japanse officieren ter beschikking moesten stellen – twee deden dat, zes volhardden in hun weigering.

Op Java gaf het hoofdkwartier van het Japanse Zestiende Leger eind '43 verlof aan de Japanse legerautoriteiten in Magelang en Semarang om uit diverse vrouwen- en kinderkampen voor een aantal nieuw op te richten bordelen telkens twaalf vrouwen en meisjes op te halen, mits dezen schriftelijk zouden verklaren dat zij als vrijwilligsters meegingen. Die voorwaarde legden de autoriteiten in Magelang en Semarang naast zich neer – Japanse officieren verschenen in de betrokken kampen, lieten alle vrouwen en meisjes van omstreeks achttien tot omstreeks dertig jaar aantreden, kozen er de twaalf uit die hun het aantrekkelijkst voorkwamen, en zeiden aan de kampleiding dat die twaalf korte tijd lang elders werk moesten verrichten. Twee kampen waren er: een te Semarang, een te Ambarawa, waar de Japanners er inderdaad in slaagden, de aangewezenen weg te voeren. In Ambarawa, waar tien meisjes moesten vertrekken (twee waren ziek), protesteerde de kampleidster; volgens een verklaring uit december '45 kreeg zij te horen dat veertig geïnterneerden doodgeschoten zouden worden als er verzet werd geboden[2] – volgens de verklaring van een der meisjes verzekerden de Japanners bij hoog en bij laag dat hun geen haar zou worden gekrenkt:

'Een der Japanners zei nog tegen mijn moeder dat hij wel wist wat de vrouwen dachten dat er met de meisjes gebeuren zou, maar dat de Japanners niet zo *boesoek*[3]

[1] Verslag (z.d.) in *NI*, p. 409. [2] Vraaggesprek, dec. 1945, met Jeanne Alida O'Herne, IC, 238. [3] verdorven

waren als de *belanda*'s. Aan een andere dame gaf hij zijn *Nippon*-zwaard, bezegeld met een handdruk dat er niets met de weggehaalde meisjes zou gebeuren. Hierop kregen de aangewezen meisjes een kwartier de tijd om een koffertje te pakken. Bij het afscheid hadden hartverscheurende tonelen plaats, want verschillende meisjes wilden hun moeders niet loslaten. Ze werden echter door de Japanners en de inlandse agenten losgerukt en de autobus ingetrapt.'[1]

Uit Ambarawa werden de tien naar Semarang gebracht waar zij een groep vonden die in een van de kampen aldaar onder dwang was aangewezen en weggevoerd, alsmede een andere groep die uit vrijwilligsters bestond. Aan de aangewezenen werd gezegd dat zij de keus hadden tussen de dood en het werk in een van de vier Japanse bordelen welke er in Semarang waren. Vijf zeiden dat zij de dood verkozen – die vijf werden mishandeld, kregen te horen dat hun ouders het zouden ontgelden als zij halsstarrig bleven, en werden aan het einde van de avond, soms onder bedreiging met revolvers of sabels, naar slaapkamers gedreven, waar zij door Japanse officieren werden verkracht. Nadien trachtte één zelfmoord te plegen. Alle meisjes werden over de vier bordelen verdeeld.

In februari '44 drong tot het hoofdkwartier van het Zestiende Leger het bericht door (wij weten niet via welk kanaal) dat zich in Semarang meisjes bevonden die tot het bordeelleven *gedwongen* waren. Het hoofdkwartier meldde dit feit telegrafisch aan Singapore en Tokio. Singapore reageerde niet maar uit Tokio kwam eind april het bevel binnen dat alle bordelen waarin Nederlandse en Indisch-Nederlandse vrouwen en meisjes werkzaam waren, gesloten moesten worden. Begin mei kwam het tot die sluiting[2] – de betrokken vrouwen en meisjes werden allen eerst in de speciale wijk van de *Nippon*-werkers in Buitenzorg geïnterneerd, later in een afgesloten gedeelte van het Kramat-kamp te Batavia. 'Er werd', aldus een der in Semarang aangewezen meisjes,

'in het geheel geen verschil gemaakt tussen de vrijwilligsters en de gedwongen meisjes. Wij werden door de dames, die buiten het voor ons gereserveerde gedeelte zaten, verschrikkelijk behandeld, uitgescholden, bespuwd enz., omdat zij niet wilden geloven dat er tussen de vrijwillige prostituees ook gedwongen meisjes zaten. Het leven was daar voor ons een hel.'[3]

[1] Algemene recherche: p.v. M.R., 8 jan. 1946, p. 4 (IC, 3). [2] Vermoedelijk is de 'kieteltuin' waar Bastiaans over schreef, ook pas toen gesloten – hij zou dan ruim vier maanden hebben bestaan. [3] Alg. recherche: p.v. E.L., 7 jan. 1946, p. 6 (a.v., 12).

*

Bij het vertrek van de tien meisjes uit het Ambarawa-kamp die, naar gevreesd werd, in bordelen zouden worden tewerkgesteld, speelden zich, zoals aangehaald, 'hartverscheurende tonelen' af, maar die kwamen veel vaker voor, want er is in de interneringskampen in Indië op veel algemener schaal sprake geweest van gedwongen scheidingen. Wij denken hierbij aan het feit dat opgroeiende jongens, wanneer zij een bepaalde leeftijd hadden bereikt, het vrouwen- en kinderkamp moesten verlaten om naar een mannenkamp te worden overgebracht. Die leeftijd was aanvankelijk bepaald op zestien jaar, maar er kwamen in '42 of begin '43 in verschillende vrouwen- en kinderkampen jongens terecht die ouder dan zestien waren. Die grens van zestien werd in vele kampen op Java en Sumatra later verlaagd, eerst tot veertien, vervolgens tot tien, in enkele gevallen zelfs tot negen of acht jaar. Welke motieven de Japanners tot al die verlagingen hebben gebracht, is niet duidelijk. Zij hebben vermoedelijk de oudere jongens mede daarom uit de vrouwen- en kinderkampen verwijderd omdat het in bepaalde kampen gekomen was tot sexuele relaties tussen sommige jongens en sommige vrouwen die, toen zij bekend waren geworden, aanstoot hadden gewekt. Mogelijk is voorts dat het feit dat de Japanners de grens nergens lager hebben gelegd dan acht jaar, te maken heeft gehad met de omstandigheid dat in de Japanse cultuur van die tijd jongens die acht geworden waren, geacht werden zich te houden aan de strenge gedragspatronen der volwassenen. Niet dat zij dan in Japan aan de moederlijke zorg onttrokken werden! Maar juist dàt geschiedde in de interneringskampen. Het werd als wreedheid en willekeur ervaren.

Hoe dat alles zij, dat jongens van veertien jaar of ouder het vrouwen- en kinderkamp moesten verlaten waar zij enkele maanden of zelfs enkele jaren geïnterneerd waren geweest, was voor het kamp als geheel steeds een nadeel omdat zij hadden kunnen helpen bij het verrichten van de zwaarste arbeid. Aan het gedwongen vertrek van de jongens werd door de meeste moeders steeds zwaar getild. Zij waren al van hun mannen gescheiden en wisten in de regel niet eens waar dezen zich bevonden, laat staan hoe zij het maakten – nu ging dan een zoon een ongewisse toekomst tegemoet waarbij men geen zekerheid had dat hij in het nieuwe kamp waarin hij zou worden geïnterneerd, door zijn vader zou worden opgevangen. Was die vader militair geweest, dan zou stellig van die opvang geen sprake zijn, want de militairen zaten in krijgsgevangenen-

kampen. Hoe lager de leeftijdsgrens door de Japanners werd gesteld, des te groter was het verdriet van de vrouwen bij het vertrek van hun zoons, des te groter ook was hun bezorgdheid. 'Vanmiddag', zo tekende G. Boissevain begin '44 in het kamp Lampersari (Semarang) aan,

'zijn onder gejuich maar met tranen in de ogen twee-en-veertig jongens van veertien tot achttien ons kamp uitgegaan. Een moeilijke dag voor de moeders! Het was een grote drukte bij de poort. Ik was ook gegaan om van allerlei jongens afscheid te nemen. Er waren nog zulke jochies bij. Het vertrek werd enige malen uitgesteld . . . maar tenslotte, na weer eindeloos wachten, gingen ze om half vijf op twee vrachtauto's weg. Het vaste voornemen flink te zijn was er van beide kanten en er *is* gejuicht, maar velen werd het te machtig, vooral toen een van de kleinste jongens in huilen losbarstte en niet meer tot bedaren was te brengen.'[1]

Ruim negen maanden later, midden september '44, toen de Japanners besloten hadden, op Midden-Java alle jongens en oudere mannen in een van de Ambarawa-kampen te interneren, moesten ook jongens die veel jonger waren dan veertien, Lampersari verlaten. Dat werd

'een hartverscheurend afscheid . . ., dat ik niet licht zal vergeten. Ruim vierhonderd jongens en oudere mannen. Ze werden op nummer gezet, daarna afgeroepen en liepen één voor één de poort uit. Kleine jongens van tien jaar. Hoe is het toch mogelijk dat ze dat gedaan hebben? Kinderen die nog niet voor zichzelf kunnen zorgen!'[2]

Hoe reageerden de vertrekkende jongens zelf? Ook daar hebben wij maar weinig gegevens over. Aannemelijk is het dat de meesten trachtten zich goed te houden. In een van de vrouwenkampen bij Medan zeiden in december '44 zelfs de tienjarigen die moesten vertrekken, dat ze dat vertrek 'reuze interessant' vonden, 'maar', aldus een der vrouwen, 'als je ziet wat een hummels het nog maar zijn, is het heel erg.'[3] Bestond er een sterke positieve emotionele band tussen de vertrekkende zoon en zijn moeder, dan kon van dat gedwongen vertrek een neurotiserende impuls uitgaan[4], maar hoe algemeen die reactie is geweest, weten wij niet. Wel

[1] Boissevain, p. 124–25 (5 jan. 1944). [2] A.v., p. 176 (14 sept. 1944). [3] Van Eyk-van Velsen, p. 125 (15 dec. 1944). [4] H. L. Leffelaar moest begin '43 als pas veertienjarige het vrouwen- en kinderkamp Poeloe Brayan bij Medan verlaten om naar het mannenkamp Unie-*Kampong* te worden overgebracht. 'Ik denk', publiceerde hij een generatie later (in '80), 'dat het transport uit ongeveer dertig, misschien wel vijftig jongens bestond en God verhoede dat iemand je zag huilen. De vrouwen huilden wèl . . . Dat vertrek is in mijn officiële voorraad herinneringen geboekstaafd als een

verdient vermelding dat het voor vele van hun vaders en moeders gescheiden jongens een groot voordeel kon zijn indien zij in hun nieuwe kamp de zorg en de bescherming van een z.g. kampvader mochten ontvangen.

*

Er zijn maar weinig beschrijvingen die antwoord geven op de vraag hoe het kampbestaan door de jonge kinderen werd ervaren. Zij waren allen ineens een deel van hun kinderlijke vrijheid èn hun vader kwijt. De meeste moeders trachtten, de grote materiële moeilijkheden van het kampbestaan ten spijt, het gezin bijeen te houden. De een slaagde daar beter in dan de ander. Een grote moeilijkheid was dat vele kinderen leden onder de afgeslotenheid die zich, komend uit de raadselachtige wereld der volwassenen, plotseling in hun bestaan had voorgedaan. 'Je werd wel ouder', schreef Leffelaar die dertien was toen hij (in een relatief klein kamp!) werd geïnterneerd,

'maar er gebeurde niets van enig belang. Het ontbreken van contact met de buitenwereld stompte af. Aan de gespreksstof werd niets toegevoegd. Als trekdieren lopend om een waterput, ging het altijd om hetzelfde: wanneer het afgelopen zou zijn. Het was een geestelijk verarmingsproces. Watertrappen om niet te zinken, maar vooruit ging je niet.'[1]

avontuur. Eindelijk groot genoeg om naar een mannenkamp gestuurd te worden! ... De werkelijkheid was anders, en logischer. En ik heb het nu over de innerlijke werkelijkheid. In die werkelijkheid wilde ik natuurlijk allerminst van mijn moeder vandaan en stelde ik haar ... verantwoordelijk voor die scheiding. Zij had mij uit eigen vrije wil en keuze laten gaan en, erger, er de 'voorkeur' aan gegeven mijn broer bij zich te houden. Ik ging naar het mannenkamp ... met een wrok die ik jarenlang koesterde tegen haar ... Het verklaarde ook waarom ik die eerste maanden in kamp Unie-*Kampong* 's avonds vaak onder een struik zat te huilen – allerminst de reactie van iemand die er prat op gaat, voortijdig tot de 'volwassenen' gerekend te worden, eerder de hulpeloosheid van een veertienjarige, dobberend tussen aanhankelijkheid en woede over een vermeende, opzettelijke uitstoting ... Omkijkend naar die jaren ben ik er zeker van dat mijn vertrek naar het mannenkamp en de scheiding van mijn moeder en broer de belangrijkste en ingrijpendste gebeurtenis van die veertig oorlogsmaanden is geweest.' (H. L. Leffelaar: *De Japanse regering betaalt aan toonder*, p. 22–23, 92).

[1] A.v., p. 104.

'Ze hadden geen sport en spel', aldus Carla van Berkum over de kinderen, 'geen pretjes, slechts honger, plichten en zorgen'[1], en misschien mag die factor 'honger' onderstreept worden: voor kinderen kon hij een grotere dagelijkse kwelling zijn dan voor volwassenen. Veel moeders waren er die uit hun eigen magere rantsoenen toch hun kinderen iets extra's toestopten.

*

Zo goed en zo kwaad als het ging werd in de meeste kampen onderwijs gegeven aan jongeren. In de mannenkampen kon dat over het algemeen beter worden georganiseerd dan in de vrouwen- en kinderkampen, vooral in de 'civiele' periode, toen er minder voor de Japanners moest worden gewerkt. Toen waren in de mannenkampen alleen de jongens van zestien, later van veertien en ouder geïnterneerd maar in die kampen bevonden zich ook al die Nederlandse docenten die niet gemobiliseerd waren. Er konden toen, aldus dr. van Velden, 'complete scholen worden georganiseerd met officiële eindexamens, soms onder toezicht van zich in het kamp bevindende professoren. Natuurlijk moesten de geïnterneerden zelf maar zien hoe ze aan boeken, papier en schrijfmateriaal kwamen, doch vele kinderen hadden hun leerboeken bij zich.'[2] In de vrouwenkampen waren minder leerkrachten geïnterneerd – bovendien legden de Japanners in de vrouwenkampen op Java het onderwijs moeilijkheden in de weg. Scholen die er eerst gepermitteerd waren, moesten veelal na enige tijd gesloten worden. In Lampersari geschiedde dat in september '43. De inheemse politiecommandant (wij herinneren er aan dat de vrouwen- en kinderkampen op Java in de 'civiele' fase onder het inheems bestuur ressorteerden)

'had Hollands horen praten, hetgeen '*sala besar*' ('grove fout') is. Het is een hele teleurstelling maar het is duidelijk dat de school persé weg moest, zelfs al hadden we de hele dag *krontjong*-liedjes gezongen. In elk geval hebben we weer negen maanden winst gehad. We hebben de school geëindigd met het zingen van 'Een vaste burcht is onze God.'[3]

Wij nemen aan dat er nadien in Lampersari clandestien enig lager onderwijs is gegeven en dat hetzelfde het geval is geweest in andere

[1] Vermeer-van Berkum, p. 155. [2] Van Velden, p. 264. [3] Boissevain, p. 104 (14 sept. 1943).

vrouwen- en kinderkampen op Java, waar voor of na september '43 het geven van onderwijs werd verboden.

Dat onderwijs was, gelijk vermeld, in de mannenkampen door de Japanners toegestaan maar bepaald niet gemakkelijk gemaakt. De leerboeken moesten spoedig ingeleverd worden, schrijfmaterialen ontbraken of waren zeer schaars. Men redde zich met leien en toen die niet meer te krijgen waren, met de achterkant van de etensborden; ook werd door docenten wel met houtskool of een stuk gips op de cementen vloer geschreven of getekend. Een moeilijkheid was voorts dat 'samenscholingen' verboden waren: lessen moesten dus aan heel kleine groepjes worden gegeven. Al die arbeid werd als bij uitstek zinvol ervaren: men kon het eigen vak uitoefenen en men voorkwam dat jongeren, wat het leren aanging, bleven stilstaan – men droeg er, integendeel, toe bij dat zij een scholing kregen die er, zo werd gehoopt, toe zou bijdragen dat zij vroeg of laat aan de na-oorlogse opbouw van Indië zouden kunnen deelnemen.

*

Opbouw dan van een *Nederlands*-Indië. Vooral in '44 en '45, toen de sterftecijfers in bijna alle kampen angstwekkend stegen, kon door vele geïnterneerden worden betwijfeld of zij bij de bevrijding nog in leven zouden zijn (in talrijke kampen was ook sprake van angst dat de Japanners, als het in Indië tot Geallieerde landingen kwam, de geïnterneerden zouden afmaken), maar voor de meesten die van hun vrijheid waren beroofd, stond vast dat Japan de oorlog zou verliezen en stond óók vast dat het Nederlands gezag dan zou worden hersteld. Geïnterneerd was men omdat men Nederlander was – aan alles wat symbool was van het Nederlanderschap, werd extra waarde toegekend.

In hoofdstuk 5 wezen wij er op dat de Nederlanders (en Indische Nederlanders) op Java, zolang zij nog in vrijheid waren, duidelijk aandacht besteedden aan de verjaardagen van leden van het Koninklijk Huis: die van kroonprinses Juliana, 30 april, van prins Bernhard, 29 juni, en van koningin Wilhelmina, 31 augustus. In de interneringskampen was het niet anders, zij het dat men daarbij geleidelijk meer voorzichtigheid moest betrachten. In het vrouwen- en kinderkamp Poeloe Brayan bij Medan werden in '42 op prins Bernhards verjaardag van wc-papier vervaardigde anjers gedragen; midden augustus werd het dragen van

oranje verboden – enkelen legden dat verbod naast zich neer (en werden niet gestraft). Bij het vrouwen- en kinderkamp te Palembang wapperden in '42 op Koninginnedag twee rood-wit-blauwe vlaggen. In het vrouwen- en kinderkamp Brastagi tooide ieder zich op 19 januari '44, de eerste verjaardag van prinses Margriet, met een uit papier of een lapje stof gemaakte witte bloem, ''t moest', aldus later een der geïnterneerden,

'een margriet voorstellen. Natuurlijk viel dat direct op aan de Jappen en de commandant vroeg dan ook . . . wat dat te betekenen had. Het antwoord luidde: 'Och, eigenlijk is dat net zoals in Japan. Zoals Japan zijn kersebloesemdag heeft, zo heeft Nederland een dag waarop iedereen een margriet draagt. Evenals in Japan is het de dag van de vruchtbaarheid' . . . De commandant zei dat hij dat sympathiek vond. Dus – tot tien uur mocht licht branden en was er feest.'

Er werd een revue opgevoerd.

'Op de wijze van *Wings over the Navy* zong men: 'Wij willen naar huis toe', waarbij eerst een V en daarna een W werd gevormd. Door een toeval hadden we die avond niet veel last van Japans bezoek. Gelukkig maar.'[1]

In het vrouwen- en kinderkamp Lampersari werd Koninginnedag in '43 'een onvergetelijke dag':

'Vanmorgen vlug even de was gedaan en daarna zondag gehouden. Er waren 's morgens hockeywedstrijden voor de schoolkinderen met hun zelfgemaakte *sticks* van boomtakken. Bij het middageten kregen alle kinderen een reep chocola, een geweldige traktatie tegenwoordig . . . Na de prijsuitreiking hield mevrouw van der Poel[2] een korte speech die eindigde met: 'Lang leve de koningin!' Na het eten, met feesttaart, terug naar de ambachtsschool voor het zingen van vier liederen van Valerius . . . De liederen waren als voor ons geschreven. Helaas werd de uitvoering onderbroken door mevrouw van der Poel, die kwam zeggen dat er aanmerkingen waren gemaakt op deze demonstratie en dat we verzocht werden, rustig naar huis te gaan. Het was een onkampse avond geweest, die ons weer moed en opgewektheid voor een hele tijd heeft gegeven.'[3]

In datzelfde kamp was een jaar later door de Japanse commandant een verbod uitgevaardigd om oranje te dragen of iets dat er naar zweemde. Enkele vrouwen, van wie hij meende dat zij toch een versiering hadden

[1] Amsterdams Lyceum: *Gedenkboek 1940–1945* (1947), p. 82. [2] De kampleidster [3] Boissevain, p. 102–03 (31 aug. 1943).

opgedaan, werden door hem gestraft (zij moesten urenlang in de zon staan) en hij liep zelf in het kamp rond om er op toe te zien dat nergens feest werd gevierd. Neen. Maar: 'van binnen hebben we allemaal dezelfde kleur: oranje.'[1]

In het grote mannenkamp in Bandoeng werden in '43 alle verjaardagen van leden van de koninklijke familie met duidelijkheid gevierd, waarbij overigens op Koninginnedag, toen één minuut stilte in acht werd genomen, 'enkele NSB'ers', aldus een geïnterneerde,[2] niet meededen ('ze weigerden zelfs de aardappels die 's avonds als maal gegeven werden').[3] In '44 traden de mannen uit Bandoeng, nu in Tjimahi geïnterneerd, voorzichtiger op – op Koninginnedag werden slechts door een klein koor twee coupletten uit 'Wilt heden nu treden' gezongen.

Wij nemen aan (meer bijzonderheden zijn ons niet bekend) dat het in andere kampen op verjaardagen van leden van de koninklijke familie tot soortgelijke manifestaties is gekomen.[4] Soms werd ook de 10de mei '40 herdacht ('we hebben met z'n allen', aldus op 10 mei '44 Carla van Berkum, geïnterneerd in een van de kleinere kampen te Semarang, 'het

[1] A.v., p. 174 (31 aug. 1944). [2] G. D. Bosman: 'Dagboek', Uittreksel, p. 3 (31 aug. 1943). [3] Wat de interneringen betreft, maakten de Japanners geen verschil tussen leden en niet-leden van de NSB. In sommige mannenkampen werden de NSB'ers in een afzonderlijke barak of, als er woningen waren, in een aparte kamer ondergebracht. In het grote interneringskamp te Bandoeng kwam het tot hevige vechtpartijen met hen; de anti-NSB'ers die daarbij betrokken waren, werden door de *Kenpeitai* weggehaald – de NSB'ers werden nadien op hun verzoek in een barak vlak bij de inheemse politiewacht ondergebracht. Zij zonden in '43 ter gelegenheid van Hitler's verjaardag, 20 april, een felicitatietelegram en bloemen aan de Duitse consul-generaal te Batavia – andere NSB'ers die in Batavia geïnterneerd waren, kregen de gelegenheid een deputatie naar die consul-generaal te zenden die hem gelukwensen aanbood. Toen de mannen uit Bandoeng naar Tjimahi werden overgeplaatst, bleven de NSB'ers als aparte groep bijeen – in hun barak hingen toen de Duitse en de Japanse vlag. Die vlaggen hingen ook in de 'NSB-barak' in het LOG-kamp (het Landsopvoedingsgesticht, Bandoeng). Niet al die groepen van NSB'ers bleven bijeen: door de vele verplaatsingen kwamen NSB'ers soms in kampen terecht waar het tot meer normale relaties met niet-NSB'ers kwam. Een kleine groep die eerst in het kolonisatiekamp Kesilir geïnterneerd was geweest, werd eind '43 vrijgelaten – daarop komen wij in dit hoofdstuk nog terug. [4] Vermelding verdient dat een Christen-Ambonnees, D. A. Gaspersz, een belastingambtenaar, op Koninginnedag '43 aan de poort van een der interneringskampen op Zuid-Sumatra verscheen teneinde samen met zijn gezin de geïnterneerde resident zijn gelukwensen aan te bieden; bij die gelegenheid bracht hij ook een grote hoeveelheid vlees naar het kamp toe. Hij werd in Djambi in de gevangenis opgesloten en overleed daar in juli '45.

Wien Neerlands Bloed opgezegd. Iedereen was in tranen'),[1] of de verjaardag van Churchill, of de dag van Leidens ontzet, of, als er Amerikanen geïnterneerd waren, Amerika's onafhankelijkheidsdag, 4 juli.

En natuurlijk werd vooral in de vrouwen- en kinderkampen Sinterklaas niet vergeten. De kinderen hadden toch al zulk een armetierig bestaan! Met primitieve middelen maakte men simpele geschenken – trouwens, het was regel dat elk geïnterneerd kind op zijn of haar verjaardag uit de kampkeuken iets extra's kreeg, al was het maar een vrucht of een rijstkoekje – dat kon in de kampomstandigheden een groter geschenk zijn dan enig vroeger gekregen luxe-cadeau.

*

Ook de kerkelijke feestdagen werden in veel interneringskampen gevierd op een wijze waar een element van nationaal protest in stak – elke viering tijdens de internering herinnerde aan de keren dat men in vrijheid bijvoorbeeld Pasen of Kerstmis had gevierd. Op Eerste Kerstdag werden zowel in '42 als in '43 in het vrouwen- en kinderkamp Poeloe Brayan door een vrouwenkoortje in de ochtendschemering Kerstliederen gezongen, 'de tranen verstikten af en toe mijn stem', schreef een der koorleden in '42[2] en Leffelaar, die toen nog in datzelfde kamp was: 'Onze ontroering was groot.'[3] In Lampersari was in '43, aldus een der geïnterneerden,

> 'een aangrijpende Kerstdienst. In een tjokvolle zaal zongen we: 'Daar is uit 's werelds duist're wolken / een licht der lichten opgegaan', toen een politie-agent met veel lawaai binnenkwam. Het zingen ging . . . met verdubbelde kracht verder. Toen het stil was, vertelde ds. Jannie Stegeman ons: 'Het zingen wordt verboden, wij zullen volstaan met de prediking.' En hoewel er daarna buiten de zaal veel lawaai, geklos van schoenen en geschreeuw van de politie klonk . . ., is het een prachtige dienst geworden. Meer dan ooit tevoren drong het tot me door, dat de belofte Gods en de gaven Gods ons door niemand kunnen worden onthouden . . . Ik voel mij sterker dan ooit, want ik ben niet alleen . . . Deze dag zal ik nooit vergeten!'[4]

Het vieren van Kerstmis werd door de Japanners meestal niet verbo-

[1] Vermeer-van Berkum, p. 28 (10 mei 1944). [2] Van Eyk-van Velsen, p. 55 (25 dec. 1942). [3] H. L. Leffelaar: *Leven op rantsoen*, p. 101. [4] Boissevain, p. 177 (25 dec. 1943).

den, dat van Pasen en Pinksteren veelal wèl. Ook andere kerkelijke samenkomsten werden vaak door een verbod getroffen en in sommige kampen kon men dat verbod niet ontduiken. In het Tjideng-kamp werd op een gegeven moment het houden van godsdienstige samenkomsten niet langer toegestaan – een aldaar geïnterneerde lekenpredikante liet haar preken toen in getypte vorm circuleren. Dat drong tot de Japanners door en dezen eisten vervolgens dat allen die de getypte teksten hadden ontvangen, zouden aantreden. 'Honderden', aldus later de gereformeerde predikant ds. J. A. Verkuyl,

'traden aan, ook velen die de preken nooit hadden gezien, kwamen uit gevoelens van solidariteit naar voren. De Jap zat er mee. Het eind van het liedje was dat hij twintig geestelijke arbeiders en arbeidsters uit het kamp verwijderde[1] en daarmee trof hij inderdaad dat kamp op heftige en geraffineerde wijze.'[2]

Nood leert bidden. Er *is* in de kampen door de vele geïnterneerden die daar behoefte aan hadden, veel gebeden. Velen ook lieten zich dopen, 'honderdtallen', aldus Verkuyl, als lidmaten van de protestantse of de gereformeerde kerk[3] – hoevelen tot de katholieke kerk toetraden, is niet bekend. De samenwerking tussen de Protestantse Kerk van Nederlands-Indië, de Gereformeerde Kerken en het Leger des Heils was, schreef voorts de gereformeerde predikant,

'uitstekend . . . In de meeste kampen waren kerkelijke commissies die gezamenlijk de diensten regelden, programma's voor kringen en lezingen opstelden, diaconaal werk opzetten, enz. In sommige kampen waren kampkerkeraden, bestaande uit leden van beide kerken, die samen de kerkelijke zaken regelden en zelfs het doen van belijdenis beschouwden als een afleggen van belijdenis ten overstaan van de Kampkerk. In andere kampen werkten wel aparte kerkeraden, maar overal werkte daarnaast een coördinerende instantie.'[4]

Dit oecumenisch streven ging niet zo ver dat het ook de katholieken insloot. Zij op hun beurt trachtten zo goed en zo kwaad als het ging het toedienen van de sacramenten voort te zetten. In Ambarawa, en vermoedelijk ook elders, vond dat in de 'militaire' fase clandestien plaats. 'Een lichtpunt is', aldus een der daar geïnterneerden, 'wanneer de priester' (in de grote vrouwen- en kinderkampen waren tot in '45 ook de priesters geïnterneerd die ouder waren dan zestig)

[1] d.w.z.: elders interneerde; hetzelfde gebeurde met een groep nonnen. [2] J. A. Verkuyl in *Zending*, nov. 1945, p. 5. [3] A.v. [4] A.v., p. 7.

'het bericht laat rondgaan dat er weer wat miswijn en een paar ouwels binnengesmokkeld zijn. Hij kan dan de mis opdragen, waar wel niemand bij mag zijn, maar we komen toch heel stil, terwijl het nog donker is, en blijven in de nabijheid van het hokje buiten staan. Het zwakke licht van het ene kaarsje schijnt door het met een plank betimmerde raampje niet naar buiten. Om de beurt gaan we binnen, knielen bij het tafeltje[1] en als we de Heilige Communie ontvangen hebben, gaan we snel heen om ergens anders, tegen een muur of tegen een boom, ons op deze geweldige Nabijheid te bezinnen ... Er wordt niets gesproken, slechts een enkele gefluisterde zegenbede gaat met ons mee, zo'n dag.'[2]

Van al die kerkelijke arbeid ging, meent ds. Verkuyl, 'een bederfwerende en remmende invloed uit, tegenover de demoraliserende krachten van het kampleven.'[3]

Getracht werd, die demoraliserende krachten ook tegen te gaan met zinvolle recreatie. Er werden, met overwinning van alle materiële moeilijkheden, toneelvoorstellingen gegeven. Ook traden wel kampcabarets op – Corry Vonk, de echtgenote van krijgsgevangene Wim Kan, deed dat eens in de week met een klein gezelschap, eerst in het kamp Tjihapit (Bandoeng), later in het kamp *Kampong* Makassar (bij Batavia). In het eerste kamp deed zij als vrijwilligster de was van de ziekenafdeling (en liep daar dysenterie bij op), in het tweede werkte ze bij de varkensploeg en de vuilnisophaaldienst, maar, aldus een andere geïnterneerde: 'overal waar Corry kwam, bracht ze veel vrolijkheid.'[4] Er werd in menig kamp veel aan muziek gedaan. Werden vrouwen geïnterneerd, dan mochten zij meestal muziekinstrumenten en grammofoons met platen meenemen en in vrijwel alle kampen (dat gold niet wanneer gevangenissen als interneringsoord werden gebruikt) stond de Japanse commandant toe dat er een of meer piano's kwamen. Onder de geïnterneerden bevonden zich

[1] In de Struiswijk-gevangenis te Batavia werd door de daar geïnterneerde pastoor van de Oud-Katholieke Kerk, die zijn zorgen ook uitstrekte tot een groep protestanten en een groep Anglicanen, een ping-pong-tafel als altaar gebruikt. [2] Helfferich-Koch, p. 163–64. [3] J. A. Verkuyl in *Zending*, nov. 1945, p. 5. [4] R. M. Meinders-de Boer: 'Dagboek' (IC, dagboek 112), Uittreksel, p. 4.

zowel amateur- als beroepsmusici[1] – er werden ensembles gevormd en ook werden koren opgericht.[2] Bij veel van de opvoeringen mocht niet geapplaudisseerd worden. 'De inheemse directie' (in de 'civiele' fase) 'en later de Japanse' (in de 'militaire') 'is', aldus Elias,

'bang dat daardoor teveel naar buiten zal blijken dat de gevangenen nog vrolijk zijn en nog altijd niet het besef hebben, overwonnen te zijn. In plaats daarvan klinkt als teken van bijval na elk nummer een luid gesis, als de ontsnappende lucht van een autoband.'[3]

*

Bij vele van wat wij 'de algemene aspecten' van het kampleven noemden, hebben wij nu stilgestaan: bij de wisseling van 'civiele' naar 'militaire' fase, bij de kampreglementen, bij de botsing tussen de Japanse en de Westerse cultuur die zich in de kampen voordeed, bij de Japanse commandanten, de kampbewakers, de inspecties en de appèls, bij de moeilijke positie van de kampbesturen, bij het werk dat moest worden verricht, bij de slechte voedselvoorziening die zovelen deed bezwijken, bij het feit dat er bevoorrechte groepen waren, bij de 'normale' en de gedwongen prostitutie, bij het moeilijk bestaan van de geïnterneerde jeugdigen en de scheiding van jongens van hun moeder en bij alle pogingen die ondernomen werden om demoralisatie te voorkomen: het onderwijs aan jongeren, het vieren van nationale en kerkelijke feestdagen, het kerkelijk leven in het algemeen, de recreatie.

Niet schreven wij tot dusver over één aspect, dat aan alle overige ten grondslag lag: de afgeslotenheid der geïnterneerden, hun isolement.

Aan dat aspect wijden wij een aparte paragraaf.

[1] Op Java kreeg een internationaal befaamd duo: de pianiste Lili Krauss en de violist Szymon Goldberg, een tijdlang verlof om in de kampen recitals te geven. In Batavia placht in de 'civiele' fase de Japanse bestuursambtenaar onder wie de interneringskampen ressorteerden, hun recitals bij te wonen. Later verbleef Goldberg enige tijd in hetzelfde kamp als zijn vrouw – een voorkeursbehandeling die hem, schijnt het, verleend werd omdat hij eens in Japan voor een broer van de keizer was opgetreden. [2] In het vrouwenkamp te Palembang een koor met dertig leden dat instrumentale muziek neuriede, bij de eerste uitvoering, eind december '43, o.m. gedeelten uit werken van Chopin, Debussy, Dvorak, Händel en Mendelssohn. [3] Elias, p. 163.

Isolement

Aanvankelijk waren althans op Java de vrouwen- en kinderkampen niet afgesloten: een of twee keer per week mocht men overdag het kamp verlaten. Van maart '43 af was dat evenwel niet langer mogelijk. Toen konden nog wel inheemse verkopers van waren bij het kamp verschijnen maar daar werd in augustus '43 een einde aan gemaakt. De kampen waren toen omheind en de poort wàs dicht en bleef dicht. Contact met de buitenwereld werd in beginsel niet langer toegestaan, de geïnterneerden mochten in beginsel ook geen post ontvangen. Iets gunstiger kon de toestand alleen daar zijn waar mannen in gevangenissen waren geïnterneerd, want dan werden soms de normale gevangenisreglementen toegepast. Zo mochten diegenen die in Soerabaja in de gevangenis aan de Werfstraat geïnterneerd waren (deze geïnterneerden werden in januari '44 naar elders verplaatst), eerst eenmaal per maand en nadien eenmaal per zes maanden aan familieleden die niet geïnterneerd waren, hoofdzakelijk Indische Nederlanders, een briefkaart in het Maleis schrijven waar niet meer dan vijf-en-twintig woorden op stonden – later moest men uit tien standaardzinnen drie kiezen. Voorts mochten hier driemaal per maand pakjes afgegeven worden: kleding, rookgerei, medicijnen, toiletartikelen. Ook bij sommige vrouwen- en kinderkampen konden in de loop van '43 nog af en toe pakketten worden afgegeven, maar dat duurde niet lang. Bezoeken aan artsen of tandartsen die buiten de kampen praktijk uitoefenden, werden eveneens verboden en alle abonnementen op Indonesische dagbladen, tevoren toegestaan, werden geannuleerd.

In de 'civiele' fase mochten vrouwen op Java eens per maand een briefkaart in blokletters aan andere op Java geïnterneerde vrouwen schrijven, mannen eens per zes maanden aan andere op Java geïnterneerde mannen (veel van die kaarten kwamen niet aan), 'schrijven aan burgergeïnterneerden in een ander gebied, bijv. van Java naar Sumatra, was', aldus dr. van Velden, 'even onmogelijk als correspondentie met de maan.'[1] Wat de Buitengewesten betreft, weten wij slechts dat enkele mannen in het kamp Siringoringo op Sumatra omstreeks Japans capitulatie Rode Kruis-kaarten uitgereikt kregen die in '43 door hun bij Medan geïnterneerde vrouwen geschreven waren. 'Er staat', noteerde een der mannen, 'niet veel op: 'Ik maak het goed. Veel kussen. Houd je sterk.' Maar het is voor velen van ons een wereld die opengaat en die nieuwe kracht geeft.'[2]

[1] Van Velden, p. 262. [2] Willem Brandt: *De gele terreur*, p. 199.

In de 'militaire' fase werden de correspondentievoorschriften in zoverre gewijzigd dat onderlinge correspondentie tussen de geïnterneerden en correspondentie met krijgsgevangenen toegestaan werd, zulks op briefkaarten die in het Japans of Maleis (of, voor bestemmingen buiten Indië, in het Engels) moesten worden gesteld. Men diende dan uit twaalf standaardzinnen, verscheidene bij uitstek positief (bijvoorbeeld: 'Wij hebben een uitstekend ingericht ziekenhuis en ook een rusthuis', 'Ons kamp is goed opgezet en geriefelijk ingericht', 'Wij genieten van het werken in de openlucht'), drie te kiezen en daar mocht men dan twintig woorden aan toevoegen. Veel van die post kwam in het geheel niet over en briefkaarten van of aan krijgsgevangenen die wèl werden uitgereikt, waren soms jaren onderweg geweest.

Doordat echtgenoten, ook als zij niet ver van elkaar geïnterneerd waren, elkaar maar zelden een postbericht konden zenden, kwam het tot clandestiene berichten die tegen betaling door inheemse bewakers werden meegenomen, en maakte men soms gebruik van toevallige contacten, bijvoorbeeld in Soerabaja. Daar brak in '43 in de Darmo-wijk, het interneringsoord voor vrouwen en kinderen, een difterie-epidemie uit waardoor talrijke patiëntjes naar het Centraal Burgerziekenhuis moesten worden overgebracht. Naast dat ziekenhuis lag een van de mannen-interneringskampen. Een van de patiëntjes ontving in het ziekenhuis briefjes van mannen met boodschappen voor hun vrouwen er op; de briefjes kauwde ze fijn en slikte ze door, nadat ze de boodschappen uit haar hoofd had geleerd – die kon ze na haar herstel overbrengen.

Drukkend was het dat de meeste geïnterneerden, als er geen clandestien contact was, lange tijd van elkaar in het geheel niet wisten waar zij zich bevonden en hoe zij het maakten (drukkend vooral in de 'militaire' fase toen men in het eigen kamp zovelen zag sterven), maar zij mochten over het algemeen vertrouwen dat die geïnterneerden met wie zij zich verbonden voelden, niet van het betrokken eiland waren verdwenen – was men in leven gebleven, dan zou men, zo werd verwacht, na de bevrijding (daaraan werd niet getwijfeld) elkaar weer spoedig terugzien.

Ten aanzien van de krijgsgevangenen lag dat anders. In de meeste vrouwen- en kinderkampen op Java en Sumatra werd bekend dat grote groepen krijgsgevangenen naar elders waren gevoerd, zij het dat het vrij lang kon duren voordat men daarvan de eerste berichten kreeg. Met betrekking tot de in mei '42 uit Belawan naar Birma getransporteerde krijgsgevangenen kregen de vrouwen in Poeloe Brayan begin juli het eerste bericht: 'dat onze mannen boven Rangoon zijn', noteerde T. van Eyk-van Velsen.

'Ze behoeven niet hard te werken en het klimaat moet behoorlijk zijn. Het bericht komt van werklui die met de boten zijn meegevaren en nu zijn teruggekomen. Eindelijk weten we nu zeker waar ze zijn.'[1]

Alle bijzonderheden waren onjuist – even onjuist was wat men in Poeloe Brayan eind december '42 hoorde: 'dat de krijgsgevangenen in Bombay zijn. De Chinezen zouden ze hebben bevrijd.'[2] Negen maanden later, september '43, kwamen de eerste briefkaarten – kaarten die een jaar tevoren geschreven waren:

'Ik huilde en lachte tegelijk. Anderen omhelsden me en waren erg blij voor me. De kaart komt uit Moelmein, in Birma, en is in het Engels geschreven in blokletters en de handtekening waar je de meeste waarde aan hecht. Mijn man is gezond en verdient 10 cent per dag. Daar werkt hij voor. Hij schrijft dat ik goed voor mezelf moet zorgen. De kaart is verleden jaar geschreven. Maar o, ik ben zo blij. Hij schrijft ook de namen van onze vrienden uit Medan, dus zijn ze met elkaar. Ik kan niet schrijven wat voor een gevoel ik heb. Het is of je dichter bij me bent, schat . . . Er zijn ook veel dames die niets hebben ontvangen. Dat is heel erg sneu . . . Wat een *happy day* voor ons. Ik geloof welhaast de gelukkigste dag van mijn leven.'[3]

Drie maanden later, eind december '43, kwam een tweede kaart die zeven maanden onderweg was geweest ('de hele dag . . . ga je naar je kennissen toe om hem te laten zien. Alleen voor vrouwen die nog niets hebben gehad, is het wel beroerd'[4]), begin augustus '44 een derde die in januari in Thailand was geschreven. Drie berichten dus in meer dan drie jaar van scheiding. Is dat een gemiddelde geweest? Dr. van Velden houdt het voor 'een hoge uitzondering'. De algemene indruk is dat talrijke vrouwen pas na geruime tijd vagelijk vernamen dat hun mannen waren weggevoerd en dat zij nadien in het geheel niets van hen hoorden. In Lampersari kwam pas in juli '43 bericht binnen dat de echtgenoten van twee er geïnterneerde vrouwen in november '42 in Singapore waren overleden ('het hele kamp is ontdaan'[5]) en in november '43 kwamen één kaart uit Japan en 'allerlei briefkaarten van mannen die nu in Thailand zitten' ('het is een hele schok dat nu blijkt dat er werkelijk mannen zijn weggevoerd van Java. Iedereen is er vol van'[6]) – van Carla van Berkums

[1] Van Eyk-van Velsen, p. 28 (5 juli 1942). [2] A.v., p. 57 (27 dec. 1942). [3] A.v., p. 86 (31 aug. 1943). [4] A.v., p. 95 (27 dec. 1943). [5] Helfferich-Koch, p. 98 (18 juli 1943). [6] A.v., p. 112 (16 nov. 1943).

vader arriveerde evenwel het eerste bericht pas in maart '45, uit Mandsjoerije.

Overlijdensberichten werden niet steeds geloofd. In het kamp Tjihapit (Bandoeng) werden begin november '43 berichten rondgedeeld dat talrijke mannen op Flores waren overleden – veertien dagen later evenwel arriveerde er een clandestien briefje uit het krijgsgevangenenkamp Tjimahi: 'Geloof de doodsberichten uit Flores niet', en nog iets later vernamen geïnterneerden die aan de omheining contact hadden gehad met inheemsen, dat alleen de gouverneur-generaal en enkele andere hooggeplaatsten van Java waren weggevoerd, 'maar', zo noteerde een geïnterneerd meisje wier vader op Flores zou zijn bezweken, 'de andere krijgsgevangenen niet, Thailand, Birma, enz. zijn gefingeerde namen. Zenuwoorlog?'[1]

'We praten weinig over onze mannen die ons toch al zo na aan het hart liggen', schreef H. Helfferich-Koch in Ambarawa.

'Voor velen van ons is het gescheiden moeten leven in de misschien moeilijkste jaren van ons leven een zo pijnlijke, schrijnend bittere opgave, dat we die maar heel slecht verwerken kunnen. Gescheiden moeten zijn van elkaar, terwijl je beloofd hebt elkaar bij te staan, te helpen, lief te hebben in voor- en tegenspoed, in ziekte en gezondheid, totdat de dood je scheidt. Het is iets dat zo indruist tegen vooral ons gevoel van rechtvaardigheid, dat het maar beter is er niet over te praten en zelfs te pogen er niet aan te *denken*. Soms is het helemaal maar beter, niet teveel te denken. Dat heb je echter niet altijd in je macht. Soms begint aarzelend toch een van ons over haar man, alsof ze er hardop over peinst. Hoe hij misschien veranderen zal, wij veranderen immers óók? Lichamelijk en geestelijk! Of je ooit van elkaar vervreemd zou kunnen raken in deze omstandigheden? Vreselijk denkbeeld. We verwerpen dit allen heftig en onmiddellijk. Dat kàn niet! Maar diep in ons hart lijkt het idee ons niet eens zo vreemd, helaas. Of hij gezond zou zijn? Of hij tegen het harde leven zou kunnen? En dan: kan hij wel voor zichzelf zorgen en hoe vinden we elkaar ooit terug? Nee, laten we nu maar niet denken.'[2]

Bange vragen trachtte men te verdringen.

*

[1] H. S. Kabel: 'Dagboek' (IC, dagboek 60), Uittreksel, p. 4. [2] Helfferich-Koch, p. 91.

En hoe ging het met de familie en vrienden in bezet Nederland?

De meeste geïnterneerden ontvingen geen enkel bericht van hen. Sommigen kregen in maart '45, anderen nog later, telegrammen of Rode Kruis-berichten uitgereikt die uit '42 dateerden; die berichten waren in '44 op Java aangekomen maar daar hadden de Japanners geen haast gemaakt om ze aan de geadresseerden te doen toekomen. Een enkele keer deed deze post er korter over – de kortste termijn die wij in de beschikbare gegevens hebben gevonden, is anderhalf jaar geweest.

Voor verzending naar Nederland kon door enkelen in februari '45 een telegram worden opgegeven, maar die gunst was strikt gerantsoeneerd. In een van de kampen te Banjoebiroe (bezuiden Semarang) waar toen misschien duizend vrouwen geïnterneerd waren, mochten zeven een telegram opgeven, in Lampersari mochten van misschien tweeduizend geïnterneerde vrouwen vijftien dat doen. Hoe men de keuze gemaakt heeft, weten wij niet. Overigens is, voorzover bekend, geen van de opgegeven telegrammen in Nederland aangekomen.

Het spreekt vanzelf dat vele geïnterneerden pogingen ondernamen om hun isolement te doorbreken: er werden briefjes naar buiten en levensmiddelen naar binnen gesmokkeld. In de 'civiele' fase verleenden veelal inheemse politie-agenten hun medewerking, zulks tegen betaling in geld of goederen, in de 'militaire' was men afhankelijk van de betaalde medewerking van Japanners, Koreanen of *heiho*'s. Daarnaast (wij maakten er al melding van) was er sprake van clandestiene ruilhandel met inheemsen dwars over de kampomheining, het *gedèkken*, en soms ook kropen geïnterneerden in het donker het kamp uit of handelaren het kamp in. Al die clandestiene handelingen waren in de 'militaire' fase moeilijker dan in de 'civiele' – in beide fasen konden door de Japanners harde straffen worden opgelegd, hetzij aan de smokkelaars onder de geïnterneerden (het kwam menigmaal voor dat bovendien het gehele kamp werd gestraft), hetzij aan de inheemse smokkelaars.

In het vrouwen- en kinderkamp Poeloe Brayan bij Medan leidde dat tweemaal tot incidenten, waarbij telkens een geïnterneerde arts, mej. dr. J. J. Einthoven, een belangrijke rol speelde. 'Zij was', schrijft Leffelaar, 'de zestig al gepasseerd, maar zij beschikte over de energie van een getergde.' Eens, toen in het begin van de internering de Japanners van

het kampkantoor weigerden speciale pasjes te geven aan vrouwen die voor een medische behandeling naar Medan moesten gaan (dat was toen nog geoorloofd), raakte haar geduld uitgeput:

'Met haar blote vuist sloeg zij een ruit uit de deur, opende van binnen uit het slot, trad binnen en schreeuwde de Japanners toe dat zij niet eerder het bureau zou verlaten voordat de passen waren uitgereikt. De vergunningen werden uitgeschreven . . . Het is aan vrouwen als dokter E[inthoven] dat Nederland tot grote dankbaarheid en eerbied verplicht is.'[1]

Omstreeks midden '43 nu werden van een Brits-Indiër die op smokkel betrapt was, door de Japanners de nagels uitgetrokken. Vervolgens werd hij aan een paal bij de poort vastgebonden. Dokter Einthoven liep met een verpleegster naar de man toe, maakte hem los en gaf de inheemse kampbewaker opdracht, de poort voor hem te openen. Aldus geschiedde. Toen stormde een gewapende Japanner het kampkantoor uit,

'zijn geweer in aanslag op dokter E. en de verpleegster gericht. Zij negeerden zijn geschreeuw en liepen door. Toen de Japanner . . . hen sommeerde halt te houden, gaven zij elkaar een hand en draaiden zich om. 'Schiet, schiet maar', zei dokter E. Maar ook toen schoot de Japanner niet. Hij liet het geweer zakken, vloekte en liep besluiteloos naar het kantoor terug.'[2]

De Brits-Indiër bleef vrij.

In oktober '43 werd in ditzelfde kamp een inheemse smokkelaar in het kampkantoor bewusteloos geslagen, buiten onder de kraan gelegd en telkens als hij bijgekomen was, weer bewusteloos geslagen. Verontwaardigde vrouwen liepen toe, enkele honderden. De Japanners kwamen naar buiten, één met een knuppel. Die knuppel werd hem ontrukt en een van de vrouwen bracht hem er een gapende wond mee toe op zijn schedel. De man rende het kantoor binnen, kwam met een machinepistool terug, 'maar hij schoot niet', aldus Leffelaar, 'misschien omdat een vrouwelijke arts, dokter E., hem . . . tegemoet trad, haar armen uitgespreid, en hem uitnodigde op haar te schieten als er geschoten moest worden.'[3] De Japanner droop af. Toen een paar uur later een Japans militair detachement verscheen, werden zestig kampbewoonsters als gijzelaarsters opgesloten in een klein lokaal: de Japanners wilden weten wie de knuppel had gehanteerd. Na een week werd die naam door een van de gijzelaarsters prijsgegeven. Degeen die de slag had toegebracht, dokter Einthoven

[1] H. L. Leffelaar: *Leven op rantsoen*, p. 146. [2] A.v., p. 145. [3] A.v., p. 140.

en nog twee andere geïnterneerden werden in de gevangenis te Medan opgesloten – daaruit keerden slechts drie vrouwen: dokter Einthoven en de twee anderen, in het kamp terug.

Het gebeuren leidde er niet toe, dat de Japanners zachtzinniger gingen optreden. In januari '44 persten zij in Poeloe Brayan een inheemse goudsmokkelaar een bekentenis af door zijn handen en voeten in kokende olie te stoppen. 'Sommigen van ons', noteerde een geïnterneerde, 'hebben hem gezien, hij werd door zijn vrienden in een stoel gedragen. We leven hier weer in de Middeleeuwen.'[1]

Geheel in tegenstelling tot dit alles kwamen in oktober '44 een tweehonderd geïnterneerde mannen uit het gebied van Medan in een kamp te Aik Pamienke terecht, d.w.z. in de koeliebarakken van een Franse rubberonderneming, waar de corrupte commandant, een Koreaan, de kampsmokkel graag toeliet. 'Deze man', schreef Klooster ('Willem Brandt'),

> 'is bevriend met een Chinese handelaar die elke dag komt kijken of de commandant niet iets voor hem te koop heeft: kleren, sieraden, koffers, alles is goed. De commandant laat onze kampleiders komen en vraagt offerte. Wij ... bieden broeken en hemden, klokjes en tassen aan en noemen de prijs. De Jap[2] legt er een flink percentage voor zichzelf boven op en de artikelen gaan naar de Chinees. Deze betaalt ons ... in voedingsmiddelen, tabak enz., tegen werkelijk niet al te hoge prijs. En wij kunnen nagenoeg alles krijgen, tot zeep en tandenborstels toe ... Het gevolg van dit alles is, dat wij meer dan voldoende voeding krijgen'[3] –

de *haves* lieten er de *have-nots* in delen.

Enkele andere gegevens over de smokkel hebben wij voorts met betrekking tot de interneringskampen in Bandoeng. Een van de gewezen bestuursambtenaren aldaar, A. F. Holm, die er, zoals wij in hoofdstuk 5 vermeldden, in geslaagd was, van april '42 af een groot transportbedrijf op te bouwen, begon in het kamp waarin hij zich begin december '42 had moeten aanmelden, met het naar buiten smokkelen van briefjes en het naar binnen smokkelen van geld, medicijnen en voedsel. Zijn contactpersoon buiten het kamp was een Indisch-Nederlandse vrouw, een mevrouw van der Waals. Het werd een heel bedrijf waarbij de meest vertrouwde krachten van zijn transportonderneming ingeschakeld waren. Alles ging tegen betaling: kampbewakers moesten omgekocht, bood-

[1] Van Eyk-van Velsen, p. 98 (10 jan. 1944). [2] Bedoeld wordt: de Koreaan. [3] Willem Brandt: *De gele terreur*, p. 161.

schappers gehonoreerd worden. 'De vrouwenkampen', aldus Holm in zijn naoorlogs verslag,

'konden we in, dankzij het feit dat we verhuizers waren en ook verhuizingen naar binnen het kamp verrichtten. Waren er toevallig geen verhuizingen, dan hadden we altijd nog onze speciale 'overklim-jongens'. We hadden werkelijk uitstekende jongens, Indische[1] en Ambonnese, trouw, met lust voor avontuur en bang voor niets.'[2]

Een half jaar lang ging alles goed: Holm kreeg tal van goederen het kamp binnen, 'tot zelfs flessen wijn op mijn verjaardag toe en, *last but not least*, elke week een overzicht der buitenlandse radio-uitzendingen'[3] – begin juni '43 liep het mis. De PID arresteerde mevrouw van der Waals, en de bij de smokkel betrokken employés van Holms onderneming, hijzelf en zijn vijf belangrijkste boodschappers (vier inheemse politie-agenten en de inheemse magazijnmeester van zijn kamp) werden tien dagen later door de *Kenpeitai* opgehaald. De vijf inheemsen werden tot gevangenisstraf veroordeeld, de meeste overigen (ook mevrouw van der Waals die 'op schitterende wijze' geholpen was door een inheemse inspecteur van politie)[4] werden na enige tijd vrijgelaten en Holm werd in februari '44 door een inheemse rechter tot twee jaar gevangenisstraf veroordeeld, louter wegens het verspreiden van valse geruchten.

Zo was één smokkelorganisatie opgerold – andere bleven actief, zowel in Bandoeng als in Tjimahi, dat in februari '44 interneringskamp werd. Drie maanden later, eind mei, werden, schreef Bouwer in zijn dagboek,

'zes distributrices van clandestiene briefjes, afkomstig uit het Tjimahi-kamp, door Indonesiërs aan de *Kenpeitai* verraden en gearresteerd. De zaak dreigt een sneeuwbal te worden en als het grootste deel der arrestanten (en zij die onherroepelijk nog gearresteerd zullen worden, want vrijwel iedere vrouw in de stad[5] heeft clandestien contact met de kampen) niet zijn mond houdt, wordt de halve stad afgeranseld. De verschillende beulen van de *Kenpeitai*, vergezeld van hun Indonesische knechtjes, rijden al in mooie auto's door de stad, voorzien van volledige lijsten. Ik zou een lange reeks van namen van Europese vrouwen kunnen opnoemen die in de afgelopen dagen zijn afgeranseld. De *Kenpeitai* blijkt vrijwel volledig op de hoogte te zijn van alle vertakkingen van het clandestien contact met de kampen en voorzover deze *Gestapo* dat niet is, neemt zij de gearresteerde distributrices in de auto's mee de stad door en weet haar wel op de een of andere

[1] d.w.z. Indisch-Nederlandse [2] A. F. Holm: 'Verslag', p. 2. [3] A.v. [4] A.v., p. 4. [5] d.w.z.: Indisch-Nederlandse vrouw

manier te dwingen de adressen aan te wijzen. Zelfs de pseudoniemen waaronder de correspondentie werd gevoerd, zijn bekend . . . In het burgerkamp te Tjimahi zijn drie distributeurs van retourpost uit de stad ook gearresteerd. Ook het 'duikboot-contact' met [de gevangenis] Soekamiskin schijnt ontdekt te zijn.'[1]

Deze actie ten spijt werd de smokkel ten behoeve van het vrouwen- en kinderkamp Tjihapit voortgezet: spek, olie, eieren, boter en andere levensmiddelen bleven het kamp bereiken. 'Deze artikelen', aldus in haar verslag diegene die van maart '44 tot mei '45 als kampleidster optrad,

'werden via de riolen en de omheining door Indonesiërs in de nacht binnengesmokkeld. De prijzen waren zeer hoog, zodat slechts een kleine kapitaalkrachtige groep hiervan kon profiteren.[2] Het 'bedrijf' was in handen van enkele groepen, die geen inmenging duldden, hierdoor ontstonden soms hevige botsingen. De Japanse leiding heeft dikwijls getracht, deze handel de kop in te drukken, maar is hierin nooit geheel geslaagd' –

ook hier waren er onder die Japanners die meededen: er werden door hen 'herhaaldelijk horloges, vulpenhouders, tennisrackets en dgl. tegen levensmiddelen geruild.'[3]

Tegenstellingen als in Tjihapit deden zich ook in het grote kamp (vroeger van het IVde en IXde bataljon) te Tjimahi voor. Een daar geïnterneerde vroegere assistent-resident, B. de Jong, meende dat van de kampleiding weinig uitging om aanvullende levensmiddelen naar behoeften te verdelen, zodat 'honderden de hongerdood stierven', en ergerde zich eraan dat die leiding anderzijds bij het tegengaan van de kampsmokkel Japanse dreigementen overnam: nadat de *Kenpeitai* in mei '45 een grote smokkelhandel had ontdekt die 'zeker met medeweten van de met het toezicht belaste Japs' was bedreven, liet de kampleiding alle particuliere voorraadjes, ook de kleinste in beslag nemen en liet zij een verklaring voorlezen die inhield dat elke smokkelaar 'inderdaad de doodstraf verdient'[4] – die straf is er overigens in de maanden die nog volgden, nooit opgelegd.

★

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 251 (31 mei 1944). [2] Vrouwen dus die geld of kostbaarheden hadden achtergehouden. [3] M. H. Diepeveen-Lindner: 'Verslag van het vrouwenkamp Tjihapit van maart 1944 tot mei 1945 (1 febr. 1946), p. 13 (IC, 34 961). [4] B. de Jong: 'Verslag' (1 mei 1947), p. 4 (ARA, Alg. Secr., Eerste zending, XXII, 45, 924).

Eerder vermeldden wij dat, toen bepaald moest worden hoe Rode Kruispakketten moesten worden verdeeld onder de krijgsgevangenen en burger-gevangenen van diverse nationaliteiten, die zich in Japan en de door Japan bestuurde landen bevonden, de Nederlandse regering er door gebrek aan informatie niet in was geslaagd, de in Indië geïnterneerden als volwaardige gevangenen erkend te krijgen. Het gevolg hiervan was dat van de weinige zendingen welke door Japan werden toegelaten, een relatief veel te klein aantal pakketten voor de geïnterneerden in Indië werd bestemd. Er zijn, zoals wij in ons vorig hoofdstuk uiteenzetten, slechts vier zendingen geweest: twee via Lourenço Marques (een in juli, een in september '42), één via Goa (oktober '43), één via Wladiwostok en Nakhodka (november '44). Slechts van de eerste en tweede zending via Lourenço Marques en van de zending via Wladiwostok en Nakhodka zijn pakketten in Nederlands-Indië aangekomen: de eerste keer een deel van ca. 10 000 voedselpakketten (afkomstig van het Amerikaanse, het Canadese en het Zuidafrikaanse Rode Kruis) welke in eerste instantie in Singapore aan de wal waren gezet, de tweede keer ca. 56 000 voedselpakketten (afkomstig van het Britse, het Zuidafrikaanse en het Australische Rode Kruis), de derde keer (het transport met de '*Awa Maroe*', die op de terugvaart door een Amerikaanse onderzeeboot tot zinken werd gebracht) ca. 49 000 voedselpakketten (hoofdzakelijk afkomstig van het Amerikaanse Rode Kruis, maar mede gefinancierd door de Nederlandse regering) die in maart '45 in Priok werden gelost. De aankomst van die pakketten betekende overigens niet dat zij aan de krijgsgevangenen en geïnterneerden werden uitgereikt: de Japanners eigenden zich het veruit grootste deel toe, met inbegrip van de meegezonden medicijnen, het kon jaren duren voordat de krijgsgevangenen en geïnterneerden inderdaad pakketten ontvingen en de pakketten van de '*Awa Maroe*' kwamen niet verder dan Java.

In de interneringskampen werden de eerste pakketten pas uitgedeeld in de periode mei–augustus '44, omstreeks twee jaar nadat zij de Japanners hadden bereikt: pakketten zowel uit de eerste als uit de tweede zending. Uit diezelfde twee zendingen werden ook pakketten uitgedeeld in maart '45. Vervolgens waren april en mei '45 de twee maanden waarin pakketten van de '*Awa Maroe*' in verdeling kwamen. Wel te verstaan: van al deze zendingen kwamen de pakketten niet in alle interneringskampen terecht maar slechts in sommige. De kampen op Borneo en Celebes kregen niets, evenmin de kampen op Midden- en Zuid-Sumatra. In de kampen op Noord-Sumatra werden in juli en augustus '44 pakketten van de tweede zending uitgedeeld, maar slechts één vier-persoonspakket aan elke tien,

vijftien of (Atjeh) vier-en-twintig geïnterneerden. 'Het is', schreef Kloos-ter ('Willem Brandt') in zijn kamp te Belawan,

'de eerste maal dat wij iets horen van het Rode Kruis. Het bestaat dus nog en het weet dus dat *wij* bestaan. Er komen pakketten met chocolade, tinnetjes kaas en boter en vis, gedroogde pruimen. Het zijn pakketten, bestemd voor vier man, maar wij moeten zo'n pakket met tien man verdelen, de Japanner heeft het meeste gestolen.'[1]

'Wij hebben', aldus in juli '44 een geïnterneerde in het vrouwen- en kinderkamp Gloegoer bij Medan,

'een geweldige gave van het Amerikaanse Rode Kruis gekregen ... We wisten van geluk niet wat we moesten doen. Onze zenuwen konden we bijna niet bedwingen. Denk eens aan, na twee jaar weer chocola te krijgen en blikjes vlees, boter, zeep, poedermelk en jam – en ieder een pakje *Chesterfield* (sigaretten) of *Camel*, 20 stuks. Direct beginnen we sommige dingen te ruilen ... Blikjes moest je met drie, vier of zeven personen delen, maar we zijn erg dankbaar ... O, weer koffie drinken met melk! We kunnen het nauwelijks geloven.'[2]

In het mannenkamp op Banka werden de Amerikaanse Rode Kruis-pakketten pas in oktober '44 uitgedeeld – althans wat daarvan was overgelaten.

Gegevens over het uitdelen van de pakketten op Java bezitten wij slechts met betrekking tot enkele kampen. In mei '44 kregen in het vrouwen- en kinderkamp Lampersari (Semarang) telkens tien geïnter-neerden één pakket ('allerwegen is er gesmuld'[3]), in Ambarawa III, waar 18 pakketten verdeeld moesten worden onder ca. achthonderd geïnter-neerden, kreeg elk nog minder:

'het zesde deel van een blikje corned-beef, een half blikje boter, twee-en-een-halve vierkante centimeter kaas, drie gedroogde pruimen, één vierkante centi-meter chocolade, een mespunt paté, twee klontjes suiker – en wat goede, echte koffie! ... Och wat zijn we gelukkig! En onmiddellijk zijn we allemaal veel vriendelijker.'[4]

In het grote vrouwen- en kinderkamp Tjihapit te Bandoeng waren er eind mei '44 ca. 1 500 pakketten voor ca. veertienduizend geïnterneerden;

[1] W. Brandt: *De gele terreur*, p. 149–50. [2] Van Eyk-van Velsen, p. 114 (13 juli 1944). [3] Boissevain, p. 148. [4] Helfferich-Koch, p. 133.

het werd, aldus een dezer, 'een binnenhuis-feest. Wat hebben we dikwijls tegen elkaar gezegd: 'Als ze in Amerika eens wisten, hoeveel deze pakketten voor ons betekenen!' '[1]

In het kamp te Moentilan (tussen Magelang en Djokjakarta), waar ruim vierduizend vrouwen en kinderen geïnterneerd waren, eigenden de vrouwen die de kampleiding vormden (ten dele echtgenoten van marine-officieren uit Soerabaja) zich zoveel pakketten toe dat, toen de pakketten van de '*Awa Maroe*' arriveerden, een blokleidster eiste dat zij alle in het openbaar zouden worden verdeeld – hetgeen toen geschiedde.

In het mannenkamp Tjimahi was er één pakket voor elke acht geïnterneerden; de Amerikanen onder dezen kregen elk een heel pakket, maar dat accepteerden zij niet: ze deelden gelijk-op. 'Achteraf', aldus een der mannen, 'blijkt er veel gestolen te zijn, eerst door Japanners, dan door Indonesische politie, dan door eigen mensen'[2] – wij herinneren er aan: veruit het meeste door de Japanners, die zich, zoals wij al in het vorige hoofdstuk vermeldden, van de eerste twee zendingen negen-tiende en van de '*Awa Maroe*'-zending vijf-zesde toeëigenden.

Sergeant-majoor de Haas die eind september '42 Java verliet en eind december Australië bereikte, was de eerste (en bleef de enige) die de Nederlands-Indische autoriteiten in Australië kon meedelen dat op Java de meeste Nederlandse mannen waren geïnterneerd en dat hun gezinnen alsook de krijgsgevangenen in grote materiële moeilijkheden waren gekomen. De Nederlandse regering te Londen, die toen al in staat gesteld was, hulp te verlenen aan de kleine groepen Nederlanders die elders in het Japanse machtsgebied waren geïnterneerd[3], ging zich toen onmiddellijk moeite geven, geld naar Indië over te maken dat voor de geïnterneerde mannen, voor hun gezinnen en voor de gezinnen van krijgsge-

[1] Verslag, 23 jan. 1946, *NI*, p. 413. [2] G. D. Bosman: Dagboek, Uittreksel, p. 9. [3] In Japan ontvingen de Nederlandse geïnterneerden voldoende zakgeld via de Zweedse Legatie, in Nanking-China via de Zwitserse consul-generaal te Sjanghai de tegenwaarde eerst van f 50, later van f 15 per maand, op Hongkong via het Internationale Rode Kruis de tegenwaarde van f 75, later f 35 per maand en op de Philippijnen via de Zweedse vertegenwoordiger de langste tijd de tegenwaarde van f 100 per volwassene en f 50 per kind per maand. In Frans-Indo-China konden de geïnterneerden over hun eigen geld beschikken en in Thailand zorgde de Thaise regering goed voor hen en gaf de Zweedse consul hun een toelage.

vangenen en van de naar Ceylon en Australië geëvacueerde Indonesiërs (ambtenaren en een aantal militairen, zowel van de marine als van het leger) bestemd was. Geschat werd dat ca. vijftienduizend mannen geïnterneerd waren, dat die geïnterneerden en de krijgsgevangenen ca. veertigduizend vrouwen en ca. acht-en-vijftigduizend kinderen hadden en dat er ca. zeshonderd achtergelaten gezinsleden van geëvacueerde Indonesiërs waren – in totaal wilde men dus hulp verlenen aan tegen de honderdveertienduizend personen. De Haas had gezegd dat er per gezin f 25 steun per maand nodig was – voor veertigduizend gezinnen zou men f 1 mln per maand moeten overmaken. Maar waren al die gezinnen wel geïnterneerd? Men ging er van uit dat dat niet het geval was en voorts dat de geïnterneerden voor hun kost en inwoning niet behoefden te betalen. Al die onzekerheden leidden tot het besluit, zowel de geïnterneerden als de niet-geïnterneerden per persoon f 10 per maand te zenden: een bedrag dus van ruim f 1 mln oftewel (naar de laatste wisselkoers van de Indische gulden) ruim £ 150 000.

Had die opzet verwezenlijkt kunnen worden, dan had de regering aan alle geïnterneerden een hoogst belangrijke hulp geboden – die hulp aan Indië evenwel werd door de Japanners tegengehouden. Het voorstel voor een eerste proefzending van £ 50 000 werd in mei '43 via de Zweedse gezant aan Tokio voorgelegd. Tokio vroeg in juni om nadere inlichtingen: hoe wilde de regering die £ 50 000 verdeeld zien? Prompt werd geantwoord dat vier-vijfde op Java, de rest in de Buitengewesten zou kunnen worden verdeeld. Nadien liet Tokio niets van zich horen. Vervolgens stelde de regering in februari '44 voor, door bemiddeling van Zweden £ 50 000 over te maken. Tokio ging hier accoord mee en vroeg om overmaking in Zwitserse *francs*. Hier had de Nederlandse regering geen bezwaar tegen – wèl drong zij er op aan, zo volledig mogelijk inlichtingen te krijgen over de besteding van het bedrag: zij wilde zekerheid hebben dat de Japanners het inderdaad verdeelden. In juni '44 ontving de Zweedse regering £ 50 000; zij deed de tegenwaarde in Zwitserse *francs* toekomen aan de *Yokohama Specie Bank* te Tokio en het gevolg was dat de Japanse autoriteiten in het marinegebied en in de legergebieden in augustus werden gemachtigd, £ 50 000 in Nederlands-Indische guldens onder de geïnterneerden te verdelen. Inlichtingen over die verdeling kreeg de Nederlandse regering niet – zij zond desondanks in april '45 opnieuw £ 50 000 naar de Zweedse regering. Die gelden kwamen niet verder dan Stockholm, omdat de Japanse militaire autoriteiten in de *Nanjo* Tokio hadden doen weten dat verdeling van die tweede £ 50 000 de inflatie in Indië zou doen toenemen. Nu, dat was nonsens – die

autoriteiten hadden er kennelijk bezwaar tegen om opnieuw de consignes van Tokio, d.w.z. van de minister van buitenlandse zaken, op te volgen.

Behalve die eerste £ 50 000 werd nog geld naar Indië gestuurd door een ander kanaal, nl. via het Vaticaan. In maart '44 had Tokio goedgekeurd dat het Vaticaan £ 23 000 zou doen toekomen aan de Britse geïnterneerden in de *Nanjo* – de Nederlandse regering kreeg twee maanden later bericht dat via het Vaticaan £ 50 000 in Zwitserse *francs* mocht worden overgemaakt ten behoeve van de Nederlandse geïnterneerden. In juli ontving het Vaticaan de £ 50 000 – waarom het bedrag pas in maart '45, d.w.z. acht maanden later, via de Apostolisch Delegaat in Tokio de Japanse autoriteiten bereikte, is niet duidelijk. In die tijd werden nog andere plannen voor financiële hulp besproken waarbij de Zwitserse gezant te Tokio de centrale rol zou spelen, maar geen daarvan werd verwezenlijkt: Tokio deelde in juni '45 aan de gezanten van Zweden en Zwitserland mee dat financiële hulp aan geïnterneerden (en krijgsgevangenen) niet langer mogelijk was: er was, werd gezegd, in het *Nanjo*-gebied op de vrije markt niets meer te koop.

De hulpgelden zijn inderdaad in Indië uitbetaald, zij het in nogal ongelijke mate. Op Borneo kreeg het vrouwen- en kinderkamp te Bandjermasin, waar ca. zeventig vrouwen en negentig kinderen geïnterneerd waren, f 600, in de twee vrouwen- en kinderkampen op Celebes (een daarvan was Kampili) kreeg elke geïnterneerde f 50, in de twee mannenkampen elk f 16. Al dat geld mocht niet besteed worden. Daarentegen kregen de Nederlandse geïnterneerden op Brits-Borneo ruim f 150 per persoon en daarvoor konden zij voedsel kopen. Op Sumatra varieerden de per geïnterneerde uitbetaalde gelden (uitbetaald uit de eerste £ 50 000) van f 8 tot f 14 per persoon en daarop volgden later nog 'collectieve' bedragen, geput uit de £ 50 000 die het Vaticaan had ontvangen – voor al deze gelden konden levensmiddelen worden gekocht, behalve op Sumatra's Oostkust waar zij bij een Japanse bank werden gedeponeerd. Op Java kregen de geïnterneerden in een aantal kampen in de periode november '44–maart '45 f 8 tot f 10 per persoon, in andere kregen zij zelf niets in handen. Hier werd ook het via het Vaticaan overgemaakte bedrag verdeeld, waarbij men overigens in veel kampen (voorzover bekend: slechts in vrouwen- en kinderkampen) niet geld kreeg maar schoenen, 'schoenen van de Paus', heette het. In sommige kampen kwamen grote bedragen ter beschikking, bijvoorbeeld in het vrouwen- en kinderkamp Tjideng op 1 augustus '45, twee weken voor Japans capitulatie, bijna f 130 000, ca. f 12 per geïnterneerde.

In tegenstelling tot wat zij met de hulp-*goederen* deden, hebben de

Japanners zich de hulp-*gelden* niet toegeëigend. Wel hebben zij geweigerd, een deel van de financiële hulp aan de niet-geïnterneerde Indische Nederlanders te doen toekomen. 'De redenen hiervoor', aldus dr. van Velden, 'liggen voor de hand. Hun aantal was zo groot en ze woonden zo verspreid, dat de administratie die een dergelijke verdeling met zich had meegebracht, niet in verhouding zou hebben gestaan tot het geringe bedrag van de gift.' De Japanners hadden evenwel een nog veel belangrijker motief: hun politiek was (het bleek al uit de poging tot inschakeling van Indische Nederlanders in de *AAA*-beweging), de Indische Nederlanders tot Aziaten te maken en 'giften van de Nederlandse regering of het Rode Kruis zouden de nadruk hebben gelegd op hun Nederlanderschap en hun 'apartheid'' [1] – 'apartheid' in een Aziatisch milieu.

Veel geld kregen de geïnterneerden dus niet maar de psychologische betekenis van de gearriveerde bedragen was even groot als die van de pakketten: als 'wonderen' werden zij gezien, schrijft dr. van Velden, 'als bijna niet te geloven bewijzen dat er nog een buitenwereld bestond, waarin men aan hen dacht.' [2]

Het isolement werd even doorbroken.

*

Als pijnlijk werd dit isolement vooral ook ervaren doordat men zo weinig berichten kreeg over het verloop van de oorlog. Aanvankelijk kon men in de vrouwen- en kinderkampen op Java radio's meenemen maar die waren 'gecastreerd' en moesten bovendien spoedig worden ingeleverd. Geschiedde dat met alle toestellen? Neen, in talrijke kampen wist men er wel een of twee achter te houden [3], en in de mannenkampen waren in de regel wel enkele technici die er in slaagden, met binnengesmokkelde onderdelen een ontvanger te construeren. De geïnterneerden werden evenwel veelvuldig verplaatst en dan was het moeilijk, een radiotoestel mee te nemen. Toen het kamp van het IVde en IXde bataljon in Tjimahi

[1] Van Velden, p. 163. [2] A.v., p. 158. [3] In het grote vrouwen- en kinderkamp Lampersari (Semarang) werd één toestel achtergehouden, een groot apparaat, dat door de bezitster telkens als er een Japanse inspectie dreigde, in het donker verborgen werd in een grote kist die in een bergplaats bovenop een stapel lege koffers stond, 'allemaal uiterst simpel', aldus een der geïnterneerden, 'zoals de meeste geniale plannen, maar er was een flinke dosis moed ... voor nodig, dit eenvoudige plan ten uitvoer te brengen.' (Boissevain, p. 225).

als mannen-interneringskamp ging fungeren, was er bijvoorbeeld aanvankelijk geen toestel maar de daar mede geïnterneerde Chinezen zetten er een in elkaar en verborgen het in het lijkenhuisje dat de Japanners, bevreesd als zij waren voor besmetting, niet waagden te betreden – Jacques de Kadt stelde op grond van de aldus ontvangen berichten een beknopt dagelijks nieuwsbulletin samen dat vermenigvuldigd en aan bepaalde vertrouwensmannen doorgegeven werd. Het kamp van het XVde bataljon te Bandoeng bezat een radio die in een stoel gemonteerd was.

Wij nemen voorts aan dat bij clandestiene contacten met Indische Nederlanders en Indonesiërs die niet geïnterneerd waren, ook wel eens nieuws over het oorlogsverloop werd vernomen. Voor een beperkte nieuwsvoorziening zorgden de Japanners: in '43 door op Java eerst inheemse bladen tot de kampen toe te laten en vervolgens enkele exemplaren ter beschikking te stellen van het weekblad *Voice of Nippon*, dat wij al in het vorige hoofdstuk noemden – van begin '44 af gingen die exemplaren niet langer naar de vrouwen- en kinderkampen toe. De *Voice of Nippon* gaf hoog op van Japans overwinningen maar er werd in '43 ook in vermeld dat Italië had gecapituleerd; daarentegen werden in '44 de Geallieerde landingen in Normandië verzwegen. Eind '44 werd dit weekblad opgeheven – nadien kwamen af en toe exemplaren van een Japans dagblad dat in het gehele *Nanjo*-gebied verscheen, de *Nippon Times*, sommige kampen binnen, zowel op Sumatra als op Java. In november '44 stond daar in dat de Duitsers vrijwel heel Frankrijk hadden moeten prijsgeven. Tenslotte slaagde men er in menig kamp in, af en toe of met regelmaat, al was het maar korte tijd, een exemplaar in handen te krijgen van het Japanse dagblad dat op elk van de grote eilanden in de archipel werd uitgegeven, en was er dan in het betrokken kamp één geïnterneerde die Japans kon lezen, dan was dat voldoende om er enig idee van te krijgen hoe het er met de oorlog voorstond. Zeker, de Japanners beweerden herhaaldelijk dat zij de gehele Amerikaanse *Pacific*-vloot tot zinken hadden gebracht, eerst bij de Gilbert- en Marshalleilanden, toen bij de Marianen, daarna bij de Philippijnen – het enige dat men daaruit afleidde was dat de bevrijders naderden en dus voortdurend sterker werden.

Dat laatste kon ook afgeleid worden uit pamfletten, uitgeworpen door in Australië geposteerde bommenwerpers. Veel van die pamfletten (wij zullen er in deel 11 c meer over schrijven) richtten zich tot de Indonesiërs, maar bij vier gelegenheden werden speciale propagandavluchten ondernomen om o.m. in het Nederlands gestelde pamfletten af te werpen: in

de nacht van 9 op 10 november '43 door een vliegtuig van de Amerikaanse luchtmacht boven Soerabaja, vervolgens driemaal door bommenwerpers van de Militaire Luchtvaart van het Knil: op 24 september '44 in de ochtendschemering boven de Preanger, Buitenzorg en Batavia, op 28 januari '45 in de ochtend o.m. boven Soerabaja en Semarang en tenslotte op 21 juni '45 (van Morotai uit) boven Zuidwest-, Midden- en Noord-Celebes.

De in november '43 boven Soerabaja afgeworpen pamfletten (pamfletten met een persoonlijke boodschap van de Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten, schout-bij-nacht Koenraad, die tot zijn vertrek naar Australië marinecommandant in Soerabaja was geweest[1]) hebben, voorzover bekend, de in de Darmo-wijk geïnterneerde vrouwen en kinderen niet bereikt maar tot hen en de elders in de stad geïnterneerde mannen is stellig het nieuws van de vlucht doorgedrongen.

De tweede propagandavlucht: die van 24 september '44, was succesvol: boven de Preanger en Batavia wierpen de twee toestellen die op de romp en onder de vleugels brede rood-wit-blauwe banen toonden, in totaal 300 000 pamfletten af, de meeste met oorlogsnieuws, vooral ook over de Geallieerde luchtlandingen in Nederland die de 17de waren begonnen, maar ook pamfletten met boodschappen van luitenant-generaal van Oyen en van van der Plas. De bedoeling was dat pakketten met in het Nederlands gestelde pamfletten in en bij Bandoeng zouden worden afgeworpen boven het grote vrouwen- en kinderkamp Tjihapit en de Soekamiskingevangenis en in Batavia boven het vrouwen- en kinderkamp Tjideng, het krijgsgevangenenkamp van het Xde bataljon en twee gevangenissen. Het voor Bandoeng bestemde toestel kon het doelgebied niet bereiken, o.m. omdat Japanse jagers in de lucht waren, en wierp zijn pamfletten elders in de Preanger af maar het voor Batavia bestemde toestel wist al zijn opdrachten uit te voeren – welk effect dit had op de Japanners en de met hen samenwerkende Indonesische nationalisten, zullen wij in hoofdstuk 11 beschrijven. Het toestel vloog laag; het werd door krijgsgevangenen en geïnterneerden duidelijk gezien en beide groepen kregen pamfletten in handen. Van Batavia zuidwaarts vliegend nam het toestel te Buitenzorg het paleis van de gouverneur-generaal van geringe hoogte

[1] Koenraad vloog zelf in de betrokken bommenwerper mee; deze wierp ca. 50.000 pamfletten af. 'Vandaag', zo stond o.m. in zijn boodschap, 'vloog ik boven onze stad: weldra hoop ik weer door de straten te lopen en mijn vrienden terug te zien. Hebt geduld!' (Tekst van het pamflet in J. Zwaan: *Nederlands-Indië 1940–1946*, dl. II, p. 173).

onder vuur – er hing aan een mast een grote Japanse vlag die bij het optrekken bijna werd meegenomen.

Bij de derde propagandavlucht, 28 januari '45, werden pamfletten afgeworpen boven tal van plaatsen: Soerabaja, Madioen, Soerakarta, Semarang, Magelang, Djokjakarta. Het toestel dat de vlucht uitvoerde, had bijna 300 000 pamfletten aan boord. Naar Semarang onderweg passeerde het de interneringskampen te Ambarawa – dat daar dergelijke kampen lagen (de eerste al sinds december '42!), was de Nederlands-Indische autoriteiten in Australië onbekend, maar de commandant van de laag vliegende *B-25* kon zien dat duizenden vrouwen en kinderen samenstroomden en hem toewuifden – hij bleef twintig minuten lang boven de kampen cirkelen en wierp er ca. 10 000 in het Nederlands gestelde pamfletten af. 'De ontroering, de vreugde, de opgewondenheid, het onbeschrijfelijke geluksgevoel dat in ons hart opwelt, doet ons', zo beschrijft H. Helfferich-Koch de reacties in Ambarawa VI, waar toen meer dan drieduizend vrouwen en kinderen geïnterneerd waren,

'*alles* vergeten. En plotseling is het hele kamp één troep zingende, wuivende, juichende, met de armen zwaaiende, zelfs dansende en schreiende vrouwen met kinderen op de arm, wijzende: 'Dáár, dáár, zie je het? Een *Hollands* vliegtuig, een Hollander!' Elkaar omhelzende, op de schouder kloppende moeders, roepende met hoge, overslaande stemmen: 'Kijk toch, kijk toch, we zijn niet vergeten, ze weten dat we hier zijn! Er *is* nog een Hollandse weermacht, er *zijn* nog Hollanders vrij . . . Nu komt onze papa gauw!' '[1]

Niet anders was de reactie in het vrouwen- en kinderkamp Lampersari (Semarang), waar men van de neerdwarrelende pamfletten ('we hadden ze wel uit de lucht willen trekken'[2]) enkele exemplaren kon oppakken van vier verschillende: in het Engels, in het Chinees, in het Maleis en in het Nederlands, 'en daar stond op', noteerde Carla van Berkum, 'dat ze bij een landing' (in het gebied van MacArthur)

'nog veel steun hebben gehad van de Inlanders, dat dezen als één man achter hen gestaan hebben en of wij dit nou ook willen doen, want dat betekent ook de bevrijding van *Indonesia*!
Mieters, Knal.'[3]

Van de vierde propagandavlucht, die van 21 juni '45 naar Celebes,

[1] Helfferich-Koch, p. 181. [2] Boissevain, p. 212 [3] Vermeer-van Berkum, p. 102–03.

weten wij slechts dat enkele van de toen afgeworpen oranje pamfletten in het vrouwen- en kinderkamp Kampili zijn terechtgekomen: zij brachten het bericht dat heel Nederland was bevrijd en dat koningin Wilhelmina er was teruggekeerd.

Aan wat wij omtrent deze vier vluchten konden meedelen, voegen wij nog toe dat, naar wij aannemen (ook hier zijn geen gegevens over), de aanvallen van de Geallieerde bommenwerpers op de aardolie-installaties te Palembang, december '44 en januari '45, aan de geïnterneerden in dat gebied bekend zijn geworden. Dat staat vast voor de overeenkomstige aanvallen op Belawan en op de scheepvaart in Straat Malakka; de eerste, uitgevoerd op 4 januari '45, deed een van de geïnterneerden in haar dagboek schrijven: 'Zou dit eindelijk het begin van het einde zijn?'[1]

Reikhalzend keek men naar dat einde, naar de bevrijding uit.

★

Onvermijdelijk was het dat het verlangen naar de bevrijding telkens weer leidde tot de meest optimistische geruchten. Men vindt ze in verscheidene kampdagboeken vermeld.

Zo werd in het vrouwen- en kinderkamp Poeloe Brayan bij Medan op 14 juni '42 ('42, niet '43 of '44!) rondverteld dat Britse strijdkrachten op de Nederlandse kust waren geland. 'We geloven het nog niet zo direct', noteerde een der geïnterneerden,

'maar zijn toch vol hoop. Ze maken het nog mooier en men zegt dat Den Haag al bezet is en dat ze in Holland aan het vechten zijn. Het moet waar zijn.

15 juni... Plotseling hoor ik door het huis galmen: 'Holland is vrij!' Ik spring overeind. We worden er wit van. Zou het heus waar zijn, ik kan het niet geloven. Ze vertellen me dat ze al met oranje op lopen in het kamp en de kinderen met feestpetjes. Dat vind ik te voorbarig. Er komen immers zoveel geruchten binnen.

... Een klap op ons hoofd, het bericht blijkt onwaar te zijn dat Holland vrij is. Een ieder is nu *down*. Ik geloofde het gelukkig niet, dus is het voor mij niet zo erg.'[2]

Vijf dagen later:

[1] Van Eyk-van Velsen, p. 125. [2] A.v., p. 22–23.

'Een man met band die langs fietste[1], moet geroepen hebben dat de Engelsen maar 70 mijl van Berlijn verwijderd zijn' –

zou *dat* waar zijn? En was het waar dat de in mei uit Belawan afgevoerde krijgsgevangenen waren teruggekeerd?

'Pang, een klap op je hoofd. Voor de zoveelste keer zijn de berichten niet waar dat onze mannen terug zijn en dat de Engelsen 70 mijl van Berlijn af zijn. Het is de laatste keer dat ik me over dergelijke berichten zal opwinden'[2] –

maar wie zich dat voornam, gaf zich toch veelal weer gewonnen wanneer een nieuw optimistisch gerucht de ronde deed. Twee jaar later, eind april–begin mei '44, werd in hetzelfde kamp binnen één week rondverteld dat Sumatra omsingeld was door 400 Geallieerde oorlogsbodems, dat de Geallieerden bij Palembang en in Atjeh waren geland, dat er een wapenstilstand in Europa was en dat Hitler naar Zwitserland was gevlucht. In het vrouwen- en kinderkamp Brastagi daarentegen, waar al in februari '43 gezegd was dat Duitsland de strijd had gestaakt, werd pas in oktober '44 rondverteld, dat dat land 'echt' gecapituleerd had (en in januari '45 dat 'de Verenigde Staten van Europa opgericht' waren, koningin Wilhelmina en prinses Juliana 'afstand gedaan' hadden en er 'in Rome zwaar geconfereerd' werd over het einde van de oorlog in de *Pacific*).[3]

Carla van Berkum schreef in Lampersari op 14 juni 1944 in haar dagboek dat daags tevoren bericht ontvangen was,

'dat er een slag bij Batavia was. En naderhand heeft een zeker iemand iets verteld wat ze van de *Nip* zelf gehoord heeft en dus 90% kans van waarheid heeft, waarover iedereen helemaal opgewonden was.'[4]

Precies twee maanden later, 14 augustus '44, waren

'de berichten weer daverend. Europa vrij, Hitler dood, de *Parindra* opgepakt[5], etc. Als het maar allemaal waar is, dan krijgen de voorspellingen toch gelijk. We zijn dankzij dit alles in een daverende stemming. Ik heb vanmorgen nog gauw even een tekening van de brits gemaakt, anders kom ik daar niet meer aan toe en Mammie en ik zijn als hazen aan onze bevrijdingscostuums begonnen. We zijn

[1] een *Nippon*-werker [2] Van Eyk-van Velsen, p. 24. [3] Toeter-Teunisse: Dagboek, Uittreksel, p. 1, 3, 5, 7. [4] Vermeer-van Berkum, p. 33–34. [5] Wij nemen aan dat bedoeld is: de Indonesische nationalisten zijn door de Japanners gearresteerd.

allemaal in de veronderstelling dat we eind augustus–begin september vrij zijn. Nou ik hoop het maar.'[1]

Ruim vijf maanden later, begin februari '45:

'Het nieuws is goed. Madoera is in onze handen, vliegveld bij Malang ook. Soerabaja en Malang plat, enz. Ze schieten al aardig op. Deze maand nog komen we vrij.'[2]

4 maart '45:

'Dagboek, we zijn vrij! Verder kan ik niets zeggen, maar het *is* zo!! Ik ben tante Cor om de hals gevlogen. O, ik kan het niet beseffen. Het is nog zwaar geheim, maar absoluut 100%. Ik barst... Het gerucht gaat dat het ons de 8ste meegedeeld wordt.[3]

5 maart. R[oosevelt] heeft vannacht gesproken en heeft ons gefeliciteerd met de wereldvrede![4] En dat tussen 8 en 11 m[aart] de Nippen terugtrekken onder vrijgeleide. Stel je voor! Toch ben ik benieuwd of we de 8ste wat te horen krijgen. O zeg, ik hoop het maar.

... *8 maart.* Er zijn gister tien hoge Nippen in het kamp geweest... En toen werden de *hantsjo*'s[5] opgeroepen bij mevrouw van der Poel en toen moesten ze zeggen dat alle geruchten van jongens die terugkwamen ... enz., dat die niet waar zijn enz. Maar dat we vrij zijn, is wèl waar, dat kunnen ze mij niet wijs maken, want dat is 100%, dus geen gerucht. En juist nu ze dit heeft laten zeggen, geloof ik er weer in. Eerst kon het er niet in, maar nu wel, nu twijfel ik niet meer.

... 11 *maart*... De wapenstilstand (het was geen vrede) is weer afgesprongen.'[6]

Zo ging bij vele geïnterneerden de stemming op en neer: opgetild door een golf van optimistische geruchten, viel men telkens weer in het golfdal als die geruchten niet uitkwamen. Had die wisseling een ongunstig effect op het weerstandsvermogen? Vermoedelijk niet. Gegeven de overtuiging dat Japan verslagen zou worden, waren de golftoppen belangrijker dan de golfdalen. De meesten konden eenvoudig niet leven zonder het optimistische gerucht: 'bedwelming, hoopgever, verlosser',

[1] Vermeer-van Berkum, p. 42. [2] A.v., p. 106 (3 febr. 1945). [3] t.w. 8 maart '45, de derde verjaardag van de capitulatie van Kalidjati. [4] Teruggekeerd van de conferentie van Jalta had president Roosevelt op 1 maart '45 het Congres toegesproken en daarbij uiting gegeven aan zijn verwachting dat ter conferentie een veilige basis was gelegd voor harmonische naoorlogse samenwerking met de Sowjet-Unie. [5] barakhoofden [6] Vermeer-van Berkum, p. 121–22, 124.

schrijft Rudy Verheem, 'voortkomend uit de combinatie van isolement, wanhoop en hoop; zonder kritiek opgeslurpt, een reukloos gas dat overal doordrong'[1] – reukloos maar inspirerend. 'Ik ben er zeker van', aldus Leffelaar, terugziend op zijn ruim drie jaar internering op Sumatra, 'dat er een groot aantal mensen méér gekrepeerd zou zijn, als wij niet voortdurend met de meest dwaze berichten overstroomd waren geweest.' Anderen hebben zich in precies dezelfde geest geuit. 'Ik zag', aldus D. M. G. Koch,

'kampgenoten sterven van niets dan heimwee naar de vrijheid. Onverantwoordelijk vond ik de houding van enkele 'realisten' die een minstens driejarig gemis van de vrijheid voorspelden[2], want waar het in de gegeven omstandigheden op aan kwam was de stemming zo opgewekt mogelijk te houden, desnoods tegen alle waarschijnlijkheid in' –

werd Koch gevraagd hoe lang de internering nog zou duren, dan antwoordde hij 'steevast: nog drie maanden.'[3]

*

Voor de meesten heeft de internering omstreeks drie *jaar* geduurd en van die drie was het laatste jaar, waarin zoveel honger geleden werd en men zoveel kampgenoten zag bezwijken, veruit het moeilijkste. 'Na midden '44 begon men', aldus dr. van Velden in een meer persoonlijke passage (zij was geïnterneerd in Tjideng) 'zijn interesse in de meeste zaken te verliezen. Indien men nu' (haar studie verscheen in '63)

'op de internering terugziet, hadden voordien dagen nog een zeker eigen stempel, maar daarna wordt alles een grauwe massa. Van mijzelf kan ik zeggen dat ik mij van de laatste twaalf maanden niet herinner, wanneer en in welke volgorde zich verschillende gebeurtenissen afspeelden. De laatste weken moeten eindeloos lang hebben geleken. Toen ik na jaren op een dodenlijst van Tjideng van 1945 de overlijdensdata van kennissen en huisgenoten zocht, bleken ze niet te zijn overleden in april of mei, maar allen in de laatste drie weken voor de Japanse capitulatie. Hoewel ik weet dat deze data juist zijn, blijft in mijn herinnering hun dood maanden voor het einde liggen.'[4]

[1] Rudy Verheem: *Bevrijding zonder bevrijders*, p. 42. [2] De Kadt was een van die realisten. [3] D. M. G. Koch: *Verantwoording*, p. 240–41. [4] Van Velden, p. 411–12.

Drie jaar ontbering en vervuiling, drie jaar isolement en gebrek aan *privacy*, drie jaar gedwongen samenzijn met talloze onbekenden – het vergde geestkracht om zich aan te passen en staande te houden. Het viel allen die een Westers bestaan als de enige voor hen mogelijke levensvorm zagen, over het algemeen moeilijker dan diegenen die het vermogen hadden om zich aan een Oosterse levensvorm aan te passen; het viel, over het algemeen, intellectuelen ('verscheidenen van hen raakten', aldus dr. van Velden, 'geheel ontredderd') moeilijker dan, zoals dat heette, ongeletterden (die 'soms als een rots in de branding standhielden'[1]); het viel, over het algemeen, mannen moeilijker dan vrouwen. Leffelaar die, hoe jong ook, een goed opmerker was, kon, van een vrouwen- en kinderkamp (Poeloe Brayan) naar een mannen- en jongenskamp overgebracht (Unie-*kampong*, later Belawan *Estate*, nog later Siringoringo), beide soorten kampen vergelijken. 'Ofschoon', schreef hij,

'het optreden van de vrouwen . . . over het algemeen van meer karakter getuigde dan dat van de mannen, was de sfeer in Poeloe Brayan er minder gezond dan in het mannenkamp en waren onderlinge verhoudingen er slechter. Men was er naijveriger . . . Ook komt het mij voor dat er een grotere haatdragendheid was. Vond er in het mannenkamp een twist plaats, dan was die na een uitwisseling van schuimende woorden of na een lichamelijk treffen voorbij. In het vrouwenkamp, waar een handgemeen tot de zeldzaamheden behoorde, bleef een onenigheid vaak lang nagisten en kon een onbelangrijk verschil van mening het karakter van een langgerekte vete krijgen.'[2]

'Opvallend' noemde hij het dat de geïnterneerde vrouwen veel aan occultisme deden, hetgeen hij in de mannenkampen slechts 'bij wijze van gezelschapsspel' tegenkwam.[3] Algemeen:

'Als ik de vrouwenkampen overzie en mijn indrukken samenvat, kom ik tot de globale conclusie dat men er moreel minder ver is afgezakt dan de mannen in hùn kampen. Natuurlijk, ik herinner me genoeg vrouwen die om de drie woorden 'godverdomme' zeiden, die gapten of heulden [met de Japanners], maar desondanks bleef er een zekere gereserveerdheid bestaan en, om het woord nu maar te laten vallen, een zekere trots. Men zou dit kunnen toeschrijven aan de kinderen voor wie zij de verantwoordelijkheid droegen en voor wie zij op z'n minst nog een schijn van eerbaarheid ophielden. Maar in de mannenkampen hebben ook kinderen gezeten. Voor hen ging daar het respect voor de dingen die wij nu weer hoog stellen, verloren . . . Als er al sprake van een fatsoenverplichting tegen de jeugd is geweest, dan had deze voor de mannen het zwaarst

[1] A.v., p. 397. [2] H. L. Leffelaar: *Leven op rantsoen*, p. 148. [3] A.v., p. 152.

behoren te wegen. De vrouwen hebben in ieder geval zo lang mogelijk aan normale standaarden vastgehouden. Zij hebben dat gedaan met grote zelfopoffering en een moed waartegen het gedrag van vele mannen vaal afstak.'[1]

Dat 'de fatsoenverplichting jegens de jeugd' ook voor de mannen 'het zwaarst (had) behoren te wegen', mag juist zijn, maar daarbij moet bedacht worden dat de vrouwen hun *eigen* kinderen bij zich hadden en dat heel veel jongens in mannenkampen terechtkwamen waar, doordat hun vader krijgsgevangene was, vreemden voor hen dienden te zorgen. De aanwezigheid van die jonge kinderen heeft aan het leven van vele geïnterneerde vrouwen, en niet alleen van de moeders onder hen, inhoud en zin gegeven: *zij* konden in de interneringskampen, zij het onder grote materiële moeilijkheden, een groot deel van hun als normaal gevoelde vrouwelijke taak voortzetten. Bovendien was de vrouw in die tijd over het algemeen gewend, zich te schikken naar de wensen van haar man – dat zich onderschikken tastte haar eigenwaarde niet aan, terwijl alleen al het ondergeschikt-zijn aan de Japanner voor vele mannen moeilijk te verdragen was. Dan moesten in elk kamp huishoudelijke werkzaamheden worden verricht – voor de meeste vrouwen de normaalste zaak van de wereld, voor de meeste mannen iets ongewoons. Ook viel het vrouwen gemakkelijker dan mannen om zichzelf met de primitiefste middelen enigermate schoon te houden en, in het algemeen, niet af te glijden tot een staat van verwaarlozing die leiden kon tot een apathie waar de dood op volgde.

Misschien moet men aan dit alles nog toevoegen dat de Japanners (en de hen imiterende Koreanen) over het algemeen in de vrouwen- en kinderkampen minder hard optraden dan in de mannenkampen.[2] Er zijn Japanners geweest die, aldus dr. van Velden, 'nog tijdens en ook na de oorlog (verklaarden) dat ze niet goed tegen de vrouwen opkonden en zich geen raad met hen wisten.'

Opvallend is het dat het in enkele vrouwen- en kinderkampen tot protestdemonstraties kwam tegen de hongerrantsoenen (van protesten tegen het door de Japanners mishandelen van kampsmokkelaars maakten wij al melding). Zulk een demonstratie, waarbij een Japanner met een stok geslagen werd, leidde er in een van de kampen bij Medan toe dat veertig vrouwen zonder eten of drinken werden opgesloten totdat na drie dagen de naam van degeen die de stok had gehanteerd, werd

[1] A.v., p. 161. [2] Jegens jonge kinderen traden sommige Japanners soms met een zekere vertedering op.

prijsgegeven – zij zat bij de bevrijding nog in de gevangenis. In Brastagi verlieten eens ca. vierhonderd vrouwen uit protest het kamp – de *Kenpeitai* haalde ze terug en strafte de leidsters met een afranseling en twee weken detentie.

Dergelijke demonstraties zijn ons uit de mannenkampen niet bekend.

Waren de vrouwen dan weerbaarder en, van hun getergdheid uit, soms roekelozer? Wellicht.

Een feit is, en het wijst in de richting van die grotere weerbaarheid alsook in die van de betere aanpassing, dat, zoals al vermeld, in de internering twee- tot driemaal minder vrouwen overleden zijn dan mannen.

*

Hebben wij in de vorige paragraaf van dit hoofdstuk een beeld gegeven van de algemene aspecten van het kampleven op zichzelf, in deze lichtten wij één hoogstbelangrijk aspect toe: het isolement. De geïnterneerden kregen vrijwel geen berichten door over allen die hun dierbaar waren, en kwamen die berichten wèl, dan waren zij minstens anderhalf, soms drie jaar tevoren afgezonden; Rode Kruis-pakketten, op zichzelf hoogst welkom, werden slechts bij schaarse gelegenheden uitgedeeld; als gevolg van de tegenwerking van de Japanse autoriteiten in het *Nanjo*-gebied arriveerde de financiële steun waarvoor de regering zich van een vroeg stadium af moeite had gegeven, pas heel laat – zij was bovendien slechts een druppel op een gloeiende plaat; van het verloop van de oorlog hadden de geïnterneerden geen duidelijk beeld en dat droeg er toe bij dat velen telkens weer geloof hechtten aan absurde geruchten; ondanks dit alles evenwel bleven zij, globaal gesproken, van een zekere weerbaarheid getuigen (de vrouwen over het algemeen iets sterker nog dan de mannen), zij het dat in de laatste fase van de internering bij velen een apathie de overhand kreeg die vooral gevolg was van de schrikbarende voedselnood.

Ongeveer een op de zes geïnterneerden is bezweken en de meeste van die sterfgevallen hebben zich voorgedaan in die laatste fase van de internering. Natuurlijk, er werd ook buiten de kampen honger geleden – waar het evenwel op aankomt is dat de Japanse militaire autoriteiten die vóór 1 april '44 indirect, nadien direct verantwoordelijk waren voor het wel en wee der geïnterneerden, als gevolg van hun vorderingen over voldoende eigen voedselvoorraden beschikten.

Er zijn, wij herinneren er aan, in heel Indië 225 oorden geweest waar korte of lange tijd geïnterneerden waren gehuisvest – elk van die oorden, wij wezen er al op, had een aparte geschiedenis, zoals ook elk van de bijna honderdduizend geïnterneerden in die bittere jaren een eigen lot te dragen had. In ons algemene werk hebben wij moeten streven naar het bieden van een algemeen beeld waarin ontwikkelingen en incidenten in bepaalde kampen alsmede ervaringen en reacties van individuele geïnterneerden louter een illustratieve functie hadden. Kunnen wij nu dit hoofdstuk afsluiten? Neen. Er zijn enkele kampen in de Buitengewesten geweest die speciale aandacht verdienen en op Java hebben zich in de interneringspolitiek van de Japanners ontwikkelingen voorgedaan welke wij in het voorafgaande niet konden behandelen maar die toch uitbeelding verdienen: het interneren van groepen die aanvankelijk niet geïnterneerd werden, de opheffing van het 'kolonisatie-kamp' Kesilir, de aparte behandeling van de Joodse geïnterneerden en het bijeenbrengen en afzonderen van de vooraanstaande Nederlanders waartoe de hoogsten in rang van de geïnterneerde bestuursambtenaren behoorden.

Op dit alles willen wij nu dieper ingaan.

Enkele bijzonderheden – Buitengewesten

Wij begonnen dit hoofdstuk met de beschrijving van wat zonder twijfel het minst slechte interneringskamp in Nederlands-Indië is geweest: het vrouwen- en kinderkamp Kampili bij Makassar. Nu de algemene misère waartoe de kampen afzakten is geschetst, kan men eens te meer constateren hoeveel er afhing van de taakopvatting der Japanse kampcommandanten. Voor de commandant van Kampili, sergeant Jamadji, golden dezelfde instructies als voor de andere commandanten – *hij* wenste ze op een correcte wijze toe te passen. De meeste andere commandanten alsook hun superieuren elders in de Grote Oost en op eilanden als Java en Sumatra legden die instructies, voorzover daarin een goede behandeling werd voorgeschreven (men denke aan het algemene reglement dat begin november '43 van het departement van oorlog in Tokio uitging), naast zich neer en getuigden jegens lot en lijden der door hen geminachte geïnterneerden van een verregaande mate van onverschilligheid.

In de inleiding van dit hoofdstuk wezen wij er al op dat van de mannen en oudere jongens in de Minahassa, ca. honderdzestig, niet minder dan

zeventig zijn bezweken.[1] Had Kampili weinig slachtoffers, meer vielen er, nl. ca. veertig, onder de ca. zeshonderdvijftig mannen en oudere jongens die op Zuidwest-Celebes werden geïnterneerd: tot oktober '44 in kazernes, vervolgens in de smerige loodsen van een verlaten varkensmesterij waar een dysenterie-epidemie ca. vijf-en-twintig geïnterneerden deed bezwijken, tenslotte van mei '45 af, toen MacArthurs troepen op Tarakan waren geland, in een kamp in een vochtig en kil ravijn, hoog in de bergen, waar veel te weinig ruimte was (twee vierkante meter per persoon) en veel honger werd geleden; 'de atoombommen', aldus een geïnterneerde,[2] 'redden ons van de onvermijdelijke uitputtingsdood.'[3]

*

Sumatra heeft, zoals eerder vermeld, het grootste aantal oorden gekend waar korte of lange tijd geïnterneerden opgesloten waren: 91 (Java 85).[4] De meeste van die oorden waren er niet in het minst op ingericht om grote aantallen geïnterneerden te herbergen, maar sommige waren,

[1] Van de aldaar geïnterneerde ca. vierhonderd vrouwen en kinderen zijn acht-en-twintig bezweken. Hoger nog dan onder de geïnterneerde mannen en jongens in de Minahassa zijn de relatieve verliescijfers geweest onder de geïnterneerden op Nederlands-Nieuw-Guinea van wie een deel naar Ambon werd gevoerd maar de meesten ter plekke bleven: ca. duizend Indische Nederlanders en Indonesiërs (hulpkrachten van het Nederlands bestuur) alsmede ca. tweehonderd geestelijken en nonnen uit Australisch-Nieuw-Guinea, uit welke groepen (beschrijvingen van hun internering ontbreken) niet minder dan ca. achthonderd personen zijn bezweken. [2] Er is van dit mannenkamp een nauwkeurige opgave van de stand naar de verschillende nationaliteiten in februari '45: er waren toen bijeen 417 Nederlanders, 108 Indische Nederlanders, 4 Indonesiërs, 20 Engelsen, 6 Australiërs, 2 Amerikanen, 2 Canadezen, 1 Italiaan, 1 Duitser, 3 Belgen, 1 Deen, 2 Polen, 1 Roemeen, 1 Zwitser, 4 Chinezen, 16 Armeniërs, 1 Irakees en 2 Arabieren. (A. Bikker: 'Verslag mannenkamp Zuid-Celebes' (4 okt. 1945), p. 2 (IC, 32 708)). Ook dit mannenkamp heeft scherpe tegenstellingen gekend; 'sommige lui', aldus een katholieke broeder in zijn naoorlogs verslag, 'zaten dik in hun kleren en geld en anderen hadden slechts de kleren waarin zij gevangen genomen waren'; behalve in het laatste kamp werd veel gesmokkeld, 'de eerlijksten vroegen voor loon 10% van de opbrengst, maar er waren er ook die 40 tot 50% namen . . . Het had alles veel beter en gemakkelijker gekund, als we niet zo veel egoïstische mannen hadden gehad, die liever anderen zagen doodgaan dan dat zij zelf hun versnaperingen wilden missen.' (*NI*, p. 416). [3] J. Prins: 'Rondom de Japanse capitulatie in Celebes' (z.j.), p. 6 (IC, 81 580). [4] Zie voor alle plaatsen die wij noemen, kaart XV op pag. 635.

schrijft dr. van Velden, 'vrij goed en niet te vol'[1] – zij noemt speciaal o.m. de gezinskampen in Medan (de kampen der *Nippon*-werkers), het vrouwen- en kinderkamp te Pematang Siantar en het vrouwen- en kinderkamp te Brastagi dat, schrijft zij[2], 'met zijn prachtige gebouwen en terreinen van de plantersschool en zijn uitstekend bergklimaat lange tijd de ster onder de vrouwenkampen (was).'[3] Andere kampen waren uitgesproken slecht, zoals de gevangenis te Padang waar eerst ca. duizend mannen maar, na hun vertrek, oktober '43 naar een kamp in de bergen (barakken van een rubberplantage te Bangkinang), ca. drie-en-twintighonderd vrouwen en kinderen werden geïnterneerd die voordien in een missiecomplex ondergebracht waren. Die vrouwen en kinderen werden na enkele maanden eveneens naar Bangkinang getransporteerd, waar van de in totaal ruim vier-en-zestighonderd geïnterneerden tweehonderd-zes-en-dertig stierven, bijna 4% dus, en de meesten overigens ernstig verzwakt waren.[4]

Elders op Sumatra waren de verliespercentages veel hoger.

Dat gold voor de geïnterneerden van Sumatra's Oostkust en vooral voor die van Zuid-Sumatra.

Onder de geïnterneerden van Sumatra's Oostkust zijn de meeste slachtoffers gevallen in het laatste bezettingsjaar. In de vrouwen- en kinderkampen in dat gebied had men het in '44 al heel moeilijk, maar begin '45 besloten de Japanners, alle geïnterneerden weg te voeren van de streken waar Geallieerde landingen werden verwacht. Ca. vierduizend geïnterneerde vrouwen en kinderen werden toen in de maanden april-

[1] Van Velden, p. 285. [2] A.v. [3] Dit kamp had aanvankelijk een leiding die uit mannen bestond. Er waren voorts de eerste maanden enkele tientallen inheemse bedienden. In juli '42 kwam er het eerste nummer uit van een gestencild kampblad, *De lijdende vrouw*, dat opmerkelijk openhartig was; in een gedicht, 'Opwekking', stond: 'De Jappen heersen hier met ruw geweld', en dit gedicht eindigde met de strofen: 'Met 't beeld van onze koningin voor ogen / kunnen wij nog menige smaad gedogen / Diep in ons binnenste weten we vast en wis / de Overwinning eenmaal de onze is!' (IC, 36416) [4] Naar verhouding zijn op Sumatra veel meer Indische Nederlanders geïnterneerd dan op Java maar van hen zijn in een aantal kampen velen na enige tijd vrijgelaten. In Bangkinang evenwel waren er begin september '45 op een totaal van 3 207 geïnterneerden 1 289 Nederlanders en 1 703 Indische Nederlanders (plus 85 Indonesiërs en 29 anderen, t.w. Britten, Australiërs, Canadezen en Amerikanen). ('Overzicht telegrammen van de *Rapwi*, Sumatra, naar Ceylon', p. 2, IC, 81411). De eerste *Rapwi*-commandant die ter plaatse kwam, de Zuidafrikaanse majoor G. F. Jacobs, schreef later: 'De gemiddelde levensomstandigheden in de kampen van Bangkinang waren wat beter dan in de meeste andere kampen. Ook de geestelijke toestand van de vrouwen stond op hoger peil. In het mannenkamp . . . was het moreel echter slecht.' (G. F. Jacobs: *Wedloop met de moesson*, p. 112).

juli '45 overgebracht naar Aik Pamienke bij Rantauparapat, waar zich op opengekapte plekken in de rubberbossen primitieve barakcomplexen bevonden – in luttele maanden waren hier veertig sterfgevallen. De mannen die lange tijd opeengepakt hadden gezeten in kampen die wij in het voorafgaande al noemden zoals de Unie-*kampong* te Belawan en Belawan-*Estate*, werden in oktober '44, op twee groepen na die eerst naar Aik Pamienke werden overgebracht om daar de barakcomplexen voor de vrouwen en kinderen te bouwen, getransporteerd naar een nieuw kamp aan de rivier de Bila: Siringoringo – daar kwamen ook de twee groepen uit Aik Pamienke terecht.[1] Belawan-*Estate*, een verlaten tabaksonderneming waarvan de behuizing der koelies in de Nederlandse tijd door de arbeidsinspectie was afgekeurd, was al veel slechter geweest dan de Unie-*kampong*; vooral het z.g. hospitaal, een loods met kleine kamertjes waar getrouwde koelies met hun vrouwen hadden gewoond, was, aldus een der geïnterneerden,

'iets verschrikkelijks . . . De grauwe wanden bedekt met een luguber schimmel en vuile vegen; op de grond de gore matrassen en de lakens die al in jaren geen zeep gezien hadden. De uitgeteerde, meest oudere mannen met hun grauwe baarden en ongekamde haren, gehuld in pyama's, waar de ellebogen doorstaken, vormden een beklagenswaardig geheel van hopeloze menselijke ellende.'[2]

Siringoringo evenwel, eveneens een verlaten rubberonderneming, waar uiteindelijk ca. vijftienhonderd mannen en ca. vijfhonderd jongens belandden, gaf nog veel meer ellende te aanschouwen. 'Het was', aldus Leffelaar,

'in vele opzichten een barbaars kamp. Overdag viel de hitte loodrecht uit de hemel op een open plek grond midden in het woud. De grond was in de droge tijd keihard en gebarsten. Er was nergens schaduw. De barakken waren opgetrokken van hout, met wanden van gevlochten bamboe waar de wind vrij spel door had.'

Toen de eerste groepen er in oktober '44 aankwamen na een martelende treinreis van anderhalve dag,

'stond het bos [evenwel] krom van de regen en de aarde sopte onder onze voeten

[1] De Britse geïnterneerden en een aantal Nederlandse prominenten werden in een apart kamp bij Rantauparapat opgesloten. [2] A. Visser: *Een merkwaardige loopbaan. Herinneringen van een bestuursambtenaar in Nederlands-Indië/Indonesië, 1932–1950* (1982), p. 162–63.

... Iemand met de stem van een in het nauw gedrevene, vroeg: 'Waar gaat dit heen?' 'Naar de hel', zei een stem naast hem, 'naar de hel, kerel', en het was alsof hij daarmee uitdrukking aan aller gevoelens gaf.'[1]

Men bleek in Siringoringo bewaakt te worden niet door Koreanen of Brits-Indiërs maar door inheemse hulpsoldaten van de Japanners ('Tuig. Slaat er op los'[2]). 'Het menu', aldus Klooster ('Willem Brandt'),

'is slechter dan het ooit was in het kamp van Belawan-*Estate* ... Men kan niets kopen, ook niet via de smokkelhandel, want smokkelen is hier onmogelijk: er zijn nergens *kampongs* in de omgeving. Wij zitten opgesloten tussen de rivier en het moeras ... De gehele omgeving is zwanger van faeces-geuren: voor een goed deel gevolg van bacillaire dysenterie ... Er zijn reeds zeshonderd patiënten. Ze kunnen niet allen in de ziekenloodsen, zodat de meeste dysenterie-lijders tussen de anderen blijven liggen en sterven in hun eigen vuil. 'Wij leven hier in een verdunde oplossing van elkanders poep. Dit is een zogenaamde faecale gemeenschap.' Aldus de dokter.'[3]

Tot die gemeenschap behoorden, gelijk vermeld, ca. vijfhonderd jongens – hun laatste groep kwam pas het kamp binnen toen dat al enige tijd bestond: 'een lange rij van tweehonderd kleine scharminkeltjes', schreef later een geïnterneerde bestuursambtenaar,[4] 'jongetjes van tien jaar, die bij de moeders ... in de vrouwenkampen waren weggehaald. Het leken eerder jongetjes van zes of zeven jaar, zo klein en schriel zijn ze gebleven.'[5]

De honger ging in Siringoringo steeds feller nijpen. Enig soelaas bood een regelmatige aanvoer van ruwe palmolie, ongezuiverd, 'de smaak is walgelijk, het product bevat zuren die niet iedere maag verdraagt. Maar voor ons', aldus weer Klooster, 'betekent deze olie de redding. Wij drinken het, neen wij zuipen het bij lepels vol.'[6] Niet dat die toevoer kon voorkomen dat onderlinge diefstal veelvuldig voorkwam! Ook het bekendmaken van de namen der daders hielp niet.

Er stierven in Siringoringo honderdtwintig geïnterneerden, de meesten aan malaria en geelzucht; de enige begraafplaats was een moerassig

[1] H. L. Leffelaar: *Leven op rantsoen*, p. 120–21. [2] A.v., p. 164. [3] Willem Brandt: *De gele terreur*, p. 174–75. [4] J. J. van de Velde: *Brieven uit Sumatra 1928–1949* (1982), p. 119. [5] Maar ze waren 'merkwaardig handig en zelfstandig'; ze stopten veldmuisjes in kokende palmolie 'om die daarna lekker op te peuzelen. Ik hoorde dat ze ook de kat van de Japanse commandant al opgegeten hebben.' (a.v., p. 120). [6] Willem Brandt: *De gele terreur*, p. 187.

terrein: als er een graf gedolven was, stond er een uur later een voet water in.

*

Nu de geïnterneerden van Zuid-Sumatra.

De in dit gebied geïnterneerde mannen, ca. negenhonderd (onder hen ca. honderdwintig aardolie-technici die eerst bij het herstel van de olieraffinaderijen bij Palembang hadden moeten helpen), werden in september '43 naar het eiland Banka overgebracht waar zij in de hoofdplaats, Muntok, in de gevangenis en het quarantainestation werden opgesloten. Die overbrenging vloeide vermoedelijk voort uit het feit dat de Japanners in die tijd de verzetsvoorbereidingen van de Ambonnezen op het spoor waren gekomen, waarover wij in hoofdstuk 6 schreven. De levensomstandigheden in de gevangenis en het quarantainestation, waar ook nog ca. tweehonderd uitgehongerde geïnterneerden belandden die eerst elders op Banka opgesloten waren geweest (onder hen een Ambonnees, Louhanapessie, die persé als Nederlander behandeld wilde worden), waren deplorabel. 'Velen', aldus een overlevende van de scheepsramp van de 'Poelau Bras' (het schip dat op 7 maart '42 voor de kust van Zuid-Sumatra door de Japanners tot zinken was gebracht),

'begonnen te sukkelen aan malaria, dysenterie en avitaminose. Egoïsme vierde hoogtij . . . sterfgevallen namen toe . . . Enigen werkten in de keuken en verdienden daarmee wat extra voedsel . . . Anderen namen corveediensten over tegen betaling, om in staat te blijven wat tabak of een kop koffie te kopen. De smokkelarij met de buitenwereld, soms via de Japanse of inlandse wacht, tierde welig. Een overhemd deed 4 kilo mais; horloges, vulpennen, trouwringen of juwelen waren buiten zeer in trek.'[1]

Van Muntok werden de mannen, voorzover nog in leven (tweehonderdnegen-en-vijftig waren bezweken), begin maart '45 naar Sumatra teruggevoerd: naar koelieloodsen op een verlaten rubberonderneming bij Loeboeklinggau, 'waar we', schreef de overlevende van de 'Poelau Bras', 'de laatste maanden van de oorlog doorbrachten in een toestand van uithongering'[2] – hier stierven nog eens zes-en-negentig mannen.

[1] Aangehaald in (Kon. Stoomvaart Mij. Nederland) J. W. de Roever: *De Nederland in de Tweede Wereldoorlog*, p. 374–75. [2] A.v., p. 375.

De geïnterneerde vrouwen en kinderen, bij elkaar ca. zevenhonderdtwintig personen, moesten dezelfde routes afleggen: ook zij werden uit diverse plaatsen naar Muntok overgebracht, pas in oktober '44 evenwel, en vervolgens een maand na de mannen, in april '45 dus, teruggevoerd naar Sumatra waar ook zij in de loodsen van de rubberonderneming bij Loeboeklinggau terechtkwamen. In beide gevallen was het transport een verschrikking. Heen werd gebruik gemaakt van kleine schepen, 'sommige bootjes', aldus dr. van Velden, 'hadden geen wc, één bootje was zo klein dat de honderd vrouwen die er op waren, de hele reis doodstil moesten blijven zitten.'[1] Het transport terug vergde zes mensenlevens. Voorts zijn in Muntok zes-en-zeventig en in Loeboeklinggau vijf-en-negentig vrouwen en kinderen overleden.

In de kampen op Midden-Sumatra bezweek 10% van de geïnterneerden (Noord-Sumatra 5%), in die op Zuid-Sumatra (Banka inbegrepen) 37%. Wij hebben maar weinig over die Zuid-Sumatra-groep kunnen schrijven – *te* weinig in verhouding tot de verschrikkingen die zij moest doorstaan. Trouwens: voor de geïnterneerden op Nederlands-Nieuw-Guinea en voor de in de Minahassa geïnterneerde mannen geldt hetzelfde. Er heeft zich in die laatste groepen geen Willem Brandt en geen Leffelaar bevonden en kampdagboeken zijn niet bewaard gebleven.

Enkele bijzonderheden – Java

Kenmerkend voor de interneringen op Java is, zoals uit hoofdstuk 5 bleek, de geleidelijkheid geweest. De eerste interneringen vonden plaats in Batavia waar in de eerste tien dagen van de Japanse bezetting vele hooggeplaatste Nederlanders òf in de Struiswijk-, òf in de Glodokgevangenis werden opgesloten: bestuursambtenaren, politiefunctionarissen, onderwijskrachten, leden van de rechterlijke macht alsook de officieren en de Nederlandse leden van de Stadswacht-Batavia. Ook maanden nadien bleef het interneren beperkt tot mannen: eerst de vooraanstaanden, nadien de overigen van zeventien tot zestig jaar, van wie slechts de Indische Nederlanders èn die Nederlanders welke minder dan f 300 per maand verdienden, werden vrijgelaten. Daarenboven werden in juli '42 op Oost-Java ca. veertienhonderd Nederlandse en ca. duizend In-

[1] Van Velden, p. 308.

disch-Nederlandse mannen gedwongen, zich te vestigen in het 'kolonisatie-kamp' Kesilir, niet ver van Java's uiterste zuidoostpunt.[1]

De actie tegen de vrouwen en kinderen, voorzover zij als 'zuivere' Nederlanders geregistreerd waren (*Belanda-totok*), begon later: in oktober '42 moesten zij in Batavia, later ook elders hun intrek nemen in bepaalde oorden, veelal in stadswijken. In Batavia waren dat de nogal vervallen wijken Kramat en Tjideng maar in steden als Bandoeng, Semarang, Soerabaja en Malang waren daar relatief goede wijken voor aangewezen. De vrouwen en kinderen kwamen dus aanvankelijk in minder slechte interneringsoorden terecht dan de mannen voor wier behuizing aanvankelijk in hoofdzaak elf gevangenissen werden gebruikt – moeilijker werd het voor de vrouwen en kinderen, toen zij in de periode september '43–februari '44 geconcentreerd werden in Batavia, in Bandoeng, in Semarang alsmede in Ambarawa en Banjoebiroe. Op Oost-Java hadden zij toen de interneringswijken in Soerabaja en Malang moeten verlaten – de groepen uit Soerabaja en Malang kwamen in het kamp Lampersari (Semarang) aan met verhalen die jaloezie opwekten. 'Ze hadden het', noteerde G. Boissevain,

> 'in Malang erg goed: volop eten (als je tenminste nog geld had), een *passar* in het kamp waar je van allerlei kon kopen, een goed ziekenhuis, meerdere doktoren, medicijnen enz. . . . In Soerabaja hebben ze het nog beter gehad dan in Malang. Ook tot het laatste toe geld en daardoor de mogelijkheid voldoende voeding te kopen.'[2]

De oprichting van het kamp Kesilir was de eerste aanloop geweest tot verwezenlijking van een denkbeeld van generaal Imamoera: Europeanen die hun inkomsten verloren hadden, mèt hun gezinnen bijeen te brengen in een gebied waar zij door landbouw in hun levensonderhoud zouden kunnen voorzien. Die aanloop beperkte zich tot Oost-Java waar overigens het uitgekozen gebied voor kolonisatie ongeschikt was – de door de Japanners aangewezen kampleider, J. G. Wackwitz, had daar herhaaldelijk en met nadruk op gewezen maar al zijn waarschuwingen waren in de wind geslagen.

[1] Zie voor alle plaatsen die wij noemen, kaart XVI op de pag.'s 640–641. [2] Boissevain, p. 131 (16 maart 1944).

Kesilir begon met ca. vier-en-twintighonderd kolonisten: ca. veertienhonderd Nederlanders, ca. duizend Indische Nederlanders. Zou het daarbij blijven? Wackwitz kreeg spoedig te horen dat de Japanners op korte termijn het aantal tot ca. tienduizend wensten te vergroten. Nu, er kwamen er geen zes-en-zeventighonderd bij maar slechts ca. achthonderd, van wie de grootste groep, ruim vijfhonderd, bestond uit Nederlanders die eerst in een van de gevangenissen te Soerabaja geïnterneerd waren geweest – zij arriveerden in mei '43 in Kesilir.

Het kolonisatiegebied bood in de begintijd aan de er aankomenden een troosteloze aanblik. 'Verlaten bamboehuisjes doemen op', aldus de impressies van de Indische Nederlander Rudy Verheem die er in augustus '42 werd binnengevoerd,

'ingezakt enkele, andere afgebrand, haastig verlaten door de verdreven Javaanse bevolking ... De plaats van bestemming een leeg bamboehuis, de vertrekken gevormd door gevlochten wanden, bewoond reeds door medegevangenen, enkele weken eerder afgeworpen in de leegte. Zwijgende ontvangst, voor enkelen is nog plaats, in de verte staan hutten leeg voor de overgeblevenen. Bamboepalen, wanden, een dak van *atap*[1], grond van vastgestampte klei, een kaal erf, ongemerkt overgaand in de glooiende droge vlakte ... Een matje op de grond, wat kleren onder het hoofd, de slaapplaats; het leven teruggebracht tot het bestaan van de oorspronkelijke bevolking, armoedig en slovend hun leven doorbrengend in een afgelegen oord.'

Hoe lang zou men op die godvergeten plek moeten blijven? 'Sombere mannen' dwaalden er rond,

'hun wereld verbroken, hun leven ontwricht, verbaasd over gevangenschap en verlies van heerschappij, onwennig te buigen voor oosterse heersers. Na jaren van bevelen en gehoorzaamd worden nu doelloos starend, krachteloos, slap, velen door gramschap en verdriet een snelle dood vindend in het verbanningsoord.'[2]

Het kamp (waar in totaal vier-en-veertig geïnterneerden overleden) werd evenwel voller en tot de eerste aanvullende groepen behoorden verscheidenen die van twintig tot vijftig jaar oud waren en die, alle moeilijkheden ten spijt, de handen uit de mouwen wensten te steken:

'De verlamming en wanhoop van de eerste weken maakte plaats voor bedrijvigheid, men werkte voor zichzelf, voor eigen bestaan en welvaart, de hutten

[1] gedroogde palmbladeren [2] Rudy Verheem: *Bevrijding zonder bevrijders*, p. 24–25.

werden hersteld, wegen verbeterd, de oogst mocht men houden en zelf verbruiken ... De energie van de bewoners zette zich om in gezondheid, dadendrang en optimisme kwamen terug en het verlaten stuk grond groeide uit tot een symbool van ontginning.'[1]

Wackwitz' energieke leiding droeg veel bij tot de betere stemming. Hij deed zijn best om de orde te handhaven. Er waren onder de geïnterneerden, aldus zijn rapport, 'veel slechte elementen' en er werd 'veel gestolen'[2] – om die diefstal en andere misdragingen tegen te gaan richtte hij een kamppolitie op en deelde hij straffen uit (tot een maximum van drie weken kamerarrest). Hij richtte het kamp zo democratisch mogelijk in: elke behuizing kon een eigen kwartierleider kiezen, boven dezen kwamen hoofdkwartierleiders te staan en na enige tijd konden elke vijfhonderd geïnterneerden een lid kiezen voor een Raad van Advies die Wackwitz terzijde stond. Ook nog twee assistent-leiders trok deze aan: P. Cellarius, een staffunctionaris van het hoofdkantoor van de Handelsvereniging Amsterdam (de HVA) te Soerabaja, en de architect Lang uit Malang.[3]

Er werd flink aangepakt. Hulpmiddelen welke men ontbeerde, werden van tijd tot tijd uit Soerabaja aangevoerd. Ook kwamen er karbouwen voor de bewerking van de *sawahs*. De oogst was goed: ter aanvulling op de Japanse rantsoenen kreeg men in Kesilir meer dan voldoende rijst. Ook vlees, groenten, suiker en klapperolie kwamen er genoeg. Dit alles vergde evenwel tijd – de eerste maanden waren moeilijk. Nadien, toen de angst voor de honger verdwenen was, brachten vele geïnterneerden ook de energie op voor allerlei vormen van ontspanning: er werd gevoetbald, gedamd, geschaakt en gebridged, er werden toneel- en muziekuitvoeringen gegeven en er werd veel gelezen (er was een flinke kampbibliotheek). Ook vonden elke zondag kerkdiensten plaats voor hervormden, gereformeerden en katholieken.

Van belang was tevens dat de geïnterneerden niet volstrekt geïsoleerd waren. Exemplaren van *Asia Raya* kwamen het kamp binnen (een kleine groep beschikte bovendien een tijdlang over een clandestiene radio) en correspondentie met familieleden was toegestaan, zij het slechts in het Indonesisch. Bovendien mochten de geïnterneerden goederen van hun familieleden ontvangen; 'het was verbazend', aldus Wackwitz, 'wat er

[1] A.v., p. 31, 34. [2] J. G. Wackwitz: 'Rapport inzake de kolonisatie-Kesilir', p. 28. [3] Deze werd, zoals in hoofdstuk 6 vermeld, midden juni '43 als lid van de groep-Koops Dekker gefusilleerd.

op deze wijze binnenkwam: . . . honderden fietsen' (die had men in het kolonisatiegebied dat ca. 2 500 ha groot was, bij uitstek nodig) 'doch ook talrijke stukken meubilair tot grote kasten toe.'[1] Sterker nog: ook bezoek was toegestaan en wel op de 10de van elke maand.

Geen simpele zaak! Kesilir lag in een uithoek en de trein ging niet verder dan de plaats Bentjoeloek, vanwaar het nog vijf-en-dertig kilometer was naar het kamp: te ver om te lopen, maar men kon van Bentjoeloek uit met wagentjes tot op twee kilometer van Kesilir komen. Daags voor de 10de reed dan op Oost-Java een speciale trein, waarvan alleen, aldus een Nederlandse die in Malang woonde, 'de vriendinnetjes van de Jappen (en dat waren er toen al heel wat)' geen gebruik behoefden te maken, 'want die reden in de privé-auto van hun vrienden.'[2] Voor de overigen was het een lange reis[3], waarbij men, menigmaal uitgejouwd door inheemsen, soms ook bekogeld met eieren en rotte vruchten, gebruik moest maken van de laagste klasse der spoorwegen, de vierde, en waarbij men in de namiddag in Bentjoeloek aankwam. Daar kon men eten en in bamboeloodsen slapen en op de bezoekdag zette zich dan, nog in het nachtelijk duister, een lange stoet wagentjes in beweging. Elke bezoekster torste een pak mee, vooral met de levensmiddelen waaraan de geïnterneerden in die begintijd behoefte hadden. Het gepermitteerde bezoek duurde overigens maar heel kort: twintig minuten. Vele vrouwen liepen dan huilend naar de wagentjes terug – 'ook nu', aldus de Nederlandse, 'werden we uitgelachen en nagewezen door inlanders langs de weg . . . Wij waren zeer onder de indruk van onze mannen: verwaarloosd, verweerd, verwilderd.'[4]

Zevenmaal konden de bezoekende vrouwen (het waren er telkens vele honderden) de uitputtende tocht naar Kesilir ondernemen: de bezoekregeling werd evenwel op 10 februari '43, de laatste bezoekdag, opeens geannuleerd, vermoedelijk omdat het tot de Japanners was doorgedrongen dat talrijke geïnterneerden van de bezoeksters vernomen hadden hoe het er volgens Geallieerde radioberichten met de oorlog voorstond.

★

[1] J. G. Wackwitz: 'Rapport inzake de kolonisatie-Kesilir', p. 33. [2] M. Moscou-de Ruiter: *Vogelvrij*, p. 61. [3] Enkele in Kesilir geïnterneerden waren van Midden-Java afkomstig – hun vrouwen reisden eerst naar Soerabaja en dan de volgende dag via Malang naar Bentjoeloek. [4] M. Moscou-de Ruiter: *Vogelvrij*, p. 42.

Hoe kregen de Japanners dat te horen?

In het kamp, dat eerst door Japanse militairen, vervolgens evenwel door ca. tweehonderdvijftig jeugdige Indonesische politiemannen werd bewaakt (gecommandeerd door twee Japanners, 'twee zeer onhebbelijke en gemene individuen'[1]), bevonden zich, zoals wij al in hoofdstuk 6 vermeldden, geïnterneerden die met Japan heulden: ca. veertig 'NSB'ers' en nog een tweede groep die uit pro-Indonesische Indische Nederlanders bestond. Dat die laatste groep naar voren kon treden, hing samen met het feit dat de Japanners in Kesilir de lijn doortrokken die zij ook al elders hadden aangegeven: niet de Nederlanders maar de Indische Nederlanders hadden zij trachten in te schakelen bij de (in '42 uitgevoerde, Japans leiderschap onderstrepende) *AAA*-actie en in Bandoeng hadden zij bij de krijgsgevangenen een scheiding aangebracht tussen Nederlanders en Indische Nederlanders. Zo ook in Kesilir. Toen op 20 oktober '42 het toezicht op het kolonisatiekamp door het Japanse leger werd overgedragen aan het Japanse militaire bestuur, hield de nieuwe Japanse commandant, een kolonel, een toespraak waarbij de geïnterneerden in twee aparte groepen moesten aantreden: Nederlanders en Indische Nederlanders. Eén geïnterneerde was enige tijd tevoren, nadat hij in zijn behuizing een gesprek had gevoerd met enkele Japanners, opeens uit Kesilir verdwenen – deze man, Pieter Hendrik van den Eeckhout, kwam eind oktober, na de toespraak van de Japanse kolonel dus, in het kamp terug en zette daar onder de Indische Nederlanders een actie op touw die grote verdeeldheid wekte (en kampleider Wackwitz veel zorgen baarde).

Van afkomst was van den Eeckhout een Indonesiër: een Makassaar, die evenwel geadopteerd was door een Europeaan en daarmee diens naam en Nederlandse nationaliteit had gekregen. Hij had gevaren bij de marine en in '33 deelgenomen aan de rebellie aan boord van de 'Zeven Provinciën'. Kort voor de oorlog had hij werk gekregen op het Marine-etablissement te Soerabaja. Uit die stad was hij naar Kesilir getransporteerd en toen hij daar eind oktober terugkeerde, deelde hij aan Wackwitz mede dat hij in het Japans (dat hij, beweerde hij, op Borneo had geleerd) besprekingen had gevoerd met diverse Japanners; wat daar de inhoud van was geweest, wilde hij niet zeggen, maar dat werd spoedig duidelijk: hij bleek een stuk te hebben opgesteld waarin de ondertekenaars zouden verklaren dat zij graag uit de internering ontslagen zouden worden en dat zij bereid waren, deel te nemen aan de opbouw van de 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer', en zulks dan niet als Indische Nederlanders,

[1] J. G. Wackwitz: 'Rapport inzake de kolonisatie-Kesilir', p. 11.

neen: zij begeerden als Indonesiërs aanvaard te worden. Ca. driehonderd Indische Nederlanders ondertekenden het stuk – het werd bij de Japanners ingediend. Effect had het niet, althans: de poort van Kesilir bleef ook voor de ondertekenaars dicht. Het gevolg was dat van den Eeckhout zijn actie aanscherpte: wilden de Japanners bewijzen voor de nieuwe gezindheid van hem en de zijnen, dan zouden ze die krijgen! Hij nam een Indonesische naam aan en ging zich Indonesisch kleden en ca. honderdvijftig gelijkgezinden volgden dat voorbeeld. Deze lieden spraken onderling slechts Indonesisch, studeerden Japanse liederen en het *Indonesia Raya* in en sierden zich met vierkante witte plaatjes waarop een rode bol was aangebracht – op die plaatjes stonden nog diverse rangaanduidingstekens, waarbij bleek dat van den Eeckhout zichzelf tot kolonel had gepromoveerd. De groep evenwel werd niet groter maar kleiner – en radicaler. In april '43 koos zij een naam: de *Persaudaraän Asia Golongan Indonesia* (Aziatische Broederschap, Indonesische Groep), oftewel de *Pagi* – *pagi* is 'ochtend' in het Indonesisch. Nu, in die ochtend ging de zon voorlopig niet op, want van vrijlating van de *Pagi*-leden was geen sprake.[1]

Midden '43 besloten de Japanners, Kesilir op te heffen. Het kamp als zodanig was door de inspanningen welke de kampleiding en vele geïnterneerden zich getroost hadden, een in de gegeven omstandigheden dragelijk oord geworden maar het kolonisatie-experiment was mislukt. Weer brachten de Japanners in beginsel een scheiding aan tussen Nederlanders en Indische Nederlanders: bijna zeventienhonderd mannen, hoofdzakelijk Nederlanders, werden in augustus naar de gevangenis te Banjoebiroe (Midden-Java) overgebracht vanwaar zij, na een hongerperiode, in februari '44 naar het kamp van het XVde bataljon in Bandoeng werden verplaatst, en een groep van ruim veertienhonderd hoofdzakelijk Indische Nederlanders, met inbegrip van de veertig 'NSB'ers' en een kleine honderd volgelingen van van den Eeckhout (onder wie acht Nederlanders) kwam in september eerst in de gewone gevangenis te Tangerang, even bewesten Batavia, terecht en vervolgens in de jeugdgevangenis aldaar. Ook Wackwitz arriveerde in Tangerang en werd daar, aldus een mede-geïnterneerde, 'op een weerzinwekkende wijze door een tiental agenten plus de Japanse kampleider afgerost'[2] – hij was niet de

[1] Er zijn in totaal uit Kesilir zeven-en-twintig geïnterneerden vrijgelaten maar niet omdat zij tot de *Pagi*-groep behoorden. Bovendien hebben de Japanners goedgevonden dat vijf-en-dertig door de medische dienst afgekeurde geïnterneerden huiswaarts keerden. [2] H. P. Goudriaan: 'Rapport' (27 nov. 1946), p. 2 (IC, 60779).

enige die er werd mishandeld, want verscheidene anderen werden, bijvoorbeeld wegens het spreken van Nederlands, door leden van de *Pagi*-groep verraden en vervolgens door Indonesische bewakers hardhandig gestraft.

Ook in Tangerang trachtten de Japanners over de gehele linie een scheiding aan te brengen tussen Nederlanders en Indische Nederlanders: zij lieten aan die laatsten een vragenlijst voorleggen waarop men zich ten gunste van de 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer' kon uitspreken, en lieten bovendien doorschemeren dat wie zich aan hun zijde schaarde, wellicht zou worden vrijgelaten. Ca. tachtig Indische Nederlanders weigerden de lijst in te vullen en werden vervolgens aan de groep der Nederlanders toegevoegd – de anderen werden mèt de leden van de *Pagi*-groep en de 'NSB'ers' naar het geïnterneerdenkamp in Tjimahi overgebracht. De *Pagi*-groep en de 'NSB'ers' wekten daar met hun aanmatigend gedrag veel onrust, maar nog voordat het jaar '44 ten einde was, werden de leden van beide groepen vrijgelaten; de 'NSB'ers' kregen van de Japanners diverse functies op economisch gebied en de leden van de *Pagi*-groep werden in september '44 ingezet om de Indisch-Nederlandse bevolkingsgroep als geheel te forceren tot een pro-Japanse houding; hoezeer velen hunner zich vervolgens misdragen hebben, zullen wij in het volgende hoofdstuk beschrijven.

Dat er steeds minder levensmiddelen de kampen binnenkwamen was van de tweede helft van '43 af een factor die het bestaan van de geïnterneerden steeds moeilijker maakte. Bovendien werden de kampen voller, enerzijds door hun samenvoeging, anderzijds door het feit dat groepen die aanvankelijk niet waren geïnterneerd, alsnog opgesloten werden. In het Tjihapit-kamp te Bandoeng kwam enkele maanden lang een groep Indisch-Nederlandse vrouwen terecht die kleine vergrijpen hadden gepleegd (door sommigen van de er geïnterneerde Nederlandse vrouwen werden zij met onverholen minachting ontvangen en bejegend[1]) en

[1] Zij 'werden daar', zo vernam en noteerde Bouwer in april '43, 'uitgescholden voor '*kampong*-kippen'. Over de omheining van het kamp heen werden verwensingen geslingerd naar eventuele passerende Indo-Europese dames. Zelfs het woord 'verraadster' is daarbij herhaaldelijk gebruikt, terwijl ik toch dagelijks kan zien' (Bouwers vrouw was een Indisch-Nederlandse), 'hoeveel moeite de nog vrij zijnde Indo-Europese dames zich geven om het lot van haar geïnterneerde landgenoten te verzachten, hoe deze vrouwen zeer gevaarlijk en verdienstelijk werk doen.' (Bouwer:

voorts werden van midden '43 af de meeste *Nippon*-werkers geïnterneerd (een vrij grote groep, maar wij hebben geen cijfers), dan een groep Joden die uit Voor-Azië, hoofdzakelijk uit Irak, afkomstig waren, alsmede de Hongaarse en statenloze Joden en eind '43 werden bijna allen geïnterneerd die de Belgische, Franse, Noorse of Deense nationaliteit bezaten – daarop volgden nog, enige tijd na Italië's capitulatie (september '43), de Italianen, maar van hen werden diegenen die zich met Mussolini solidair verklaarden, vrijgelaten. Voorzover bekend bleven voorts slechts de Duitsers (tot Duitslands capitulatie, mei '45), de burgers van met Duitsland verbonden staten zoals de Roemenen[1] en, in beginsel, diegenen die de nationaliteit hadden van een land dat neutraal was, in vrijheid – ook die neutralen evenwel en speciaal dan de door de *Kenpeitai* gewantrouwde Zwitsers werden aan tal van chicanes onderworpen.[2]

Omgekeerd werden er, zoals al bleek, ook wel groepen uit de kampen vrijgelaten: in september '44 ca. veertig 'NSB'ers' en de leden van de *Pagi*-groep, en in andere maanden van dat jaar, toen de Japanners hun best deden, de Indische Nederlanders aan hun zijde te krijgen, geschiedde dat hier en daar met Indisch-Nederlandse vrouwen die in de verwarring welke het begin van de internering had gekenmerkt, in de kampen terecht waren gekomen. Intussen: wij hebben van de toe-, resp. afname van de

'Dagboek', p. 158 (10 april 1943)). Toen die Indisch-Nederlandse vrouwen enkele maanden later Tjihapit mochten verlaten, vernam Bouwer bijzonderheden die hem diep schokten: 'De Indo-Europese dames . . . zijn zeer onvriendelijk door de volbloed-vrouwen ontvangen, die o.m. vroegen wat de '*kampong*-kippen' eigenlijk bij de 'raskippen' kwamen doen. Andere Indo-Europese vrouwen werden uitgescholden voor 'roetmoppen' en 'morianen'. Nu waren het natuurlijk niet de beste en meest intelligente specimina van het volbloed vrouwendom in het kamp. De benaming 'viswijf' ware beter. Ik ben zelf een *totok*, doch ik schaam mij over . . . deze wijven die het nodig achtten om ten aanschouwen van Japanse en Indonesische kamp-'directeuren' deze vertoning van onderlinge verdeeldheid te geven. Velen van deze volbloed-Europese 'dames' hebben geweigerd om met Indo-Europese vrouwen samen te wonen. Verhuiskarren van Indo-Europese vrouwen werden aan de ingang van het kamp door volbloed-zusters omgekanteld. Ja, lezers, zo iets is wis en waarachtig gebeurd.' (a.v., p. 180–81 (25 juli 1943)).

[1] In Semarang wist een Nederlander, een medische specialist, in vrijheid te blijven door zich uit te geven voor lid van de Roemeense adel. [2] Er woonden op Java ruim tweeduizend personen van Zwitserse nationaliteit, maar, aldus Bouwer midden '44, 'onder allerlei voorwendsels (meestal Vrijmetselarij) hebben de Japanse autoriteiten de meeste neutrale zakenlieden gearresteerd of geïnterneerd en hun bedrijven in beslag genomen en onder beheer van het Leger gebracht.' (Bouwer: 'Dagboek', p. 260 (6 juli 1944)).

aantallen geïnterneerden geen duidelijk beeld, behoudens dan dat wij hier willen herhalen wat wij al in hoofdstuk 5 schreven: veruit de meesten die ten tijde van Japans capitulatie geïnterneerd waren, hadden in '42 of in de eerste maanden van '43 hun vrijheid verloren.

*

Er is in Indië tijdens de Japanse bezetting geen Jodenvervolging geweest, wèl zijn op Java tegen een deel van de geïnterneerden die Joden waren, speciale maatregelen genomen.

Japan kende in de jaren '20 en '30 enkele antisemietische groeperingen waarin officieren een rol speelden die tijdens Japans mislukte veldtocht in Siberië, kort na de Russische Revolutie, contact hadden gehad met Tsaristische officieren welke in die revolutie slechts het werk van Joden hadden gezien. Deze antisemietische agitatie (zij was veelal gekoppeld aan agitatie tegen de Vrijmetselaars) nam in de jaren van de Tweede Wereldoorlog in kracht toe en er verschenen toen in de dagbladen in Japan menigmaal antisemietische artikelen. Effect op het regeringsbeleid had die agitatie niet – er waren bovendien publicisten die betoogden dat het, als het waar was dat de Joden, zoals het heette, 'de wereld beheersten', juist in Japans belang was, met hen samen te werken. Hoe dat zij: de Japanse autoriteiten stelden zich jegens de Joden die in Japan, Mandsjoerije en China woonden, tolerant op; in Japan waren dat maar weinigen maar in Mandsjoerije leefden ten tijde van het uitbreken van de oorlog in de *Pacific* ca. zesduizend Russische Joden en in Sjanghai had zich toen een kolonie gevormd van ca. zeventienduizend Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk en uit verschillende andere Centraal- alsook Oost-Europese landen. Deze twee groepen werden met rust gelaten. Trouwens, de meeste Japanners begrepen er niets van wanneer over 'het Joodse gevaar' geschreven werd: Joden waren voor hen Europeanen die er een eigen soort Christendom op na hielden. Aan de regering was uiteraard bekend dat de Joden in Duitsland en in de door Duitsland bezette landen scherp werden vervolgd, maar voor Duitse vertogen dat het ook in het Japanse machtsgebied tot zulk een vervolging moest komen, waren de meeste Japanse autoriteiten doof: zij zagen er de zin niet van in en die vertogen werden gezien als een vorm van ongewenste inmenging.

Toen de Japanners Indië bezetten, woonden daar enkele duizenden Joden: hoofdzakelijk Nederlanders, van wie men de mannen bij het bedrijfsleven, in ambtelijke en wetenschappelijke kringen, bij het onder-

wijs, in de journalistiek, in de medische wereld en soms ook bij het leger (zelden bij de marine) kon aantreffen. Die Joden behoorden tot de Europeanen: dat gold zowel voor diegenen hunner die in Indië een eigen bestaan hadden opgebouwd, als voor de ca. vierhonderd Joodse vluchtelingen die in '40 en '41 uit Engeland en Portugal waren gearriveerd.[1] Naast die Nederlandse Joden evenwel woonde er op Java, vooral in Soerabaja, nog een geheel andere groep van enkele honderden Joden: handelaren en neringdoenden, onder hen verscheidene vermogenden, die (de meesten via Bombay) uit Irak, hoofdzakelijk uit Bagdad, afkomstig waren en Arabisch spraken – men duidde hen aan als 'Bagdad-Joden', ook wel als 'Irakkers' of als 'Armeniërs'.

Die 'Bagdad-Joden' nu werden door de Japanners bij de Aziaten ingedeeld – 'mede-Aziaten' waren het die in '42 buiten alle internerings-maatregelen vielen.[2]

In '43 kwam er wijziging in de situatie. Begin april sprak een hoge *Kenpeitai*-functionaris in Batavia de journalisten toe, betogend dat de politiek van de Verenigde Staten en van Groot-Brittannië door de Joden werd bepaald en dat er ook op Java Joden waren, die zich evenwel schuilhielden. Later in die maand publiceerde het Indonesische dagblad dat in Soerabaja uitkwam, *in extenso* de Neurenberger wetten[3] en in het dagblad dat in Bandoeng verscheen, kwam een hele reeks antisemietische artikelen, één van de hand van de nationalistische voorman Soekardjo Wirjopranoto. Over die actie schreef Bouwer:

'Ik heb vrij stellige inlichtingen uit betrouwbare Indonesische bron dat zij

[1] Wij herinneren er aan dat verscheidene Duits-Joodse vluchtelingen die van '33 af tot Indië waren toegelaten, in mei '40 als Duitsers geïnterneerd en in december '41 en januari '42 met de overige geïnterneerden naar Brits-Indië afgevoerd waren. [2] In dezelfde lijn ligt wat eind juni '42 in het Adek-kamp te Batavia gebeurde. Daar werd een grote groep bij razzia's gegrepen Nederlandse mannen geïnterneerd en bij hun binnenkomst zei de Japanse kampcommandant, een Christen, dat de Joden apart moesten gaan staan. Een aantal deed dat en kreeg een eigen barak: de slechtste – totdat één hunner de commandant opzocht en beweerde dat de Joden uit Azië kwamen. Er werd een atlas bij gehaald en er werd de Japanners getoond waar het toenmalige Palestina lag. Het gevolg was dat de slechtste barak voor de beste mocht worden geruild.

In Bandoeng moesten alle Joden (d.w.z. de vrouwen en, voorzover zij niet al geïnterneerd waren, de mannen) zich eind oktober '42 apart laten registreren; zij 'krijgen', schreef Bouwer, 'een soort ras-bewijs. Zij worden door de Japanners tot dusverre nog beschouwd als Aziaten.' ('Dagboek', p. 121 (26 okt. 1942)). [3] In die wetten, daterend uit september '35, waren huwelijk en geslachtsverkeer tussen Joodse en niet-Joodse Duitsers verboden.

geïnstigeerd is door Berlijn, dat zijn ontstemming heeft uitgesproken over het feit dat de Joden tot dusverre tot de Aziaten worden gerekend en op Java vrij algemeen met rust zijn gelaten.[1] Het is overigens wel merkwaardig, want de Indonesiër kent helemaal geen Joden-vraagstuk en de hele actie is daardoor buitengewoon kunstmatig . . . De vrij aanzienlijke Arabische bevolking van Indië wordt in ieder geval krachtig tegen de Joden opgezet.'[2]

Omstreeks de tijd van die eerste antisemietische actie reisde de pas vervangen Duitse ambassadeur in Tokio, Eugen Ott, die geen scherpslijper was, op Java rond. Na zijn vertrek kwam het tot voortzetting van de propaganda waarbij gesteld werd dat president Roosevelt een Jood van Nederlandse afkomst was en bovendien leider van de internationale Vrijmetselarij.

Tot feitelijke maatregelen kwam het na Otts bezoek niet, maar wel na het bezoek waaraan drie andere Duitsers: de economische onderhandelaar H. Wohltat, de consul-generaal in Moekden, E. Ramm, en de consul in Kobe, H. Bräunert, eind juli '43 begonnen. Midden augustus werden in Soerabaja, iets later elders op Java, de 'Bagdad-Joden', de Joden van Duitse oorsprong en, voorzover zij niet al geïnterneerd waren, de voormannen van de Vrijmetselarij opgepakt en in een aantal interneringskampen (alsook in sommige krijgsgevangenenkampen) werd gelast dat Joodse geïnterneerden zich apart moesten opgeven.[3] Het enige interneringsoord waar het toen, voorzover bekend, tot segregatie kwam, was de gevangenis Struiswijk te Batavia, waar een aparte groep gevormd werd van geïnterneerden die opgegeven hadden dat zij van Joodse afkomst waren (niet allen hadden dat gedaan) – zij werden tot hun ergernis aan de groep van de NSB'ers toegevoegd.

Ruim een half jaar bleef het stil, maar op 29 april '44 (Hirohito's verjaardag) hield het nieuwe hoofd van de afdeling Algemene Zaken van het Japans militair bestuur, kolonel Jamamoto (de opvolger van kolonel Nakajama), een fel antisemietische radio-toespraak[4], waarin hij beweerde dat 'de slavernij' waaraan duizend miljoen Aziaten al eeuwen onderworpen waren, het werk van Joden was en dat het dus o.m. vanzelf sprak,

[1] Dat gold voor de 'Bagdad-Joden' en voor de in '40 niet-geïnterneerde Duitse Joden en statenlozen. [2] Bouwer: 'Dagboek', p. 157–58 (10 april 1943). [3] Op Flores vergeleek de Japanse commandant van het krijgsgevangenenkamp een tiental Joodse krijgsgevangenen met spotprenten uit het beruchte Duitse antisemietische weekblad *Der Stürmer* – hij kwam tot de conclusie dat zij geen gelijkenis vertoonden met wat op die spotprenten te zien was. [4] Tekst in *Japanese Military Administration in Indonesia: Selected documents*, p. 112–13.

'dat de Joden de vijanden zijn van alle Islamieten.'[1] Enkele maanden later kwam het tot segregatie-maatregelen in de kampen op West-Java. In Tjimahi werden de Joodse mannen in aparte barakken ondergebracht – zij kregen per 1 januari '45 een rode driehoek te dragen die aangaf dat zij bij uitstek gevaarlijk waren (zij mochten dan niet aan corveewerk buiten het kamp deelnemen) en kwamen vervolgens met de Vrijmetselaars in aparte barakken terecht in het kamp Baros te Tjimahi, waar zich toen ook de grote groep van geïnterneerde prominenten uit de gehele Europese samenleving op Java bevond – ook dezen moesten de rode driehoek dragen.

Voorts werd de jeugdgevangenis in Tangerang goeddeels ontruimd: de daar opgeslotenen uit de Kesilir-groep werden naar interneringskampen op de Bandoengse hoogvlakte, de Amerikaanse, Britse en Australische vrouwen en kinderen, die in de jeugdgevangenis geïnterneerd waren, naar het Tjideng- en het Adek-kamp te Batavia overgebracht – slechts de vrouwen en kinderen van de prominente Europeanen bleven in Tangerang achter. Naar dit kamp nu verplaatste het Japanse leger in de laatste maanden van '44 alle Joodse vrouwen en kinderen uit de kampen in Bandoeng en Batavia. Tangerang evenwel werd in april '45 verlaten – nu werden uit dat oord alle vrouwen en kinderen weer over het Tjideng- en het Adek-kamp verdeeld. In beide kampen werden aan de Joodse vrouwen en kinderen opnieuw aparte behuizingen toegewezen. Daar kregen zij op 14 augustus, daags voordat de Japanse keizer Japans capitulatie bekend maakte, een laatste schrik: zij moesten zich opnieuw aan een aparte registratie onderwerpen, en dat bevel werd in verband gebracht met geruchten dat de Japanners voornemens waren, alle geïnterneerden naar Borneo te transporteren. Zouden zij de eersten zijn? Neen, de registratie had geen enkel effect.

*

Uit het voorafgaande is al gebleken dat er op Java, precies als elders in de archipel, veel is gezeuld met groepen geïnterneerden. Begin '44 was

[1] Dat thema werd prompt in enkele Islamietische periodieken overgenomen. Ook de in september '43 ingestelde Centrale Adviesraad nam in de zitting die hij in mei '44 hield, in zijn antwoord op de door het Japanse militair bestuur voorgelegde vragen enkele anti-Joodse tirades op – die kwamen in latere antwoorden niet meer voor.

er de situatie deze dat de vrouwen en kinderen op Midden- en West-Java, de mannen op de hoogvlakte van Bandoeng (nl. in Bandoeng en Tjimahi) bijeenzaten. In '45 werd de concentratie verder doorgevoerd, waarbij de Japanse verwachting dat de Geallieerden omstreeks oktober '45 op Java zouden landen, een bepalende rol heeft gespeeld. Op Midden-Java werden enkele kleine vrouwen- en kinderkampen opgeheven – de betrokkenen werden naar de kampen in Ambarawa, Banjoebiroe en Semarang overgebracht. Dan werden op West-Java de vrouwen en kinderen uit enkele kleine kampen, bijvoorbeeld uit Tangerang, naar de grote kampen in Batavia verplaatst en ook uit Bandoeng werden de geïnterneerde vrouwen en kinderen verwijderd, sommigen naar Semarang, Ambarawa en Banjoebiroe, anderen naar Batavia, waar *Kampong* Makassar, dat in '42 en '43 dienst had gedaan als krijgsgevangenenkamp, nu gebruikt werd voor de huisvesting van ca. zes-en-dertighonderd vrouwen en kinderen uit Bandoeng, uit het stampvolle Tjideng-kamp en uit nog twee andere kampen. Overal werden voorts de mannen van zestig jaar en ouder en de jongens van tien jaar en ouder uit de vrouwen- en kinderkampen gehaald en (West-Java) naar de mannenkampen of (Midden-Java) naar aparte kampen overgebracht. Verder werd een groot aantal oude mannen, chronische patiënten en zwaar zieken uit de kampen in Bandoeng en Tjimahi naar die aparte kampen op Midden-Java dan wel, na mei '45, naar ziekenkampen bij Batavia overgebracht.[1] Tenslotte werd de groep der prominenten (de prominenten in Batavia waren aanvankelijk mèt anderen opgesloten in de Struiswijk-gevangenis) uitgebreid en in Tjimahi in een apart kamp geconcentreerd.

Is in al die verplaatsingen een ratio te ontdekken?

Wel degelijk: de Japanners, aldus dr. van Velden, voegden aan de

[1] Een verpleegster hield in een van die kampen een dagboek bij waaruit wij het volgende citeren:

'*22 mei 1945* – Duizend zieke mannen ... aangekomen. In lompen gehulde, ongeciviliseerde, gedemoraliseerde mannen.

25 mei 1945 – Onbeschrijfelijke toestand. Vervuiling, geen voldoende water! Eten minimaal.

14 juni 1945 – Reuze rel ... Twee mannen verraden bij handelen over het *gedèk*. De hele dag aan elkaar gebonden met riem om hun nek. 's Middags ... ten aanschouwen van het hele kamp afgeranseld met een stok en een riem en getrapt.

20 juni 1945 – De mannen sterven als ratten, soms zeven op één dag.

3 augustus 1945 – Na twee-en-een-halve maand zijn plusminus honderddertig van de duizend mannen gestorven.

14 augustus 1945 – Een-derde van het aantal zusters ligt ziek op bed.' (W. de Greve: Dagboek (IC, dagboek 129), Uittreksel, p. 6).

noordkust alle oudere mannen en de zieken aan de vrouwen en kinderen toe (de aanwezigheid van deze groepen zou de Geallieerde troepen na hun landing alleen maar hinderen) en op de hoogvlakte van Bandoeng, waar zij tot het laatst toe weerstand wilden bieden, concentreerden zij de meer weerbare mannen, waarbij zij kennelijk de prominenten onder dezen speciaal in het oog wilden houden – wij herinneren er aan dat er, zoals in het vorige hoofdstuk vermeld, plannen waren om die prominenten, als de bevrijders zouden naderen, af te maken.

De concentratie welke door de Japanners werd uitgevoerd, leidde ertoe dat alle gehandhaafde kampen buitensporig vol raakten. Onbarmhartig brandde de zon er neer op vervuilde complexen waar men het miniem-kleine hoekje dat men had weten te behouden, weer met nieuwgekomenen moest delen. Te eten was er nog maar weinig, te drinken vaak nog minder. Schamel gekleed, hongerig en dorstend, de ouderen dodelijk vermoeid door de nu al bijna drie jaar volgehouden worsteling om het hoofd boven water te houden, de jongeren veelal nog ernstiger onder de honger en de dorst lijdend, keek men reikhalzend naar een bevrijding uit, waarvan door velen gevreesd werd dat zij te laat zou komen.

In *Kampong* Makassar (vele andere kampen waren in die tijd niet beter) kwam in '45 ook de schrijfster Beb Vuyk terecht. 'De lucht van bacillaire dysenterie, van bloed en van slijm vergeet ik nooit meer', schreef zij jaren later.

'Alleen de werkelijk ernstige patiënten werden naar het overvolle hospitaal gebracht, de rest bleef in de hut in zijn slaapplaats van 50 cm, zieken en gezonden naast elkaar op 50 cm. Je at je portie rijst en naast je bevuilde een kind de bultzak.[1] Je waste je bord in een emmer, die voor je op de grond stond en geen halve meter verder zat een ander op de pot vol bloed en slijm in een rottende stank van bederf. En 's nachts lag je er tussenin op dezelfde bultzak met een koortsig ijlend kind, zwaar besmettelijk, en naast je, aan de andere kant, maar zo dichtbij dat je elkaar elk ogenblik met ellebogen en knieën aanraakte, lag je buurvrouw ook in koorts.

Je dwong jezelf om dit alles gewoon te vinden, je wou je niet realiseren hoe ernstig de toestand was, van deze ondervoede menigte, veel te dicht opeengepakt, zonder ontsmettingsmiddelen en bijna zonder *obat*[2], overgelaten aan een dergelijke infectieziekte. Als je je dit een enkele keer onbeheerst realiseerde, drong de wanhoop je naar de lippen. Van een jong vrouwtje tegenover mij lagen de beide kleuters met hoge koorts, de een met malaria en de ander met dysenterie. De

[1] matras [2] medicijnen

jongste was geboren toen vader al maanden weg was en zij had nooit meer enig bericht van hem ontvangen. Ze zei: 'Dat ik mijn man misschien niet meer terugkrijg, daar heb ik allang geen tranen meer voor, maar dat ik nu een aversie voel voor de gloeiende koortslichaampjes van mijn eigen kinderen, daar kan ik nachten om huilen.'

We zaten buiten hoewel het ver over tijd was en *Nippon* streng controleerde of niemand de hutten verliet. Die nacht, een maannacht van onwerkelijke lieflijkheid, stroomde de *bandjir* van de wanhoop over ons heen.

Zo lagen we in walmen van dood en bederf en de sterksten hielpen dagelijks de ergsten naar het hospitaal dragen en de zwaksten en de ouden en de jonge kinderen stierven en werden begraven in een mat, omdat er geen hout meer was voor een kistje, in dit land, rijk aan boomsoorten.

Een kort gebed, de vrachtauto die dichterbij reed en de zusters van het hospitaal, die de baar erop schoven en het houten kruis aanreikten. Als de motor aansloeg, sprong de *Nippon*-sergeant op de treeplank en zo, tot het laatst toe bewaakt, reden onze jonge kinderen naar hun soldatengraf.'[1]

*

Kwam de bevrijding nog op tijd, wat dan?

Bij de vrouwen, voorzover zij getrouwd waren en kinderen hadden, overheerste de wens dat zij weer normaal voor die kinderen zouden kunnen zorgen en dat zij met hun man herenigd zouden worden. Over de vraag wat in de bevrijde samenleving diende te geschieden, braken de meesten zich het hoofd niet – zij hadden er al de energie niet voor en bovendien werd alles wat met politieke vraagstukken samenhing, als een mannenaangelegenheid gezien.

Onder die mannen nu was er één groep die zich wel degelijk bezighield met de vraag wat bij de komst der Geallieerden aan maatregelen moest worden genomen: de groep der prominenten.

Vrijwel alle geïnterneerden hoopten dat zij na de bevrijding in hun leven de lijn die door de komst der Japanners verstoord en door de internering afgebroken was, ongewijzigd zouden kunnen doortrekken. Vrouwen hoopten op het herstel van een normaal gezinsleven, mannen op hervatting van hun carrière. Wie, hetzij bij de overheid, hetzij in het bedrijfsleven vooraan had gestaan, wenste niet anders dan zo spoedig mogelijk weer een eigen bijdrage te geven aan de wederopbouw van de Indische samenleving die, dat kon men al uit de hongerrantsoenen

[1] Beb Vuyk: 'Boerderij Makassar', p. 2–3 (IC, 81 277).

afleiden, door de oorlog en het Japanse wanbeheer zwaar geschonden was. Een zo spoedig mogelijk herstel van het Nederlands gezag stond daarbij voorop.

Het is vooral de groep der prominenten geweest die zich daar rekenschap van heeft gegeven. Toen Japan capituleerde, vormden bijna alle geïnterneerden, afgeslotenen als zij waren in ver uit elkaar liggende kampen, politiek-passieve groepen, niet in staat tot het ontwikkelen van enig algemeen initiatief dat buiten het vlak lag van het allereerst nodige: de hulpverlening. Voor de groep der prominenten gold dat niet: onmiddellijk na Japans capitulatie is van haar midden uit op Java een poging ondernomen om weer belast te worden met de uitoefening van het algemeen bestuur – het feit dat die poging is mislukt (wij komen er in ons volgende deel op terug), mag ons niet verhinderen, aan die groep speciale aandacht te schenken. Het weergeven van haar ervaringen heeft trouwens het bijkomend voordeel dat de lezer één groep geïnterneerden kan volgen en aldus, ter afsluiting van dit hoofdstuk, nog eens een beeld krijgt van de wisseling van omstandigheden die zich in het bestaan van alle geïnterneerden heeft voorgedaan.

Wij dienen dan terug te gaan naar de eerste dagen van de Japanse bezetting van Java en wel naar Indië's hoofdstad, Batavia.

*

Op 9 maart '42, vier dagen na de komst van de Japanse voorhoede, werden in Batavia, zoals wij al in ons vorige deel vermeldden, de Europese kaderleden van de stadspolitie in de Glodok-gevangenis opgesloten, samen met de Europese officieren en een deel van de leden van de Stadswacht, bij elkaar ca. vierhonderdvijftig man, en samen met de resident van Batavia, mr. Ch. W. A. Abbenhuis, en een aantal bestuursambtenaren. De resident en de bestuursambtenaren werden daags daarna naar de gevangenis-Struiswijk overgebracht, de overigen bleven in Glodok en werden in die van wandluizen wemelende gevangenis twee weken vastgehouden.

Op 25 maart moesten ook de mannen van de stadspolitie en van de Stadswacht onder gewapend geleide naar Struiswijk verhuizen. 'Wij (liepen) er bij', aldus een inspecteur van politie,

'met vervuilde, ongeschoren, lijkbleke en vermagerde gezichten. Europese vrouwen die onze stoet zagen passeren, barstten in een huilbui los, zelfs de Indone-

sische bevolking ... verkeerde sterk onder de indruk en zag vol mededogen de stoet voorbijtrekken. De Indonesische agenten stonden in de houding, toen zij hun meerderen zagen passeren. Nagenoeg de gehele Europese gemeenschap, die we gedurende de mars voorbijkwamen, probeerde ons heimelijk wat toe te stoppen of te gooien, zoals sigaretten, vruchten, kleren en andere benodigdheden. Ook werd door sommige Indonesische vruchtenverkopers ons bij het voorbijgaan wat vruchten toegeworpen ... Wij werden gelukkig bij het binnenkomen in Struiswijk door de wacht niet gefouilleerd.'[1]

Struiswijk was een in hoefijzervorm gebouwde, moderne gevangenis, die een zestiental blokken telde. In elk blok met vijftien één-persoonscellen kwamen zestig tot honderd gevangenen terecht: aanvankelijk, wat de Nederlanders en Indische Nederlanders betreft, slechts de groepen die wij noemden, later een deel van diegenen die, zoals wij in hoofdstuk 5 beschreven, in maart, april, mei of juni werden gearresteerd. Een groot aantal leidende figuren uit de Europese bevolkingsgroep van Batavia zat er toen gevangen. Aanvankelijk moest men ook overdag binnen het eigen blok blijven, na enkele maanden mocht men zich des middags op het middenterrein begeven. Elk blok moest van de Japanners een leider krijgen en er moest ook een algemeen leider zijn. Dat werd jhr. H. A. van Karnebeek, die in Batavia vertegenwoordiger van de Nederlandse Koloniale Petroleum-Maatschappij en een van de kapiteins van de Stadswacht was geweest; hij had op de Japanse kampleiding indruk gemaakt met zijn mededeling dat hij in het begin van de jaren '20, toen zijn vader minister van buitenlandse zaken was, Hirohito had ontmoet die, toen nog kroonprins, een bezoek aan Nederland had gebracht.

Er ging van van Karnebeek, in samenwerking vooral met resident Abbenhuis, een gedecideerde, verstandige leiding uit: hij droeg er zorg voor dat voldoende tijd werd besteed aan sport en aan ontwikkeling en dat de hygiëne niet werd verwaarloosd. 's Middags werden, zodra dat mogelijk was, op het middenterrein der gevangenis wedstrijden georganiseerd. De voeding was alleen in de eerste tijd redelijk, toen men tweemaal per week een bus met eten van thuis mocht ontvangen, later was zij onvoldoende. Contact met het eigen gezin was niet toegestaan, maar Indonesische cipiers onderhielden op vrij uitgebreide schaal een clandestien briefverkeer[2], 'tegen betaling doch met groot risico', schreef later de toenmalige bestuursambtenaar L. G. M. Jaquet, die laatstelijk

[1] J. Burer: Verslag, 1 febr. 1947, p. 2 (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXII, 45, 100). [2] In samenwerking met de Indonesische huisjongen van de Japanse commandant kon één cipier daartoe zelfs gebruik maken van de zadeltas van de commandant.

werkzaam was geweest bij de Dienst der Oost-Aziatische Zaken.[1] Hij leerde in Struiswijk Latijn en 'de aanwezigheid van de hele juridische en medische faculteit werd . . . benut voor het organiseren van vele colleges.'[2] Ook was er in Struiswijk een gewaardeerd cabaret en speelde er een Hongaarse beroepsband die door de *Kenpeitai* was opgepakt. Kerkdiensten waren er toegestaan van eind '42 af.

In '42 nu waren de in Struiswijk opgeslotenen, als zovelen die nog in vrijheid verkeerden, optimistisch gestemd. Men beschikte er over enkele uit binnengesmokkelde onderdelen vervaardigde radiotoestellen en daarmee werd ijverig naar de Geallieerde zenders geluisterd. De berichten en commentaren van die zenders (die overigens niet aan alle geïnterneerden werden doorgegeven) werden aangevuld met optimistische geruchten – vele gevangenen waren er van overtuigd dat de Britten en Amerikanen spoedig op Java zouden landen. Wat dan? Men gaf zich rekenschap van wat onmiddellijk en van wat op een later tijdstip diende te geschieden. Aangenomen werd dat de Japanners hun strijdkrachten op de landingspunten zouden moeten concentreren – in dat geval bestond misschien de mogelijkheid om van Struiswijk uit tot een snelle bezetting van Batavia of van delen van die stad over te gaan; daar werden schema's voor uitgewerkt waarbij de geïnterneerden, in groepen ingedeeld, een eigen taak kregen.[3] Daarnaast kwamen de geïnterneerde bestuursambtenaren bijeen om zich te beraden over de maatregelen op bestuursgebied die onmiddellijk na de komst der Geallieerden genomen dienden te worden – van belang was daarbij dat een aantal hoge functionarissen die deelgenomen hadden aan de (ook al op het herstel van het Nederlands gezag gerichte) besprekingen in het *Olcott Park*-hotel welke onder leiding hadden gestaan van mr. Spit, vice-president van de Raad van Nederlands-Indië, uit de Soekamiskin-gevangenis bij Bandoeng naar Struiswijk was overgebracht; daartoe behoorden Kiveron, hoofd van de Algemene Secretarie, en Idenburg, directeur van het kabinet van de gouverneur-generaal. Van Karnebeek was van de in Struiswijk gevoerde besprekingen

[1] L. G. M. Jaquet: *Aflossing van de wacht. Bestuurlijke en politieke ervaringen in de nadagen van Nederlands-Indië* (1978), p. 166. [2] A.v., p. 167. [3] Iets overeenkomstigs geschiedde in de gevangenis Boekit Doeri te Batavia waar, aldus later een BB'er, 'de onzinnige en onverantwoordelijke verhalen over Geallieerde overwinningen welke zouden hebben plaatsgehad, over gevechten van reeds tot Soekaboemi gevorderde Geallieerde landingstroepen e.d. aanleiding (gaven) tot het stichten van knok- en andere ploegen, welke voornemens waren, daadwerkelijk op te treden.' (J. M. J. Morsink: 'Kort Verslag', p. 2).

De groep uit Boekit Doeri werd in juli '42 aan die in Struiswijk toegevoegd.

goed op de hoogte – er vormde zich daar zodoende een kern van vastberadenen die, geen ogenblik twijfelend aan Japans nederlaag, voor zichzelf hadden vastgesteld wat zij in Batavia zouden ondernemen, zodra die nederlaag naderde of een feit was.

Die vastberadenheid werd versterkt toen zich omstreeks juli '42 in Struiswijk een crisis voordeed doordat de Japanners eisten dat de geïnterneerden, die immers als 'vreemdelingen' golden, de gebruikelijke verklaring van gehoorzaamheid aan het Japanse leger zouden afleggen. Hierover vonden bewogen debatten plaats. Enkele geïnterneerde juristen betoogden dat een afgedwongen verklaring geen waarde had en dat bovendien datgene wat de Japanners vroegen, in de lijn lag van de *Aanwijzingen* van het gouvernement, maar die argumenten maakten geen indruk op vijf geïnterneerden: luitenant-kolonel B. H. Gronewold (commandant van de Stadswacht-Batavia), dr. ir. H. M. J. Hart (hoofd van het Centraal Kantoor voor de Statistiek), A. Ritz (hoofd van de Gouvernements-accountantsdienst), mr. M. de Niet (zendingsconsul te Batavia) en jhr. dr. W. Strick van Linschoten (directeur van de hoefsmidschool van het Knil). Die vijf weigerden hun duimafdruk te plaatsen onder de voorgelegde verklaring; zij werden afgeranseld en in aparte cellen opgesloten waar zij op half rantsoen werden geplaatst en geen boeken of rookgerei kregen – ook mochten zij zich niet scheren en kregen zij geen gelegenheid tot baden. 'Over het algemeen was er', aldus later een kapitein van de Stadswacht, K. Hoonstra, 'grote waardering voor hun flinke houding' – 'zwakkeren' trokken zich op aan het door de vijf gegeven voorbeeld.[1]

De kern in Struiswijk was niet de enige die tot stand kwam. Er vormde zich een tweede in de Soekamiskin-gevangenis bij Bandoeng waar de Japanners ambtenaren van het Binnenlands Bestuur concentreerden die in april '42 waren opgepakt en eerst in of bij hun standplaats waren opgesloten.[2] Academici en vooraanstaande figuren uit het bedrijfsleven werden aan hen toegevoegd en begin september '43 kwamen daar uit Struiswijk weer de deelnemers aan de besprekingen in het *Olcott Park-*

[1] K. Hoonstra: Verslag, p. 4. [2] In Djokjakarta kreeg in september '42 één bestuursambtenaar die ernstig ziek was geworden, de gelegenheid om voor zijn herstel naar huis te gaan; hij bleef daar elf maanden (hij was gehuwd met een Indisch-Nederlandse vrouw) en kon met een niet-ingeleverd radiotoestel elke dag een paar uur naar de Geallieerde nieuwsuitzendingen luisteren. 'De berichten werden', rapporteerde hij na de oorlog, 'via doktoren, dominé's, enige burgers en employé's van suikerfabrieken doorgegeven. Teneinde het komen en gaan van al deze mensen te camoufleren had mijn vrouw een koekbakkerijtje aan huis opgezet.' (B. de Jong: Verslag, p. 3).

hotel bij benevens alle andere hoge ambtenaren die een maandsalaris hadden gehad van f 900 of meer. In totaal ging de Soekamiskin-groep ca. tweehonderd prominenten tellen en naast hen waren nog ca. honderdvijftig andere Nederlanders (en ca. driehonderdvijftig Britten) in Soekamiskin geïnterneerd.

De Struiswijk- en de Soekamiskin-gevangenis werden begin '44 als interneringsoord voor mannen opgeheven. Uit beide gevangenissen werden de meeste geïnterneerden naar het kamp van het XVde bataljon in Bandoeng overgebracht, de prominenten evenwel eerst naar het kamp van het IVde en IXde bataljon in Tjimahi en vervolgens, in oktober '44, naar een ander kamp in diezelfde plaats: Baros III.

Het kamp van het XVde bataljon zag er uit als een Duits concentratiekamp: er was niet alleen een omheining met prikkeldraad maar er waren ook wachttorens. Het was een groot kamp – liep men het binnen de omheining rond, dan nam dat een half uur in beslag. Hier waren tenslotte ca. tienduizend geïnterneerde mannen bijeen, 'de allerkleinste Indo's uit de *kampongs*', schrijft Rudy Verheem, 'naast hogere bestuursambtenaren en miljonairs; op elkaar gepakt, mager, hongerig, sommigen nog in het bezit van gesmokkelde edelstenen of geld, de meesten doodarm.'[1] Die doodarmen konden enig geld verdienen: 15 cent per dag voor wie bereid was, buiten het kamp aan de door de Japanners ingestelde corveeën deel te nemen: onderhoud van wegen, leeghalen van de door de vrouwen en kinderen verlaten interneringskampen, aanleggen van de al eerder vermelde spoordijk op de Bandoengse hoogvlakte.[2] ''s Ochtends in rijen van vijf', aldus Verheem,

[1] Rudy Verheem: *Bevrijding zonder bevrijders*, p. 46. [2] Een van de bij het treincorvee ingedeelde geïnterneerden, de bestuursambtenaar drs. R. C. Kwantes, schreef hierover kort na de oorlog in brieven aan familieleden in Nederland het volgende: 'Dit treincorvee oftewel *Niptour* was beter dan het andere koeliewerk in de stad Bandoeng. Je kreeg dubbel rijst en brood en betere soep. Bovendien olie, meer suiker en tabak. 's Morgens om zeven uur Tokio-tijd (dat heette 'stinktijd') aantreden. Dan maar staan, staan. Circa half negen naar de trein, negen uur vertrek, ca. half elf aankomst op het werk. Daar om vijf uur aantreden, zes uur vertrek, ca. kwart over zeven of half acht thuis. 'Ziet de Preanger met de *Niptour*', was de leus. Onderweg werd er zwaar gehandeld met de *heiho*'s. Meestal kleren tegen geld, soms ook wel tegen eieren en klapperolie. Die kleren waren vaak gegapt uit het ontruimde vrouwenkamp [te Bandoeng]. Nu, ik heb onze Jan de Europeaan in Indië leren kennen! Bedroevend. En niet alleen speciaal de mindere man. Ook de hoge pieten stonden moreel vaak op een zeer laag peil. Ik bedoel op het gebied van corruptie. Ons kamp werd door ons *Corruption Headquarters* genoemd.'

'aantreden voor de poort van het gevangenenkamp, overzichtelijk voor de bewakers, bereid om geteld te worden. Een broek vol gaten, de slijtplekken versteld met bonte lappen, een single-tje met winkelhaken, een gescheurd overhemd. Blote voeten of houten klompjes, een leertje om de voet, klep-klepperend als de Chinese marskramer. Een etensbakje en een lepel met een touw om het midden. Tellen en weer tellen. Buigen. Heel diep, het gezicht naar de plaats waar de zonnezoon, keizer van Japan, zich bevinden zou. Een laatste maal tellen, schorre Japanse stemmen, hier en daar een schop, geduldig en machteloos verdragen. In beweging schuifelend, een ordeloze, lange keten van mannen, geen militaire pas, als men maar liep en de rij van vijf, magisch getal voor de zonen der zon, bewaard bleef. Bewakers voor, achter en opzij, nors en vijandig kijkende Javaanse *heiho*'s, het geheel onder aanvoering van een Japanner, balancerend op zijn fietsje. De frisse lucht van de bergstad vlak na zonsopgang, het eens zo elegante oord onherkenbaar verminkt door eindeloze bamboe-omheiningen, prikkeldraad, onkruid, verwaarloosde wegen en gebouwen. Op een afstand de inheemse bevolking, met geen blik hun gedachten verradend, noch vijandig, noch vriendelijk, onbewogen toekijkend, gestaag hun bezigheden vervolgend' –

maar dan nadert zulk een colonne de stadsgedeelten waar niet-geïnterneerde Indische Nederlanders wonen, en dáár wordt gereageerd – vandáár komen

'de klanken, speciaal bedoeld voor ons, de gevangenen, de colonne: zingen vaak, een kort liedje, onmiskenbaar sprekend van bevrijding, doorzetten, niet de moed verliezen, een piano met een steeds herhaald brokstuk: '*J'attendrai toujours*'[1] –

'ik zal steeds wachten'.

Klanken, trouwbetuigingen als deze, waren voor sommigen in het kamp van het XVde bataljon waar men wist dat Japan steeds sterker in het nauw werd gedreven (er waren in het kamp drie clandestiene radio's), slechts een aansporing temeer om de uitoefening van het algemeen bestuur, onmiddellijk na de bevrijding, in verdere voorbereiding te nemen. De uit Struiswijk afkomstige groep, die daar al omstreeks vijftig nood-ordonnanties had opgesteld, trad voorzichtig op. Op initiatief van kapitein Hoonstra ging zij eerst na wie in het kamp van spionage ten gunste van de Japanners werden verdacht – nadien werden de taken, als in Struiswijk al vastgesteld, opnieuw verdeeld. Een gepensioneerde kolonel van de Generale Staf van het Knil, later lid van het Militair Hooggerechtshof, M. E. A. van Goor, kreeg de leiding van een (met de OD in Nederland te vergelijken) geheime organisatie en een rechterlijke

[1] Rudy Verheem: *Bevrijding zonder bevrijders*, p. 53–54.

ambtenaar, mr. P. H. G. M. Brugman, besprak, aldus Hoonstra, 'in overleg met de heer Hoven' (tevoren hoofd van de afdeling algemeen bestuur bij het departement van binnenlands bestuur) 'talrijke noodmaatregelen die onmiddellijk na een bevrijding of gedurende een vacuüm-periode in werking moesten treden.'[1] Kapitein van Karnebeek werd buiten alle bijzonderheden gehouden: hij, ook hier kampleider, werd door de Japanners te scherp gecontroleerd maar hij wist van de algemene opzet af en had er contact over met resident Abbenhuis die uit Struiswijk overgebracht was naar Tjimahi, te weten naar het kamp van het IVde en IXde bataljon.

In augustus–september '44 werd de 'OD-organisatie' in het kamp van het XVde bataljon door zware slagen getroffen: talrijke valide krachten op wie men had gerekend (de meeste leden van de Stadswacht-Batavia en vele opvarenden der koopvaardij), werden naar Batavia getransporteerd om met de '*Joenio Maroe*' naar Padang te worden overgebracht voor werk aan de Pakanbaroe-spoorweg. Trouwens, Hoonstra en vele anderen uit de Struiswijk-groep werden in oktober '44 naar het kamp Baros III verplaatst. Daar troffen zij opnieuw de prominenten aan die uit het kamp van het IVde en IXde bataljon afkomstig waren.

Enkele dagen na aankomst meldde Hoonstra zich bij resident Abbenhuis en bij mr. Block, de geïnterneerde procureur-generaal. Hij vertelde hun over de organisatie die in het kamp van het XVde bataljon was opgebouwd. 'Mij werd', aldus Hoonstra in zijn rapport terzake, 'opdracht gegeven: voorlopig afwachten. Ook met dr. Hoven besprak ik de toestand. Hij adviseerde mij: 'Hoonstra, ogen en oren open en afwachten.' '[2] Was dit een advies om passief te blijven? Hoonstra legde het naast zich neer. Hij ging een nieuwe 'OD' opbouwen, waarvan mr. Block de leiding aanvaardde, koos ca. zevenhonderd valide mannen uit die hij in secties en groepen indeelde, alle onder ondercommandanten geplaatst, nam contact op met de leider van het kamp van het IVde en IXde bataljon, jhr. de Villeneuve, en trof 'maatregelen dat' (bij de bevrijding of in de vacuüm-periode) 'in enkele uren met contactpersonen volledig kon worden samengewerkt.'[3]

Namens wie zou die 'OD' te zijner tijd optreden?

Dat was niet duidelijk, althans: er was geen autoriteit die er enige

[1] K. Hoonstra: 'Rapport over het interneringstijdvak jan. 1944–okt. 1944' (aug. 1946), p. 2. (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXII, 45, 389). [2] A.v.: 'Rapport over het interneringstijdperk 20 okt. 1944–15 sept. 1945' (aug. 1946), p. 1 (a.v., 391). [3] A.v.

machtiging toe kon geven. Daarom was het van cardinaal belang dat eind '44 of begin '45 mr. Spit (die, zoals in hoofdstuk 6 vermeld, lange tijd in Poerwokerto was vastgehouden, verdacht van het geven van aanwijzingen voor spoorwegsabotage) Baros III werd binnengevoerd: bij ontstentenis van een gouverneur-generaal of luitenant-gouverneur-generaal was de vice-president van de Raad van Nederlands-Indië de hoogste vertegenwoordiger van het Nederlands gezag. Zou het ooit nodig zijn, het gezag van de Japanners over te nemen in een situatie waarin de Nederlandse regering geen gemachtigde ter plaatse had, dan was er maar één persoon die rechtens op die gezagsoverdracht kon aandringen: Spit. 'Spoedig', aldus Hoonstra, 'groepeerde zich alles om deze figuur. Hem werd mededeling gedaan van de stand van het werk . . . en alles had zijn volle instemming . . . Mr. Block bleef op zijn verzoek leider van de organisatie.'[1]

Zijn zevenhonderd man kon Hoonstra niet bijeenhouden: in mei en juni '45 werd een aantal hunner opnieuw verplaatst, ca. vierhonderd man hield hij over, 'gekeurd door doktoren, valide bevonden en geschikt voor onze organisatie.'[2]

★

In Indië kon niemand voorzien dat na de aankondiging van Japans capitulatie, 15 augustus, een volle maand zou verstrijken voordat het eerste Geallieerde oorlogsschip, de Britse kruiser '*Cumberland*', voor Batavia zou verschijnen. Die gehele maand lang werden Spit, Block, Hoonstra, zijn 'OD'ers' en zovele anderen geconfronteerd met een situatie die zij niet hadden verwacht: in Batavia was de Republiek Indonesië uitgeroepen en rust en orde dienden gewaarborgd te worden door de Japanners, zulks in opdracht niet van Nederlandse maar van Britse autoriteiten. Spit en zijn 'OD-groep' hadden slechts een rechtstitel die, zonder dat zij het wisten, terzijde was gesteld – machtsmiddelen hadden zij niet. Zij wisten dat ten aanzien van het eventueel herstel van het Nederlandse gezag van de militairen onder de Nederlanders en Indische Nederlanders vermoedelijk niets te verwachten was: veruit de meesten waren her en der verspreid geraakt. Ook wisten zij dat de Nederlandse burgers in hun internering ernstig waren verzwakt. En de

[1] A.v., p. 2 (a.v., 392). [2] A.v.

Indische Nederlanders die in overgrote meerderheid niet geïnterneerd waren?

Wat met die grote groep was geschied, was niet tot de overige Europeanen doorgedrongen: niet tot de krijgsgevangenen, niet tot de geïnterneerden.

HOOFDSTUK 10

Indische Nederlanders onder druk

Enkele malen reeds hebben wij in dit deel moeten onderstrepen dat het door ons gegeven beeld bij gebrek aan de nodige betrouwbare gegevens aan de schamele kant is; dat gold misschien niet voor wat wij konden vermelden over het lot van de krijgsgevangenen en van de geïnterneerden – het gold wèl voor wat wij schreven over verzet en illegaliteit, het gold ook voor de passages die wij gewijd hebben aan het Japanse wanbeheer op economisch gebied, aan het lot van de *romoesja*'s en aan de schrikbarende verarming welke zich in het inheemse deel van de samenleving aftekende, en het geldt thans voor wat wij te schrijven hebben over de Indische Nederlanders. Het is een groep die tijdens de Japanse bezetting grote specifieke moeilijkheden heeft gekend, ja in toenemende nood heeft verkeerd – echter: uit die periode daterende authentieke stukken zijn nauwelijks bewaard gebleven, een wetenschappelijke studie als die welke dr. van Velden aan de geïnterneerden wijdde, ontbreekt en de gepubliceerde historische getuigenissen welke uit de groep zelf zijn voortgekomen, zijn gering in aantal. Bovendien geldt speciaal hier wat wij reeds ten aanzien van dit deel als geheel opmerkten: naar verhouding is van wat in de Buitengewesten is geschied, veel minder bekend dan van wat zich op Java heeft afgespeeld.

Een eerste algemene moeilijkheid is al dat aan wat wij te schrijven hebben, elke vaste statistische grondslag ontbreekt. De Nederlanders en de Indische Nederlanders behoorden in Indië officieel tot een-en-dezelfde bevolkingsgroep: de Europeanen. Tussen Nederlanders en Indische Nederlanders, die allen eenzelfde nationaliteit hadden: de Nederlandse, maakten de rechtsregels geen onderscheid – de statistiek deed dat dus evenmin. Daardoor èn door het feit dat in 1940 geen volkstelling gehouden werd, is niet nauwkeurig bekend, hoeveel Nederlanders[1] en hoeveel Indische Nederlanders er bij het begin van de Japanse bezetting in Indië woonden. In ons vorige deel vermeldden wij (niet zonder aarzeling!): ca. tachtigduizend Nederlanders, ruim tweehonderdduizend Indische Ne-

[1] Schrijven wij verder in dit hoofdstuk over 'Nederlanders', dan bedoelen wij uitsluitend de *totoks*.

derlanders. Dat waren schattingen – men heeft voor de Indische Nederlanders ook wel aanzienlijk hogere cijfers genoemd en aangezien wij bij de voorbereiding van dit deel het gegeven ontdekten dat volgens een Japans rapport in '44 op Java ca. tweehonderdduizend Indische Nederlanders niet geïnterneerd waren, zouden wij er nu van willen uitgaan dat er ten tijde van de komst der Japanners in heel Indië ca. tweehonderdtachtigduizend Indische Nederlanders waren.

Van de Nederlandse en Indisch-Nederlandse mannen zijn ruim twee-en-veertigduizend in krijgsgevangenschap geraakt en van de overige Nederlandse en Indisch-Nederlandse mannen alsook van de vrouwen en kinderen zijn naar schatting ca. honderdduizend geïnterneerd, met andere woorden: ca. tweehonderdtwintigduizend hunner, bijna allen Indische Nederlanders, zijn buiten de kampen gebleven, veruit de meesten op Java. Dat laatste is uit twee omstandigheden voortgevloeid: ten eerste, dat voor de komst der Japanners de groep der Indische Nederlanders sterker op Java geconcentreerd was dan die der Nederlanders, ten tweede, dat, zoals in hoofdstuk 5 opgemerkt, de Indisch-Nederlandse burgers in de Buitengewesten in beginsel wèl maar op Java niet geïnterneerd werden. Het Japanse militaire bestuur op Java heeft namelijk ten aanzien van de Indische Nederlanders een geheel eigen beleid gevoerd.

Wat de Indisch-Nederlandse burgers in de Buitengewesten betreft, konden wij in het vorige hoofdstuk enkele cijfers noemen: dat in het mannenkamp op Zuidwest-Celebes in februari '45 ruim vierhonderd Nederlanders en ruim honderd Indische Nederlanders geïnterneerd waren en dat de groep geïnterneerden van Sumatra's Westkust ten tijde van Japans capitulatie uit bijna dertienhonderd Nederlanders en iets meer dan zeventienhonderd Indische Nederlanders bestond. Die cijfers lijken er op te wijzen dat op Zuidwest-Celebes een deel van de Indisch-Nederlandse mannen niet is geïnterneerd, althans niet geïnterneerd is gebleven (nadere gegevens over hun lot buiten de kampen ontbreken) en dat zo al niet alle, dan toch de meeste Indisch-Nederlandse burgers van Sumatra's Westkust tot het einde van de oorlog zijn vastgehouden. Vast staat dat van de Indisch-Nederlandse vrouwen en kinderen die kort na de komst der Japanners op Sumatra's Westkust werden geïnterneerd, een deel is vrijgelaten – wij weten voorts dat ook Indisch-Nederlandse mannen die met hun gezinnen in Medan in interneringsoorden woonden van waaruit zij overdag als *Nippon*-werkers werden ingezet, in juni '42 de gelegenheid kregen om met hun gezinnen die oorden te verlaten als zij een loyaliteitsverklaring jegens Japan aflegden. In een van die oorden, de St. Josephschool, werd dat door een-en-twintig van de vijf-en-veertig

betrokken mannen geweigerd – vier-en-twintig konden daags daarna de St. Josephschool verlaten, maar de weigeraars werden gevangengezet en mishandeld, en, veronderstellen wij, na enige tijd opnieuw geïnterneerd.

Wat verder op Sumatra of elders in de Buitengewesten is doorstaan door Indische Nederlanders die buiten de interneringskampen bleven, is niet bekend – wij veronderstellen dat zij het in materieel opzicht even moeilijk hebben gehad als de niet-geïnterneerde Indische Nederlanders op Java. Deze grote groep kwam trouwens niet alleen in maatschappelijke nood te verkeren maar werd ook aan sterke politieke druk onderworpen.

Java – de gelijkschakeling afgewezen

Waarom de Japanners op Java de meeste Indische Nederlanders niet hebben geïnterneerd, is niet geheel duidelijk. Men kan veronderstellen dat zij de vele geschoolde krachten die van deze groep deel uitmaakten (krachten die moeilijk op korte termijn door inheemsen konden worden vervangen), voorlopig niet wilden missen, óók dat zij er tegenop zagen, mèt de velen die in elk geval geïnterneerd zouden worden, nog eens tweehonderdduizend anderen te interneren – hebben de Japanners inderdaad louter van de nood een deugd gemaakt? Wij betwijfelen het en houden het in elk geval voor waarschijnlijk dat ook een politiek motief een rol heeft gespeeld: de Indische Nederlanders waren ten dele van Indonesische afkomst, in zekere zin dus mede-Aziaten – kon men hen er dan niet toe bewegen, al hun krachten in te zetten voor de opbouw van de 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer'? Hoe dit alles zij: van een vroeg stadium af trachtte het militair bestuur op Java in de Indisch-Nederlandse groep personen te vinden die bereid waren, de Japanse leuzen te onderschrijven en andere leden van de groep aan te sporen hetzelfde te doen.

Hier vloeide uit voort dat Indische Nederlanders, zoals al vermeld, de gelegenheid kregen mee te doen aan de *AAA*-actie – daartoe werd een uit Indische Nederlanders bestaand comité gevormd. Wie daarvan deel hebben uitgemaakt, is niet bekend. Wel weten wij dat in december '42, d.w.z. na de beëindiging van de *AAA*-actie, door drie Indische Nederlanders: E. G. G. R. Ellendt, E. Endert en mr. H. van der Tas[1], een artikel

[1] Ellendt was een ambtenaar van de Staatsspoorwegen, van der Tas advocaat en procureur te Batavia – welke functie Endert had, weten wij niet.

in *Asia Raya* werd gepubliceerd waarin zij alle Indische Nederlanders opriepen, een verklaring van politieke loyaliteit aan het Japanse bestuur te ondertekenen. Op die oproep werd kennelijk nauwelijks gereageerd – al in ons vorige deel wezen wij er op dat de meeste Indische Nederlanders een sterke innerlijke band hadden met het gouvernement en met Nederland. Het kan zijn dat het falen van de actie van de drie genoemden er toe bijdroeg dat het Japans militair bestuur in januari '43 in Batavia een Kantoor voor Indo-Europese Zaken oprichtte en een 'Waarschuwing aan de Indo-Europeanen' publiceerde[1], waarin gesteld werd dat hun positie 'zeer moeilijk' was:

'In de tijd van het Nederlands bestuur werden zij tot de Nederlanders gerekend; zij kregen Nederlands onderwijs, een Nederlandse opvoeding en maakten zich een Nederlandse levenswijze eigen. Desondanks pasten de volbloed-Nederlanders op hen discriminatie toe.[2] Verder werden zij ook door de [inheemse] bevolking op afstand gehouden, niet alleen wegens hun gemengd bloed maar ook om hun houding. Dit alles kan niet ontkend worden.

Als men hun positie in ogenschouw neemt, moet men eigenlijk medelijden met hen hebben, vooral daar zij geen ander tehuis kennen dan Java. Het is het streven van het Japanse leger om aan elk volk een behoorlijke plaats te geven. Met dit doel voor ogen heeft het Japanse bestuur . . . edelmoedigheid betracht tegenover de Indo-Europeanen, daarbij een houding van afwachten en opletten aannemend . . . Bovendien hoopte het Japanse bestuur dat de groep zich uit eigen beweging bewust zou worden van haar huidige positie in Groot-Oost-Azië en dat zij geen kwaad zou doen. Een deel der Indo-Europeanen heeft echter het streven van het militair bestuur verkeerd begrepen en heeft zich laten ophitsen of als werktuig laten gebruiken door vijandig gezinde elementen. Er zijn er ook die geruchten verspreiden en die opzettelijk dingen doen die tegen het Japanse bestuur gericht zijn.[3] Dat is werkelijk zeer teleurstellend.

Daarom wil het Japanse leger thans zijn houding tegenover de Indo-Europeanen duidelijk maken, opdat zij tot inkeer komen. Het leger is bereid hun een positie te geven gelijk aan die der inheemse bevolking, mits zij . . . van harte willen samenwerken met het Japanse bestuur. Indien zij echter onvoorzichtig zijn en hun verkeerde houding of opvattingen niet wijzigen . . ., zal het leger zijn edelmoedige houding laten varen en niet schromen om harde maatregelen tegen hen te treffen als tegen een vijandig volk.'

[1] Tekst: *NI*, p. 454. [2] Bedoeld wordt: maatschappelijke discriminatie. [3] Wij herinneren er aan dat, zoals uit hoofdstuk 6 bleek, in '42 op Java geen illegale groep actief was geworden waarin niet Indische Nederlanders een belangrijke rol speelden, als het niet al de leidende was.

Die laatste zin was een nauwelijks verholen dreiging met massale internering.

Er kwam uit de kring der Indische Nederlanders voorshands slechts één instemmende reactie, nl. van een meer dan zestigjarige Indische Nederlander, P. F. Dahler, die van 1908 tot 1917 bestuursambtenaar was geweest (o.m. controleur op Bali), vervolgens tot '34 ambtenaar bij het Kantoor voor de Volkslectuur en in '41 een functie had gekregen bij de Regeringspubliciteitsdienst. Hij was voor de Eerste Wereldoorlog een aanhanger geweest van de door E. F. E. Douwes Dekker opgerichte Indische Partij die de vorming van een onafhankelijk Indië had bepleit, later werd hij lid van de Indische Sociaal-Democratische Partij; deze had hij in de jaren '20 tot '30 een zestal jaren in de Volksraad vertegenwoordigd en vervolgens was hij in het begin van de jaren '30 partijsecretaris geworden. Men moet wel aannemen dat hij met Ellendt, Endert en van der Tas contact had gehad, althans: in een interview met een verslaggever van het Japanse persbureau *Domei*, dat in minstens één Indonesisch dagblad werd opgenomen, drong ook hij op samenwerking met de Japanners aan[1]: hij verklaarde zich 'zeer dankbaar' jegens de Japanners 'wegens hun waarschuwing, doordat daaruit nogmaals gebleken is, hoe ruim en juist het regeringsoordeel is.' 'De Indo-Nederlandse samenleving dient nu', zo werden zijn uitlatingen weergegeven[2], 'te niet gedaan te worden hier te lande, dat wil zeggen dat een Indo-Nederlander (Indo-Nederlandse) zich niet alleen als een Indonesiër (Indonesische) moet beschouwen doch ook moet hij (zij) louter een Indonesiër (Indonesische) worden. Degenen die dat niet willen, moeten voorgoed een vreemdeling (vreemdelinge) worden.'

Die uitspraak kwam het streven van Ellendt, Endert en van der Tas niet ten goede: *zij* hadden op een speciale loyaliteitsverklaring aangedrongen maar Dahler, die slechts eenmaal Nederland had bezocht en er zich niet thuis had gevoeld, was wezenlijk verder gegaan: hij had het opgeven van de Indisch-Nederlandse identiteit bepleit.

Op 12 maart '43 tekende Jansen in het 'radiokamp' in zijn dagboek aan dat van de actie van het drietal 'niets terechtgekomen' was – alleen 'sommige IEV'ers' (leden dus van het in '18 opgericht Indo-Europees

[1] Tekst van het interview, als opgenomen in het Indonesische dagblad *Tjahaja* (Bandoeng), in *NI*, p. 455 (vertaling). [2] Wij maken deze reserve omdat tijdens de oorlog door de Japanners verschillende interviews zijn gepubliceerd, o.m. met gouverneur-generaal van Starkenborgh en met generaal ter Poorten, die een goeddeels gefantaseerde inhoud hadden.

Verbond) bleven 'schuchter om toelating vragen'; daarmee werd vermoedelijk toelating bedoeld tot de *Poetera*, de politieke beweging, welker oprichting op 9 maart door Soekarno was bekendgemaakt – een beweging waartoe slechts Indonesiërs mochten toetreden.

Een maand later, in april, deugde in Bandoeng en omgeving, aldus de Japanners, nog niet veel van de houding van de ongeveer vijftienduizend Indische Nederlanders die er niet geïnterneerd waren. In het maandrapport van het Japans militair bestuur aldaar (het enig rapport van dien aard dat bewaard gebleven is) wordt vermeld dat men in de woning van een Indische Nederlander die doorzocht was, ontdekt had dat in de wc de Japanse vlag als wc-papier werd gebruikt, dat Indische Nederlanders zeiden, 'dat het in het geheel niet nodig was, de Japanse vlag uit te hangen, aangezien Japan zou worden verslagen', en dat de Japanners meer en meer werden aangeduid als 'de apen'.[1]

In diezelfde maand begon op Java een speciale registratie van alle Indische Nederlanders. In Bandoeng en omgeving werden zij in juni opgeroepen er aan deel te nemen en daarbij werden zij (voorzover bekend is dat slechts in Bandoeng geschied) in acht groepen ingedeeld, door Bouwer, in zijn eigen woning ondergedoken, aldus weergegeven:

> 'Groep 1: *totok*-vader en Indo-moeder; groep 2: *totok*-moeder en Indo-vader; groep 3: Indo-vader en Indo-moeder; groep 4: *totok*-vader en Indonesische moeder; groep 5 (vreemd genoeg!): *totok*-vader en *totok*-moeder, doch in Indië geboren[2]; groep 6: Indonesische vader en *totok*-moeder; groep 7: Indonesische vader en Indo-moeder, en groep 8: Indonesische vader en moeder van andere Aziatische nationaliteit.'[3]

Bouwer vernam dat zij die tot de groepen 1, 2 en 5 zouden worden gerekend, spoedig zouden worden geïnterneerd en, schreef hij, 'wat vooral doorslaggevend schijnt te zijn is de kleur der ogen en van het haar. In afwachting van de oproep voor het geven van nadere uiteenzettingen betreffende de ingevulde bijzonderheden' (men moest vóór 1 juli de nieuwe registratiekaarten invullen) 'laten vele dames het haar zwart verven om de Indonesische afstamming toch maar waarschijnlijker te maken'[4] – daarmee bedoelde hij de *gedeeltelijk* Indonesische afstamming, welke velen in '42, toen aangekondigd was dat de Nederlandse vrouwen

[1] Japans Militair Bestuur Bandoeng: Maandrapport over april '43, p. 3. [2] Dit was niet zo vreemd: hier en daar waren immers in '42 in Indië geboren *totoks* als '*Belanda*-Indo' geregistreerd. [3] Bouwer: 'Dagboek', p. 172 (30 juni 1943). [4] A.v.

en kinderen geïnterneerd zouden worden, hadden trachten te 'bewijzen' met gefingeerde afstammingsgegevens, veelal verstrekt door het Landsarchief te Batavia.[1] Bouwers Indisch-Nederlandse echtgenote, 'Ivy', en zijn Indisch-Nederlandse schoonmoeder verfden hun haar niet maar het liep goed af:

'*Woensdag 7 juli 1943.* Ivy en m'n schoonmama zijn in groep 3 ingedeeld. Beiden hebben blond haar en lichte ogen en de Japanner, die met de indeling belast was als hoofd van een forum van hoge Japanse burgerambtenaren en Indonesische assistenten, twijfelde kennelijk nog enige ogenblikken. Het gevaar is dus voorlopig van de baan. Naar Ivy's opgave betreffende haar weggelopen echtgenoot werd niet verder gevraagd. Op beider registratiekaarten staat een indrukwekkende *tjap*[2] die vertaald luidt: 'Dit is een kind van troebele ouders' – plus een cijfer 3 in blauw potlood dat gemakkelijk in een 8 te veranderen is'[3] –

wie blijkens de 8 een Indonesische vader en een moeder van andere Aziatische nationaliteit had, behoefde niet bevreesd te zijn, vroeg of laat geïnterneerd te worden.

Er werd opnieuw op grote schaal geknoeid. In mei had de speciale registratie der Indische Nederlanders in Malang (en misschien ook elders op Oost-Java) plaatsgevonden. 'Velen', aldus in Malang M. Moscou-de Ruyter (een Nederlandse, gehuwd met een Indisch-Nederlandse man, maar niet geïnterneerd omdat zij een Franse moeder had), 'logen alsof het gedrukt stond. Plotseling hadden ze een Javaanse grootmoeder, want als er in de eerste, tweede of derde generatie een Indonesische zat, was men vrij. Ook waren er verscheidenen die ergens een Chinees inschoven.'[4] De registratie in Bandoeng had, zoals al bleek, eenzelfde effect – Bouwer schreef in '45 dat '90% der Indo-Europeanen' (laat ons zeggen: veruit de meesten) 'voorzien [waren] van een (meestal gefingeerde) stamboom'[5], en wij veronderstellen dat dit stukken zijn geweest die men in '42 of '43 had opgesteld.

Na die speciale registratie, de tweede dus waaraan de Indische Nederlanders zich hadden moeten onderwerpen[6], gingen de Japanners een stap verder. In een tweede waarschuwing aan de Indische Nederlanders, gepubliceerd op 19 september '43[7], herinnerden zij aan de eerste, deelden

[1] De Landsarchivaris, dr. F. E. J. Verhoeven, was in april '43 gearresteerd en het archief was gesloten; het werd nadien door de Japanners ongemoeid gelaten. [2] stempel [3] Bouwer: 'Dagboek', p. 174 (7 juli 1943). [4] M. Moscou-de Ruyter: *Vogelvrij*, p. 124. [5] Bouwer: 'Dagboek', p. 323 (12 april 1945). [6] De eerste was deel geweest van de uitreiking der persoonsbewijzen, de *pendaftarans*. [7] Tekst: *NI*, p. 455–56.

zij mee dat er Indische Nederlanders waren die spionage hadden bedreven of meegewerkt hadden aan 'het ontwerpen van geheime plannen om de vorige regering weer te herstellen, en andere dergelijke handelwijzen' – daarmee bevond de groep zich 'op de verkeerde weg':

'De Indo's moeten immers niet vergeten dat zij op Java geboren en getogen zijn en geen ander vaderland hebben dan Java ... Laten daarom de Indo's de bedoelingen van het leger van *Dai Nippon* op prijs stellen en laten zij als ingezetenen van Java met inspanning van al hun krachten arbeiden aan de opbouw van het nieuwe Java dat immers ook hùn vaderland is.'

Het bleef nu niet bij woorden: de groep der Indische Nederlanders werd, zou men kunnen zeggen, door het Japanse bestuur officieel erkend: Indisch-Nederlandse kinderen werden toegelaten tot het lager onderwijs (de volksscholen), Indisch-Nederlandse bankrekeninghouders kregen het recht, een deel van hun saldo's op te nemen en Dahler werd benoemd tot afdelingshoofd bij een voortzetting van het eerder genoemd Kantoor voor Indo-Europese Zaken, nl. het Kantoor voor personen van gemengde afkomst: het *Kantor Oeroesan Peranakan* oftewel het *Kop*. De betekenis van dit alles werd toegelicht in een radiotoespraak van het hoofd van het departement van Algemene Zaken, kolonel Jamamoto, de opvolger van kolonel Nakajama (hij zei o.a. dat het Japanse militaire bestuur bereid was verzoeken om vrijlating van geïnterneerde Indisch-Nederlandse mannen in welwillende overweging te nemen) en ook, op 27 september, in een radiotoespraak van Dahler[1]; deze herinnerde aan de actie van 'Douwes Dekker die onze groep heeft wakker geschud om ons tot besef te brengen van onze positie, welke wij in de Westers-imperialistische maatschappij innemen, en heeft betoogd dat wij Aziaten zijn als de Indonesiërs'; helaas, de kranten waren de Indische Nederlanders gaan 'vergiftigen': zij wilden Nederland als hun vaderland zien. Evenwel: 'dank zij de Heilige Oorlog van Groot-Oost-Azië' waren 'de Nederlandse staat en het Nederlands imperialisme' weggevaagd. Wel was 'de grootste groep' daar nog niet door 'ontnuchterd', maar dat behoefde niet zo te blijven – wat het Japanse militaire bestuur nu had gedaan, was een 'weldaad, gesproten uit een nobel hart.'

Nieuwe 'weldaden' volgden: in de laatste dagen van september werden geïnterneerde Indische Nederlanders die zeven Indisch-Nederlandse of Indonesische overgrootouders hadden, vrijgelaten en zij die er maar

[1] Tekst: a.v., p. 457–59.

één hadden, geïnterneerd en in oktober vond de derde registratie van de Indische Nederlanders plaats: nu een registratie per gezin, waarbij de gezinshoofden voor zichzelf en al hun gezinsleden nieuwe formulieren moesten invullen – op vervalsingen werd een gevangenisstraf gesteld van ten hoogste drie maanden of een geldboete van ten hoogste f 100. Waarom die nieuwe registratie? 'Men vermoedt', noteerde Bouwer, 'dat de Japanners zoeken naar een groot aantal valse registratiekaarten, met valse stempels, valse namen en alles wat maar vals kan zijn.'[1] Er werd tevens door de Japanners bekendgemaakt dat zij voortaan gelden ter beschikking zouden stellen om behoeftige Indische Nederlanders op te vangen – daar werd evenwel een prijs voor gevraagd: de gehele steunverlening (wij komen er straks op terug) moest onder het *Kop*, het *Kantor Oeroesan Peranakan*, gaan ressorteren.

De derde registratie ging, voorzover er Indonesische krachten bij betrokken waren, met veel chicanes gepaard. Die hingen samen met het feit dat de Indonesiërs er over het algemeen niets voor voelden om de Indische Nederlanders als 'Aziaten' te erkennen. 'Een onderzoek onder alle lagen van de Indonesische bevolking heeft uitgewezen', zo rapporteerde eind september '43 een Indonesiër aan het Japans militair bestuur[2], 'dat niemand instemt met de plannen die in de verschillende redevoeringen zijn uiteengezet. De verschillen tussen Indo-Europeanen en Indonesiërs zijn te groot dan dat zij zomaar opzijgeschoven kunnen worden.' Omgekeerd was, aldus dit rapport, op die plannen ook door de Indische Nederlanders afwijzend gereageerd – een verpleegster had tegen haar Indonesische naaister gezegd: 'Ik wil niet met de Indonesiërs gelijkgesteld worden, liever sterf ik', en een Indische Nederlander, 'die er misschien toe gebracht kan worden de plannen van de regering te steunen', had aldus zijn opinie weergegeven:

> 'Dahler is niet geliefd bij de Indo's, daarom is ons vertrouwen in hem niet groot. Omgang tussen Indo's en Indonesiërs is er bijna niet . . . Het stuit ons tegen de borst dat wij onze kinderen naar de volksschool moeten sturen, waar zij steeds door de Indonesische kinderen [zullen] worden bespot.
>
> Twee jaar lang zijn wij door de Japanners beschouwd als vijanden. De regering had geen aandacht voor onze vrouwen die in bordelen of hotels zijn gestopt. 80% van de Indo-Europese mannen zijn krijgsgevangenen[3] en 10% is als burger geïnterneerd. Tot wie zijn de redevoeringen eigenlijk gericht? . . . Als er Indo's

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 201 (25 okt. 1943). [2] Tekst van het rapport d.d. 29 sept. 1943: *NI*, p. 460–61. [3] Het werkelijke percentage was lager: misschien omstreeks 60%.

uit de kampen loskomen, maar zij krijgen geen werk, hoe moeilijk zullen hun levensomstandigheden dan wel zijn!'

Die laatste verwachting was een factor die bevorderde dat, althans in Batavia, niet velen ingingen op de mogelijkheid die kolonel Jamamoto had genoemd: dat geïnterneerde Indisch-Nederlandse mannen[1] (de vooraanstaanden onder hen waren in april '42 opgesloten) na het indienen van een verzoekschrift vrijgelaten konden worden. Die concessie werd herhaald op een bijeenkomst van Indische Nederlanders die in december '43 in de Dierentuin te Batavia plaatsvond. 'Groot aantal bezoekers', tekende de journalist Bastiaans aan.

'Brallende belofte *Nippon*, knijpgezette *Peranakans* vrij te laten, uit eigen beweging en op verzoek, doch belofte slaat alleen op burger-geïnterneerden. Weinig aanvragen binnen om familieleden, vrienden en kennissen vrij te krijgen. 'Laten ze er maar in blijven', was de liefdevolle leus. Blijkbaar omdat moeder de vrouw en/of dochter andere bezigheden hadden, waarbij manlief, vader, broer enz. er maar liever niet bij hoefden te zijn?'[2]

Is die analyse van Bastiaans juist? Wij betwijfelen het. Er waren, zoals eerder uiteengezet, naar verhouding niet zoveel Indisch-Nederlandse vrouwen en meisjes die tot sexueel contact met Japanners overgingen, Indisch-Nederlandse mannen zouden inderdaad, in vrijheid gesteld, moeite hebben het hoofd boven water te houden en eind '43, nog steeds in de 'civiele' fase dus, waren de levensomstandigheden van de geïnterneerde mannen nog niet zo slecht als zij later werden. Tenslotte laat zich denken dat menigeen geen enkele waarde toekende aan Japanse beloften.

Dat laatste was juist gezien. Pas in juli '44 werden in Batavia Indisch-Nederlandse mannen uit de internering ontslagen: welgeteld zeven, die allen tewerkgesteld werden bij de toen al beruchte jeugdafdeling van het *Kop*.

★

[1] Een van die mannen was ir. E. D. Wermuth geweest, bestuurslid van het Indo-Europees Verbond en lid van de Volksraad; hij was in april '42 in Soekamiskin opgesloten maar hem werd kort nadien gezegd dat hij de gevangenis kon verlaten, omdat hij ten onrechte als Nederlander was beschouwd. Een andere geïnterneerde die bij het gesprek met hem aanwezig was, lichtte ons in '82 in dat Wermuth zijn invrijheidstelling had geweigerd, zeggend: 'Ik ga naar mijn cel terug, want ik ben Nederlander.' (J. Morra, 18 okt. 1982). [2] W. Ch. J. Bastiaans: Verslag, p. 18.

Wat weten wij van dat *Kantor Oeroesan Peranakan*, het Kantoor voor personen van gemengde afkomst?

Niet zo heel veel.

Het *Kop*, in augustus '43 ingesteld, had een Japanner, zekere Hamagoetsji, als chef en een andere Japanner als sous-chef. De staf bestond uit Indische Nederlanders en als hun woordvoerder trad Dahler op en, bij diens afwezigheid, de vroegere plaatsvervangend burgemeester van Batavia, drs. A. Th. Bogaardt, die wij in hoofdstuk 5 reeds noemden als een van de belangrijkste figuren uit het Gemeentelijk Europees Steuncomité aldaar, het GESC. Dahler was hoofd van de afdeling van het *Kop* die de Japanse politiek moest bevorderen, Bogaardt van de afdeling die toezicht hield op de hulpverlening aan de Indische Nederlanders. Er was ook een afdeling voor juridische zaken en een voor de registratie der Indische Nederlanders en het peilen van hun stemming.

Waarom het Japans militair bestuur het *Kop* had opgericht, werd op de dag van de oprichting door de chef, Hamagoetsji, in een in gebrekkig Engels gesteld rondschrijven aan de staf uiteengezet.[1] '*The problem that need to be settled first*', had hij geschreven,

'*is not about material matters, but the way of thinking, mentality of Eurasians. The worst defect of them is that they are not active. They have no initiative, always looking for the easiest way, expecting help from others, excusing themselves by searching faults on the other side. Their circumstances should never be said to be easy in any meaning of it, but they must notice that their way of thinking and their active attitude toward the new situation is the only means to open a new life.*'

Hamagoetsji drukte zich in het Engels uit omdat het gebruik van het Nederlands, zoals vermeld, officieel verboden was – zelf beheerste hij het Nederlands goed (hij had rechten gestudeerd aan de Rechtshogeschool te Batavia). Maar zo *hij* al geen Nederlands sprak, zijn staf deed dat wèl, en dat gebeurde zeker op die afdelingen welke het meest met de Indische Nederlanders te maken hadden: de afdeling hulpverlening en de afdeling registratie. Bastiaans werd een van de medewerkers van de afdeling registratie. Van elk Indisch-Nederlands gezin werd daar de gezinslijst bijgehouden en die gegevens moesten in voorkomende gevallen aan de *Kenpeitai* en de PID verstrekt worden. 'Publiek', aldus Bastiaans na de oorlog,

'niet veel op met *Kop*. De eerste werkers op dat kantoor, speciaal door *Nippon*

[1] Tekst: IC, 80230 II.

uitgezocht, door onvriendelijke en onwelwillende houding in de hand gewerkt! Later gehalte personeel verbeterd. Oude werkers, na kwaad gesticht, door *Nippon* weggewerkt. Moeilijk, verkeerde gedachte publiek over kantoor te verbeteren. Daar zorgt *Nippon* trouwens voor dat dit niet gebeurt. Publiek vergeet dit. Geen appreciatie voor vele goede dingen die vanuit dit kantoor emaneren, althans er toe bijdragen, onvermijdelijke straf- en plaagmaatregelen van *Nippon* verzacht bij uitvoering.'[1]

Van dat laatste gaf Bastiaans in een beschouwing over Dahler, aan wie hij personen die zich met klachten tot hem gewend hadden, doorgaf, enkele voorbeelden. Wij citeren:

'*Heer Dahler* belast met propaganda en politieke aangelegenheden op *Peranakan*-kantoor. Voelt zich meer Indonesiër dan Europeaan. Heb nooit over 'politiek' met Zijn Edelgestrenge gesproken. Kenner vele Indonesische talen. Eigenaardige figuur, die door dik en dun eigen overtuiging doorzet. Is overigens in gewone doen vriendelijk en hulpvaardig. Volgende gevallen meegemaakt.

Een jonge dame, netjes gekleed, verzorgd, komt opgewonden lokaal binnen. Tranen in ogen, kan haast niet spreken. Glas water ter opwekking aangeboden. Volgend gesprek:

'Bent u wat opgeknapt? Vertelt u maar eens, wat er aan de hand is.'

'Meneer, mijn zuster is opgepakt. Zij heeft zich, pas van Bandoeng teruggekomen, bij de PID gemeld om reispas terug in te leveren. Daar is zij toen ruw behandeld en aangehouden.'

'Om welke redenen, juffrouw?'

'Mijn zuster heeft een Van Galen-broche aan[2] en die broche hebben zij bij de PID van haar borst afgerukt.'

'Wel wat onvoorzichtig van uw zuster om zo getooid zich naar het hol van de leeuw te begeven.'

'Zij heeft er niet aan gedacht. Zij is pas ziek geweest en thuis wachten haar kinderen op de moeder. Een goede vriend van mij, een hoge *Nippon*'se officier, tot wie ik mij eerst gewend heb, kan mij niet helpen en heeft mij naar dit kantoor verwezen.'

De jonge dame bij heer Dahler gebracht, die na aanhoring relaas de PID heeft gebeld. Getrouwde zuster kon naar huis.

Een andere juffrouw, *peranakan*, doch zeer blond, werd op Senen, waar zij inkopen deed[3], door jeugdige rechercheur, blijkbaar pas afgestudeerd van z.g. politieschool en dus zeer actief, aangehouden met sommatie op het politiebureau

[1] W. Ch. J. Bastiaans: Verslag, p. 18. [2] Een in '40 in Indië verkrijgbare broche die een herinnering was aan de in de Meidagen van '40 bij Rotterdam door de *Luftwaffe* tot zinken gebrachte torpedobootjager 'Van Galen'. [3] Dit was een inheemse markt te Batavia.

Koningsplein te verschijnen. Kwestie voorgebracht bij heer Dahler, die op *peranakan*-kaartje van betrokkene de aantekening stelde en waarmerkt, dat de blonde jongedame inderdaad een *peranakan* is. Niet meer door de politie lastig gevallen.

T.W., jongedame, net 17 jaar geworden, meldde zich bij Gemeente voor *pendaftaran*. Kon geen geboorte-acte produceren. Jongedame in zak en as. Zonder *pendaftaran* kans op internering. Heer Dahler belde betrokken bureau gemeente op en stelde aantekening *peranakan*-kaartje dat, waar jongedame geboren uit ongehuwde indonesische moeder en vader onbekend, terwijl nog geen erkenning Europese pleegouders, zij de staat van moeder volgt en dus, hoewel Europese naam dragende, vrijgesteld moet worden van uitreiking en betaling gemeente-*pendaftaran*.'[1]

Tekenende voorbeelden! Voorbeelden, overigens, niet van verzet maar van pogingen om de Japanse maatregelen zonder nodeloze hardheid toe te passen.

*

Met de oprichting van het *Kop* had het Japans militair bestuur een route gemarkeerd die ook de *Kenpeitai* diende te volgen. Niet zonder achterdocht! Wij herhalen wat in het uit februari '44 daterend rapport over het verzet op Java met betrekking tot de Indische Nederlanders werd gezegd:

'Naast de Nederlanders zijn de Indische Nederlanders het gevaarlijkst. Hun uitlatingen en daden tonen aan dat zij met hun anti-Japanse opvattingen niet van de Nederlanders verschillen. Het is noodzakelijk, deze tot ongehoorzaamheid neigende groep die de ware bedoelingen van ons zo welwillend militair bestuur niet begrijpt, streng te controleren. Aangezien zich evenwel in de laatste tijd de neiging heeft voorgedaan om meer en meer met ons samen te werken, is het ook noodzakelijk om leiding te geven en de Indische Nederlanders beter voor te lichten. Niet minder noodzakelijk blijft het, de pro-Geallieerde gevoelens met één slag te doen verdwijnen.'

Nu, dat laatste was een onmogelijkheid en zo bracht het jaar '44, wat de Indische Nederlanders betrof, tegengestelde verschijnselen: tegenover een kleine concessie (in mei '44 werden zij, mèt de Chinezen, vrijgesteld van het betalen van registratiegeld bij het aanvragen van een persoons-

[1] W. Ch. J. Bastiaans: 'Merkwaardige mensen in een merkwaardige tijd' (z.j.), p. 10–11 (IC, 80230 I).

bewijs) stond een aanzienlijke versterking van het offensief dat op hun politieke gelijkschakeling was gericht.

In alle steden op Java waar grote aantallen Indische Nederlanders woonden, werden onder auspiciën van het *Kop* nieuwe comités opgericht die de belangen van de Indische Nederlanders moesten behartigen: de *Kaoem*-Indo-comités (comités van het Indo-volk). Die comités waren het die, toen in '43–'44 door de Japanners op heel Java het *tonarigoemi*-stelsel werd ingevoerd, voorstelden wie daar, wat de Indische Nederlanders betrof, een functie in zouden krijgen. Elke wijkgemeenschap kreeg een door acht helpers, *hantsjo*'s, bijgestane leider, de *koemitsjo*; de wijken waren samengevat in districten, *aza*'s, met een *azatsjo* aan het hoofd en elke maand moesten alle wijkbewoners een vergadering bijwonen waar de *koemitsjo* de consignes doorgaf welke hem op een *aza*-vergadering waren verstrekt. Soms woonden de Indische Nederlanders in wijken waar ook Indonesiërs woonden, maar meestal bewoonden zij aparte wijken waarin zij alle bij het *tonarigoemi*-stelsel behorende functies moesten uitoefenen. Niet onbelangrijke functies! Voor de distributie en de arbeidsinzet, om slechts deze te noemen, werd van het *tonarigoemi*-stelsel gebruik gemaakt.

In Malang (en wellicht ook elders) begon de *Kaoem*-Indo met het uitdelen van nieuwe registratie-formulieren (de vierde registratie al!), waarop men niet alleen de gegevens over de afstamming opnieuw moest vermelden maar ook antwoord moest geven op twee vragen: 'Heeft u afstand gedaan van de Nederlandse regering?' en 'Voelt u zich Aziaat?' 'Zo op het eerste gezicht eenvoudige vragen', schreef M. Moscou-de Ruyter, woonachtig in het z.g. Tuindorp te Malang waar talrijke Indische Nederlanders woonden, maar dat waren die vragen natuurlijk niet.

'Er kwam herrie, tweespalt. Er werd verteld, zelfs door commissieleden van de *Kaoem*-Indo, dat als je deze vragen met 'nee' beantwoordde, je werd gehaald en op transport gesteld met f 10 en een klein koffertje. Je zou dan naar een klein eiland worden gebracht, waar je dan maar moest zien te leven. Het werd nog erger, toen een Javaan, de *azatsjo* . . . van een complex wijken in het Tuindorp, zei: 'Voor de Indo is er altijd plaats, al is het midden op zee . . .' Velen riskeerden alles en vulden 'nee' in, anderen weer uit angst 'ja'. Weer anderen, onder wie ik: '*Tidah mengapa*' ('onverschillig'). Deze registratie heeft maanden en maanden geduurd. Telkens werd de termijn verlengd, waarin je de beantwoording kon veranderen.'[1]

[1] M. Moscou-de Ruyter: *Vogelvrij*, p. 141–42.

Het spreekt vanzelf dat de *Kaoem*-Indo in een stad als Malang voor de onder het nieuwe stelsel te verdelen functies de keuze maakte uit diegenen die als eersten de twee weergegeven vragen met 'ja' hadden beantwoord. In het Tuindorp, dat in acht wijken was verdeeld, werd overigens een Indonesiër *azatsjo* en werden Indonesiërs tot *koemitsjo* (in het Indonesisch: *ketoea*, 'oudste') benoemd. Zij kozen plaatsvervangers, *foekoe*'s ('vice's'), die een groot deel van het werk deden, en dat werden in het Tuindorp meest Indisch-Nederlandse vrouwen. 'De *ketoea*'s', aldus weer M. Moscou-de Ruyter,

'waren voor het grootste deel van de dag op kantoor, dus alle mogelijke werkjes, de distributie van voedsel, handtekeningen zetten en geschillen beslechten, kwamen op de *foekoe* neer. Werd er een vergadering gehouden en was de *ketoea* verhinderd of had geen zin (dit kwam dikwijls voor bij Javanen), dan moest de *foekoe* gaan en wee je gebeente als het verslag niet in orde was.

... De *ketoea*'s waren absolute heersers ... Ze kregen de bevelen wel van de *azatsjo*, maar toch mochten ze naar eigen believen veranderingen aanbrengen. Eens per maand was er een vergadering van de *ketoea*'s bij de *azatsjo* en de dag daarop bij alle *ketoea*'s, ieder in zijn eigen wijk; de bewoners van die wijk moesten daar komen ... De *ketoea* liet ook bij ieder huis een briefje afgeven met daarop vermeld de dag en uur waarop de vergadering te zijnen huize werd gehouden ... (We) moesten elke keer opnieuw leren (want het was nooit goed), op Japanse wijze te buigen en te groeten: in rijen staan met het gezicht naar Tokio gericht; buigen, bidden voor de gevallenen in de strijd (geen Europeanen natuurlijk maar inlanders en Jappen), buigen en weer zitten, waarna de vergadering werd geopend.'[1]

Naast het *tonarigoemi*-stelsel had het Japans militair bestuur op Java (wij komen er in het volgend hoofdstuk op terug) een nieuwe massaorganisatie opgericht die een Japanse naam droeg: de *Djawa Hokokai*, de Organisatie voor Dienstbaarheid van Java, welnu: begin mei '44 werd in Batavia een grote bijeenkomst van Indische Nederlanders belegd, waar Dahler, die in het comité van voorbereiding had gezeten de Indische Nederlanders opriep, met de *Djawa Hokokai* samen te werken. De meeste aanwezigen lieten zijn woorden over zich heen gaan – zij hadden Dahler al leren kennen als een figuur die dan wel aan Japanse kant stond maar die persoonlijk nimmer aggressief optrad en van wie dus geen bijzondere gevaren te duchten waren. Begin september '44 evenwel tekenden die gevaren zich wèl af: van den Eeckhout en enkele gelijkgezinden, vrijge-

[1] A.v., p. 149–50.

laten uit het grote interneringskamp te Tjimahi, vestigden zich in Batavia en dat betekende dat het *Kop* in het algemeen en speciaal ook wat de hulpverlening betrof, goeddeels gedomineerd werd door de *Pagi*-groep.

Wie dat als eersten te merken kregen, waren de Indisch-Nederlandse jongeren in Batavia.

Hun waren, evenals elders op Java, begin '44 door de *Kaoem*-Indo de twee eerder gememoreerde vragen voorgelegd: 'Heeft u afstand gedaan van de Nederlandse regering?' en 'Voelt u zich Aziaat?' Omstreeks vier-vijfde van die jongeren had geweigerd die vragen met 'ja' te beantwoorden. Vervolgens waren eind april in Batavia twee groepen door de PID gearresteerd en enige tijd vastgehouden. Nadien was de weigerende houding van de meeste jongeren voor kennisgeving aangenomen. Tot ergernis van van den Eeckhout! Hij liet in september '44 te Batavia alle Indisch-Nederlandse jongemannen van zestien tot drie-en-twintig jaar bijeenroepen – zij moesten persoon voor persoon verklaren of zij pro- of anti-Japans waren. De eerste groep, op 13 september opgeroepen, van wie de meesten weigerden zich ten gunste van Japan uit te spreken, kreeg allerlei beledigingen naar het hoofd geslingerd door aanhangers van van den Eeckhout – het was duidelijk dat het de volgende dag, toen de tweede groep zich moest uitspreken, tot tumult kon komen. Bogaardt was inmiddels gearresteerd – zijn opvolger als hoofd van de steunafdeling van het *Kop*, de gepensioneerde luitenant-kolonel van het Knil O. Peltzer, ging naar het bureau van het *Kop* en hoorde daar van den Eeckhout in een toespraak opmerken dat de Indisch-Nederlandse jongeren niet bevreesd hoefden te zijn voor opneming in het Japanse leger (die vrees had er toe bijgedragen dat ook de meeste leden van de tweede groep geweigerd hadden zich ten gunste van Japan uit te spreken), want, aldus van den Eeckhout, 'de Indo was een bangerd en dus als soldaat niet te gebruiken.'[1] Grote verontwaardiging bij de jongeren! Toen daags daarna, 15 september, de derde groep opkwam: ca. driehonderd jongeren, velen door hun moeder vergezeld, waren de gemoederen verhit. Hamagoetsji sprak de moeders toe, betogend dat het militair bestuur geen andere bedoeling had dan de jongeren tucht bij te brengen – er zouden voor hen landbouwkolonies worden opgericht, zoals die hier en daar op Java al bestonden. De Japanner sprak nog, toen het elders op het erf van het *Kop* tot ongeregeldheden kwam, in welk kader enkele Japanse en Indonesische vlaggen (de rood-witte vlag mocht na de toespraak die premier

[1] O. Peltzer: 'De Japanse bezetting tot 16 december 1944' (30 aug. 1946), p. 11 (IC, 80231).

Koiso op 7 september in Tokio had gehouden, van officiële gebouwen wapperen) van de voorgalerij van het *Kop*-gebouw afgerukt werden. Dahler waarschuwde vervolgens de PID, maar toen Indonesische rechercheurs verschenen, was alles weer rustig. Dit gebeuren leidde tot enkele arrestaties – wij weten niet van hoevelen.

Het bléef niet rustig. Enkele jongeren die zich ten gunste van Japan hadden uitgesproken, werden na de 15de op straat mishandeld door anderen die onder alle omstandigheden Nederland trouw wilden blijven, en toen op 23 september een laatste groep opgeroepen werd, kwam het tot nieuw tumult – een van de jongeren sprong op een tafel en riep: 'Jongens, laten wij niet ons Indonesische bloed verloochenen, maar zeker niet ons *Blanda*-bloed!'[1]

Toen lieten de Japanners opnieuw ingrijpen: vier dagen later, 27 september, werden enkele tientallen jongeren gearresteerd en in de oude en vervuilde Glodok-gevangenis opgesloten.[2]

Nieuwe arrestaties volgden eind januari '45: nu werden op de 25ste ca. tweehonderd Indisch-Nederlandse jongeren opgepakt, naar Indonesische politiebureaus gebracht (daar verzamelden zich hun moeders, zusters en vriendinnen, velen in tranen) en vervolgens in de Glodok-gevangenis opgesloten. Iets later werden aan hen jongeren toegevoegd die op die dag in Soekaboemi en Buitenzorg opgepakt waren.

In Bandoeng werd op die 25ste een razzia gehouden waardoor ruim honderdtachtig Indisch-Nederlandse mannen, vrouwen en jongens in de Soekamiskin-gevangenis belandden. 'Over het algemeen', zo noteerde Bouwer,

> 'is de Indonesische politie nogal soepel te werk gegaan en gaf zij de arrestanten de gelegenheid om koffers te pakken, hoewel het (behoudens een heel enkele uitzondering) niet was toegestaan om een matras mee te nemen. Ook uit kantoren en werkplaatsen zijn jongelui en mannen weggehaald en familieleden mochten later in de middag bij de PID kleren enz. afgeven . . . Er zijn onder de arrestanten twee leden van het plaatselijk Indo-Comité.

[1] I. M. Pool: Dagboek (IC, dagboek 76), Uittreksel, p. 6. [2] Dit gebeuren droeg er toe bij dat een te Batavia op 10 oktober door de *Djawa Hokokai* belegde 'verbroederingsvergadering' van jongeren uit verschillende bevolkingsgroepen volledig mislukte. Indonesische jongeren verweten er de aanwezige Indisch-Nederlandse dat deze laatsten op 15 september de Indonesische vlag en daarmee het Indonesische volk hadden beledigd. 'Toen', aldus het rapport van een der aanwezige Indonesiërs (tekst: *NI*, p. 462–63), 'noch de voorzitter, noch een der andere aanwezigen een voorstel deed om die belediging goed te maken, werden de Indonesiërs zeer ontevreden... Toen de voorzitter dan ook voorstelde om elkaar de hand te geven, volgde niemand dit op.'

... Het is zeker dat dit een gewone internering is van personen die geacht worden vijandig tegenover het Japanse bewind te staan. Als deze lijst geheel afgewerkt is, wordt natuurlijk een tweede en later een derde opgesteld, tot er tenslotte geen Europese man meer in de stad overgebleven is. Daarna beginnen de Japanners aan de vrouwen.'[1]

Twee weken later, op 8 en 9 februari, werd in Bandoeng een tweede lijst afgewerkt (nu voor overbrenging van de betrokkenen naar de Bantjeuj-gevangenis), 'onder andere', aldus Bouwer,

'van enige heel oude en heel zieke mannen, mensen van tegen de tachtig jaar, 'vijandig gezinde onderdanen'. De verontwaardiging over deze daad is groot, ook onder Indonesiërs en Chinezen. De scènes die zich ... overal in de stad afspeelden, zal niemand licht vergeten. Van de oudjes die ... in de stromende regen op vrachtauto's werden weggehaald (o.a. een oude heer die een paar dagen tevoren door een beroerte getroffen was), is er geen die het zal overleven, al is de Japanse bezetting over een maand afgelopen ... Ook is een aantal Ambonnezen gearresteerd ... Kranig hebben de oudjes zich gehouden. De zes-en-zeventigjarige heer Niemeyer kleedde zich in een net wit pak met de woorden: 'Als ik op *mijn* leeftijd nog op een vrachtauto naar de gevangenis gesleept word, wil ik er netjes uitzien. De Japanners moeten vooral niet denken dat zij ons breken kunnen.' Andere arrestanten zijn de acht-en-zeventigjarige mevrouw van der Wissel, de vrijwel geheel verlamde mevrouw Binkhorst, de ernstige tbc-patiënt Termeulen, wiens vrouw vrijwillig met hem mee naar de gevangenis ging.'[2]

Dan werden op de 25ste januari ook op Midden- en Oost-Java Indisch-Nederlandse mannen en jongens gearresteerd, ca. zevenhonderd (zij kwamen in het fort te Ngawi terecht), èn vrouwen (wij weten niet hoevelen) die naar de 'gewone' interneringskampen werden overgebracht, onder hen drie bejaarde tantes van de journalist Bastiaans die alle drie tijdens hun internering bezweken.

Althans op diegenen die in de Glodok-gevangenis opgesloten zaten, werd door van den Eeckhout en de zijnen grote pressie uitgeoefend om zich alsnog met Japan solidair te verklaren. Dat werd geweigerd: zo al niet door allen, dan toch door de meesten.

Hoevelen van de voor en op 25 januari '45 opgepakten tijdens hun detentie zijn bezweken, weten wij slechts voor de groep in Ngawi en die in de Glodok-gevangenis. In Ngawi stierven (vermoedelijk) ca. driehonderd van de ca. zevenhonderd gedetineerden, in de Glodok-gevangenis

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 309 (25 jan. 1945). [2] A.v., p. 311–12 (10 febr. 1945).

(en in de Tjipinang-gevangenis waar de zieken terechtkwamen) ca. tachtig van de driehonderdvijftig. Wat door al deze in Ngawi en in de Glodok- en Tjipinang-gevangenis gedetineerden èn door later gedetineerden (er hebben ook na 8 en 9 februari '45 nog razzia's plaatsgevonden) is doorstaan, is niet in bijzonderheden bekend. Wij kennen sommige verliezen waartoe de detenties hebben geleid, maar hebben er geen enkel verslag over. Aannemelijk is het dat juist deze gedetineerden veel te lijden hebben gehad onder het Indonesische gevangenispersoneel – wij veronderstellen dat velen zijn verhongerd.

*

Men moet de groep van de Indische Nederlanders niet als een in alle opzichten homogene groep zien. Dat bleek trouwens al uit het voorafgaande. Er was in Batavia een kring rond Dahler, van den Eeckhout kreeg aanvankelijk in Kesilir vrij veel volgelingen: ca. driehonderd (van wie hij er een kleine honderd overhield), en het *Kop* had in een aantal steden vertegenwoordigers die het de er wonende Indische Nederlanders vaak heel lastig maakten. In elk van die steden traden meningsverschillen aan de dag tussen drie groepen: diegenen die met de bezetter samenwerkten (in Soerabaja was dat een groep van ca. driehonderd Indische Nederlanders die tot de *Djawa-Hokokai* werden toegelaten), diegenen die elke vorm van samenwerking met Japan afwezen, en, tussen beide groepen in, anderen die, zoals ook de Chinezen deden, een puur uiterlijke samenwerking verkieslijk achtten, louter om de Indisch-Nederlandse bevolkingsgroep tegen grotere gevaren te beschermen. Voorstanders van zulk een uiterlijke samenwerking kregen met name in Soerabaja en Semarang invloedrijke posities. Moesten zij soms concessies doen die door anderen als pijnlijk werden ervaren? Leidde dat soms tot heftige discussies, ja tot vetes? Het is maar al te waarschijnlijk, maar wij kunnen er, ook als onze veronderstelling juist is, geen nadere bijzonderheden over verschaffen – de gegevens ontbreken.

Eén ding is duidelijk: wanneer men in het oog houdt dat op Java ca. tweehonderdduizend Indische Nederlanders niet waren geïnterneerd, dan is de groep die zich uit volle overtuiging aan Japans zijde schaarde, naar verhouding niet groter geweest dan de pro-Duitse groep tijdens de bezetting van Nederland. De Japanse poging tot gelijkschakeling van de Indische Nederlanders is mislukt. In jaren waarin zij de grootste moeite

hadden om het hoofd boven water te houden, zijn zij Nederland trouw gebleven – een trouw die velen met hun leven hebben moeten bekopen.

Java – worsteling tegen de ondergang

Zo min als wij betrouwbare gegevens hebben over de grootte van de Indisch-Nederlandse bevolkingsgroep, zo min hebben wij ze voor de mate van welstand die zij had bereikt, toen Indië door de Japanners werd bezet. Nederlanders, *totoks*, hadden in de regel bij het bedrijfsleven een hoger aanvangssalaris gekregen dan even gekwalificeerde Indisch-Nederlandse krachten – dat was een van de factoren welke vele Indische Nederlanders het gevoel hadden gegeven dat er, al waren zij Nederlandse staatsburgers en al hadden verscheidenen hunner tot de hoogste posten kunnen opklimmen, toch in Indië sprake was geweest van een zekere sociale discriminatie. Er waren in Indië vermogende Indische Nederlanders zoals er vermogende *totoks* waren – tekenend voor de Indisch-Nederlandse groep was het dat zij, anders dan de Nederlandse, ook vrij vele leden telde die in nogal behoeftige omstandigheden verkeerden: 'kleine luyden', wie voortdurend het gevaar boven het hoofd hing dat zij zouden afzakken naar het peil van de *kampong*.

Hoe dit alles zij, onder de Japanse bezetting waren de Indische Nederlanders van meet af aan een sociaal-bedreigde groep. Onder de ca. twee-en-veertigduizend krijgsgevangenen van het Knil en de Koninklijke Marine bevonden zich misschien wel dertigduizend Indische Nederlanders – voorzover dezen gehuwd waren, bleven vrijwel al hun gezinnen onverzorgd achter.[1] De uitbetaling van alle overheidspensioenen en -toelagen was per 1 april '42 gestaakt, het Europese bedrijfsleven werd goeddeels geliquideerd, alle salarissen, ook die welke de overheid betaalde, werden door de Japanners met gemiddeld een derde verminderd; trouwens, talrijke Indische Nederlanders verloren hun overheidsbetrekking – alleen bij de gouvernementsbedrijven werden velen gehandhaafd.

Nadere gegevens over de inkomsten en de uitgaven der Indische Nederlanders hebben wij slechts met betrekking tot Batavia. Weinige

[1] Zoals in hoofdstuk 8 vermeld, konden op Java van ca. september '42 tot november '43 alleen de vrouwen van krijgsgevangen officieren van de rang van kapitein of hoger per maand per gezinslid f 15 opnemen bij een Japanse bank, maar is het de vraag of deze regeling algemeen is toegepast.

slechts! Neergelegd in twee uit september '46 daterende nota's van het Centraal Kantoor voor de Statistiek (Batavia)[1], geven zij een beeld van de bronnen waaruit in de periode maart '42–augustus '45 elf gezinnen hun inkomsten hadden geput, alsmede van de prijzen die in vier maanden (juni '42, juli '43, april '44 en november '44) bekend waren aan vijftien gezinnen (deze prijzen waren eertijds niet genoteerd maar werden in '46 uit het geheugen weergegeven).

Wij willen beginnen met de inkomsten. Elf gezinnen dus. In één daarvan werd ten tijde van de komst der Japanners meer dan f 500 per maand verdiend (en dat ene gezin vormt een statistische eenheid waarmee wij verder niet durven werken), in zeven gezinnen werd tussen de f 250 en f 500 per maand verdiend, in drie gezinnen minder dan f 250 (*hoeveel* minder, is helaas niet bekend). In die drie gezinnen had men tijdens de bezetting gemiddeld per maand van f 118,10 moeten rondkomen; dat bedrag was aldus verworven: door gesalarieerde arbeid f 69,09, door handel f 10,50, door het ontvangen van steun f 15,60 en door de verkoop van eigendommen f 22,91. De zeven gezinnen die eerder f 250 tot f 500 hadden verdiend, hadden gemiddeld per maand van f 245,18 moeten rondkomen en dat bedrag was aldus verworven: door gesalarieerde arbeid f 74,22; door handel f 41,21; door de verkoop van eigendommen f 122,25 en door leningen aan te gaan f 7,50. De groep van drie had geen leningen aangegaan, de groep van zeven geen steun ontvangen. Gaat men er nu van uit dat de gezinnen van beide groepen vóór de komst der Japanners het gezinsinkomen hoofdzakelijk, zo niet geheel, ontleend hadden aan gesalarieerde arbeid, dan is aanstonds duidelijk hoe moeilijk hun positie werd doordat het salaris daalde tot gemiddeld f 69,09 en f 74,22 per maand. Er *moest* aanvulling komen! Voor de gezinnen van beide groepen heeft de verkoop van eigendommen het meest opgeleverd: gemiddeld per maand f 22,91 resp. f 122,25 (de zeven gezinnen hebben gemiddeld anderhalf maal zoveel inkomen ontleend aan de verkoop van eigendommen als aan hun gesalarieerde arbeid!) en voorts is vooral voor de groep van zeven de handel (handel in van alles en nog wat) van belang geweest: zij hadden er gemiddeld per maand f 41,21 mee verdiend.

Die verkoop van eigendommen had niet veel opgeleverd wanneer men meubilair, ijskasten, fornuizen en radio's had verkocht (die hadden vóór eind '43 niet meer dan een derde tot een vijfde van de oorspronkelijke prijs opgebracht), maar daarentegen veel meer dan de oorspronkelijke prijs wanneer men textiel, serviezen en sieraden had kunnen

[1] IC, 14638 en 14614.

verkopen – sieraden zijn in een tijd van inflatie en maatschappelijke onzekerheid altijd gezocht en textiel en serviesgoed waren buitengewoon schaars geworden. 'De oorlogsjaren in Semarang', aldus in '82 een beeld van het leven van de Indisch-Nederlandse vrouwen onder de Japanse bezetting (maar het was elders dan in Semarang niet anders),

> 'waren van een diepe armoede ... Alles, alles verkochten ze om in leven te blijven, het trouwpak van haar man en de beddesprei die haar moeder voor haar uitzet had gekocht. Ze spleten draden van de sprei in drieën en wonden ze op klossen. Ze verkochten ze ... Ieder lapje en ieder klosje garen bracht eten op.'[1]

Nu de prijzen.

Het Centraal Kantoor voor de Statistiek heeft in het desbetreffende stuk geen absolute cijfers vermeld maar verhoudingscijfers, waarbij 1938 op 100 was gesteld. De vijftien Indisch-Nederlandse gezinnen die gegevens hadden verstrekt, hadden in '42 per maand een inkomen gehad dat varieerde van f 50 tot f 500. Welnu, in juni '42 bleken, met '38 vergeleken, de hun bekende prijzen als geheel gemiddeld gestegen te zijn met 39%, in juli '43 met 170%, in april '44 met 426%, in november '44 met 1 275%. Wat alleen de levensmiddelen betrof was de stijging minder markant geweest: vergeleken met '38, in juni '42 een gemiddelde stijging met 50%, in juli '43 met 74%, in april '44 met 168%, in november '44 met 729%. Voor kleding en schoeisel alléén was die prijsstijging heel wat groter geweest: daar was in november '44 meer dan zeventig maal zoveel voor gevraagd als in '38.

Bij de bedoelde vijftien gezinnen was, dat lag voor de hand, een steeds groeiend deel van de uitgaven louter besteed voor het kopen van levensmiddelen: gemiddeld 44% in '42, 59% in '43, 68% in '44, 77% in '45. Er bleek overigens bij dit onderzoek dat de uitgaven per persoon per maand aanmerkelijk hadden verschild: in '42 in de gezinnen die uit meer dan één persoon bestonden, van f 10 tot f 49 per maand, in '44 van f 17 tot f 150 per maand (en één alleenwonende had in '42 per maand f 223 uitgegeven en in '44 f 216).

Mag men aan al deze cijfers conclusies verbinden? Geen detailconclusies, dunkt ons (daarvoor is de statistische basis te smal), maar slechts deze ene dat de Indische Nederlanders de grootste moeite hebben gehad om een volledige sociale ondergang te voorkomen en dat, als dat gelukt is, bij velen de verkoop van eigendommen en de handel in allerlei goederen

[1] I. Harms en T. Pollmann in *Vrij Nederland*, 15 mei 1982, bijvoegsel, p. 6.

(een handel die soms aan de rand stond van de zwarte handel, als hij daar niet overheen ging) daartoe een wezenlijke bijdrage hebben geleverd, terwijl de sociaal-zwaksten hunner de verleende steun moeilijk konden ontberen.

*

In hoofdstuk 5 (''Nederland' wordt uitgeschakeld') schreven wij over het begin van de steunverlening: een indrukwekkende vorm van sociale activiteit waarvoor velen zich al in '42 hadden beijverd – de kerken, particuliere comités, op Oost-Java ook het Rode Kruis. Eén stadsgemeente was er toen slechts geweest, waar men een gemeentelijk comité had kunnen oprichten: Batavia. Daar was eind juni het Gemeentelijk Europees Steuncomité, het GESC, opgericht, hetwelk al in augustus '42 steun had moeten bieden aan ca. negenduizend Nederlanders en Indische Nederlanders (ca. een kwart van de Europese bevolking van de hoofdstad) en begin '43 aan elfduizend (toen bijna uitsluitend Indische Nederlanders) alsook aan ca. vijftienhonderd inheemsen, t.w. aan gezinsleden van inheemse oud- en ex-militairen van het Knil. Dat GESC had, zoals wij vermeldden, tot midden '43 clandestien bijna f 100 000 kunnen opnemen, hoofdzakelijk bij vermogende Chinezen (leningen die, gegarandeerd namens het Nederlands gouvernement, na de oorlog op goudbasis zouden worden terugbetaald). Het comité had een dagelijks bestuur, bestaande uit dr. ir. F. Kramer, drs. H. J. Manschot, afdelingshoofd van de Javase Bank, en de diamantair A. Gutwirth – die drie maakten ook deel uit van het financiële subcomité van het GESC.

Geven wij nu weer hoe de steunverlening op Java in steeds groter moeilijkheden kwam, dan willen wij beginnen met Batavia.

Daar werd het GESC eind december '42 getroffen door de arrestatie van Kramer – opgepakt, omdat tot de *Kenpeitai* in Buitenzorg was doorgedrongen dat hij financiële steun had verleend aan de groep-Welter. Begin januari '43 werden nòg twee leidende figuren van het GESC gearresteerd: Manschot en Bogaardt; beiden werden er van verdacht, van Kramers illegale werk op de hoogte te zijn geweest. Zij werden door de *Kenpeitai* in Buitenzorg verhoord (d.w.z. mishandeld) en ontkenden – die ontkenning werd, toen zij met Kramer werden geconfronteerd, door deze bevestigd. Manschot, een *totok*, werd geïnterneerd, Bogaardt die een Indische Nederlander was, werd vrijgelaten en kon zich nadien weer aan het GESC-werk wijden.

Enkele maanden later nu, in mei '43, brachten de Japanners een wijziging aan in de naam van het comité: die was hun te 'Nederlands' en bovendien werd het werk, nu vrijwel alle Nederlandse mannen en vrouwen geïnterneerd waren, door Indische Nederlanders verricht die zij als 'mede-Aziaten' wensten te zien. Het comité werd herdoopt tot *Pertoeloengan Orang Blanda-Indo Miskin* (Steun aan arme Indo-Europeanen) oftewel de *Pobim*. Bogaardt werd er de voorzitter van, Gutwirth bleef de financiën behartigen. Dat laatste was wèl nodig want de steun aan behoeftigen die de gemeente Batavia ter beschikking stelde, werd, terwijl de prijzen zo gestegen waren, van 35 cent per week per persoon tot 28 cent verlaagd – Gutwirth zorgde voor de gelden die voor aanvullende steunbedragen nodig waren, alsook voor de (in deze 'civiele' fase nog toegestane) zendingen naar de vrouwen- en kinderkampen te Batavia.

Dat duurde niet lang: in augustus werd Gutwirth geïnterneerd. Hoe nu de nodige gelden bijeen te krijgen? Bogaardt vond er met verlof van de Japanners een oplossing voor: de *Pobim* mocht het bedrijf van een Franse groothandel in farmaceutische producten voortzetten en dit leverde de steunorganisatie per maand ca. f 20 000 op.

Een nieuwe Japanse ingreep volgde in november '43, drie maanden nadat het *Kop*, het *Kantor Oeroesan Peranakan* (Kantoor voor personen van gemengde afkomst), was opgericht, waar, gelijk eerder vermeld, de afdeling die toezicht hield op de steunverlening aan Indische Nederlanders, door Bogaardt werd geleid. De naam van de *Pobim* werd gewijzigd tot *Pertoeloengan Orang Peranakan* (Steun aan personen van gemengde afkomst) oftewel het *Pop*, en dat *Pop* werd onder de controle geplaatst van het *Kop*. Dat betekende dat de steunverlening een groot deel van haar zelfstandig karakter verloor, aangezien het *Kop*, dat een politieke, zuiver Japanse creatie was, zowel door de *Kenpeitai* als door de PID op de vingers werd gezien.

Begin december '43 werd door de Japanners van Dahler en Bogaardt gevergd dat zij bij de tweede herdenking van Pearl Harbor, 8 december, een pro-Japanse toespraak zouden houden. Dahler ging daar grif op in, maar Bogaardt, wèl wetend wat hem boven het hoofd kon hangen (hij had de methoden van de Buitenzorgse *Kenpeitai* leren kennen), weigerde en werd tot genoegen van de *Kenpeitai* die hem als een samenzweerder was blijven zien, gearresteerd.[1] De gepensioneerde luitenant-kolonel van

[1] In februari '44 kwam in het *Kenpeitai*-rapport over het verzet op Java te staan dat Bogaardt van generaal ter Poorten de 'instructie' had ontvangen 'om het werk van het

het Knil Peltzer, die wij reeds noemden, werd zijn opvolger – hij was na Kramer en Bogaardt de derde leider van de steunverlening te Batavia.

Die steunverlening werd drastisch beperkt. Ongeacht de verdere prijsstijgingen die zich hadden voorgedaan, werden de steunbedragen per persoon per week verlaagd tot 12 cent voor gezinnen die uit niet meer dan vijf personen bestonden, en tot 10 cent voor gezinnen die zes of meer leden telden; voor kinderen jonger dan tien jaar waren die bedragen gehalveerd. Bovendien werd bepaald dat een gezin pas voor steun in aanmerking kwam als het van de inheemse *koemitsjo*'s een bewijs van armlastigheid had ontvangen en die *koemitsjo*'s stelden zich op het standpunt dat de Indische Nederlanders pas steun nodig hadden als zij op het levenspeil van arme inheemsen waren beland: wie nog een fiets bezat of een overtollig meubel of zich een keer vervoer per *betja* had veroorloofd, werd onverbiddelijk van steun uitgesloten. Het aantal gesteunden te Batavia, dat gestegen was tot ca. zeventienduizend (oftewel ca. vier-vijfde van alle er woonachtige Indische Nederlanders!), werd tot ca. zesduizend verlaagd.

Deze, voor talrijke Indische Nederlanders hoogst ernstige ingrepen vloeiden voort uit het nieuwe beleid dat de Japanners in '44 gingen voeren: zij wilden zoveel mogelijk Indische Nederlanders aan het werk zetten. In augustus '44 werd dat beleid aangescherpt, doordat bepaald werd dat het *Pop* slechts steungelden mocht uitkeren aan de ca. drieduizend meest behoeftigen.

De werkverschaffing werd geen succes. Daarvoor waren de tarieven die door de Japanners betaald werden, te laag: een vrouw die 100 geldzakjes naaide, kreeg daar 4 cent voor, die een dag touw draaide, een dubbeltje, die een paar kousen breide, f 1.[1] Mannen en jongens moesten

Indo-Europees Verbond voort te zetten teneinde militaire gegevens over het Japanse leger te verzamelen met het oog op hulpverlening aan de Geallieerde legers ten tijde van hun tegenaanval'; een schema gaf aan, hoe Bogaardt en het IEV verbonden waren met het Knil. (*Kenpeitai*-rapport, p. 10 en schema II).

Waarom het niet tot een proces tegen Bogaardt is gekomen, is niet duidelijk – volgens onbevestigde berichten zouden de *Kenpeitai*-officieren die het dienden voor te bereiden, zijn omgekocht.

[1] Iets hogere bedragen werden betaald door een winkel die de in 1904 opgerichte Roemer Visscher-Vereniging in Batavia had mogen voortzetten – die winkel (de omzet was in '44 bijna f 50 000 en in '45 bijna f 70 000) beschermde talrijke Indisch-Nederlandse vrouwen en meisjes tegen het gevaar van prostitutie. Wij voegen hieraan toe dat Indonesische protestanten en katholieken in Batavia (alsook in andere steden) tot het einde toe enige hulp hebben kunnen verlenen aan hun Indisch-Nederlandse geloofsgenoten.

weer ander werk doen (bijvoorbeeld spijkers fabriceren die nodig waren voor de bouw van houten schepen, en oud ijzer inzamelen), waarvan wij niet weten wat er voor betaald werd – in elk geval veel te weinig, vonden de betrokkenen. Vele gesteunden lieten zich van de steunlijst afvoeren, omdat zij vertrouwden dat zij in de min of meer clandestiene handel iets meer geld zouden bijeenkrijgen. De gehele situatie droeg er toe bij dat vooral de Indisch-Nederlandse opgeschoten jongens, zoals al bleek, een roerig element werden in de samenleving[1] – nu, daar hadden de Japanners wel een oplossing voor: zij moesten uit Batavia verdwijnen en in landbouwkolonies aan het werk worden gezet.

In december '44 werd Peltzer gearresteerd (waarom, is niet bekend) – de steunverlening kreeg haar vierde, nu Japanse naam: de *Konketsoe Djoemin Linkai* (het Comité voor inwoners met gemengd bloed) en haar vierde leiding: zes Indische Nederlanders, van wie slechts drie hun best deden om, alle moeilijkheden ten spijt, nog iets te bereiken, d.w.z. de steunverlening aan de allerarmsten te redden en de talloze problemen op te lossen die waren voortgevloeid uit het arresteren van enkele honderden jongeren en het naar landbouwkolonies sturen van anderen.

Dat laatste begon in Batavia in de eerste maanden van '45 – de in het interneringskamp te Tjimahi achtergelaten aanhangers van van den Eeckhout werden als opzichters in de kolonies aangesteld. Het verloop van zaken was zoals gewoonlijk: Japanse fanfares over een geslaagd begin en toen liep de zaak in het honderd. 'In eerste tijd', aldus later Bastiaans,

> 'goede, voldoende voeding, kleding verstrekt. Foto's genomen en als propagandamateriaal uitgebuit. Tweede transport volgt. Zaak verloopt. Voeding minder, arbeid zwaar. Velen drosten. Omringende *kampongs* afgegraasd, omdat te weinig eten. Nederzetting op den duur leeggelopen.'[2]

[1] Om zijn eigen zoon en enkele andere jongens van de straat te houden, richtte de journalist Bastiaans een leesbibliotheek op die met 400 boeken begon – dat werden er 4 000. 'Zoon, drie vriendjes en twee meisjes', schreef hij later, 'belast met verzorging bibliotheek. Gezorgd voor officiële gemeente-vergunning, verleend na controle van brandweer, gezondheidsdienst en PID. Alle boeken eerst door mij ingekeken, ter voorkoming verboden lectuur. Administratie, leenregels opgesteld, aankondigingen en waarschuwingen uitgeschreven om geen samenscholing in de bibliotheek: geen commentaren op krantenartikels, geen politieke gesprekken enz. om de jongens geen risico te laten lopen, en toen de jongelui hun gang laten gaan. De jongens bewaard voor oppakkerij ... Meisjes niet aangebleven, konden bij *Nippon* meer verdienen. Gewaarschuwd, tevergeefs. Een der meisjes thans moeder van vaderloos kindje. Jammer!' (W. Ch. J. Bastiaans: 'Korte schets levenswijze gedurende *Nippon*-overheersing' (z.j.), p. 3, IC, 80 230 I). [2] W. Ch. J. Bastiaans: Verslag, p. 23.

Dat kon door de Japanners niet aanvaard worden! In mei '45 werden in Batavia opnieuw grote aantallen jeugdige Indische Nederlanders opgehaald om onder bewaking de verlaten landbouwkolonie opnieuw te gaan bevolken. Hun lot is niet beter geweest dan dat van de groep die er vandoor was gegaan, maar alle nadere gegevens ontbreken.

*

Kan men in deze voor Batavia geschetste ontwikkeling een duidelijke lijn bespeuren? Wij menen van wel.

De steunverlening begon er in '42 als een min of meer autonome Europese zaak. Zij werd in '43 gelijkgeschakeld, d.w.z. aan de controle onderworpen van Dahler en de zijnen die met Japan samenwerkten. In '44 werd zij drastisch beperkt en ingevoegd in het *tonarigoemi*-stelsel en tenslotte werd zij nog verder beperkt doordat het Japans militair bestuur de Indische Nederlanders als goedkope werkkrachten wenste in te schakelen, de jongemannen onder hen in landbouwkolonies waarbij men hen in het geval van een Geallieerde landing onder controle zou hebben.

Elders op Java tekende zich diezelfde lijn af, met dien verstande dat hier en daar Indische Nederlanders die formeel ondergeschikt waren aan Dahlers *Kop*, iets van hun feitelijke zelfstandigheid wisten te bewaren.

In Semarang wist het in het *Kop* ingevoegde comité van Indische Nederlanders in mei '44 te bereiken dat er een lagere school voor Indisch-Nederlandse kinderen mocht worden geopend (zulke scholen kwamen er ook elders, bijvoorbeeld in Soerabaja). Hier kwam geen landbouwkolonie – het comité nam zelf, maar pas in april '45, het initiatief om op de vroegere golfbaan *cassave* aan te planten; ca. tweeduizend Indische Nederlanders werden hier aan het werk gezet.

In Soerabaja werd van de Indische Nederlanders louter gevergd dat zij zouden beloven met het Japanse bestuur samen te werken. Dat deden zij op een demonstratieve bijeenkomst die begin februari '44 werd gehouden – nadien hadden zij, voorzover bekend, van de Japanners weinig last. Dit kan samengehangen hebben met het feit dat de residentie Soerabaja door de Japanse marine werd bestuurd die zich in beginsel zo weinig mogelijk aantrok van hetgeen elders op Java door het legerbestuur werd verordineerd en verricht.

In Soerakarta, waar maar weinig Indische Nederlanders woonden, kon hulp worden verleend door een groep *Nippon*-werkers. Die groep werd

in november '43 geïnterneerd – nadien werd de hulpverlening op kleinere schaal voortgezet door Chinezen.

In Malang kon dr. J. Soesman, die wij al in hoofdstuk 5 noemden, met zijn Rode Kruis-comité in '43 en begin '44 de steunverlening op peil houden; hij bracht er met giften van particulieren en firma's (gedeeltelijk giften uit Chinese kring) in totaal f 150 000 voor bijeen. Ook de diaconie kon haar werk voortzetten. In april '44 eigende de *Kaoem*-Indo zich Soesmans werk toe en zij bepaalde dat slechts steun mocht worden verstrekt aan diegenen die de twee eerder vermelde vragen ('Heeft u afstand gedaan van de Nederlandse regering?' en 'Voelt u zich Aziaat?') met 'ja' hadden beantwoord – nadien kon de diaconie onder de grootste moeilijkheden nog enige hulp bieden aan de 'nee'-zeggers. Hier werden voorts enkele honderden Indisch-Nederlandse jongeren omstreeks april '44 tewerkgesteld op een onderneming die ca. 50 km van Malang was verwijderd – toen zij na drie maanden in de stad terugkwamen, moesten velen in een ziekenhuis worden opgenomen. In augustus '44 werd een tweede groep jongeren opgeroepen – van hen keerde ongeveer de helft ziek en ernstig ondervoed naar Malang terug en van de andere helft ontbraken sommigen. Zij waren er van beschuldigd, brand te hebben gesticht in een opslagplaats van rubber. Zware straffen volgden: gevangenisstraffen voor de meesten, de doodstraf voor enkelen. De executies vonden plaats op 22 augustus '45, een week na de aankondiging van Japans capitulatie.

*

Bandoeng is de enige stad ten aanzien waarvan wij bij de beschrijving van de steun, in '44 en '45 aan Indische Nederlanders geboden, enige vaste grond onder de voeten hebben, dit namelijk dank zij de omstandigheid dat van de feitelijke leider van de steunverlening (formeel was J. Douwes Dekker-Mossel, de echtgenote van E. F. E. Douwes Dekker, die naar Suriname was afgevoerd, de leidster), de vroegere aardrijkskunde-leraar en reserve-officier van de marine F. J. Suyderhoud, de dagaantekeningen bewaard zijn gebleven voor de periode 4 januari '44–7 september '45.[1] Die aantekeningen zijn van speciaal belang omdat de groep Indische Nederlanders die in Bandoeng woonden, een vrij aan-

[1] IC, Dagboek 163.

zienlijke omvang had. Bouwer kreeg er enkele malen inlichtingen over van een Indonesische relatie die in het bevolkingsregister een onderzoek had kunnen instellen en die hem in mei '44 rapporteerde dat in Bandoeng bijna vijftienduizendnegenhonderd Indische Nederlanders niet geïnterneerd waren en in juli '45 ruim vijftienduizenddriehonderd.[1] Belangrijke cijfers! Zulks ook daarom omdat zij de conclusie toelaten dat zich althans in Bandoeng (en wellicht ook elders op Java), de verarming en de schaarste aan levensmiddelen ten spijt, onder de Indische Nederlanders geen excessieve sterfte heeft voorgedaan. Bouwer heeft voorts begin januari '45 aangetekend dat er 'in heel Bandoeng in totaal nog maar ongeveer vijfduizend mannelijke Indo-Europeanen' waren[2], en dat zou er een aanwijzing voor kunnen zijn dat in die tijd de Indisch-Nederlandse bevolkingsgroep op Java, voorzover niet geïnterneerd, voor omstreeks twee-derde uit vrouwen en meisjes en voor omstreeks één-derde uit mannen (vooral oudere mannen) en jongens bestond.

In Bandoeng nu werd door de Japanse resident per 1 januari '44 een nieuw comité gevormd dat zich met de zorg voor de Indische Nederlanders moest belasten: de *Badan Oeroesan Golongan Indo* (Comité ter behartiging van de belangen der Indo's) oftewel de *Bogi*. Deze *Bogi* kreeg een bestuur van vijf Indische Nederlanders en Suyderhoud werd daar de voorzitter van. Hij was even moedig als beleidvol – moedig omdat hij in de gehele bezettingsperiode een marine-officier lange tijd in zijn woning verborgen hield[3] en een radio had achtergehouden waarvan hij de berichten in zeer beperkte kring doorgaf, en beleidvol omdat hij een functie waarin hij in hoge mate kwetsbaar was, met onbevlekt blazoen wist uit te oefenen.

Hij werd door de Japanners betaald: alle bestuursleden van de *Bogi* ontvingen eenzelfde salaris, nl. f 70 per maand. Dat geld werd rechtstreeks door het Japans residentiekantoor ter beschikking gesteld – het kantoor reserveerde voor de *Bogi* in '44 f 40 000. Niet al dergelijk geld kon rechtstreeks onder behoeftigen worden verdeeld – er was ook geld nodig voor de administratie van de *Bogi* en er moesten werkverschaffingsprojecten worden gefinancierd. Trouwens, het is mogelijk dat de *Bogi* in '44 maar een deel van de gereserveerde f 40 000 ontving.[4] Vast staat dat de

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 352 (12 juli 1945). [2] A.v., p. 303 (8 jan. 1945). [3] Deze onderduiker werd door verraad gearresteerd – Suyderhouds echtgenote wist toen vol te houden dat zij en haar man niets van zijn aanwezigheid hadden geweten. [4] Suyderhoud tekende op 9 april '45 aan dat hij in de periode 1 april '44–1 april '45 f 4 500 van de Japanners had ontvangen. In december '44 vernam hij in Batavia van

Bogi voor de steunverlening geld tekort kwam. Daarom vonden regelmatig inzamelingen plaats – helaas is er slechts één maand, september '44, waarvan Suyderhoud heeft aangetekend hoeveel geld de *Bogi* had ingezameld: f 1 150, en hoeveel zij aan steungelden had uitgekeerd: f 650. Bij die inzamelingen werden bijna steeds kleine bijdragen verworven, maar één keer, in maart '45, een grote: f 1 700 – het bedrag dat één Indische Nederlander had verdiend met roulette.

De vermelde cijfers geven de indruk dat de *Bogi* niet zo heel velen financieel heeft kunnen bijstaan. Daarom was het werk nog niet onbelangrijk! De *Bogi* trachtte, om te beginnen, van de aanvang af werk te vinden voor vrouwen en meisjes (het breien van sokken, het spinnen van garens, het maken van beenstukken, ja van gehele uniformen) – werk waarvoor de Japanners de grondstoffen en, voorzover nodig, ook de machines ter beschikking moesten stellen en dat door hen moest worden betaald. Evenwel: hun lonen waren laag en de animo voor dit soort arbeid was ook in Bandoeng niet groot. Voor jongemannen werd werk gezocht in de landbouw, in touwslagerijen en in technische werkplaatsen, voor vrouwen en meisjes als verkoopsters. Daar waren arbeidsvergunningen voor nodig – de *Bogi* bemiddelde.

In het algemeen was de *Bogi* de verbindingsschakel tussen enerzijds de Indische Nederlanders, anderzijds het Japanse en het inheemse bestuur (met inbegrip van de overheidsbedrijven). Dagelijks moesten huisvestingsproblemen worden opgelost (de allerarmste Indische Nederlanders alsook een aantal Ambonnezen werden in door de *Bogi* gehuurde panden ondergebracht) – het was voorts de *Bogi* die enkele eigen poliklinieken bezat, voor verwijzingen naar ziekenhuizen zorgdroeg en de schaarse medicijnen verdeelde. Ook bemiddelde de *Bogi* bij het aanvragen van reisvergunningen en bij plaatsing op scholen (er waren in Bandoeng enkele volksscholen, vier, die Indisch-Nederlandse leerlingen toelieten). Het comité belastte zich verder met de zorg voor wezen en het nam, alweer: voor de allerarmsten, in februari '45 een gaarkeuken over, waar tevoren het gemeentebestuur zorg voor had gedragen.

Het contact met de Japanners was van belang, telkens wanneer Indische Nederlanders in een gevangenis waren beland – via de *Bogi* kon soms hulp worden verleend. Bovendien kon Suyderhoud aan de Japanse politiechef ter plaatse voorstellen doen om bepaalde geïnterneerde Indische Nederlanders vrij te laten – zowaar, eind november '44 kreeg hij er

Hamagoetsji dat de Japanners in '44 f 200 000 hadden uitgegeven 'voor de Indo's van de werkverschaffing'.

achttien vrij en voorts nog zes vrouwen die in de Bantjeuj-gevangenis opgesloten waren.

Als tegenprestatie werden van de *Bogi* politieke concessies gevergd maar die wist Suyderhoud te beperken. Eind mei '44 kreeg hij van de *Kenpeitai* te horen dat de *Bogi* zich moeite moest geven opdat binnen een week door geen enkele Indische Nederlander meer Nederlands werd gesproken, ook binnenshuis – Suyderhoud beperkte zich er toen toe, aan alle Indische Nederlanders die als *hantsjo* een functie hadden in het *tonarigoemi*-stelsel (in Bandoeng en omgeving waren dat er meer dan tweehonderd) een rondschrijven te sturen waarin hij hen verzocht, Indonesisch te spreken; voorts organiseerde de *Bogi* enkele middagcursussen waarop men zich in het Indonesisch kon bekwamen – Suyderhoud bewerkstelligde dat daar prompt in het dagblad *Tjahaja* een enthousiast artikel over werd gepubliceerd, waarin evenwel ook stond: 'Men verwacht gematigdheid in het optreden van de zijde der autoriteiten.'[1] Een jaar later, in juni '45, werd aan Suyderhoud meegedeeld dat een zo groot mogelijk aantal Indische Nederlanders aanwezig moest zijn bij lezingen die eens per maand in het kader van de *Djawa Hokokai* gehouden zouden worden. Hij gaf toen ca. veertig namen op van personen 'die erbij zullen zijn om te luisteren'[2] – luisteren, meer niet.

Met het Japanse verlangen dat ook de Indische Nederlanders begrip zouden tonen voor de ontwikkeling in de richting van Indië's 'onafhankelijkheid', hield Suyderhoud beleefd rekening. Toen op 12 september '44, vijf dagen na premier Koiso's aankondiging dat aan 'Oost-Indië' 'onafhankelijkheid' zou worden verleend, in Bandoeng een demonstratieve bijeenkomst werd gehouden om dat heugelijk feit te vieren, liet hij een van zijn medeleden een korte toespraak houden (zulk een toespraak was verplicht gesteld) – zelf sprak hij niet. Midden oktober liet hij enkele Indische Nederlanders naar een receptie ter ere van Soekarno gaan – hijzelf schitterde door afwezigheid. Een verzoek van de Japanse resident, midden juli '45, om 'één of twee Indo's te laten komen in de vergaderzaal voor een toespraak van M. Hatta', willigde hij in[3] – zelf bleef hij weg.

Ook Dahler, het *Pop* en van den Eeckhouts *Pagi*-groep wist hij op afstand te houden. Eind juli '44 vroeg Dahler hem, naar Batavia te komen voor een bespreking – hij zond een vervanger. Dan ontving hij eind september '44 een schriftelijk verzoek van Dahler om een lijst van

[1] F. J. Suyderhoud: 'Dagaantekeningen', 17 juni 1944. [2] A.v., 4 juni 1945. [3] A.v., 19 juli 1945.

vooraanstaande Indische Nederlanders op te stellen – pas twee maanden later gaf hij die door. Van een bijeenkomst van leiders van *Kaoem*-Indo-groepen uit alle steden van Java die Dahler op 12 december '44 in Batavia hield, meende hij niet te kunnen wegblijven, maar hij beperkte zich er toe, er op aan te dringen dat overal aparte scholen voor Indisch-Nederlandse kinderen zouden worden geopend en maakte er 'geen bezwaar' tegen dat Dahler de Indische Nederlanders in de Centrale Adviesraad zou vertegenwoordigen; voorts drong hij er bij Hamagoetsji op aan dat meer Indische Nederlanders uit de internering zouden worden ontslagen ('voorlopig nog niet'), en toen van den Eeckhout hem begin juli '45 kwam vragen, 'of ik niet geregeld in Djakarta wilde komen voor contact met hr. Dahler', zei hij dat hij 'als ambtenaar erg gebonden' was.[1] Daar liet hij het bij.

Met dat al kon hij niet verhinderen dat de Japanners ook in Bandoeng hun politiek doorzetten. In januari '45 werd van de *Bogi* gevergd dat zij tweehonderd mannelijke Indische Nederlanders zou aanwijzen, 'vooral werkloze', die samen met honderd familieleden moesten vertrekken naar een landbouwonderneming die op ca. 40 km ten westen van Bandoeng in de bergen lag. Het vertrek van de eerste groep: vijftig mannen en vijf vrouwen met babies, vond op 12 januari plaats. 'Allen', zo vernam Bouwer,

> 'waren zeer opgewekt en de geest was goed. Veel levensmiddelen zijn meegevoerd; onder meer aangeschaft uit de opbrengst van collectes, die in de gehele stad onder de Indo-burgerij gehouden zijn ten bate van de vertrekkenden.'[2]

Naast die eerste landbouwkolonie, Goenoenghaloe, kwam er nog een tweede, Pasir Benteng. Onder controle van de Bandoengse PID (een nogal milde controle doordat *Raden* Joesoef, een zoon van de grote Islam-deskundige Snouck Hurgronje, de met die controle belaste inspecteur was[3]) moesten de kolonisten op beide ondernemingen groente aanplanten – rijst, suiker en zout kregen zij, soms niet zonder vertraging, van de gemeente Bandoeng. Het werk op de twee ondernemingen bleef niet ieder bevallen. In april '45 drong tot Suyderhoud door, 'dat er

[1] A.v., 3 juli 1945. [2] Bouwer, 'Dagboek', p. 304 (12 jan. 1945). [3] Snouck had tweemaal in het geheim een Islamietisch huwelijk gesloten; hij had zijn twee vrouwen en zijn kinderen niet als Nederlanders laten erkennen, had hen verboden naar Nederland te komen maar had er wel voor gezorgd dat de kinderen een goede opleiding kregen.

jongens in P[asir] B[enteng] zijn die ... op steentjes bijten om zo een kiespijn op te lopen om naar Bdg [Bandoeng] te kunnen gaan.'[1] Niet zelden kwam het trouwens voor, dat personen die naar de twee ondernemingen gezonden waren, zonder verlof naar Bandoeng terugkeerden, daarmee telkens weer voor Suyderhoud, ja voor zijn gehele comité, een groot probleem vormend: heel Bandoeng was in wijkgemeenschappen verdeeld, de Indische Nederlanders vormden ter plaatse een minderheid van misschien één op de twintig, menige Indische Nederlander viel door zijn afwijkend uiterlijk op en de *koemitsjo*'s, allen inheemsen, achtten zich verplicht, in hun wijk nauwkeurig na te gaan of daar soms 'vreemdelingen' waren die zich blijkens hun persoonsbewijs en de daarop gestelde aantekeningen elders dienden te bevinden.

Dat laatste willen wij met nadruk onderstrepen: niet alleen in Bandoeng maar in alle steden op Java waren de Indische Nederlanders dagelijks aan de scherpe controle onderworpen welke door de inheemse bestuursorganen, door de inheemse politie, door de inheemse, door de Japanners opgerichte hulpkorpsen en door alle inheemsen die bij de Japanners in het gevlij wilden komen, werd uitgeoefend ten bate van die bezetters.

Stemming

Over de stemming waarin, voorzover zij niet geïnterneerd waren, de Indische Nederlanders (wij laten in deze paragraaf Dahler, van den Eeckhout en hun volgelingen terzijde) de jaren van de Japanse bezetting doorstonden, of beter: de meer dan duizend dagen en nachten waarover wij eerder schreven, hebben wij maar heel weinig concrete gegevens. Bouwer geeft er voor Bandoeng enkele aanduidingen voor, waaruit allereerst de gehechtheid aan Nederland en aan het Oranjehuis spreken, en het komt ons zinvol voor, hem eerst te citeren.

Wij beginnen dan met er aan te herinneren dat al in '42 bij enkele gelegenheden in Bandoeng wilde geruchten de ronde deden dat de Geallieerden op Java waren geland. Zo ook in april '43. 'De stad', noteerde Bouwer op de 18de, 'heeft weer eens op haar kop gestaan, toen' (wij cursiveren) '*algemeen geloofde* geruchten de ronde deden dat Geallieerde

[1] F. J. Suyderhoud: 'Dagaantekeningen', 21 april 1945.

troepen op zeventien punten in de Indische Archipel waren geland. De vreugde was gauw voorbij . . .'[1]

Eind van die maand, op de 30ste, was prinses Juliana jarig – haar verjaardag was in '42 nogal openlijk gevierd, maar sindsdien was het tot de massale internering van Nederlanders gekomen. 'Aan Oranje-demonstraties durfde men zich algemeen niet meer te wagen. Het was slechts opvallend stil op straat'[2] – het kan zijn dat aan dat thuis-blijven een doorgegeven parool ten grondslag heeft gelegen. Ook de verjaardag van prins Bernhard, 29 juni, werd 'in stilte gevierd', maar 'krijgsgevangenen die in de stad fourageerden, droegen Afrikaantjes op hun uniformen.'[3] Merkwaardig was het dat op Koninginnedag, 31 augustus, toen Bouwers vrouw enige inkopen ging doen (en dus veel zag), verscheidene Indische Nederlanders wèl in het publiek voor hun gevoelens uitkwamen:

'Meer dan vorig jaar (volgens velen) is er vandaag openlijk uiting gegeven aan het bijzondere karakter van deze dag. God zij dank is het niet tot excessen of demonstraties gekomen. Geheel onopvallend domineerde het oranje. Gerbera's of stevenoten in vaasjes op raamkozijnen. Damesjaponnetjes in de Nederlandse kleuren, hier en daar een oranje bandeau op het haar, ja zelfs een enkel oranje fietsvlaggetje.

Ivy maakte wel iets heel merkwaardigs mee, toen zij vanmorgen in het grote Japanse warenhuis Tjioda enige inkopen moest doen. Terwijl zij door een Indonesische winkelbediende geholpen werd, overhandigde deze haar stiekem een fles Eau de Cologne en verzocht die snel weg te stoppen met de woorden: 'Steek in uw tas, mevrouw.' En toen Ivy protesteerde, zei de bediende: 'Het is Koninginnedag vandaag!', waarop hij gauw een andere cliënte ging helpen. Tableau!'[4]

Over de verjaardagen in '44 van de prinsessen Margriet, Beatrix, Juliana en Irene tekende Bouwer niets aan, evenmin over die van prins Bernhard, maar over die van koningin Wilhelmina wèl:

'Na twee-en-een-half jaar Japanse terreur vandaag toch nog oranje. Vertoon daarvan is nu wel erg riskant geworden. De Europese gemeenschap in de stad is nu langzamerhand wel zo klein geworden dat de Japanners vrijwel iedereen van gezicht kennen en zeker alle adressen weten.'[5]

Enkele dagen na Koninginnedag, begin september '44, gingen geruch-

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 158 (18 april 1943). [2] A.v., p. 162 (30 april 1943). [3] A.v., p. 173 (30 juni 1943). [4] A.v., p. 189 (31 aug. 1943). [5] A.v., p. 273 (31 aug. 1944).

ten de ronde doen dat in Geallieerde uitzendingen over een spoedige bevrijding van Nederland werd gerept. Donderdag 7 september:

'De geruchten blijken waar te zijn, en we zijn allen ziek van emotie. De bijzonderheden kennen wij niet en zij zijn eigenlijk ook niet belangrijk. Wij hebben dit ene, grootse, tot diepe dankbaarheid stemmende feit: Nederland staat op het punt te herrijzen! ... En onze vreugde kent geen grenzen, al kunnen wij haar naar buiten niet tonen. De komst van de Geallieerde troepen in het moederland heeft ons allen met nieuwe moed en kracht bezield. Ons lijden is nog lang niet voorbij, zo min als dat van onze landgenoten in Nederland, maar ons is nieuwe kracht gegeven om het te dragen, ondanks het besef dat het leed dat wij in de komende maanden te dragen zullen krijgen, nog vele malen zwaarder zal zijn dan het tot nu toe is geweest.'[1]

Overeenkomstige reacties moeten er wel geweest zijn toen op en na 17 september berichten kwamen dat de Geallieerden in Nederland grote luchtlandingen hadden uitgevoerd. Is daar iets van tot het Japanse residentie-kantoor doorgedrongen? Wij achten dat mogelijk en het is in elk geval opvallend dat het kantoor een deel van de Indische Nederlanders verplichtte, op zondag 8 oktober mee te doen aan een demonstratie die duidelijk wilde maken dat er voor hen geen sprake zou zijn van enige bevrijding. Drie dagen later tekende Bouwer aan:

'Zondag j.l. hadden de Indo-Europeanen uit verscheidene wijken op bevel van de plaatselijke autoriteiten mee te doen aan een wandelmars van 12 km naar het oorlogsmuseum in Villa *Isola* en terug ... Alle Indo's tussen de dertien en vijf-en-veertig jaar, vrouwen zowel als mannen, moesten in de stoet meelopen en alle pogingen van het Indo-comité[2] om resident Kihara er vanaf te brengen de Europeanen deze vernedering aan te doen, zijn niet geslaagd. Bij *Isola* aangekomen, moesten alle deelnemers aan de mars driemaal voor de Japanse vlag buigen, vervolgens hun handen in een soort wijwater dopen en met natte handen eer bewijzen aan een of ander Japans heiligdom. Daarna volgde een rondgang langs de Japanse oorlogstrofeeën op Java verzameld, waaronder het ambtscostuum van de gouverneur-generaal en diens ridderorden. Om 13 uur waren de deelnemers in de stad terug.

Het ligt in de bedoeling van de plaatselijke autoriteiten om wijk na wijk zulk een mars te laten maken'[3] –

of zij die bedoeling gerealiseerd hebben, weten wij niet. In elk geval

[1] A.v., p. 274–75 (7 sept. 1944). [2] de *Bogi* [3] Bouwer: 'Dagboek', p. 283–84 (11 okt. 1944).

moeten, later in oktober, de berichten over MacArthurs eerste landing op de Philippijnen de Indische Nederlanders in Bandoeng en elders bemoedigd hebben.

Zou Nederlands-Indië, Java inbegrepen, het volgende doelwit zijn van het Amerikaanse offensief? Bouwer betwijfelde het. Toen de Australiërs en enkele in hun land gevormde eenheden van het Knil op 1 mei '45 op Tarakan waren geland, noteerde hij twee dagen later: 'Sterker dan enige andere gebeurtenis van de laatste tijd' (de Geallieerden waren diep in Duitsland doorgedrongen, de Russen vochten in Berlijn, Hitler had zelfmoord gepleegd)

'heeft dit feit tot ons gesproken. Dit is niet de eerste actie op Nederlands-Indisch grondgebied – Daar waren eerder Nieuw Guinea en Morotai.[1] Wij waren er blij en enthousiast over, maar onze vreugde werd getemperd door het besef dat beide acties verband hielden met de strategische opstelling voor de herovering van de Philippijnen en niet op de bevrijding van Nederlands-Indië waren gericht. En al is het geenszins zeker (en naar mijn persoonlijke overtuiging zelfs zeer onwaarschijnlijk) dat de onderhavige actie wèl de inleiding is tot operaties voor de bevrijding van Java en de andere eilanden, toch zijn onze kansen gestegen.'[2]

Wat MacArthur betrof, waren die kansen sterker gestegen dan Bouwer bevroedde: wetend (niet door de activiteit van geheime agenten maar door het decoderen van Japanse telegrammen) dat de Japanners maar heel weinig troepen op Java hadden, en zich verplicht achtend het grondgebied van bondgenoot Nederland zo spoedig mogelijk te bevrijden, had MacArthur, zoals wij in hoofdstuk 1 uiteenzetten, de *Combined Chiefs of Staff* doen weten dat hij zich voorstelde, eind juni '45 van Zuidoost-Borneo de sprong naar Java te wagen, waar hij bij Batavia wilde landen. Door dat voorstel hadden de *Combined Chiefs of Staff* een streep gehaald. De Amerikaanse, de Geallieerde macht zou op Japan afstevenen, Nederlands-Indië met zijn reikhalzend naar hun bevrijding uitziende Indische Nederlanders ver achter zich latend.

Ja, naar die bevrijding hadden zij toegeleefd in jaren waarin hun positie voortdurend moeilijker was geworden. Het vertrouwde Nederlandse

[1] Hier waren MacArthurs troepen geland op 22 april, resp. op 10 september '44.
[2] Bouwer: 'Dagboek', p. 330 (3 mei 1945).

gezag was in de eerste maanden van '42 verbijsterend snel vervangen door het Japanse, waarmee een samenleving die hun kansen bood om vooruit te komen, plaats had gemaakt voor een waarin zij, een kleine minderheid, zich steeds sterker bedreigd hadden gevoeld. Al in het begin der bezetting waren zij door zware slagen getroffen: een groot deel van de mannen in krijgsgevangenschap, massale interneringen in de Buitengewesten, op Java internering van alle vooraanstaanden uit hun kringen. Hun organisaties waren opgeheven, hun scholen gesloten, hun dagbladen en periodieken verboden, hun radio's eerst 'gecastreerd', vervolgens in beslag genomen. In eigen land (zó voelden zij het) waren zij als 'vreemdelingen' gedoodverfd, onderworpen aan een registratieplicht, gedwongen, voorzover ouder dan zestien, steeds het dure persoonsbewijs, de *pendaftaran*, bij zich te hebben, verplicht voor elke reis een vergunning aan te vragen. Op Java waren de meesten niet geïnterneerd, maar wèl aangetast in hun levenspositie. Al in '42 was zich een ernstige verarming gaan aftekenen: de uitbetaling van pensioenen was gestaakt, velen hadden hun betrekking verloren – tekenend was het dat in Batavia, waar omstreeks vijf-en-twintigduizend Indische Nederlanders niet geïnterneerd waren, na slechts één jaar bezetting al bijna elfduizend hunner op steun aangewezen waren, en daaraan voegen wij toe dat het onze algemene indruk is dat in die stad, waar in de verdere bezettingstijd enkele honderdduizenden inheemsen, de nood in de *dessa*'s ontvluchtend, een onderkomen trachtten te vinden, de positie der Indische Nederlanders nog moeilijker is geweest dan elders op Java; zij werden er dan ook extra-hard getroffen door de drastische beperking van de steunverlening die wij in het voorafgaande schetsten.

Hoe hebben die tienduizenden gezinnen, waaruit veelal de man was verdwenen, het hoofd boven water kunnen houden, met name ook in de laatste maanden van de bezetting, toen van de mannen en jongens die nog werkzaam waren, velen werden ontslagen?[1] Hoe hebben zij de middelen kunnen vinden om de enkele keren dat dat gepermitteerd was en de vele dat het *niet* gepermitteerd was, steun te bieden aan de krijgsgevangenen, de geïnterneerden, de gevangenen in de 'gewone'

[1] Bouwer vermeldt dat feit voor Bandoeng – aannemelijk dunkt ons dat dit verschijnsel niet tot Bandoeng beperkt is gebleven. Daar tekende hij begin '45 aan: 'Het Indo-Europese personeel van de PTT is plotseling overgeplaatst naar de administratie. In de meeste autoherstelplaatsen zijn de meeste Indische jongens op staande voet ontslagen, terwijl de overgeblevenen in grote ploegen Indonesiërs zijn geplaatst, waar zij onder streng toezicht staan.' (a.v., p. 372 (4 mei 1945)).

gevangenissen? Er bestaat geen enkel overzicht van – de schaarse gegevens die wij konden vermelden, waren een aanwijzing dat, bij de voortdurend stijgende prijzen, velen slechts in leven konden blijven en hulp aan anderen konden geven door een deel van hun eigendommen te verkopen en door aan een geïmproviseerde kleinhandel enige extra-inkomsten te ontlenen. 'Hoe mijn vrouw', zo berichtte ons in '85 een Indische Nederlander die de bezettingstijd in Bandoeng doorstond, E. B. L. van der Worm, 'in die tijd de touwtjes aan elkaar knoopte, is mij een raadsel geweest; dat kon je geen huishouden-voeren noemen, dat was hekserij.'[1]

Er was evenwel niet alleen sprake van verarming maar ook van een verschraling van het gehele bestaan. 'Je verkeerde', aldus van der Worm, 'in als los zand samenhangende kringen van zeer beperkte omvang. Je bewegen of verkeren in min of meer georganiseerde groepen van groter omvang kon de verdenking van het gezamenlijk politie-apparaat opwekken.'[2] Culturele of ontspanningsmanifestaties waren niet meer mogelijk – hoogstens konden af en toe uitvoerende kunstenaars clandestien in kleine kring optreden, hoogstens de jongeren, die het in hun ingeperkt bestaan toch al zo moeilijk hadden, iets aan sport doen.

Dan was er de angst: angst om het lot van de krijgsgevangenen die als in het niet verdwenen waren, angst voor nieuwe algemene dwangmaatregelen van de als volstrekt onberekenbaar geziene Japanners, angst vooral voor de *Kenpeitai* die met hulp van de PID ook in de kringen der Indische Nederlanders velen had gearresteerd op reële of fictieve beschuldigingen. 'Van alle facetten van het leven buiten de kampen waren', aldus weer van der Worm, 'de voortdurende bedreiging door en de vrees voor de *Kenpeitai*-praktijken de meest levensbeklemmende. Elke avond bij het naar bed gaan hield je er rekening mee, van bed gelicht te worden, en elke ochtend dat je in eigen bed wakker werd, telde je als een zegen van boven.'[3]

Die angst schiep onrust – onrust schiepen ook de menigvuldige gedwongen verhuizingen, waartoe het al in '42 kwam, toen gezinnen in hun streven om de uitgaven te beperken bij elkaar introkken; later werden, als in Bandoeng, de meest behoeftige gezinnen in grotere huizen ondergebracht, met alle ongemak, alle spanningen, alle ruzies vandien, of diende men, door de Japanners uit de eigen woning verdreven, ergens met moeite een nieuw onderkomen te zoeken – van der Worm moest

[1] E. B. L. van der Worm: 'Herinneringen aan een vogelvrij verleden. Bandoeng 1942–1945' (1985), p. 30. [2] A.v., p. 26. [3] A.v., p. 25.

met vrouw en baby vijf keer van de ene naar de andere paviljoens- of garage-'kamer' verhuizen, 'omdat de betreffende hoofdbewoners hun' (door de Japanners gevorderde) 'huis moesten verlaten.'[1]

Niet te vergeten: de ergernis over diegenen die zich publiekelijk aan Japans zijde schaarden of zich, zo meende men, anderszins misdroegen! Er waren Indisch-Nederlandse meisjes en vrouwen die tot sexuele relaties met Japanners overgingen[2], in '44 in Batavia ook die zich afgaven met bemanningsleden van in Priok binnengelopen Duitse *U-Boote* – er waren tenslotte sommigen die als spionnen van de *Kenpeitai* optraden. Bij dat laatste tekenen wij overigens aan dat, zo er al sprake was van angst voor verraad, die angst zich in de eerste plaats richtte op de Indonesiërs, van wie in het algemeen de lagere bestuursambtenaren en de politiefunctionarissen jegens de Indische Nederlanders een onhebbelijkheid aan de dag legden die weinig goeds voorspelde.

*

Het was, uiteraard, de Indische Nederlanders van meet af aan duidelijk dat de Japanners de Indonesiërs aan hun zijde trachtten te krijgen. Op Java bleek dat al in '42 uit de *AAA*-actie, en de oprichting van de *Poetera* in maart '43 paste in hetzelfde kader. Later in de bezetting traden op Java steeds meer semi-militaire en militaire hulpkorpsen van de Japanners in de openbaarheid: grote groepen jeugdigen, die fel anti-Westers geïndoctrineerd waren. Wat zou hier voor onheil uit voortvloeien? Traditioneel was er in de verhouding tussen de Indische Nederlanders en de inheemsen meer spanning geweest dan in die tussen de Nederlanders, de *totoks*, en de inheemsen – de in het begin van de twintigste eeuw ingezette

[1] A.v., p. 28. [2] Wij herinneren in dit verband aan wat wij in hoofdstuk 4 ('Gelijkschakeling') van ons deel 5 schreven over de tijdens de bezetting van Nederland door Duitsers verwekte buitenechtelijke kinderen: 'Enkele verspreide cijfers doen vermoeden dat er in totaal wel acht- tot tienduizend ter wereld kwamen; er zullen er dus wel meer verwekt zijn: abortus, hoewel wettelijk verboden, kwam vrij vaak voor.' Let men er dan op dat er in die tijd in Nederland ruim vier-en-een-half miljoen Nederlandse vrouwen en meisjes waren en op Java minder dan honderdduizend Indisch-Nederlandse vrouwen en meisjes, en voorts dat er in bezet Nederland meer Duitsers aanwezig waren dan Japanners op Java, dan durven wij veronderstellen dat uit de genoemde sexuele relaties met Japanners hoogstens enkele honderden buitenechtelijke kinderen zijn geboren.

'ethische politiek' was eerder vrucht geweest van de ontwikkeling van het politieke denken van Nederlanders in Nederland dan van die in Indië, en de uit die politiek voortvloeiende scholing van inheemsen was een bedreiging gaan vormen voor de maatschappelijke positie welke de Indische Nederlanders met veel moeite hadden opgebouwd. Dichter bij de inheemsen levend dan de *totoks*, waren vele Indische Nederlanders er bovendien sterker dan vele *totoks* van overtuigd geraakt dat die inheemsen de capaciteiten misten om de gecompliceerde Indische samenleving op een aanvaardbare wijze te leiden – die overtuiging werd versterkt toen in de Japanse bezetting bleek dat inheemsen, door Nederlanders en Indische Nederlanders uitgeoefende functies overnemend, getuigenis aflegden van onbekwaamheid of van corruptieve neigingen. 'De chaotische toestanden, in de landhuishouding ontstaan als gevolg van de onbekwaamheid der Japanners, en de nog schromelijke ongeoefendheid der Indonesiërs op administratief gebied', aldus in '57 de Indische Nederlander A. W. F. de Roock, toen als Agus Daruch Indonesisch staatsburger,

'vervulden de Indo's (ambtenaren sinds eeuwen[1]) met spot en minachting. Het verraad, door de Jap allerwege gepredikt en het gebruik door hen gemaakt van de slechtste elementen der Indonesische maatschappij, maakte dat de haat der Indo-Europeanen tegen de 'oudere broeder' zo mogelijk nog verergerde.

Dat de Japanners in een vertrouwelijke of dronken bui over diezelfde door hen zo hoog verheven Indonesiërs niet veel goeds vertelden, ja hen uitscholden voor 'stomme beesten' en dergelijke, kon de Indo niet beter stemmen.'[2]

In min of meer dezelfde geest uitte W. F. Wertheim zich in '46 op grond van zijn herinneringen aan de vele gesprekken die hij tijdens zijn internering had gevoerd en aan de discussies waarbij hij aanwezig was geweest. 'In vele kampen', aldus het door hem gegeven beeld,

'overheerst de Hollandse koloniale mentaliteit. Men zal het die Inlanders wel even inpeperen! Wat verbeelden ze zich wel, ons blanken zo maar als *quantité négligeable* te behandelen! Wacht maar, straks komt onze tijd!

... Zo denken ook de Indo's in de kampen. Zij houden zich gewoonlijk wat afgescheiden van de *totoks*. De verhoudingen zijn vaak gespannen – de ellendige omstandigheden, de strijd om het bestaan, het voortdurend contact, verscherpen de tegenstellingen. Onder deze Indo-Europeanen overheerst de stemming van:

[1] In feite: sinds enkele generaties. [2] Agus Daruch: 'De nationalistische beweging onder de Indo-Europeanen' (1957), p. 66.

'Wij zullen het ze inpeperen!' Van hun vrouw, hun broer, hun tante hebben zij gehoord, hoe schandelijk die ene Inlandse politie-agent, die Inlander die op de hoek woont, die Inlandse dokter van het ziekenhuis tegen hen is opgetreden. De traditionele haat van de Indo tegen de Inlander (haat, voortkomend uit vrees van de tussengroep die zich naar de bovenlaag richt) . . . laait sterker op dan ooit. De Hollanders waren veel te ethisch. Ze hadden nooit met onderwijs voor die Inlanders moeten beginnen. De Jappen hebben laten zien hoe je Inlanders moet behandelen. Krap houden. En als hij praatjes verkoopt, er op los slaan. Alleen zó kun je ze er onder houden.'[1]

Is de door de Roock en Wertheim gebezigde term 'haat' niet te sterk? Wij vragen het ons af. Stellig was er bij velen wèl sprake van een aanzienlijke animositeit, waarvan, dunkt ons, Wertheim terecht constateerde dat zij voortvloeide uit de positie van de groep als geheel die, aansluiting zoekend bij Nederland en de Nederlanders (maar door menige *totok* niet als sociaal gelijkwaardig erkend), zich op de hielen gezeten wist door ontwikkelde Indonesiërs.

Wie er in of buiten de interneringskampen zo over dacht, wie dat zo *voelde*, moest wel extra verontrust worden door wat vernomen werd (en buiten de kampen ook *gezien*) van het Japanse streven om de inheemse miljoenenmassa's te indoctrineren en, zij het op vrij primitieve wijze, te militariseren. Sommige Nederlanders en Indische Nederlanders waren, zoals wij in hoofdstuk 5 vermeldden, in de eerste periode van de bezetting door inheemsen uitgescholden – dat kwam ook later wel voor (men denke aan wat naar Flores vertrekkende krijgsgevangenen in Soerabaja en wat Indisch-Nederlandse vrouwen van Oost-Java op hun tocht naar en van Kesilir te horen kregen) maar werd toch, aldus onze indruk, geen algemeen verschijnsel. Het lijdt geen twijfel (wij komen er in het volgende hoofdstuk op terug) dat, naarmate de nood bij het vorderen der bezetting klom en de Japanners zich gehater maakten, een groot deel van de inheemse bevolking op Java in sterker mate het verdwenen Nederlands bewind ging prefereren boven het aanwezige Japanse. Daar stond evenwel tegenover dat de door de Japanners geïndoctrineerde groepen (waaronder een jeugdorganisatie, de *Seinendan*) een aggressiviteit aan de dag gingen leggen die bij menige Indische Nederlander diepe bezorgdheid wekte. Bouwer wijdde er in Bandoeng eind oktober '44 een belangrijke passage aan. Zij luidt:

'Het blijkt nu, dat de Japanners de Indonesiërs tegen de Indo-Europeanen

[1] W. F. Wertheim in *De Nieuwe Stem*, 1946, p. 280–81.

opzetten. De *Seinendan* wordt hiervoor als hulpmiddel gebruikt. De *Seinendan*-leiders hebben opdracht gekregen, in de *kampongs* het gerucht te verspreiden dat de Indo-Europese gemeenschap een actie tegen de Indonesiërs voorbereidt en dat de Indonesiërs dus op hun hoede moeten zijn. Natuurlijk is dit praatje te dwaas om er veel woorden aan te verknoeien. Hoe kunnen de luttele tienduizenden Indo-Europeanen op Java (voor het merendeel alleenstaande vrouwen) een actie voorbereiden tegen miljoenen Indonesiërs, waarvan een groot deel door de Japanners bewapend is? Het gaat er dan ook alleen maar om dat de Japanners hier zaad strooien voor moordpartijen op grote schaal, die zullen plaats hebben zodra de Japanners zich moeten terugtrekken of op andere wijze verslagen worden.

Nu begrijp ik ineens wat de oorzaak is van de scheldpartijen van de Indonesische straatjeugd tegen de passerende Europeanen, die de laatste weken opgemerkt zijn. Nu begrijp ik ook, waarom zoveel Indonesische jongens rondlopen met ijzeren kettingen, gummistokken en dergelijke en bij iedere gelegenheid proberen om vechtpartijen met Indo-Europese jongelui uit te lokken. Langs indirecte weg heb ik deze, van goed-ingelichte Indonesische zijde afkomstige mededelingen, aan het plaatselijke Indo-Comité[1] laten doorgeven, met het verzoek een waarschuwing te doen rondgaan, dat de Indische jongens zich onder geen omstandigheid tot vechtpartijen moeten laten lokken. Tenslotte trekken zij toch aan het kortste eind en loopt het uit op internering.'[2]

Van zulk een waarschuwing maakt de voorzitter van de *Bogi*, Suyderhoud, in zijn dagaantekeningen geen melding – wetend dat die aantekeningen regelmatig door de Japanners gecontroleerd werden, heeft hij ze evenwel met grote terughoudendheid opgesteld. Wellicht is de waarschuwing dus verspreid.

Hoe dat zij: Bouwer had gelijk met zijn opmerking dat, zo lang de Japanse bezetting duurde, de tientallen miljoenen inheemsen niets te duchten hadden van de Indische Nederlanders, ook al was hun aantal aanzienlijk groter dan de door hem vermelde 'luttele tienduizenden'. Inderdaad, zij vormden een groep waarin de 'alleenstaande vrouwen' (d.w.z. vrouwen wier man zich niet bij hen bevond, maar die vaak wèl belast waren met, ja gebukt gingen onder de zorg voor opgroeiende kinderen) domineerden. Meer nog: zij woonden verspreid. Gaan wij er van uit dat er relatief sterke concentraties waren in Batavia, Bandoeng, Semarang, Soerabaja en Malang (de meeste Indische Nederlanders woonden overigens buiten die steden), dan dient daarbij aangetekend te worden dat de afstanden van Batavia tot die andere steden, langs weg of

[1] de *Bogi* [2] Bouwer: 'Dagboek', p. 286–87 (24 okt. 1944).

spoorweg gemeten, ongeveer gelijk zijn aan die van Amsterdam tot Antwerpen, Parijs, Avignon en Marseille. Die afstanden moeten in het bewustzijn der Indische Nederlanders, al schreven zij er nooit over, een grote rol hebben gespeeld: wat waren hun grotere en talrijke kleinere concentraties anders dan kleine eilanden in een woelige zee?

Verspreid, gediscrimineerd, feitelijk machteloos, verzwakt, velen hulpbehoevend, werden ook zij verrast, pijnlijk verrast, door het feit dat op 17 augustus '45 in Djakarta de Republiek Indonesië was uitgeroepen.

HOOFDSTUK 11

De aanloop tot de Republiek

Hebben wij in de voorafgaande drie hoofdstukken geschreven over groepen die geheel of grotendeels geïsoleerd waren en aan de politieke ontwikkelingen die zich in de archipel aftekenden, niet *konden* of (de Indische Nederlanders) goeddeels niet *wilden* deelnemen, thans dienen wij te schrijven over diegenen die op politiek gebied bij uitstek actief werden: enerzijds de Japanners, anderzijds die Indonesiërs die onder het Japanse bewind, zoals zij al onder het Nederlandse hadden gedaan, opkwamen voor een onafhankelijk Indonesië. Daarmee zullen wij de lijnen, aangegeven in de hoofdstukken 2 ('Japan en Azië') en 4 ('Soekarno komt naar voren') doortrekken.

Zinvol lijkt het ons, er allereerst aan te herinneren dat Nederlands-Indië en Malakka de twee gebieden in de 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer' zijn geweest die de Japanners zo lang mogelijk onder hun absolute controle hebben willen houden. Aan drie staten verleenden zij in '43 'onafhankelijkheid': aan Nanking-China in januari, aan Birma in augustus, aan de Philippijnen in oktober. Een echte onafhankelijkheid was dit niet: als 'adviseurs' bleven Japanners de hoofdlijnen van het beleid bepalen, maar in de nieuwe situatie was het binnenlands bestuur aan inheemse machthebbers overgedragen, konden dezen aan de Japanners tegenspel bieden en mochten zij vertrouwen dat zij, zelfs als Japan zich in de oorlog wist te handhaven, aan de verleende 'onafhankelijkheid' geleidelijk een meer reële inhoud zouden kunnen geven. Waarom hebben de Japanners zich zoveel moeite gegeven, hun absolute controle over Nederlands-Indië en Malakka te bestendigen? Het antwoord gaven wij al in de eerste hoofdstukken van dit deel: Singapore moest de basis worden van waaruit de Japanse marine de Indische Oceaan zou beheersen, en Nederlands-Indië was het gebied dat binnen de grenzen van de 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer' de voornaamste leverancier zou worden van grondstoffen, vooral van aardolie.

Met dat al was er in de kringen die het Japanse beleid met betrekking tot Nederlands-Indië bepaalden, geen eenstemmigheid. De Japanse marinestaf wees alles wat in de richting van 'onafhankelijkheid' ging of kon gaan, resoluut af. Zo ook de legerstaf in Tokio – op Java daarentegen

gingen sommige Japanners meer en meer beseffen dat het kleine Japanse garnizoen Indonesische hulpkrachten nodig had en dat, om hen te bezielen, stappen in de richting van 'onafhankelijkheid' onvermijdelijk waren. Voorts meenden in Japan verschillende ministers, onder wie minister-president Todjo en de minister voor Groot-Oost-Aziatische zaken Aoki, dat Japan met betrekking tot Indië geen beleid kon voeren dat wezenlijk afweek van dat met betrekking tot China, de Philippijnen en Birma. De gehele oorlog door was in Tokio sprake van een voortdurende worsteling tussen die tegengestelde krachten – een worsteling die telkens weer leidde tot besluiten van het hoogste regeringscollege (de Contactraad, later de Opperste Oorlogsraad) die een onduidelijk compromis waren.

Eind mei '43, toen Nanking-China al de 'onafhankelijkheid' had verkregen en aangekondigd was dat de Philippijnen en Birma 'onafhankelijk' zouden worden, nam de Contactraad twee besluiten die wij in hoofdstuk 2 'haast schizofreen' noemden: Malakka en Nederlands-Indië zouden na afloop van de oorlog bij het Japanse keizerrijk worden ingelijfd en aan de Indonesiërs zou 'deelneming aan het bestuur' worden verleend, 'op korte termijn' evenwel louter op Java. Het eerste besluit werd geheimgehouden, het tweede door Todjo op 16 juni '43 in een toespraak voor het Japanse Lagerhuis bekendgemaakt. De grote successen welke de Amerikanen vervolgens in de *Pacific* behaalden (Japans 'absolute nationale verdedigingszone' werd midden '44 doorbroken, Todjo trad af), en het mislukken van het Japanse offensief in Birma noopten de Japanse machthebbers, het, wat Indië betrof, niet bij 'deelneming aan het bestuur' te laten. Todjo's opvolger Koiso verklaarde op 7 september '44 aan het Japanse Lagerhuis dat 'met het oog op het waarborgen van de blijvende welvaart van Oost-Indië' (*niet* 'Indonesië'!) 'de onafhankelijkheid der inheemsen' (*niet* 'de Indonesiërs'!) 'in de toekomst goedgekeurd (zou) worden.' Een vage toezegging! Pas zes maanden later, op 10 maart '45, werd bekendgemaakt dat op Java een Commissie tot Onderzoek van de Onafhankelijkheid aan het werk zou gaan – nogmaals vier maanden later, op 17 juli '45 (Japan was volledig geïsoleerd, grote Amerikaanse landingen waren in voorbereiding), ging de Opperste Oorlogsraad er accoord mee dat een Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid zou worden ingesteld. Geen 'onafhankelijkheid' van een Indonesische eenheidsstaat! De uitvoering van het besluit van 17 juli was opgedragen aan 'de plaatselijke militaire autoriteiten' en dezen wensten een federatieve staat welks samenstellende delen geleidelijk 'onafhankelijk' zouden worden, Java het eerst. Java zou, aldus een besluit dat de Japanse bevel-

hebbers in het *Nanjo*-gebied op 30 juli in een conferentie in Singapore namen, op 7 september '45 (precies een jaar na Koiso's verklaring) 'onafhankelijk' worden – daartoe zou de Commissie ter Voorbereiding der Onafhankelijkheid op 18 augustus geïnstalleerd worden.

Die installatie ging niet door – vier dagen eerder, op 14 augustus, had de Japanse regering tot capitulatie besloten en op de 15de had keizer Hirohito dat besluit in de eerste ooit door hem gehouden radiotoespraak bekendgemaakt.

*

In aansluiting op wat wij reeds in hoofdstuk 4 ('Soekarno komt naar voren') schreven, hebben wij in dit hoofdstuk de politieke worsteling te schetsen die zich in Indië tussen Japanners en Indonesiërs heeft voorgedaan: een worsteling die zich heeft afgespeeld op het hoofdeiland, Java, en alleen dáár: er zijn in de Buitengewesten wel groepen geweest die meegeleefd hebben met wat op Java geschiedde, maar er zijn van die groepen geen duidelijke politieke initiatieven uitgegaan.

Wat Java betreft, willen wij twee factoren onderstrepen: de zwakheid van de Japanse militaire formaties die dat eiland moesten verdedigen, en de verscheidenheid aan politieke krachten die de Japanners bij die verdediging wensten in te schakelen.

Wat die eerste factor aangaat: aan het slot van hoofdstuk 3 wezen wij er al op dat de opperbevelhebber van het Japanse Zestiende Leger, generaal Imamoera (in november '42 opgevolgd door generaal Harada), de twee infanterie-divisies waarmee hij, samen met een brigade, Java had veroverd, had moeten afstaan: de ene was in zijn geheel naar Timor verplaatst, de andere over China en Guadalcanal verdeeld. Harada kreeg op Java slechts elfduizend leger-militairen tot zijn beschikking. Dat werden er in '43 dertienduizend, hoofdzakelijk gegroepeerd in negen bataljons: vier op West-, één op Midden-, vier op Oost-Java. Er bevonden zich bovendien op Java Japanse luchtstrijdkrachten met een militair personeel van tienduizend man. Veel militaire vliegtuigen waren er niet: in '45 slechts ca. 400, maar dat cijfer zegt weinig – niet bekend is namelijk hoeveel daarvan nog konden opstijgen. Japanse marinestrijdkrachten waren er in '45 in de *Nanjo* nauwelijks: van de grote eenheden waren de laatste in oktober '44 uit Singapore naar de Philippijnen uitgevaren en daar tot zinken gebracht – overgebleven waren slechts twee beschadigde kruisers, vier beschadigde onderzeeboten en één torpedobootjager.

Harada werd in april '45 naar Japan teruggeroepen om er de verdediging van Japans hoofdeilanden tegen Amerikaanse landingen te helpen voorbereiden – als opperbevelhebber van het Zestiende Leger werd hij opgevolgd door luitenant-generaal Josioetsji Nagano. In tegenstelling tot Imamoera was Harada voorstander geweest van het volgen van een harde lijn jegens diegenen op Java die op grotere Indonesische zeggenschap aandrongen – inderdaad, uit dit hoofdstuk zal blijken dat de Japanners tijdens zijn bewind hun greep op Java aanzienlijk hebben trachten te versterken. Van Nagano weten wij vrijwel niets. '*Unlike general Harada*', aldus de Amerikaanse historicus Kanahele, '*he had little experience in administration and even less understanding or talent for handling the political situation that existed in Java*'[1] – dat laatste betekende dat hij, vermoedelijk meer dan Harada had gedaan, de relaties met de Indonesiërs overliet aan het hoofd van het Japans militair bestuur: zijn chef-staf generaal-majoor Moitsjiro Jamamoto.[2] Men kan zich dat indenken: Nagano had al zorgen genoeg. Hoe moest hij met negen bataljons en wat aanvullend leger- en luchtmachtpersoneel het meer dan duizend kilometer lange eiland verdedigen? Wat precies de bewapening was van die negen bataljons weten wij slechts met betrekking tot het ene dat Midden-Java moest verdedigen: dat bataljon, ruim duizend man, was aangevuld met een kleine vierduizend Indonesische hulpkrachten, maar die vijfduizend militairen beschikten slechts over 2 500 geweren, 200 *tommyguns*, 160 machinegeweren, 30 mortieren, 12 stukken licht geschut en 4 anti-tank-kanonnen. Zwaar geschut en tanks ontbraken. Hopeloos!

Wel te verstaan: Harada had al in '43 beseft dat hij geen kans had om de Geallieerden, als die met sterke strijdkrachten op Java zouden landen, te verslaan; vandaar dat hij in dat jaar, zoals wij in hoofdstuk 7 vermeldden, van Java's residenties zelfstandige economische eenheden had gemaakt: in elke residentie zouden de aanwezige militaire formaties, gebruik makend van de er opgeslagen voorraden, zich zo lang mogelijk moeten verdedigen. Niet geïsoleerd van de bevolking! In de visie van Harada en Nagano was een voortgezette verdediging van Java alleen mogelijk, als het daar tot eenzelfde volksguerrilla kwam als die welke in '45 in Japan werd voorbereid. Welke hulpkorpsen daartoe op Java werden geformeerd, zullen wij nog beschrijven – hier willen wij slechts vermel-

[1] Kanahele, p. 317. [2] Het Japanse militaire bestuur van Java heeft drie hoofden gekend: van maart '42 tot mei '43 luitenant-generaal Seisaboero Okazaki, van mei '43 tot november '44 luitenant-generaal Sjinsitsjiro Koboehoe en van november '44 tot aan Japans capitulatie generaal Jamamoto.

den dat in maart '45 het Japans militair bestuur op Java werd gedecentraliseerd (Bandoeng, Semarang en Soerabaja werden zetel van militaire gouverneurs die respectievelijk op West-, Midden- en Oost-Java zelfstandig alle bevoegdheden van het hoofd van het militair bestuur konden uitoefenen) en dat in mei op heel Java militaire oefeningen plaatsvonden die de strekking hadden, de Indonesiërs op een volksguerrilla voor te bereiden. '*Kampongs*', zo tekende Bouwer in Bandoeng aan,

'zullen tegen *kampongs* vechten. Er zullen oefeningen worden gehouden in het opsporen en arresteren van spionnen. In de stad zullen verschillende gebouwen worden aangevallen en verdedigd ... Zelfs wil men de evacuatie der burgerbevolking in oefening nemen.[1] De hele bevolking kankert zich schor. Iedereen wordt uit zijn dagelijkse werk gehaald om door de modder te kruipen, gewapend met een gepunte bamboestok, in een aanval op een denkbeeldige vijand. Guerrillabenden stormen potsierlijk uitgedost ('gecamoufleerd' heet dat) huizen en winkels binnen en men vertelt mij dat het nog nooit zo 'n bende in de stad geweest is.'[2]

Het lijdt voor ons geen twijfel dat die volksguerrilla een mislukking zou zijn geworden. Dat is evenwel niet relevant: het gaat om het Japanse beleid op Java en daarbij heeft aan Japanse kant het besef dat men de Indonesiërs *in militair opzicht* nodig had, een bepalende rol gespeeld.

Nu de tweede factor: de verscheidenheid aan politieke krachten die de Japanners op Java wensten in te schakelen.

Wij onderscheiden er drie: de inheemse bestuurders, de nationalisten en de overtuigd-Islamieten.

In '42 zijn, zoals uit hoofdstuk 3 bleek, de Japanners op Java begonnen met het op een zijspoor zetten van de nationalisten en de overtuigd-Islamieten. Zij hieven de nationalistische comité's op die hier en daar de macht in handen hadden genomen, verboden alle politieke activiteit en

[1] In verband met die mogelijke evacuatie vond in Bandoeng begin juli '45 een nieuwe registratie van de gehele bevolking plaats; 'ook moest', aldus Bouwer, 'de gezondheid van iedere geregistreerde worden opgegeven en natuurlijk leed iedereen aan de een of andere kwaal. Je kunt nooit weten ...' (Bouwer: 'Dagboek', p. 350 (6 juli 1945)). [2] A.v., p. 331 (4 mei 1945).

gaven de Islamietische organisaties slechts verlof, hun sociale werkzaamheden voort te zetten. De Japanse *Aufsichtsverwaltung* ging Java besturen via het inheemse bestuursapparaat dat, eertijds steun en toeverlaat van het Nederlandse gezag, door de nationalisten als hun natuurlijke tegenstander was gezien; het was bovendien bij de overtuigd-Islamieten weinig populair geweest, omdat het, hoezeer ook de Islam belijdend, de opvatting dier overtuigd-Islamieten dat de gehele gemeenschap de in de Koran neergelegde normen, en alleen deze, diende te volgen, nimmer had gedeeld – dat laatste hadden de meeste nationalistische groeperingen evenmin gedaan. Terwijl nu de Japanners het bestuur (volgens hun aanwijzingen!) overlieten aan de regenten en hun *patihs* en aan de onder dezen fungerende districtshoofden (*wedono*'s en assistent-*wedono*'s) en lagere hoofden (in Djakarta: de wijkmeesters, overal elders: de *dessa*-hoofden oftewel *loerah*'s), zetten zij in '42 tegelijkertijd een massa-actie op touw, de *AAA*-actie, welke de inheemse volksmassa's in een pro-Japanse beweging wilde verenigen. Dat lukte niet. De *AAA*-actie werd in oktober '42 beëindigd – een nieuwe beweging werd voorbereid: de *Poesat Tenaga Rakjat* (het Centrum van de Volkskracht) oftewel de *Poetera*, waarin Soekarno de leidende rol zou spelen.

Hem stond niet anders voor ogen dan de vorming van een onafhankelijke Indonesische eenheidsstaat. Zolang de Japanners (van wie hij in '42 en '43 meende dat zij niet verslagen zouden worden) als militaire veroveraars de macht uitoefenden, was hij bereid, met hun wensen rekening te houden, maar was de oorlog eenmaal ten einde en hadden zij hun 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer' geconstitueerd, dan was hij voornemens om, mocht dat nodig zijn, dwars tegen die wensen in te gaan. Toen hij, na al op Sumatra met het Japanse Vijf-en-twintigste Leger te hebben samengewerkt, op 9 juli '42 in Djakarta was aangekomen, zei hij dat duidelijk aan Imamoera: hij was, aldus Imamoera, 'bereid, het volk te leiden in de Japanse richting voor de zaak van het Indonesische welzijn, maar met dien verstande dat hem na het einde van deze oorlog geen beperkingen (zouden) worden opgelegd.'

In de eerste maanden van zijn hernieuwde activiteit bereikte hij dat aan de departementen van algemeen bestuur, alle door Japanners geleid, Indonesische adviseurs werden toegevoegd, dat een *Adat*-commissie werd opgericht die, tweemaal per maand onder voorzitterschap van Harada's adviseur Hajasji bijeenkomend[1], adviezen kon uitbrengen aan

[1] Hajasji, oud-ambassadeur in Brazilië, was in april '42 mèt graaf Kodama en oud-onderminister Kitajama als adviseur aan Imamoera toegevoegd.

het Japans militair bestuur, dat een Commissie voor de Indonesische Taal en een Centrum voor de Indonesische Kunsten in het leven werden geroepen en dat hij, Hatta, Dewantoro (de man van het *Taman Siswo*-onderwijs) en Mansoer (oud-voorzitter van de modernistische *Mohammadijah*-beweging) verlof kregen om als 'Klavertje Vier' leiding te geven aan de vooral op Soekarno's aandrang opgerichte *Poetera*; deze stond overigens alleen voor Indonesiërs open (niet dus voor Chinezen, Arabieren of Indische Nederlanders), zulks met dien verstande dat bestuursfunctionarissen er niet lid van mochten worden.

Dat die *Poetera* maar weinig ging betekenen, zullen wij later in dit hoofdstuk aantonen. Hier willen wij er nog slechts op wijzen dat de wensen van Soekarno en de zijnen dat in de naam van de nieuwe organisatie gesproken zou worden van 'Indonesië' en 'Indonesiërs', en dat de *Poetera* het *Indonesia Raya* als lied en het rood-wit als vlag zou mogen gebruiken, door het Japans militair bestuur waren afgewezen – zij hadden middelen gekregen (geld, auto's) om zich gemakkelijk te verplaatsen, konden toespraken houden die hun meer bekendheid gaven en die, zo werd door hen gehoopt, bij de toehoorders het gevoel van nationale identiteit zouden versterken, maar zij waren in wezen propagandisten geworden voor steunverlening aan de Japanse oorlogsinspanning, terwijl daar voorshands van Japanse zijde geen enkele concessie tegenover stond.

★

De Japanners zijn, zoals al bleek, later hun beleid gaan wijzigen. Maar er is méér veranderd! Zij hebben, zulks zeker niet conform de wensen der nationalisten, aan de Chinezen, de Arabieren en de Indische Nederlanders (de Dahler-groep), een stem gegeven in het kapittel, zij hebben, evenmin conform de wensen der nationalisten, de overtuigd-Islamieten naar voren gehaald en, belangrijkste feit van alle, zij zijn de oorlog gaan verliezen. Intussen: hoe zwakker zij kwamen te staan, des te meer werkten zij toe op de volksguerrilla en stimuleerden zij vooral Soekarno om de volksmassa tot steun aan Japans 'heilige oorlog' op te roepen en bij haar een felle haat tegen Amerikanen, Britten en Nederlanders te wekken. Die propaganda plaatste Soekarno in een scheve positie: naarmate de nood klom, raakte de volksmassa op Java steeds meer gebeten op de Japanners die zich als harde en verwaten meesters en bovendien als onbekwame

bestuurders hadden ontpopt, en ging zij met toenemend verlangen naar het einde van Japans heerschappij uitzien, dat wil zeggen: uitzien naar Japans nederlaag.

Er was maar één mogendheid welke die nederlaag kon bewerkstelligen: de Verenigde Staten.

Met de anti-kolonialistische stemming van de meeste Amerikanen had Soekarno van de aanvang van zijn politieke werkzaamheid af rekening gehouden: hij had in '27 zijn *PNI*, de *Perserikatan Nasional Indonesia*, opgericht op de Amerikaanse Onafhankelijkheidsdag: 4 juli, en hij wist dat president Roosevelt in december '41, kort na het uitbreken van de oorlog in de *Pacific*, uitdrukkelijk had verzekerd dat de Philippijnen krachtens het in '34 met hen gesloten verdrag in '44 onafhankelijk zouden worden. Had hij dan op het verkeerde paard gewed? Blijkbaar. Dat moet hij in '44 duidelijk zijn gaan beseffen. Trouwens, niet alleen hij had zich toen publiekelijk verbonden met een mogendheid die de ene nederlaag na de andere leed – op Sjahrir en Tjipto Mangoenkoesoemo na hadden alle voormannen van de nationalistische beweging hetzelfde gedaan. Heeft dit geleid tot twijfel, tot het vermoeden dat een andere koers betere kansen zou bieden op het bereiken van het einddoel, tot onderlinge debatten? Wij weten er niets van. Er zijn geen stukken bewaard gebleven die ervan reppen, Soekarno zelf heeft er later over gezwegen en hetzelfde heeft Hatta gedaan in de, wat de Japanse bezettingsperiode betreft, opvallend magere hoofdstukken van zijn memoires. Trouwens, wanneer wij in het voorafgaande opmerkten dat de Japanners jegens de drie door hen op Java aangetroffen politieke krachten (de inheemse bestuurders, de nationalisten en de overtuigd-Islamieten) een wisselende politiek hebben gevoerd, dan moet daarbij aangetekend worden dat er evenmin stukken bewaard zijn gebleven die reële informatie geven over de ernstige tegenstellingen die zich in het kamp van de bezetter zijn gaan aftekenen. Vermoedelijk heeft al Imamoera bepleit dat Japan de Indonesische nationalisten tegemoet diende te komen – vast staat dat Harada's adviseur Hajasji dat in maart '44 heeft gedaan (wij komen er nog op terug) en voorts dat het hoofd van het verbindingsbureau van de Japanse marine te Djakarta, kapitein-ter-zee (later schout-bij-nacht) Maeda, van een vroeg stadium af jegens de Indonesische nationalisten een beleid heeft gevolgd dat haaks stond zowel op dat van het Zestiende Leger als op dat van zijn eigen marinestaf. Want zo min als er een volstrekte eendracht was tussen alle politieke krachten die onder de Indonesiërs tot ontwikkeling kwamen, zo min was er van die eendracht sprake bij de Japanners. Facties van ministers botsten op facties van officieren, facties van het leger

op facties van de marine en binnen elke factie waren weer groepen die eigen doelstellingen nastreefden. Niet zwijgend uiteraard, maar zich uitend: in gesprekken, in brieven, in memoranda. Zowel in Japanse als in Indonesische kringen moet menigmaal sprake zijn geweest van belangrijke, wellicht bewogen gedachtenwisselingen.

Wij weten er nauwelijks iets naders van, en zo geldt voor dit hoofdstuk wat al voor enkele vorige gegolden heeft: het besef van de talrijke en gevoelige lacunes in ons bronnenmateriaal mag ons niet verhinderen datgene weer te geven wat ons bekend is. Daarbij koesteren wij in elk geval het vertrouwen dat wij de hoofdlijnen van de politieke worsteling die zich op Java heeft afgespeeld, met redelijke duidelijkheid kunnen aangeven.

Geen 'onafhankelijkheid'

Terwijl op Java nog de gedachtenwisselingen gaande waren of de *Poetera* zou worden opgericht en, zo ja, wat precies haar taak zou zijn, deelde minister-president Todjo op 28 januari '43 in het Japanse parlement mee dat de Japanse regering besloten had, in de loop van '43 aan Birma en de Philippijnen de 'onafhankelijkheid' te verlenen. Het was een klap in het gezicht van de vier Indonesische voormannen die, zoals al bekend was gemaakt, als leiders van 'een nieuwe volksorganisatie' zouden gaan optreden. Hoe Dewantoro en Mansoer hebben gereageerd, weten wij niet – de reactie van Soekarno en Hatta is bekend. Zij zochten onmiddellijk een van de burger-medewerkers van generaal Harada op, de Japanner Mijosji, die voor de oorlog Japans vice-consul te Batavia was geweest. 'Zij waren', schreef deze na de oorlog[1], 'diep in de put' en beklaagden zich bitter over het onrecht, Indonesië aangedaan. Soekarno wees er op dat de Indonesiërs de Japanners als bevrijders hadden begroet en loyaal met het militair bestuur hadden samengewerkt; hij zei vervolgens dat zich in andere door Japan bezette gebieden (vermoedelijk wees hij vooral op China maar denkbaar is dat hij ook de Philippijnen heeft genoemd) onrust had voorgedaan maar dat het in Indië rustig was gebleven – van de gelegenheid maakte hij gebruik om er tegen te protesteren dat talrijke inheemsen als *romoesja*'s naar Thailand en Birma waren gezonden en dat de Japanners spoorwegmaterieel van Java naar

[1] Mijosji's in het Japans verschenen memoires worden aangehaald door Kanahele, p. 90.

de Birma-spoorweg overbrachten. Tenslotte eiste hij dat Mijosji Hatta en hem de gelegenheid zou geven, een gesprek te voeren met het hoofd van het militair bestuur, generaal Okazaki.

Mijosji droeg daar zorg voor – Soekarno en Hatta werden door Okazaki ontvangen. Deze kreeg hetzelfde te horen als Mijosji. Veel soelaas kon hij niet bieden. Hij sprak zijn dank uit voor de medewerking die Soekarno en Hatta tot dusver hadden verleend maar maakte hen er op attent dat hij in zijn positie geen beslissingen kon nemen ten aanzien van de hoofdlijn van Japans politiek – helpen kon hij hen niet.

Het gebeurde stimuleerde Soekarno om, zoals Hatta al op 8 december '42 had gedaan[1], voor het eerst, zij het in bedekte vorm, kritiek te uiten op het beleid dat de Japanners in Indië voerden. Uitgenodigd om ter gelegenheid van de eerste verjaardag van de val van Singapore een artikel te schrijven voor *Asia Raya*, onderstreepte hij in zijn op 15 februari '43 gepubliceerde beschouwing de betekenis van de val van de grote Britse marinebasis maar vlocht een passage in, waarin weliswaar Japan niet werd genoemd maar die voor iedere goede verstaander duidelijk was:

> 'Elke soort kolonisatie verwoest. Elke kolonisatie verwoest en brengt katastrofes over land en volk die gekoloniseerd worden. Hun rijkdom, hun beschaving, hun levensvreugde, hun moed, alles wordt vernietigd, alles wordt verwoest' –

terecht wijst Soekarno's biograaf Dahm er op dat Soekarno zich in die passage scherper over Japan had geuit dan hij ooit over Nederland had gedaan: '*Selbst bei seinen heftigsten Angriffen gegen Holland hat Soekarno diesem Land nicht die Zerstörung der indonesischen Kultur vorgeworfen, eher das Gegenteil: Hemmung des Fortschritts durch die übertriebene Pflege der alten Kultur.*'[2]

Overwogen Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer, de oprichting van de *Poetera* niet te laten doorgaan? Er is niets van bekend. Vast staat dat zij, toen de nieuwe volksbeweging op 9 maart '43 tijdens een massabijeenkomst te Djakarta werd geïnaugureerd, alle vier het woord voerden en Japan hun voortgezette steun toezegden, Soekarno o.m. in een in hoofdstuk 4 al geciteerde passage welke wij hier willen herhalen: 'Als de Chinese Draak samenwerkt met de Olifant van Thailand, met de Koe

[1] In een toespraak te Djakarta had hij, zoals wij in hoofdstuk 4 vermeldden, o.m. gezegd: 'De Indonesische jeugd ziet Indonesië liever naar de bodem van de zee zinken dan dat het land weer een kolonie zou worden.' [2] B. Dahm: *Sukarnos Kampf um Indonesiens Unabhängigkeit* (1964), p. 246.

van Indië, met de Sfinx van Egypte, met de Buffel van Indonesië, en die samenwerking beschenen wordt door de Zon van Japan, dan zal het imperialisme in gans Azië vernietigd worden.'

'Het imperialisme' – dat klonk nogal abstract. Alleszins denkbaar is het dat de Japanners er Soekarno attent op maakten dat *zij* daaronder slechts het imperialisme van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië verstonden. Hoe dat zij, Soekarno ging zich spoedig in het publiek op een wijze uiten die bij de Japanners alleen maar in de smaak kan zijn gevallen. Toen hij (er nog steeds van overtuigd dat Japan niet kon worden verslagen) op 29 april '43, Hirohito's verjaardag, het woord voerde op een in Djakarta gehouden massa-vergadering, gebruikte hij voor het eerst een formulering die in de jaren die volgden, herhaaldelijk in zijn toespraken voorkwam: 'Wij strijken de Amerikanen plat, wij verbrijzelen de Britten' ('*Amerika kita setrika, Inggeris kita linggis*') – een oproep was dat die geheel zou passen in het Japanse streven om op Java de sfeer te doen ontstaan waaruit een volksguerrilla zou kunnen voortkomen.

Aoki, de Japanse minister voor Groot-Oost-Aziatische Zaken, maakte in april–mei '43 een rondreis door de landen van de *Nanjo*. Op 3 mei arriveerde hij in Djakarta. Zijn bezoek was niet aangekondigd – Soekarno bevond zich op Oost-Java waar hij tot steun aan de *Poetera* opriep. Het gevolg was dat slechts Hatta, Dewantoro en Mansoer met Aoki konden spreken. Hem vroegen zij, waarom Japan louter Birma en de Philippijnen 'onafhankelijk' zou maken en niet ook Indonesië, dat, zeiden zij, daar evenzeer voor in aanmerking kwam. Hatta noemde het feit dat Indië bestuurlijk in drieën was geknipt (Java onder het Zestiende, Sumatra onder het Vijf-en-twintigste Leger, Borneo en de Grote Oost onder de marine) 'abnormaal en ondragelijk'[1] – hij uitte drie verlangens: dat de bestuurseenheid van de archipel zou worden hersteld en dat er het *Indonesia Raya* gezongen en de rood-witte vlag getoond zou mogen worden. Aoki kon geen enkele toezegging doen, behalve dan dat hij Hatta, Dewantoro en Mansoer de verzekering gaf dat hij (hij zou op 6 mei Java weer verlaten) de inhoud van hun betoog aan minister-president Todjo zou overbrengen.

[1] Aangehaald in Kanahele, p. 91.

Zou hij dat inderdaad doen? Toen Soekarno naar Djakarta was teruggekeerd, kwam het viertal dat de *Poetera* leidde, tot de conclusie dat het onder alle omstandigheden wenselijk was dat Todjo hun denkbeelden zwart op wit zou kunnen lezen. Hoe hem te bereiken? Zij namen aan dat de verzending van hun stuk via de officiële weg (van Okazaki naar Harada, van Harada naar Teraoetsji in Singapore, van Teraoetsji naar Tokio) ineffectief zou zijn – het was al de vraag of Harada hun beschouwing die impliciet kritiek zou bevatten op het beleid van *zijn* bezettingsbestuur, naar Singapore zou doorgeven. Maeda, met wie zij overleg pleegden, had een betere oplossing: hij kon hun brief via een marineofficier die verbonden was aan de afdeling militair bestuur van het departement van marine te Tokio aan Todjo doorgeven. Aldus werd besloten. De brief die door Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer werd ondertekend, bevatte kritiek op het algemene gedrag van de Japanners in Indië dat 'arrogant' werd genoemd; er werd verder in op aangedrongen dat de Japanse regering een duidelijke uitspraak zou doen over de politieke toekomst niet van Java alleen maar van geheel Indonesië en dat zij verlof zou verlenen om het *Indonesia Raya* te zingen en de rood-witte vlag te tonen.

Aoki's rapport en de brief van de vier Indonesische leiders maakten kennelijk indruk op Todjo. Toen de Contactraad eind mei bijeenkwam om zich o.m. over de status van Indonesië te beraden, bepleitte hij dat ook aan Indonesië 'onafhankelijkheid' zou worden verleend. Hij kreeg geen voet aan de grond. De chef van de leger- en de chef van de marinestaf betoogden beiden dat, nu de Verenigde Staten sterker werden (de Japanners hadden Guadalcanal en, op Australisch Nieuw-Guinea, Buna moeten prijsgeven en de Amerikanen hadden in de Aleoeten Attoe heroverd), Japan vooral Malakka, Singapore en Nederlands-Indië onder zijn volstrekte controle moest houden – het geheime besluit werd genomen om deze gebieden na de oorlog te annexeren.[1] Zouden de Indonesiërs dan nul op het rekest krijgen? Neen, het leek verstandig, hun een kleine concessie te doen: 'naar gelang de capaciteiten van de inheemse bevolking en de plaatselijke omstandigheden' zouden zij bij het bestuur van de drie delen waarin hun land gesplitst *bleef*, betrokken worden, om te beginnen op Java. Dat verklaarde Todjo toen hij op 16 juni '43 het Japanse Lagerhuis toesprak: nog in '43, zei hij, zou de inheemse bevolking van Java, Sumatra, Borneo en Celebes (en die van Malakka) in de

[1] Wij nemen aan dat Todjo zich bij dit besluit neerlegde in de verwachting dat het niet zou worden verwezenlijkt.

gelegenheid worden gesteld, 'deel te nemen aan het bestuur', en die deelneming zou, wat Java betrof, 'zo spoedig mogelijk verwezenlijkt worden.'[1]

Daags daarna, 17 juni, riep generaal Harada in Djakarta in het vroegere paleis van de gouverneur-generaal negentien vooraanstaande Indonesiërs bijeen: het viertal dat de *Poetera* leidde, andere leden van de *Adat*-commissie, leidende figuren van de *Miai* en de regenten van Djakarta en de nabijgelegen regentschappen. Hij herhaalde de toezegging die Todjo had gedaan, maar eiste een contra-prestatie: de Indonesiërs moesten hun samenwerking met het Japans militair bestuur versterken. Soekarno antwoordde, 'namens het gehele Indonesische volk', zei hij: hij sprak zijn dank uit voor de toegezegde 'deelneming aan het bestuur' en verzekerde Harada dat de Indonesiërs nog sterker dan tevoren steun zouden verlenen aan Japan.[2]

Het leek Harada en het nieuwe hoofd van het Japans militair bestuur op Java, generaal Koboehoe, wenselijk dat die steuntoezegging in het publiek werd herhaald. Daartoe werd op 24 juni door de *Poetera* en de *Miai* een massa-bijeenkomst in Djakarta belegd. Onder gejuich namen de aanwezigen er het voorstel aan om Japan dank te betuigen voor de toegezegde 'deelneming aan het bestuur' en om al hun krachten in te spannen voor het winnen van de oorlog. Mansoer zei in zijn toespraak, 'dat wij alles wat wij bezitten, aan Japan dienen aan te bieden en bereid moeten zijn, één van onze dagelijkse maaltijden op te offeren teneinde met de Japanse strijdkrachten samen te werken opdat de eindoverwinning behaald wordt.'[3] Soekarno wilde het niet bij het offer van die ene dagelijkse maaltijd laten. 'Wij zullen', riep *hij* uit, 'met alle kracht die in ons is, aan de strijdkrachten van *Dai Nippon* steun verlenen en, ook als de dood er op zou volgen, voorwaarts marcheren teneinde de dag waarop de eindoverwinning een feit zal zijn, te bespoedigen.'[4]

Wat zou die 'deelneming aan het bestuur' inhouden?

Dat werd pas duidelijk op 5 juli '43, toen er decreten werden gepubliceerd van generaal Harada die voorzagen in de vorming van diverse adviesraden op Java: een Centrale Adviesraad, Residentie-adviesraden en

[1] Aangehaald in *Japanese Military Administration in Indonesia*, p. 358. [2] A.v., p. 359. [3] Aangehaald in Nisjijima, p. 297. [4] Aangehaald in Kanahele, p. 93.

Adviesraden voor de achttien z.g. stadsgemeenten welke Java telde. Reële bevoegdheden bleken aan al die nieuwe colleges niet verleend te zijn (wij komen er op terug) – het gevolg was dat Todjo, die op 7 juli '43 in Djakarta aankwam, de Indonesische voormannen in een stemming van grote ontevredenheid aantrof. Harada had er zorg voor gedragen dat Japans minister-president op het vliegveld door vele vooraanstaanden werd begroet: onder de aanwezigen bevonden zich Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer (èn de man die hun brief aan Todjo had laten doorgeven: kapitein-ter-zee Maeda) alsook de twee Japanners die respectievelijk resident en burgemeester van Batavia waren, en de vier Javaanse vorsten. Het Japanse militaire bestuur had zorg gedragen voor grote publieke belangstelling: volgens persberichten stonden ca. veertigduizend personen langs de route die Todjo's auto nam – voor een deel waren dit leden van twee inmiddels opgerichte hulpkorpsen (de *Keibodan* en de *Seinendan*) en met hun onderwijzers opgetrommelde schoolkinderen.

Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer werden door Todjo in audiëntie ontvangen, zulks overigens samen met een vertegenwoordiger van de Chinese minderheid op Java. In zijn toespraak[1] bood Soekarno Todjo 'uit naam van het Indonesische volk' zijn 'duizendvoudige dank' aan voor zijn komst. 'Ons hart', zei hij, 'is ontroerd, omdat dit de eerste maal is dat Indonesië wordt bezocht door een minister-president. Onder de Nederlanders heeft iets dergelijks nooit plaats gehad.' Ja, in '41 was de Nederlandse minister van koloniën verschenen (Welter, in april-mei), maar 'deze', zei Soekarno, 'kwam niet als broeder tot ons maar om de Nederlandse overheersing van Indonesië te versterken. Minister Todjo echter komt hier met een liefhebbend hart.' 'Wij zullen', zo eindigde hij, 'onze trouw aan Japan vermeerderen, want wij zijn er van overtuigd dat de oorlog die Japan thans voert, een heilige oorlog is.'

In zijn antwoord bleef Todjo zorgvuldig binnen de grenzen die in het beraad van de Contactraad waren aangegeven. Hij sprak niet van een 'Indonesisch volk' maar van 'de ingezetenen van Java' en uitte de hoop dat die ingezetenen door versterkte steun aan de Japanse strijdkrachten een bijdrage zouden leveren aan 'de verwezenlijking van het nieuwe Java.'[2] Een gesprek met Soekarno en de zijnen ging hij uit de weg – hij wist wat zij wilden en kon hun geen enkele toezegging doen. De vier voormannen van de *Poetera* moeten van anderen vernomen hebben dat, als zij vrijwel nul op het rekest hadden gekregen, dat niet aan Todjo

[1] Tekst in *NI*, p. 572–73. [2] Aangehaald in Dahm: *Sukarnos Kampf*, p. 258.

persoonlijk had gelegen – Hatta zei na de oorlog aan Kanahele dat de Japanse minister-president tijdens zijn bezoek de indruk had gewekt, bereid te zijn, de nationalisten verder tegemoet te komen.[1]

Met dat al hadden zij op 10 juli '43, toen Todjo vertrok, alleen maar de toegezegde 'deelneming aan het bestuur' verworven – de driedeling van Indië was gehandhaafd, het *Asia Raya* en de rood-witte vlag bleven verboden, van 'onafhankelijkheid' had Todjo niet gerept.

Dat de vier leiders van de *Poetera* allerminst tevreden waren over Japans beleid, was uiteraard aan het Japans militair bestuur van Java bekend. Harada ging zich afvragen of de *Poetera* wel de geëigende vorm was om de inheemsen bij Japans oorlogsinspanning in te schakelen en de achterdochtige *Kenpeitai* ging vermoeden dat bij Soekarno en Hatta niet alleen nationalistische maar ook communistische neigingen een rol speelden. Inderdaad, Soekarno had vóór de oorlog menigmaal van zijn respect voor Karl Marx getuigd en Hatta had, toen hij in Nederland studeerde en er voorzitter was van een organisatie van Indonesische studenten, de *Perhimpoenan Indonesia*, een tijdlang samengewerkt met de door Moskou gedirigeerde Liga tegen Imperialisme en vóór Koloniale Onafhankelijkheid. Wat van dit alles precies aan de *Kenpeitai* bekend was geworden, weten wij niet – een feit is dat in een naoorlogs verslag van het Japans militair bestuur op Java werd aangehaald dat Soekarno en Hatta door de *Kenpeitai* als communisten waren beschouwd. 'Deze twee inheemse leiders', zo had de *Kenpeitai* geschreven,

> 'dienen gebruikt te worden om de doelstellingen van de militaire bezetting te bereiken, aangezien het nooit te laat zal zijn om hun activiteiten aan banden te leggen, wanneer eenmaal voldoende bewijzen voor hun communistische neigingen zijn verworven.'[2]

Een van die bewijzen meenden sommige *Kenpeitai*-functionarissen te zien in de artikelen van Hatta's hand die in december '41 in het dagblad *Pemandangan* waren verschenen en waarin hij de Japanners van 'aggressie' en 'imperialisme' had beticht. Die artikelen waren, zoals in hoofdstuk 3 opgemerkt, de Japanners onbekend geweest toen zij kort na het einde

[1] Kanahele, p. 94. [2] Aangehaald in Nisjijima, p. 100.

van de strijd op Java Hatta als 'algemeen adviseur' hadden ingeschakeld, maar in de loop van september '43 werd het Japans militair bestuur door een Indonesische nationalist (wie, is niet bekend) op Hatta's artikelen gewezen. Er zijn bovendien aanwijzingen dat tot het militaire bestuur was doorgedrongen dat de vier leiders van de *Poetera* zich buiten het bestuur om tot Todjo hadden gewend. Beraad, vermoedelijk ook gevoerd met de generaals Harada en Koboehoe, leidde tot de conclusie dat Hatta enige tijd van Java zou worden verwijderd: hij zou naar Japan gezonden worden om zich daar te verdiepen in Japans ideologie; dan zou hem blijken dat de mogendheid die zoveel offerde om Groot-Oost-Azië te 'bevrijden', onmogelijk van 'aggressie' of 'imperialisme' beschuldigd kon worden.

Eind september of begin oktober (de datum is niet bekend) werd Hatta bij het adjunct-hoofd van de *Kenpeitai* ontboden. Die vroeg hem hoe hij de ontwikkeling van kapitalisme en imperialisme zag. '*I gave him my views*', aldus Hatta in zijn memoires[1], '*based on the theory of Sombart and Max Weber.*[2] *I also said that I regretted the Japanese had become attracted to imperialism.*' Kon hij daar dan een voorbeeld van geven? Veiligheidshalve (hij had kunnen wijzen op wat de Japanners in Indië deden) beperkte hij zich er toe, China te noemen. Het adjunct-hoofd van de *Kenpeitai* zei toen dat Hatta van Japans ideologie weinig afwist.

'*He also asked whether I had ever written anything criticizing the Japanese. No, I said, I had never written anything against the Japanese, however, I had written an article criticizing Japanese imperialism. He wanted to know when I wrote this article. I said: at the beginning of the Greater-East-Asian War. 'Were you forced or instigated by the Dutch Colonial Government?' 'No', I replied, 'I wrote the article because of my own conviction.*"

De *Kenpeitai*-functionaris herhaalde dat Hatta maar eens meer moest lezen over Japans ideologie die, aldus de functionaris, de weerstand tegen het Westers imperialisme als kern had.

Enige tijd later drong het bericht tot Hatta door dat hij samen met Soekarno en een Islamietische voorman naar Japan gezonden zou worden. Hij vreesde dat hij daar zou worden vastgehouden. Wat te doen? Hij overwoog, op Java onder te duiken, maar achtte dat te riskant: '*If the Japanese found me, I surely would be killed.*'[3] Korte tijd later kreeg hij officieel

[1] Hatta: *Memoirs*, p. 216–17. [2] De eerste, Werner Sombart, is een bekend Duits historicus, de tweede een bekende Duitse socioloog geweest. [3] Hatta: *Memoirs*, p. 217.

te horen dat Soekarno, hij en *kiaji* Bagoes Hadikoesoemo (deze was in '42 voorzitter van de *Mohammadijah* geweest), in Tokio werden verwacht. Dat drietal werd de een na de ander door generaal Koboehoe ontvangen; van hem kreeg Hatta te horen dat aangenomen werd dat hij tijdens een studieverblijf in Japan een boek zou schrijven over Japans ideologie. '*'So', he said*', aldus Hatta's verslag van wat Koboehoe hem zei, '*'I am fully responsible for sending you there for this specific task. Don't talk about Putera for instance, as that is not what you are in Tokyo for. You are expected to finish your job within three months.' He later added that if this was not sufficient I would stay for up to ten months.*'[1]

Het liep anders.

Daags na de gesprekken met Koboehoe werden Soekarno, Hatta en *Ki* Bagoes (zo werd deze meestal genoemd) door Mijosji meegenomen naar de beste Djakarta'se zaak voor herenkleding – Soekarno en *Ki* Bagoes mochten daar één kostuum, Hatta mocht er twee uitkiezen. Begeleid o.m. door Mijosji, vlogen zij enkele dagen later eerst naar Singapore voor een beleefdheidsbezoek aan generaal Teraoetsji en vervolgens, met tussenlandingen in Djakarta, Makassar en Manila, naar Tokio; daar was toen juist de Groot-Oost-Azië-conferentie afgelopen, waar Indonesië tot hun verontwaardiging niet eens voor was uitgenodigd. Twee weken bleven zij in Japan, waar zij een heel programma van bezichtigingen af te werken kregen. Op de vierde dag van het bezoek werden zij door keizer Hirohito ontvangen die hun persoonlijk hoge decoraties uitreikte, Soekarno een iets hogere dan de andere twee. Een pleister op de wonde? Zo hadden zij het kunnen zien, want daags na aankomst had een gesprek met Todjo niets opgeleverd. Soekarno had er opnieuw in aangedrongen op herstel van de bestuurseenheid van de archipel en op verlof tot gebruik van het *Indonesia Raya* en de rood-witte vlag en Todjo had er zich toe beperkt te zeggen dat hij persoonlijk verwachtte dat die verlangens te zijner tijd vervuld zouden worden – niet nú dus en evenmin op korte termijn en hij had slechts een persoonlijke verwachting geuit.

Hatta werd niet in Japan vastgehouden. Het enige dat hij merkte van de mededelingen die generaal Koboehoe hem had gedaan, was dat kort voor het einde van het bezoek graaf Kodama (een van de drie die in april '42 als adviseur van Imamoera naar Java waren gezonden) hem bezocht die hem enkele boeken in het Engels gaf over Japans ideologie. '*The Japanese Military Government in Djakarta had decided*', schrijft Hatta in zijn

[1] A.v., p. 218.

memoires, '*that it was not necessary now for me to stay behind.*'[1] Was die beslissing inderdaad genomen in Djakarta of was ze genomen in Tokio waar Kodama en Mijosji (om slechts dezen te noemen) wel niet inactief zullen zijn gebleven? Wij kunnen die vraag niet beantwoorden. Hoe dit zij, Hatta keerde met een mengsel van opluchting en teleurstelling naar Java terug: opluchting dat hij, nu hij door de keizer ontvangen en onderscheiden was, niet langer bevreesd hoefde te zijn voor de *Kenpeitai*, en teleurstelling dat de Japanse regering geen stap verder wilde gaan dan die welke zij zes maanden eerder had gezet, toen zij de Indonesiërs 'deelneming aan het bestuur' had toegezegd.

'Deelneming aan het bestuur'

De toezegging van 'deelneming aan het bestuur' had betrekking gehad op de gehele archipel: Java, Sumatra, Borneo en Celebes waren genoemd. Er was bij gezegd dat die deelneming alleen op Java 'zo spoedig mogelijk' verwezenlijkt zou worden. Op Borneo en Celebes behoefde dus het marinebestuur, op Sumatra het bestuur van het Vijf-en-twintigste Leger geen haast te maken. Dat deden zij dan ook niet. Zoals al in hoofdstuk 2 vermeld, ging het marinebestuur zo ver dat het Todjo's toezegging uit het gepubliceerde verslag van zijn toespraak schrapte – de betrokken passage werd enkele weken later alsnog in de pers opgenomen.

In de marinegebieden gebeurde het volgende.

In de tweede helft van '43 werden aan het marinebestuur twee van Java ontboden Indonesiërs als vast adviseur toegevoegd; voor Borneo was dat de van Zuid-Borneo afkomstige mr. Tadjoeddin Noor die in de Volksraad, waarin hij in '39 zitting had gekregen, lid was geweest van de nationalistische fractie, voor de Grote Oost dr. Ratoe Langie, voorzitter van het (nationalistische) Minahassa Verbond, de *Persatoean Minahassa*, die van '27 tot '37 Volksraadlid was geweest en in januari '41 korte tijd had vastgezeten, verdacht van contact met Japanners. Voorts werden op 8 december '43 (de tweede verjaardag van Pearl Harbor) residentie- en gemeenteraden ingesteld: residentieraden voor Oost-Borneo, West-Borneo, Zuid-Celebes, Noord-Celebes en de Kleine Soenda-eilanden, gemeenteraden in Pontianak, Bandjermasin, Makassar, Menado en op Ambon. De leden van al deze raden werden door het Japans marinebestuur

[1] A.v., p. 220.

benoemd (dat bestuur weerde alle nationalisten en wees slechts inheemse bestuurders aan die door de bevolking als pionnen van de Japanners werden gezien), van elke raad trad de ter plaatse hoogste Japanse bestuursambtenaar als voorzitter op en de leden mochten slechts antwoord geven op de hun door het bestuur voorgelegde vragen. Reële betekenis hadden al die colleges niet. Trouwens, zij kwamen maar weinig bijeen en de meeste pas geruime tijd na hun samenstelling, de gemeenteraad van Pontianak bijvoorbeeld voor het eerst in juni '45. Ook de twee adviseurs: mr. Tadjoeddin Noor en dr. Ratoe Langie, kregen geen invloed; hun werd in Makassar niet eens bureauruimte ter beschikking gesteld en zij werden, aldus Kanahele, '*seldom, if ever, seriously consulted.*'[1]

Niet anders ging het op Sumatra. Hier beperkte het Japans militair bestuur zich er aanvankelijk toe, tien residentie-adviesraden in te stellen, en ook daarin werden, behalve op Oost-Sumatra, in den beginne louter of hoofdzakelijk inheemse bestuurders benoemd, later, toen zij uitgebreid waren, ook wel nationalisten. Die raden stonden onder voorzitterschap van de Japanse resident en ook zij mochten slechts antwoord geven op vragen die hun waren voorgelegd. Tot de oprichting van een Centrale Adviesraad ging het militair bestuur pas eind maart '45 over, meer dan een half jaar nadat minister-president Koiso 'Oost-Indië' de 'onafhankelijkheid' in het vooruitzicht had gesteld. Die Centrale Adviesraad kreeg veertig leden: vijftien die door de residentie-adviesraden gekozen, vijf-en-twintig die door het hoofd van het militair bestuur benoemd waren. De raad is eenmaal bijeengekomen – hij heeft toen de vragen moeten beantwoorden hoe in het tekort aan artsen kon worden voorzien, hoe het onderwijs kon worden verbeterd en hoe méér Indonesiërs aan het militair bestuur konden worden toegevoegd, en hem was toen verboden, het onderwerp van de 'onafhankelijkheid' aan te roeren.

Op Java werden, zoals ook in Tokio bepaald was, de maatregelen tot 'deelneming aan het bestuur' eerder genomen dan in de Buitengewesten en hadden zij bovendien iets meer inhoud.

Om te beginnen kregen de vier Javaanse vorsten de bevoegdheid om een groot deel van het binnenlands bestuur weer zelf uit te oefenen. Dan

[1] Kanahele, p. 149.

werd één Indonesiër, prof. Hoessein Djajadiningrat (onder het Nederlands bewind laatstelijk lid van de Raad van Nederlands-Indië), tot directeur van een departement benoemd: dat van Godsdienstzaken, en werden er drie benoemd tot resident: Soetardjo tot resident van Batavia, *Raden Toemenggoeng* Abas Soeria Nata Atmadja, een van de regenten van West-Java en laatstelijk lid van de Volksraad, tot resident van Bodjonegoro (ten westen van Soerabaja) en *Raden* Pandji Soeroso, een voorman van de vroegere *Parindra*, die van '24 af onafgebroken lid van de Volksraad was geweest, tot resident van Kedoe. Verder kregen Indonesiërs aanstellingen op het centrale bureau van het militair bestuur waarvan de staf tot dusver louter uit Japanners had bestaan. Tenslotte werden ook diverse adviesraden ingesteld: voor de stadsgemeenten en voor de residenties, alsmede een Centrale Adviesraad voor Java als geheel.

Hoe werden die colleges samengesteld en wat waren hun bevoegdheden?

Eerst iets over de samenstelling.

Van de gemeentelijke en residentie-adviesraden werd de helft van de leden benoemd door de burgemeesters, resp. de residenten en werd de helft gekozen. Die 'verkiezingen' gingen aldus in het werk dat de *dessa*-hoofden en (in Djakarta) de wijkmeesters bepaalden wie er aan mocht deelnemen – de namen van de 'kiezers' werden aan de burgemeesters resp. de residenten doorgegeven en dezen moesten dan, zonder dat er onrust ontstond (propaganda voor deze of gene candidaat was niet toegestaan), zorgdragen voor het inwinnen van de stemmen. Is dat inderdaad overal geschied? Wij zijn er niet zeker van. Hoe dat zij, er werden in de gemeentelijke en residentie-adviesraden maar heel weinig 'gekozen' nationalisten opgenomen – de meeste leden, de benoemde inbegrepen (hier en daar waren Chinezen benoemd), waren inheemse bestuursfunctionarissen; een kleinere groep werd gevormd door Islamietische wetsgeleerden. Over dit resultaat mochten de inheemse bestuurders tevreden zijn: zij hadden de invloed der nationalisten kunnen beperken.

Bij de samenstelling van de Centrale Adviesraad lukte hun dat niet. Die raad ging vijf-en-veertig leden tellen: twee, aangewezen door de vorsten van Djokjakarta en Soerakarta, achttien, gekozen door de residentie-adviesraden en de stadsadviesraad van Djakarta (één per adviesraad), en drie-en-twintig die door het militair bestuur werden benoemd.[1]

[1] Op 5 september '44 werd het aantal benoemde leden tot acht-en-twintig uitgebreid en als gevolg daarvan kregen de Arabieren en de Indische Nederlanders een vertegenwoordiger in de Centrale Adviesraad, die laatsten in de persoon van P. F. Dahler.

Dat militair bestuur had er geen bezwaar tegen gehad, de nationalisten een flinke vertegenwoordiging te geven: van de vijf-en-veertig leden (onder wie vijf Chinezen[1]) mocht men een-en-twintig als aanhangers van Soekarno en Hatta beschouwen en van deze waren dertien door generaal Koboehoe benoemd.

De bevoegdheden van al deze adviesraden op Java waren gelijk aan die van de raden in de Buitengewesten: zij hadden generlei medebestuurlijke verantwoordelijkheid maar zij mochten slechts adviezen uitbrengen, adviezen, wel te verstaan, in de vorm van antwoorden op vragen die hun door het Japans militair bestuur waren voorgelegd – vragen die dan bovendien beperkt waren tot zes gebieden: het bevorderen van goede betrekkingen tussen het militaire bestuur en de bevolking van Java, de verhoging van het culturele peil der bevolking, het onderwijs, de economie, de sociale zorg en de volksgezondheid. Daar kwam nog bij dat de Centrale Adviesraad een hoofdzakelijk uit Japanners bestaand secretariaat kreeg dat namens het militair bestuur als waakhond optrad.

De Centrale Adviesraad diende eens in de drie maanden in 'gewone zitting' bijeen te komen – voor 'buitengewone zittingen' konden de leden bijeengeroepen worden door het hoofd van het militair bestuur. De beraadslagingen waren geheim, met dien verstande dat telkens omtrent de eerste zittingsdag (die waarop de vragen van het militair bestuur, toegelicht door het hoofd van de afdeling Algemene Zaken van dat bestuur, aan de raad voorgelegd werden) en omtrent de laatste (die waarop de antwoorden van de raad definitief werden vastgesteld) een beknopt verslag in de pers verscheen.

Het spreekt vanzelf dat elke politiek-bewuste Indonesiër die de wijze van samenstelling en, vooral, de bevoegdheden van de nieuwe vertegenwoordigende colleges vergeleek met die van de vertegenwoordigende lichamen die onder het Nederlands bewind waren ontstaan, tot de conclusie kwam dat de Indonesiërs er in belangrijke mate op waren achteruitgegaan. Zo moeten ook Soekarno en andere vooraanstaande nationalisten het hebben gezien – evenwel, zij hadden zich met de Japanners verbonden en gingen door op de ingeslagen weg.

Het eerste dat de Centrale Adviesraad moest doen toen hij op 16 oktober '43 in Djakarta in het gebouw van de vroegere Volksraad bijeenkwam in een gewone zitting die vijf dagen zou duren, was candi-

[1] Een van die vijf was voorzitter van de pro-Japanse organisatie der Chinezen op Java en hoofdredacteur van het enige Chinese dagblad dat mocht verschijnen, de *Hong Po*.

daten te kiezen voor de functie van eerste, tweede en derde voorzitter – zij moesten door generaal Harada benoemd worden. Over de vraag wie als eerste voorziter diende te worden voorgesteld, werd niet lang van gedachten gewisseld; er was er maar één die in aanmerking kwam: Soekarno. Voor de twee andere functies waren er vier candidaten: Hatta, Dewantoro, een van de regenten van Midden-Java: *Raden Mas Toemenggoeng* Koesoemo Oetoyo, die een voorman was geweest van *Boedi Oetomo* en achttien jaar lang lid was geweest van de Volksraad, en tenslotte een arts uit Semarang, dr. *Raden* Boentaran Martoatmodjo, die in Leiden had gestudeerd en die steeds een zekere distantie had bewaard jegens de nationalisten. Hatta en Dewantoro kregen de meeste stemmen – Harada benoemde Soekarno tot eerste, Koesoemo Oetoyo tot tweede, dr. Boentaran tot derde voorzitter.

Eenmaal benoemd, hield Soekarno een hooggestemde toespraak. 'Vandaag', zei hij, 'begint een nieuw tijdperk.'[1] Tevreden was hij overigens niet: 'Wanneer wij meer willen bereiken, dienen wij te beseffen welke voorwaarden wij dienen te vervullen'; hij had, zei hij, aan Todjo gezegd (tijdens diens bezoek aan Djakarta) dat de door Japan toegezegde 'deelneming aan het bestuur' slechts was 'de eerste stap op weg naar het door het Indonesische volk gewenste einddoel.'[2] De eerste zitting had voor het overige geen andere functie dan dat de leden steun zouden betuigen aan het Japans militair bestuur. Dat deden zij. Zij legden er ook de voorgeschreven eed in af:

> 'Wij zweren dat wij met hart en ziel ons zullen geven aan de vervulling van onze plichten, steeds de wensen van de opperbevelhebber van het Japanse leger ter harte zullen nemen en in vriendschappelijke sfeer zullen vergaderen, opdat het doel, t.w. deelneming aan het bestuur van het land en de uiteindelijke overwinning in deze heilige oorlog, spoedig wordt bereikt.'

In de tweede zitting, eind januari '44 (Nimitz had de Gilbert- en de Marshall-eilanden in handen gekregen), werd aan de Centrale Adviesraad gevraagd, welke maatregelen mogelijk waren om een groter deel van de bevolking bij Japans oorlogsinspanning in te schakelen, 'nu een beslissing in de oorlog op handen en de situatie ernstig is.'[3]

In de derde zitting, begin mei '44, luidde de voorgelegde vraag:

> 'Welke concrete maatregelen zijn wenselijk om de bevolking het nodige

[1] Aangehaald in Legge: *Sukarno*, p. 169. [2] Aangehaald in Dahm: *Sukarnos Kampf*, p. 261. [3] Aangehaald in *Japanese Military Administration in Indonesia*, p. 364.

plichtsbesef bij te brengen en haar de noodzaak te doen inzien om, ongeacht stand en ras, in samenwerking en eendracht de uiteindelijke overwinning in deze heilige oorlog te behalen?'[1]

In de vierde zitting, midden augustus '44 (Nimitz had de Marianen veroverd, MacArthur naderde de Philippijnen), werd aan de leden van de Centrale Adviesraad (die allen op de hoogte waren van de verontwaardiging die de *romoesja*-werving op Java had gewekt) gevraagd, hoe de arbeidsproductiviteit verhoogd kon worden en hoe men kon bereiken dat meer Javanen zich als vrijwillige *romoesja*'s zouden aanmelden.

Verder willen wij thans niet gaan. De zittingen van de Centrale Adviesraad die plaatsvonden na Koiso's 'onafhankelijkheids'-toezegging, 7 september '44, komen nog aan de orde. Wel willen wij hier nog vermelden dat de vierde zitting geopend werd door generaal Koboehoe in eigen persoon, die bij die gelegenheid een typisch-Japanse algemene aansporing uitsprak: 'Alle plannen die in tien jaar verwezenlijkt moeten worden, dienen thans in één jaar gerealiseerd te worden.'[2]

De aan de Centrale Adviesraad voorgelegde vragen droegen dus een wel zeer algemeen karakter – die vragen beantwoordend (de antwoorden begonnen steeds met beschouwingen waarin in geijkte termen aan Japan hulde werd gebracht) trachtte de raad steeds zo konkreet mogelijke maatregelen voor te stellen. Wij gaven daar al een voorbeeld van in hoofdstuk 7: in zijn tweede zitting gaf de raad, die voorstellen kon indienen ter verbetering van de inschakeling van arbeidskrachten, het Japans militair bestuur in overweging, een Gemeenschap voor de Arbeid op te richten, alle mannelijke ingezetenen van zestien tot veertig en alle ongehuwde vrouwelijke van zestien tot vijf-en-twintig jaar te registreren, in elke residentie een centrum voor de opleiding van arbeiders op te richten en alle maatschappelijke eenheden op Java zoals de overheidsbureaus, de scholen, de ondernemingen en de afdelingen van alle bestaande organisaties van Indonesiërs, Chinezen, Arabieren en Indische Nederlanders opdracht te geven, een groep te vormen van op zijn minst vijftig personen die voor *romoesja*-arbeid in aanmerking kwamen – op die groepen zou dan een beroep kunnen worden gedaan als arbeidskrachten nodig waren. Die aanbevelingen werden, zo vermeldden wij in hoofdstuk 7, door het Japans militair bestuur overgenomen. Dat verhinderde evenwel niet dat het oproepen van de *romoesja*'s met grote willekeur bleef geschieden, dat zij door de Japanners als goedkope slaven werden

[1] A.v. [2] Samenvattingen *Kan Po*, p. 250.

behandeld en dat voor de gezinnen, welke zij hadden achtergelaten, nauwelijks werd gezorgd.

Wij willen het bij dit ene voorbeeld laten. Wij zijn er van overtuigd dat vele leden van de Centrale Adviesraad gedreven werden door de behoefte om het ontzaglijke leed dat de Japanse bezetters over de inheemse bevolking brachten, zoveel mogelijk te verlichten, maar hun daartoe strekkende voorstellen hadden nauwelijks effect omdat bij de verwezenlijking daarvan zowel de Japanners als de inheemse bestuurders ongecontroleerd hun gang konden gaan. Bijna anderhalf jaar bestond de Centrale Adviesraad al, toen, zoals wij in hoofdstuk 7 weergaven, Dewantoro begin '45 in een discussie van het College van Adviseurs met nadruk wees op

'de omstandigheid waarin de bevolking nu leeft, waarin ons volk om zo te zeggen geen bestaan meer heeft, vooral op het gebied van de voeding, terwijl het helemaal geen bescherming meer heeft en niet weet tot wie het zich moet wenden voor zijn leed, wanneer ook de *dessa*-hoofden corrupt zijn benevens het binnenlands bestuur dat daarboven is geplaatst' –

met daarboven weer de Japanners die steeds zwaardere eisen stelden en al die corruptie op haar beloop lieten.

Die situatie was het die menig lid van de Centrale Adviesraad het gevoel gaf, dat de arbeid van de raad vrijwel zinloos was. *Duidelijke* kritiek mocht niet worden geuit. Tegen Kanahele zei een van de vroegere leden van de raad: 'Zitting hebben in de raad betekende dat je aan de grillen van de Japanse opperbevelhebber tegemoetkwam en deelnam aan een goed ingestudeerd vraag-en-antwoord spel'[1] – voor dat instuderen had het secretariaat zorg gedragen.

Een lichaam zonder enige betekenis dus? Dat zou, menen wij, te ver gaan. Hier kwamen mannen bijeen die, hoe voorzichtig zij zich vermoedelijk ook uitten wanneer Japanners in de buurt waren (ook *zij* wisten hoe de *Kenpeitai* placht op te treden!), toch voor en na de vergaderingen gegevens en indrukken konden uitwisselen. Het kan wel niet anders of er moet iets van saamhorigheidsgevoel zijn gegroeid, iets van nationaal besef zijn versterkt. Dan: in de zetel van de voorzitter, eens in het Volksraadsgebouw ingenomen door een door het Nederlands opperbestuur benoemde Nederlander, zat nu een Indonesiër, Soekarno. Voor het eerst leidde hij de besprekingen van een college dat, hoe willekeurig ook

[1] Kanahele, p. 103.

samengesteld en met hoe beperkte bevoegdheid ook, in '43 en '44 het hoogste vertegenwoordigende college was dat Java, ja dat Indië kende. De wijze waarop hij dat voorzitterschap uitoefende, kwam, schijnt het, bij de leden van de raad zijn naam ten goede. Tussen de drie in het college vertegenwoordigde groeperingen: de nationalisten, de overtuigd-Islamieten en de inheemse bestuurders, waren tegenstellingen te over – Soekarno drong steeds op overeenstemming aan.

*

Uit verscheidene vragen die aan de Centrale Adviesraad werden voorgelegd, kan men al afleiden dat er aan de top van het Japanse militaire bestuur een levendige ontevredenheid was over de mate waarin de bevolking zich inspande ten bate van de Japanse oorlogvoering. Wij herinneren aan de doelstelling van de *AAA*-beweging die, aldus Mijosji, geweest was, 'aan het volk op Java een organisatie te schenken die het mogelijk zou maken, hen tot medewerking te bewegen en bij te dragen tot een van boven af opgelegde unificatie.' De *AAA*-beweging, volledig Japans van oorsprong, was daartoe niet geschikt gebleken, maar in de loop van '43 bleek hetzelfde van de met zoveel fanfares van start gegane *Poetera*: een beweging die Indonesisch van oorsprong was, louter door Indonesiërs werd geleid (voorzitter Soekarno en de vice-voorzitters Hatta, Dewantoro en Mansoer) en slechts Indonesiërs als leden kende. Toen Teraoetsji er in '42 mee accoord was gegaan dat Soekarno van Padang naar Djakarta zou vertrekken, had Imamoera van zijn militaire superieur de waarschuwing ontvangen, 'dat hij in zijn hand gebeten zou worden door zijn eigen schoothondje.' Alleszins aannemelijk is het dat Harada, Imamoera's opvolger, in Singapore iets vernomen heeft van Teraoetsji's bezwaren. En werden die niet in de loop van '43 bevestigd? Duidelijk was dat Soekarno en de andere nationalisten doelstellingen nastreefden die veel verder gingen dan wat de Japanse regering wenste. Erger nog: achter Harada's rug om hadden Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer zich tot Japans minister-president gewend! Het kan Harada slechts verontrust hebben dat lieden als Soekarno en Hatta Todjo's gesprekspartners waren geworden, en dat er een kans bestond dat de nationalisten door hun deelneming aan de adviesraden een zeker overwicht zouden krijgen zowel op de overtuigd-Islamieten als op de inheemse bestuursaristocratie.

Ziet men Harada als een door de wol geverfde Japanse chauvinist die

weinig op had met de nationalisten, dan vloeien uit het voorafgaande twee vragen voort: waarom stond hij toe dat het hoofd van het militair bestuur dertien nationalisten in de Centrale Adviesraad benoemde en waarom benoemde hij zelf Soekarno tot eerste voorzitter? Concrete gegevens om die vragen te beantwoorden hebben wij niet, slechts vermoedens. Zij zijn dat het Harada enige geruststelling gaf dat hij, als het erop aankwam, zich van de Centrale Adviesraad niets behoefde aan te trekken, dat de raad onder de controle stond van het secretariaat, dat de nationalisten er slechts een minderheid in vormden, dat Soekarno in het presidium in de minderheid was en dat hij, Harada, anderzijds de begaafde orator Soekarno die op Java zijn belangrijkste propagandist was geworden, niet kon missen.

*

Heeft Harada het geheime besluit tot naoorlogse annexatie van Indonesië gekend? Wij weten het niet, maar het zou ons niet verbazen en in elk geval achten wij het opvallend dat hij in de tweede helft van '43 en de eerste van '44 het militair bestuur een reeks maatregelen liet treffen die, zeker, gezien *kunnen* worden als uitvloeisel van het feit dat Japan duidelijk in het defensief was gedrongen, maar die óók beschouwd kunnen worden als aanloop tot een latere annexatie van Java. Hij kwam de Arabieren en de Chinezen tegemoet; de Indische Nederlanders, wij schreven er al over, trachtte hij onder de controle te plaatsen van het *Kantor Oeroesan Peranakan*; hij versterkte de positie van de overtuigd-Islamieten (en speelde hen daarmee tegen de nationalisten uit); de *Poetera*, die een creatie van de nationalisten was geweest, hief hij op om haar te vervangen door een nieuwe eenheidsorganisatie, de *Djawa Hokokai* (de Organisatie voor Dienstbaarheid van Java), die geheel gemodelleerd was naar de eenheidsorganisatie welke in '40 in Japan was opgericht: de *Taisei Hokoesankai* (het Verbond ter ondersteuning van het keizerlijk bewind) en hij legde tenslotte voor die *Djawa Hokokai* een grondslag door op heel Java het controlestelsel in te voeren dat in Japan aan het einde van de jaren '30 heringevoerd was (men had het er ook in de eeuwen van Japans afsluiting, de Tokoegawa-periode, gekend): het *tonarigoemi*-stelsel – een stelsel waaromtrent slechts voor Java nadere gegevens ter beschikking staan.[1]

[1] Op Sumatra is in Atjeh in april '44 een Atjeh-*Hokokai* opgericht (ruim een jaar later

Op al die maatregelen die er tezamen op neerkwamen dat het Japans militair bestuur zijn greep op Java aanzienlijk trachtte te versterken, willen wij nu dieper ingaan.

De teugels aangetrokken

Er waren drie volksgroepen op Java die in '42 uitdrukkelijk als 'vreemdelingen' waren aangemerkt (en zich tegen betaling hun *pendaftarans* hadden moeten aanschaffen): de Indische Nederlanders, de Arabieren en de Chinezen; jegens hen waren ook andere discriminerende maatregelen getroffen: voor elke reis, voor elke verhuizing, moesten zij vergunningen aanvragen en de scholen die hun kinderen plachten te bezoeken, waren gesloten.

Aan veel van die discriminatie maakte Harada een einde.

Indische Nederlanders kregen in Semarang en Soerabaja, en wellicht ook elders, weer eigen scholen – waar die ontbraken, konden hun kinderen Indonesische volksscholen bezoeken. Voor de steunverlening aan arme Indische Nederlanders stelde het Japans militair bestuur voorts zekere bedragen ter beschikking en Dahler kreeg, zoals vermeld, eind '44 zitting in de Centrale Adviesraad. Men kan stellen dat dit alles in het perspectief van de Indische Nederlanders weinig betekend heeft, maar dat is niet van belang – van belang is slechts dat het Japans militair bestuur er naar streefde, de Indische Nederlanders in de bevolking van Java te integreren, een en ander onder strikte controle: het *Kantor Oeroesan Peranakan* werd door Japanners geleid en de *Kenpeitai* hield een oog in het zeil.

De Arabieren kwam het Japans militair bestuur tegemoet door in december '43 voor hen de regelingen op te heffen krachtens welke zij reis- en verhuisvergunningen hadden moeten aanvragen en door in juli '44 te bepalen dat zij niet langer 'vreemdelingen' waren – voor hen werden de *pendaftarans* afgeschaft.

Voor de Chinezen bleven die *pendaftarans* gehandhaafd, maar ook zij werden in december '43 van de plicht ontslagen om voor elke reis en

moesten alle bestaande organisaties er in opgaan) die arbeidskrachten voor de Japanners opriep. Verdere gegevens voor Sumatra ontbreken en wat Borneo en de Grote Oost betreft, weten wij slechts dat er een Ambon-*Hokokai* is geweest; meer dan dat feit is niet bekend.

elke verhuizing een vergunning aan te vragen. Eerder al, in augustus '43, hadden zij hun eerste eigen scholen mogen heropenen en waren diverse Chinezen tot leden benoemd van de gemeente- en residentie-adviesraden – vijf werden in oktober tot lid benoemd van de Centrale Adviesraad. Wij voegen hieraan nog toe dat de Chinezen op Java een jaar later, in oktober '44 dus, het recht kregen om een eigen militair hulpkorps op te richten teneinde deel te nemen aan de volksguerrilla; hoe sterk dit hulpkorps werd, weten wij niet, maar wij nemen aan dat de meeste Chinezen die toetraden, zulks niet deden met de bedoeling om tegen de Geallieerden te vechten maar om in de bewogen periode die op hun landing zou volgen, levens en eigendommen van Chinezen te beschermen. Met hetzelfde doel werd ook nog in '44 een tweede korps gevormd: de speciale Chinese hulppolitie, de Chinese *Keibotai*, waarover straks meer.

*

Wij komen nu tot de omzwaai in het Japanse beleid met betrekking tot de overtuigd-Islamieten.[1]

Wij herinneren er aan dat Imamoera de in '37 gevormde Hoge Islamietische Raad van Indonesië: de *Madjilisoel Islamil a'laa Indonesia* oftewel de *Miai*, in stand hield, zij het dat deze zijn zetel van Soerabaja naar Djakarta moest verplaatsen, en dat aan de vijf Javaanse Moslems die het bestuur vormden, drie Japanse hoofdambtenaren van het departement van Godsdienstzaken (drie Japanse Moslems) werden toegevoegd – Imamoera hief overigens de Islamietische politieke groeperingen op en gaf de (modernistische) *Mohammadijah* en de (conservatieve) *Nahdat al' Oelama*, die geen van beide officieel erkend werden, slechts verlof om hun sociale werkzaamheden voort te zetten. Pas begin '43 kreeg de *Miai* toestemming, een eigen veertiendaags blad uit te geven. Kenmerkend voor de periode '42–'43 was overigens dat het Japans militair bestuur buiten alle Islamietische organisaties om contact zocht met de in de *dessa*'s en stadswijken werkzame (en daar vaak zeer invloedrijke) godsdienstleraren en wetsgeleerden, de *kiaji*'s en *oelama*'s – zij waren het die, zoals ook Hatta had gedaan, bezwaar maakten tegen het Japanse voorschrift dat in elke samenkomst een buiging moest worden gemaakt in de richting

[1] Voor hetgeen volgt, ontleenden wij de meeste gegevens aan de in '58 verschenen studie van de Amerikaanse historicus Harry J. Benda: *The Crescent and the Rising Sun. Indonesian Islam under the Japanese occupation 1942–1945*.

van het keizerlijk paleis te Tokio; dat voorschrift werd in oktober '43 afgeschaft voorzover het godsdienstige bijeenkomsten betrof.[1]

Dat de Japanners de *kiaji*'s en *oelama*'s naar voren haalden, ja verscheidenen hunner in Djakarta fêteerden, bleef op de betrokkenen niet zonder uitwerking: zij waren door het Nederlands bestuur, dat steeds bevreesd was geweest voor uitbarstingen van Islamietisch fanatisme, lange tijd kleingehouden en ook door de Javaanse regenten en vorsten meestal met neerbuigendheid behandeld – bovendien waren zij in het begin van de bezetting tot hun ergernis onder de verscherpte controle van die regenten en vorsten geplaatst, maar ziet: de nieuwe machthebbers hadden het roer gewend. Niet alle gevolgen daarvan waren even aangenaam: van juli '43 af werden telkens enkele tientallen *kiaji*'s en *oelama*'s naar Djakarta gehaald (tot april '45 in totaal ca. duizend) om daar deel te nemen aan de Japanse vormingscursussen waarvan het chauvinistisch karakter velen pijnlijk trof – met dat al keerden zij toch, meent Benda, met een versterkt zelfbewustzijn naar hun *dessa*'s terug.[2]

Van de voortgezette werkzaamheid van de *Mohammadijah* en de *Nahdat al' Oelama* is weinig bekend, maar er zijn aanwijzingen dat beide organisaties een aanzienlijk grotere aanhang kregen; volgens een Japans rapport althans zouden alle in de *Miai* gegroepeerde Islamietische verenigingen (naast de twee genoemde waren er ook andere) die eind '41 in heel Indië ruim vierhonderdduizend leden hadden geteld, midden '43 alleen al op Java éénmiljoenzevenhonderdduizend leden hebben gehad. Wat wij in ons vorige deel 'het Islamietisch reveil' hebben genoemd, zette dus door.

Dat was het Japans militair bestuur, dat de Islam als een anti-Westerse kracht was gaan zien, welkom.

In september '43 werden de *Mohammadijah* en de *Nahdat al' Oelama* officieel erkend: zij konden de vleugels wijder uitslaan. Dat het departement van Godsdienstzaken in oktober een Indonesiër als hoofd kreeg (prof. Djajadiningrat), mocht door overtuigd-Islamieten gezien worden als een erkenning van de betekenis van hun groep – een groep overigens waarbinnen zich van midden '43 af verdeeldheid ging voordoen. Waarop

[1] Voor andere bijeenkomsten bleef het van kracht maar het werd dan door talrijke gelovige Moslems demonstratief niet in acht genomen. Een tweede Japans voorschrift dat aan gelovige Moslems aanstoot gaf, was dat de doden begraven moesten worden met hun hoofd in de richting van het keizerlijk paleis in Tokio. Dat voorschrift werd veelvuldig overtreden – of het ooit ingetrokken is, weten wij niet. [2] Benda: *The Crescent and the Rising Sun*, p. 135.

die verdeeldheid betrekking had, weten wij niet, maar wèl dat de voorzitter kort na de officiële erkenning van de *Mohammadijah* en de *Nahdat al' Oelama* (die menigmaal overhoop hadden gelegen) aftrad en dat de *Miai* vervolgens eind oktober werd ontbonden.

De *Miai* was geen politieke organisatie geweest – Islamietische voormannen vroegen onmiddellijk of deze dan nu opgericht mocht worden. Dat paste niet in de concepties van het Japans militair bestuur: voorzover Indonesiërs politiek-actief waren, mochten zij raad geven, meer niet, en dit beginsel werd nu ook op de Moslems toegepast: op 22 november werd in Djakarta onder voorzitterschap van prof. Djajadiningrat de Adviesraad van Indonesische Moslems opgericht: de *Madjelis Sjoero Moeslemin Indonesia* (merkwaardig dat in *deze* naam wèl het begrip '*Indonesia*' mocht voorkomen!) oftewel de *Masjoemi*, en die *Masjoemi* dient men niet als een raad, een college, te zien maar als een beweging, in feite als de nieuwe Islamietische 'partij' op Java, die uiteindelijk een Indonesië wenste waarin slechts de Islam getolereerd zou worden.

Aangezien kort tevoren bekend was gemaakt dat de Japanners een inheems militair korps op Java zouden gaan vormen, de *Peta* (straks meer hierover), begon de *Masjoemi*, die bepaald meer wilde doen dan alleen maar adviezen opstellen, met verlof te vragen om zelf ook, onder Japans toezicht en met Japanse hulp, een militair korps te mogen vormen; dat verzoek werd door het militair bestuur afgewezen maar het bestuur was overigens in tal van opzichten de *Masjoemi* terwille. De nieuwe organisatie mocht in elke residentie alsmede in de vier vorstenlanden eigen bureaus oprichten en die bureaus waren het welke het toezicht op de *kiaji*'s en *oelama*'s en de supervisie over de moskee-functionarissen goeddeels van de regenten en de vorsten overnamen. '*The Islamic movement*', constateert Benda, '*thus gained entry into the administrative system of the island*'[1]: een gebeuren dat zowel door de inheemse bestuursaristocratie als door de meeste nationalisten met misnoegen werd gadegeslagen.

De *Masjoemi* moest voor de Japanse gunsten een prijs betalen: er werden bijeenkomsten gehouden waarin tot steun aan de Japanse oorlogvoering werd opgeroepen, en in de moskeeën werden gebeden gezegd voor Japans overwinning. Ook werd door de *Masjoemi* een aparte beweging opgericht die onder verwijzing naar de Koran de inheemse landbouwers aanspoorde, zich aan hun afleveringsplicht te houden.

Had dat laatste enig effect? Wij betwijfelen het en het is in elk geval een feit dat in de (in hoofdstuk 7 vermelde) dorpsopstanden op West-

[1] A.v., p. 163.

Java, waaraan juist de verbittering over de rijstafleveringsplicht ten grondslag had gelegen, *kiaji*'s en *oelama*'s een grote rol speelden. Daarmee had in de visie van het Japans militair bestuur het departement van Godsdienstzaken gefaald[1] – prof. Djajadiningrat werd als hoofd ontslagen, hetgeen deze, die al geruime tijd overtuigd was van Japans nederlaag, geenszins onwelkom was. Hij werd èn als departementshoofd èn als voorzitter van de *Masjoemi* opgevolgd door een befaamde drie-en-tachtigjarige *kiaji* van Oost-Java, *hadji* Hasjim Asjari, in de jaren '20 een van de oprichters van de *Nahdat al' Oelama.* Die benoeming was een formaliteit – in feite werden zijn twee functies uitgeoefend door twee vooraanstaande Moslems: Hasjim Asjari's oudste zoon, Wachid Hasjim, die voordien al vice-voorzitter van de *Masjoemi* was geweest, en Abdoel Kahar Moezakkir, een van de voormannen van de *Mohammadijah* – dit dubbele leiderschap had voor de Japanners het voordeel dat de tegenstellingen tussen de *Mohammadijah* en de *Nahdat al' Oelama* verder binnenskamers bleven.

Nieuwe concessies aan de *Masjoemi* volgden.

Begin december '44 kreeg de nieuwe beweging het (een jaar tevoren nog afgewezen) recht, een eigen militaire organisatie op te richten, de *Hizboellah* ('het Leger van Allah'), die wij in het kader van alle door de Japanners opgerichte militaire en semi-militaire organisaties zullen beschrijven; voorts bepaalde het militair bestuur in april '45 dat van 1 mei af op vrijdag (de 'zondag' in de wereld van de Islam) des middags op overheidskantoren niet gewerkt zou worden; verder werd op 8 juli in Djakarta een Islamietische Universiteit geopend[2] en tenslotte kreeg Djakarta eind juli een Islamietisch Instituut, waaraan een grote bibliotheek was verbonden.

Het kwam er alles tezamen op neer dat de overtuigd-Islamieten op Java in de loop van de Japanse bezetting een aanzienlijk sterkere positie konden opbouwen dan zij voordien hadden gehad: hun organisaties waren gegroeid, zij hadden een vaste plaats gekregen in het staatsbestel en zij hadden een eigen semi-militaire formatie mogen oprichten.

[1] Het was het door dit departement uitgegeven tijdschrift waarvan wij eerder vermeldden dat het als eerste weer in Arabisch schrift mocht worden gedrukt. Dit gold voor de Indonesische editie – die in het Javaans en het Soendanees verschenen in het Sanskrit-schrift. [2] Hatta werd tot hoofd van deze instelling benoemd.

Wij komen nu tot de opheffing van de *Poesaka Tenaga Rakjat* (het 'Centrum voor de Volkskracht') oftewel de *Poetera*, die op 9 maart '43 tijdens een massa-bijeenkomst te Djakarta was geïnaugureerd.

De *Poetera* werd geleid door 'Klavertje Vier': voorzitter Soekarno en drie vice-voorzitters, nl. Hatta, Dewantoro en Mansoer. Zij werden bijgestaan door een Raad die in totaal twintig leden telde, onder wie tien Japanners, en die minstens eens in de drie maanden in Djakarta moest bijeenkomen (omtrent die bijeenkomsten hebben wij geen gegevens). Als doelstelling vermeldden de statuten dat de *Poetera* een 'inheemse beweging' was, die 'een krachtig, nieuw Java wilde scheppen als een schakel in de Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer, door Groot-Japan te helpen bij het bereiken van de overwinning in de Groot-Oost-Aziatische Oorlog en door de harmonie in de werkzaamheden van het militair bestuur te bevorderen.' Daartoe werden tien taken opgesomd die wij in hoofdstuk 4 al weergaven en die wij hier willen herhalen: '1. het wekken van begrip voor de nationale taak, het nieuwe Java te doen ontstaan' (Soekarno en de zijnen wensten niet een 'nieuw Java' maar een 'nieuw Indonesië'); '2. het uitschakelen van Amerikaanse, Britse en Nederlandse invloeden; 3. het deelnemen aan de verdediging van Groot-Oost-Azië' (hieruit zouden oproepen voortvloeien om zich aan te melden als *romoesja*, als *heiho* of als lid van een van de semi-militaire Japanse hulpkorpsen); '4. het verbeteren van de stemming des volks' (heel moeilijk bij alle ergernis die gewekt werd door de dalende levensstandaard en door de wijze van optreden der Japanners!); '5. het te boven komen van de materiële en geestelijke noden die met de succesvolle beëindiging van de oorlog samenhangen' (hoe 'te boven komen'? Ook deze doelstelling was een loze kreet); '6. het bevorderen van wederzijds begrip tussen het Japanse volk en de inheemse bevolking' (de Japanners lieten niets na om dat wederzijds begrip te bemoeilijken); '7. het aanmoedigen tot de studie van het Japans en tot de verbreiding van de Maleise taal; 8. het aanmoedigen tot vergrote productie' (dat zou alleen lukken met concrete maatregelen); '9. het verspreiden van informatie op hygiënisch gebied en het bevorderen van de lichamelijke oefening; 10. het oproepen tot spaarzaamheid.'

In hoofdzaak waren dit taken die op het gebied lagen van de propaganda – een propaganda evenwel die in een steeds schriller contrast kwam te staan tot de maatschappelijke werkelijkheid. Alleen al die ene factor was voldoende om bij velen jegens de *Poetera* een ruime mate van onverschilligheid te wekken – als dan toch grote menigten naar door haar belegde bijeenkomsten toestroomden vooral om Soekarno te horen, dan

geschiedde dat, menen wij, niet omdat hij tot steun aan de Japanse oorlogvoering opriep maar omdat een leidersfiguur naar voren trad – niet een Japanner of Nederlander maar een Indonesiër (tegelijk een Javaan) met wie de meeste toehoorders zich zonder moeite konden identificeren. Trouwens, vooral in de eerste maanden van het publieke optreden van de *Poetera* liet Soekarno niet na om, waar dat maar mogelijk was, de termen 'Indonesië' en 'Indonesisch' te gebruiken die het Japans militair bestuur doelbewust uit de naam, de statuten en het program van de *Poetera* had geweerd.

Die nationalistische accenten, welke vooral *hij* in de propaganda van de *Poetera* aanbracht, versterkten de weerstanden tegen de beweging welke van meet af aan bij de inheemse bestuursaristocratie en bij een deel van de Japanners, met name ook bij de *Kenpeitai*, hadden bestaan. In elke residentie en in de vier vorstenlanden moesten voorzitters van afdelingen van de *Poetera* worden benoemd maar alle benoemingen dienden door de residenten (tot eind '43 waren dat louter Japanners) te worden goedgekeurd en deze lieten zich in de regel voorlichten door regenten die de *Poetera* zagen als een hinderlijke beweging die onrust zaaide en hùn gezag ondermijnde. Grote vertragingen vloeiden hieruit voort. Trouwens, ook het Japans militair bestuur was terughoudend, vooral nadat het hoofd van het militaire bestuur, generaal Okazaki, en het hoofd van de afdeling Algemene Zaken, kolonel Nakajama, in mei, resp. maart '43 vervangen waren door generaal Koboehoe en kolonel (later generaal-majoor) Jamamoto.

Terwijl, zoals uit hoofdstuk 4 bleek, achter de schermen al vier maanden touwgetrokken was over de oprichting van de *Poetera*, duurde het na die oprichting nog anderhalve maand voordat de nieuwe beweging een hoofdkwartier mocht inrichten: in een leegstaande katholieke middelbare school in Djakarta, een niet bijster imposant gebouw. Eind juli '43, d.w.z. bijna vijf maanden na de oprichting, waren er *Poetera*-voorzitters in Djokjakarta en Soerakarta en in vier van de zeventien residenties buiten de Vorstenlanden (sommige candidaten waren door de residenten afgewezen, andere hadden geweigerd omdat zij moeilijkheden met de *Kenpeitai* vreesden) – daar waren een half jaar later nog maar drie voorzitters bijgekomen, anders gezegd: begin januari '44 had de *Poetera* in acht van de zeventien residenties buiten de Vorstenlanden nog geen enkele vertegenwoordiging.

Tot dat falen had bijgedragen dat Koboehoe en Jamamoto de nieuwe beweging op financieel gebied kortgehouden en haar voortdurend de pas afgesneden hadden: zij had een culturele organisatie, een vrouwenorga-

nisatie en een jeugdorganisatie opgericht en had getracht (vooral Hatta had zich daar moeite voor gegeven), het aantal landbouwcoöperaties uit te breiden – in al die gevallen was het militair bestuur prompt overgegaan tot de vorming van door Japanners geleide verbanden, hetgeen het einde had betekend van wat de *Poetera* had trachten op te bouwen. De *Poetera* oprichtend, was het vooral van Soekarno en Hatta het doel geweest om op Java een brede, duidelijk gestructureerde nationalistische beweging te doen ontstaan – dat was hun goeddeels onmogelijk gemaakt. De *Poetera* toelatend, was het van het Japanse militaire bestuur het doel geweest, meer steun te verkrijgen voor de Japanse oorlogvoering door middel van een 'van boven af opgelegde unificatie' – ook dat was goeddeels mislukt. Eind maart '43, twee weken na de oprichting, had het Japanse *Intelligence*-bureau in Bandoeng de niet van overgroot optimisme getuigende verwachting op schrift gesteld dat het 'vijf of tien jaar zal duren voordat de oogst van deze nieuwe beweging kan worden binnengehaald'[1] – nu, zoveel tijd wilde het Japans militair bestuur zich niet gunnen en bovendien bleek de pro-Japanse propagandistische actie welke de *Poetera* ontplooide, steeds minder effectief te worden.

Wat te doen met de *Poetera*? Omtrent het beraad dat dienaangaande aan de top van het Japanse bezettingsbestuur is gevoerd, hebben wij geen gegevens maar wij nemen aan dat figuren als Harada, Koboehoe en Jamamoto zich bewust zijn geweest van het feit dat opheffing van de *Poetera* Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer als een zware slag zou treffen – wat Soekarno, de belangrijkste hunner betrof, kon men die slag verzachten door hem ook in een nieuwe organisatie een naar buiten toe eervolle plaats te geven. Zou hij weigeren? Dat werd niet verwacht. Ook een nieuwe organisatie zou immers doelstellingen nastreven waarvan Soekarno publiekelijk had verklaard dat hij er zijn leven voor veil had. Hoe dat alles zij, in december '43 werd aan de vier leiders van de *Poetera* meegedeeld dat hun organisatie vervangen zou worden door een, waartoe, in tegenstelling tot de *Poetera*, ook inheemse bestuursambtenaren, Chinezen, Arabieren en Indische Nederlanders zouden kunnen toetreden en waarin alle bestaande organisaties zouden opgaan. Hoe zou die nieuwe organisatie heten? De *Poetera*-leiders drongen er op aan dat het begrip 'Indonesië' in de naam zou voorkomen, maar dat werd door het Japans militair bestuur geweigerd: het moest de *Djawa Hokokai* worden, de Organisatie voor Dienstbaarheid van *Java* – het enige dat de *Poetera*-leiders wisten te bereiken, was dat het begrip 'Java' in de Indonesische

[1] *Beppan*-Bandoeng: Rapport, 24 maart 1943 (IC, 5 798).

naam niet voorkwam. Niet dat daarin van 'Indonesië' gesproken mocht worden! Het werd *Himpoenan Kebaktian Rakjat*, het Korps tot Dienst door het Volk.

Op 7 januari '44 maakte generaal Harada bekend dat de plaats van de *Poetera* op 1 maart '44, precies twee jaar na de dag waarop de Japanners op Java waren geland, zou worden ingenomen door de *Djawa Hokokai*.[1] Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer lieten vier dagen verstrijken voordat zij een eigen, nogal zure verklaring uitgaven waarin zij de *Djawa Hokokai* hun steun toezegden, en de sultan van Djokjakarta en Soekardjo Wirjopranoto (die uit de leiding van de *Poetera* was geweerd) lieten niet na om hunnerzijds bekend te maken dat zij het met de opheffing van de *Poetera* volledig eens waren.

Soekarno liet het er niet bij zitten. Zoals hij al eerder had gedaan, hield hij begin februari '44 een radiotoespraak die zich tegen het Westers kolonialisme heette te richten maar zich in werkelijkheid, doordat hij in de tekst het adjectief 'Westers' wegliet, in de gegeven omstandigheden eerder tegen de Japanners keerde. 'Waarom', aldus bijvoorbeeld één passage, 'moet de vorming van een waarachtige gemeenschap' (als zodanig was de *Hokokai* bedoeld) 'met een macht die koloniseren wil of imperialistisch is, mislukken? . . . Omdat alle pogingen tot kolonisering er op gericht zijn, ons volk geen grein vertrouwen te schenken!' Niet op Japans toekomst kwam het aan maar op die van het Indonesische volk: 'In deze geweldige worsteling moet door ons al onze ijver op één vast doel gericht worden: onszelf een goede toekomst te waarborgen!'[2]

Bedoeld als een volksbeweging was de *Poetera* in feite niet veel meer geweest dan een rudimentaire organisatie (met vier leiders, een Raad,

[1] Zoals in hoofdstuk 4 vermeld, was de vorming van de *Poetera* op Java niet gevolgd door de vorming van overeenkomstige organisaties in de Buitengewesten, maar in november '43 kwam hier, wat Oost-Sumatra betreft, wijziging in: daar werd een louter voor Indonesiërs openstaande organisatie opgericht: de *Badan Oentoek Membantoe Pertahanan Asia* (het Lichaam tot Hulpverlening bij de Verdediging van Azië) oftewel de *Bompa*, welke organisatie, hoewel hoofdzakelijk door Indonesische nationalisten geleid, tot het einde der bezetting actief kon blijven; zij versterkte op Sumatra het gezag der nationalisten in tegenstelling tot dat van de sultans en andere traditionele machthebbers. [2] Aangehaald in Dahm: *Sukarnos Kampf*, p. 277.

een hoofdkantoor en een aantal regionale bestuurders) die propaganda-bijeenkomsten belegde – de *Djawa Hokokai* dient men te zien als een vereniging van individuele personen. In Japan waren in '40 alle daar bestaande maatschappelijke organisaties, zoals de politieke partijen, de vrouwen- en de jeugdorganisaties, opgegaan in het Verbond ter ondersteuning van het keizerlijk bewind – precies zulk een overkoepelende eenheidsorganisatie moest de *Djawa Hokokai* worden. Zij werd daartoe tegelijkertijd aan de top en aan de basis opgebouwd.

De drie belangrijkste functies in deze *Hokokai* werden door Japanners ingenomen: generaal Koboehoe werd president, kolonel Jamamoto vice-president en Harada's adviseur Hajasji voorzitter van de Raad van Advies. Onder Koboehoe en Jamamoto fungeerde een bureau waarvan Soekarno directeur werd – Hatta moest met de functie van vice-voorzitter van de Raad van Advies tevreden zijn.

De nieuwe organisatie ging op 1 maart '44 van start met een pompeuze proclamatie van generaal Koboehoe[1] die aldus luidde:

'Op deze dag waarop de komst van het keizerlijk leger op Java feestelijk wordt herdacht, maak ik als president van de *Djawa Hokokai* hierbij plechtig bekend dat de *Djawa Hokokai* is opgericht, steunend op de, de dood trotserende, vastberadenheid van haar zorgvuldig uitgezochte leden en op de verwachtingen van Java's vijftig miljoen bewoners.

Met de oprichting van de *Hokokai* is de met alle kracht ingezette opmars van Java's vijftig miljoen bewoners, die zich op een beslissend slagveld van de Groot-Oost-Aziatische Oorlog bevinden, mateloos versterkt en geperfectioneerd. Met vertrouwen kijken wij uit naar de overwinning.

De *Hokokai* is onlosmakelijk verbonden met de verschillende onderdelen van het militair bestuur en al haar leden zweren dat zij de ontwikkeling van dat bestuur zullen bevorderen door hun vastberadenheid en hun trouwe dienstbaarheid, zulks teneinde in deze heilige oorlog de overwinning te behalen.'

De taken die de *Hokokai* diende na te streven, waren min of meer dezelfde als die van de *Poetera* welke wij eerder weergaven. Van belang was nog dat in de statuten[2] gezegd werd dat men, als men veertien werd, lid van de *Hokokai* kon worden. 'De leden', aldus artikel 4, 'zullen in hoofdzaak Japanners en inheemsen' (niet: 'Indonesiërs'!) 'zijn, mèt sommige Chinezen en Indo-Europeanen.' Uit die statuten bleek dan verder dat de *Hokokai* afdelingen zou krijgen in elke residentie, elk district, elk

[1] Tekst: *Japanese Military Administration in Indonesia: Selected Documents*, p. 145. [2] Tekst in a.v., p. 148–58.

onderdistrict, elke *dessa* en elke stadswijk. Lid kon men worden als men was voorgesteld door drie leden dan wel door de *loerah* of wijkmeester, door de assistent-*wedono*, door de *wedono* of door de regent – die voorstellen dienden door de voorzitter van de desbetreffende *Hokokai*-afdeling goedgekeurd te worden. Er zouden evenwel niet alleen territoriale *Hokokai*-afdelingen komen maar ook afdelingen in alle grote bedrijven, te beginnen bij de spoorwegen, de electriciteitsbedrijven, de scheepvaartbedrijven en de grote cultures. Voorts moesten verscheidene bestaande organisaties, zoals de door de Japanners opgerichte jeugd- en vrouwenorganisaties en de organisatie der Chinezen (alsook die van de Indische Nederlanders) zich met de *Hokokai* verbinden – hetzelfde gold voor de *Masjoemi* en voor een nieuwe organisatie van allen die werkzaam waren op medisch gebied (artsen, tandartsen, apothekers, drogisten, vroedvrouwen, verplegers en verpleegsters) die in de tweede helft van '43 tot stand was gekomen.

Alle leden zouden contributie moeten betalen: één cent per maand – nu, dat behoefde geen bezwaar te zijn.

In hoeverre kwam deze *Djawa Hokokai* nu van de grond?

Wij hebben er geen duidelijk beeld van. De opbouw moet geruime tijd in beslag genomen hebben en daarvan kan men een bevestiging vinden in het feit dat de Raad van Advies, welke niet minder dan honderdtwintig leden telde die op voorstel van de residentie-*Hokokai*'s en bedrijfstak-*Hokokai*'s moesten worden benoemd, pas in april '45, meer dan een jaar na de oprichting van de *Djawa Hokokai*, voor zijn eerste (en enige) vergadering bijeenkwam. Allerwege wekte de opzet weerstanden doordat deze (precies als die van de *AAA*-actie) puur-Japans was. Sterk waren die weerstanden vooral in de rijen der nationalisten doordat, op enkele na, alle belangrijke functies in dat nieuwe eenheidsfront òf door Japanners òf door leden van de inheemse bestuursaristocratie werden bekleed. Hatta gaf aan die weerstanden uitdrukking met de woorden: 'In de tijd van de *Poetera* gaven de nationalisten actief leiding aan de bevolking maar nu, in de tijd van de *Djawa Hokokai*, zitten zij op hun bureaus duimen te draaien.'[1] Tevreden was slechts de bestuursaristocratie die in het feit dat zij een nieuw instrument had gekregen om gezag uit te oefenen, een erkenning mocht zien van haar betekenis. Op haar beurt betekende de tevredenheid van die bestuursaristocratie evenwel dat de eenvoudige inheemsen, die zoveel onder die door de Japanners onder druk gezette bestuurders te lijden hadden, zich van de *Hokokai* afkeerden.

[1] Aangehaald in Kanahele, p. 143.

Het kan zijn dat die eenvoudigen hier of daar verwacht hebben dat een organisatie die zozeer het dienen vooropstelde, enige verbetering zou brengen in hun lot, maar die verwachtingen vervlogen in rook. 'De belangstelling van de bevolking voor de *Djawa Hokokai* is', zo rapporteerde in september '44 een inheemse berichtgever aan het Japans militair bestuur, 'sterk gedaald. Men is van mening dat deze organisatie een onderdeel is van het inheems B[innenlands] B[estuur] dat de bevolking uitzuigt.'

Is de *Hokokai* dus van geen enkele betekenis geweest? Ook op die vraag moeten wij het antwoord geven: dat zou te ver gaan.

In de eerste plaats stelde zij Soekarno als directeur van haar centraal bureau in staat om, zoals hij als voorzitter van de *Poetera* al had gedaan, opnieuw grote toernee's op Java te ondernemen waar hij inheemse menigten toesprak. In de tweede plaats betekende het feit dat de inheemse bestuurders in veel gevallen tevens voorzitter van de regionale *Hokokai* waren, dat hun positie jegens de inheemse bevolking was versterkt. In de derde plaats tenslotte droeg de jongerenorganisatie van de *Hokokai,* de *Angkatan Moeda* ('de Jonge Generatie'), er toe bij dat de anti-Westerse en vooral ook anti-Nederlandse aggressiviteit van groepen jeugdige Indonesiërs belangrijk werd versterkt – het was uit die *Angkatan Moeda* dat een korps werd gevormd, de *Barisan Pelopor* ('het Voortrekkerskorps'), waarop wij straks terugkomen.

Hoeveel leden de *Hokokai* heeft geteld, weten wij niet – het enige ons bekende (in ons vorig hoofdstuk al vermelde) cijfer is, dat van de vele duizenden Indische Nederlanders die in Soerabaja woonachtig waren, ca. driehonderd tot de *Hokokai* waren toegelaten. Niet dat allen die de *Hokokai* lieten voor wat zij was, aan de aandacht van het Japans militair bestuur waren ontsnapt! Immers, juist in de maanden waarin de *Hokokai* van start ging, werden op Java de *tonarigoemi*'s gevormd, hetgeen betekende dat de gehele bevolking in kleine wijkgemeenschappen werd ingedeeld, welker leiders, de *koemitsjo*'s, tot taak hadden, er zorg voor te dragen dat alle aanwijzingen die zij ontvingen, getrouwelijk werden opgevolgd.

*

Onder het *tonarigoemi*-stelsel werden wijkgemeenschappen gevormd die tussen de vijftig en honderd personen telden met aan het hoofd een

koemitsjo die door acht *hantsjo*'s werd bijgestaan, respectievelijk voor de verdeling van in distributie gebrachte artikelen, voor het schoonhouden van de wijk, voor het bevorderen van land- en tuinbouw (deze *hantsjo* was het die o.m. de te planten *djarak*-pitten uitdeelde en van de opgegroeide *djarak*-bomen de pitten verzamelde waaruit de castorolie moest worden geperst), voor het beslechten van ruzies, voor het nemen van maatregelen op het gebied van de luchtbescherming, voor het bevorderen van het sparen, voor het bijstaan van de gezinnen van *heiho*'s en *romoesja*'s en voor het verlenen van hulp bij sterfgevallen. Bij dat alles was het nog een speciale taak van de *koemitsjo* om ieder die zich afwijkend gedroeg, te signaleren hetzij aan de inheemse politie, hetzij aan de *Kenpeitai*.

Begin april '43 maakte het Japans militair bestuur bekend dat dit stelsel op Java 'is ingevoerd'[1] – men dient dit aldus te verstaan dat besloten was, het op Java te *gaan* invoeren. Dat vergde veel tijd. In elke *dessa*, in elke stadswijk moest worden bepaald, welke gezinnen of alleenstaande personen een gemeenschap zouden vormen, wie hunner als *koemitsjo* en *hantsjo*, c.q. als hun plaatsvervangers (de *foekoe-koemitsjo* c.q. de *foekoe-hantsjo*) zouden optreden, en wie in de districten waarin die wijkgemeenschappen werden samengevat, de *aza*'s, de corresponderende functies zouden uitoefenen. De opbouw van dit stelsel heeft geruime tijd in beslag genomen. Toen er midden '44 volgens een door het departement van binnenlandse zaken opgesteld voorlopig overzicht op Java al bijna 510 000 wijkgemeenschappen bestonden, was men nog niet met die opbouw klaar. Of hij ooit is voltooid, weten wij niet.

Voordien hadden Japanse aanwijzingen de bevolking louter bereikt via het inheems bestuursapparaat, waarvan in de dorpen en steden het *dessa*-hoofd, de *loerah*, en in Djakarta de wijkmeester de onderste schakel was geweest – het *tonarigoemi*-stelsel betekende dat het bestuursapparaat fijnere vertakkingen naar onderen kreeg waardoor alle gezinshoofden en alleenstaanden persoonlijk te horen kregen wat van hen werd verwacht en waardoor, althans in theorie, kon worden geverifieerd of zij zich aan die aanwijzingen hielden. Die aanwijzingen werden namelijk op de voorgeschreven maandelijkse vergadering van de betrokken wijkgemeenschap doorgegeven. In belangrijke opzichten vulde dit stelsel leemten in het overheidsapparaat aan – het waren bijvoorbeeld de *koemitsjo*'s en de 'distributie-*hantsjo*'s' die als onbezoldigde distributie-ambtenaren en winkeliers gingen optreden, en alles wat in het verband van de wijkgemeenschappen op het gebied van de luchtbescherming moest worden

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 156 (5 april 1943).

verricht (het graven van schuilplaatsen, het bijeenbrengen van simpele blusmiddelen), betekende een aanvulling op hetgeen door de officiële luchtbeschermingsdienst werd gedaan. Ook het politie-apparaat werd door het *tonarigoemi*-stelsel uitgebreid: men zou een *koemitsjo* die er goed op lette of zich in zijn *dessa* of wijk spionnen of aanhangers van Japans tegenstanders bevonden, als een onbezoldigde rechercheur kunnen zien.

Bij dit alles was nog van belang dat de invoering van het *tonarigoemi*-stelsel samenviel met een wijziging in de positie van *loerah*'s en wijkmeesters. Zij waren voordien in beginsel voor het leven benoemd, waren (anders dan de hogere functionarissen van het inheems bestuur) niet door de centrale overheid bezoldigd maar hadden hun inkomsten gekregen van diegenen aan wie zij diensten hadden bewezen, gedeeltelijk ook (dit gold voor de *loerah*'s) uit de *dessa*-kassen. Het Japans militair bestuur veranderde dit alles: het bepaalde dat *loerah*'s en wijkmeesters om de vier jaar herbenoemd moesten worden en gaf ook hun een overheidssalaris – dit was een nieuwe aantasting van de traditionele verhoudingen waarin *loerah*'s en wijkmeesters volledig afhankelijk waren geweest van de gunst van hun superieuren, in opklimmende zin: de assistent-*wedono*'s, de *wedono*'s, de regenten (en diegenen die een groot deel van het bestuurswerk dier regenten uitvoerden: de *patihs*).

Het *tonarigoemi*-stelsel kwam er in theorie op neer (en had zeker de bedoeling) dat het Japans militair bestuur een universele, perfecte controle kreeg over het leven op Java, voorzover dat niet in de strikt persoonlijke sfeer lag. Maar de praktijk! Het slagen van het stelsel hing vooral af van de inzet van de *koemitsjo*'s – er waren er onder hen die zich als hinderlijke dienstkloppers ontpopten, maar ook die de zaken op hun beloop lieten, d.w.z. wel braaf de aanwijzingen doorgaven maar geen enkele behoefte hadden om te controleren of die ook werden opgevolgd, en dan kon de weerzin van *hantsjo*'s en leden van de betrokken wijkgemeenschap om zich conform de aanwijzingen van de Japanners te gedragen, er gemakkelijk toe leiden dat er niets of vrijwel niets gebeurde. '*Djarak*-bomen', aldus het naoorlogs verslag van een Indische Nederlander[1],

'worden niet geplant, hoewel pitten verstrekt worden. Erven worden niet schoongehouden . . . Schuilgaten worden niet gegraven. Op de dagen dat men gezamenlijk de straat moet vegen, blijft men weg . . . Luchtbeschermingsoefeningen worden niet geregeld bijgewoond . . . Men komt niet op *tonarigoemi*-vergade-

[1] Verslag: 'Iets over de *tonarigoemi*' (z.j.), IC, 80 230 II.

ringen en verveelt de *koemitsjo* op andere gelegenheden met kleinzielige en vermeende klachten en dgl. Men kankert . . . op de hoeveelheid en kwaliteit van de gedistribueerde artikelen' –

trouwens, bij die distributie bleef, gegeven de schaarste, veel op het niveau van de *aza*'s en bij *koemitsjo*'s en 'distributie-*hantsjo*'s' hangen, of, aldus het verslag: 'Elke keurig lijkende regeling van distributie strandt bij slecht geregelde aanvoer en corrupte distributeurs.' Maar er ging méér mis:

'Men kan geen behoorlijke EHBO-oefening organiseren bij gebrek aan brancards, verbandmiddelen e.d. Hoe moeten verslagen, rapporten enz. worden opgemaakt indien men niet de beschikking heeft over behoorlijk papier? Waar haalt men het ijzer vandaan voor brandhaken en waar zijn brandblus-emmers te vinden? Zelfs zand was niet te krijgen!'

Uit het naoorlogs verslag van een Indisch-Nederlandse vrouw, die in het *tonarigoemi*-stelsel een functie kreeg[1], willen wij het volgende citeren:

'Er moesten *koemitsjo*'s gekozen worden en uit mijn wijk werd ik het.[2] Ik vroeg de *azatsjo* of er niet een andere in mijn plaats kon komen, aangezien ik de Maleise taal niet goed machtig was en het met de verzorging van mijn gezin heel druk had. Onmogelijk, zei hij . . . Kort daarop moesten wij allen naar de vergadering die in het huis van de *azatsjo* gehouden werd. Ik zag daar nog drie andere Nederlandse *koemitsjo*-dames, verder één Europeaan die chef van de luchtbescherming moest worden, en twee Jappen. De rest, allen Indonesiërs, schenen uit alle standen te zijn. Ik zag er enkelen keurig gekleed, de rest heel eenvoudig. Zij liepen ook op blote voeten en kropen in de verste hoekjes. We leerden toen een nette buiging maken, richting Tokio, en moesten toen ellenlange zinnen nazeggen die neerkwamen op het moeten geven van de beste krachten om de *moesoeh Amerika, dan Ingris, dan Blanda*[3] te vernietigen.

. . . De vergaderingen werden steeds druk bezocht, ofschoon er dikwijls geen belangrijke dingen verteld werden. Opdracht werd gegeven tot het planten van *djarak* en de Jap, die de vergaderingen trouw bezocht, zei nooit veel maar maakte aantekeningen of zijn leven er van afhing . . . Wij moesten de mensen tot sparen krijgen, groente kweken, oud ijzer inzamelen, lijsten indienen van de *goemi*-leden met namen en adressen, iets later weer hetzelfde, maar met de nationaliteit erbij.

. . . Ik ben een buitengewoon slechte *koemitsjo* geweest, mijn administratie was in-treurig, ijzer heb ik nog voor geen loodje ingediend. Kon ik het helpen dat verder mijn *goemi* geen flinke, sterke mannen telde en mijn *djarak*-pitten steeds

[1] Verslag z.d. in *NI*, p. 163–64. [2] In de regel werden de *koemitsjo*'s benoemd, niet gekozen. [3] Vijand Amerika èn Engeland èn Nederland

niet opkwamen? Ik had deze notabene eerst in kokend water gezet, opdat zij mooi zouden opzwellen. Mijn moeder had, nadat ik haar dit had meegedeeld, geen rust meer.[1]

... Elke *goemi* moest verder aan brand- en luchtoefeningen deelnemen en een ploeg samenstellen. Daarom moest iedere *koemitsjo* thuis een vergadering beleggen. Ik voelde mij als een kat in een vreemd pakhuis. Mijn buurman zei me alles voor en ik herhaalde het. Toen plots commandeerde hij te buigen richting Tokio. Ik vroeg hem welke richting dat was en toen ik merkte dat het de richting van mijn frigidaire was, brulde ik enthousiast: 'Dames, s.v.p. buigen voor de frigidaire!' ... Een onderdrukt gelach werd waargenomen. Na deze poppenkasterij opende ik de vergadering met in het Maleis: 'Dames en heren, ik voel mij als een in warm zeepsop gesmeten poes en hoop daarom dat u allen me helpen zult door deze vergadering heen te komen. Ik heb opdracht gekregen te benoemen: een Rode Kruis-ploeg, tweede man voor lucht- en brandbestrijding, chef opbrengst landbouwproducten, chef spaarderij, chef bedeling, chef onderwijs.' De vergadering was zeer geanimeerd, maar niemand puilde van verlangen, een van deze baantjes te krijgen.

Een maand daarna belegde ik in opdracht van hogerhand een tweede vergadering en toen de Japjes zoveel mogelijk wegbleven, juichte ik en voelde dat alles ongevaarlijk zou doodbloeden. Inderdaad bleef dit de tweede en laatste vergadering.'

De Indisch-Nederlandse journalist Bastiaans fungeerde van 1 juli '44 tot mei '45 als *koemitsjo* in een van de *aza*'s van Djakarta. Hij schreef er later dit over:

'Aantal *goemi*-genoten vier-en-zestig, conglomeraat van ... *Peranakans*[2], Tsjechen, Fransen, *Blanda-totok*[3], Padanger, Menadonezen, Javanen, Soendanezen, Bataks! Zeer moeilijk. Verschillende houding, gedachtengang, opvattingen en gevoelens. Zo goed mogelijk 'geregeerd'. Gezorgd geen ruzie onderling, althans niet openlijk. Royaal in verdeling gebruiksartikelen. Eigen portie vaak aan *goemi*-genoten, indien van hogerhand te weinig ontvangen ... Oproep voor *romoesja*-diensten vaak genegeerd. Echter niet altijd mogelijk, doch Indonesische leden alsdan dokterscertificaten geproduceerd of vrijbrief van kantoorchef. Onze jongens de sigaar! ... Bevoordeling eigen landgenoten of hen vrijwaren voor koeliediensten zeer moeilijk. Indonesische leden oplettend, dwarskijken en vlug met kritiek. Heb als *koemitsjo* nogal eens 'Salomo-oordelen' moeten vellen om

[1] Zij was bevreesd dat haar dochter wegens sabotage gearresteerd zou worden. [2] Indische Nederlanders, wellicht óók Indische Chinezen. [3] De Tsjechen werden door het Japans militair bestuur als Duitsers beschouwd en ook de Fransen golden niet als vijandelijke onderdanen (Japan was met Vichy-Frankrijk niet in oorlog); waarom de door Bastiaans bedoelde *Blanda-totok* niet geïnterneerd waren, is niet duidelijk.

alle partijen tevreden te stellen en zelf buiten schot te blijven. Ondankbaar werk, altijd dis-appreciatie! Opgelucht, toen *koemitsjo*-af.'[1]

Er zijn, naar men moet aannemen, op Java meer dan een half miljoen *koemitsjo*'s, enkele miljoenen *hantsjo*'s en enkele honderdduizenden *azatsjo*'s benoemd of gekozen. Hoe pover is het dat wij uit welgeteld drie verslagen hebben kunnen citeren! Desniettemin durven wij, gegeven onze kennis van de weerstanden tegen het Japans regime welke allerwegen op Java waren gegroeid, veronderstellen dat het *tonarigoemi*-stelsel dat, met doorbreking van veel van de traditionele verhoudingen, zo duidelijk de Japanse overheersing onderstreepte (men denke alleen al aan de voorgeschreven buigingen in de richting van Tokio), niet aan de verwachtingen van het Japans militair bestuur heeft beantwoord. Met dat al – typerend wàs het: typerend voor de behoefte der Japanners om heel Java tot een gecontroleerde inzet van alle krachten te brengen en het daarmee voor te bereiden op strijd tegen 'de vijand Amerika èn Engeland èn Nederland.'

Militarisering

Wanneer men stelt dat de Japanners over het algemeen gefaald hebben bij hun pogingen om de inheemse bevolking van Java (èn van de Buitengewesten!) volledig in het gareel te krijgen, dan moet daaraan worden toegevoegd dat zij in één opzicht een aanmerkelijk succes hebben geboekt: het is hun gelukt om velen bijeen te brengen in militaire en semi-militaire verbanden, waarvan enkele voor deelneming aan de volksguerrilla bestemd waren, en zij hebben in het algemeen in de inheemse samenleving militaristische accenten kunnen aanbrengen die zich ook na Japans capitulatie duidelijk hebben gemanifesteerd.

Het was het Nederlands bewind heel wel bekend geweest dat er in de uitgestrekte Indische archipel hier en daar volkeren woonden die in de loop van de geschiedenis een aanzienlijke weerbaarheid aan de dag hadden gelegd, ook in hun strijd tegen de vestiging van het Nederlands gezag – men kan in de eerste plaats denken aan de Atjehers, de Balinezen en een deel van de bewoners van Zuidwest-Celebes. Ook bij de Javaan

[1] W. Ch. J. Bastiaans: 'Korte schets levenswijze gedurende *Nippon*-overheersing', p. 2.

evenwel, die een bij uitstek zachtmoedige indruk maakte, was het soms tot uitbarstingen van een woeste aggressiviteit gekomen. De angst voor zulk een uitbarsting was nimmer geheel afwezig geweest – versterkt was zij uiteraard telkens wanneer het plaatselijk tot ernstige ongeregeldheden was gekomen. Dergelijke ongeregeldheden waren in de periode tussen de twee wereldoorlogen heel weinig frequent geweest maar wij willen er aan herinneren dat de communistische opstanden waartoe het eind '26 in delen van Java en begin '27 op West-Sumatra was gekomen, Welter, de latere minister van koloniën, in zijn memoires deden schrijven: 'Nooit heb ik het precaire van onze positie als leiders van een miljoenenvolk zo sterk gevoeld als in die dagen. Even een rimpeling in het anders zo roerloze vlak van de inheemse maatschappij en de grondslagen van het Nederlands gezag trilden in delen van Java en West-Sumatra.'[1] Voorts herinneren wij er aan dat het gouvernement de militaire vorming en de bewapening van grote aantallen inheemsen steeds had afgewezen omdat het beducht was dat het die aantallen niet in de hand zou kunnen houden. Daarom was het in de Eerste Wereldoorlog niet gekomen tot de vorming van een grote inheemse militie die door sommigen was bepleit, en mede daarom was de inheemse militie waartoe midden '41 besloten was, beperkt gehouden. Zeker, daarbij hadden ook het gebrek aan instructeurs en het tekort aan wapens een rol gespeeld, maar bij de gouverneur-generaal hadden, zei hij later aan de Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940–1945', ook 'andere argumenten' gegolden:

> 'Ik heb mijzelf altijd afgevraagd: waar zou de veiligheid van het gezag zijn, wanneer men een groot militieleger had, waarin . . . allerlei propaganda mogelijk zou zijn? Zou zo'n leger de steunpilaar van het gezag kunnen zijn? Dit zou, als het was uitgesproken, in Indië geen prettige indruk maken. Aangezien het niet nodig was in die zin te spreken, is het niet zo gezegd'[2] –

gedacht is het wèl. Nederland was de basis van waaruit het koloniaal gezag in de archipel naar binnen en naar buiten moest worden gehandhaafd – die basis was klein en ze was ver van Indië verwijderd.

Japan lag dichterbij en Japan was een grote mogendheid.

Dat was een van de factoren waarom de Japanners geen bezwaar hadden tegen versterking van de weerbaarheid der Indonesiërs. Er waren

[1] Ch. J. I. M. Welter: 'Memoires', p. 90 [2] Getuige van Starkenborgh, *Enq.*, punt n: ongepubliceerde verhoren, vraag no. 29 002.

er meer. Van meet af aan wilden zij de inheemse samenleving brengen tot een aanvaarding van Japans leiderschap (men denke aan de *AAA*-actie) en dat geschiedde terwijl een oorlog gaande was. De inheemse pers en de radio werden dus ingeschakeld in de schetterende Japanse oorlogspropaganda en de radio-uitzendingen konden niet alleen gevolgd worden door diegenen die een toestel hadden, maar zij klonken op Java ook uit de enkele duizenden luidsprekers (de 'zingende torens') die in alle steden en grotere plaatsen waren opgesteld. Bovendien beseften de Japanse bevelhebbers al in een vroeg stadium dat zij op militair gebied Indonesische helpers nodig hadden: hulpsoldaten, *heiho*'s, die vooral gebruikt konden worden voor de taken die bijvoorbeeld bij de Amerikaanse strijdkrachten door het *Service Corps* (voor het leger) en de *Civil Battalions* (*CB*'s) oftewel de *Seabees* (voor de marine) werden uitgevoerd, zoals het aanleggen van wegen, het maken van depots, het lossen van militaire voorraden, het transport naar de gevechtszones. In een iets later stadium werd besloten, op Java formaties op te richten die, zij het veelal met primitieve middelen, rechtstreeks aan de militaire strijd zouden kunnen deelnemen. Ook kwam het er tot de vorming van twee grote korpsen waarvan men het ene als een hulppolitie dient te zien: de *Keibodan,* en het andere, de *Seinendan* ('het Jeugdkorps'), als een soort Arbeidsdienst. Honderdduizenden traden tot die twee korpsen toe, hetgeen om te beginnen betekende dat zij door Japanse militairen werden gedrild – die dril evenwel strekte zich ook tot veel grotere groepen uit, namelijk tot alle schoolgaande jongeren, waarmee in het gehele onderwijs een militaristisch element werd gebracht.

Daar willen wij eerst bij stilstaan.

In Japan hadden, zoals wij in ons vorige deel vermeldden, de strijdkrachten van het midden van de jaren '20 af greep gekregen op het onderwijs. In '25 was aan alle instellingen van voortgezet en hoger onderwijs een officier toegevoegd die leiding moest geven aan de eerste militaire training van leerlingen en studenten; die training was op het lesrooster geplaatst. Voor een eerste militaire oefening van kinderen die slechts lager onderwijs hadden gevolgd, werd zorg gedragen doordat in '26 in elke stadswijk en in elk dorp centra waren opgericht waar jongens die alleen de lagere school doorlopen hadden, vier jaar lang per week twee uur aan

militaire oefeningen moesten deelnemen. Jongens van twaalf leerden er al een geweer hanteren.

In Indië beschikten de Japanse strijdkrachten niet over voldoende wapens om tot zulk een vorm van militarisering van de jeugd over te gaan – zij moesten van simpeler middelen gebruik maken. Dat lieten zij niet na.

De Japanse militaire besturen in Indië waren begonnen met alle onderwijsinstellingen te sluiten. Indië had verschillende soorten onderwijs gekend. Het onderwijs dat de beste maatschappelijke perspectieven bood, was het Europese, dat in het Nederlands werd gegeven. Europees lager onderwijs werd in '40 gevolgd door ruim veertigduizend Nederlandse en Indisch-Nederlandse, door dertienhonderd Chinese en Arabische en door vijfduizendzeshonderd Indonesische leerlingen, Europees middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs door achtduizend Nederlandse en Indisch-Nederlandse, door drieduizendvijfhonderd Chinese en Arabische en door meer dan negenduizend Indonesische leerlingen. Daarnaast kende Indië de Hollands-Chinese scholen die in '40 zes-en-twintigduizend en de Hollands-Inlandse die in datzelfde jaar bijna zeventigduizend leerlingen hadden geteld.

Er werd nog méér onderwijs in het Nederlands gegeven: op vak- en technische scholen die, toen Indië door de Japanners werd bezet, bijna vierduizend Europese, bijna tweeduizend Chinese en Aziatische en ca. zesduizend Indonesische leerlingen telden, aan de opleidingen van de z.g. Inlandse artsen en tandartsen en aan de instellingen voor hoger onderwijs: de Technische Hogeschool te Bandoeng, de Rechtshogeschool, de Medische Hogeschool en de Litteraire Faculteit, alle te Batavia, en de Landbouwkundige Faculteit te Buitenzorg.

Aan al dat onderwijs op Nederlandse grondslag werd door de Japanners een einde gemaakt, waarmee kwalitatief een zware slag werd toegebracht aan de vorming der jongeren. Dat stellen wij voorop.

Van de genoemde instellingen van onderwijs werden slechts enkele heropend, pas in het tweede bezettingsjaar: sommige vak- en technische scholen, de vroegere opleidingen voor Indisch arts of tandarts, de Technische Hogeschool, de Medische Hogeschool en de Landbouwkundige Faculteit.

Welke instellingen van onderwijs mochten verder heropend worden?

Om te beginnen die welke de meeste leerlingen hadden geteld: de z.g. volks- of *dessa*-scholen, tot welker oprichting gouverneur-generaal van Heutsz in '07 had besloten. Eenvoudige scholen waren dat waar Indonesische kinderen in hun volks- of streektaal drie jaar lang elemen-

tair onderwijs hadden gekregen in lezen, schrijven en rekenen; dat werd in '40 in heel Indië door bijna twee miljoen leerlingen gevolgd.

Op Java wilden de Japanners dat volksonderwijs uitbreiden. Het was in mei '42 hervat en in maart '43 maakte het militair bestuur bekend dat er naar gestreefd zou worden dat er op Java alleen al vier miljoen leerlingen zouden komen. Daarvoor waren er op de vroegere grondslag niet voldoende leerkrachten en scholen. Bepaald werd derhalve dat er voortaan twee schooltijden zouden zijn voor aparte groepen leerlingen: een ochtendploeg en een middagploeg. Uiteraard werd hierdoor de op de onderwijzers en onderwijzeressen rustende taak aanzienlijk verzwaard.

Van die uitbreiding van het lager onderwijs is, voorzover bekend, weinig terechtgekomen, althans: in augustus '43 zouden er volgens een uit '44 daterend Japans rapport op Java maar éénmiljoentweehonderdduizend lagere school-leerlingen zijn geweest (stellig minder dan er in de Nederlandse tijd waren) en in '44, toen de Chinezen verlof hadden gekregen, hun eigen scholen te heropenen, zouden er volgens hetzelfde rapport op Java slechts zeshonderdvijftigduizend leerlingen van volksscholen zijn geweest (en bijna honderdtwintigduizend van instellingen van voortgezet onderwijs)[1]; onder al die scholen waren er ook van de in het begin van de jaren '20 door Dewantoro opgerichte *Taman Siswo*-beweging.[2]

Wat wij nu willen onderstrepen is dat het Japans bestuur zich veel moeite gaf om al het onderwijs, voorzover weer toegestaan, in Japanse geest te doen geven. Wij wezen daar al op in hoofdstuk 3. Niet alleen moest de Japanse taal worden onderwezen en moesten Japanse liederen worden geleerd, maar er vonden ook quasi-militaire oefeningen plaats die uitgevoerd werden met houten geweren, houten zwaarden en stokken

[1] Gaat men op de Japanse gegevens af, dan zou slechts in de marinegebieden (Borneo en de Grote Oost) sprake zijn geweest van een toeneming van het aantal scholieren: van minder dan driehonderdvijftigduizend in de Nederlandse tijd tot vierhonderdduizend in de Japanse. Er is evenwel in die marinegebieden een vol jaar lang in het geheel geen onderwijs gegeven: de scholen mochten er pas in april '43 heropend worden. Leermiddelen waren schaars. 'De distributie van boeken en andere schoolbenodigdheden etc. is', aldus een rondschrijven waarin van dat verlof tot heropening mededeling werd gedaan, 'een zeer moeilijke kwestie omdat wij zuinig moeten zijn.' (Rondschrijven van het bestuur van Ambon, 18 jan. 1943, in 'Vertaling en beschrijving van documenten, afkomstig van een inheemse bestuursorganisatie in de Grote Oost' (maart 1944), p. 10 (ARA, Alg. Secr., Eerste zending, I, 1–4)). [2] De kweekschool van de *Taman Siswo*-beweging was in maart '44 door de Japanners gesloten, vermoedelijk omdat de geest van het er gegeven onderwijs in die tijd door het Japans militair bestuur te nationalistisch werd geacht.

en aangepunte bamboe-speren. Er moest verder veelvuldig in de Japanse paradepas gemarcheerd worden en deelneming aan luchtbeschermingsoefeningen was verplicht. Ook werden, precies als in Japan, de oudere leerlingen menigmaal verplicht, in bedrijven te werken of schuilloopgraven aan te leggen.

Hoe hebben de leerkrachten, hoe de jeugdige leerlingen op dit alles gereageerd?

Gegevens hebben wij er niet over – wij kunnen slechts veronderstellen dat al dat gedril aan sommigen onwelkom was maar dat anderen (misschien eerder leerlingen dan leerkrachten) er door aangesproken werden. Dat kan vooral voor de leerlingen van de instellingen voor voortgezet onderwijs hebben gegolden, zij het dat dezen aan het gedwongen werk buiten de scholen grondig het land kregen. Al in de periode tussen de twee wereldoorlogen had het Indonesisch nationalisme meer vat gekregen op jongeren dan op ouderen, welnu: het militaristisch element dat de Japanners aan het onderwijs toevoegden, droeg er toe bij dat zich vooral op Java groepen jongeren vormden die, anders dan het Japans militair bestuur had beoogd, van een versterkt nationalisme getuigden en met intens verlangen uitzagen naar de dag waarop een onafhankelijk Indonesië geboren zou worden. Er zal nog blijken dat die jongerengroepen een niet onbelangrijk aandeel hebben gehad aan de uitroeping van de Republiek Indonesië.

*

Nu de hulpsoldaten, de *heiho*'s.

De eersten die de Japanners als *heiho* trachtten in te schakelen, waren de inheemse militairen van het Knil. Dat lag voor de hand: zij waren gewend aan militaire discipline. Zowel aan het Japanse leger als aan de Japanse marine werden zij toegevoegd. Van Witsen schat dat in totaal alleen al op Java ca. vijftienduizend ex-Knil-militairen *heiho* zijn geworden: veruit het grootste deel van de ca. drie-en-twintigduizend inheemsen die het Knil in '42 in heel Indië had geteld. Zoals al uit vorige hoofdstukken bleek, zijn er overigens vooral onder de Ambonnezen weigeraars geweest.

Dat zovelen in Japanse dienst zijn overgegaan, heeft, naar wij vermoeden, te maken gehad met hun besef dat zij, gingen zij niet op de Japanse aanbiedingen in, grote moeite zouden hebben om het hoofd boven water

te houden. Als *heiho* kregen zij soldij: in de regel ongehuwden f 30, gehuwden f 35 per maand, en van die soldij werd, als zij één maand dienst hadden gedaan, het bedrag voor de daaropvolgende zes maanden als voorschot uitbetaald: f 180 of f 210 dus – in de inheemse wereld een groot bedrag, en dus een grote verleiding.[1]

Aan de ex-militairen van het Knil hadden de Japanse strijdkrachten niet voldoende: in '43 gingen zij er toe over, ongehuwde Indonesiërs van zestien tot vijf-en-twintig jaar als *heiho* aan te werven. Op Java (en vermoedelijk ook elders) eisten zij daarbij dat de betrokkenen een redelijke kennis hadden van het Japans: zij moesten een half jaar een van de cursussen voor de Japanse taal met goed succes hebben gevolgd. Er kwamen toen zoveel candidaten naar voren dat de Japanners diegenen konden uitkiezen die het Japans het best meester waren. Van dezen werd overigens slechts een deel tot de *heiho*-opleiding toegelaten: alleen diegenen die er robuust uitzagen en die een door een functionaris van het inheems bestuur afgegeven verklaring van goed gedrag konden overleggen. Velen vielen af, de anderen werden twee maanden lang in een Japans kampement gedrild en vertrokken vervolgens in groepen naar de standplaatsen van de Japanse eenheden, waaraan zij als *heiho* waren toegevoegd.

Grote aantallen *heiho*'s zijn op de eilanden gebleven waar zij waren gerecruteerd, anderen zijn naar elders overgebracht: naar Timor, de Molukken, Nieuw-Guinea, de eilanden benoorden en beoosten Nieuw-Guinea, de Philippijnen, Malakka, Birma, Thailand en Frans-Indo-China. Hoeveel *heiho*'s er in totaal zijn geweest, is niet bekend – de laatste opperbevelhebber van het Japanse Zestiende Leger, Harada's opvolger luitenant-generaal Josioetsji Nagano, verklaarde kort na Japans capitulatie dat er in augustus '45 op Java nog bijna vijf-en-twintigduizend en op Timor nog ca. vijf-en-twintighonderd waren en dat van Java enkele tienduizenden *heiho*'s naar elders waren verplaatst, 'op eigen verzoek', beweerde hij, van wie ca. vijftienduizend nog in leven zouden zijn.[2]

Dat 'op eigen verzoek' was nonsens: *heiho*'s waren in Japanse dienst en zo min als aan Japanse militairen gevraagd werd of zij er accoord mee gingen dat zij ver van hun geboortegrond werden ingezet, zo min werd

[1] Een Menadonese *heiho* die midden '44 krijgsgevangen werd gemaakt, verklaarde dat hij aan boord van het Japanse schip dat hem had vervoerd, van op West-Sumatra aangeworven *heiho*'s had gehoord dat zij f 65 per maand ontvingen – dezelfde soldij die eind '44 op Java gegolden schijnt te hebben. Daarentegen verklaarde een Javaanse ex-*heiho* na de oorlog dat zijn maandsoldij f 18 had bedragen – wellicht bedoelde de man dat dat het bedrag was dat hem werd uitbetaald. [2] Nagano's verklaring, begin okt. 1945, in *NI*, p. 535.

dat aan de hulpsoldaten gevraagd. Wel hebben zich, schijnt het, op Java enkele gevallen voorgedaan waarbij *heiho*'s die te horen hadden gekregen dat zij Java zouden verlaten, uitdrukkelijk weigerden te vertrekken – diegenen die in die weigerende houding volhardden, werden geëxecuteerd.[1] Er hebben zich trouwens in Indië ook gevallen voorgedaan waarbij in de inheemse wereld niet vrijwilligers voor de dienst als *heiho*'s werden aangeworven maar waarbij door de Japanners dwang werd toegepast. Zo bestond een groep van ca. driehonderd *heiho*'s die in september '44 op het vliegveld van Sabang werkzaam was, hoofdzakelijk uit jeugdige Atjehers, van wie een van elders afkomstige *heiho* te horen kreeg, 'dat zij gedwongen waren om dienst te nemen; de meesten waren van de straat opgepikt en opgesloten in de gevangenis te Koetaradja, waarna zij naar Sabang waren overgebracht.'[2]

Het weinige, pijnlijk weinige, dat wij van de behandeling van de *heiho*'s weten, schijnt er op te wijzen dat deze niet beter is geweest dan die van Japanse militairen van de laagste rang, eerder slechter.

Een Javaanse ex-*heiho* verklaarde in augustus '46[3] dat hij midden '43 van de *wedono* van zijn district te horen kreeg dat hij *heiho* moest worden en naar Soerabaja diende te vertrekken.[4]

'Daar sloot men mij op in een kamp . . . Ik bleef er drie maanden, in welke tijd ik schuilkelders moest helpen maken . . . Vrije dagen hadden wij niet. De voeding was voldoende . . . Onder het werk werden wij geregeld geslagen als de Japanners meenden dat wij niet hard genoeg opschoten of als er iets verkeerd ging. Wij mochten aan onze familie schrijven, wat ik eenmaal heb gedaan, maar ik heb nooit antwoord ontvangen.

Toen de drie maanden om waren, werden wij met driehonderdvijftig man naar Ambon overgebracht . . . Ook in Ambon werden wij in een kamp opgesloten. Drie maanden lang moesten wij schepen lossen tegen een maandsalaris van f 65. Ik ontving echter slechts f 25. De rest werd, zeiden ons de Japanners, overgemaakt naar Java, maar ik heb nooit een bewijs daarvoor ontvangen.[5] Eenmaal in de week hadden wij een dag vrij . . . De voeding was voldoende . . . Onder het werk werden wij ook hier geregeld geslagen, zelfs erger dan in Soerabaja. Op tweehonderd man stierven er ongeveer dertig in ons kamp aan dysenterie en *beri-beri*. Wij mochten naar huis schrijven, maar ik heb het niet gedaan.'

[1] Dat zou in juli '44 in Tjilatjap zijn geschied met acht-en-veertig *heiho*'s. [2] TKR-Medan, auditeur-militair: p.v., 22 juli 1946, van Moeis, p. 2 (IC, 18 377). [3] Tekst van zijn verklaring d.d. 22 aug. 1946: *NI*, p. 523–24. [4] Tekst van zijn mededelingen: a.v., p. 524–25. [5] Vermoedelijk bedoelt de man: 'Ik heb daar na terugkeer op Java niets van gemerkt.'

Een Ambonnese korporaal die *heiho* was geworden, deelde in augustus '48 mee dat hij in mei '43 met bijna honderdvijftig andere *heiho*'s van Ambon naar Palau was verscheept. De groep bleef daar een maand, 'want velen van ons leden aan dysenterie.' Toen zij in juli te Rabaul aankwam, kon 'drie-vierde van onze mensen niet lopen vanwege *beri-beri*. Onderweg waren al tien man gestorven.' Te Rabaul moest de groep scheepsladingen lossen – nadien moest zij op Bougainville hetzelfde werk doen. Als gevolg van de Geallieerde bombardementen kwam zij op dat eiland tenslotte in een kampement in de bergen terecht.

'Wij kregen geen eten meer van de Jappen, zodat wij genoodzaakt waren om een tuin aan te leggen voor ons dagelijks levensonderhoud. Maar toen die kwekerij vruchten afwierp, werden de producten door de Japanners buitgemaakt . . . Wij waren genoodzaakt, bladeren en wilde vruchten te eten, zodat wij diverse ziekten opliepen. Twee van onze vrienden stierven van honger. Omdat er geen andere uitweg meer was, gingen wij saboteren. Toen dit door de Jappen werd ontdekt, schoten zij negen onzer vrienden dood.'

Van Witsens schatting is dat van de ca. vijftienduizend ex-Knil-militairen die op Java *heiho* geworden zijn, ongeveer de helft is omgekomen. Hoevelen van de tienduizenden anderen die *heiho* werden, er het leven bij hebben ingeschoten, is niet bekend.

Aan dit alles willen wij nog toevoegen dat blijkens de al aangehaalde verklaring van generaal Nagano, van de ca. vijf-en-twintigduizend *heiho*'s die zich op de dag waarop Japans capitulatie aangekondigd werd, 15 augustus '45, op Java bevonden hadden, acht dagen later slechts ca. vijftienduizend formeel uit hun dienstverband konden worden ontslagen. Omstreeks tienduizend waren er vandoor gegaan. Dat was tekenend geweest voor de mate waarin de Japanners de greep op de *heiho*'s verloren hadden. Al deze hulpsoldaten waren overigens niet gewapend; wèl hadden zij militaire scholing ontvangen – dat kon van belang zijn, zodra de Republiek er toe zou overgaan, eigen strijdkrachten op te richten.

*

Twee grote, door de Japanners op Java gevormde korpsen hebben wij genoemd, waartoe honderdduizenden toetraden: de *Keibodan* en de *Seinendan*. Dat tot de oprichting van die korpsen was besloten, werd door generaal Harada op 29 april '43 (Hirohito's verjaardag) bekendgemaakt.

De *Keibodan* was een hulppolitie. De bekendmaking van de oprichting hield in dat in elke *dessa* en elke stadswijk een groep van vijftig tot honderdvijftig mannen van twintig (later drie-en-twintig) tot vijf-en-dertig jaar moest worden gevormd, die met acht taken werden belast, welke in het reglement van de *Keibodan*[1] aldus werden aangegeven: 'a. onderzoek instellen naar de gegrondheid van belangrijke geruchten of berichten' (typerend achten wij het voor de nerveuze achterdocht der Japanners dat *deze* taak als eerste werd genoemd); 'b. luchtbeschermingsdienst verrichten; c. de kust bewaken; d. hulp verlenen bij natuurrampen; e. opsporen van misdadigers; f. in het oog houden van verdachte personen; g. nachtelijke wachtdiensten verrichten; h. andere werkzaamheden uitvoeren die bijdragen tot de handhaving van rust en orde.'

Wij herinneren er aan dat begin april '43 op Java opdracht werd gegeven tot vorming van de *tonarigoemi*'s. De vorming van de hulppolitie-eenheden moet daarmee ongeveer zijn samengevallen en ook zij heeft ongetwijfeld geruime tijd in beslag genomen. Hoe werden al die kleine eenheden gevormd? Dat was de taak van het inheems bestuur, in samenwerking met de inheemse politie, en het is waarschijnlijk dat daarbij de *azatsjo*'s (de districtshoofden onder het *tonarigoemi*-stelsel) zijn ingeschakeld – zij waren het namelijk die als commandanten van de hulppolitie-eenheden gingen fungeren. In de regel waren de *dessa*-hoofden (de *loerah*'s) en de wijkmeesters tevens *azatsjo*. Zij kenden de in hun *dessa*'s of wijken woonachtige mannen van twintig tot vijf-en-dertig jaar goed en waren dus in staat, de voorgeschreven vijftig tot honderdvijftig man althans op papier bijeen te krijgen. Is die *Keibodan*-vorming inderdaad op heel Java doorgevoerd? Dat weten wij niet, maar wèl dat de *Keibodan* als geheel ten tijde van Japans capitulatie volgens de Japanse opgave bijna éénmiljoendriehonderdduizend leden telde.

Die leden kregen voor de dagen waarop zij dienst deden, een geringe bezoldiging. Vuurwapens hadden zij niet, soms wel bamboesperen. In het hanteren daarvan waren zij geoefend – soms ook waren zij geoefend met houten geweren. Wij nemen aan dat Japanse militairen hier en daar bij die oefeningen betrokken zijn geweest; dat staat vast voor de inheemse politie die, zoals eerder vermeld, ten tijde van de Japanse capitulatie op Java ca. zeven-en-twintigduizend man telde (de *Keibodan* zou toen dus bijna vijftigmaal zo talrijk zijn geweest). Politiefunctionarissen zijn namelijk op tal van plaatsen tevens commandanten van *Keibodan*-eenheden geweest.

[1] Samenvattingen *Kan Po*, p. 119–20.

Wij hebben de *Keibodan* aangeduid als een 'hulppolitie' – daarbij tekenen wij aan dat zij *naast*, niet *onder* de gewone politie optrad. *Onder* die gewone politie traden wèl andere hulppolitie-eenheden op: de *Keibotai*. Deze eenheden waren er in twee soorten: Indonesische en Chinese. De Indonesische werden tot een totale sterkte van ca. honderdveertigduizend man samengesteld uit krachten die uit de *Keibodan* geselecteerd werden, de Chinese kwamen voort uit de Chinese gemeenschappen. Waarom? De Chinezen, aldus na de oorlog een officier van de Japanse *Intelligence*, 'wensten geoefend te worden om zich te kunnen verdedigen' – niet tegen de Geallieerden maar tegen de Indonesiërs. 'Het hoofd van het militair bestuur en het Japanse hoofdkwartier waren zich bewust van deze beweegredenen en hebben daarom het vormen van Chinese groepen niet aangemoedigd.'[1] Niet aangemoedigd, dat moge waar zijn, maar wèl toegestaan – vermoedelijk hebben de Chinese gemeenschappen op Java daar aanzienlijke bedragen voor moeten betalen. De Chinese *Keibotai*-eenheden gingen in totaal twaalfduizend man tellen, van wie er vijfduizend tot de *Keibotai*-Soerabaja behoorden.

In hoeverre al die eenheden de hun opgedragen taken verricht hebben, is niet bekend, maar ook als zij minder ijverig zijn geweest dan de Japanners wensten, moet men toch wel aannemen dat hun aanwezigheid de Japanse militairen in hoge mate heeft gerustgesteld: in de vorm van de *Keibodan* lag over heel Java of over grote delen daarvan een fijnmazig net van hiërarchisch opgebouwde hulpkrachten. Trouwens, zowel de Japanners als de inheemse politie hebben de *Keibodan*-eenheden ook ingeschakeld bij andere activiteiten dan in het reglement waren vermeld. De Japanners gebruikten de *Keibodan* menigmaal voor werkzaamheden waartoe over het algemeen *romoesja*'s werden ingezet, en ook wel voor het bijeenbrengen van gevorderde rijst of andere landbouwproducten – de inheemse politie trok leden van de *Keibodan* aan bij de prijscontrole op de inheemse markten. Het is een plausibele veronderstelling dat menig lid van de *Keibodan* zowel bij het bijeenbrengen van gevorderde voorraden als bij het uitoefenen van prijscontrole de eigen belangen niet uit het oog verloor. Wie lid was van de *Keibodan* had macht – het was niet met de *adat* in strijd indien daarvan binnen zekere grenzen gebruik werd gemaakt om in de eigen behoeften of die van het eigen gezin te voorzien.

Wij voegen hieraan nog toe dat *Keibodan*-eenheden ook in de Buitengewesten zijn gevormd, maar van wanneer af, in welk tempo en in welke

[1] Verklaring, maart 1947, van een lid van de *Beppan* in *NI*, p. 520.

mate dat is geschied, is niet bekend, behoudens dan dat vaststaat dat de Atjeh-*Keibodan* in augustus '43 is opgericht.

*

Tegelijk met de *Keibodan* werd, gelijk vermeld, op Java de *Seinendan* ('het Jeugdkorps') opgericht. Het desbetreffende besluit[1] hield in dat voorshands één korps moest worden gevormd in elke fabriek of bedrijf met meer dan vijfhonderd arbeiders alsmede in de vorstendommen, alle regentschappen en alle stadsgemeenten, maar dat zouden er per regionale eenheid méér kunnen worden. 'Indien men', aldus het besluit, 'beschikt over voldoende leidende figuren, kunnen overal korpsen worden opgericht.' Het zouden korpsen worden waartoe Indonesische jongemannen van veertien tot vijf-en-twintig jaar (later drie-en-twintig) zouden kunnen toetreden; de taak van de leiders werd aldus aangegeven:

> 'Aan de jongeren moet het besef worden bijgebracht dat hun werk en streven een steun zijn voor het verwezenlijken van de Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer.
>
> De jongeren moeten goed geoefend worden en dienen deel te nemen aan de luchtbeschermingsoefeningen.
>
> In verband met de zware taak die hun in de toekomst wacht, nl. het exploiteren van de rijkdommen van de *Nanjo*, moeten zij zowel lichamelijk als geestelijk een degelijke opleiding ontvangen in het ontginnen van gronden, enz.'

Een soort Arbeidsdienst dus? Zo zou men het kunnen noemen, maar dan een waarvan de leden in zuiver-Japanse geest moesten worden gevormd en waar bovendien een militair element deel van zou uitmaken. De bedoeling was namelijk dat er speciale *Seinendan*-groepen zouden worden gevormd van jongeren die, aldus een nadere bekendmaking in juli '43, 'bereid zijn hun leven te geven voor de goede zaak' – zelfmoordkorpsen dus, die een vaste kern moesten hebben van 'omstreeks dertig personen met doodsverachting die de anderen tot voorbeeld strekken.'[2]

De oprichting van de *Seinendan* overwegend was het de Japanners duidelijk dat de inzet van voldoende geschoolde jeugdleiders een eerste voorwaarde was voor het welslagen van de organisatie. Daartoe werd in

[1] Tekst: a.v., p. 515. [2] Samenvattingen *Kan Po*, p. 150.

elke residentie en in elk vorstendom een *Seinendan*-kaderschool opgericht. Candidaat-jeugdleiders kregen daar per week (hoe lang de cursus duurde, weten wij niet) twaalf uur les in het Japans, drie uur in het Indonesisch en drie uur in technische vakken; bovendien moesten zij zes-en-twintig uur aan praktische oefeningen deelnemen en vier uur aan volkskunst wijden. 'De aanstaande leiders', aldus het opleidingsprogramma,[1]

'worden naar werkplaatsen of ondernemingen gezonden om praktijk op te doen onder leiding van onderwijzers. Bovendien worden zij geoefend in het uitvoeren van vrijwillige werkzaamheden in groepsverband als straatvegen, het schoonhouden van openbare terreinen, het werken aan rioleringen, het bouwen van huizen en het transporteren van goederen uit fabrieken.'

De eerste van die kaderscholen waren al in december '42 opgericht, vier maanden dus voor de oprichting van de *Seinendan* werd bekendgemaakt. Wij nemen aan dat er minstens twintig van dergelijke scholen op Java kwamen, hetgeen betekend zou hebben dat een aanzienlijk aantal jeugdleiders door Japanse officieren en onder-officieren in Japanse geest werd gevormd. Naarmate meer jeugdleiders werden afgeleverd, werden er meer *Seinendan*-groepen gevormd; dat werden er volgens Japanse gegevens in de loop van '44 iets meer dan 4 000 waarvan in totaal volgens diezelfde gegevens ruim zeshonderdzeventigduizend jongeren deel uitmaakten, gemiddeld dus bijna honderdzeventig per groep.

Men moet wel aannemen dat die groepen over het algemeen zijn ingezet voor de taken die bij de oprichting van de *Seinendan* waren bekendgemaakt (wij veronderstellen dat de leden, die taken uitvoerend, speciale toewijzingen aan levensmiddelen en wellicht ook aan kleding en schoeisel ontvingen die hun zeer welkom waren), maar alle nadere gegevens ontbreken. Tekenend is overigens dat de Japanse opperbevelhebber na de capitulatie aan *Admiral* Patterson opgaf dat er in totaal vijf- tot zeshonderdduizend leden van de *Seinendan* waren – een cijfer dat lager is dan dat voor '44 en bovendien merkwaardig vaag.

Ook van de (met die op Java overeenkomende) *Seinendan*-groepen die in de Buitengewesten werden gevormd, weten wij maar weinig. Het verschil met Java schijnt te zijn geweest dat, terwijl daar in Djakarta een hoofdbureau bestond waaronder alle groepen ressorteerden (generaal Harada fungeerde als commandant), de groepen in de Buitengewesten slechts per residentie waren samengevat. Op Borneo werden de eerste

[1] Tekst: *NI*, p. 516.

groepen pas in november '43 gevormd, op Celebes pas in januari '44. Ambon had een *Seinendan*-groep van ca. vijfhonderd jongeren, Christenen zowel als Moslems.

Wat is er terechtgekomen van de zelfmoordgroepen die op Java binnen de *Seinendan* moesten worden gevormd? De enige aanwijzing die wij dienaangaande hebben, is dat tot november '44 terzake weinig of niets geschiedde, althans: in laatstgenoemde maand kreeg Soekarno blijkens een bericht in *Asia Raya*[1] een brief, hem toegezonden namens ca. vierhonderd jongeren die toen in Madioen een eerste zelfmoordkorps hadden gevormd.[2] Elk hunner had een stuk ondertekend waarin hij zich bereid had verklaard, 'een bestuurbare torpedo, een vliegtuig of welk wapen dan ook te bemannen om zich te werpen op de vijandelijke schepen of tanks.' 'Ir. Soekarno', aldus *Asia Raya*,

> 'heeft gezegd dat hij de heilige bedoeling van de jongelui aan zijne Excellentie de Opperbevelhebber zal overbrengen. Hij zei dat hij zeer ontroerd was door deze betuiging van een zo grote vaderlandsliefde, hij was er trots op en hij boog vol eerbied het hoofd.'

Soekarno gaf het door hem ontvangen bericht aan generaal Harada door en dat leidde er toe dat de eerste stafofficier van generaal Jamamoto (het hoofd van het militair bestuur) spoorslags naar Madioen reisde om de leden van het korps toe te spreken, waarbij hij blijkens de gepubliceerde tekst[3] o.m. zei: 'Tot dusver dacht men dat slechts in Japan zelfmoord-brigades bestonden maar nu blijkt tot grote verbazing van de ganse wereld dat het Indonesische volk met hetzelfde enthousiasme is bezield.' Hij hoopte dat het enthousiasme zich over heel Java zou verbreiden – inderdaad, er werd vervolgens in pers en radio veel aandacht besteed aan de vorming van dergelijke zelfmoordkorpsen (er werden ook speciale collectes voor gehouden) en deze zouden ten tijde van de Japanse capitulatie volgens het aan *Admiral* Patterson uitgebrachte Japanse rapport in totaal ca. vijftigduizend leden hebben geteld: de *Barisan Brani Mati* ('het Zelfmoordkorps'). Vier dagen voor het bekend worden van die capitulatie had *Asia Raya* een reportage geplaatst over het opleidingskamp van het in Madioen gevormde korps. 'Jongens en meisjes' waren daar aan het oefenen, 'er zijn er die onderricht krijgen in het hanteren van

[1] *Asia Raya*, 30 nov. 1944, in: *NI*, p. 531. [2] Er was op Java bekendgemaakt dat de Japanners in oktober '44 op de Philippijnen hun eerste *Kamikaze*-vliegtuigen hadden ingezet. [3] Samenvattingen *Kan Po*, p. 281.

geweren, er zijn er ook die zich oefenen in een stormaanval op vijandelijke linies . . . De meisjes nemen aan alles deel tot aan het paardrijden toe.'[1]

*

Op de korpsen die wij tot dusver noemden, hadden de nationalisten geen invloed – het kan wel niet anders of Soekarno, Hatta en anderen hebben in '43 en in de eerste helft van '44 met lede ogen aanschouwd dat een deel van de weerbare Indonesische jeugd op Java in een geest werd geoefend die de hunne niet was, en wij houden het voor waarschijnlijk dat zij er bij het Japans militair bestuur herhaaldelijk op hebben aangedrongen dat óók een semi-militair korps zou worden gevormd dat de nationalistische beweging als het hare zou mogen beschouwen. Noch over wat zich dienaangaande in Indonesische, noch over wat zich in Japanse kringen heeft afgespeeld, zijn nadere gegevens beschikbaar – een feit is intussen dat generaal Harada er midden '44 mee accoord ging dat dat door de nationalisten gewenste korps tot stand kwam: de *Barisan Pelopor*, het Voortrekkerskorps. Dat men dit als een formatie van de nationalisten dient te zien, blijkt in de eerste plaats uit het feit dat de verklaring die haar leden moesten afleggen (een verklaring die pas na lang touwtrekken door de Japanners was aanvaard)[2], een uitdrukking was van de nationalistische ideologie:

'Wij zullen trouw blijven aan de beginselen dat wij alle Indonesiërs tot één volk willen vormen, met één land en één taal. Wij zullen voor de verwezenlijking en het behoud van Indonesië's onafhankelijkheid alle offers brengen. Wij zullen onze nationale vlag, het rood-wit, en ons volkslied, het *Indonesia Raya*, verdedigen en in ere houden.'

Uiteraard mocht dat pas gezegd worden, nadat Japan in beginsel Indonesië de 'onafhankelijkheid' had toegezegd en nadat verlof was verleend tot het gebruik van de rood-witte vlag en het *Indonesia Raya* – dat gebeurde in verband met de verklaring van minister-president Koiso, 7 september '44. Een week later kwam op Java de *Barisan Pelopor* tot stand. Soekarno werd er de commandant van, vice-commandanten

[1] *Asia Raya*, 11 aug. 1945, in *NI*, p. 533. [2] Tekst in Kanahele, p. 166.

werden Oto Iskandar Dinata (hoofdredacteur van het Bandoengse dagblad *Tjahaja* en lid van de Centrale Adviesraad), Soeroso (de resident van Kedoe) en dr. Boentaran (derde voorzitter van de Centrale Adviesraad); Hatta werd een van de adviseurs van het nieuwe korps.

Jongeren van twintig jaar en ouder konden tot het korps toetreden. Het werd in eenheden van vijftig leden georganiseerd die per district in compagnieën en per regentschap in bataljons waren samengevoegd. De eenheden oefenden met bamboe-speren maar zij deden méér: voor massa-bijeenkomsten trommelden zij toehoorders op, zij deelden teksten van de daar gehouden redevoeringen (vooral die van Soekarno) rond, zij plantten *djarak*-pitten en zamelden de vruchten in, zij waren behulpzaam bij het transport van voorraden, bijvoorbeeld van rantsoenen, en zij namen nog allerlei andere taken ter hand waar overheidsdiensten of de *Seinendan* niet aan toe kwamen.

Het heet dat de *Barisan Pelopor*-eenheden vooral in de grotere steden tot stand kwamen.

Wat werd de totale sterkte van het korps?

Het enige cijfer dat wij kennen, is dat hetwelk de Japanse opperbevelhebber kort na Japans capitulatie aan *Admiral* Patterson verstrekte: hij had doen weten dat de *Barisan Pelopor* op heel Java ca. tachtigduizend jongeren omvatte.

Tot de vorming van met de *Barisan Pelopor* te vergelijken, d.w.z. door de nationalisten gedomineerde, semi-militaire formaties is het in de Buitengewesten niet gekomen.

*

Welk effect heeft de vorming van de *Seinendan*, van de *Barisan Pelopor* en van de *Barisan Brani Mati* gehad?

Gebrek aan gegevens maakt het onmogelijk, die vraag met duidelijkheid te beantwoorden – wij zijn, als zo vaak in dit deel, aangewezen op veronderstellingen. Onze eerste is een waarschuwing: wanneer wij vermeld hebben dat op Java volgens de Japanse gegevens de *Seinendan*-groepen in de loop van '44 ca. zeshonderdzeventigduizend leden zouden hebben geteld (van wie volgens de opgave aan *Admiral* Patterson in augustus '45 vijf- tot zeshonderdduizend zouden zijn overgebleven), de *Barisan Brani Mati* ca. vijftigduizend en de *Barisan Pelopor* ca. tachtigduizend, dan veronderstellen wij dat die cijfers met menige korrel zout

moeten worden genomen. Op zijn best waren het optelsommen van de cijfers die aan de Japanners waren verstrekt door Indonesische functionarissen die elk een goed figuur wilden slaan; ook waren die Japanners er, dunkt ons, niet te goed voor om van hun kant tot overdrijving over te gaan: dat was goed voor de propaganda op Java en hoge cijfers zouden bovendien hun naam in Tokio ten goede komen. Dat neemt niet weg dat (aldus onze tweede veronderstelling) inderdaad op Java in het verband van de *Seinendan,* de *Barisan Brani Mati* en de *Barisan Pelopor* grote groepen jongeren in Japanse geest zijn gevormd, waarbij de meest weerbaren zich innerlijk gingen voorbereiden op daadwerkelijke strijd – een strijd evenwel waarvoor de Japanners hoogstens aan de *Barisan Brani Mati* enkele wapens konden afstaan. Onze derde veronderstelling is dat de propaganda over de korpsen die de Japanners zowel in de pers als in de radio lieten bedrijven, op vele Javanen weinig indruk heeft gemaakt. Die propaganda getuigde van een fanatieke, overspannen strijdvaardigheid, maar vele Javanen wisten heel wel dat geen moderne oorlog te voeren, laat staan te winnen viel zonder moderne wapens; dat die schaars waren, kon men met eigen ogen zien. Bovendien was van '43 af op Java grote scepsis gegroeid ten aanzien van alle Japanse aankondigingen – geen dag ging voorbij waarin niet aan de 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer' gerefereerd werd, maar in '44 en '45 geen dag ook waarin men niet de toenemende armoede kon constateren en vernam dat mensen van honger omkwamen. De twijfel ten aanzien van de Japanse propagandistische beweringen had zich van '43 af (het was al gebleken bij de *AAA*-actie), geuit in grapjes, woordspelingen, rijmpjes – zij zijn niet systematisch verzameld, maar wij achten het van betekenis dat Indische Nederlanders in '45 in Malang een Indonesisch rijmpje opvingen dat in Nederlandse vertaling luidt[1]

'Petjes van stro
houten geweren
Amerika komt
jullie 'm smeren.'

★

Naast de formaties, welke wij tot dusver noemden, werden er op Java

[1] Tekst in Harryet Marsman-van Deventer: *Meer dan alles . . . Verhalen van een plantersvrouw over haar leven en werken in het voormalig Nederlands-Indië* (1985), p. 68.

nog twee gevormd die een echte militaire training kregen en waarvan de eerste, de *Peta*, gewapend was, de tweede, de *Hizbullah*, niet.

Peta was een afkorting van de laatste drie woorden van *Sukarela Tentera Pembela Tanah Air:* het Vrijwilligersleger voor de Verdediging van het Vaderland. De oprichting van dat leger was een denkbeeld van officieren van het hoofdkwartier van generaal Teraoetsji – beter dan elders wist men dáár, hoe weinig talrijk de Japanse troepen in de *Nanjo* waren en hoe moeilijk het was, uit Japan versterkingen aan te voeren. In Birma vocht een Birmaans korps zij aan zij met de Japanners, op Malakka en elders werd het *Indian National Army* gevormd – waarom zou men dan niet op Java een uit Indonesiërs bestaande militaire formatie oprichten? De bedoelde officieren meenden dat men daartoe op Java de dienstplicht diende in te voeren, maar dat denkbeeld werd door generaal Harada afgewezen: werd het verwezenlijkt (hetgeen nauwelijks mogelijk was doordat er op Java alleen in de stadsgemeenten bevolkingsregisters waren), dan zou men, ook als men slechts van een gering aantal jaarklassen de dienstplichtigen zou oproepen, na keuring een veel te groot aantal recruten overhouden. Daar waren geen wapens voor. Kon men evenwel slechts weinigen opleiden en uitrusten, dan leek het beter, een korps van zorgvuldig uitgezochte vrijwilligers te vormen. Zouden zij tegen de Japanse discipline bestand zijn? Was het wel mogelijk, Indonesiërs te vormen tot militairen, even gehard als de Japanse militairen waren? Harada was er niet zeker van. Vandaar dat in januari '43 besloten werd, in diep geheim bij Tangerang, even bewesten Batavia, een opleidingscentrum op te richten waar vijftig Indonesische jongeren van zestien tot twintig jaar onderworpen zouden worden aan dezelfde opleidingsmethoden die in Japan werden toegepast. Het centrum kwam onder verantwoordelijkheid te staan van een Japanse inlichtingendienst, de *Beppan*, de geselecteerde jongeren werden er samengebracht zonder dat hun ouders wisten waar zij zich bevonden, en als commandant werd een Japanse kapitein aangewezen, Motosjige Janagawa, die voor de oorlog al enige tijd op Java had vertoefd en van wie generaal Harada's staf wist dat hij de vijftig jeugdige Indonesiërs in geen enkel opzicht zou sparen. 'Wij bewonderden en respecteerden hem enorm', aldus een lid van een latere groep van vijftig (die zich toen als vrijwilliger had aangemeld omdat hij werkloos was).

'Hij was bijzonder moedig, volkomen eerlijk en volstrekt onpartijdig . . . Twee voorbeelden. We waren in twee groepen verdeeld van elk vijf-en-twintig man. Iemand in groep A verloor tijdens een oefening een patroon. Twaalf uur waren

we allemaal bezig om samen met Janagawa zonder eten of drinken naar die patroon te zoeken. Ook werd ons geleerd, ons geweer te beschouwen als deel van ons lichaam. Op een keer brak een van onze jongens een houten stok voor het schoonmaken van de geweerloop maar dat bekende hij niet. Wij werden allen bijeengeroepen en bevolen tien uur lang te knielen op twee op hun smalle kant liggende houten latten . . . Janagawa en de andere Japanners die er waren, deden hetzelfde, alleen dan opstaande wanneer iemand die het niet langer kon uithouden, een klap moest krijgen.'[1]

Met deze en dergelijke methoden werd de eerste groep van vijftig geselecteerden opgeleid. Slechts twee konden de training niet doorstaan. Een bemoedigend resultaat, vond Harada. Prompt werden dus opnieuw vijftig jongeren naar het centrum in Tangerang gezonden. Zo kreeg men dus een kleine honderd getrainden bijeen die op hùn beurt als onderofficieren de andere vrijwilligers van de *Peta* zouden kunnen opleiden.

Hoe nu die *Peta* te introduceren aan de Indonesiërs op Java? Harada en zijn medewerkers namen aan dat het een goede indruk zou maken als het de schijn had dat de vorming van de *Peta* gevolg was van een verzoek van Indonesische zijde. Wellicht van de leiding van de *Poetera*: Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer? Neen, zij hadden midden '43 met hun pogingen om Todjo te beïnvloeden, zoveel ergernis gewekt bij Harada dat deze, toen eenmaal vaststond dat Tokio met de oprichting van de *Peta* accoord ging, besloot, op een andere Indonesiër een beroep te laten doen, nl. op *Raden* Gatot Mangkoepradja, een bekend nationalist uit de periode tussen de twee wereldoorlogen (hij had in '30 samen met Soekarno terechtgestaan), die in '33 in Tokio was geweest, Janagawa al voor de oorlog had ontmoet en van maart '42 af met deze in contact had gestaan. Het was op 8 september '43 (uiteraard een 8ste!) dat Gatot een brief schreef die hij, zo werd bericht, met zijn eigen bloed had ondertekend[2] – een brief, waarin hij het Japans militair bestuur verzocht, uit op Java woonachtige Indonesiërs een Verdedigingskorps te vormen 'om mede te strijden tot de macht van Engeland, Amerika en hun bondgenoten vernietigd is.' Het Japans militair bestuur deed alsof het door dit verzoek ten zeerste verrast was – het zou, deed het bestuur weten, in overweging worden genomen. Vervolgens droeg het bestuur er zorg voor dat Gatots verzoek (het werd op 9 september in *Asia Raya* opgenomen met een afbeelding van de handtekening) in de pers de steun kreeg van vooraan-

[1] Kamal Idris, aangehaald in Benedict R. O'Gorman Anderson: *Java in a Time of Revolution. Occupation and Resistance 1944–1946* (1972), p. 23 (verder aan te halen als: Anderson). [2] Tekst: *NI*, p. 525–26.

staande Islamietische leiders en andere hooggeplaatsten, zoals de regent van Bandoeng, *Raden Adipati Ario* Wiranata Koesoema, en de *Soesoehoenan*, de vorst van Soerakarta. '*Significantly*', aldus de Amerikaanse historicus Benedict Anderson, '*the public endorsements of Soekarno and Hatta appeared belatedly.*'

Intussen was de *Beppan* bezig om via Islamietische leiders (de leiding van de *Poetera* en haar kader werden er zorgvuldig buitengehouden) candidaat-officieren en -onderofficieren te vinden. Japanse Moslems traden daartoe in contact met de voormannen van de *Nahdat al' Oelama*, de *Mohammadijah* en de *Miai* – daarbij werd er van uitgegaan dat diegenen die commandant zouden worden van de bataljons, in staat zouden zijn, rechtstreeks en via hun familieleden en kennissen ca. vijfhonderd betrouwbare jongeren aan te trekken die in het bedoelde bataljon zouden worden opgenomen. Eind september bezat de *Beppan* de namen van diegenen die als commandanten van de eerste te vormen *Peta*-bataljons zouden kunnen optreden en vervolgens maakte generaal Harada op 3 oktober de oprichting van de *Peta* bekend, 'gezien de laaiende geestdrift en ook ter vervulling van de vurige wens van de vijftig miljoen ingezetenen van Java.'

Het enige dat uit Harada's decreet bleek[1], was dat de *Peta* uit vrijwilligers zou bestaan, onder leiding geplaatst zou worden van het Japanse leger en 'in elke residentie afzonderlijk' zou worden ingezet – wij herinneren er aan dat de Japanse opperbevelhebber kort tevoren opdracht had gegeven, de verdediging van Java per residentie te organiseren.

Later in oktober werden de candidaat-officieren voor de *Peta* in het vroegere Knil-kampement te Buitenzorg samengebracht, waar zij aan een rigoureuze training werden onderworpen – die zal verscheidenen niet gemakkelijk zijn gevallen want de meeste aanstaande bataljonscommandanten (hoofdzakelijk leerkrachten van Islamietische scholen) waren veertig tot vijftig jaar oud en de meeste aanstaande compagniescommandanten (ook onder hen bevonden zich talrijke leerkrachten) dertig tot veertig. Bataljonscommandanten zouden de rang van majoor krijgen – een rang die, aldus de Japanners, door hen op gelijke hoogte werd geacht met die van een regent. *Peta*-officieren kregen, als alle Japanse, een zwaard, een van klein model evenwel.

In december '43 begon de training van de vrijwilligers. Er kwamen er aanvankelijk voldoende naar voren. Anders dan bij de *heiho*'s het geval was geweest, behoefden zij geen Japans te kennen en hadden zij geen

[1] Tekst: a.v., p. 526–27.

aanbevelingen van het inheems bestuur nodig. '*The lure of a uniform, a steady diet*' (zulks in de periode waarin zich op Java de hongersnood ging aftekenen!), '*pay or adventure attracted many young aspirants . . . The greater number of recruits were . . . sons of peasants and were apolitical with little or no schooling.*'[1]

Zo waren de Japanners dus begonnen, de *Peta* op te zetten geheel buiten de leiding van de *Poetera* en ook buiten de in oktober '43 gevormde Centrale Adviesraad om. De raad had nauwelijks een andere keuze dan medewerking te verlenen. Dat geschiedde in dier voege dat op zijn verzoek in december '43 door het militair bestuur een organisatie tot steun aan de *Peta* en de *heiho*'s werd opgericht waarvan Oto Iskandar Dinata voorzitter werd, bijgestaan door een groot aantal adviseurs, onder wie Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer. Die organisatie maakte propaganda zowel om tot de *Peta* toe te treden als om *heiho* te worden en zamelde gelden in die voor de gezinnen van *Peta*-militairen en *heiho*'s bestemd waren.

In eerste instantie werden op Java 35 *Peta*-bataljons gevormd; daaraan werden in de tweede helft van '44 nog eens 31 toegevoegd. De officiële sterkte van elk bataljon was vijfhonderdtwee-en-twintig militairen: ongeveer de helft van de sterkte van een Japans bataljon. Aan elk bataljon waren ca. tien Japanse officieren en een aantal onder-officieren als instructeurs toegevoegd.

Veel wapens had de *Peta* niet. De militairen die gekleed waren in uniformen waarvoor uniformstof van het Knil was gebruikt, begonnen te oefenen met houten geweren; later werden daar buitgemaakte geweren en andere wapens van het Knil, o.m. mitrailleurs en lichte mortieren, voor uitgedeeld – de nietverschoten munitie moest na elke oefening ingeleverd worden. Tot een inzet van de *Peta* kwam het overigens niet. Per 1 augustus '45 (in februari was een van de bataljons tot rebellie overgegaan, waarover aanstonds meer) bedroeg volgens de Japanse opgave de sterkte van alle bataljons tezamen bijna zes-en-dertigduizend militairen, voor wie er ca. 17 000 geweren (met bijna 7 miljoen patronen), 900 mitrailleurs en ruim 90 lichte mortieren waren; zwaardere wapens bezat de *Peta* niet.

Wij voegen hieraan nog toe dat er, behalve op Java, in '44 en '45 ook op Bali *Peta*-bataljons werden gevormd: drie. Bali behoorde tot de door de Japanse marine bestuurde gebieden (Borneo en de Grote Oost) maar de verdediging van het eiland was begin '44 aan Harada opgedragen. In

[1] Anderson, p. 125.

de marinegebieden kwam verder geen met de *Peta* te vergelijken formatie tot stand, wèl op Sumatra. Daar werden door het militair bestuur van het Vijf-en-twintigste Leger de nationalistische leiders wèl ingeschakeld (wij herinneren er aan dat zij op Sumatra in de tweede helft van de bezetting minder werden tegengewerkt dan op Java) en met hun medewerking werd in november '43 begonnen met de vorming van een uit Indonesiërs bestaand bataljon op Zuid-Sumatra – elders op het eiland kwamen er slechts compagnieën. Het geheel heette de *Lasjkar Rakjat* ('het Volksleger') en ging, aldus Kanahele, in totaal ca. achtduizend militairen tellen.[1] Mogelijkerwijs zijn het er aanzienlijk meer geweest – wij weten dat alleen al in Atjeh in de *Lasjkar Rakjat* vijf- tot zesduizend jongeren werden bijeengebracht die er levendig over klaagden dat in het kader te veel Japanners en te weinig Atjehers zaten. Daarenboven werd in '45 op Oost-Sumatra door de Japanners, los van de *Lasjkar Rakjat*, een grote organisatie, hoofdzakelijk uit landbouwers en vissers bestaande, opgericht die zich op een volksguerrilla gingen voorbereiden, naar wij veronderstellen: met primitieve wapens.

★

Op Java waren, gelijk eerder vermeld, de bataljonscommandanten van de *Peta* vooral uit Islamietische kringen aangetrokken, maar waren de *Peta*-bataljons als geheel geen Islamietische formaties geworden. Het nieuwe, door de Japanners eind '43 toegelaten Islamietische verbond, de *Masjoemi*, nam daar aanstoot aan. Van zijn kringen uit werd aan Harada gezegd dat, als hij de *Masjoemi* verlof gaf, eigen strijdkrachten op te richten, een situatie geschapen zou worden waarbij in de moskeeën de 'heilige oorlog' tegen Japans vijanden kon worden gepredikt, als gevolg waarvan wellicht een half miljoen jongeren uit overtuigd-Islamietische kringen zich zou aanmelden voor voorbereiding op een volksguerrilla. Dit voornemen van de *Masjoemi*-leiders drong tot de nationalisten door die, beseffend dat de *Masjoemi* naar de vorming van een zuiver-Islamietische staat streefde, zich er zorgen over gingen maken. Op hun aandrang gaf de Centrale Adviesraad in november '44 Harada in overweging, alle Indonesische militaire en semi-militaire formaties die op Java waren ontstaan, in één verband samen te brengen.

[1] Kanahele, p. 129.

Harada legde dat advies naast zich neer en willigde het verzoek van de *Masjoemi* in: begin december maakte hij bekend dat er een strijdmacht van overtuigd-Islamieten zou worden opgericht: de *Hizbullah*, 'het Leger van Allah'. Ongehuwde jongeren van zeventien tot negen-en-twintig jaar konden ertoe toetreden. Als eersten werden ca. vijfhonderd, uit Islamietische seminaria, *pesantrèn*, afkomstige jongeren in het, eerder door de *Peta* gebruikte, vroegere kampement van het Knil te Buitenzorg getraind, zulks onder leiding van de door ons al genoemde kapitein Janagawa; die training begon in februari '45 en duurde drie maanden. In mei verspreidden die eerste vijfhonderd zich over Java om in de verschillende residenties *Hizbullah*-eenheden, waarvan de leden door de *Masjoemi* waren bijeengebracht[1], te helpen opleiden. Vuurwapens kreeg de *Hizbullah* niet – haar leden moesten ten strijde trekken met messen en bamboesperen. De officiële Japanse opgave was dat in de *Hizbullah*-eenheden ten tijde van Japans capitulatie ca. vijftigduizend jongeren waren samengebracht – Anderson noemt dat cijfer '*much exaggerated*'.[2]

Telt men de cijfers op die wij in deze paragraaf vermeldden, dan waren er op Java ten tijde van Japans capitulatie korpsen met een totale sterkte van ruim twee miljoen man[3]: bijna éénmiljoendriehonderdduizend man hulppolitie (de *Keibodan*), vijf- tot zeshonderdduizend man 'Arbeidsdienst' (de *Seinendan*), de rest: ruim tweehonderdveertigduizend man, militaire of semi-militaire, althans enigermate militair opgeleide groepen, waarvan men echter slechts de ca. vijf-en-twintigduizend *heiho*'s en de ca. zes-en-dertigduizend *Peta*-militairen als werkelijke militairen mag beschouwen – zij hadden evenwel, toen Japan capituleerde, maar weinig vuurwapens tot hun beschikking. Wat op Java aan vuurwapens aanwezig was, was bijna uitsluitend òf in handen van de Japanse strijdkrachten (de *Kenpeitai* inbegrepen) òf van de inheemse politie. Wij zijn dan ook geneigd te menen dat de Japanners met al hun op het voeren van een

[1] Voor al dit werk kreeg de *Masjoemi* een speciale subsidie van het Japans militair bestuur van f 300 000 – een Japans officier verklaarde na de oorlog dat daarvan, naar hij meende, slechts de helft was uitbetaald. [2] Anderson, p. 26. [3] Volgens de Japanse opgave waren er korpsen met de volgende sterkte: *heiho's* (hulpsoldaten): ca. 25 000, *Barisan Pelopor*: ca. 80 000, *Keibodan/Keibotai* (hulppolitie): 1 280 000, *Seinendan* ('Arbeidsdienst'): 500–600 000, *Barisan Brani Mati* (Zelfmoordkorps): ca. 50 000, *Peta* ('echte' militairen): 36 000, *Hizbullah* ('Leger van Allah'): 50 000.

volksguerrilla gerichte maatregelen niet een Indonesische strijdmacht van reële betekenis hadden geschapen – wèl hadden zij in de samenleving op Java een nieuw element gebracht: een element van aanvalslust dat in de pers en de radio alsook in de filmjournaals voortdurend was onderstreept. Drong dat element inderdaad tot in de verste *dessa*'s door? Wij betwijfelen het. Waarschijnlijker lijkt ons dat er grote landelijke gebieden op Java waren waar men in '44–'45 van de Japanners en van de door hen opgerichte militaire en semi-militaire korpsen nauwelijks iets merkte. De *Barisan Pelopor*, de *Barisan Brani Mati*, de *Peta* en de *Hizbullah* telden tezamen volgens de Japanse opgave tweehonderdzestienduizend man: ook als men zou aannemen dat die opgave juist is geweest, zou het toch voor het eiland dat ruim 1 000 kilometer lang is, geen hoog cijfer zijn – van de verhouding der bevolkingsaantallen uitgaand, zouden het in Nederland nog geen veertigduizend man zijn geweest.

Men dient tenslotte in het oog te houden dat, behalve ten aanzien van de *heiho*'s en de *Peta*, de vorming welke van Japanse militairen uitging, niet intensief kan zijn geweest; daarvoor waren er te weinig. Als instructeurs zullen toch eerder Japanse officieren en onderofficieren zijn gebruikt dan Japanse manschappen, welnu: meer dan tweeduizend officieren en onderofficieren waren er zeker niet en van hen kunnen de Japanse staven bezwaarlijk meer dan een beperkt aantal voor instructie-doeleinden hebben afgestaan (het tekort was zo groot dat voor de opleiding van de *Peta* officieren uit Japan werden aangetrokken). De staven zullen dan wel diegenen hebben aangewezen van wie verwacht mocht worden dat zij de eenheden waaraan zij waren toegevoegd, zouden aanpakken op de wijze van kapitein Janagawa: strak, meedogenloos, keihard. Heeft dat, gegeven de andere aard der Indonesiërs, nimmer tot spanningen en conflicten geleid? Wel degelijk. Volgens de Japanner Mijosji waren er talrijke 'kleine incidenten . . . in verschillende streken'[1] – het grootste deed zich in februari '45 in het van oudsher roerige Blitar op Oost-Java voor (zie kaart XVI op de pag.'s 640–641), waar grote delen van een *Peta*-bataljon tot rebellie overgingen.

*

Verschillende factoren hebben tot die rebellie geleid: vele *Peta*-militairen hadden genoeg van de wijze waarop zij door de Japanners werden

[1] Aangehaald in Nisjijima, p. 135.

aangepakt, maar er was bij hen ook sprake van een meer algemene ontevredenheid: ontevredenheid over de wantoestanden welke op Java waren ontstaan, vooral over de wijze waarop de *romoesja*'s werden behandeld, over de honger en de hongersnood, èn ontevredenheid over de trage wijze waarop de belofte van 'onafhankelijkheid', op 7 september '44 door minister-president Koiso gegeven, werd verwezenlijkt. Er is alle reden om aan te nemen dat het *Peta*-bataljon te Blitar niet het enige was dat van Japan en de Japanners genoeg kreeg – er zijn enkele aanwijzingen dat van Blitar uit was getracht, ook *Peta*-bataljons elders tot rebellie te bewegen.[1]

Als zo vaak bij opstanden op Java het geval was geweest, werd ook in Blitar een belangrijke rol gespeeld door een Indonesiër die beweerde, in een periode van askese de beschikking te hebben gekregen over bovennatuurlijke gaven: een jeugdig onderofficier van de *Peta*, Soeprijadi. Hij en anderen beweerden dat, wanneer men tegen de Japanners in opstand kwam, die opstand zich spoedig over heel Java zou uitbreiden. Het plan voor die opstand, waar enkele maanden over was gesproken, drong tot de bataljonscommandant door, die zijn uiterste best deed de opstandelingen *in spe* er van te overtuigen dat wat zij van plan waren, tot mislukken gedoemd was. Vergeefs! In de vroege ochtend van 14 februari, toen bij het betrokken bataljon het gerucht de ronde deed dat hun munitie zou worden weggevoerd, maakten ca. vier- van de ruim vijfhonderd militairen zich meester van de bij de Japanners opgeslagen munitie-voorraad, van enkele vrachtauto's en van ca. f 10 000 in contanten, begaven zich uit hun kampement de stad in, bezetten daar de woningen van hun Japanse instructeurs, het politiebureau, het telefoonkantoor en het bureau van de *Kenpeitai*, sneden alle telefoondraden door en bestormden de gevangenis: de ruim tweehonderdvijftig Indonesiërs die er gevangen zaten, de meesten commune misdadigers, werden bevrijd en sloten zich aan bij de opstand, die toen voor een deel het karakter aannam van een roofpartij; als steeds moesten vooral de winkels der Chinezen het ontgelden. Tien Japanners en een onbekend aantal Chinezen werden van het leven beroofd. De inheemse bevolking evenwel verleende geen steun aan de opstandelingen – al aan het einde van de eerste dag bevonden dezen zich in een geïsoleerde positie.

Japanse troepeneenheden die niet ver van Blitar gelegerd waren, werden gewaarschuwd; zij lichtten de hogere Japanse autoriteiten in. Dezen stuurden de bedoelde troepeneenheden naar Blitar maar ook

[1] Er zijn nadien kleine muiterijen van de *Peta* geweest in Tjilatjap en Tjimahi.

enkele andere *Peta*-bataljons die opdracht hadden gekregen, de opstandelingen, voorzover bereikbaar (Soeprijadi was gevlucht), er van te overtuigen dat voortgezet verzet geen zin had. Inderdaad, het werd door de meesten opgegeven. Slechts kleine aantallen trokken zich in de bergen terug – zij waren na een week of vier uitgeschakeld.

Omstreeks tweehonderd *Peta*-militairen werden gevangen genomen, aan de *Kenpeitai* overgedragen en op de gebruikelijke barbaarse wijze verhoord. De minderen werden in een nieuw *Peta*-bataljon samengevoegd dat op een vulkaanhelling, ver van een bewoonde plaats en in een dorre streek, een eigen bivak moest bouwen en daar verder extra hard werd aangepakt – vijf-en-vijftig officieren en onderofficieren werden naar Djakarta overgebracht waar zij midden april door de Japanse militaire rechtbank werden berecht. De rechtbank was voor die gelegenheid uitgebreid met zes Indonesiërs: twee bataljonscommandanten van de *Peta* en vier burgers, onder wie prof. Soepomo. Zes opstandelingen werden ter dood veroordeeld en geëxecuteerd, negen-en-veertig (van wie vier vóór Japans capitulatie overleden) kregen diverse gevangenisstraffen opgelegd, drie levenslang. Voorts moesten de burgemeester van Blitar en de regent van het regentschap waarin deze stad lag, hun functie ter beschikking stellen. Wat met Soeprijadi is geschied, staat niet vast – het is mogelijk dat hij door de *Kenpeitai* uit de weg is geruimd.

*

Ook elders in de archipel is het in '44 en '45 tot locaal verzet tegen de Japanners gekomen.

In Atjeh brak in mei '45 een plaatselijke opstand uit in het gebied van Bireuën (zie kaart XV op pag. 635) die aan een aantal Japanse militairen, de hoogste Japanse bestuursfunctionaris en een Atjehse bestuursambtenaar het leven kostte, en in juli '45 kwam het in Pematang Siantar (Sumatra's Oostkust) tot verzet van een compagnie van de *Lasjkar Rakjat*, waar grote verontwaardiging heerste omdat de Japanners de betrokken militairen herhaaldelijk in het gezicht hadden geslagen – in dit geval werden slechts gevangenisstraffen opgelegd.

Hieraan voegen wij nog toe dat in augustus '44 de *radja* van twee kleine eilanden die even ten westen van de Tanimbar-eilanden liggen (niet ver van Australië dus), tegen de Japanners in opstand kwam – hij had geconstateerd dat Japanse vliegtuigen nauwelijks meer in de lucht waren

terwijl hij steeds vaker en steeds meer Geallieerde toestellen zag. Enkele honderden eilandbewoners vielen de paar Japanners aan die zich op de betrokken eilanden bevonden: vier politie-agenten, zes leden van een waarschuwingspost van de Japanse luchtmacht. Van die tien werden negen gedood. De Japanners sloegen de opstand met een compagnie neer – zestig opstandelingen, de *radja* inbegrepen, werden ter dood gebracht.

Wat zich in Atjeh en op Sumatra's Oostkust alsmede in de buurt van de Tanimbar-eilanden aan ongeregeldheden had voorgedaan, raakte op het politiek veruit belangrijkste eiland: Java, niet bekend, maar de Blitar-opstand deed dat wèl. Geruchten verspreidden zich vrij snel – in Bandoeng wist Bouwer twee weken na het gebeuren wat zich op Oost-Java had afgespeeld. Over het in april in Djakarta gehouden proces verscheen een persbericht – meer bijzonderheden werden in juni in de dagbladen opgenomen.

Hoe op het gebeuren door de brede massa der Indonesiërs op Java is gereageerd, weten wij niet – wèl zijn er aanwijzingen dat Soekarno en de vele andere vooraanstaanden die met Japan collaboreerden, zich door die opstand gingen realiseren dat zij in een gevaarlijk isolement geraakten.[1]

Had de opstand effect op het beleid der Japanners? Dat is heel wel mogelijk. Er bestond in die tijd, zoals uit hoofdstuk 2 bleek, aan Japanse zijde zowel in Tokio als in Teraoetsji's hoofdkwartier en in Djakarta veel verdeeldheid over de vraag, in welke tempo 'Oost-Indië' 'onafhankelijk' moest worden, en het kan zijn dat de Blitar-opstand er toe heeft bijge-

[1] Twintig jaar na het gebeuren vertelde Soekarno aan Cindy Adams dat hij, op bezoek bij zijn ouders in Blitar (hij was er geboren), in een vroeg stadium door *Peta*-officieren was ingelicht dat zij een rebellie in de geest hadden. '*If you insist on carrying this out*', zou hij hebben gezegd (althans dat vertelde hij aan Cindy Adams), '*I am for it. I will help you plan it. However, I will have to be extremely careful to cover my tracks . . . I will be forced to disclaim any knowledge of the affair . . . Peta is the vital tool in our forthcoming Revolution. If you are caught it will be my duty to try to do something to salvage the rest of the Peta.*' Hij vertelde voorts: '*And that was what I did. When the Japanese . . . sentenced my boys to death, I did not protect them. I could not.*' (Cindy Adams: *Sukarno*, p. 191).

Wij tekenen hierbij slechts aan dat van Soekarno's '*help to plan*' voor de opstand niets is gebleken en dat hij ten tijde van de Blitar-opstand, in februari '45 dus, de Japanners als diegenen zag die Indonesië de onafhankelijkheid zouden schenken – daar was geen '*Revolution*' voor nodig.

dragen (wij komen er later in dit hoofdstuk op terug) dat op Java een Commissie tot Onderzoek van de 'Onafhankelijkheid' in het leven werd geroepen. Daarbij herinneren wij er aan dat, terwijl aan het verlenen van de 'onafhankelijkheid' aan Birma en de Philippijnen, slechts de instelling van één commissie: een Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid, voorafging, 'Oost-Indië' twee commissies heeft gekend: eerst een tot Onderzoek, vervolgens een ter Voorbereiding van die 'onafhankelijkheid'.

Koiso's toezegging

Terwijl de opperbevelhebber van het Japanse Zestiende Leger, generaal Harada, het hoofd van het militair bestuur, generaal Koboehoe, en het hoofd van de afdeling Algemene Zaken van dat bestuur, kolonel Jamamoto, er in '43–'44 naar hadden gestreefd, hun greep op Java te versterken en de nationalisten op afstand te houden, waren er andere Japanners op het eiland, die meenden dat Japan zijn eigen belangen schaadde door niet, zoals in '43 met Nanking-China, Birma en de Philippijnen was geschied, ook aan Indonesië, althans aan het meest ontwikkelde deel daarvan: Java, de 'onafhankelijkheid' aan te bieden. Dat was de gedecideerde opinie van de vertegenwoordiger van de marine bij Harada's hoofdkwartier, schout-bij-nacht Maeda, maar ook van Harada's adviseur Hajasji, de oud-ambassadeur in Brazilië, die als voorzitter van de in '42 opgerichte *Adat*-commissie veel meer contact met Indonesische nationalisten had gehad dan andere hooggeplaatste Japanners. Maeda had, zoals uit het voorafgaande bleek, in '43 het protest van de vier leiders van de *Poetera* tegen de passiviteit van de Japanse politiek via zijn relaties bij het departement van marine aan minister-president Todjo doorgegeven, welnu: in maart '44 deed Hajasji iets dat in hetzelfde vlak lag. Hij stelde een lang memorandum op[1] dat voor de Japanse regering bestemd was, en het stuk naar Tokio doorgevend, maakte hij niet van de normale weg (via Harada-Teraoetsji) gebruik maar van zijn eigen verbinding met het departement van buitenlandse zaken; kennelijk besefte hij dat dat de enige wijze was waarop zijn denkbeelden de regering, vooral ook de Contactraad, die alle belangrijke beslissingen nam, zouden kunnen bereiken.

[1] Tekst in: *Japanese Military Administration in Indonesia: Selected Documents*, p. 244–48.

In '42, zo zette Hajasji uiteen, hadden 'de inheemsen over het algemeen de komst der keizerlijke troepen met vreugde begroet', maar, schreef hij,

'niet te ontkennen valt dat, naarmate de tijd voortgeschreden is en het dagelijks leven, vooral door de tekorten aan levensmiddelen en kleding, steeds moeilijker is geworden, een groeiend aantal inheemsen gedesillusioneerd is geraakt . . . De publieke leiders, intellectuelen en jongeren die thans met ons militair bestuur samenwerken, doen dit omdat zij vertrouwen . . . dat de verwezenlijking van hun verlangen naar de vrijheid van het Indonesische volk van onze overwinning afhangt. Dit verlangen is evenwel nog niet publiekelijk door Japan onderschreven.'

Wat dan nu te doen?

'Erkend moet worden, dat het bijzonder moeilijk zou zijn, Indonesië tot een onafhankelijke staat te maken, aangezien de inheemsen in het verleden slechts een zeer beperkte politieke scholing hebben ontvangen. Indien die scholing evenwel gedurende zekere tijd gegeven zou kunnen worden, zou in de *Nanjo* onder leiding van het keizerrijk een imposante onafhankelijke staat kunnen ontstaan; dit is het voortdurend verlangen van de bevolking van Java.'

Verder dan het toezeggen van de 'onafhankelijkheid' aan Java wilde Hajasji niet gaan. 'Er zijn', schreef hij,

'talrijke publieke leiders en anderen die de onafhankelijkheid niet alleen van Java maar van het grootste deel van het vroegere Nederlands-Indië bepleiten, kortom: van het Indonesische volk . . . De conceptie evenwel van hun zogenaamd Indonesië is bijzonder vaag . . . Wordt nu Java in de toekomst onafhankelijk, dan zal het nodig zijn om eerst de bevolking te scholen. Dat zal geruime tijd vergen en in die voorbereidende fase dient de Japanse taal in zulk een mate verbreid te worden dat zij nog frequenter gesproken zal worden dan het Indonesisch. Beginnend met de jeugd zouden de Javanen tot een tweede Japans volk gemaakt moeten worden, waardoor zij onder onze leiding een betrouwbare bondgenoot zouden zijn.'

Aan Java (en Madoera) wilde Hajasji hoogstens Bali toevoegen: dat zou dan de nieuwe staat worden, 'Java', wèl met een eigen volkslied: het *Indonesia Raya*, en met een eigen vlag: het rood-wit.

Heeft Hajasji's betoog in Tokio indruk gemaakt? Wij weten het niet. Een feit is dat, toen Japans 'absolute nationale verdedigingszone' doorbroken was (Nimitz had zich op de Marianen genesteld, MacArthur had

punten op noordelijk Nieuw-Guinea in handen gekregen), de door Todjo's opvolger Koiso gevormde Opperste Oorlogsraad besloot, de Japanse politiek met betrekking tot Indië een nieuwe doelstelling te geven: de 'onafhankelijkheid' van 'Oost-Indië'; deze zou geleidelijk worden toegekend, het eerst aan Java en Sumatra, en ook zouden twee oude verlangens van de nationalisten worden ingewilligd: het *Indonesia Raya* zou mogen worden gezongen, de rood-witte vlag getoond.

Sprekend over 'de onafhankelijkheid van Oost-Indië', deed Koiso op 7 september '44 in het Japanse Lagerhuis een toezegging welke wij in hoofdstuk 2 al weergaven maar die wij hier willen herhalen:

> 'In overeenstemming met de verlangens der inheemsen nam het keizerrijk vorig jaar maatregelen met betrekking tot hun deelneming aan het bestuur. In de inmiddels verstreken tijd hebben de inheemsen van de verschillende gebieden de oprechte bedoelingen van het keizerrijk ten volle begrepen en hebben zij hun ontzaglijke krachtsinspanning voor een succesvol einde van de Groot-Oost-Aziatische oorlog systematisch voortgezet; bovendien verdient hun samenwerking met de plaatselijke militaire autoriteiten onze waardering. In het licht van deze omstandigheden en met het oog op het waarborgen van de blijvende welvaart van Oost-Indië verklaart het keizerrijk thans dat de onafhankelijkheid der inheemsen in de toekomst goedgekeurd zal worden.'

'Het kon nauwelijks vager', schreven wij in hoofdstuk 2. Wanneer en aan welke delen van 'Oost-Indië' 'onafhankelijkheid' zou worden verleend, was in het midden gelaten – met dat al mochten Soekarno en de zijnen het als een stap in de goede richting beschouwen dat Japan zich ten aanzien van het *einddoel* van zijn politiek had vastgelegd en vooral ook (dat werd eveneens op 7 september bekendgemaakt) dat het *Indonesia Raya* en de rood-witte vlag waren toegestaan die bij uitstek de symbolen waren geworden, niet van een onafhankelijk 'Oost-Indië', laat staan van een onafhankelijk Java, maar van een onafhankelijk Indonesië.

★

Over de verklaring die Koiso in Tokio zou afleggen, waren de Japanse autoriteiten in Singapore en Djakarta tijdig ingelicht. Singapore, d.w.z. de staf van de Japanse Zevende Legergroep, waartoe zowel het Zestiende Leger op Java als het Vijf-en-twintigste op Sumatra behoorde, had kort voor 7 september richtlijnen voor Java opgesteld waaraan het militair

bestuur zich had te houden.[1] In die richtlijnen (die bij uitstek getuigenis aflegden van het Japanse superioriteitsbesef) stond o.m.:

'Het is niet geoorloofd het tijdstip van het verlenen van de onafhankelijkheid, noch de omvang van het gebied, noch de toekomstige staatsvorm van Oost-Indië aan te roeren, alvorens deze definitief zijn vastgesteld.

Het nationale bewustzijn moet tot zo hoog mogelijke graad worden opgevoerd. Het dient te worden benut voor het versterken van de verdediging en van de samenwerking met het militair bestuur teneinde van Japan en Java een ondeelbare eenheid te maken' –

dat was precies wat Hajasji had bepleit.

'Krachtige nationalistische toespraken en activiteiten zullen toegelaten worden. Daarbij gelden de volgende richtlijnen:

a. Vergunning wordt gegeven voor het zingen van het nationale volkslied en voor het gebruiken van de nationale vlag.

b. Het gebruik van termen als 'het Indonesische volk' is toegestaan.

c. Nationalisten mogen in bepaalde functies worden benoemd.

d. Nationalisten die tot de *Partai Komunis Indonesia* behoren, zullen worden geweerd.

Maatregelen zullen worden genomen voor een grondige verbreiding van de Japanse taal en cultuur en ter aanvaarding van Japanse instellingen.

Er mag geen onderscheid worden gemaakt tussen inheemsen en bewoners van ander ras.

... Iedere Japanner moet zich sterk bewust zijn van zijn Goddelijke zending in dit nieuwe tijdperk ... Wij dienen de inheemsen met hartelijke gevoelens tegemoet te treden, maar tevens zullen wij hen krachtig en vastberaden onderwijzen en leiden, zoals ouders of oudere broers en zusters dat plegen te doen.

... De volgende plechtigheden zullen plaats hebben:

a. De 7de september zal gevierd worden als Nationale Onafhankelijkheidsdag. In de daarop volgende week, tot de 13de, zullen verschillende feestelijkheden plaats hebben.

b. Op de 7de zullen de residenten vergaderen en de bevelhebber zal meedelen, op welke wijze zij zich aan de nieuwe toestand moeten aanpassen.

c. Op de 8ste zullen vertegenwoordigers van het volk hun dank uitspreken.

d. Op de 9de of 10de zullen de adviesraden en op de 11de zal de Centrale Adviesraad in buitengewone zitting bijeenkomen.'

Dit program werd op Java afgewerkt, met dien verstande dat generaal Harada er nog zorg droeg voor een verordening[2] waarin bepaald werd

[1] Tekst: *NI*, p. 582–83. [2] Tekst: a.v., p. 580–81.

dat, als de Japanse vlag en de Indonesische vlag samen gehesen werden, de Japanse prioriteit moest hebben, de Indonesische vlag niet groter mocht zijn dan de Japanse en de Indonesische vlaggestok niet hoger dan de Japanse.

*

Op het uur waarop Koiso sprak, werd de tekst van zijn verklaring op een persconferentie in Djakarta meegedeeld. Besloten was, daar Soekarno voor uit te nodigen. Hij bevond zich sinds 3 september in Bogor (Buitenzorg), waar hij een week lang demonstratief als *romoesja* aan het werk zou zijn. Hij werd op die 7de naar Djakarta gereden en was onder een gehoor dat niet door Harada werd toegesproken, evenmin door Koboehoe, maar door de derde man in de Japanse hiërarchie, kolonel Jamamoto. Deze las Koiso's verklaring voor. Soekarno werd er volledig door verrast; hij kon aanvankelijk geen woord uitbrengen. Een dag later, de 8ste (op tal van plaatsen op Java was de rood-witte vlag te zien), had hij zich evenwel voldoende hersteld om als een van de sprekers op te treden tijdens een samenkomst in het vroegere paleis van de gouverneur-generaal, waar, als door Singapore voorgeschreven, de 'vertegenwoordigers van het volk' uiting gaven aan hun dankbaarheid. Generaal Harada begon daar met een waarschuwing: als Japan de oorlog zou verliezen, zou 'Oost-Indië' niet 'onafhankelijk' worden – 'het Indonesische volk' (*die* term was nu toegestaan) moest dus zijn krachtsinspanning ten bate van Japans oorlogvoering verdubbelen.

Soekarno zegde dat toe. 'Samen met *Dai Nippon*', zei hij, 'zullen wij leven of sterven totdat de overwinning is behaald.'[1]

Hij hield diezelfde dag, 8 september, twee radiotoespraken: een gericht tot het Japanse volk, de ander tot de Indonesiërs.[2]

Tot het Japanse volk zei hij, nu de zekerheid te hebben dat het *Dai Nippon* 'had behaagd, het gehele Indonesische volk onafhankelijkheid te verlenen in de nabije toekomst' (Koiso had niet van een 'nabije toekomst' gerept) – 'tot de dood toe' zou hij 'steun geven aan de Groot-Oost-Aziatische oorlog, omdat wij ervan overtuigd zijn dat alleen de overwin-

[1] *Asia Raya*, 9 sept. 1944, aangehaald in Kanahele, p. 164. [2] Beide teksten zijn door het militaire bestuur van Java in het Indonesisch uitgegeven onder de titel *Perdjalanan Kearah Indonesia Merdeka*, 'De weg naar de onafhankelijkheid van Indonesië.'

ning in die oorlog de verwezenlijking van onze verlangens kan waarborgen... Al worden ons slagen toegebracht, al moeten wij lijden, wij zullen blijven strijden! Leve *Dai Nippon*! Leve de Groot-Oost-Aziatische oorlog! Leve mijn Indonesisch land en volk!'

'De dageraad is aangebroken', zo begon wat hij tegen de Indonesiërs zei. 'In de naaste toekomst' zou 'het gehele Indonesische volk onafhankelijk' worden. Daartoe moest de overwinning worden behaald, 'vermorzelt en vernietigt de Geallieerden, indien wij inderdaad onafhankelijk willen zijn... Amerika, Engeland en Nederland pogen hier terug te komen. Strijdt tot in de dood om hen te vernietigen, want als zij terugkeren, betekent dat onderdrukking... Samen één in leven en dood met *Dai Nippon* vóór het bereiken van de onafhankelijkheid en blijvend één in leven en dood met *Dai Nippon* na het bereiken van de onafhankelijkheid!' Dat waren allemaal termen die bij het Japans militair bestuur zeer in de smaak vielen: oproepen immers tot een volksguerrilla; het bestuur droeg er zorg voor dat de tekst van Soekarno's toespraak als luchtpamflet boven een aantal steden op Java werd afgeworpen.

Drie dagen na die toespraken, 11 september, kwam de Centrale Adviesraad in buitengewone zitting bijeen. Harada sprak de raad toe en verzocht voorzitter Soekarno en de leden, zich er over te beraden hoe meer steun gegeven kon worden aan de Japanse oorlogvoering. Het antwoord was diezelfde dag gereed[1]: een dankbetuiging aan Japan ('duizendmaal dank') en een betuiging van steun: 'Wij zijn bereid om op leven en dood naast Japan te strijden... Wij zullen met alle kracht streven naar de versterking van de vrijwilligers- en hulpkorpsen, naar vergroting van de produktie, naar uitbreiding van het aantal *romoesja*'s en naar de stichting van een oorlogsfonds.'

Het enthousiasme leek groot. Zes dagen lang, tot de 13de, vonden de door Singapore voorgeschreven feestelijkheden plaats: officiële recepties, optochten in de straten, massa-bijeenkomsten, sportmanifestaties.

*

Wàs het enthousiasme wel zo groot?

De eerste reactie van een deel van de met het militair bestuur belaste Japanse legerofficieren was dat men in Tokio een hoogst onberaden

[1] Tekst: *NI*, p. 581–82.

besluit had genomen. Die reactie werd zo duidelijk geuit dat generaal Koboehoe onmiddellijk ingreep: hij riep op de 9de of de 10de september de centrale bestuursstaf bijeen en eiste een nauwkeurig volgen van de door Singapore gegeven richtlijnen. Wat hij had gezegd, werd op 20 september in het Japanse dagblad dat op Java verscheen, de *Djawa Sjimboen*, gepubliceerd, hetgeen dr. Jansen in het 'radiokamp' te Djakarta in zijn dagboek deed aantekenen dat de generaal 'een donderspeech hield tegen een deel van zijn ambtenaren', die in Koiso's toezegging 'een teken van zwakte en een aankondiging van naderend vertrek' hadden gezien. De redactie van de *Djawa Sjimboen* had daaraan toegevoegd dat 'de Indonesiërs nog niet voor zelfbestuur geschikt' waren[1] – nu, Koiso had geen termijn genoemd.

Over de reacties van de Indonesiërs zijn maar heel weinig gegevens beschikbaar. De feestelijkheden waren door de Japanners met inschakelingen van de *Djawa Hokokai* georganiseerd – aannemelijk is dat in de steden de *loerah*'s en wijkmeesters opdracht hadden gekregen, voor voldoende belangstellenden te zorgen. '*It is not unlikely*', schrijft Kanahele evenwel, '*that popular response may have been subdued, if not suspicious, for after all it was but a vague promise that offered no hope for immediate alleviation of existing hardships. Indeed, the impression conveyed was that in exchange for future independence Indonesians would be called on to bear even greater burdens.*'[2]

'Onze bedienden weten van niets, het kantoorpersoneel grinnikt', tekende dr. Jansen in Djakarta op 7 september aan en in Bandoeng schreef Bouwer op die dag: 'Onder de bevolking heerst een volkomen apathie.'[3] Wanneer men dat allemaal ziet als een aanwijzing dat Koiso's toezegging tot vele eenvoudigen nauwelijks doordrong en op anderen totaal geen indruk maakte, dan vindt men daarvan een bevestiging in een opvallend openhartig artikel dat de *Djawa Sjimboen* eind november '44 publiceerde en waarin, aldus dr. Jansen, stond,

> 'dat de onafhankelijkheidsverklaring alleen de intellectuele bovenlaag bereikt heeft, dat de massa van het volk onberoerd is of alleen maar denkt dat iedereen weer eten en kleren zal krijgen, dat onder de hogere ambtenaren nog steeds pro-Nederlandse gevoelens heersen, *hadji*'s en *kiaji*'s weinig van politiek begrijpen en Indo-Europeanen over de domheid van de Japanners lachen.'[4]

Kennelijk had de *Djawa Sjimboen* niet de behoefte, zich aan illusies

[1] L. F. Jansen: 'Dagboek', 20 sept. 1944. [2] Kanahele, p. 164. [3] Bouwer: 'Dagboek', p. 277 (7 sept. 1944). [4] L. F. Jansen: 'Dagboek', 29 nov. 1944.

over te geven. Heeft Maeda of hebben figuren uit zijn kring invloed gehad op de redactie? Het is alleszins mogelijk, maar nadere gegevens ontbreken.

*

Op 24 september, elf dagen na het einde van de feestelijkheden waartoe Koiso's verklaring had geleid, deed zich een gebeurtenis voor die zowel de Japanners als Soekarno en de zijnen slechts als onheilspellend kan hebben getroffen: twee Nederlandse bommenwerpers (wij schreven er al over in hoofdstuk 9) verschenen boven Djakarta, Bogor en de Preanger en wierpen er ongehinderd ruim 300 000 pamfletten af, daaronder 45 000 welke een in het Indonesisch gestelde boodschap bevatten van van der Plas die, meer dan andere hoge Nederlandse autoriteiten, steeds naar persoonlijke contacten met Indonesiërs had gestreefd; hij deed nu weten dat het uur van Japans nederlaag snel naderde en dat nadien alle bevolkingsgroepen welke Indië kende, samen 'een nieuw Indonesië' zouden doen ontstaan.[1]

Boven Oost-Java hadden Amerikaanse bommenwerpers al in de eerste maanden van '43 pamfletten afgeworpen en in november '43 was hetzelfde gedaan boven Soerabaja door het Amerikaanse toestel dat schout-bij-nacht Koenraad aan boord had. Bij al die gelegenheden hadden de Japanse autoriteiten zich veel moeite gegeven om de pamfletten zo spoedig mogelijk in te zamelen – eerst hadden zij daartoe doen weten dat wie ze kwam afgeven, per pamflet één cent zou krijgen, later waren ze er toe overgegaan, voor het inzamelen de hulppolitie, de *Keibodan*, te gebruiken. Bovendien hadden de Japanse autoriteiten gewaarschuwd dat wie er na de inzamelingsacties op betrapt werd, een pamflet te bezitten (er vonden treincontroles plaats), tot drie maanden gevangenisstraf zou worden veroordeeld.

In Djakarta werden de op 24 september afgeworpen pamfletten door de *Keibodan* opgehaald, in Bandoeng kregen de *koemitsjo*'s (de wijkhoofden van het *tonarigoemi*-stelsel) opdracht, huis aan huis langs te gaan om te vragen of men een pamflet bezat. Bouwer hoorde er enkele dagen later

[1] Van Starkenborgh was het gebruik van de term 'Indonesië' in staatkundige zin steeds uit de weg gegaan maar van Mook en de minister van marine, admiraal J. Th. Furstner, hadden het in '43 gesanctioneerd – meer hierover in ons volgende deel.

dat boven heel Java wel vijftig tot zestig toestellen pamfletten hadden afgeworpen. 'De pamfletten-*raid*', schreef hij, 'wordt in goed ingelichte Indonesische kringen' (dat sloeg op vooraanstaande nationalisten in de Preanger, omtrent wier opvattingen hij van tijd tot tijd werd ingelicht) 'beschouwd als een antwoord op de Koiso-verklaring' – opgepakte exemplaren werden, had hij gehoord, na enkele dagen al voor f 10 per stuk verhandeld, binnen een week voor f 25.[1]

Het militair bestuur ging er van uit dat de inhoud van de pamfletten tot menige Indonesiër was doorgedrongen. Wat nu te doen: zwijgen of antwoorden? Besloten werd, te antwoorden.

In eerste instantie werd daartoe op 28 september in de Dierentuin te Djakarta, waar een kadervergadering plaatsvond van de op 15 augustus opgerichte *Barisan Pelopor* (het Voortrekkerskorps), een demonstratieve bijeenkomst belegd waar Soekarno, commandant van de *Barisan Pelopor*, en andere nationalisten op de inhoud van de afgeworpen pamfletten, speciaal ook op de boodschap van van der Plas, ingingen – de belofte van 'een nieuw Indonesië' was, betoogden zij, vals, men had van een terugkerend Nederlands gezag slechts onderdrukking te verwachten. Soekarno eindigde er zijn toespraak met voor te stellen dat de algemene dienstplicht zou worden afgekondigd. Dat voorstel werd bij acclamatie aangenomen en vervolgens trokken de kaderleden van de *Barisan Pelopor* en anderen in optocht, met de rood-witte vlag voorop, naar de residentie van generaal Harada, die een stuk waarin op invoering van de dienstplicht werd aangedrongen, in ontvangst nam.

In tweede instantie volgde een veel grotere demonstratie welke op 8 november, de eerste verjaardag van de verklaring waarmee in '43 de in Tokio gehouden Groot-Oost-Azië-conferentie was geëindigd, op het *Ikada*-plein (het vroegere Koningsplein) te Djakarta plaatsvond en die, conform een van de richtlijnen uit Singapore ('het nationale bewustzijn moet tot zo hoog mogelijke graad worden opgevoerd'), met veel zorg was voorbereid; daar had het hoofdkwartier van de *Barisan Pelopor* zich moeite voor gegeven. Er werd eerst op het *Ikada*-plein een stoet gevormd van, aldus het verslag in *Asia Raya*[2], 'duizenden mensen': afdelingen van de *Barisan Pelopor* uit Djakarta, leerlingen van scholen voor voortgezet onderwijs, groepen Indische Nederlanders (door Dahler en van den Eeckhout opgetrommeld), Chinezen, Arabieren, functionarissen van het *tonarigoemi*-stelsel van heel Java die in Djakarta in conferentie bijeen

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 281 (30 sept. 1944). [2] Tekst: *NI*, p. 598–99.

waren, jongeren uit Djakarta die bij generaal Koboehoe hun opwachting hadden gemaakt, 'en anderen, merendeels jonge mensen'.

'Helemaal vooraan stonden op een vrachtkar ... enige grote poppen, karikaturen van Churchill, Roosevelt en van der Plas. Daarop volgde een vrachtauto met twee personen er op. De een stelde Churchill voor die neerslachtig omlaag keek, de andere Roosevelt. Deze laatste had met bloed bevlekte kleren aan, zijn benen waren ingezwachteld en zijn gezicht was bleek ... Dan was er een klein paard dat een ezel moest voorstellen, met een kleed over zijn rug waarop te lezen stond: 'Ik kies partij voor de Geallieerden.''

Soekarno sprak de gevormde stoet en de belangstellenden op de tribunes toe, aandringend op het brengen van offers. De stoet trok vervolgens ruim een uur in Djakarta rond en keerde toen op het *Ikada*-plein terug; daar werden 'de karikaturen der Geallieerden, poppen zowel als spotprenten, plechtig verbrand ... Het publiek applaudisseerde.'[1]

Hoeveel aanwezigen waren er in totaal op het immense plein, waar anderhalf jaar eerder, toen de *Poetera* ten doop was gedragen, tweehonderdduizend mensen zouden zijn verschenen? *Asia Raya* zweeg er over.

★

Evenals in '43 het geval was geweest toen aan de Indonesiërs 'deelneming aan het bestuur' in het uitzicht was gesteld, bleven na Koiso's verklaring van 7 september '44 de in de Buitengewesten genomen maatregelen achter bij die welke op Java werden getroffen.

Op Sumatra geschiedde niet meer dan dat er, zoals reeds vermeld, in maart '45 bekend werd gemaakt dat een Centrale Adviesraad bijeen zou komen – de nationalisten kregen daarin slechts een kwart van de zetels; een van hun leden was de oud-voorzitter van de *Gerindo*, med. drs. A. K. Gani, die in '41 op Java op de achtergrond was geraakt en zich toen naar Sumatra had begeven waar hij in '43 door de *Kenpeitai* was gearresteerd – hij werd nu vrijgelaten om aan het werk van de Centrale Adviesraad te kunnen deelnemen, die overigens pas in juli in eerste

[1] Vooral tegen van der Plas, een van de organisatoren van het o.m. op Nieuw-Guinea weer functionerend Nederlands-Indisch militair gezag, de *Netherlands-Indies Civil Administration* oftewel de *Nica*, werd de actie voortgezet; hij werd in januari '45 in de *Djawa Sjimboen* aangeduid als 'de Indo-Jood van der Plas'. (L. F. Jansen: 'Dagboek, 4 jan. 1945).

zitting bijeenkwam. De rood-witte vlag en het *Asia Raya* waren op Sumatra toegestaan – dat was voortgevloeid uit de door de staf van de Japanse Zevende Legergroep opgestelde richtlijnen.

Met die Zevende Legergroep had het bestuur van de marinegebieden (Borneo en de Grote Oost) niets te maken. Hier werden de residentie- en gemeenteraden ietwat uitgebreid en werden ook meer Indonesiërs bij het bestuur betrokken, maar bij dit alles werden de nationalisten op afstand gehouden. Pas toen in januari '45 een nieuwe commandant van de *Nanjo*-vloot was benoemd (een vloot waar niet veel van over was), werd een andere koers ingeslagen: op 29 april '45 (Hirohito's verjaardag) werd bekendgemaakt dat de rood-witte vlag en het *Asia Raya* waren toegestaan. Sterker nog: Soekarno kreeg verlof om Celebes en enkele Kleine Soenda-eilanden, Hatta om Borneo te bezoeken – zelfs de voor-aanstaande posities die zij van '42 af op Java hadden bekleed, hadden hen niet in staat gesteld, zich ooit naar andere eilanden van de archipel te begeven.

Eind april en begin mei '45 was Soekarno een week in Makassar (waar hij niet naliet, het graf van prins Diponegoro te bezoeken); hij werd er door een grote menigte verwelkomd die hem het *Indonesia Raya* toezong; door de inheemse hoofden werd hij evenwel koel ontvangen: dezen zagen hem als een stokebrand, wiens agitatorische actie een gevaar voor hun traditionele positie inhield. Niet anders ging het op de eilanden Bali, Lombok en Soembawa, waar hij in juni naar toe kon gaan: enthousiasme van de zijde van velen, vooral van jongeren, terughoudendheid van de kant van de bestuursaristocratie. Het is mogelijk dat zich bij het bezoek dat Hatta in mei aan Zuid-Borneo bracht, eenzelfde verdeeldheid voor-deed, maar daarover ontbreken de gegevens, trouwens: Hatta miste Soekarno's oratorische gaven.

Tot Sumatra werden zij niet toegelaten, niet omdat de nationalistische beweging daar zwakker maar juist omdat zij sterker was dan in de marinegebieden. Herhaaldelijk poogde Soekarno verlof voor een bezoek aan Sumatra te krijgen – het werd hem telkens door het Japans militair bestuur geweigerd op grond van de vrees dat, aldus een Japans stuk, 'de nationalistische beweging op Sumatra uit de hand zal lopen en niet langer de door de autoriteiten voorgeschreven weg zal volgen.'[1]

★

[1] Aangehaald door Kanahele, p. 223.

Welke maatregelen werden op Java na Koiso's verklaring genomen?

Wij herinneren er aan dat er na Todjo's toezegging in juni '43 ('deelneming aan het bestuur') adviserende colleges waren ingesteld: gemeentelijke adviesraden, residentie-adviesraden en de Centrale Adviesraad; dat drie Indonesiërs tot resident waren benoemd; dat Indonesiërs waren toegevoegd aan het bureau van het hoofd van het militair bestuur, en dat prof. Djajadiningrat benoemd was tot directeur voor Godsdienstzaken – een functie die hij in juli '44 had moeten neerleggen. De strekking van dit alles was geweest, een aantal Indonesiërs voor te bereiden op het besturen of medebesturen, uiteraard steeds volgens Japanse richtlijnen en onder strikt Japans toezicht. Op die weg werd voortgegaan, maar de nieuwe maatregelen werden pas in december '44 afgekondigd. Er werd een Indonesiër benoemd tot directeur van een tweede departement: Binnenlandse Zaken, en een ander tot directeur van een nieuw ingesteld departement: Inheemse Economie, terwijl bij alle overige departementen Indonesiërs aangesteld werden tot adjunct-directeur. Dan werden aan de drie-en-twintig leden van de Centrale Adviesraad die door het hoofd van het militair bestuur waren benoemd, vijf toegevoegd.[1] Bovendien werd het aantal Indonesiërs die als adviseurs van departementen fungeerden, uitgebreid tot negentien en werden die negentien samengebracht in een nieuw lichaam: het College van Adviseurs, voorgezeten door Soekarno, van welk college wij al in hoofdstuk 7 de deliberaties over de rijstvordering weergaven. Verder kregen van die adviseurs twee: Hatta en *Raden Mas Ario* Woerjaningrat (hoofdregent in het vorstendom Soerakarta), een bijzondere positie als 'speciale adviseur'. Voorts werden in acht van de veertien residenties waar een Japanner resident was, Indonesiërs tot assistent-resident benoemd – bijna allen, evenals Woerjaningrat, leden van de bestuursaristocratie (en aan die acht werden in de loop van '45 nog zes toegevoegd). Tenslotte werd in maart '45 in Djakarta een Bestuursacademie ingesteld met een éénjarige en een tweejarige cursus; de eerste kon gevolgd worden door maximaal vijftig personen die al afgestudeerd waren of al een positie als hoofdambtenaar bezaten, de tweede door maximaal honderdvijftig die voorbereidend hoger onderwijs hadden genoten. Die academie werd op 29 april '45, Hirohito's verjaardag (zoals gewoonlijk dus), plechtig geopend; er waren twaalf hoogleraren: drie Japanners en negen Indonesiërs, onder wie prof. Djajadiningrat en twee van de vier vroegere leiders van de *Poetera*: Dewantoro en Mansoer.

[1] In februari '45 werd het aantal benoemde leden acht-en-dertig.

*

Zoals wij eerder weergaven, waren Harada en Koboehoe in '43 en '44 in het kader van hun pogingen om hun greep op Java te versterken, tot verschillende concessies aan de Chinezen, Arabieren en Indische Nederlanders overgegaan. Zo waren in oktober '43 vijf Chinezen tot lid van de Centrale Adviesraad benoemd. Die lijn werd doorgetrokken: de uitbreiding van het aantal benoemde leden van de raad gaf Koboehoe's opvolger Jamamoto, nu generaal-majoor, de gelegenheid om (in overeenstemming met de richtlijn: 'Er mag geen onderscheid worden gemaakt tussen inheemsen en bewoners van een ander ras') in de raad ook een Indische Nederlander (Dahler) en vertegenwoordigers van de Arabieren, de Ambonnezen en de Menadonezen op te nemen.

Wat de werkzaamheden van de raad in de periode na Koiso's verklaring betreft, vermeldden wij al de buitengewone zitting die op 11 september '44 plaatsvond. De zesde gewone zitting werd in november '44, de zevende in februari en de achtste in juni '45 gehouden.

De vragen die generaal Harada (en van april '45 af zijn opvolger, generaal Nagano) aan de orde liet stellen, waren alle variaties op dat ene thema: hoe kon de bevolking van Java in groter solidariteit aan de Japanse oorlogsinspanning steun verlenen? Harada nam aan dat de vorderingen welke de strijdkrachten van admiraal Nimitz en generaal MacArthur gemaakt hadden, de raadsleden bekend waren – pogingen om hen gerust te stellen ontbraken niet. Jamamoto deelde hun in november '44 mee dat Japan bezig was, 'de oorlogsproductie te verdubbelen'[1], en Harada zei op 8 december '44, de derde verjaardag van Pearl Harbor, in een herdenkingstoespraak dat een capitulatie van Japan onder alle omstandigheden uitgesloten was ('wij zullen de wapens nooit neerleggen, al zou de oorlog honderd jaar duren'[2]). In antwoord op de gestelde vragen opperde de Centrale Adviesraad verschillende voorstellen: unificatie van alle door de Japanners opgerichte militaire en semi-militaire korpsen (er kwam er integendeel één aparte bij, de *Hizbullah*), verhoging van de levensmiddelenrantsoenen (zij werden in feite verlaagd), opheffing van het verbod om levensmiddelen van de ene residentie naar de andere te vervoeren (het bleef gehandhaafd), betere voorzieningen voor de *romoesja*'s (die verbetering bleef uit), uitbreiding van het onderwijs (daar ontbraken de middelen voor), verbetering van de relaties tussen de *Djawa*

[1] Samenvattingen *Kan Po*, p. 273. [2] A.v., p. 286.

Hokokai en de *Masjoemi* (die verbetering was bemoeilijkt doordat de *Masjoemi* een eigen strijdmacht had gekregen), voorbereiding van de gehele bevolking op het voeren van een guerrilla (daartoe deden de Japanners al alles wat mogelijk was) – wij hebben nu slechts de belangrijkste voorstellen opgesomd.

Zij hadden geen enkel effect op het militair bestuur.

Vermeldenswaard dunkt ons nog dat generaal Nagano midden juni '45 (de Commissie tot Onderzoek der 'Onafhankelijkheid' was toen gevormd en aan het werk) persoonlijk verscheen bij de opening van de achtste zitting van de raad en dat hij toen een toespraak hield waarin hij, onder verwijzing naar het feit dat op Tarakan werd gevochten (de strijd was daar praktisch al ten einde), betoogde, 'dat het gehele volk van Indonesië moet opstaan om het land te verdedigen.'[1] Het was in die zitting dat de raad adviseerde, dat 'gehele volk' op het voeren van een guerrilla voor te bereiden en dat de leden van de raad bij monde van hun voorzitter, Soekarno, eerst een speciale eed aflegden en vervolgens een 'motie van vastberadenheid' aannamen. De eed luidde:

> 'Wij zweren hierbij dat wij, om de uiteindelijke overwinning te behalen en in het belang van de opbouw van een bloeiende staat Indonesië, welke deel zal zijn van de op rechtvaardigheid gebaseerde Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer, de gehele bevolking van Java op haar zware verplichtingen zullen wijzen om, met terzijdestelling van het eigenbelang, de wensen van de militaire opperbevelhebber tot het uiterste in te willigen.'[2]

De tekst van de motie was:

> 'Overwegende dat de Geallieerden in de vorm van de *Netherlands-Indies Civil Administration* een koloniale regering in het vooruitzicht stellen die tot de verdeling van ons als oorlogsbuit gezien land wil overgaan juist op het moment dat wij bezig zijn met de opbouw van een onafhankelijke staat, zijn wij vastbesloten om te midden van het gekletter der wapenen bij de keuze tussen vrijheid en onderdrukking trouw te blijven aan ons standpunt: onafhankelijk zijn of sterven.'[3]

Er was tussen de speciale eed en de 'motie van vastberadenheid' een opmerkelijk verschil: in de motie werd Japan met geen woord genoemd – men zou haar kunnen zien als een uitspraak dat diegenen die haar met algemene stemmen aannamen, vastbesloten waren, een onafhankelijk

[1] A.v., p. 340. [2] A.v. [3] A.v., p. 342.

Indonesië ook dan te verdedigen wanneer de bondgenoot Japan hun was komen te ontvallen.

*

Het in december '44 ingestelde College van Adviseurs hield zich, zoals uit hoofdstuk 7 bleek, eind van die maand en in januari en februari '45 uitgebreid bezig met een bij uitstek belangrijk onderwerp: de rijstvorderingen, de rijstdistributie en de misstanden die zich daarbij hadden ontwikkeld. Het college werd het toen eens over twee voorstellen: de rijstpellerijen, de meeste eigendom van Chinezen, moesten genationaliseerd worden en de *padi*-prijs moest worden verhoogd. Het eerste voorstel werd door het Japans militair bestuur afgewezen (nationalisaties kwamen ook in Japan niet voor en de militaire autoriteiten dachten er niet aan, de voor het bestuur zo belangrijke vermogende Chinezen voor het hoofd te stoten), het tweede voorstel leidde tot een aanzienlijke verhoging van de *padi*-prijs maar deze maakte, zoals wij in hoofdstuk 7 opmerkten, de aanplant en de aflevering van *padi* voor de landbouwers niet aantrekkelijker omdat zij voor het meerdere geld dat zij ontvingen, niets konden kopen dat voor hen waarde had.

Naast zijn vraag met betrekking tot de *padi*-verkoop legde het hoofd van het militaire bestuur, Jamamoto, in december aan het College van Adviseurs nog een tweede vraag voor: hoe kon het gebruik van de Indonesische taal bevorderd worden? Ter voorbereiding van het antwoord werd een subcommissie benoemd met Hatta, die zich van '42 af zoveel moeite had gegeven als lid van de toen ingestelde *Komisi Bahasa Indonesia*, als voorzitter. Zijn subcommissie stelde voor, een officieel College voor de Indonesische Taal op te richten en dat College samen met de *Djawa Hokokai* een Indonesisch Taalcongres te laten organiseren; oprichting van het College werd bepleit omdat gebleken was dat de onder het (door een Japanner geleide) Kantoor voor Onderwijszaken[1] geplaatste *Komisi* niet opschoot. Van de *Komisi* traden twee Japanners die het Indonesisch nauwelijks meester waren, als voorzitter en vice-voorzitter op en zij stonden, zei Hatta, 'zeer onverschillig tegenover de werkzaam-

[1] Dat Kantoor ressorteerde op zijn beurt onder het departement van Binnenlandse Zaken – in de Nederlandse tijd was er een departement van Onderwijs en Eredienst geweest.

heden van de *Komisi*... Ofschoon ze steeds uitgenodigd zijn, hebben ze nog nooit een vergadering bijgewoond'[1] – wèl hadden zij bewerkstelligd dat de *Komisi* nauwelijks fondsen had gekregen: op haar bureau was nu maar één typiste werkzaam.

Aan de twee voorstellen van Hatta's subcommissie voegde prof. Soepomo (sinds '42 adviseur bij het departement van justitie) een derde toe: het militair bestuur moest opdracht geven, 'alle nog geldige regelingen die in het Nederlands gesteld zijn' (de wetboeken voor burgerlijk en handelsrecht bijvoorbeeld), in het Indonesisch te vertalen.

Geen van de voorstellen werd door het militair bestuur overgenomen.

Alsof het vraagstuk van de *padi*-verkoop niet al gecompliceerd genoeg was, werden midden januari '45 aan het College van Adviseurs nòg twee vragen voorgelegd die in het economisch vlak lagen: de eerste was, 'hoe de goederenprijzen beter geregeld konden worden' (vermoedelijk werd het probleem van de zwarte markt-prijzen bedoeld), de tweede, welke voorbereidende maatregelen nodig waren voor 'een toekomstige oplossing van de agrarische kwestie' (vermoedelijk werd het tekort aan landbouwgronden bedoeld) – die eerste vraag moest binnen twee weken beantwoord worden, voor de beantwoording van de tweede kreeg het college een half jaar de tijd. Welke antwoorden het gaf, is niet bekend.

Is het nog aan die tweede vraag toegekomen?

Dat is twijfelachtig. In elk geval kregen de Adviseurs begin april een vraag voorgelegd waarvan de beantwoording geen uitstel kon lijden: de vraag namelijk, hoe de Commissie tot Onderzoek van de 'Onafhankelijkheid' kon worden samengesteld, tot welker instelling het Japans militair bestuur nu, meer dan zes maanden na de verklaring van minister-president Koiso, had besloten.

Het beraad van het College van Adviseurs alsmede de samenstelling en de werkzaamheden van de onderzoek-commissie verdienen ten volle de aandacht, maar het lijkt ons zinvol, eerst in te gaan op de stemming in Indië, vooral op Java, die de achtergrond vormde van alle voorbereidingen om de toegezegde 'onafhankelijkheid' als een geschenk van de bezetter te aanvaarden.

[1] College van adviseurs: Verslag van de vergadering van 27 december 1944, p. 5 (IC, 36 604).

Anti-Japanse stemming

Vertrouwend dat de Japanners hun de gelegenheid zouden geven, tot de vorming van een eigen onafhankelijk Indonesië over te gaan, hadden, zoals uit hoofdstuk 3 bleek, talrijke politiek-bewuste Indonesiërs in '42 de komst der Japanse troepen begroet – het was in hun rijen spoedig tot teleurstelling gekomen, omdat de Japanse militaire besturen de zaken volledig in eigen hand hielden, zij het dat zij de onder de residenten werkzame inheemse bestuurders handhaafden. Op het hogere bestuursniveau werden de eerste Indonesiërs pas in oktober '43, na ruim anderhalf jaar bezetting dus, als uitvoerende krachten ingeschakeld, zulks louter op Java, waar één Indonesiër directeur werd van een departement en drie tot resident werden benoemd. Zeker, in '42 waren op Java aan de door Japanners geleide departementen Indonesiërs als adviseurs toegevoegd, maar hun invloed was beperkt. Trouwens, ook die Indonesische departementsdirecteur en de drie residenten hadden de aanwijzingen van het militair bestuur op te volgen. De vorming van de Centrale Adviesraad had die gevoelens van teleurstelling eerder versterkt dan verzacht: de betekenis van die raad, elke politiek-bewuste Indonesiër wist het, was veel geringer dan die van de onder het Nederlands bewind fungerende Volksraad.

De brede massa in Indië was weer om andere redenen teleurgesteld: al die miljoenen eenvoudigen die van het leven niet meer hadden leren verwachten dan dat zij voldoende te eten zouden hebben en zich af en toe een nieuw kledingstuk zouden kunnen aanschaffen, hadden hun bescheiden levensstandaard geleidelijk zien dalen. Er kwam van eind '43 af een groot tekort aan voedsel en de prijzen die daarvoor en voor textielgoederen op de zwarte markt werden gevraagd, konden slechts weinigen betalen. Honger werd hongersnood – de zwaksten in de samenleving stierven, op Java niet bij tien- maar bij honderdduizenden. Daar kwam nog bij dat andere honderdduizenden voor korte of lange, zelfs voor onbeperkte tijd als *romoesja*'s werden weggevoerd – wat men ter plaatse zag van de wijze van behandeling dier *romoesja*'s, deed het ergste vermoeden met betrekking tot het lot van diegenen die waren weggevoerd en van wie men nadien nauwelijks meer iets hoorde. Trouwens, wat men van het optreden van de meeste Japanners waarnam of hoorde, was even stuitend – voor de in de propaganda ten gunste van de 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer' voortdurend gevleide 'jongere broer' ontpopte de 'oudere broer' zich vrijwel steeds als een harde en arrogante meester die voortdurend eerbetoon eiste en niet karig was met

fysieke straffen. Die straffen waren, aldus de Japanners, opvoedkundig bedoeld – een van de Japanse afdelingshoofden van het hoofdbureau der Staatsspoorwegen te Bandoeng zei eens op een bijeenkomst van het gehele Indonesische personeel: 'Om jullie wakker te houden, worden jullie af en toe afgeranseld. Jullie hebt driehonderd jaar onder de Hollanders geslapen en wij, jullie oudere broers, zijn hier om jullie wakker te schudden.'[1]

In vroegere hoofdstukken gaven wij er al voorbeelden van dat Indonesiërs steeds negatiever over de Japanse bezetter waren gaan denken, zich althans jegens de beweringen van de Japanse propaganda met scepsis hadden opgesteld. In '42 werd op Java op het hoogtepunt van de *AAA*-actie rondverteld dat de drie *A*'s, welke aangaven dat Japan het Licht, de Beschermer en de Leider van Azië was, de afkorting waren van heel andere begrippen: *Awas Ada Amerika* ('Pas op, Amerika is er nog') of *Asia Akan Ambroek* ('Azië staat op het punt ineen te storten'); ook werd wel een veelzeggend rijmpje doorgegeven: *Asia Raya, Nippon Kaya, Asia Paya* – 'Groot-Azië' was de leus, 'Rijk Japan' en 'Armzalig Azië' (men zei ook wel: *Indonesia Paya,* 'Armzalig Indonesië') waren de werkelijkheid. Voor de Japanse parolen bleef; aldus een Nippon-werker die in '42 'vele malen', zo schreef hij later, de stads-*kampongs* van Djakarta introk 'teneinde de stemming van de bevolking te peilen', 'de gewone *kampong*-bevolking van oudere leeftijd' (niet dus de jeugd) 'vrijwel ongevoelig . . . De voornaamste klachten waren die betreffende gebrek aan voeding en kleding' – 'al in '42', schreven wij in hoofdstuk 7. Wij vervolgden toen met weer te geven wat Bouwer in Bandoeng in oktober '43 van een Indonesische vriend had gehoord, werkzaam op de vertaalafdeling van het hoofdbureau der Staatsspoorwegen:

> 'Vele Indonesiërs die in het begin van de Japanse bezetting hard schreeuwden: 'Nooit meer terug onder de Hollanders!', vragen nu: 'Wanneer komt het einde? Wanneer komt de Nederlandse regering weer terug?' Voornaamste oorzaken: slechte betaling, slechte behandeling (slaag en nog eens slaag).'

Vijf maanden later, in maart '44 was, eveneens in Bandoeng, het refrein van een van de door de Japanners voorgeschreven (en door Soekarno aanbevolen) 'haatliederen': '*Hantjoerkanlah, moesoeh kita, itoelah Inggris dan Amerika!*' ('Vernietigt onze vijanden Engeland en Amerika!') door 'de bevolking', aldus Bouwer, veranderd tot: '*Hantjoerkanlah, bola merah!*

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 200 (18 okt. 1943).

Datang lekas, Amerika!', oftewel: 'Vernietigt de rode bol! Kom gauw, Amerika!'

Dit zijn enkele momentopnamen die wij al vermeldden. Zijn door de Japanners ooit algemene, op veler inlichtingen gebaseerde overzichten van de stemming der verschillende bevolkingsgroepen opgesteld, te vergelijken met de *Stimmungsberichte* van het *Generalkommissariat zur besonderen Verwendung* en de *Meldungen aus den Niederlanden* van de *Sicherheitspolizei und SD* die bezet Nederland gekend heeft? Wij weten het niet. De Japanners waren zozeer van hun eigen superioriteit overtuigd en hun administratie was zo slordig, dat het heel wel mogelijk is dat zij die overzichten niet hebben gemaakt; hoe dat zij, er zijn er geen bewaard gebleven en als gevolg daarvan kunnen wij niet anders doen dan de verdere momentopnamen die ons bekend zijn, weergeven.

Van de streek bij het Tobameer in Noord-Sumatra dan weten wij dat, toen de daar eerst in een gevangenis geïnterneerde Nederlanders in december '42 met een vrachtauto naar een interneringskamp bij Medan werden overgebracht, bij een kruispunt waar de vrachtauto een tijd moest wachten, 'tientallen Batakse mannen die op de *sawahs* werkten, naar ons (kwamen toelopen)', aldus een Nederlandse bestuursambtenaar, 'om met ons te praten. Ze zeiden dat ze verlangden naar de vroegere toestand en vroegen uitdrukkelijk naar de komst van de Amerikanen.'[1]

Uit de Noordelijke Molukken, nl. met betrekking tot Halmaheira, hebben wij een geheim Japans rapport d.d. 5 juni '44, afkomstig van de staf van de er gelegerde Japanse infanterie-divisie. Wij citeren:

'De inheemsen hier op Halmaheira zijn over het algemeen tot medewerking geneigd maar er zijn tekenen van anti-Japanse gevoelens onder diegenen die in hun hart de terugkeer van het oude Nederlandse bestuur wensen vanwege de tekorten aan goederen en het vorderen van *romoesja*'s, waardoor het openbare leven onder druk komt te staan en moeilijkheden geschapen worden die koren zijn op de molen van de Amerikaanse en Britse propaganda.

Over het algemeen zijn de Indonesiërs niet vijandig. Zij zijn eenvoudige lieden en geloven in het keizerlijk leger als ware het een leger van goden ... Maar er zijn er onder de inheemse bestuurders die nog steeds loyaliteit voelen jegens Nederland ... Bestuurders zijn dat die propaganda hebben gemaakt voor de vroegere regering, zeggend dat *Nippon* en zijn bondgenoten verslagen zullen worden.

... Hoewel er onder de bevolking vele bezwaren bestaan tegen het wanbestuur waaraan zij drie-en-een-halve eeuw onderworpen was, zijn er kennelijk toch nog

[1] J. J. van de Velde: *Brieven uit Sumatra*, p. 106.

vele inheemsen die naar het verleden hunkeren.'[1]

Wat ons van Japanse uitlatingen over de stemming op Java bekend is, wijst in dezelfde richting. Wij vermeldden al het merkwaardig openhartig artikel in de *Djawa Sjimboen*, waarin, aldus dr. Jansen, eind november '44 te lezen stond, 'dat onder de hogere ambtenaren nog steeds pro-Nederlandse gevoelens heersen' en dat 'de massa van het volk' door Koiso's verklaring 'onberoerd is of alleen maar denkt dat iedereen weer eten en kleren zal krijgen.' Zo ook Maeda's medewerker Nisjijima die in dezelfde maand te Djakarta op een vergadering van Indonesische vrouwen zei, 'dat volgens zijn bevindingen voor het gewone volk niet het Vrije Indonesië een brandend probleem is, maar hoe men aan zijn bordje rijst komt.'[2] Zes maanden later, in mei '45, was de *Djawa Sjimboen* opnieuw opvallend openhartig – dr. Jansen tekende er de bekentenis uit aan dat de Japanse propaganda had gefaald, 'de schaduw van Nederland is blijven hangen.'[3]

Nu de momentopnamen met uitlatingen van Indonesiërs.

Twee ontlenen wij aan dr. Jansens dagboek. De eerste: Jansen kon in de periode waarin hij van het 'radiokamp' uit nog enige bewegingsvrijheid had, enkele malen een gesprek voeren met prof. Djajadiningrat, het vroegere lid van de Raad van Nederlands-Indië, die hij als secretaris van die raad goed had gekend; na een van die gesprekken tekende hij op 10 mei '43 aan: 'Het ene Aziatische gezin betekent volgens Dj. dat de Indonesiërs de bedienden mogen zijn in het Japanse huis. Zij worden gebrutaliseerd en als vuil behandeld ... Dj. is nu overtuigd van de Geallieerde overwinning en hij verlangt er naar.' Nu de tweede momentopname: in september '44 werd ook bij het 'radiokamp' de rood-witte vlag gehesen. 'Geef mij rood-wit-blauw maar, zei de *kokki*.'[4]

Wellicht nog tekenender is een geheel in de Javaans-bijgelovige sfeer passende gebeurtenis die zich korte tijd eerder, vermoedelijk begin juli, in Bandoeng afspeelde en waarbij een vijftienjarige Indisch-Nederlandse jongen aanwezig was. Hij had, zo gaf hij die gebeurtenis in '81 weer, een grote oploop van mensen gezien, 'meest vrouwen en kinderen', die bij een dikke denneboom stond welke aan de voet een diep gat had.

'Vol ontzag hoorde ik hoe enige vrouwen opgewonden spraken over vier ka-

[1] Vertaling van een Japans document: 'Beginselen voor de behandeling van de inheemsen', op 5 juni '44 uitgegeven door de staf van de 32ste Japanse divisie, p. 1, 4 (ARA, Coll. v.d. Plas, B 10). [2] Verslag d.d. 9 nov. 1944 in *NI*, p. 565. [3] L. F. Jansen: 'Dagboek', 25 mei 1945. [4] A.v., 7 nov. 1944.

bouters die uit dat donkere gat te voorschijn waren gekomen, maar na enkele ogenblikken weer waren gevlucht. De vier kabouters waren allen gekleed in lange broek, jas en met een hoge puntmuts. De eerste kabouter . . . was gekleed in fel oranje, de tweede in rood, de derde in wit en de laatste in helder blauw. Ze vertelden aan enkele mensen dat zij, onder de grond lopend, helemaal van Holland waren gekomen om de boodschap over te brengen van de Hollandse regering voor het komende bevrijdingsplan.'[1]

Natuurlijk trok die grote oploop spoedig de aandacht:

'De Japanse *Kenpeitai* kwam in een aantal voertuigen aan en enige vrouwen, die als eersten het verhaal hadden verspreid, werden meegenomen naar het politiebureau . . . De menigte werd uit elkaar gejaagd.'[2]

Meer momentopnamen hebben wij niet. Slechts heel weinige hebben wij dus kunnen weergeven, maar zij wijzen, wat de hoofdzaak betreft, alle in dezelfde richting: dat de brede massa in toenemende mate haakte naar de terugkeer van haar vooroorlogs levenspeil en *dus* naar het einde van de Japanse bezetting.

Geen enkel gegeven is ons bekend dat in een andere richting wijst, en evenzo geen enkele momentopname.

De nationalistische leiders raken geïsoleerd

Deze groeiende afkeer van de Japanners heeft onvermijdelijk spanningen doen ontstaan tussen enerzijds de brede massa en anderzijds diegenen die de harde maatregelen van de bezetters uitvoerden, de inheemse bestuurders dus, en *a fortiori* diegenen die die maatregelen aanprezen en, in het algemeen, Japan verheerlijkten.

In de gehele archipel had niemand zich een ijveriger propagandist betoond dan Soekarno.

Hij is, wij zijn er van overtuigd, op Java van meet af aan door een flink deel van de inheemse bestuursaristocratie als een gevaar beschouwd. Generaties lang was die bestuursaristocratie vóór alles bedacht geweest op het bewaren van wat 'rust en orde' heette – handhaving daarvan was

[1] Uiteraard bevond 'de Hollandse regering' zich in juli '44 nog in Londen. Het kan zijn dat de berichten en geruchten die de ronde deden over de landingen der Geallieerden in Normandië tot de beschreven gebeurtenis (waarvan dr. Jansen op 19 juli '44 in zijn dagboek melding maakte) bijgedragen hebben. [2] Piet Hübner in *Moesson*, XXV, 11.

voorwaarde voor het behoud van haar eervolle en lucratieve posities. Het Japanse bestuur bracht haar zware slagen toe: regenten werden afgezet of overgeplaatst, zij verloren de belangrijke bevoegdheid om dorpshoofden voor het leven te benoemen, zij raakten het toezicht op *kiaji*'s, *oelama*'s en moskeepersoneel kwijt en zij moesten, elk in het eigen regentschap, de aanwezigheid dulden van grote nieuwe korpsen als de *Keibodan* en de *Seinendan*, sommigen ook van de *Barisan Pelopor*, de *Barisan Brani Mati*, de *Peta* en de *Hizbullah*. Dat alles betekende onrust in het heden en mogelijk nog groter onrust in de toekomst. Dan waren er de duizenden 'zingende torens', die de lucht vervulden met opzwepende berichten en commentaren – nooit opzwepender evenwel dan wanneer de bezwerende stem weerklonk van Soekarno, wiens eenvoudige woorden, wiens simpele beelden door een ieder begrepen konden worden. Van alle daardoor geschapen onrust en van het feit zelf dat tallozen, vooral jongeren, althans in '43 in de ban geraakten van die charismatische figuur, had de bestuursaristocratie een haast natuurlijke afkeer. Evenmin als iemand anders konden haar leden de toekomst voorzien – verscheidenen onder die leden (voor de Javaanse vorsten gold hetzelfde) moeten het wel als onvermijdelijk zijn gaan zien dat de nationalistische beweging vroeg of laat de sterkste beweging zou worden. Was het dan niet verstandig zich aan te passen? De inheemse bestuursaristocratie had veel te bieden: haar ervaring, haar relaties, vooral ook haar in de Javaanse cultuur geworteld prestige dat, zeker, tijdens de bezetting was aangetast maar geenszins was verdwenen.

Wij schreven dat tallozen, vooral jongeren, 'althans in '43' in Soekarno's ban geraakten. In dat jaar was zulks inderdaad een feit. Bouwer kreeg er in Bandoeng de nodige berichten over, toen daar begin juli een 'anti-Geallieerde week' werd gehouden, in welk kader Soekarno (naar wij aannemen: voor het eerst) een grote toespraak kwam houden. 'De gemoederen', noteerde de ondergedoken journalist,

> 'zijn enige dagen zeer verhit geweest, hetgeen geleid heeft tot ernstige anti-Europese excessen. Met stokken gewapende benden opgeschoten jongens, in zulke dagen de gevaarlijkste wezens, trokken door de stad en hieven in de straten spreekkoren aan op het thema 'Dood aan de *Belanda*'s!!!' De *Tjahaja* schatte het aantal Indonesiërs, dat de meeting op het Raceterrein bijwoonde, op negentigduizend. Ir. Soekarno sprak enige woorden in het Soendanees en had zijn toehoorders daarmee onmiddellijk op zijn hand.'[1]

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 174 (7 juli 1943).

Men bedenke daarbij dat Soekarno, in '43 het woord voerend, voorzitter was van een beweging welke zich naar buiten als zuiver-Indonesisch kon voordoen: de *Poetera*. Begin '44 was het met haar afgelopen – de toespraken die hij in '44 hield, vonden plaats onder de auspiciën van de nieuwe organisatie met haar Japanse naam: de *Djawa Hokokai*. Ook was '44 het jaar waarin de brede massa ernstiger nog dan tevoren te lijden kreeg onder het voedseltekort en het oproepen van *romoesja*'s.

Nu mag erkend worden dat Soekarno er in zijn toespraken vooral naar streefde, zijn hoorders op te wekken, ja te smeden, tot een voor de toekomst noodzakelijke eenheid, dat hij menigmaal zei dat Indonesië's welzijn de enige factor was die hem had doen besluiten zich achter Japan te scharen[1], en dat hij, de waakzaamheid van de Japanse censuur ten spijt, er eveneens menigmaal in slaagde, in zijn tekst formuleringen op te nemen (wij gaven er al voorbeelden van) die voor een goede verstaander een nauwelijks verhulde kritiek inhielden op het Japanse wanbeheer.[2] Zijn gehoor evenwel bestond niet steeds uit louter goede verstaanders en in elk geval bleef, als Soekarno ergens een toespraak hield, het feit bestaan dat dat gehoor een grote Amerikaanse auto zag voorrijden (telkens weer een tribuut aan wat Amerika op industriegebied vermocht), waaruit Soekarno en een zwaar gedecoreerde Japanse officier te voorschijn kwamen die zich samen naar het spreekgestoelte begaven, de Indonesiër als het ware bewaakt door de Japanner met zijn slepend *samoerai*-zwaard.

[1] Op die twee factoren heeft Legge gewezen in zijn biografie van Soekarno, nl. op de pag.'s 175–76. [2] Bouwer, die regelmatig *Asia Raya* las, trof ook in dit blad enkele anti-Japanse uitingen aan: bijdragen van een Indonesische kroniekschrijver, '*Bang Bedjat*' ('Het invalide vrindje'), die z.g. gesprekken weergaf met zijn 'oudere vriend' (een duidelijke toespeling op Japan), '*Bang Montok*' ('De volgevreten vriend'). In juli '44, kort na Todjo's bezoek, klaagde *Bang Bedjat*: '*Bang Montok* vraagt altijd alles wat van mij is en ik moet alles maar geven, maar als *ik* eens wat aan *Bang Montok* vraag, doet hij net of hij het niet gehoord heeft.' (Bouwer: 'Dagboek', p. 264 (19 juli 1944)) Eind juli gaf *Bang Bedjat* zijn 'oudere vriend' 'een paar duidelijke hints . . . dat hij veel te knap is in het liegen en tenslotte toch tegen de lamp moet lopen' (a.v., p. 267 27 juli 1944)), en een klein jaar later, eind juni '45 (de Commissie tot Onderzoek der 'Onafhankelijkheid' was druk aan het werk), schreef *Bang Bedjat:* 'Als iemand je huis binnendringt, wie dan ook, en zich met je zaken wil bemoeien, werkt je hele familie mee om die iemand eruit te smijten. Dàt is vrijheid! Dàt is onafhankelijkheid!' (a.v., p. 349 (1 juli 1945)) Men kan hier kritiek in lezen op het feit zelf dat die commissie zich had laten instellen en aan het werk was gegaan – die kritische stemming leefde, zoals straks blijken zal, ook bij anderen, vooral bij jongeren, en werd ook in redactionele beschouwingen in *Asia Raya* geuit, waaraan enkelen van die jongeren als redacteur verbonden waren.

Die Japanner vertegenwoordigde de bezettende macht en slechts in aanwezigheid van die macht kon Soekarno spreken.

Met betrekking tot de belangstelling voor zijn toespraken in '44 en '45 en de mate van instemming daarmee hebben wij slechts twee gegevens, waarvan wij er al één weergaven: dat, in tegenstelling tot wat eerder gebeurd was, over de anti-Geallieerde (en anti-van der Plas)-demonstratie die op 8 november '44 in Djakarta plaatsvond, geen enkel cijfer werd gepubliceerd. Op het tweede gegeven heeft Dahm gewezen: dat, toen Soekarno, begin mei '45 van Makassar naar Java teruggekeerd, in Soerabaja de menigte die hem begroette, met opgestoken armen voorging in het uitroepen van '*Dai Nippon Banzai!*' blijkens de foto die in de pers verscheen, vrijwel een ieder de armen omlaag hield – Dahm noemt dat gebeuren '*symptomatisch*'.[1]

Dezelfde historicus heeft voorts de uitlating weergegeven van een Batakse predikant die de gehele bezettingstijd in Djakarta doorstond. 'Waarlijk', aldus deze,

'de daden en het optreden van onze leiders hebben zeer teleurgesteld. Met zijn allen waren zij niet meer dan . . . een werktuig in de handen van het Japans bestuur dat hen naar believen gebruikte. Tenslotte'

(en met dat woord wordt, dunkt ons, de situatie ingeleid die in '44-'45 ontstond)

'kwam in ons hart de vraag op: In hoeverre kunnen zij eigenlijk de naam van het volk gebruiken en zich 'leiders' noemen? Is het niet als leiders hun plicht, de rechten en de eer van het volk te verdedigen, opdat het niet door vreemdelingen overheerst en gekwetst wordt?'[2]

Die uitspraak wordt bevestigd door een uitlating van Dewantoro. Hij voerde midden juni '45 het woord in de achtste zitting van de Centrale Adviesraad, welnu: een van Bouwers vaste informanten, de Indonesische ambtenaar van de Staatsspoorwegen, was naar Djakarta gegaan om 'uit nieuwsgierigheid' eens zulk een zitting bij te wonen en hij zei na terugkeer naar Bandoeng aan Bouwer dat Dewantoro, zo noteerde Bouwer, 'een bom in de raad (had) gegooid' toen hij zei: 'In de ogen van de bevolking is de naam van *al zijn leiders*' (wij cursiveren) 'al naar de maan, daarmee' (en nu is Bouwer aan het woord)

[1] Dahm: *Sukarnos Kampf*, p. 317. [2] *Pak* Pahan, aangehaald in a.v., p. 303.

'scherpe kritiek oefenend op het gedrag en de algemene levenswijze der nationalistische leiders en op de betrekkelijke luxe die zij en hun Japanse vriendjes nog genieten, in tegenstelling tot de van honger haast omkomende, in lompen gehulde kleine man. Deze woorden (de grootste waarheid die ik in de hele bezetting door een Indonesische 'leider' heb horen verkondigen) zijn uiteraard niet opgenomen in het verslag dat de *Tjahaja* ons van de beraadslagingen heeft voorgezet.'[1]

*

Nemen wij aan dat Dewantoro's uitspraak globaal gesproken juist is geweest, dan lijkt de veronderstelling gewettigd dat 'de bevolking', door hem aldus aangeduid, in twee groepen is uiteengevallen: ouderen die berustten, en jongeren ('*pemoeda*'s' in het Indonesisch) die het beleid van de nationalistische leiders niet alleen met teleurstelling gadesloegen maar in wie ook, gegeven hun grotere onstuimigheid, de wens groeide om iets te *doen*. Vermoedelijk waren het aanvankelijk slechts kleine groepen in wie die wens tot duidelijke denkbeelden leidde. Eén denkbeeld was: in algemene opstand komen tegen de Japanners (het staat vast dat dit denkbeeld een van de factoren is geweest die in februari '45 tot de rebellie van het *Peta*-bataljon in Blitar leidde), een ander: pressie uitoefenen op de leiders opdat dezen niet de 'onafhankelijkheid' als een geschenk uit Japanse handen zouden aanvaarden, maar zelf een echte onafhankelijkheid zouden uitroepen, of, zoals *Bang Bedjat* in juni '45 in *Asia Raya* schreef: 'Als iemand je huis binnendringt, *wie dan ook*' (wij cursiveren), 'en zich met je zaken wil bemoeien, werkt je hele familie mee om die iemand eruit te smijten. Dàt is vrijheid! Dàt is onafhankelijkheid!' Enkele dagen later, begin juli, stond in een redactioneel artikel in *Asia Raya* hetzelfde te lezen: 'De Indonesische *pemoeda*'s willen geen gebouw op vervuilde grond oprichten maar wensen het vuilnis te verwijderen, voordat dat trotse en nieuwe bouwsel ontstaat.'[2] *Asia Raya* had een Japanse hoofdredacteur – aannemelijk is dat wie zo schreef, of liet schrijven, zich verzekerd wist van de steun van invloedrijke Japanners.

De door ons al genoemde Amerikaanse historicus Benedict R. O'Gorman Anderson die in zijn in '72 verschenen boek *Java in a Time of*

[1] Bouwer: 'Dagboek', p. 347 (21 juni 1945). [2] Aangehaald in Dahm: *Sukarnos Kampf*, p. 318.

Revolution aan die jongeren een bepalende rol heeft toegeschreven bij het uitroepen van de Republiek (wat daarvan waar is, komt nog aan de orde)[1], heeft drie groepen onderscheiden die zich alle drie in Djakarta formeerden en de beschikking hadden over een eigen centrum.

De eerste van die drie bestond uit studenten van de Medische Hogeschool die sinds de heropening van die instelling in '43 van een geest van verzet hadden getuigd. Bij die heropening hadden zij geprotesteerd tegen het Japanse voorschrift, zich te laten millimeteren – zij waren de colleges gaan boycotten met als gevolg dat twintig hunner gearresteerd en een maand vastgehouden werden; toen zij vrijkwamen, bleek dat sommigen door de *Kenpeitai* ernstig mishandeld waren. Die geest van verzet leefde ook bij vroegere studenten van de Technische Hogeschool te Bandoeng, van wie een deel weigerde de studie te hervatten. Van de studenten te Djakarta kwamen, aldus Anderson, velen sterk onder de invloed te staan van Sjahrir[2] – wij herinneren er aan dat, zoals in hoofdstuk 4 vermeld, Soekarno in '45 vijf studenten die hij als volgelingen van Sjahrir kende, op bezoek kreeg die hem de scherpe vraag stelden hoe hij zijn medewerking aan de *romoesja*-inzet nog kon verantwoorden, waarop hij zou hebben geantwoord: 'Als ik duizenden moet opofferen om miljoenen te redden, dan zal ik dat doen. Als leider van dit land kan ik mij de luxe van gevoeligheid niet veroorloven.'

Andersons tweede groep ontstond rond een centrum dat in '42 door de Japanse propagandadienst was opgericht, de *Asrama Angkatan Baroe Indonesia* ('School van de Nieuwe Generatie van Indonesië'); die *Asrama* was het werk geweest van de Japanner Sjimizoe die in het kader van de door hem bedachte *AAA*-actie de speciale opdracht had gekregen, Indonesische jongeren voor Japan te winnen. Zijn *Asrama* was na de beëindiging van de *AAA*-actie blijven bestaan en in de groep die er in latere jaren de lessen volgde (een groep waartoe vooral ook oud-studenten van de opgeheven Rechtshogeschool behoorden), waren vooral twee jongeren: Chaeroel Saleh en Soekarni, naar voren gekomen. De groep had belangrijke connecties met Indonesiërs die in de jaren '20 en '30 een rol hadden gespeeld in de Indonesische jeugdbeweging op Java; enkelen dezer waren journalist geworden en konden van die functie uit inlichtingen aan de groep doorgeven; vooral gold dat voor Adam Malik, die werkzaam was bij de Indonesische afdeling van het Japanse persbureau *Domei*; van wat daar op de telexapparaten binnenkwam, werd door *Domei*

[1] Andersons studie is onze voornaamste bron voor hetgeen verder in dit hoofdstukgedeelte volgt. [2] Anderson, p. 40.

maar een klein deel aan de pers op Java doorgegeven – Malik kon méér meedelen.

De vorming van Andersons derde groep was het werk geweest van schout-bij-nacht Maeda. In oktober '44, kort na de Koiso-verklaring dus maar nog voordat deze op Java tot concrete maatregelen had geleid (die kwamen er pas in december), had Maeda een *Asrama Indonesia Merdeka* opgericht ('School van het Vrije Indonesië'), waarvan hij de supervisie had overgelaten aan de al eerder genoemde Nisjijima en een tweede assistent. Er waren twee Indonesische directeuren: mr. Achmed Soebardjo, die in de jaren '20 in Nederland had gestudeerd, daar bestuurslid was geweest van de *Perhimpoenan Indonesia* en van eind '42 af als adviseur van Maeda had gefungeerd, en de wat jongere Wikana, die in de *Gerindo* nauw had samengewerkt met Amir Sjarifoeddin, de in '45 nog in de gevangenis te Malang opgesloten voorman van die groepering. Wikana werd door de *Kenpeitai* voor een communist gehouden – nu, dat betekende weinig, want zij zag, zoals bleek, ook Soekarno en Hatta als communisten.

Wat bewoog Maeda?

Hij was er van overtuigd dat Indonesië vroeg of laat een onafhankelijke staat zou worden – het terughoudend beleid van zijn eigen marinestaf, van de legerstaf en van de militaire autoriteiten in Singapore en Djakarta zag hij als kortzichtig en als strijdig met Japans belangen op lange termijn; die belangen meende hij te dienen door er zorg voor te dragen dat de toekomstige leiders van een onafhankelijk Indonesië zouden weten dat er Japanners waren geweest die, niet zonder risico, hun revolutie hadden helpen voorbereiden en uitvoeren. Natuurlijk was het bestaan van zijn *Asrama* het legerbestuur een doorn in het oog (het had vergeefs getracht, de oprichting te voorkomen), maar het kon er niets tegen ondernemen: het Japanse leger moest de marine, de Japanse marine het leger respecteren.

Veel verschil was er tussen Sjimizoe's en Maeda's *Asrama* niet: dezelfde docenten (Hatta was een hunner) gaven er dezelfde lessen; het belangrijkste verschil was misschien dat Sjahrir uitsluitend aan Maeda's *Asrama* doceerde.

Illegaal waren de drie groepen geenszins, wèl waren zij, zou men kunnen zeggen, wat hun denkbeelden betrof in verzet: in verzet tegen allen die met het Japanse legerbestuur samenwerkten, en in verzet tegen dat legerbestuur. Verscheidene leiders van de groepen waren overigens ook al in de Nederlandse tijd in verzet geweest; van diegenen die wij noemden, zaten in maart '42, toen de Japanners op Java landden, Soekarni, Wikana en Adam Malik sinds kort opgesloten in de geïsoleerde

gevangenis die op een eiland bij Tjilatjap lag, voor Java's zuidkust dus. Daar waren zij niet gebleven. Toen vrijwel al het overheidspersoneel uit Tjilatjap was weggevlucht, waren de gevangenen naar die plaats gevoerd om er de tot ontbinding overgegane lijken te begraven van de slachtoffers der Japanse bombardementen. Weinigen hadden het Nederlands bewind zo chaotisch, zo smadelijk zien ondergaan als Soekarni, Wikana en Adam Malik. De Japanners hadden hen bevrijd.

*

Gelijk gezegd, had de groep van Sjimizoe's *Asrama* belangrijke contacten met jongeren die vóór de komst der Japanners een rol hadden gespeeld in de Indonesische jeugdbeweging op Java. Deze had, zoals wij in ons vorige deel vermeldden, in de jaren '20 twee congressen gehouden en op het tweede, in '28, was een 'Eed van de Jeugd' afgelegd die drie geloften inhield: er moesten komen één vaderland: Indonesië, één natie: de Indonesische, en één taal: het Indonesisch; ook was toen voor het eerst het *Indonesia Raya* gezongen. Als gevolg van de repressie-politiek van het Nederlands gouvernement kon in de jaren '30 geen derde congres plaatsvinden – wel waren jeugdorganisaties blijven bestaan. Het Japans bestuur had ze verboden. In '43 had de *Poetera* een nieuwe jeugdorganisatie opgericht maar zij had plaats moeten maken voor een Japanse die in '44 als *Angkatan Moeda* onder de alles-omvattende vleugels van de *Djawa Hokokai* was voortgezet, trouwens: ook de wel degelijk nationalistische *Barisan Pelopor* was in de *Hokokai* ingevoegd – haar commandant, Soekarno, was immers directeur van het bureau van de *Hokokai*. Opzet, naam en topleiding van die *Hokokai* waren Japans. Dat wekte vooral bij de jongeren weerstanden – weerstanden die duidelijk tot uiting kwamen, toen de Japanse propagandadienst midden mei '45, een week na Duitslands ineenstorting dus, in de Villa *Isola* te Bandoeng een Jeugdcongres belegde waaraan omstreeks driehonderd kaderleden van de *Angkatan Moeda* deelnamen. Op de openingszitting kwam het tot de door de propagandadienst voorgeschreven steunbetuigingen aan Japan en ook op de meeste toespraken die er gehouden werden, hadden de Japanners niets tegen, maar er werd er één gehouden waarin het feit dat de leiding van de *Hokokai* regionaal en plaatselijk in handen was van het inheems bestuur, scherp werd gekritiseerd en er vonden vóór, tijdens en na de officiële zittingen informele discussies plaats, waardoor de confe-

rentie een geheel andere wending nam. Zij eindigde namelijk met het aannemen van twee resoluties: de eerste hield in dat alle Indonesische groeperingen verenigd en onder één leiding gecentraliseerd moesten worden, de tweede dat de toezegging van onafhankelijkheid (een onafhankelijkheid die nog slechts in 'onderzoek' was) ten spoedigste gerealiseerd diende te worden.

Een delegatie ging beide resoluties aan Soekarno aanbieden, die in een hotel boven Soekaboemi een korte vakantie hield. Kon hij, zo werd hem gevraagd, de onafhankelijkheid niet bespoedigen? Dat kon hij niet beloven, wèl zei hij (volgens Anderson '*with his habitual tact*'): 'De toekomst van het Indonesische volk ligt in handen van onze jeugd.'[1]

Er werden na die Bandoengse conferentie in tal van steden op Java door de *Angkatan Moeda* jeugdbijeenkomsten georganiseerd die de bedoeling hadden, de jongeren op te roepen tot deelneming aan de volksguerrilla teneinde Indonesië's 'onafhankelijkheid' te waarborgen. De bijeenkomst welke in Soerabaja plaatsvond, liep anders af dan de Japanners wensten. Een van de sprekers betoogde namelijk dat de Indonesiërs inderdaad moesten vechten voor hun onafhankelijkheid, maar, zei hij, 'niet tegen de Geallieerden' (waarmee, naar wij aannemen, niet de Nederlanders met hun *Nica*-organisatie werden bedoeld maar vooral de Amerikanen); deze opmerking nu, aldus de Amerikaanse historicus George McTurnan Kahin in zijn *Nationalism and Revolution in Indonesia*, werd begroet met donderend applaus, dat nog door de radio werd uitgezonden ook! De bijeenkomst nam een chaotisch karakter aan en de Japanners wisten de menigte alleen te verspreiden door luchtalarm te laten geven.[2]

★

Het was omstreeks deze tijd dat de voornaamste figuren uit de drie jongerengroepen die zich in Djakarta hadden gevormd, samenkwamen om een informeel coördinerend comité op te richten dat zich *Angkatan Baroe* ('De nieuwe generatie') noemde. Een jeugdig journalist van *Asia Raya*, Boerhanoeddin Diah, ging als coördinator optreden – wie als leiders van het comité optraden, is niet precies bekend, maar Anderson

[1] Anderson, p. 53. [2] Kahin: *Nationalism and Revolution in Indonesia* (1952), p. 122.

schrijft dat er in elk geval Chaeroel Saleh en Soekarni toe behoorden, alsmede een zoon van Tjokroaminoto, de eertijds aanbeden leider van de *Sarekat Islam*: Anwar Tjokroaminoto, een broer van Soekarno's eerste vrouw – ook hij was aan de redactiestaf van *Asia Raya* verbonden.

Voor de *Angkatan Baroe* stond één ding vast: als Indonesië onafhankelijk werd, dan moest het dat worden uit eigen kracht, niet dank zij Japans gunst.

*

De uitspraken van het in Bandoeng gehouden Jeugdcongres en de weerklank die de daar verkondigde denkbeelden elders vonden, kunnen Soekarno en andere nationalistische voormannen slechts verontrust hebben. Waren zij inderdaad, zoals Dewantoro midden juni had gezegd, hun goede naam kwijt? Soekarno die, politicus als hij was, beseft moet hebben dat hij in een gevaarlijk isolement dreigde te geraken, kwam tot een tweeledig inzicht: dat het wenselijk was, de *Hokokai* te doen verdwijnen en te vervangen door een nieuwe, duidelijk Indonesische organisatie waarin, conform de eerste in Bandoeng aangenomen resolutie, alle bestaande organisaties, zo zij er al niet in zouden opgaan, in elk geval gecombineerd zouden worden, en dat het niet minder wenselijk was dat die nieuwe organisatie alle jongeren-groeperingen onder haar stevige controle zou nemen – die jongeren-groeperingen zouden dus in de nieuwe organisatie een duidelijke vertegenwoordiging moeten krijgen, maar: als minderheid. Uiteraard diende de oprichting van de nieuwe organisatie met instemming van het Japanse militaire bestuur te geschieden – de vormen moesten in acht genomen worden: bespreking van het voorstel in de Centrale Adviesraad, uitbrenging van advies aan het militair bestuur, overneming van dat advies door dat bestuur, verwezenlijking van het genomen besluit.

Niet Soekarno was het die het nieuwe denkbeeld als eerste in de achtste zitting van de Centrale Adviesraad naar voren bracht – dat deed (volgens Dahm: op zijn verzoek) zijn oude medestander Sartono: er moest een 'nieuwe volksbeweging', de *Gerakan Rakjat Baroe*, worden opgericht, waarin alle bestaande organisaties en groeperingen, de militaire en semi-militaire korpsen inbegrepen, zouden zijn gecombineerd en die beweging moest vier leiders krijgen (een nieuw 'Klavertje Vier'): Soekarno, Hatta, Wachid Hasjim en *Raden Adipati Ario* Wiranatakoesoema. Een

goed gevonden combinatie! Soekarno en Hatta hadden nu drie jaar ten nauwste samengewerkt, Wachid Hasjim was een van de twee leiders van de *Masjoemi*, Wiranatakoesoema regent van Bandoeng – aan de top zou dus èn de overtuigd-Islamietische richting èn de inheemse bestuursaristocratie vertegenwoordigd (en niet in de meerderheid) zijn.

De Centrale Adviesraad aanvaardde het plan en het Japans militair bestuur dat wist dat de 'onafhankelijkheid' althans van Java niet lang op zich zou laten wachten, zag geen reden om er zich tegen te verzetten: wellicht zou de nieuwe Indonesische opzet meer steun verwerven dan de *Djawa Hokokai*. De nieuwe beweging moest een handvest krijgen. Om dat op te stellen werd op 6 juli '45 in Djakarta een grote vergadering belegd, waar elke organisatie en groepering die in de *Gerakan Rakjat Baroe* diende op te gaan, vertegenwoordigd was: de *Djawa Hokokai*, haar vrouwenorganisatie, haar jongerenorganisatie (de *Angkatan Moeda*), de *Keibodan*, de *Seinendan*, de *Peta*, de *Barisan Pelopor*, de *Masjoemi*, de *Hizbullah*, de organisatie tot steun aan familieleden van *Peta*-militairen en van *romoesja*'s, en nog andere. Ook zes Japanners zouden ter vergadering aanwezig zijn. Bovendien behoorden verscheidene vooraanstaande nationalisten *à titre personnel* tot diegenen die aan het beraad zouden deelnemen. Uitgenodigd waren ook de voormannen van de pas-gevormde *Angkatan Baroe*, onder wie Chaeroel Saleh, Soekarni, Diah en Adam Malik; dezen hadden overleg gepleegd met gelijkgezinden en waren het er over eens geworden dat zij zouden eisen dat de nationalistische leiders krachtiger zouden optreden jegens het Japans militair bestuur.

Een groot gezelschap zou het worden: omstreeks tachtig personen. Er was een grote zaal voor nodig: het werd de zittingzaal van de Centrale Adviesraad, vroeger van de Volksraad.

Soekarno, voorzitter, opende de beraadslagingen. Spoedig kwam het concept-handvest van de nieuwe beweging aan de orde. Dat gaf de *Angkatan Baroe*-groep de gelegenheid om een eis te stellen die een tarten betekende van de Japanse macht: in het handvest moest sprake zijn van 'de Republiek Indonesië'. Een pijnlijke zaak! De regering in Tokio had nog geen enkele beslissing genomen of Indonesië inderdaad onafhankelijk zou worden en, zo ja, in welke vorm, en de Commissie tot Onderzoek van de 'Onafhankelijkheid' had haar arbeid nog niet voltooid. Een van de zes Japanners die aan de besprekingen deelnam, haastte zich, Soekarno een briefje te laten overhandigen waarin stond dat er maar één was die zou beslissen of er een Republiek Indonesië kwam: keizer Hirohito. Soekarno las het briefje voor, waarop een moment van doodse stilte volgde. Toen weerklonken luide protesten van de jongeren. Wat te

doen? Soekarno, die vóór alles de eenheid wilde herstellen, pleegde haastig overleg met Hatta en enkele andere oudere politici en stelde een compromis voor: in het handvest zou het woord 'republiek' worden vermeld, maar het zou tussen haakjes worden geplaatst om aan te geven dat die republiek pas in de toekomst, d.w.z. als de oprichting door de Japanse regering goedgekeurd zou zijn, een feit zou worden. De *Angkatan Baroe*-groep protesteerde. Het compromis-voorstel werd in stemming gebracht en met grote meerderheid (vermoedelijk met zeventig tegen zeven stemmen) aangenomen.

Die nederlaag stimuleerde de jongeren om aggressiever op te treden. Malik, Chaeroel Saleh en Diah maakten het successievelijk duidelijk dat de nieuwe volksbeweging voor hen alle aantrekkelijkheid had verloren. Soekarno schorste de zitting. Tijdens die schorsing liepen zij en andere jongeren weg, hetgeen in het perspectief van het militair bestuur dat de bijeenkomst had goedgekeurd, een daad was van insubordinatie.

De gevolgen bleven niet uit. Diah werd gearresteerd, Chaeroel Saleh en Soekarni als medewerkers van de Japanse propagandadienst op staande voet ontslagen en de *Kenpeitai* maakte van de gelegenheid gebruik om hun beschermer Sjimizoe in de kraag te pakken en naar Singapore te verwijderen.

De breuk met de jongeren betekende dat er van een alomvattende nieuwe volksbeweging geen sprake zou zijn. Trouwens, in het verdere beraad tijdens en na de vergadering van 6 juli bleek dat er door de voormannen van de vertegenwoordigde organisaties en groeperingen niets voor werd gevoeld om wat opgebouwd was, in een nieuwe beweging te laten opgaan. Het slot van het lied was dat er louter een 'raad van leiders' tot stand kwam, waarin voor de ontbrekende jongeren-organisaties twee zetels werden opengelaten, en dat die raad op 3 augustus '45 ten huize van Soekarno voor het eerst bijeenkwam; deze werd er tot 'Algemeen Leider' van de Nieuwe Volksbeweging, de *Gerakan Rakjat Baroe*, gekozen.

Die beweging was niet meer dan een federatief verbond aan de top. Bovendien: de jongeren ontbraken. Daar konden bij en na het ontstaan van de Republiek nog moeilijkheden uit voortvloeien! Overigens: of die Republiek door de Japanse regering zou worden toegestaan, was op die 3de augustus, waarop Soekarno algemeen leider van de nieuwe beweging werd, nog steeds een open vraag. De instelling immers van een Commissie ter *Voorbereiding* van de 'Onafhankelijkheid' liet op zich wachten: des te pijnlijker was dat, omdat die tot *Onderzoek* haar werk had kunnen afsluiten.

Onderzoek van de 'onafhankelijkheid'

Eerder wezen wij er op dat Indonesië het enige gebied is geweest waar de Japanners niet meteen een commissie ter voorbereiding van de 'onafhankelijkheid' hebben ingesteld maar eerst een tot onderzoek daarvan. Aan die instelling zijn aan Japanse zijde hevige conflicten voorafgegaan: conflicten in Tokio, waar men het niet eens kon worden over de vraag, welke stappen na Koiso's verklaring moesten worden genomen, en conflicten in de *Nanjo*, waar de staven van de Zevende Legergroep, van het Vijf-en-twintigste Leger (Sumatra) en van de *Nanjo*-vloot onder geen beding medewerking wilden verlenen aan het tot stand komen van een Indonesische eenheidsstaat.

De interdepartementale commissie die in Tokio na Koiso's verklaring was ingesteld, kon het niet eens worden – maand na maand verstreek en geen enkel voorstel werd aan de Opperste Oorlogsraad voorgelegd. Op Java kwam het in februari '45 tot de rebellie van het *Peta*-bataljon te Blitar – alleszins mogelijk is het dat *dit* gebeuren er toe bijdroeg dat generaal Harada, wachtend op verlof om tot instelling van de gebruikelijke voorbereidingscommissie over te gaan, besloot, op eigen gezag een ongebruikelijke onderzoek-commissie in te stellen. Hij maakte dat op 1 maart bekend, daarbij overigens onderstrepend dat de commissie haar onderzoek tot Java zou moeten beperken. Er volgden woedende protesten uit Tokio, uit Saigon (Teraoetsji's hoofdkwartier) en uit Singapore. Die protesten maakten het hem onmogelijk, verder te gaan: eerst moest hij er zijn superieuren van overtuigen dat zijn besluit er toe zou bijdragen dat de bevolking op Java, conform de eerder door Singapore gegeven richtlijnen, meer steun zou geven aan de Japanse oorlogvoering. Harada's telegrammen wisten in Tokio de interdepartementale commissie te overtuigen, zodat hij op 10 maart de eerder genoemde Bestuursacademie oprichtte en met verlof van de Opperste Oorlogsraad bekendmaakte dat de onderzoek-commissie spoedig zou worden samengesteld. Dat zinde de andere hoge militairen in de *Nanjo* geenszins – hen wist Harada er eind maart tijdens een conferentie te Singapore van te overtuigen dat zijn aankondiging van 1 maart verantwoord was geweest.[1]

Er moest nu ernst worden gemaakt met het voorbereiden van de onderzoek-commissie. Welnu, het College van Adviseurs kreeg op-

[1] Heel wel mogelijk is het dat het initiatief dat Harada genomen had, hem zijn functie heeft gekost; hij werd, zoals eerder vermeld, in april naar Japan teruggeroepen en vervangen door generaal Nagano.

dracht, aan te geven, met welke concrete vragen zij zich zou dienen bezig te houden en wat haar samenstelling diende te zijn.

De besprekingen over het aan het militair bestuur uit te brengen advies vonden plaats op 9 april '45 (de helaas beknopte notulen vermelden het Japanse jaartal: 2605)[1] en namen tien uur in beslag; zij werden niet door Soekarno geleid maar door Sartono. Dat was opzet: het kwam er Soekarno op aan, zoveel mogelijk van zijn eigen denkbeelden aanvaard te krijgen, en hij meende dat hij dat als gewoon lid effectiever kon bevorderen dan wanneer hij als voorzitter telkens naar een compromis zou moeten streven. Niet alle adviseurs waren aanwezig: dertien van de negentien.

Op voorstel van Soekarno werd begonnen met wat hij 'algemene beschouwingen' noemde, en de eerste die toen het woord voerde was Hatta die een aantal 'belangrijke problemen' naar voren bracht met als eerste 'de positie van Vrij Indonesië in de sfeer van Groot-Oost-Azië, geleid door *Dai Nippon*', oftewel: 'tot hoe ver reikt de grens van de vrijheid en van de soevereiniteit?' Klemmende vraag! Als andere, door de commissie te behandelen problemen zag hij: 'Wat wordt de vorm van de Indonesische staat: een republiek of een monarchie, en, indien een republiek wordt verkozen, wat is dan de positie van de Vorstenlanden?' Dan was er 'het probleem van het staatsburgerschap: wat wordt de positie van de andere Aziaten en van de Japanners?' Andere adviseurs meenden dat andere onderwerpen eveneens aan de onderzoek-commissie moesten worden voorgelegd: versterking van de *Peta*, betere regelingen voor het onderwijs en voor de jeugdbeweging, opheffing van de schrijnende tekorten aan levensmiddelen en kleding, opstelling van een Grondwet, vorming van een Indonesische regering 'met als hoogste adviseur een Japanner', opstelling van een bestuursontwerp 'voor geheel Indonesië, maar als eerste stap dient men het voor Java gereed te maken', vaststelling van 'de grenzen van het grondgebied van de vrije Indonesische staat' die 'tenminste het gebied van het vroegere Nederlands-Indië' zou moeten omvatten, enzovoort, enzovoort. Elke vraag waarmee de onderzoek-commissie zich zou moeten bezighouden, leek even gecompliceerd – pas toen acht sprekers aan het woord waren geweest, greep Soekarno in met een betoog waarvan de strekking was dat men zich door de veelheid en de ingewikkeldheid van al die vragen niet moest laten afschrikken. 'Indonesië', zei hij, 'moet zo spoedig mogelijk vrij zijn' ('Indonesië', niet 'Java'),

[1] Notulen: IC, 36680.

'nu meteen, juist omdat wij nu tegenover de vijand staan. Wij behoeven niet bang te zijn voor de problemen van de vrijheid. Vrijheid is staatkundige vrijheid – zij is gelijk een gouden brug die ons leidt naar ons zwaarste arbeidsterrein, maar op dat terrein zullen wij onze idealen ten aanzien van het maatschappelijk leven, het onderwijs en de opvoeding, de organisatie van de landbouw, en zoveel meer, kunnen verwezenlijken. Laat ons daarom niet te zwaar op de hand zijn. De Commissie tot Onderzoek van de Onafhankelijkheid dient zo spoedig mogelijk te kunnen werken en de daarop volgende Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid moet dan onmiddellijk ingesteld worden.'

Hij zag drie hoofdpunten: het vaststellen van de grondbeginselen van de nieuwe staat (republiek of monarchie? en wat zou de plaats zijn van de Islam?), het opstellen van de Grondwet en het voorbereiden van de bestuursoverdracht. Dat waren politieke vraagstukken 'en daarom moeten zij vooral worden overgelaten aan hen die in de politieke strijd om de vrijheid zijn opgegroeid', aan de nationalisten dus, niet aan de *Masjoemi*, niet aan de bestuursaristocratie.

Na verdere discussie werd gestemd over de vragen waarvan men aan het Japans militair bestuur zou voorstellen dat zij aan de onderzoek-commissie zouden worden voorgelegd.

Vraag 1: wat wordt de positie van 'Vrij Indonesië' binnen Groot-Oost-Azië? – aangenomen met zeven tegen zes stemmen (Soekarno stemde tegen[1], Hatta vóór).

Vraag 2: wordt de Indonesische staat een monarchie, een republiek of 'iets anders'? – aangenomen met algemene stemmen.

Vraag 3: wordt de Indonesische staat gebaseerd op het socialisme, op het liberalisme of op de *adat*? – aangenomen met acht tegen vijf stemmen (Soekarno stemde vóór, Hatta tegen[2]).

Vraag 4: moeten staat en geloof gescheiden worden? – aangenomen met algemene stemmen.

Vraag 5: hoe wordt het Indonesische staatsburgerschap geregeld? – aangenomen met algemene stemmen.

Vraag 6 (voorstel van Hatta): hoe kan de bestuurseenheid van Indonesië zo spoedig mogelijk tot stand worden gebracht? – aangenomen met tien tegen drie stemmen (Soekarno stemde tegen[3]).

[1] Naar wij aannemen: omdat hij dat als een vraag zag die pas aan de orde zou komen als Indonesië 'vrij' wàs. [2] Naar wij aannemen: omdat hij dat als een vraag zag die pas aan de orde zou komen als het 'vrije' Indonesië een of ander vertegenwoordigend lichaam had; denkbaar is ook dat hij vreesde, in de onderzoek-commissie onvoldoende steun te krijgen voor zijn maatschappelijke opvattingen. [3] Naar wij aannemen: omdat hij dat als een vraag zag die in de Japanse sfeer lag.

Vraag 7 (voorstel van Soekarno): hoe moet de commissie ter *voorbereiding* van de onafhankelijkheid zijn samengesteld? – aangenomen met algemene stemmen.

Vraag 8 (voorstel van Hatta): hoe moet het burgerlijk bestuur zo spoedig mogelijk aan Indonesiërs worden overgedragen? – aangenomen met tien tegen drie stemmen (Soekarno en Hatta stemden vóór).

Vraag 9: wat zijn de grenzen van de Indonesische staat? – verworpen met drie tegen tien stemmen (waaronder die van Soekarno en Hatta[1]).

Hiermee was vastgesteld, welke vragen naar het oordeel van het College van Adviseurs aan de onderzoek-commissie dienden te worden voorgelegd.

Hoe moest die commissie zijn samengesteld? Ook hierover werd gestemd.

Voorstel 1: de commissie moet niet alleen uit Indonesiërs bestaan – aangenomen met acht tegen vijf stemmen (Soekarno en Hatta stemden vóór).

Voorstel 2: de Japanners, de Chinezen, de Arabieren en de Indo-Europeanen moeten vertegenwoordigd zijn – aangenomen met twaalf stemmen tegen één (Soekarno en Hatta stemden vóór, de ene tegenstemmer wilde de Chinezen, de Arabieren en de Indische Nederlanders weren).

Voorstel 3: de commissie moet vrouwelijke leden tellen – aangenomen met zeven tegen zes stemmen (Soekarno stemde vóór, Hatta tegen[2]).

Voorstel 4: er dienen twintig Indonesische leden te komen, onder wie twee vrouwen – aangenomen met negen tegen vier stemmen (Soekarno en Hatta stemden beiden vóór en daarbij merken wij nog op dat het College van Adviseurs één dag later op voorstel van Soekarno besloot, op de benoeming van *dertig* Indonesiërs aan te dringen).

Voorstel 5: het aantal Japanse leden moet tot drie beperkt blijven – aangenomen met elf tegen twee stemmen (Soekarno en Hatta stemden vóór).

Voorstel 6: de Chinezen, de Arabieren en de Indo-Europeanen krijgen elk slechts één vertegenwoordiger – aangenomen met algemene stemmen.

En tenslotte besloot het College van Adviseurs op die 9de april, het militair bestuur voor te stellen dat de onderzoek-commissie haar beslui-

[1] Naar wij aannemen: omdat zij dat als een vraag zagen, waarover het 'vrije' Indonesië met Japan zou moeten onderhandelen. [2] Naar wij aannemen: op grond van zijn nogal strenge Islamietische geloofsovertuiging.

ten met meerderheid van stemmen zou nemen, dat bij staking van stemmen de stem van de voorzitter zou beslissen, en dat aan de commissie opdracht zou worden gegeven, binnen een maand haar werk te voltooien.

*

Twintig dagen verliepen voordat Hirohito's verjaardag was aangebroken: de 29ste april. De nieuwe opperbevelhebber van het Japanse leger, generaal Nagano, maakte op die dag bekend dat het staatkundig begrip 'Indonesië' voortaan mocht worden gebruikt, dat de inheemse taal voortaan 'de Indonesische taal' zou worden genoemd en dat het begrip 'inheemsen' plaats zou maken voor 'Indonesiërs' – ook deed hij weten dat hij het aantal leden van de onderzoek-commissie voorlopig bepaald had op twee-en-zestig, dat het hem wenselijk voorkwam dat zich onder die twee-en-zestig vertegenwoordigers van jongeren-organisaties zouden bevinden, en tenslotte dat hij het geboden achtte om op Java, aangezien dat eiland 'het centrale punt van Indonesië' was, inlichtingen te laten inwinnen waarmee de onderzoek-commissie haar voordeel zou kunnen doen; tevens gaf hij de residentie- en gemeente-adviesraden alsook de bestaande organisaties en de inheemse bestuurders het recht, hunnerzijds aan de commissie te doen weten, welke structuur zij voor de 'onafhankelijkheid' wenselijk achtten.

Wij nemen aan (nadere gegevens hebben wij niet) dat als gevolg van Nagano's oproep een aantal memoranda naar Djakarta werd gezonden – vast staat dat de acht Japanners die hij als buitengewone leden aan de eerdergenoemde twee-en-zestig wilde toevoegen, elk in de maand mei een deel van Java bezochten teneinde er zich in kleinere of grotere bijeenkomsten (soms waren bijna duizend Indonesiërs aanwezig) een beeld van te vormen hoe men zich die 'onafhankelijkheid' voorstelde.

Terwijl die Japanners rondreisden, werd in Djakarta bepaald, hoe de onderzoek-commissie verder zou zijn samengesteld. In overeenstemming met zijn eigen wensen werd Soekarno, die zich opnieuw de handen vrij wilde houden, niet tot voorzitter benoemd – die functie kreeg een voorman van wat men 'de aanloop-organisatie tot de nationalistische beweging' zou kunnen noemen: *Boedi Oetomo*, nl. een vijf-en-zestigjarige arts uit Djokjakarta, *Raden* dr. Radjiman Wediodiningrat; vice-voorzitters werden een Japanner (een van de acht buitengewone leden) en de resident van Kedoe, Soeroso. Onder de gewone leden bevonden zich

vier Chinezen (het Japans militair bestuur had één te weinig geacht), één Arabier en één Indo-Europeaan (Dahler). In totaal waren er dus vier-en-vijftig Indonesiërs, nl. twee vrouwen en twee-en-vijftig mannen: omstreeks twintig voormannen van de nationalistische beweging, zeven leidende figuren uit overtuigd-Islamietische kringen, tien leden van het inheems bestuursapparaat (de drie Indonesische residenten, enige assistent-residenten en enkelen van de meest ervaren regenten), de overige Indonesiërs waren *à titre personnel* benoemd.

De jongeren-organisaties waren niet vertegenwoordigd – zij hadden geweigerd, aan de Japanse opzet mee te werken. Mede daardoor was de commissie verre van jeugdig; bijna alle leden waren de veertig al gepasseerd – Soekarno was nu bijna vier-en-veertig, Hatta bijna drie-en-veertig.

Men ziet: het Japans militair bestuur was nogal afgeweken van de voorstellen welke het College van Adviseurs had voorgelegd. Het deed hetzelfde met betrekking tot de vragen welke de onderzoek-commissie volgens het College van Adviseurs diende te beantwoorden: de vragen, wat Indonesië's positie binnen Groot-Oost-Azië zou zijn, hoe de bestuurseenheid van Indonesië zo spoedig mogelijk tot stand kon worden gebracht, hoe het burgerlijk bestuur zo spoedig mogelijk aan Indonesiërs kon worden overgedragen en hoe de Commissie ter Voorbereiding van de 'Onafhankelijkheid' moest zijn samengesteld, waren geschrapt. Er restten er vier: of de nieuwe staat de vorm zou krijgen van een monarchie, een republiek, 'of iets anders', wat de grondbeginselen van de nieuwe staat zouden zijn, welke positie de Islam er in zou krijgen, en hoe het staatsburgerschap geregeld zou worden, en er werd een vijfde, door het College van Adviseurs verworpen vraag toegevoegd: wat de grenzen van de nieuwe staat zouden zijn.

Uit het feit dat die laatste vraag óók gesteld was, konden de leden van de onderzoek-commissie al afleiden dat hun voorstellen zich niet tot Java behoefden te beperken – opnieuw, en op een hoogst belangrijk punt, had het militair bestuur te Djakarta zich verder gewaagd dan de machthebbers in Tokio, Saigon en Singapore wensten[1], en men moet wel aannemen dat dat minder het werk is geweest van de in Indië geheel onervaren Nagano dan van zijn chef-staf en hoofd van het militair bestuur, generaal

[1] Het beraad van de onderzoek-commissie zou dus ook op Sumatra betrekking hebben – dat beraad was al afgesloten, toen daar op 25 juli een aparte Commissie tot Onderzoek van de 'Onafhankelijkheid' werd gevormd, die in meerderheid uit nationalisten bestond. Zulk een commissie werd in het marinegebied overbodig geacht.

Jamamoto, die de in '43 en '44 gevolgde politiek: het op afstand houden van de nationalisten, had zien mislukken. Hij was het die persoonlijk op 28 mei '45 de commissie installeerde en haar bij die gelegenheid opwekte, 'de grondslag te leggen voor een onafhankelijk *Indonesië*' – wij cursiveren. *Hij* sprak van 'Indonesië'[1] in een fase waarin Tokio nog steeds slechts van 'Oost-Indië' repte.

Op 29 mei begon de commissie in het vroegere Volksraadsgebouw aan haar eerste zitting – die duurde vier dagen en leidde tot de vorming van een subcommissie die de beginselen voor de nieuwe staat moest formuleren; vervolgens breidde Nagano het aantal Indonesische leden met drie of vier uit (vertegenwoordigers van delen van Java waar men zich achtergesteld had gevoeld) en nadien kwam de commissie van 10 tot 15 juli opnieuw bijeen om haar werkzaamheden af te sluiten – men ziet: die tweede zitting vond plaats *na* de op 6 juli gehouden vergadering ter oprichting van de Nieuwe Volksbeweging, waaruit de voormannen der jongeren-organisaties waren weggelopen. Die voormannen waren het die, niet als deelnemers maar als kritische toehoorders, het verhandelde al in de eerste zitting hadden willen volgen – dat was hun, ondanks de steun van sommige leden van de commissie, mislukt: dr. Radjiman had hun de toegang geweigerd, hetgeen, aldus de Japanse vice-voorzitter in een in november '45 geschreven verslag, 'zeer verstandig' was.[2]

De eerste zitting werd, evenals het begin van de op 9 april gehouden vergadering van het College van Adviseurs, gevuld met 'algemene beschouwingen'.

Gegeven het feit dat het gezelschap groter was: in plaats van dertien aanwezigen zeventig (van wie overigens de acht Japanners er krachtens hun instructies zwijgend bijzaten), en er zich velen onder bevonden die niet gewend waren, de zaken in breed perspectief te zien, waren die algemene beschouwingen bij uitstek verward. Daartoe droeg bij dat het presidium bepaald had dat men zich eerst zou uitspreken over de grondbeginselen van de nieuwe staat: een onderwerp waar een regent als Wiranatakoesoema heel anders over dacht dan Wachid Hasjim, een van de leiders van de *Masjoemi*, of *Ki* Bagoes, de *Mohammadijah*-leider uit Djokjakarta. Wie naar al die verschillende opvattingen luisterde, moest wel betwijfelen of een formulering gevonden kon worden die ieders instemming kon hebben. Soekarno zat er zwijgend bij, zowel op de eerste als op de tweede en de derde dag. Pas op de ochtend van de vierde,

[1] Aangehaald in Kanahele, p. 197. [2] Tekst van het verslag d.d. 13 nov. 1945: *NI*, p. 587–89.

1 juni, greep hij in. Hij had in de jaren '20 in de ideologie van de *PNI* nationalistische, marxistische en Islamietische elementen trachten te combineren – de typisch-Javaanse wens naar synthese, naar verzoening van het onverzoenlijke, naar het te boven komen van schijnbaar onwrikbare tegenstellingen als die tussen het geloof in een persoonlijke God en het animisme, had hem, zoon van een Javaanse vader en een Balinese moeder (die het Hindoeïsme had aangehangen), er toe gebracht, een toespraak voor te bereiden waarin hij vijf beginselen zou aangeven welke, vertrouwde hij, zo niet door alle, dan toch door veruit de meeste commissieleden zouden worden aanvaard. *Algemene* beginselen – zó algemeen dat iedereen zich bij de verwezenlijking iets anders kon voorstellen. Waarom vijf? De reden was dat de Groot-Oost-Aziatische Conferentie in november '43 te Tokio *Vijf* Besluiten had genomen en dat zulks er toe had geleid dat de Centrale Adviesraad een jaar later *Vijf* Plichten had opgesomd, die menigmaal in pers en radio en op vergaderingen waren opgesomd[1] – daarom dus nu *Vijf* Beginselen: *Pantja Sila*.

Soekarno lichtte ze de een na de ander toe: het Nationalisme, het Internationalisme, de Democratie ('geen Westerse democratie maar een politiek-economische democratie'), de Sociale Rechtvaardigheid en tenslotte het vijfde, het in politieke zin moeilijkste: het Geloof in God – het moeilijkste daarom, omdat de overtuigd-Islamieten slechts één God erkenden: de hunne, en dàt niet alleen: *hun* geloof moest de gehele nieuwe staat doordrenken. Soekarno wees dat exclusivisme af. 'De Indonesische staat', zei hij in de desbetreffende passage[2],

> 'moet één staat zijn, die gebaseerd is op God. Laten wij, hetzij wij Christen of Islamiet zijn, de godsdienst beoefenen op verdraagzame wijze, derhalve op een wijze die berust op onderlinge waardering (*applaus*). Zowel Mohammed als Jezus Christus hebben voldoende bewijzen geleverd van hun verdraagzaamheid ... Iedere Indonesiër dient zijn eigen God te belijden. De Christen dient God te belijden volgens de leer van Jezus Christus, de Islamiet volgens de leer van de profeet Mohammed en Boeddhisten dienen hun godsdienstige riten te verrichten volgens hun eigen voorschriften, maar laat ons allen in God geloven.'

Eerder sprekend over de 'Democratie', had hij gezegd dat 'een volksvertegenwoordiging de voornaamste voorwaarde (was) voor de kracht

[1] Te bedenken valt ook dat het cijfer vijf in het algemeen voor veel Indonesiërs een speciale betekenis had: een hand heeft vijf vingers, de *wajang*-verhalen kennen vijf helden en in de Islam speelt het begrip van de Vijf Zuilen een belangrijke rol. [2] Tekst: *NI*, p. 591, Legge: *Sukarno*, p. 185 en Kanahele, p. 198.

van de Indonesische staat.' 'Indien wij', zo knoopte hij daarbij aan,

'werkelijk een Islamietisch volk zijn, laat ons dan hard werken opdat de meeste zetels in de volksvertegenwoordiging welke wij gaan scheppen, ingenomen worden door overtuigd-Islamieten ... Dan zullen de door die volksvertegenwoordiging gemaakte wetten vanzelf Islamietische wetten zijn ... Wij zeggen allen dat negentig procent van ons de Islam belijden, maar kijkt in deze vergadering om u heen en vraagt u dan af wat het percentage is van diegenen die op een Islamietische partij plachten te stemmen. Dat percentage is niet hoog en voor mij is dat een bewijs dat de Islam nog niet werkelijk vat heeft gekregen op de volksmassa.'

Passages waren dat die de delegatie van de *Masjoemi* en andere overtuigd-Islamieten de zekerheid gaven dat zij van Soekarno geen steun hadden te verwachten voor hun streven, een Islamietische staat te grondvesten, en die hen bovendien kwetsten, omdat hun Islam op één lijn werd gesteld met het Christendom en het Boeddhisme – desniettemin weerklonk, toen Soekarno had uitgesproken, een luid applaus: hier was, meenden de meesten, een synthese tot stand gebracht en een richting aangegeven, hier had een waarlijk nationaal leider gesproken!

Op voorstel van voorzitter dr. Radjiman werd een subcommissie van negen leden gevormd teneinde, van Soekarno's Vijf Beginselen uitgaand, een concept-Grondwet op te stellen – Soekarno werd er voorzitter van, tot de leden behoorden o.m. Hatta, Soebardjo (een van de twee directeuren van Maeda's *Asrama*), *hadji* Agoes Salim, Moezakkir (een van de leiders van de *Masjoemi*) en de rechtsgeleerde prof. Soepomo.

Opvallend was het dat Soekarno in zijn lange toespraak met geen woord van Japan of de Japanners had gerept – ook het feit dat de onderzoek-commissie met machtiging van de Japanse regering door de Japanse opperbevelhebber was gevormd, bracht hem er niet toe, ook maar één woord van dankbaarheid te spreken. De acht Japanners, die als buitengewoon lid ter zitting aanwezig waren, ziedden van woede – als balsem op de hun en generaal Nagano toegebrachte wonde werd ter afsluiting van de eerste zitting met algemene stemmen een 'resolutie van vastberadenheid' aangenomen, waarin de Geallieerde landingen op Nieuw-Guinea, Morotai en Tarakan werden veroordeeld, de terugkeer van het Nederlands gezag in de vorm van de *Nica* werd afgewezen en de verzekering werd gegeven dat het Indonesische volk van harte achter de Japanse oorlogsinspanning stond.[1]

[1] Soekarno persoonlijk was met het geven van dergelijke verzekeringen doorge-

*

Voordat de tweede zitting van de onderzoek-commissie werd geopend, stelde Soekarno's subcommissie een document op, het z.g. Handvest van Djakarta, waarin de hoofdlijnen voor een Grondwet werden aangegeven.

Voor die concept-Grondwet werd eerst een lange inleiding gemaakt[1] die begon met een voorstelling te geven van de vroege geschiedenis van de Indische archipel, waarin het geïdealiseerde beeld van het Middeleeuwse Oostjavaanse rijk Modjopahit nog verre overtroffen werd: 'het Indonesische volk' had 'een onafhankelijke staat' bezeten die de gehele archipel met inbegrip van Nieuw-Guinea had omvat en waartoe ook heel Malakka had behoord. Voor dat ene volk had de komst van de Europeanen 'een ramp' betekend – de archipel was toen onder de overheersing geraakt van de Oost-Indische Compagnie, 'die het volk van al zijn rechten had beroofd.' Vervolgens was de Indonesische natie anderhalve eeuw lang bestuurd door het Koninkrijk der Nederlanden dat 'de gestolen rechten van de Oost-Indische Compagnie had geërfd' en haar politiek had voortgezet, nl.: 'onze eenheid te verbreken, ons eergevoel te vertrappen en onze rijkdommen te exploiteren ten behoeve van het Nederlandse volk.' Het Japanse keizerrijk daarentegen had het recht op onafhankelijkheid van alle Aziatische volkeren erkend. 'Met waardering voor de doelstellingen van het Japanse keizerrijk dient', aldus verder deze inleiding, 'elk Groot-Oost-Aziatisch volk al zijn krachten in te spannen voor een gemeenschappelijke oorlogvoering, aangezien dit de sterkste waarborg is voor elks onafhankelijkheid.' De slotpassage luidde:

'Met de zegen van *Allah* de Almachtige, wegens de eerder gegeven redenen en gedreven door een verheven verlangen om verantwoordelijk te zijn voor het eigen lot en voortaan als een vrij, roemvol en gerespecteerd volk te leven, roept

gaan. Zo had hij op 10 mei, onmiddellijk na Duitslands ineenstorting, een verklaring aan *Domei* en aan de Indonesische pers verstrekt waarin hij de Duitsers had geprezen 'voor de moedige worsteling die zij zes jaar lang hebben volgehouden', en gezegd had dat Duitslands capitulatie geen invloed had op 'de vastberadenheid waarmee de Indonesiërs de Groot-Oost-Aziatische oorlog zullen voortzetten. Iedere Indonesiër is er van overtuigd dat deze Heilige Oorlog krachtens de wil van *Allah* wordt gevoerd en dat hij met ònze overwinning zal eindigen.' (*Nigis: Monitoring Report*, 1 358 (13 mei 1945)).

[1] Tekst: IC, 6 022.

het Indonesische volk hierbij zijn onafhankelijkheid uit in de naam van *Allah*, de Goede en Genadige.'

Het Handvest, ook een concept uiteraard (het moest door de onderzoek-commissie in haar tweede zitting definitief worden vastgesteld), hield verder in dat Indonesië een republiek zou worden, gebaseerd op 'eenheid' (geen federatieve staat dus), op 'rechtvaardige humaniteit', op 'democratie en sociale rechtvaardigheid', maar ook op 'het geloof in God, met dien verstande dat de aanhangers van de Islam verplicht zijn, de Islamietische wetten in praktijk te brengen.' Die toevoeging hield een concessie aan de overtuigd-Islamieten in – een tweede concessie was dat de sub-commissie voorstelde, de volgorde van de Vijf Beginselen in die zin te wijzigen dat het vijfde beginsel: Geloof in God, het eerste zou worden.

De toegevoegde passage (Legge heeft dat terecht opgemerkt[1]) was van een kenmerkende onduidelijkheid. Gold de verplichting, 'de Islamietische wetten in praktijk te brengen', alleen voor de overtuigd-Islamieten of ook voor de vele anderen die zichzelf wel als Islamieten beschouwden maar door de overtuigd-Islamieten gezien werden als personen wier Islamietisch geloof niet meer was dan een vernisje? Werd het nakomen van die verplichting louter aan ieder persoonlijk overgelaten of diende de staat er toezicht op te houden? Men kon in de passage lezen wat men wilde – Moezakkir en de zijnen waren er hoogst ontevreden over. Voordat de tweede zitting werd geopend, pleegden zij overleg met gelijkgezinden en in dat overleg werd besloten dat de *Masjoemi*-delegatie er in die tweede zitting met klem op zou aandringen dat het nieuwe Indonesië een op de Islam, en alléén op de Islam, gebaseerde staat zou zijn.

Soekarno's subcommissie had overigens ook aan de andere Beginselen aandacht besteed – wij vermeldden al dat zij de vorming van een republikeinse eenheidsstaat had bepleit. Hoe moest die zijn ingericht? De commissie stelde voor dat de volkssoevereiniteit zou komen te berusten bij de *Madjelis Permusjawaratan Rakjat*, de Raad voor Volksoverleg (hoe die voor het eerst zou worden samengesteld, werd in het midden gelaten), die de hoofdlijnen van de binnen- en buitenlandse politiek zou aangeven, een president en een vice-president zou kiezen (wie die functies zouden moeten vervullen, lag voor de hand: Soekarno en Hatta) en dan uiteen zou gaan om vervolgens af en toe, maar minstens eens per

[1] Legge: *Sukarno*, p. 188.

vijf jaar, bijeen te komen. Van regelmatige controle van die Raad voor Volksoverleg op het beleid van de president en de vice-president zou dus geen sprake zijn. Er zou ook een wetgevend lichaam komen, de *Dewan Perwakilan Rakjat*, de Raad van Volksvertegenwoordigers (ten aanzien van welke eveneens in het midden gelaten werd, hoe hij voor het eerst zou worden samengesteld), maar met betrekking tot alle besluiten van die Raad zou de president het recht van veto hebben en bovendien zou hij in een noodtoestand geheel buiten de Raad van Volksvertegenwoordigers om bij decreet kunnen regeren. De president zou voorts alle ministers benoemen c.q. ontslaan – wèl zou hij een Hoge Adviesraad, de *Dewan Pertimbangan Agoeng*, naast zich hebben, maar die zou hem slechts adviezen uitbrengen; trouwens, *hij* zou er de leden van benoemen *c.q.* ontslaan.

Duidelijk was dat de president volgens de voorstellen van de subcommissie een zeer grote macht zou krijgen.

Het concept-Handvest hield tenslotte in dat in de nieuwe republiek de vrijheid van godsdienst, de vrijheid van vereniging en vergadering en de vrijheid van drukpers zouden worden erkend, dat er de dienstplicht zou worden ingevoerd, dat er een nieuw belastingstelsel zou komen en dat er de leerplicht zou gelden.

In de op 10 juli '45 geopende tweede zitting van de onderzoek-commissie liep het conflict met de *Masjoemi*-fractie en enkele gelijkgezinden hoog op. Er waren subcommissies benoemd waarin de verschillende onderdelen van het Handvest van Djakarta in nadere bespreking werden genomen, en in de subcommissie die de passage over de verhouding tussen staat en Islam te behandelen kreeg, kon men het niet eens worden. Evenmin werd men het eens toen de plenaire vergadering de zaak in bespreking nam – integendeel: de discussies werden steeds verhitter, één of twee overtuigd-Islamieten liepen woedend weg. Tegen middernacht werd de betrokken vergadering door voorzitter dr. Radjiman geschorst. Er begon toen beraad van Soekarno en anderen met enkele overtuigd-Islamieten. Dat nam de gehele nacht in beslag en leidde tot een nieuwe concessie van Soekarno en de zijnen, nl. dat in het gedeelte van het Handvest dat over de president handelde, de bepaling werd ingevoegd dat hij 'een geboren Indonesiër en tevens Islamiet' moest zijn – het

ontbreken van die bepaling had er, zo hadden de overtuigd-Islamieten betoogd, in theorie toe kunnen leiden dat een Indonesische Christen of Hindoe (of een Indo-Europeaan of Indische Chinees) president van de nieuwe staat zou worden. Dit compromis werd de volgende ochtend door Soekarno in een plenaire zitting toegelicht. Hij hield, aldus het verslag van de Japanse vice-voorzitter, 'een toespraak waarin hij de leden onder tranen bezwoer, het geamendeerde voorstel aan te nemen.' De voorzitter bracht het voorstel in stemming door de voorstanders te verzoeken op te staan. De meeste leden voldeden aan dit verzoek maar *Ki* Bagoes (en wellicht nog een of twee andere overtuigd-Islamieten) en de Chinese leden bleven zitten en een Menadonees lid zei dat het compromis eerst in de (goeddeels gekerstende) Minahassa moest worden goedgekeurd.

Een gevaarlijke klip was omzeild.

Ook de andere onderdelen van het Handvest van Djakarta alsmede de inleiding kwamen in behandeling; de inleiding gaf geen moeilijkheden maar over enkele onderdelen vonden lange discussies plaats die met een stemming eindigden.

De subcommissie had aanbevolen dat Indonesië een republiek zou worden maar voor enkele leden van de onderzoek-commissie had al in de eerste zitting vastgestaan dat een monarchie beter bij Indonesië zou passen; zij hadden na afloop van de eerste zitting in Magelang overleg gepleegd met vooraanstaanden uit de vier Javaanse vorstendommen en hadden daar besloten dat zij zouden voorstellen, dat de Sultan van Djokjakarta als 'Koning van Indonesië' staatshoofd zou worden. Dat voorstel ondervond scherpe bestrijding, waarbij o.m. werd opgemerkt dat deze Sultan (of een andere Midden-Javaanse vorst) niet aanvaardbaar zou zijn voor de bevolking van West-Java en evenmin voor die in de Buitengewesten, waar talrijke andere sultanaten bestonden. Er werd gestemd: vijf-en-vijftig stemmen voor de republiek, slechts zes voor de monarchie.

Een republiek dus.

De voorstellen ten aanzien van haar staatsbestel werden, nu de bepaling met betrekking tot de afkomst en de godsdienst van de president was ingevoegd, goedgekeurd (*Ki* Bagoes bleef protesteren). Hetzelfde gold voor de bepalingen inzake de grondrechten, de dienstplicht, de belastingen en de leerplicht.

Over het staatsburgerschap van de nieuwe staat vond weer een discussie plaats. Het Arabische commissielid en Dahler betoogden beiden met klem dat Arabieren en Indische Nederlanders automatisch Indonesische staatsburgers dienden te zijn ('wij hebben nimmer een ander vaderland

gehad', zei de Arabier[1]) – de vier Chinezen waren verdeeld; de aanhangers van de vroegere *Partai Tionghoa Indonesia* (Partij van Indonesische Chinezen) zeiden dat de Chinezen automatisch Indonesische staatsburgers dienden te worden, maar de andere Chinezen die de banden met Nationalistisch China wilden aanhouden dat wellicht na de oorlog de grootste mogendheid van Oost-Azië zou worden, wezen het automatisme af. De onderzoek-commissie besloot dat in eerste instantie alleen Indonesiërs staatsburgers zouden zijn en dat het staatsburgerschap van leden van andere bevolkingsgroepen bij de wet zou worden geregeld – het dispuut was dus opgeschoven.[2]

Ten aanzien van de grenzen van de nieuwe Republiek was dat niet mogelijk.

Had Soekarno's subcommissie daar een voorstel voor gedaan? Wij weten het niet – het waarschijnlijkst dunkt ons dat de leden, toen gebleken was dat zij het niet eens konden worden, drie mogelijkheden aan de onderzoek-commissie hadden voorgelegd: de nieuwe Republiek moest het grondgebied omvatten van Nederlands-Indië, of (tweede mogelijkheid) het grondgebied van Nederlands-Indië minus Nederlands-Nieuw-Guinea, of (derde mogelijkheid) het grondgebied van Nederlands-Indië plus Portugees Timor, Brits-Borneo en Malakka (mèt Singapore) – van dat 'Groot-Indonesië' was vooral Soekarno een overtuigd voorstander, ja hij vond eigenlijk dat ook de Philippijnen tot Indonesië behoorden. Die drie mogelijkheden werden in stemming gebracht: de eerste kreeg negentien stemmen, de tweede zes, de derde negen-en-dertig: het moest dus een 'Groot-Indonesië' worden.

Wanneer?

Ook daarover werd gesproken. Sommigen betoogden dat men bij de Japanners niet op een haastige beslissing moest aandringen: delen van Indonesië, zeiden zij, waren onderontwikkeld en over het algemeen was voor het bestuur over een bevolking van zeventig miljoen zielen het aantal goed-opgeleide krachten gering, zeker indien men een moderne

[1] Aangehaald in Kanahele, p. 211. [2] Wij vermelden in dit verband dat Soekarno begin februari '45 in Djakarta een gezelschap van vermoedelijk enkele tientallen Indische Nederlanders had toegesproken, aan wie hij de verzekering had gegeven dat zij in een onafhankelijk Indonesië als minderheid goed behandeld zouden worden. Hij had toen o.m. gezegd dat het een grote fout was geweest van de Nederlandse regering om de Indische Nederlanders het Nederlands staatsburgerschap te schenken. Ook had hij de bevolkingsgroepen van Indonesië met de groepen instrumenten in een groot orkest vergeleken en er over geklaagd dat de groep der Indische Nederlanders nog niet goed gestemd was.

staat wilde oprichten. Soekarno wees die bezwaren af. 'Onafhankelijkheid', zei hij, 'is als een huwelijk: zal men wachten tot het inkomen bijvoorbeeld vijfhonderd gulden per maand bedraagt en tot men zijn huis heeft ingericht? Ik zeg: neen, trouw eerst en zie dan samen een huishouden op te bouwen. Of wilt u een andere vergelijking? Onafhankelijkheid is als het slaan van een brug over een rivier' (in het College van Adviseurs had hij over 'een gouden brug' gesproken). 'De woeste gronden aan de overkant kunnen later ontgonnen worden.'

Op 16 juli '45 was de onderzoek-commissie met haar arbeid klaar. Haar voorstellen werden aan generaal Nagano voorgelegd, waarbij aan deze ook gerapporteerd werd, wat de uitslag was geweest van de verschillende stemmingen.

Het wachten was nu op het Japans besluit tot instelling van een Commissie ter Voorbereiding van de 'Onafhankelijkheid'. Zij zou zich vooral in twee punten moeten verdiepen die niet aan de Commissie tot Onderzoek waren voorgelegd: de overdracht van het gezag en de verhouding tussen de nieuwe Republiek en Japan; daarbij lag het voor de hand te veronderstellen dat de opperbevelhebbers van de Japanse legers en van de *Nanjo*-vloot vèrstrekkende bevoegdheden zouden houden – de oorlog was nog gaande en in die oorlog zou de, met verlof van de Japanners opgerichte, Republiek Indonesië (of Republiek Java) Japans bondgenoot zijn.

Voorbereiding van de 'onafhankelijkheid'

Op 12 juli, vier dagen voordat de Commissie tot Onderzoek der 'Onafhankelijkheid' te Djakarta haar werkzaamheden zou afsluiten, stelde, zoals wij al in hoofdstuk 2 weergaven, de interdepartementale commissie in Tokio aan de Opperste Oorlogsraad voor dat 'het gehele vroegere Nederlands-Indië' (de term 'Indonesië' werd nog steeds vermeden) 'onafhankelijk' zou worden, Java het eerst, en dat op Java de gebruikelijke Commissie ter Voorbereiding van de 'Onafhankelijkheid' zou worden ingesteld. Dat 'gehele vroegere Nederlands-Indië' zou geen eenheidsstaat mogen worden – conform de wensen van de leger- en van de marinestaf moest het een federatieve staat worden. Die voorstellen werden op 17 juli door de Opperste Oorlogsraad goedgekeurd – hij liet 'de plaatselijke uitvoering' over aan 'de plaatselijke militaire autoriteiten'.

Pas bijna twee weken later, op 31 juli (de Japanse regering had

inmiddels de Verklaring van Potsdam verworpen), kwamen die 'plaatselijke militaire autoriteiten' in Singapore bijeen. Zij besloten, op 7 augustus bekend te maken dat een 'Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid van Oost-Indië' op Java was ingesteld – zij besloten voorts dat Java vermoedelijk op 7 september, de eerste verjaardag van Koiso's verklaring, 'onafhankelijk' zou worden, dat het dan de oorlog zou moeten verklaren aan de Geallieerden, dat een legerofficier bij de op Java te vormen regering als Japans gezant zou optreden en dat Japanse militaire bestuursambtenaren aan het nieuwe bewind de nodige leiding zouden geven.

Aan dat laatste punt werd door de Japanners snel aandacht besteed, zulks conform instructies die op 2 augustus van Tokio waren uitgegaan. Nog voordat bekendgemaakt was dat de voorbereidingscommissie was ingesteld, laat staan wie er deel van zouden uitmaken, was aan Japanse zijde een commissie gereed, welker taak het was, de Indonesische commissie in het goede spoor te houden: de Leidinggevende Commissie ter Voorbereiding van de 'Onafhankelijkheid'; zij bestond uit zes Japanners, die zowel de Japanse strijdkrachten als de Japanse militaire besturen vertegenwoordigden: één voor het marinegebied (een marine-officier die hoofdambtenaar was van het marinebestuur te Makassar), één voor Sumatra (het hoofd van het Japans militair bestuur, generaal-majoor Harada), drie voor Java, nl. opperbevelhebber generaal Nagano, dan generaal-majoor Otosji Nisjimoera, hoofd van de afdeling Algemene Zaken van het militair bestuur, en schout-bij-nacht Maeda, en tenslotte luitenant-generaal Foenio Sjimoera, chef-staf van de opperbevelhebber van de Zevende Legergroep, generaal Seisjiro Itagaki. Behalve Sjimoera vlogen de niet al in Djakarta aanwezige leden van die Leidinggevende Commissie daar zo spoedig mogelijk heen; zij namen zowel uit Makassar als uit Boekittinggi een aantal Japanse deskundigen mee die zouden kunnen helpen om de richtlijnen op te stellen waaraan de Indonesische voorbereidingscommissie zich zou hebben te houden.

Op 7 augustus (daags tevoren was Hirosjima door de eerste atoombom getroffen) kwam de Leidinggevende Commissie voor het eerst in Djakarta bijeen. 'Er waren', zo verklaarde generaal Nisjimoera in '46, ten aanzien van de gezagsoverdracht

'vele moeilijkheden te overwinnen en het was duidelijk dat een volledig plan niet kon worden opgesteld, laat staan uitgevoerd vóór het tijdstip [van de overdracht] ... De commissie was van mening dat het eind van het jaar nog te vroeg zou zijn, maar de Japanse regering wilde van geen uitstel weten' –

'koortsachtig' begon men te werken aan de vele te treffen 'voorlopige regelingen'.[1]

Op diezelfde 7de augustus werd om 12 uur 's middags op gezag van generaal Itagaki in Singapore, Boekittinggi en Djakarta bekendgemaakt dat 'midden augustus' op Java een 'Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid van Indonesië' zou worden ingesteld. 'Weliswaar', zo heette het, 'wordt de Commissie op Java gevormd, maar zodra zij klaar is met haar voorbereidingen, wordt *geheel* Indonesië een nieuwe, vrije en soevereine staat.'[2] Daarnaast zouden op Sumatra, Borneo, Celebes en de Kleine Soenda-eilanden 'regionale Commissies ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid' ingesteld worden – in de marinegebieden geschiedde de desbetreffende bekendmaking door de commandant van de *Nanjo*-vloot. Een datum waarop die 'onafhankelijkheid' zou ingaan, werd niet genoemd, wèl maakte generaal Itagaki het in zijn proclamatie duidelijk dat Japan volledig rekende op de steun van het nieuwe Indonesië: 'het dient', aldus het slot van de proclamatie[3], 'in staat te zijn, de steun te vergoeden die het van de staten en volkeren in Groot-Oost-Azië heeft ontvangen. Deze hoogst belangrijke taak en verantwoordelijkheid rust volledig en uitsluitend op de schouders van de voorbereidingscommissie.' In dezelfde geest uitte generaal Jamamoto zich in een aan de pers verstrekte toelichting[4]: 'De Indonesische staat dient zijn militaire capaciteiten tot het uiterste te versterken en samen met Japan de strijd voort te zetten, opdat in de Groot-Oost-Aziatische oorlog de eindoverwinning wordt behaald.'

In Djakarta was het eveneens Jamamoto die namens de generaals Itagaki en Nagano in het vroegere paleis van de gouverneur-generaal mededeling deed van de genomen besluiten aan een groot gezelschap vooraanstaanden, onder wie Soekarno, Hatta, dr. Radjiman, de vertegenwoordigers van de Chinezen, Arabieren en Indo-Europeanen in de onderzoek-commissie, vertegenwoordigers van de vier Javaanse vorsten, talrijke andere hooggeplaatste Indonesiërs en hoge officieren van het Japanse leger en de Japanse marine, zoals schout-bij-nacht Maeda.

De officiële teksten werden in de middag en de avond van de 7de augustus in de uitzendingen van Radio Djakarta voortdurend herhaald. Verder werden in Djakarta pamfletten verspreid met de tekst van Itagaki's proclamatie, reden er, om het grote nieuws bekend te maken luidsprekerauto's rond in wijken waar geen 'zingende torens' stonden, werd het

[1] Verhoor van Nisjimoera, 31 mei–6 juni 1946, in: *NI*, p. 593. [2] Samenvattingen *Kan Po*, p. 354–55. [3] Tekst: IC, 6025. [4] Tekst: a.v.

Indonesia Raya herhaaldelijk uitgezonden en werd de bevolking opgeroepen om de rood-witte vlag uit te steken. 's Avonds sprak Soekarno voor de radio. Hij zei dat, als de voorbereidingscommissie eenmaal haar werkzaamheden had voltooid, de onafhankelijkheid spoedig zou volgen; trachtte de vijand die onafhankelijkheid te obstrueren, dan moest hij 'vernietigd' worden; werkelijke onafhankelijkheid had men van de Nederlanders niet te verwachten – dat toonde de *Nica* aan. Zeker, van Australië uit hadden Nederlandse autoriteiten meegedeeld dat Indonesiërs in een bevrijd Indonesië meer hoge posten zouden krijgen dan vroeger, maar, zei Soekarno,

'wij willen geen Indonesiër als luitenant-gouverneur-generaal of zelfs als gouverneur-generaal, wat wij willen is een volledig onafhankelijk Indonesië. Als van Mook en van der Plas onze harten trachten te winnen, moeten wij hun antwoorden: 'Neen, gaat u alstublieft naar Nederland terug. De Indonesiërs willen onafhankelijk zijn. Probeer ons niet met woorden te misleiden. Onze keuze is: de onafhankelijkheid of de dood!'' [1]

In welke mate aan de oproep om de vlag uit te steken gehoor werd gegeven is niet bekend – wèl, dat de gehele gang van zaken met groot misnoegen, ja met verontwaardiging werd gadegeslagen door de leiders van de jongerengroepen te Djakarta alsook door Sjahrir. Zij koesterden de overtuiging dat hun ideaal: de vorming van een onafhankelijk Indonesië, als het ware bezoedeld was doordat die onafhankelijkheid nu als een geschenk van de Japanse bezetter werd aanvaard – vooral Sjahrir, die de Geallieerde radio-uitzendingen regelmatig had laten volgen, was bovendien van mening dat men met die aanvaarding het behoud van de onafhankelijkheid op het spel zette. Wat konden de Geallieerden in de straks te vormen regering anders zien dan een marionettenregime dat als creatie van hun vijand Japan zo spoedig mogelijk moest worden afgezet? De leiders van de jongerengroepen en Sjahrir zagen een andere weg, die trouwens in juli in *Asia Raya* al duidelijk was bepleit: men moest, zij het wat heel laat, alsnog de weg van het verzet kiezen, zich losmaken van Japan, zèlf de Republiek uitroepen! Toen daags daarna, 8 augustus, tot Sjahrir het bericht doordrong dat Soekarno, Hatta en dr. Radjiman van de Japanners bericht hadden ontvangen dat zij op de 9de per vliegtuig naar Saigon dienden te vertrekken teneinde bij de Japanse opperbevelhebber in het gehele *Nanjo*-gebied, veldmaarschalk Teraoetsji, de nadere

[1] *Nigis: Monitoring Report*, 1 503.

regeling voor de vorming van de voorbereidingscommissie in ontvangst te nemen[1], besloot hij een poging te ondernemen om de drie voormannen, althans Hatta, voor een ander beleid te winnen. Hij had op die 8ste, zo schreef hij vier jaar later,

'a long conversation with Hatta. I told him I thought it was all over for the Japanese, and that our chance had at last come for a total national effort. I advised him to draw the line between our position and the Japanese as sharply as possible, so that we would be forced into a position of open conflict with them. My point was that the situation must be made as revolutionary as possible in order that there would be no division in the nationalist camp between those of the resistance'

(dat Indonesisch verzet had, zoals uit hoofdstuk 6 bleek, weinig om het lijf gehad)

'and those who had collaborated. National unity was the vital thing. He agreed with me'[2] –

en die laatste woorden willen wij aldus interpreteren dat Hatta het met Sjahrir eens was dat die 'nationale eenheid' wenselijk was, maar Sjahrirs advies legde Hatta naast zich neer.

Op 8 augustus vlogen Soekarno, hij en dr. Radjiman naar Singapore, begeleid door enkele hoge Japanse officieren en door de Japanner Mijosji die als tolk zou fungeren. In Singapore voegde Itagaki's chef-staf, generaal Sjimoera, zich bij het gezelschap. Het vloog op de 9de (de dag waarop Nagasaki door de tweede atoombom werd getroffen en waarop de Sowjet-Unie tot haar grote offensief in Mandsjoerije overging) naar Saigon. Niet ver van die stad moest het Japanse toestel een noodlanding maken – de inzittenden bereikten Saigon met auto's. Die stad bezichtigden zij op de 10de. Op de 11de werden zij op 250 km afstand van Saigon, in Dalat, waar de Japanse veldmaarschalk van een ziekte herstellende was, door deze ontvangen. Op Japans hopeloze positie ging Teraoetsji met geen woord in; dat het nu ook met de Sowjet-Unie in oorlog was, verzweeg hij. Hij wenste de drie Indonesiërs geluk met de aan hun land verleende 'onafhankelijkheid' en deed de volgende mededelingen: de

[1] 'Normaal' zou het zijn geweest indien de drie Indonesiërs eerst naar Tokio waren vertrokken om de Japanse regering hun dank te betuigen voor de nu aangekondigde verwezenlijking van de uit september '44 daterende belofte, maar een vliegtocht naar Tokio en terug was vanwege de militaire situatie nauwelijks meer mogelijk. [2] Sjahrir: *Out of Exile*, p. 253.

voorbereidingscommissie zou twintig leden tellen (twaalf voor Java, vijf voor Sumatra, één voor Borneo, één voor Celebes, één voor de rest van de Grote Oost), Java zou het eerst 'onafhankelijk' worden, de overige gebieden pas als daar de voorbereidingen waren voltooid, de datum waarop Java 'onafhankelijk' zou worden, was nog niet bepaald, het grondgebied van het 'onafhankelijke' Indonesië zou dat zijn van het vroegere Nederlands-Indië, de Japanse regering zou met steun van Indonesië de oorlog voortzetten en in Indonesië bovendien bepaalde rechten handhaven (die werden door hem niet nader aangegeven) en hij verwachtte dat de Indonesische voorbereidingscommissie nauw zou samenwerken met de Japanse Leidinggevende Commissie. Het onderhoud, waarin Teraoetsji nog goedkeurde dat de voorbereidingscommissie op 18 augustus in Djakarta zou worden geïnstalleerd, duurde maar kort. Het gezelschap keerde de volgende ochtend naar Saigon terug – daar pas werd Hatta door een der begeleidende Japanse officieren ingelicht dat de Sowjet-Unie Mandsjoerije was binnengevallen, 'maar maak u geen zorgen', zei deze (aldus Hatta), 'het Japanse leger is sterk genoeg om het te verdedigen.'[1] Hatta betwijfelde dat ('*I felt*', schreef hij in zijn memoires, '*that Japan was going to surrender within a few months*'[2]) en Soekarno en dr. Radjiman waren het met hem eens, '*that the Japanese were losing the war.*'[3]

Dat het besluit tot Japans capitulatie nog geen acht-en-veertig uur later zou worden genomen, voorzagen de drie Indonesiërs niet.

Zij werden op de 13de naar Singapore gevlogen en vandaar vloog Soekarno onmiddellijk door naar Taiping, ten zuidoosten van Penang, waar hij een korte bespreking voerde met voormannen van de Maleise nationalisten die, zich door de grote Chinese bevolkingsgroepen op Malakka en Singapore bedreigd voelend, enthousiast reageerden op zijn denkbeeld dat de Republiek Indonesië ook Malakka en Singapore zou omvatten – er werd de afspraak gemaakt dat Soekarno, zodra hij de handen vrij had, bekend zou maken dat Malakka en Singapore voortaan deel waren van Indonesië.[4] Op de avond van de 13de zaten Soekarno, Hatta en dr. Radjiman aan bij een feestelijk diner dat generaal Itagaki hun aanbood – noch de generaal, noch een der andere Japanners zei iets over

[1] Hatta: *Memoirs*, p. 223. [2] A.v. [3] A.v. [4] Hatta maakt in zijn memoires geen melding van die afspraak – hij was tegenstander van een gebiedsuitbreiding van Indonesië en wij houden het voor mogelijk dat dr. Radjiman en hij niet naar Taiping zijn meegevlogen. In Djakarta zei Soekarno op 15 augustus in een persconferentie dat 'leidende figuren van de staten op Malakka hem (hadden) gezegd dat de bevolking

het feit dat Japan nu ook met de Sowjet-Unie in oorlog was, maar toen zij gedrieën de volgende ochtend op het vliegveld van Singapore de drie Sumatranen ontmoetten die Sumatra in de voorbereidingscommissie zouden vertegenwoordigen (drie, niet vijf zoals Teraoetsji had bepaald) zei een van die drie, aldus later Hatta, '*that he was convinced that the Japanese were going to surrender soon*', waarop Hatta antwoordde: '*I agree with you. That is why the Preparatory Commission must hold a session as soon as possible to ratify the draft of our constitution. We can then just go ahead. And you, people from the regions, especially in Sumatra*' (over Borneo en de Grote Oost was Hatta dus minder zeker), '*can set up your own local government.*'[1]

Op 14 augustus werden Soekarno en de zijnen op het vliegveld van Djakarta verwelkomd door een groep hoge Japanse officieren, onder wie de generaals Nagano, Jamamoto en Nisjimoera. Er waren ook tal van Indonesische belangstellenden – hun toesprekend gaf Soekarno te verstaan dat een onafhankelijk Indonesië nu niet lang meer op zich zou laten wachten. Inderdaad, generaal Jamamoto maakte op die dag de namen bekend van de leden van de voorbereidingscommissie. Soekarno was tot voorzitter, Hatta tot vice-voorzitter benoemd en tot de overige leden voor Java behoorden dr. Radjiman, Wachid Hasjim, Soetardjo (resident van Djakarta), prof. Soepomo, een bataljonscommandant van de *Peta*, een vertegenwoordiger van de Javaanse vorsten en een vertegenwoordiger van de Chinese bevolkingsgroep. Bij elkaar waren het er voor Java niet twaalf maar dertien – wij veronderstellen dat het op het laatste moment de vertegenwoordigers van de Chinese bevolkingsgroep gelukt is te bereiken dat een hunner aan de commissie zou worden toegevoegd. Van de commissieleden voor de Buitengewesten: drie voor Sumatra, vijf voor de overige Buitengewesten, t.w. één voor Borneo, twee voor Celebes, één voor de Kleine Soenda-eilanden en één voor de Molukken (het Japans militair bestuur week dus opnieuw af van de besluiten die veldmaarschalk Teraoetsji in Dalat had meegedeeld) willen wij slechts twee noemen: dr. Ratoe Langie, die uit Makassar werd overgevlogen, en de Ambonnees mr. J. Latuharhary, die zich al op Java bevond en gemakshalve tot vertegenwoordiger voor de Molukken was benoemd. Er werd

van die staten met de Indonesische staat verenigd (wenste) te worden.' (*Nigis: Monitoring Report*, I 504). Het is Legge die vermeldt dat de bedoelde bespreking in Taiping plaatsvond (*Sukarno*, p. 193), maar in februari '83 lichtte een Indonesische hoogleraar, dr. H. W. Bachtiar, ons in Djakarta in, van nationalisten van Malakka vernomen te hebben dat de plaats van samenkomst Ipoh was geweest, niet ver van Taiping.

[1] Hatta: *Memoirs*, p. 223.

aan de commissie één 'speciale adviseur' toegevoegd: Soebardjo, een van de twee directeuren van Maeda's *Asrama*.

Tenslotte deed generaal Jamamoto op die 14de weten dat de voorbereidingscommissie (waarin de nationalisten een meerderheid hadden: een van twaalf op de een-en-twintig) op 18 augustus door generaal Nagano plechtig zou worden geïnstalleerd en dat zij op 19 augustus met haar werkzaamheden zou beginnen – niet in Djakarta, waar men van jongerengroepen onrust verwachtte, maar in het luxueuze hotel in de bergen boven Soekaboemi, waar eind '42 de besprekingen waren gevoerd over de oprichting van de *Poetera* en waar Soekarno kort tevoren met vakantie was geweest.

Op diezelfde 14de augustus besloot de Opperste Oorlogsraad in Tokio dat Japan alle in de Verklaring van Potsdam gestelde eisen zou aanvaarden. De regeringen van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Nationalistisch China en de Sowjet-Unie werden onmiddellijk omtrent die capitulatie ingelicht – keizer Hirohito maakte haar op de 15de om twaalf uur met zijn radiotoespraak bekend. Japan deed dus afstand van alle veroverde gebieden, Nederlands-Indië inbegrepen, waarmee het het recht prijsgaf (een recht dat het zich had toegeëigend) om Nederlands-Indië, deel van het Koninkrijk der Nederlanden, te transformeren tot een 'onafhankelijke' Republiek Indonesië.

Uitroeping van de Republiek

In directe zin is de uitroeping van de Republiek Indonesië het gevolg geweest van gebeurtenissen die zich louter op Java, en daar louter in Djakarta hebben afgespeeld – niet de brede volksmassa in de Buitengewesten is daarbij handelend opgetreden, evenmin die volksmassa op Java, maar dat hebben kleine groepen gedaan die van de hooggeplaatste Japanners geen tegenwerking en van enkelen dezer juist medewerking hebben ontvangen. Van wat zich in die bewogen dagen van 14 tot en met 17 augustus '45 in Djakarta heeft afgespeeld, is kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog al veel aan de in Indië teruggekeerde Neder-

landse autoriteiten bekend geworden – een verslag evenwel dat op redelijke volledigheid en op begrip voor de historische achtergronden van het gebeuren aanspraak mag maken, is pas bijna dertig jaar later, nl. in '72, door Anderson neergelegd in hoofdstuk 4 van zijn door ons al genoemde studie, *Java in a Time of Revolution.* Dat is het verslag dat wij hier in hoofdzaak willen volgen.[1]

*

Toen Soekarno, Hatta en dr. Radjiman op de 14de in Djakarta terugkeerden, deden daar al geruchten de ronde dat Japan volgens Radio San Francisco had gecapituleerd. Om vier uur 's middags zocht Sjahrir Hatta op, bij wie hij er opnieuw op aandrong dat de onafhankelijkheid van Indonesië geheel buiten de Japanners om zou worden uitgeroepen en in geen geval door die Japanse creatie: de voorbereidingscommissie. Hatta antwoordde dat het geen verschil zou maken, welk lichaam tot die uitroeping zou overgaan – zouden Soekarno en hijzelf er bij betrokken zijn, dan zouden zij onder alle omstandigheden door het terugkerende Nederlandse gezag als collaborateurs worden beschouwd die, zo had dat gezag doen weten, gestraft zouden worden. Hatta constateerde dat Sjahrir, die maar weinig volgelingen had, geen mogelijkheid zag om zelf de onafhankelijkheid uit te roepen, en wees er op dat de Japanners alle machtsmiddelen in handen hadden – hem leek het het beste, de inauguratie en het beraad van de voorbereidingscommissie af te wachten. Hij en Sjahrir zochten Soekarno op en deze bleek het volledig met Hatta eens te zijn. Trouwens, was het bericht van Radio San Francisco wel juist?

De volgende dag, 15 augustus, bleek dat het geval te zijn: de toespraak van keizer Hirohito werd ook in Djakarta gehoord – generaal Nagano gaf onmiddellijk de instructie uit dat de pers en de radio op Java over Japans capitulatie moesten zwijgen. Die middag zochten Soekarno, Hatta

[1] Anderson heeft voor zijn studie meer dan twee jaar op Java gewoond waar hij tal van interviews heeft afgenomen, en heeft bovendien zonder restrictie gebruik kunnen maken van de stukken, verzameld in de Indische Collectie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie; hij heeft in zijn Woord Vooraf een speciaal woord van dank gericht tot het toenmalige hoofd van de Indische Afdeling van het instituut, A. H. Joustra (in hoofdstuk 9 al genoemd als leidster van het vrouwen- en kinderkamp Kampili), en tot de wetenschappelijke medewerker van die afdeling, drs. (later dr.) R. de Bruin.

en Soebardjo schout-bij-nacht Maeda op. Deze zei hun dat 's keizers toespraak nog niet officieel was bevestigd maar dat hij er persoonlijk van overtuigd was dat Japan inderdaad had gecapituleerd. Wat op die mededeling volgde, werd later door Maeda's medewerker Nisjijima aldus weergegeven:

> 'Soekarno zei: 'Dit is voor ons van enorme betekenis. Ik heb het gevoel of ik iets als een grote steen in mijn keel heb gekregen.' . . . Soebardjo riep plotseling: 'Waarom heb u ons dat gezegd? De hele richting die Indonesië zou inslaan, was al vastgesteld! Die kunnen we niet aan de omstandigheden aanpassen! . . . Of Japan capituleert of niet, maakt voor onze mogelijke onafhankelijkheid niets uit. Er is maar één weg mogelijk: de weg vooruit!' De schout-bij-nacht knikte en zei: 'Wacht alstublieft, blijft kalm, er komt gauw een officieel bericht en tot dat er is, weest voorzichtig!' '[1]

Natuurlijk hadden Soekarno en Hatta sinds enige tijd geweten dat de Amerikaanse macht Japan naderde, maar zij hadden op 7 augustus, toen de oprichting van de voorbereidingscommissie bekend was gemaakt, gehoopt dat zij enkele maanden de tijd zouden hebben om met Japans verlof en steun de nieuwe republiek te constitueren (nog in Saigon had Hatta gedacht dat Japan zich pas 'binnen een paar maanden' zou moeten overgeven) – nu had Japan gecapituleerd! Wat te doen? Hatta vroeg Soebardjo, de leden van de voorbereidingscommissie, van wie de vertegenwoordigers voor Sumatra, Borneo, Celebes en de Kleine Soendaeilanden in het Hotel des Indes waren ondergebracht, te waarschuwen dat de commissie de volgende ochtend, 16 augustus, om tien uur diende bijeen te komen. Besloten werd voorts dat Hatta en anderen nog diezelfde avond naar Soekarno's huis zouden gaan teneinde zich te beraden over de voorstellen welke men aan de commissie zou voorleggen. Hatta keerde vervolgens naar zijn woning terug om een concept-onafhankelijkheidsproclamatie op te stellen.

Intussen waren verscheidenen van de in Djakarta aanwezige leiders van de drie jongerengroepen die wij eerder noemden, onder wie Chaeroel Saleh en Wikana, samengekomen in het bacteriologisch laboratorium van de Medische Hogeschool. Hun Indonesische relaties bij het persbureau *Domei* hadden hen ingelicht over Hirohito's toespraak. Nu moest, meenden zij, de Republiek ten spoedigste uitgeroepen worden! Zij besloten dat een door Wikana geleide delegatie nog diezelfde avond

[1] Aangehaald in Anderson: *Java in a Time of Revolution*, p. 68.

Soekarno zou opzoeken en er gingen stemmen op dat, als deze aarzelde of de voorbereidingscommissie wilde inschakelen, de jongeren zèlf tot handelen moesten overgaan.

Alvorens naar Soekarno te gaan begaf de delegatie zich naar Maeda's *Asrama* waar zij Soebardjo aantrof – deze deelde haar mee dat de voorbereidingscommissie de volgende ochtend om tien uur zou bijeenkomen. Die mededeling schonk Wikana en de zijnen de overtuiging dat Soekarno nog steeds het door de Japanners uitgestippelde pad wilde volgen, en de delegatie kwam dan ook in verontwaardigde stemming Soekarno's woning binnen. Wikana deed een beroep op Soekarno om onverwijld op eigen gezag tot de uitroeping van de Republiek over te gaan. Soekarno weigerde: hij moest eerst overleg plegen met Hatta en andere leden van de voorbereidingscommissie en aangezien niet gebleken was dat het Japans militair bestuur die commissie wilde opheffen, wilde hij dat bestuur niet tegen zich innemen. 'Als *Boeng* Karno', riep Wikana toen theatraal uit, 'niet vanavond nog de onafhankelijkheidsproclamatie doet verschijnen, zal er morgen gemoord worden en zal er bloed vloeien!' Wiens bloed? 'Hier is mijn keel', riep Soekarno. 'Sleep me naar een hoek en maak me vanavond af! Wacht niet tot morgen!'

Hatta verscheen, door Soebardjo gewaarschuwd. Hij schaarde zich volledig aan Soekarno's zijde, de jongeren-delegatie voorhoudend dat het bericht van Japans capitulatie nog niet bevestigd was en dat optreden buiten de Japanners om onverantwoord zou zijn. Toen Wikana daarop waarschuwde dat de jongeren bezig waren, hun krachten te verzamelen (wapens hadden zij niet), zei Hatta dat zij dan maar op eigen gelegenheid de onafhankelijkheid moesten uitroepen, waarop Wikana zei dat hij niet voor de consequenties kon instaan als die onafhankelijkheid niet uiterlijk de volgende dag, 16 augustus, om twaalf uur was geproclameerd.

Wikana's delegatie keerde naar een van de jongeren-centra terug. Ze had niets bereikt en zij voelde zich gefrustreerd; zij was zich bewust dat de jongerenleiders op Java als geheel nagenoeg onbekend waren – wie zou hen volgen als *zij* de Republiek uitriepen? Er waren maar twee personen die, naar men mocht aannemen, wèl gevolgd zouden worden: Soekarno en Hatta. Hoe konden *zij* dan gedwongen worden, een andere koers in te slaan? De groeiende verontwaardiging die zich ook van allen meester maakte die het betrokken jongerencentrum kwamen binnenlopen, droeg er toe bij dat het denkbeeld werd geopperd, die twee vooreerst uit Djakarta te verwijderen en hen dan onder druk te zetten. Waar? Een aanwezige officier van de *Peta* wees op de *Peta*-kazerne te Rengasdengklok (die plaats ligt beoosten Djakarta op een afstand van, langs de weg,

ca. 65 km) – het besluit viel: ontvoering naar die kazerne. Chaeroel Saleh en Wikana aanvaardden de opdracht, de jongerengroepen in Djakarta te waarschuwen dat zij zich voor actie moesten gereedmaken, anderen, onder wie Soekarni, wekten Soekarno en Hatta om vier uur in de nacht van de 15de op de 16de en zeiden hun dat een jongerenopstand dreigde en dat zij met het oog op hun persoonlijke veiligheid naar een plaats buiten Djakarta zouden worden overgebracht. In twee auto's werden zij in het donker (het begon pas om zeven uur Japanse tijd licht te worden) naar Rengasdengklok gebracht; in de auto die Soekarno vervoerde, zat ook zijn derde vrouw, Fatmawati, met hun elf maanden tevoren geboren zoontje. Bij de *Peta*-kazerne bleek dat de *Peta*-commandant de paar Japanse instructeurs die er zich bevonden, had gearresteerd en de rood-witte vlag had gehesen.

In Rengasdengklok werd in de ochtenduren van de 16de van Soekarno en Hatta opnieuw geëist dat zij onmiddellijk en buiten de Japanners om de Republiek zouden uitroepen. Beiden weigerden.

Wat gebeurde er in die uren in Djakarta?

Daar constateerde Soebardjo dat Soekarno verdwenen was. Hij snelde naar Maeda. Was Soekarno en was wellicht ook Hatta door een Japanse instantie gearresteerd? Het militair bestuur wist van niets – de *Kenpeitai* kreeg opdracht tot een opsporingsactie over te gaan. Soebardjo evenwel kon meedelen wat zich de vorige avond in Soekarno's huis had afgespeeld (hij had dat van diens secretaris gehoord die bij de twist met Wikana's delegatie aanwezig was geweest) – het gevolg was dat Maeda's medewerker Nisjijima opdracht kreeg, Wikana te localiseren. Hij vond hem in Maeda's *Asrama* en wist hem met de toezegging dat Maeda en hijzelf de uitroeping van de Republiek naar vermogen zouden bevorderen, de belofte te ontlokken dat hij zich persoonlijk moeite zou geven om Soekarno en Hatta naar Djakarta terug te brengen. *Waarheen* Soekarno en Hatta waren ontvoerd, zei Wikana niet – dat kwam Nisjijima te weten op het bureau van Soebardjo waar een boodschapper uit Rengasdengklok arriveerde met het bericht dat Soekarno en Hatta hun houding niet hadden gewijzigd. Maar zouden zij inderdaad vrijgelaten worden? Besloten werd dat Soebardjo naar Rengasdengklok zou rijden, samen met de boodschapper en een Japanse medewerker van Maeda: die drie zouden kunnen meedelen dat de Japanse schout-bij-nacht zijn volledige medewerking had toegezegd, ja zelfs zijn eigen huis ter beschikking stelde voor verdere besprekingen, en diens medewerker zou er voor kunnen zorgen dat men bij de terugkeer naar Djakarta geen moeilijkheden zou ondervinden van de *Kenpeitai* of enige andere Japanse instantie.

Alvorens uit Djakarta weg te rijden, zond Soebardjo boodschappers naar de leden van de voorbereidingscommissie (die 's morgens om tien uur bijeengekomen waren maar weer uiteen waren gegaan toen Soekarno en Hatta niet waren komen opdagen): zij moesten zich naar Maeda's huis begeven. Laat op de avond arriveerden daar de twee ontvoerde leiders en korte tijd later waren ook alle leden van de voorbereidingscommissie aanwezig.

Waren er op die 16de, zoals Wikana had gedreigd, ongeregeldheden geweest? Neen. Het was de gehele dag in Djakarta rustig gebleven. Wel hadden zich hier en daar groepen jongeren verzameld maar die waren niet tot actie overgegaan. De veronderstelling lag voor de hand dat die actie in de eerste plaats zou zijn gericht op de gebouwen van de radiozender, welnu: die had generaal Nagano onder verscherpte bewaking laten plaatsen.

Het eerste dat Soekarno en Hatta van Maeda vernamen, was dat deze op het militair bestuur een beroep wilde doen opdat de Republiek alsnog geproclameerd zou kunnen worden. Hij vroeg een onderhoud met generaal Jamamoto aan. Deze had evenwel via Singapore uit Tokio vernomen dat Japan, nu het had gecapituleerd, in alle bezette gebieden de *status quo* diende te handhaven, en weigerde Maeda, Soekarno of Hatta persoonlijk te ontvangen – hij verwees Maeda naar het hoofd van zijn afdeling Algemene Zaken, generaal Nisjimoera, en bij deze bereikte Maeda in een lang telefoongesprek méér, vooral met zijn (door de gebeurtenissen op die 16de nauwelijks gerechtvaardigde) waarschuwing dat het de volgende dag tot grote ongeregeldheden zou komen, als er *niets* geschiedde.

Mèt Maeda konden Soekarno en Hatta zich naar het huis begeven waar Nisjimoera verblijf hield; deze had zijn naaste medewerkers bij zich geroepen. Het gesprek, dat omstreeks middernacht begon, duurde meer dan twee uur. Soekarno en Hatta wierpen mogelijkheid na mogelijkheid op om toch met Japans instemming tot de uitroeping van de Republiek te komen: kon de voorbereidingscommissie niet onmiddellijk geïnstalleerd worden? Kon die commissie wellicht buiten de Japanners om op eigen gezag op de pas begonnen dag, 17 augustus, de Republiek uitroepen? Kon wellicht bekend worden gemaakt dat zij al uitgeroepen *was* op een datum die al was verstreken: een vóór de 15de augustus? Neen – de Japanse generaal antwoordde dat hij de instructies die uit Tokio waren binnengekomen, diende op te volgen. Nieuw denkbeeld van Soekarno en Hatta: konden de Japanners zich niet neerleggen bij het uitroepen van de Republiek als het de schijn had dat deze uitging van jongere elementen

waar de Japanners geen controle over hadden? Nisjimoera antwoordde dat ook dit voor hem onaanvaardbaar was, als hij er weet van had, maar het kòn toegelaten worden, als het geschiedde buiten zijn voorkennis.

Dit was het keerpunt. Nisjimoera's beslissing, schrijft Anderson,

'*represented a compromise acceptable to all, since it gave the army's tacit promise not to intervene, should the Indonesians make their own declaration of independence outside the framework of the Commission to Prepare Independence. The prime interest of the military authorities was to be able to deny responsibility for any further political developments in Indonesia. It should be remembered, too, that Nishimura represented a considerable group within the Sixteenth Army that was by now quite sympathetic to Indonesian aspirations, and moreover felt a strong moral obligation to the Indonesians in view of the Koiso Declaration and the whole ideological rationale for Japan's Greater East Asian Co-Prosperity Sphere. The arrangement with Sukarno and Hatta permitted the higher military authorities to fulfill at the same time this moral obligation and their legal responsibilities to Tokyo; it would probably not be unreasonable to credit them also with a certain* Schadenfreude *toward the victorious Allies*'[1] –

en aan deze motieven willen wij nog een toevoegen dat wij in hoofdstuk 2 al noemden en dat, zo vermoeden wij, niet alleen bij Maeda een rol speelde maar ook bij generaals als Nagano, Jamamoto en Nisjimoera die in een sfeer van chauvinisme waren opgegroeid en er carrière in hadden gemaakt: dat Japan, zoals het in '44 in een stuk van het departement van buitenlandse zaken was gezegd, als het de oorlog verloor, 'een vaste basis zou verwerven waarvan het in de toekomst gebruik zou kunnen maken in zijn strategie-op-lange-termijn voor het zich weder oprichten van het Japanse keizerrijk', als het 'in het laatste stadium van de oorlog' aan Indonesië of delen daarvan 'onafhankelijkheid verleende.' Weliswaar zou nu en hier van de zijde der Japanse legerautoriteiten niet sprake zijn van een *formeel verlenen* van onafhankelijkheid maar van een *feitelijk gedogen* – het resultaat zou hetzelfde zijn.

★

Schout-bij-nacht Maeda hield zich aan zijn toezegging.

Terwijl zijn medewerker Nisjijima en Soekarni onmiddellijk een rondrit door Djakarta ondernamen om de jongerengroepen in te lichten dat zij niet tot acties behoefden over te gaan, keerde hij met Soekarno

[1] A.v., p. 80.

en Hatta naar zijn huis terug. De leden van de voorbereidingscommissie waren daar blijven wachten maar bij hen voegden zich nu (het was omstreeks drie uur in de nacht van de 16de op de 17de) enkele tientallen anderen, onder wie Chaeroel Saleh en nòg enkele leiders van jongerengroepen, tenslotte ook Soekarni, na zijn rondrit. Diegenen die omstreeks drie uur aanwezig waren, kregen eerst van Soekarno en Hatta te horen dat alle moeilijkheden waren opgelost – vervolgens trokken die twee zich met Maeda, Nisjijima, een tweede Japanse medewerker van Maeda, Soebardjo en Mijosji (deze was als waarnemer ten behoeve van het militair bestuur naar Maeda's huis meegegaan) in de werkkamer van de Japanse schout-bij-nacht terug teneinde een onafhankelijkheidsproclamatie op te stellen. De jongerenleiders hadden er een concept voor meegebracht, waarin de zin stond: 'Alle instellingen die nog in handen zijn van vreemdelingen, moeten hun ontrukt worden.'[1] Nu, het gezelschap in Maeda's werkkamer (vier Japanners, drie Indonesiërs) had geen behoefte om aan dat concept aandacht te besteden. Niet dat het simpel was, een goede tekst op te stellen: enerzijds moest er niets uit blijken van een juridische gezagsoverdracht, anderzijds moest hij duidelijk genoeg zijn om de jongeren tevreden te stellen. Soekarno vond de juiste formulering: 'Wij, het volk van Indonesië, verklaren hierbij dat Indonesië onafhankelijk is. Zaken met betrekking tot de overdracht van de macht en andere zaken zullen op een ordelijke wijze en in de kortst mogelijke tijd worden uitgevoerd'[2] – 'overdracht van de macht' stond er in het Indonesisch duidelijk, maar de Japanse tekst die de generaals te zien kregen, gebruikte een term die eerder 'administratief toezicht' betekende.

Met die tekst voegden Soekarno, Hatta en Soebardjo zich weer bij de overige leden van de voorbereidingscommissie en de andere aanwezigen, onder wie de jongerenleiders. Die laatsten vonden het een slap stuk – zij weigerden, het samen met de leden van de voorbereidingscommissie (dat waren allemaal 'door de *Kenpeitai* benoemden', zei Chaeroel Saleh) te ondertekenen, wèl konden zij, zeiden zij, er accoord mee gaan als zes hunner de proclamatie zouden ondertekenen maar dan louter samen met Soekarno en Hatta. Zij hadden voorzien dat dat geweigerd zou worden – het *werd* dan ook geweigerd, waarna de jongerenleiders konden verklaren dat zij voor *deze* onafhankelijkheidsverklaring geen enkele verantwoordelijkheid wilden dragen. Onder de proclamatie, in Soekarno's handschrift geschreven op door Maeda verschaft blanco papier, kwamen

[1] *Japanese Military Administration in Indonesia*, p. 503. [2] Volgens Hatta was *hij* het die deze formulering vond.

slechts twee namen te staan: die van Soekarno en Hatta, voorafgegaan door de woorden: 'Uit naam van het Indonesische volk'. Plaats en datum werden naar behoren vermeld – als plaats 'Djakarta', als datum '17 augustus 2605' (in de Japanse jaartelling dus).

Omstreeks vijf uur ging men uiteen. De afspraak was dat een grote bijeenkomst zou worden belegd op het *Ikada*-plein, waar dan de Republiek zou worden uitgeroepen. Die bijeenkomst werd door de militaire autoriteiten, die veiligheidshalve gewapende troepen naar het plein zonden, verboden. Ook verboden dezen dat enig bericht over de uitroeping van de Republiek door de radio zou worden verspreid of in de pers zou worden opgenomen.

Weer kwam Maeda de Indonesiërs te hulp: de tekst van de proclamatie werd op zijn bureau vermenigvuldigd – exemplaren werden in de ochtend van de 17de met gebruikmaking van door hem ter beschikking gestelde auto's in Djakarta rondgedeeld en daar werd bij gezegd dat de Republiek later in de ochtend voor Soekarno's huis zou worden uitgeroepen. Er verzamelde zich daar een niet zo grote menigte. De plechtigheid begon om half twaalf (Japanse tijd). Een jeugdleider uit de jaren '20, die in '44 een van de hoogste kaderleden van de *Barisan Pelopor* was geworden, las eerst de enkele weken eerder opgestelde inleiding tot het Handvest van Djakarta voor, zulks met weglating van alle passages waarin Japan werd geprezen, toen liet Soekarno de tekst van de proclamatie horen en vervolgens hees de ondercommandant van het bataljon-Djakarta van de *Peta* de rood-witte vlag en zongen alle aanwezigen het *Indonesia Raya*.

Later op die dag werd gebruik gemaakt van de internationale en interinsulaire telefoon- en telegraaflijnen om althans aan het telefoon- en telegraafpersoneel in de *Nanjo* en in Indië door te geven dat de Republiek Indonesië was uitgeroepen; voorts liet Adam Malik, achter de rug van de Japanse censuur om, de tekst van de proclamatie verspreiden door *Domei* en tenslotte bood schout-bij-nacht Maeda 's avonds de leden van de voorbereidingscommissie een banket aan, waar hij, aldus dr. Ratoe Langie (een van de twee afgevaardigden voor Celebes), verklaarde, 'dat onafhankelijkheid een nationaal recht is voor ieder volk. Volk van Indonesië, vecht door!'[1]

★

[1] 'Rapport over de reis van de afgevaardigden van Celebes' (eind aug. 1945), p. 8 (IC, 6 000).

De volgende dag, 18 augustus, kwam de voorbereidingscommissie opnieuw bijeen. Ze was ietwat uitgebreid: de commandant van het *Peta*-bataljon te Djakarta, die de vorige dag afwezig was geweest, regent Wiranatakoesoema, Dewantoro, mr. *Raden* Iwa Koesoemasoemantri (een oude medestander van Soekarno en Hatta) en Soekarno's secretaris waren uitgenodigd aan het beraad deel te nemen en ook de drie belangrijkste jongerenleiders: Chaeroel Saleh, Soekarni en Wikana. Die drie hadden in overleg met anderen de uitnodiging aanvaard – Chaeroel Saleh evenwel begon met in de vergadering een heftig betoog af te steken dat de voorbereidingscommissie, 'die naar Japan stinkt'[1], geen enkel recht had om besluiten te nemen; er moest, zei hij, een nieuwe instantie gevormd worden: een *Komitee Nasional Indonesia.* Hatta betoogde toen mede namens Soekarno dat hij de verantwoordelijkheid die hij jegens de Japanners droeg, niet kon scheiden van zijn verantwoordelijkheid jegens het Indonesische volk, 'daarom', zei hij, 'zeggen wij aan de Japanners dat dit een samenkomst is van de voorbereidingscommissie, maar het volk geven wij de waarborg dat dit de eerste samenkomst van het *Komitee Nasional Indonesia* is.'[2] Daar namen de drie jongerenleiders geen genoegen mee – zij liepen weg.

Dat kwam de harmonie in het verdere beraad ten goede. Het Handvest van Djakarta werd mèt zijn inleiding (zonder de pro-Japanse passages) goedgekeurd als Grondwet voor de nieuwe Republiek, maar niet dan nadat opnieuw verdeeldheid was gerezen over de artikelen waarin de positie van de Islam was geregeld – een compromis, waar *Ki* Bagoes tegen bléef protesteren. Dat verzet staakte hij pas nadat het volkshoofd uit het zeer rechtzinnige Atjeh, die een van de drie Sumatraanse vertegenwoordigers in de voorbereidingscommissie was, gezegd had dat het compromis voor hèm aanvaardbaar was. Merkwaardig genoeg, werd de bepaling dat de president een Islamiet moest zijn, geschrapt. De voorbereidingscommissie stelde voorts vast dat zij de Raad voor Volksoverleg en de Raad van Volksvertegenwoordigers zou samenstellen en dat, aangezien die eerste ontbrak en spoed geboden was, zijzelf een president en een vice-president zou kiezen (hetgeen de Raad voor Volksoverleg had moeten doen). 's Middags werden Soekarno en Hatta bij acclamatie tot president, respectievelijk vice-president gekozen – zij kregen vrijwel onbeperkte bevoegdheden voor de tijd van zes maanden.

Toen dit alles was geregeld, werden Soekarno en Hatta bij generaal

[1] Aangehaald in Anderson, p. 86. [2] A.v.

Jamamoto ontboden. Deze deed hun de officiële mededeling dat Japan de Verklaring van Potsdam had aanvaard en dat derhalve 'hulpverlening in de richting van onafhankelijkheid onmogelijk was'[1] – Japan zou, zei de generaal, op Java louter de *status quo* handhaven. Hij protesteerde tegen de bijeenkomst van de voorbereidingscommissie maar ondernam geen enkele stap om een tweede bijeenkomst te verhinderen.[2]

Die tweede bijeenkomst vond op de 19de plaats (de dag waarop Soekarno, gebruik makend van de hem verleende speciale bevoegdheden, stukken opstelde waarmee hij als president de vier Javaanse vorsten in hun positie bevestigde). Nu keurde de commissie haar nieuwe naam goed: *Komitee Nasional Indonesia*. Zij stelde voorts vast dat de nieuwe republiek uit acht provincies zou bestaan (drie op Java); de gouverneurs voor de Buitengewesten werden gekozen uit de leden van de onderzoekcommissie die de Buitengewesten vertegenwoordigden – zij kregen opdracht, zo spoedig mogelijk naar die gewesten terug te keren en er een provinciaal *Komitee Nasional Indonesia* in het leven te roepen. Bepaald werd verder, welke ministeries zouden worden ingesteld – *niet* een ministerie voor Godsdienstzaken, want dat zou, aldus de Ambonnees Latuharhary, maar tot strijd leiden tussen Islamieten en Christenen. Zijn betoog werd met negentien tegen zes stemmen goedgekeurd. Tenslotte opperde Soekarno het denkbeeld om slechts één politieke partij toe te laten: een 'staatspartij', zei hij, die als voornaamste functie zou hebben, de volksmassa te mobiliseren voor steun aan de nieuwe Republiek. Die partij kreeg in de volgende bijeenkomst van het *Komitee Nasional Indonesia*, 21 augustus, haar naam: *Partai Nasional Indonesia*, een nieuwe *PNI* dus. Er viel trouwens in die derde bijeenkomst nòg een belangrijk besluit: er zou een Veiligheidsorganisatie, de *Badan Keamanan Rakjat* (Organisatie voor de Veiligheid van het Volk) oftewel de *BKR*, opgericht worden.

Diezelfde 21ste augustus trok generaal Nagano het verbod om Japans capitulatie bekend te maken, in. Het bericht werd nu in de pers gepubliceerd.

Niet dat de bevolking op Java niet al enkele dagen wist dat er een grote ommekeer was gekomen! Sinds kort na de 15de liepen de Japanners er overal terneergeslagen bij, er was bekend geworden dat verscheidene Japanners zelfmoord hadden gepleegd en geruchten omtrent Japans

[1] A.v., p. 85. [2] Schout-bij-nacht Maeda ging aanzienlijk verder dan generaal Jamamoto door op 20 augustus aan de voormannen met wie hij in contact stond, een officiële mededeling te doen waarin o.m. stond: 'De verlangens der Indonesiërs kennende, zullen de Japanners hun zoveel mogelijk steun verlenen'.

capitulatie hadden wijd en zijd de ronde gedaan. Bovendien werden de *heiho*'s, voorzover niet al verdwenen, gedemobiliseerd en werden de bataljons van de *Peta* ontbonden – de *Peta*-militairen kregen zes maanden soldij mee, hun wapens werden opgeborgen. Op vele plaatsen zag men verder nieuwe rood-witte vlaggen verschijnen en groepen jongeren, met vlaggen zwaaiend en leuzen roepend, in vrachtauto's rondrijden. Maar er was óók aarzeling. Heel begrijpelijk: de Japanners plachten met brute kracht tegen ordeverstoringen op te treden, men nam aan dat de Geallieerden spoedig op Java zouden landen en de nieuwe Republiek had zich nog op geen enkele wijze duidelijk gemanifesteerd.

Tot die eerste duidelijke manifestatie kwam het pas op de 23ste, zes dagen na de uitroeping: Soekarno sprak voor Radio Djakarta. Had het Japanse legerbestuur dat niet kunnen verhinderen? Stellig: pas op 5 september zouden de bij Radio Djakarta werkzame Indonesiërs er een begin mee maken om de Japanners uit de omroepgebouwen te verwijderen, en pas op 11 september zouden al die gebouwen in hun handen zijn. Op 23 augustus wáren die Japanners er dus nog, maar welke autoriteiten aan Japanse kant Soekarno verlof gegeven hebben om voor de radio te spreken dan wel gedoogd hebben dat hij dat deed, is niet bekend. Hoe dat zij, hij sprak, en wat hij zei, kon gevolgd worden door ieder die een toestel bezat of hoorde wat uit de 'zingende torens' klonk.

De pas benoemde president, die er zijn gehele politieke carrière naar had gestreefd, bij de onderling zo verschillende volkeren van Indonesië het besef te wekken dat zij één volk waren, begon met 'mijn gehele volk: op Sumatra, op Java, op Borneo, op Celebes, op de Kleine Soendaeilanden, op de Molukken, ja van Atjeh tot Ambon'[1], op te roepen, de strijd voor een vrij en onafhankelijk Indonesië met volharding te voeren.

Precies als in de inleiding bij het Handvest van Djakarta was geschied, ging hij op *zijn* wijze op Indonesië's geschiedenis in. Het had een groots verleden gehad, toen het door de Nederlanders werd veroverd. Die hadden het uitgebuit en verzwakt en het, ook in de twintigste eeuw, 'systematisch weerloos' gemaakt. 'Wij hebben', zo ging hij verder,

'nu al vijf-en-twintig jaar gesmeekt en geroepen om ons militair te trainen opdat wij ons zouden kunnen verdedigen. Vergeefs! En toch hebben de Nederlanders buiten ons om de oorlog aan Japan verklaard. Daardoor en doordat zij lafhartig gevlucht zijn, hebben zij ons aan een Japanse bezetting uitgeleverd en ons in de zwaarste ellende van oorlog, hongersnood, ziekte en naaktheid gestort. *Niets*

[1] Aangehaald in Legge: *Sukarno*, p. 208.

hebben zij gedaan om ons te bevrijden. Maar nu de Amerikaanse atoombom de Japanners tot capitulatie heeft gedwongen, willen zij terugkeren, ons weer overheersen en ons opnieuw weerloos maken zodat wij straks nogmaals in ellende gedompeld zouden worden. Dat nooit! Dan liever ons doodvechten!'[1]

Een worsteling hield hij voor onvermijdelijk. Iedereen, zei hij, moest steun geven aan de nieuwe *PNI* en alle vroegere *heiho*'s en militairen van de *Peta* dienden hun krachten in de pas-opgerichte Veiligheidsorganisatie te bundelen, 'de dag zal komen waarin op u een beroep zal worden gedaan om strijders te worden in het Nationale Leger van de Republiek Indonesië!'[2] Die Republiek wàs er, maar dat was slechts een begin:

'De onafhankelijkheid uitroepen is eenvoudig. Een Grondwet opstellen is niet moeilijk. Een president en een vice-president kiezen is nòg gemakkelijker. Maar om de lichamen te vormen en de gezagsposities aan te wijzen die bij het bestuur van de staat zullen worden betrokken, en om internationale erkenning te verkrijgen, *die* taken zijn, speciaal onder de huidige omstandigheden waarbij de Japanse autoriteiten volgens de internationale *status quo* nog steeds verplicht zijn in dit land te blijven, het te besturen en rust en orde te handhaven, verre van gemakkelijk!'[3]

Aan de nieuwe eenheidspartij, de *PNI* (men kan haar zien als een voortzetting van de Nieuwe Volksbeweging, de *Geraken Rakjat Baroe*, welker leiders op 3 augustus Soekarno tot 'Algemeen Leider' hadden gekozen), was geen lang leven beschoren. Op 27 augustus werd bekendgemaakt dat Soekarno als 'Eerste Grote Leider' en Hatta als 'Tweede Grote Leider' zouden fungeren en werden de namen gepubliceerd van diegenen die in de dagelijkse leiding, in de politieke sectie en in de organisatie-sectie waren opgenomen: hoofdzakelijk figuren die een rol hadden gespeeld in de *Djawa Hokokai* (waarin Soekarno directeur en Hatta vice-voorzitter van de Raad van Advies was geweest), in haar nevenorganisaties en in de *Barisan Pelopor*, met toevoeging van enkele leiders van jongerengroepen zoals Wikana en Soekarni. Alle leidende figuren van de *Masjoemi* ontbraken – dat leidde tot protesten uit Islamie-

[1] Aangehaald in *Enq.*, dl VIII c, p. 1378. [2] Aangehaald in Anderson, p. 105. [3] A.v., p. 107.

tische kringen, aangevuld met een protest van Sjahrir die er op wees dat een eenheidspartij de nieuwe Republiek bij uitstek verdacht zou maken in de ogen van de Geallieerden. Op 31 augustus, daags nadat de *Hokokai* officieel opgeheven was, maakte Soekarno bekend dat alle arbeid, strekkende tot de opbouw van de nieuwe partij, moest worden gestaakt.

In andere opzichten lukte de consolidatie van de Republiek iets beter.

Op 27 augustus werd de Commissie ter Voorbereiding van de 'Onafhankelijkheid' vervangen door een Centraal Indonesisch Nationaal Comité (*Komitee Nasional Indonesia Pusat*) van honderdzeven-en-dertig leden, onder wie zich een kleine twintig Islamietische leiders bevonden en ruim twintig leiders van jongerengroepen, evenwel ook twee vroegere voormannen die niet met het Japans militair bestuur hadden samengewerkt: Sjahrir en Amir Sjarifoeddin (die, pas vrijgekomen uit de gevangenis te Malang, Djakarta nog niet had bereikt), en drie dagen later, op 30 augustus, haalde Soekarno de banden met de inheemse bestuursaristocratie extra aan. Op die dag begon in Djakarta een conferentie van alle regenten en talrijke andere hoge bestuurders van Java en Madoera. De inheemse bestuursaristocratie, de *pangreh pradja*, zei Soekarno, de conferentie toesprekend,

> 'dient geen moment te denken dat zij in het beleid van de leiders van de Republiek Indonesië eenvoudig gezien worden als secretarissen, klerken of opzichters. Wij gaan de *pangreh pradja* niet degraderen, niet verlagen. Wij zullen haar de plaats geven die zij verdienen.'[1]

De drie door de Japanners benoemde Indonesische residenten werden benoemd tot gouverneur van Java's provincies, de door de Japanners benoemde Indonesische assistent-residenten werden resident, de vier Javaanse vorsten deden weten dat zij, nu hun positie gewaarborgd was, hun vorstendommen als deel van de Republiek beschouwden en het gehele departementale apparaat uit de Nederlandse tijd, dat hier en daar door de Japanners was gewijzigd, werd, behalve het departement voor Godsdienstzaken dat opgeheven werd, overgenomen en voortgezet. Op 4 september werd een eerste kabinet gevormd – er was onder alle ministers (veertien, van wie vijf zonder portefeuille)[2] maar één die niet als departementaal adviseur of anderzins een hoge functie had gehad

[1] A.v., p. 113. [2] Van de Indonesische voormannen die wij in het voorafgaande noemden, kreeg Soebardjo Buitenlandse Zaken, Wiranatakoesoema Binnenlandse Zaken, prof. Soepomo Justitie, dr. Boentaran Gezondheidszorg, Dewantoro Onderwijs en Abikoesno Verkeer en Openbare Werken – minister zonder portefeuille

onder het Japans militair bestuur: Sjarifoeddin, die, hoewel nog steeds afwezig, minister van voorlichting werd. Eén ministerspost, defensie, werd niet vervuld: zij werd gereserveerd voor Soeprijadi die als onderofficier van de *Peta* de opstand in Blitar had geleid en die spoorloos verdwenen was.

Wat met dit alles op Java was geschied, betekende in zoverre een politieke revolutie dat een begin was gemaakt met de opbouw van een staat die het Nederlands oppergezag afwees – een sociale revolutie was het op dit ogenblik geenszins. In dat opzicht droeg wat gebeurd was, eerder een conservatief karakter: de macht kwam te liggen bij een alliantie van de elites in de samenleving: de voormannen van de nationalistische beweging en van de *Masjoemi* en de inheemse bestuursaristocratie.

Slot

'De versnelling van het dekolonisatieproces welke door de Tweede Wereldoorlog werd bewerkstelligd, is', zo schreven wij in het Voorwoord van deel 11 a (*Nederlands-Indië I*), 'wellicht het belangrijkste gevolg dat de periode 1940–1945 voor de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden heeft gehad: er kwam een einde aan een koloniaal tijdperk dat in de zeventiende eeuw was begonnen.'

Dit inzicht is het geweest dat ons er toe gebracht heeft, in dit deel niet alleen de structuur van het Japanse bezettingsapparaat en de lotgevallen in de Japanse periode van de Nederlandse staatsburgers (Nederlanders èn Indische Nederlanders) te beschrijven, maar speciaal ook in te gaan op het politieke beleid van de Japanse autoriteiten met betrekking tot de Indonesiërs en op de politieke reacties van die laatsten.

Velen in Nederland hebben na het einde van de Tweede Wereldoorlog vooral Soekarno louter gezien als een collaborateur met de Japanners: een Indische Mussert, die evenals de leider van de NSB vervolgd en zwaar gestraft diende te worden, en toen de Nederlands-Indische autoriteiten in '45–'46 uit de verklaringen van krijgsgevangen genomen Japanners (van wie sommigen maar een deel zeiden van wat zij wisten

werden o.a. Wachid Hasjim, Sartono en Oto Iskandardinata. Er waren onder die ministers zovelen die een hoge functie hadden bekleed op de door Japanners geleide departementen, dat men dit eerste Indonesische kabinet wel aanduidde als 'het *boesjo*-kabinet', 'het kabinet van de tweede mannen'.

of zelfs de waarheid geheel verdraaiden) een eerste beeld hadden gekregen van de feitelijke medewerking die Japanners bij de uitroeping van de Republiek hadden verleend, kwam bij een deel van die autoriteiten de neiging naar voren om die Republiek te zien als een Japanse creatie, meer niet: een koekoeksei, door Japanners gedeponeerd in het nest van de verwarde naoorlogse verhoudingen.

Gaan wij op die twee punten in, dan zullen wij met het laatste, dat het eenvoudigste is, beginnen.

*

Lettend op de uitgebreidheid en de snelheid van het algemene dekolonisatieproces dat zich na de Tweede Wereldoorlog heeft afgespeeld, kan men *achteraf* stellen dat het na '45 onder alle omstandigheden zou zijn gekomen tot de oprichting van een Republiek Indonesië, maar dat achten wij niet relevant: wij hebben met *de*, niet met *een* Republiek te maken: de Republiek die op 17 augustus '45 in Djakarta werd uitgeroepen. Welnu: de grote Japanse betrokkenheid daarbij is een onloochenbaar feit geweest. De Japanse regering heeft op 7 september '44 de 'onafhankelijkheid' van 'Oost-Indië' (pas van 29 april '45 af mocht van 'Indonesië' gesproken worden) als doel van haar beleid vastgesteld, zij is tussen 1 en 10 maart '45 accoord gegaan met de oprichting van de Commissie tot Onderzoek dier 'Onafhankelijkheid', zij heeft op 2 augustus '45 opdracht gegeven tot de vorming van de Commissie ter Voorbereiding, zij heeft, terwijl zij aannam dat grote Amerikaanse landingen op Japans hoofdeilanden aanstaande waren, die voorbereiding in de voor haar toen vrijwel onbereikbare *Nanjo* overgelaten aan de Japanse militaire autoriteiten en van deze heeft veldmaarschalk Teraoetsji op 12 augustus in Dalat goedgekeurd dat de voorbereidingscommissie op 18 augustus in Djakarta zou worden geïnstalleerd en onmiddellijk met haar werkzaamheden zou beginnen. Had Japan niet op 14 augustus gecapituleerd maar de oorlog nog enige tijd voortgezet, dan zou op 7 september '45 een Republiek Java tot stand zijn gekomen als eerste deel van een (onder Japans toezicht staande) Republiek Indonesië.

De gebeurtenissen namen een andere loop, maar ook daarbij bleven Japanse autoriteiten betrokken. Wij denken vooral aan schout-bij-nacht Maeda, die al in een vroeg stadium voorstander was van het verlenen van 'onafhankelijkheid' aan Indonesië, op 16 augustus, hoewel hij wist

dat Japan had gecapituleerd, aan Soekarno en Hatta deed weten dat zij volledig op zijn steun konden rekenen, en in de nacht van de 16de op de 17de, alsook op de 17de een vitale rol speelde bij de uitroeping van de Republiek. Ook denken wij aan het hoofd van de afdeling Algemene Zaken van het militair bestuur, generaal Nisjimoera, die in de nacht van de 16de op de 17de voor Soekarno en Hatta het licht op groen zette toen hij deed blijken, dat de Japanse autoriteiten, hoewel zij uit Tokio de instructie hadden ontvangen dat zij in Indië de *status quo* dienden te handhaven, niet zouden ingrijpen wanneer de Republiek op zulk een wijze zou worden uitgeroepen dat zij later zouden kunnen verklaren, van die uitroeping geen weet te hebben gehad. Niet minder denken wij aan Nisjimoera's superieuren, de generaals Jamamoto en Nagano, die voldoende gezag hadden om de publicatie van Japans capitulatie en van de de uitroeping van de Republiek te verhinderen en een massa-bijeenkomst op het *Ikada*-plein tegen te houden, maar in de weken die verliepen voordat op 16 september de kruiser '*Cumberland*' voor Tandjong Priok voor anker ging, dat gezag niet gebruikten om een einde te maken aan de beginnende eerste consolidatie van de Republiek. De motieven van al die Japanners zijn duidelijk: conform de ideologie die Japan in de 'Groot-Oost-Aziatische oorlog' had gepredikt, *wensten* zij die Republiek te zien ontstaan.

Met wat zij aldus deden of toelieten, hebben de Japanse autoriteiten in strijd gehandeld met het volkenrecht. Het ook door Japan geratificeerde Landoorlogverdrag en het Landoorlogreglement (1899), herzien op de Tweede Haagse Vredesconferentie (1907), verwezen in algemene zin naar 'de beginselen van het volkenrecht zoals die voortvloeien uit de tussen beschaafde volkeren gevestigde gebruiken, de wetten der menselijkheid' (daar was niet veel van terug te vinden in de wijze waarop in Indië de geïnterneerden en waarop de krijgsgevangenen en *romoesja*'s waren behandeld!) 'en de eisen van het openbare rechtsbewustzijn' en stipuleerden in het reglement, afdeling III ('Van het militaire gezag op het grondgebied van de vijandelijke staat'), artikel 43:

> 'Wanneer het gezag van de wettelijke overheid feitelijk is overgegaan in handen van degene die het gebied heeft bezet, neemt deze alle maatregelen die in zijn vermogen staan teneinde voor zoveel mogelijk de openbare orde en het openbare leven te herstellen en te verzekeren en zulks, behoudens volstrekte verhindering, met eerbiediging van de in het land geldende wetten.'

Evenals het Duitse burgerlijke bestuur in bezet Nederland hebben de Japanse militaire besturen in Indië zich van artikel 43 niets aangetrokken.

Zij hebben de in Indië geldende wetten slechts gehandhaafd voorzover dat hun dienstig was, hebben er in '42 al, toen zij meenden de oorlog gewonnen te hebben en er dus van 'volstrekte verhindering' om anders te handelen geen sprake kon zijn, tal van ingrijpende nieuwe regelingen afgekondigd o.m. in het kader van hun Japaniseringspolitiek, en de Japanse regering heeft eerst besloten (mei '43) om Indië in strijd met het volkenrecht te annexeren en vervolgens (september '44) om het, eveneens in strijd met het volkenrecht, formeel onafhankelijk te maken.

Constateringen zijn dat, waarbij wij aantekenen dat het recht in de wereldpolitiek en speciaal in een oorlog slechts een ondergeschikte rol speelt.

*

Soekarno's collaboratie is een aanzienlijk gecompliceerder zaak dan de betrokkenheid der Japanners bij de oprichting van de Republiek.

'Collaboratie' is wat het woord zegt: het verlenen van feitelijke medewerking aan de bezetter.

Die medewerking kan op economisch, zij kan ook op bestuurs- en op politiek gebied liggen.

Onder de dwang van de bezettingsomstandigheden is in bezet Nederland op grote schaal sprake geweest van feitelijke economische medewerking. 'Een bezet gebied', zo schreven wij in deel 7 van ons werk (nl. in de paragraaf 'Collaboratie' van hoofdstuk 1: 'Verarmend Nederland'), 'kan alleen werken voor zichzelf, wanneer het tevens werkt voor de bezetter ... Zo was het in geheel bezet Europa.' En: 'Had men collaboratie in de zin van het op enige wijze bijdragen tot het Duitse oorlogspotentieel strafbaar gesteld, dan had men na de oorlog vrijwel het gehele Nederlandse volk voor de rechter moeten dagen – een absurd en trouwens ook onbillijk denkbeeld.' Als *echte*, d.w.z. niet onder de dwang van de feiten handelende collaborateurs werden door de bevolking in bezet Nederland slechts diegenen beschouwd die de bezetter méér gaven dan hij eiste en hem dus in bijzondere mate dienstbaar waren.

Bij het verlenen van feitelijke medewerking aan de bezetter op bestuursgebied was in bezet Nederland van belang dat de regering alle overheidspersonen voorgeschreven had, op post te blijven, maar ook: de bevolking te beschermen. Hier ontstond laakbare collaboratie wanneer men bijvoorbeeld medewerking verleende, zij het onder dwang, aan

Duitse maatregelen die op de nationaal-socialistische gelijkschakeling van Nederland waren gericht of het leven van Nederlanders in gevaar brachten.

Van politieke collaboratie was in bezet Nederland sprake wanneer men, niet onder dwang maar uit eigen overtuiging, in wezen aan Duitslands zijde stond en daarvan ook getuigde. Daar werd een harder woord voor gebruikt: landverraad.

Wanneer wij aan die aan de geschiedenis van bezet Nederland ontleende begripsonderscheidingen herinneren, mogen wij niet over het hoofd zien dat de verhoudingen in Indië fundamenteel anders lagen. De trouw aan Nederland die de Nederlandse regering van haar eigen Nederlandse burgers mocht vergen, kon niet gevergd worden van de Indonesiërs die immers geen Nederlanders waren maar onderworpenen aan een Nederlands gezag dat, hoezeer ook internationaal erkend, toch voor het bewustzijn van die Indonesiërs een gezag van vreemdelingen was, een gezag van Europese kolonisatoren. *Kon* niet gevergd worden, maar *werd* gevergd van het inheems bestuursapparaat in de vorm van de in '41 opgestelde en rondgezonden *Aanwijzingen*, waarin het Nederlands gouvernement o.a. het trouw zweren aan Japan had verboden. Tekenend achten wij het dat vrijwel geen enkele inheemse bestuurder zich iets van dat verbod heeft aangetrokken. Het Japans militair bestuur heeft op het inheems bestuursapparaat kunnen steunen, zoals het Nederlands koloniaal bestuur dat vóór de Japanners had gedaan. In het perspectief van de Indonesische bestuurders had slechts de ene vreemdeling de andere vervangen. Zij hebben hun normale werk voortgezet.

Soekarno is verder gegaan.

Natuurlijk mag men zijn beleid onder het Japanse bestuur niet losmaken van zijn ervaringen met het Nederlandse. Hij had in '27 de nationalistische *PNI* opgericht, had voortdurend gestreefd naar eendracht tussen de nationalistische groeperingen, had in alle duidelijkheid de voortzetting van het Nederlands gezag verworpen, was in december '29 in opdracht van het gouvernement gearresteerd en vervolgens tot vier jaar gevangenisstraf veroordeeld, was in december '31 vrijgelaten, had onmiddellijk zijn actie hervat en was in augustus '33 opnieuw gearresteerd en toen zonder vorm van proces verbannen, eerst naar Flores, vervolgens naar Benkoelen op Sumatra. Die ervaringen hadden in hem slechts de hoop versterkt dat hij voor Nederlands-Indië kon worden wat een Gandhi geworden was voor Brits-Indië, een Quezon voor de Philippijnen: *hij* representeerde de toekomst. Het verdient dan ook de aandacht dat hij er in februari '42 toen de door hem in woord en geschrift bestreden

Japanners naderden, met klem bij het Nederlands gouvernement op had aangedrongen dat het juist hèm naar Australië zou laten overbrengen. Dat was geweigerd. Het deed ons in ons vorige deel constateren, 'dat de verantwoordelijkheid voor het feit dat de Japanners deze geduchte volksmenner in Indië aantroffen, aan Nederlandse kant ligt.'

Onder de indruk van Japans overwinningen en overtuigd dat Japan voor lange tijd in Oost-Azië de lakens zou uitdelen, is Soekarno al op Sumatra als propagandist voor de Japanners gaan optreden. Imamoera die hem in juli '42 naar Djakarta (toen nog: Batavia) liet overbrengen, gaf hem de vrije keus, ambteloos burger te worden of op Java onder Japans toezicht en in het evidente belang van de Japanse oorlogvoering een nieuwe activiteit te ontplooien. Hij koos het laatste. Wat hij ten dienste van de Japanners heeft verricht, behoeven wij hier niet te herhalen: wij hebben er in de hoofdstukken 4, 7 en 11 een duidelijk beeld van gegeven. Het oorlogvoerend Japan heeft op Java geen betere propagandist gekend dan Soekarno. Natuurlijk is het niet alleen aan *zijn* toespraken en artikelen te wijten geweest dat zoveel honderdduizenden als *heiho* of *romoesja* van Java werden weggevoerd of, blijvend op het eiland, dáár werden afgebeuld, maar dat neemt niet weg dat hij mede-verantwoordelijk is voor de grote aantallen slachtoffers die onder die *heiho*'s en *romoesja*'s zijn gevallen. Hij heeft die mede-verantwoordelijkheid trouwens erkend. Wij herinneren aan hetgeen hij, volgens zijn eigen relaas, in '45 zei tegen de vijf studenten die hem waren komen vragen hoe hij zijn medewerking aan de *romoesja*-inzet nog kon verantwoorden: 'Als ik duizenden moet opofferen om miljoenen te redden, dan zal ik dat doen. Als leider van dit land kan ik mij de luxe van gevoeligheid niet veroorloven.'

Vĕrgaande collaboratie dus, en niet alleen laakbaar in het perspectief van de slachtoffers en van de Nederlandse autoriteiten in Australië maar ook in een veel wijder perspectief. Had Japan de oorlog kunnen winnen in die zin dat het zich in zijn enorm machtsgebied had kunnen handhaven, dan was de rampspoed voor de er wonende, door Japan overheerste volkeren niet te overzien geweest. Nog voordat de *Nanjo* werd veroverd, had Japan zich in Korea, Mandsjoerije en China ontpopt als een harde meester, een meedogenloze kolonisator, een grijpgrage exploitant. Japans nederlaag was in het belang van alle volkeren van Oost- en Zuidoost-Azië – Soekarno heeft dwars tegen dat belang in gehandeld. Anders dan Aung San in Birma heeft hij bovendien zijn steunverlening aan Japan tot het einde van de Tweede Wereldoorlog voortgezet.

Uit welke motieven?

Eén gaven wij al aan: hij was er in '42–'43 zeker van dat Japan niet

verslagen kon worden – toen hij in de loop van '44 die zekerheid verloor, ging hij desondanks op de ingeslagen weg voort, *toen* in het vertrouwen dat de Japanse regering, zoals zij al met Nanking-China, Birma en de Philippijnen had gedaan, Indonesië tijdig tot een onafhankelijke staat zou maken. Hij heeft geluk gehad. Had Japan zich in de *Nanjo* kunnen handhaven, dan zou het geheime besluit om Indië te annexeren wellicht niet zijn uitgevoerd, maar dat de militaire machthebbers ter plaatse zouden hebben verhinderd, dat de Indonesische eenheidsstaat tot stand kwam, die Soekarno voor ogen stond, lijdt voor ons geen twijfel. Trouwens, alleen Japans capitulatie heeft hem behoed voor de pijnlijke situatie die zou zijn ontstaan, indien de Indonesische Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid zou zijn geconfronteerd met de eisen die de Leidinggevende Japanse Commissie op tafel zou hebben gelegd. Veel meer dan een schijn-onafhankelijkheid zou voor Java, straks Indonesië, voorshands niet weggelegd zijn geweest.

Dat Soekarno vroeg of laat een echte onafhankelijkheid begeerde, staat voor ons vast en eveneens dat hij, globaal gesproken, de Japanners nimmer ten volle heeft vertrouwd en vrijwel van meet af aan, trouw aan de concepties die al vóór de bezetting in hem leefden, het imperialistisch karakter van de Japanse politiek heeft onderkend. Zijn lofuitingen aan Japans adres zijn dan ook nooit oprecht geweest: zij waren oratorische buigingen voor de bezettende macht die in hetzelfde vlak vielen als de physieke buigingen in de richting van het keizerlijk paleis welke algemeen voorgeschreven waren – oratorische buigingen die hem de gelegenheid gaven, zijn *eigen* doelstellingen verder na te streven. Enkele keren heeft hij trouwens in het publiek doen blijken hoe hij Japans beleid beoordeelde – op 15 februari '43, vlak voor de moeizame geboorte van de *Poetera*, toen hij in *Asia Raya* schreef: 'Elke soort kolonisatie verwoest', in februari '44, toen hij na de vervanging van de *Poetera* door de *Djawa Hokokai* voor de radio sprak over 'pogingen tot kolonisering die er op gericht zijn, ons volk geen grein vertrouwen te schenken ... In deze geweldige worsteling moet door ons al onze ijver op één vast doel gericht worden: onszelf een goede toekomst te waarborgen' – 'onszelf', niet Japan. Niet minder tekenend was het dat in de programmatische toespraak voor de Commissie tot Onderzoek van de 'Onafhankelijkheid' die hij op 1 juni '45 hield (de *Pantja Sila*-toespraak), elk woord van erkentelijkheid aan het adres van Japan ontbrak. Dat hij zich verder binnenskamers van de aanvang af moeite heeft gegeven, Japan tot een snelle erkenning van Indonesië's 'onafhankelijkheid' te brengen, is uit dit afsluitende hoofdstuk voldoende gebleken.

*

Wij schreven over de politieke medewerking die Soekarno aan het Japans militair bestuur op Java heeft verleend en wij achten het begrijpelijk dat in de oorlogsjaren door de Nederlandse en Nederlands-Indische autoriteiten buiten Indië over niemand negatiever werd gedacht dan over hem. Hij heeft evenwel niet als eenling gehandeld. Integendeel: eenzelfde medewerking, zij het minder agitatorisch, minder ostentatief, is aan de Japanse besturen in heel Indië verleend door nagenoeg alle Indonesische voormannen, zowel uit het nationalistische als uit het overtuigd-Islamietische kamp. Of zij nu lid van de Raad van Nederlands-Indië, Volksraadslid of regent waren geweest, vrijwel allen (en onder dezen ook diegenen die volgens de Japanners op een terugkeer van het Nederlands gezag hoopten) aanvaardden nieuwe functies in het bestuursapparaat of lieten zich benoemen tot lid van een adviesraad of, in '45, van de Commissie tot Onderzoek resp. Voorbereiding van de 'Onafhankelijkheid'. Twee uitzonderingen waren er slechts: Tjipto Mangoenkoesoemo en Sjahrir – de eerste stierf in april '43, de tweede keurde met name Soekarno's beleid af, bleef hopen op een 'eigen', los van de Japanners tot stand gebrachte, 'echte' onafhankelijkheid, maar verbrak toch niet zijn contacten met diegenen die met de Japanners in zee waren gegaan zoals Hatta; trouwens, samen met deze werd hij begin '45 docent aan Maeda's *Asrama*.

Men moet, dunkt ons, Soekarno dan ook zien als de exponent, de samenbindende figuur van wat men, een recenter term gebruikend, 'het Indonesisch *establishment*' zou kunnen noemen: de voormannen van de nationalistische beweging en van de overtuigd-Islamietische groeperingen en de leden van de inheemse bestuursaristocratie. Niet dat tegenstellingen tussen die groepen ontbraken! Niemand heeft er, dunkt ons, meer dan Soekarno toe bijgedragen dat de voor de uitroeping van de Republiek noodzakelijke eendracht tot stand kwam. In de moeizame besprekingen die op Java intern in de maanden april, mei, juni en juli '45 zijn gevoerd (besprekingen omtrent welker inhoud niets tot de Nederlandse autoriteiten in Australië en op Ceylon was doorgedrongen), heeft hij dat resultaat mede daarom kunnen bereiken omdat hij in de loop van de bezetting de enige was geweest die op Java algemene bekendheid had gekregen. Hij had er vóór de bezetting al naam gemaakt en was toen al voor velen de figuur geworden waaraan zich de voor de Javaanse cultuur zo typerende Messiaanse verwachtingen hadden vastgeknoopt – in die

bezettingsjaren werd hij evenwel voor het eerst door honderdduizenden *gezien* en, dank zij de 'zingende torens', door miljoenen *gehoord.*

En Dewantoro's in juni '45 gesproken woord dan: 'In de ogen van de bevolking is de naam van al zijn leiders al naar de maan'? Het kan gegolden hebben voor de brede massa die zo bitter leed onder een bezetter die door Soekarno werd geprezen, maar het lijkt ons plausibel dat velen die Soekarno als propagandist voor de bezetter verafschuwden, hem als eerste president van de Republiek Indonesië onmiddellijk konden aanvaarden. Overigens speelde die brede massa bij de uitroeping van die Republiek geen enkele rol: handelend opgetreden zijn toen slechts het *establishment* en de jongerengroepen. Hadden die laatsten, zoals Anderson meent, '*the central role in the outbreak of the revolution*'?[1] Het komt ons voor dat Andersons eigen relaas aantoont dat de jongerengroepen op het verloop van de gebeurtenissen die tot de *uitroeping* van de Republiek hebben geleid, slechts een beperkte invloed hebben gehad (dit kan ten aanzien van de *consolidatie* van de Republiek anders gelegen hebben), zij het dat wij aannemen dat hun drift en daadkracht als een stimulans hebben gewerkt op het *establishment.*

Het verdient dan tenslotte de aandacht dat voor allen die een Republiek Indonesië wensten, slechts twee figuren als president en vice-president aanvaardbaar waren: Soekarno en Hatta. Zij zijn, wellicht niet zonder aarzeling van de zijde van sommige leden van de bestuursaristocratie en sommige Islamietische voormannen, met algemene stemmen gekozen. Er was geen alternatief. De jongerengroepen konden dat niet bieden en Sjahrir evenmin.

Luitenant-gouverneur-generaal van Mook, werkend in Brisbane, hield het, hoezeer ook verontrust door het feit dat heel Nederlands-Indië op 15 augustus was komen te vallen in het gezagsgebied van Mountbatten, voor een uitvoerbare taak om aan het bestaan van de nieuwe Republiek vrij spoedig een einde te maken.

De nieuwsberichten van Radio Djakarta hadden hem in staat gesteld, enigermate te volgen wat in de laatste maanden van de oorlog op politiek gebied in Indonesië was geschied. Hij wist dat de Commissie tot On-

[1] Anderson, p. XIII.

derzoek van de Onafhankelijkheid op 29 april was ingesteld alsook dat zij, na eind mei geïnstalleerd te zijn, in juli haar werkzaamheden had beëindigd. Ook wist hij dat op 7 augustus was bekendgemaakt dat er een Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid zou komen – Soekarno's toespraak van die datum was in Australië opgevangen. Voorts wist hij dat Soekarno, Hatta en dr. Radjiman op 14 augustus van hun bezoek aan veldmaarschalk Teraoetsji in Djakarta waren teruggekeerd en dat Soekarno op Malakka had vernomen dat de nationalistische leiders aldaar wensten dat de nieuwe Indonesische staat ook hun gebied zou omvatten. De eerste berichten evenwel over het uitroepen van Indonesië's onafhankelijkheid waren vaag. Wel werd op de 18e omgeroepen dat Soekarno en Hatta door de voorbereidingscommissie tot president resp. vice-president van de Republiek Indonesië waren gekozen, maar dat die republiek daags tevoren was uitgeroepen, werd niet vermeld. Het Japans militair bestuur had namelijk, zoals vermeld, verhinderd dat dat feit in de berichtgeving werd opgenomen en er bevond zich in of bij Djakarta geen enkele geheime agent der Nederlandse autoriteiten. Het was pas Soekarno's radiotoespraak van 23 augustus '45 die duidelijk deed blijken wat was geschied. De tekst werd in Australië opgevangen, uitgewerkt en aan van Mook voorgelegd. Hij pakte de pen en schreef er negen woorden naast: 'de laatste wanhoopskreten van de zich verloren wetende Soekarno'.[1] Aan Logemann, minister van overzeese gebiedsdelen in het eerste naoorlogse Nederlandse kabinet, seinde hij op de 25ste dat Soekarno en Hatta zo spoedig mogelijk als collaborateurs zouden worden vervolgd, 'bij de ten aanzien van hen te treffen maatregelen, zullen wij ... geen notitie hoeven te nemen van hun 'regering van de Republiek *Indonesia*'. Als zou blijken dat de zaak beter en ernstiger georganiseerd is, dan zal ... gehandeld dienen te worden in overeenstemming met de waargenomen toestand.'[2]

★

In ons laatste aan Nederlands-Indië te wijden deel zullen wij beschrijven wat aan Nederlandse kant van Ceylon, Australië, de Verenigde Staten,

[1] Getuige Ch. O. van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1378. [2] Telegram, 25 aug. 1945, van van Mook aan Logemann in: *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945–1950*, dl. I (1971), p. 56.

Engeland en bevrijd Nederland uit ondernomen is om Japans nederlaag te bespoedigen en het herstel van het Nederlands gezag in Indië te bevorderen, en in dat deel zal van Mooks beleid centraal komen te staan.

Datumlijst

Maart 1942

8 Algemene capitulatie van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
20 Generaal Imamoera verbiedt alle politieke activiteit op Java (p. 198)

April 1942

1 Op Java wordt de uitbetaling van salarissen, pensioenen enz. aan Europeanen gestaakt (p. 319)
11 Op Java wordt voor alle 'vreemdelingen' een persoonsbewijs voorgeschreven (p. 330)
midden Op Java begint de internering van alle Europese vooraanstaanden (p. 307)
18 Tokio gebombardeerd door een klein aantal Amerikaanse bommenwerpers (p. 18)
Generaal MacArthur vestigt zijn staf in Melbourne (p. 12)

Mei 1942

7–8 **Zeeslag in de Koraalzee** (p. 22)
17 Op Java gelast generaal Imamoera de internering van alle Nederlandse mannen en vrouwen van zeventien tot zestig jaar (p. 334)

Juni 1942

3–6 **Zware nederlaag van de Japanse vloot in de Zeeslag bij Midway** (p. 23)
eind In Batavia wordt het Gemeentelijk Europees Steun-Comité opgericht (p. 376)

Juli 1942

6 Begin van de ontsnapping van Java van C. van der Star c.s. (p. 397)
9 Soekarno arriveert te Batavia (p. 269)

Augustus 1942

7 **De Amerikanen landen op de Salomons-eilanden** (p. 54)

September 1942

9 Generaal Imamoera kondigt aan dat in Batavia alle Nederlandse vrouwen en kinderen geïnterneerd zullen worden (p. 354)

midden De afvoer van de Geallieerde krijgsgevangenen van Java begint (p. 663)

eind Begin van de ontsnapping van Java van H. J. de Haas c.s. (p. 403)

Oktober 1942

19 Op Java wordt de *AAA*-beweging gestaakt (p. 247)

November 1942

8 **De Geallieerden landen in Frans-Noord-Afrika**

30 Op Java wordt het gebruik in het publiek van het Nederlands en het Engels verboden (p. 388)

December 1942

7 Laatste uitzending in het Nederlands van de omroep op Java (p. 387)

28 Gouverneur-generaal van Starkenborgh, generaal ter Poorten e.a. worden van Java afgevoerd (p. 669)

Februari 1943

2 **Einde van de strijd om Stalingrad**

15 Soekarno uit in een artikel bedekte kritiek op Japan (p. 919)

Maart 1943

9 Inauguratie van de *Poetera* te Djakarta (p. 285)

April 1943

begin Generaal Harada maakt bekend dat op Java het *tonarigoemi*-stelsel zal worden ingevoerd (p. 948)
29 Oprichting op Java van de *Seinendan* en de *Keibodan* (p. 960)

Mei 1943

3 De Japanse minister van Groot-Oost-Aziatische Zaken, Aoki, komt in Djakarta aan (p. 920)

Juni 1943

16 In Tokio maakt minister-president Todjo bekend dat de Indonesiërs 'deelneming aan het bestuur' krijgen (p. 150 en p. 921)

Juli 1943

5 Op Java worden de Centrale Adviesraad en diverse andere adviesraden ingesteld (p. 928)
7 Minister-president Todjo komt in Djakarta aan (p. 923)

Augustus 1943

1 Birma wordt 'onafhankelijk' (p. 161)
eind In Djakarta wordt het *Kantor Oeroesan Peranakan* ingesteld (p. 874)

September 1943

8 **Japans bondgenoot Italië capituleert**

Oktober 1943

1 De Philippijnen worden 'onafhankelijk' (p. 174)
3 Oprichting van de *Peta* (p. 971)
midden De aanleg van de Birma-spoorweg is voltooid (p. 705)
16 Eerste bijeenkomst van de Centrale Adviesraad voor Java (p. 930)

November 1943

20 **De Amerikanen landen op de Gilbert-eilanden** (p. 67)
22 Te Djakarta wordt de *Masjoemi* opgericht (p. 939)

Januari 1944

7 Generaal Harada maakt op Java bekend dat de *Poetera* vervangen zal worden door de *Djawa Hokokai* (p. 944)
31 **De Amerikanen landen op de Marshall-eilanden** (p. 75)

Februari 1944

18 Opstand te Tasikmalaja (West-Java) (p. 556)

April 1944

22 **De Amerikanen landen te Hollandia op Nederlands-Nieuw-Guinea** (p. 81)

Juni 1944

6 **De Geallieerden landen in Normandië**
15 **De Amerikanen landen op de Marianen** (p. 81)

Juli 1944

18 Todjo treedt af; Koiso wordt de nieuwe Japanse minister-president (p. 121)

September 1944

7 In Tokio verklaart Koiso dat 'Oost-Indië' 'onafhankelijk' zal worden (p. 151)
14 Oprichting op Java van de *Barisan Pelopor* (p. 966)
18 Ondergang van de '*Joenio Maroe*' (p. 678)

Oktober 1944

20 **De Amerikanen landen op Leyte in de Philippijnen** (p. 83)

November 1944

8 Fel anti-Westerse demonstratie te Djakarta (p. 987)

December 1944

begin Oprichting op Java van de *Hizbullah* (p. 974)

Januari 1945

9 **De Amerikanen landen op het hoofdeiland van de Philippijnen, Luzon** (p. 87)

Februari 1945

14 Rebellie van het *Peta*-bataljon te Blitar (Oost-Java) (p. 975)
19 **De Amerikanen landen op Iwo-Jima** (p. 88)

Maart 1945

9 Het centrum van Tokio wordt bij een Amerikaans bombardement verwoest (p. 115)

April 1945

1 **De Amerikanen landen op Okinawa** (p. 88)
5 Koiso treedt af; Soezoeki wordt de nieuwe Japanse minister-president (p. 115)

Mei 1945

1 De Australiërs landen op Tarakan (p. 91)
7 **Japans bondgenoot Duitsland capituleert**
28 Installatie te Djakarta van de Commissie tot Onderzoek van de 'Onafhankelijkheid' (p. 1017)

Juni 1945

1 Soekarno's *Pantja-Sila*-toespraak (p. 1017)

Juli 1945

1 De Australiërs landen te Balikpapan (p. 91)
6 Bijeenkomst te Djakarta ter oprichting van de *Gerakan Rakjat Baroe*; de vertegenwoordigers der jongeren lopen weg (p. 1009)
16 Geslaagde proef-explosie van een atoomwapen (p. 130)
In Djakarta sluit de Commissie tot Onderzoek van de 'Onafhankelijkheid' haar werkzaamheden af (p. 1025)
26 Verklaring van Potsdam (p. 121)

Augustus 1945

3 In Djakarta wordt Soekarno tot leider gekozen van de *Gerakan Rakjat Baroe* (p. 1010)
6 Hirosjima wordt door de eerste atoombom getroffen (p. 131)
7 Bekendmaking dat midden augustus op Java een Commissie ter Voorbereiding van de 'Onafhankelijkheid' opgericht zal worden (p. 999)
9 **De Sowjet-Unie zet een offensief tegen Japan in** (p. 131)
Nagasaki wordt door de tweede atoombom getroffen (p. 131)
11 Soekarno, Hatta en dr. Radjiman worden in Dalat door veldmaarschalk Teraoetsji ontvangen (p. 1029)
14 De Japanse regering besluit te capituleren (p. 133)
15 **Keizer Hirohito maakt Japans capitulatie bekend** (p. 135)
Mountbattens gezagsgebied wordt tot heel Nederlands-Indië uitgebreid (p. 101)
16 Soekarno en Hatta worden uit Djakarta ontvoerd naar Rengasdenklok (p. 1036)
17 Soekarno en Hatta roepen te Djakarta de Republiek Indonesië uit (p. 1040)
18 Soekarno en Hatta als president, resp. vice-president gekozen (p. 1041)
23 Eerste radiotoespraak van Soekarno als president van de Republiek (p. 1043)

September 1945

4 Vorming van het eerste kabinet van de Republiek Indonesië (p. 1045)

Afkortingen van de namen van organisaties en instellingen

Aneta	Algemeen Nieuws- en Telegraaf-Agentschap
BB	Binnenlands Bestuur
Bogi	*Badan Oeroesan Golongan Indo* (Comité ter behartiging van de belangen der Indo's) (Bandoeng)
BPM	Bataafse Petroleum Maatschappij
Fiwi	Federatie van Ex-Illegale Werkers in Indië
Gerindo	*Gerakan Rakjat Indonesia* (Indonesische Volksbeweging)
GESC	Gemeentelijk Europees Steun-Comité (Batavia)
IEV	Indo-Europees Verbond
Ikada	*Ikatan Atletik Djakarta* (Djakartese Athletiek Bond)
Knil	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
Kop	*Kantor Oeroesan Peranakan* (Kantoor voor personen van gemengde afkomst)
Masjoemi	*Madjilis Sjoero Moeslimin Indonesia* (Adviesraad van Indonesische Moslems)
Nirom	Nederlands-Indische Radio-Omroep Maatschappij
Pagi	*Persaudaraan Asia Golongan Indo* (Aziatische Broederschap, Indo-Europese Groep)
Peta	*Soekarela Tentara Pembela Tanah Air* (Vrijwilligersleger voor de verdediging van het vaderland)
PNI	*Perserikatan Nasional Indonesia* (Indonesisch Nationaal Verbond) en *Partai Nasional Indonesia* (Indonesische Nationale Partij)
Pobim	*Pertoeloengan Orang Blanda-Indo Miskin* (Steun aan arme Indo-Europeanen)

Poesa	*Persatoean Oelama Seloeroeh Atjeh* (Vereniging van dorpswetsgeleerden van Heel Atjeh)
Poetera	*Poesat Tenaga Rakjat* (Centrum van de volkskracht)
Pop	*Pertoeloengan Orang Peranakan* (Steun aan personen van gemengde afkomst)
Rapwi	*Recovery Allied Prisoners of War and Internees* (Redding van geallieerde krijgsgevangenen en geïnterneerden)

Lijst van illustraties

		na pag.
1	De Birma-weg	14
2	Japanse infanterie in Birma	14
3–4	Japanse troepen in Mandalay	14
5	Een Amerikaans *Landing Ship Tanks*	30
6	Een Amerikaans *Landing Craft Vehicles and Personnel*	30
7	Amerikaanse inladingshaven op de Marianen	30
8	Amerikaans militair depot op de Philippijnen	30
9–14, 16	De Amerikaanse landing op Kwajalein	70
15, 17	De Amerikaanse landing op New Britain	70
18	In de *jungle* op Bougainville	70
19	Amerikaanse transportvloot op weg naar Leyte	94
20	Godsdienstige plechtigheid voor de landing op Leyte	94
21	Australische kruiser onderweg naar Leyte	94
22	Verwoesting in het centrum van Manila	94
23	Generaal MacArthur draagt het burgerlijk gezag over aan de president van de Philippijnen	94
24	Aanval op het Japanse slagschip '*Jamato*'	110
25	Japanse mini-onderzeeboten	110
26	Japanse 'vliegende bommen'	110
27	Het verwoeste centrum van Tokio	126
28	Nagasaki, 9 augustus 1945	126
29	Hirosjima, 6 augustus 1945	126
30–32	Aan boord van de '*Missouri*', 2 september 1945	142
33	Voorbeeld van Japanse propaganda op Java	222
34	De vorst van Soerakarta en de *Mangkoenegoro* na hun trouw zweren aan Japan	222
35	'Goede ouders laten hun kinderen Japans leren'	222
36	Een 'zingende toren'	238
37	'Gecastreerde' radio	238
38	Voorbeeld van Japanse propaganda	238
39	De *AAA*-actie	238
40	9 juli 1942: Soekarno komt op Java aan	270

		na pag.
41	8 maart 1943: inauguratie van de *Poetera* te Djakarta	270
42	Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer ('Klavertje Vier')	270
43	C. van der Star, W. Stokhuyzen en F. van der Veen	398
44	Een *pendaftaran* (persoonsbewijs)	398
45	H. J. de Haas	398
46–48	De *Kenpeitai* van Djokjakarta	478
49–50	Bouw van houten schepen	540
51–52	Planten van *djarak*-pitten	540
53	Twee *romoesja*'s	540
54	Soekarno als *romoesja*	540
55	Neergeslagen krijgsgevangene	620
56–58	In het kampement van het XVde bataljon (Bandoeng)	620
59	Van Starkenborgh en ter Poorten als krijgsgevangenen	668
60	Ochtendgymnastiek in een krijgsgevangenenkamp	668
61	Beeld uit de ge-*fake*-de film '*Australia Calling*'	668
62–67	Foto's van het werk aan de Birma-spoorweg	684
68–75	Tekeningen van het werk aan de Birma-spoorweg	700
76–77	De kampen aan de Pakanbaroe-spoorweg	716
78	Krijgsgevangenenkamp in Japan	716
79	Japanse wacht bij vrouwen- en kinderkamp	780
80	De aan de geïnterneerden voorgeschreven buiging	780
81	Kamp-omheining	780
82	Latrine in een van de kampen te Banjoebiroe	780
83–86	In het vrouwen- en kinderkamp Tjideng	796
87	Nederlands pamflet, in november '43 afgeworpen boven Soerabaja	828
88	De *Voice of Nippon*	828
89	Nederlands pamflet, in juni '45 afgeworpen boven Celebes	828
90–93	In het mannen- en jongenskamp Siringoringo (Sumatra)	844
94–97	In het vrouwen- en kinderkamp *Kampong* Makassar bij Batavia	860
98	juli 1943: Todjo op Java	924
99–100	De Centrale Adviesraad	924
101	Soekarno's echtgenote in *kimono*	924
102	Aanplakbiljet van de *Djawa Hokokai*	940
103	Omroepers van het *tonarigoemi*-stelsel	940
104	Vergadering van *koemitsjo*'s	940
105	Indisch-Nederlandse schoolkinderen	940
106	'Pas op voor spionnen!'	940

		na pag.
107–109	Militarisering van de Indonesische jeugd	964
110–111	De *Keibodan*	964
112–114	De *Seinendan*	964
115	De *Barisan Pelopor*	964
116–119	De *Peta*	964
120–122	7 september 1944: Japan heeft 'Oost-Indië' de 'onafhankelijkheid' toegezegd	988
123	8 november 1944: anti-Geallieerde demonstratie te Djakarta	988
124–127	17 augustus 1945: uitroeping van de onafhankelijke Republiek Indonesië	1036

BRON-OPGAVE DER ILLUSTRATIES

I. J. Brugmans (red.): *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting* (1960): 89

Charles Burki: *Achter de kawat* (1979): 55–58

(*Department of the Army, Washington, Office of the Chief of Military History*) *United States Army in World War II. The War in the Pacific.* Philip A. Crowl en Edmund G. Love: *Seizure of the Gilberts and Marshalls* (1955): 9, 10, 13, 14

Frank O. Hough: *The Island War. The United States Marine Corps in the Pacific* (1947): 18

H. L. Leffelaar en E. van Witsen: *Werkers aan de Birma-spoorweg* (1982): 62–66, 68–75

Samuel E. Morison: *History of United States Naval Operations in World War II*, dl. VII: *Aleutians, Gilberts and Marshalls, June 1942–April 1944* (1951): 11, 12, 16

C. L. Sulzberger: *The American Heritage Picture History of World War II* (1966): 1, 27–29

The USA at War (1945): 17

F. Visser, *De Schakel. De geschiedenis van de Engelandvaarders* (1976): 43

De overige foto's zijn afkomstig uit de collecties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Het copyright van de volgende afbeeldingen berust bij:

Algemeen Rijksarchief, Den Haag: 46–48

Charles Burki, Parkweg 8a, Den Haag: 55–58

J. P. J. Kosak, Lodewijk van Deyssellaan 216, Driehuis: 90–93

Lijst van kaarten

		pag.
I	Het door Japan nagestreefde machtsgebied	4–5
II	De *South-West-Pacific Area*	16–17
III	Geallieerde offensieven tegen Japan	58–59
IV	De Gilbert- en de Marshall-eilanden	70
V	Het Kwajalein-atol	72
VI	Het eiland Kwajalein met omgeving	76
VII	Japans 'absolute nationale verdedigingszone'	110
VIII	Java I	308–309
IX	Sumatra I	347
X	De ontsnapping van C. van der Star c.s.	398
XI	De ontsnapping van H. J. de Haas c.s.	402
XII	Borneo I	472
XIII	Celebes	629
XIV	Borneo II	632
XV	Sumatra II	635
XVI	Java II	640–641
XVII	De Birma-spoorweg	685
XVIII	De door krijgsgevangenen aangelegde vliegvelden op de Molukken	716

De kaarten zijn getekend door Anja Haleber te 's-Gravenhage

Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten

Anderson	Benedict R. O'Gorman Anderson: *Java in a Time of Revolution. Occupation and Resistance 1944–1946* (1972)
ARA	Algemeen Rijksarchief
A.v.	Als voren
Boissevain	Dagboekaantekeningen van G. Boissevain in G. Boissevain en L. van Empel: *Vrouwenkamp op Java. Een dagboek* (1981)
Coakley en Leighton	*(United States Government, Department of the Army, Office of the Chief of Military History) United States Army in World War II. The War Department.* Robert W. Coakley en Richard M. Leighton: *Global Logistics and Strategy 1943–1945 (1968)*
DBPN, C	(Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis) *Documenten betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland, 1919–1945*
Donnison	*(United Kingdom Government, Cabinet Office) History of the Second World War. Military Series.* F. S. V. Donnison: *British Military Administration in the Far East, 1943–1946* (1956)
Elias	Mr. H. W. J. Elias: *Indië onder Japanse hiel* (1946)
van Eyk-van Velsen	T. van Eyk-van Velsen: *Dagboek. Vrouwen op Sumatra achter Japans prikkeldraad* (1983)

Gandasoebrata	*Raden Adipatie Ario* Soedjiman Martadiredja Gandasoebrata: *An account of the Japanese occupation of Banjoemas Residency, Java, March 1942-August 1945 (Cornell University, Department of Far-Eastern Studies, South-East Asia Program, Date Paper* no. 10) (1953)
Hamel	J. C. Hamel: *Soldatendominee* (1948)
Hayes	Grace Person Hayes: *The History of the Joint Chiefs of Staff in World War II. The War against Japan* (1982)
Helfferich-Koch	H. Helfferich-Koch: *Een dal in Ambarawa* (1981)
IC	Indische Collectie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
IMTFE	*International Military Tribunal Far East*
Kanahele	George S. Kanahele: *The Japanese occupation of Indonesia. Prelude to independence* (1967)
Leffelaar en van Witsen	H. L. Leffelaar en E. van Witsen: *Werkers aan de Birma-spoorweg* (1982)
Matloff	*(United States Government, Department of the Army, Office of the Chief of Military History) United States Army in World War II. The War Department.* M. Matloff: *Strategic Planning for Coalition Warfare 1943–1944* (1959)
MK	Ministerie van Koloniën
NI	(Stichting Indië in de Tweede Wereldoorlog) *Nederlands-Indië onder Japanse bezetting. Gegevens en documenten over de jaren 1942–1945* (1960)
NIGIS	*Netherlands-Indies Government Information Service*

Nisjijima	Sjigatada Nisjijima: (Engelse vertaling van) *Indonesia ni okeru Nippon gunsei no kenkyze* (Onderzoek naar het Japanse militaire bestuur van Indonesië) (1959)
NWCIT	*Netherlands War-Crimes Investigation-Team*
RvO	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
TKR	Temporaire Krijgsraad
Veenstra	J. H. W. Veenstra: *Als krijgsgevangene naar de Molukken en Flores. Relaas van een Japans transport van Nederlandse en Engelse militairen 1943–1945* (1982)
Vermeer-van Berkum	Carla Vermeer-van Berkum: *Dagboek uit Japanse kampen '44–'45. Kon ik maar weer een gewoon meisje zijn* (1980)
Van Velden	Dr. D. van Velden: *De Japanse internerings-kampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (1963)
WCIT	*War Crimes Investigation-Team*
van Witsen	E. van Witsen: *'Over krijgsgevangenen in Japanse handen'* (afgesloten 1971)

Register

Samengesteld door L. F. de Jong

AAA-actie
Zie: Propaganda, Japanse
Aalderen, G. T. van, 368n
'Aanwijzingen' betr. de houding van ambtenaren . . . in geval van een vijandelijke aanval, 213, 226, 229, 302, 363, 861, 1050
Aardolie (productie, installaties), 1, 9, 36-40, 44, 60, 65, 66, 89, 144, 146, 187, 188, 204, 249, 364, 366, 510, 520, 910
vernieling van installaties, 37-40, 79, 91, 94, 290
'Oliebataljon', 60
Abas Soeria Nata Atmadja, 929
Abbenhuis, Ch. W. A., 858, 859, 864
Abda-Command, 12, 13, 51, 420
Abikoesno Tjokrosoejoso, 196-198, 267, 277, 558, 562, 1045
Aboe Bakar, Said, 205
Acheson, D., 121
Adam, L., 309
Adams, C., 207, 271, 274n, 275, 978n
Adat
Commissie voor de studie van traditionele gebruiken en staatsvormen ('*Adat*-commissie'), 277, 279
Adatsji, S., 576n, 754n
Adèr, J. P., 455
Adviesraden
op Java:
Residentie- en Gemeente-adviesraden, 150, 922, 923, 927-929, 937, 989, 990
Centrale Adviesraad, 150, 152, 259, 277, 530, 558, 854n, 898, 922, 928-937, 967, 972, 973, 984, 988-995, 1002, 1008, 1009, 1018
College van Adviseurs, 558, 559, 562, 563, 933, 990, 993, 994, 1011, 1014-1017, 1025
op Sumatra, Borneo, Grote Oost, 927, 928, 988, 989
Afstammingsverklaringen (*Asal oesoel*)
Zie: Registratie
Aik Pamienke, 765, 817, 839
Ainoe's, 254
Akyab, 92
Alesdal, 346, 361, 368, 789
Alaska, 17
Aleoeten, 21, 23, 57, 73, 108, 109, 921
Algemeen Delisch Immigratiekantoor (Adekkamp)
Zie: Internering: kampen: Batavia
Algemeen Landbouw Syndicaat, 366, 367, 375, 378, 443
Algemene Vereniging van Rubberplanters ter oostkust van Sumatra, 368n
Algemene Volkskredietbank
Zie: Kredietwezen
All India Moslem League
Zie: Brits-Indië
Allied Land Forces Southeast Asia Command, 138
Aluminium, 41, 44, 520
Amahai (Ceram), 714, 720-723
Ambarawa, 358, 416, 426, 427, 450, 451, 496, 765, 768, 774, 778, 798, 801, 808, 821, 828, 843, 855
Ambon, 97, 203n, 211, 265, 461, 474-476, 522, 534, 579, 749, 755, 837n, 927, 960
Ambonnezen, 343, 372, 377, 384, 412, 424-428, 439, 461, 495, 499, 500, 501, 505, 575, 576, 604, 605-608, 627, 634, 677, 680, 736, 884, 957, 991
oordeel van de *Kenpeitai* over de

Ambonnese bevolkingsgroep (op Java), 459, 461
Zie ook: Christendom; Illegaliteit/Verzet; Krijgsgevangenen: kampen
Ambtenaren, 191, 192, 237, 238, 290, 299, 302, 303, 306, 310, 367, 389
aantallen, 219
inheemse, 215-228 *passim*
Japanse, 212-216, 219, 515
salarissen, pensioenen, 237, 318, 319, 328, 373, 549n, 886
afleggen van loyaliteitsverklaring, 239, 443, 861
Zie ook: 'Aanwijzingen . . . '; Internering: van 'prominenten'
Amiroeddin, 468, 469
Ancona, H. J. G. d', 474
Andamanen en Nicobaren, 3, 7, 39, 67
Anderson
Zie: O'Gorman Anderson, B. R.
Anderson, J., 124
Andir (vliegveld),
Angenent, H. A., 679
Angenent, P. H., 225n
Angkatan Baroe
Zie: *Hokokai*; Jongerenorganisaties
Angkatan Moeda
Zie: Jongeren-organisaties
Annam, Keizer van, 178
Annexatie van Nederlands-Indië, Japanse plannen voor -
Zie: Nederlands-Indië
Antifascistische Liga (Medan)
Zie: Illegaliteit/Verzet: op Sumatra
Antifascistische Nationale Vrijheidsliga
Zie: Birma.
Antisemietisme
Zie: Joden
Anti-Japanse Volksleger
Zie: Malakka
Anti-Japanse Volksunie
Zie: Malakka
Antjol, 492
Aoki, Kazoeo, 144, 149, 911, 920
Applebey, J. L., 432n
Arabieren, 259, 282, 287, 331, 372, 376, 392, 410, 411, 531, 518n, 929n, 932, 991, 1014, 1016, 1023, 1027
Japans beleid m.b.t. de Arabische bevolkingsgroep, 254-256, 916, 936
Zie ook: *Partai Arab Indonesia*; *Perkoempoelan Dagang Bangsa Arab*
Arbeidsdienst
Zie: *Seinendan*
Arbeidsinzet,
op Sumatra (Sabang, Atjeh), 526, 527
van *romoesja*'s (werksoldaten), op Java, 273, 274n 275, 528-538, 634, 677-680, 684-688, 705, 710, 867, 919, 932, 941, 948, 984, 991, 995, 997, 1001, 1051
aantallen, 529, 530, 532, 533, 535n
aantallen omgekomenen, 529, 532, 536, 538, 572, 680, 686
tewerkstelling in gebieden buiten Java, 530, 535
aantallen, 535, 536
Zie ook: Pakanbaroe-spoorweg; Birma-spoorweg
Gemeenschap voor de Arbeid, 530, 531, 932
Ardenne, J. van, 444
Arendt, H., 103
Arnold, A., 130
Aroe- en Kei-eilanden, 345, 394, 476
Asahi Sjimboen, 241, 243
Asia Raya, 207n, 208n, 231n, 242, 276, 281, 388, 415, 845, 870, 919, 965, 970, 983n, 987, 988, 1002, 1003, 1028, 1052
Asiatic Fleet
Zie: Verenigde Staten van Amerika: strijdkrachten
Asjari, Hasjim, 940
Asjari, Wachid Hasjim, 940
Asrama Angkatan Baroe Indonesia
Zie: Jongeren-organisaties
Asrama Indonesia Merdeka
Zie: Jongeren-organisaties
Atjeh, 63, 159, 185, 203-205, 241, 368, 462, 467, 468, 525-528, 592, 608, 622, 622n, 830
Islam in Atjeh, 266n, 267n
Persatoean Oelama Seloeroeh Atjeh (*Poesa*), 205, 267n
activiteiten van Japanse geheime 'F-

Organisatie' (I. Foedjiwara), 203-205, 434
voedselsituatie, 525, 526
opleggen van dwangarbeid, 526, 527
'Atjeh-*party*'
Zie: Krijgsgevangenen
Atoombom, 9, 746-748
ontwikkeling van – (Manhattan-project), 121-131
bombardementen op Hirosjima en Nagasaki, 131
Attlee, C., 101, 102
Attoe en Kiska, 21, 23, 57, 73, 108, 921
Aung San, 6, 161-166, 184, 1051
Zie ook: Birma
'*Australia Calling*' (film)
Zie: Propaganda, Japanse
Australië, 1, 10, 17, 20, 21, 60, 79, 95, 97, 137, 185, 206, 210n, 296, 300, 339, 341, 393, 394, 400, 403, 406, 577, 608, 653, 657n
strijdkrachten, 10, 11, 11n, 81, 85, 89
oorlogsschepen:
'*Hobart*', 633
krijgsverrichtingen
Zie: *landen, eilanden, plaatsen afzonderlijk*
verliezen, 54, 55
Zie ook: Geheime diensten; Guerrilla-activiteiten; Internering; Krijgsgevangen; Radio
Avondklok, 192
'*Awoe Mâroe*'
Zie: Krijgsgevangenen: hulpverlening

Ba Maw, 6, 161, 162, 182
Baarsel, J. van, 7n, 536n, 599n, 609, 641n, 695n, 705, 708
Babo, 57, 476
Bachtiar, H. W., 1031n
Backer, J. D., 673n, 746n
Badan Keamanan Rakjat
Zie: Indonesië: naar de onafhankelijkheid
Badan Oentoek Membantoe Pertahanan Asia (Bompa), (Sumatra) 944n
Badan Oeroesan Golongan Indo (*Bogi*)
Zie: Steunverleningsacties: in Bandoeng
Badoglio, P., 62, 363n
Bagoes Hadikoesomo, 926, 1017, 1023, 1041
Bakhuys, C., 428, 433, 435, 442
Bakker, J., 335
Bakker, T., 671
Bali, 535n, 972, 980, 989
Balikpapan, 89-91, 371, 471, 473, 631
Ballantine, D. S., 29
Balt, J., 458n
Banda, 197, 199, 202
Bandjaran, 437
Bandjermasin, 203, 212, 368, 536, 631, 824, 927
massamoord wegens vermeende opstand, 369-372, 410, 412, 413
Zie ook: Steunverleningsacties
Bandoeng, 218, 222, 226, 242, 289-293, 296, 298, 300, 305n, 307, 312-316, 331, 332, 336, 340-342, 356, 380, 429, 430, 436, 445, 478, 495, 544, 545, 554, 555, 564-566, 569, 579, 601, 606, 607, 618, 637-640, 645, 646, 647, 663, 736, 741, 872, 883, 884, 894-899, 914, 955, 986, 998, 1000
Zie ook: Internering: kampen
Zie ook: Steunverleningsacties
Bangkinang, 765, 838, 838n
Bangkok, 3, 61, 138, 535, 590, 596
Banjoebiroe, 358, 815, 843, 855, 848
Banjoemas, 543, 571
Banjoewangi, 224, 394, 403, 448, 452, 453
Bank, J. Th. M., 266
Banka, 260, 498, 499, 764, 821, 841, 842
moordpartij op koelies, 260, 261n
Bankbiljettencirculatie
Zie: Bankwezen
Bankwezen, 193, 318, 322–324, 326, 366, 373, 549, 874
liquidatie van Nederlandse banken, 322
spaartegoeden, 549, 549n
bankenmoratorium, 323
betalingsverkeer 191, 323, 324
uitgifte van Japanse munt- en bankbiljetten; verhouding tot Neder-

lands geld, 518, 519
effectenbezit, 324
banken:
Bank of Taiwan, 322
Javase Bank, 323, 324, 518
geldcirculatie, 461, 517–519, 550
goudvoorraad, 518
Mitsui Bank, 322
Nanjo Kaihatsoe Kinko, 322
Nederlands-Indische Escomptomaatschappij, 323
Nederlands-Indische Handelsbank, 323
Nederlandse Handelmaatschappij, 323
Postspaarbank, 549
Spaar- en hypotheekbanken, 323
Yokohama Specie Bank, 322
Zie ook: Kredietwezen
Bantam, 258n, 258n, 513, 532, 533, 538, 543, 560–562, 794
Barisan Brani Mati
Zie: *Seinendan*
Barisan Pelopor
Zie: Jongeren-organisaties
Barisan Propaganda
Zie: Propaganda, Japanse
Barisan Rakjat Indonesia
Zie: Nationalisme: Comités van nationalisten
Baseler Mission, 370, 372
Bastiaans, W. Ch. J., 331, 332, 332n, 797, 876–878, 884, 892n, 951, 952n
Bataafse Petroleum Maatschappij, 373
Bataan, schiereiland, 3, 12
Bataklanden, 264, 525n
Batavia, *passim*
'*Radiowijk*'
Zie: Radio
Zie ook: Djakarta; Internering: kampen; Steunverleningsacties
Bauxiet, 41, 520
Beatrix, Prinses, 900
Becht, C. J. S., 309n
Bechtholt, W., 432, 432n
Bedrijfsleven, 189, 193, 324–326, 329, 373, 510–514, 539, 541, 543,
en de vrijstelling van internering, 345, 363–367
oprichting van *kumiai* (Java), 514, 539, 546
Centraal Industrieel Fonds (Java), 540
Nederlands-Indische Vereniging van Importeurs en Groothandelaren, 325
Zie ook: *Nippon*-werkers; Steunverleningsacties
Beets, N., 624, 625, 707, 745n
Belastingen, 328, 329, 373, 517, 524, 544
Belawan, 348, 463–467, 633–636, 683, 698, 710, 765, 829
België, 127
Belonje, W. J., 657n
Benda, H. J., 239n, 937n, 938, 939
Bene, O., 360
Bengalen, 157, 158
Benkoelen, 197, 206, 269, 470, 492, 498, 521, 1050
Bentjoeloek, 846
Beppan (geheime informatiedienst Japanse strijdkrachten), 477
Beraoe, 471
Berita Oemoen, 198n, 242
Bernhard, Prins, 324, 651, 804, 900
Besmettelijke ziekten, 570
Besoeki, 453, 482, 545, 560
Bestuursacademie, 152, 990, 1010
Betoeng, 713, 714
Bezemer, K. W. L., 676n
Biak, 81
Bikker, A., 837n
Billiton, 260, 364
Binnerts, C., 612n, 613, 719, 720n
Bioscopen, 245, 339
Bireuën,
opstand bevolking tegen Japans gezag, 977, 978
Birma, 3, 6–8, 11, 50–52, 56, 61, 64–67, 92, 93, 98, 109, 119, 138, 142, 143, 145, 150, 160, 241, 393, 511n, 578, 595, 596, 634, 663, 676, 682, 686, 701, 958, 969
verlenen van 'onafhankelijkheid' door Japan, 146–149, 161, 162, 182, 282, 910, 911, 918, 920, 979,

1052
Engels militair en politiek beleid, 6, 161–167
Birmaans Anti-As-Verbond (*ook*: Antifascistische Nationale Vrijheidsliga, 163–166, 184
Birmaans Nationaal Leger (*later*: Birmaans Onafhankelijkheidsleger), 3, 6, 7, 161–166, 184
Thakin-groep, 6, 161–163
Voorlopige Birmaanse Strijdkrachten, 166
Zie ook: Krijgsgevangenen: kampen
Birma-spoorweg, 92, 160, 536, 578, 587, 588, 595, 609, 611n, 622, 624, 680, 682–706, 919
aantal omgekomenen, 697n
ontvluchtingen, 700–704
Zie ook: Krijgsgevangenen: kampen: Birma, Thailand
Birmaans Anti-As-Verbond
Zie: Birma
Birmaans Nationaal Leger (*later*: Birmaans Onafhankelijkheidsleger)
Zie: Birma
Bismarck-archipel, 3, 16, 176
Blackburn, A.S., 601
Blackwood, W. M., 749n
Blangkedjeren, 634
Blitar, 274n, 976
rebellie *Peta*-bataljon, 274n, 275n, 976, 978, 1003, 1011
Block, A. S., 298, 864, 865
Blogg, J. H. M., 467
Bodjonegoro, 223, 560, 569, 929
Böckel, P. F., 491n, 497n
Boedi Oetomo, 931, 1015
Boeken,
verbod tot herdrukken in de Nederlandse taal, 245, 388
Boentaran Martoatmodjo, 931, 967, 1045n
Boetzelaer, E. O. van, 297, 666
Bogaardt, A. Th., 375, 442, 877, 882, 889–891
Bogi
Zie: Badan Oeroesan Golongan Indo
Bogor
Zie: Buitenzorg
Bohle, E. W., 362n
Bohr, N., 123, 127n
Boissevain, G., 307n, 332n, 385n, 785n, 801, 803n, 805n, 807n, 821n, 825n, 828n, 843
Bombay, 9, 52, 683
Bompa
Zie: *Badan Oentoek Membantoe Pertahanan Asia*
Bonin-eilanden, 85, 109
Boots, J. W. A., 226
Bora Bora (Genootschapseilanden), 29
Borneo, Nederlands, 36, 89, 90, 96, 99, 100, 139n, 144, 190, 212, 236, 238, 259, 264, 283, 303, 394, 412, 434, 470–474, 510, 512, 535, 536, 549n, 576, 584, 687, 608, 631–633, 921, 936, 956n, 965, 1030, 1031
instellen van Japans marinebestuur, 188, 211, 920, 927
voedselsituatie, 522, 523, 524
Zie ook: Christendom; Economie; Illegaliteit/Verzet; Internering; Krijgsgevangenen; Nationalisme
Borneo Sjimboen, 372
Borton, H., 167n
Bosbouw, 516
Bose, Ras Behari, 158n
Bose, Subhas Chandre, 150, 157–160
Zie ook: Brits-Indië
Bosman, G. D., 806n, 822n
Bougainville, 62, 960
Bouwer, J. B., 211n, 228n, 233, 234, 236n, 244, 284, 288, 292, 293, 302, 313, 329, 332, 339n, 340–343, 360, 362, 385, 411, 456, 495n, 544, 546, 555, 565, 567n, 569, 571–573, 592, 787n, 818, 849n, 850n, 852, 872–875, 883, 895, 898–902, 907n, 914, 948n, 986, 996, 1000, 1001
Braak, Menno ter, 655n
Braake, L. ter, 746n
Braddon, R., 698n
Bräunert, H., 853
Brandt, Willem (ps van: W. S. B. Klooster) 233, 234n, 295, 348, 464, 466, 468, 774n, 811n, 817, 821, 840
Brankasi, 693
Brastagi, 348, 765, 766, 798, 805, 830,

835, 838
Brereton, L. H., 51
Briët, Ch., 444, 445
Brits-Indië, 6, 9, 11, 20, 49, 63, 79, 93, 111, 141, 150, 510, 1050
en het streven naar onafhankelijkheid, 155–160
en Duitsland, 157
vorming van anti-Brits *'Indian Legion'*, 158
en Japan, 158–160
vorming van het *Indian National Army*, 93, 159, 159n, 160, 205, 763, 969
oprichting in Singapore van een 'Voorlopige regering van Vrij Indië', o.l.v. Subhas Chandre Bose, 160
nationalistische bewegingen:
All India Moslem League, 156, 157
Indian National Congress, 156–158
Brits-Noord-Borneo, 3, 90, 91, 97, 142, 145, 346, 471, 535, 536, 576, 584, 587, 631, 681, 761, 763n, 773, 774, 824
opbouw van geheime illegale organisatie van Chinezen en inheemsen op initiatief van Australische krijgsgevangenen, 471
Chinese opstand in Jesselton, 471
Brocades Zaalberg, J. K., 655n
Brooke, A., 63, 66n
Broome, R. N., 170
Brugman, P. H. G. M., 863
Brugmans, I. J., 208n
Bruin, R. de, 190n, 412, 465n, 558n 1033n
Bruyn, P. A. J. de, 465, 466n, 467
Bruyn, W. J. de, 19n, 107n
Bruijn Kops, G. F. de, 298, 455
Bryant, A., 64n, 66n, 96n
Buiten-Mongolië, 86, 87
Buitengewesten
Zie: Sumatra, Borneo; Grote Oost
Buitenzorg (Bogor), 193n, 218, 246, 366, 394, 428–432, 442, 445, 460, 501, 524, 537, 560, 569, 656, 638, 827, 883, 955, 971, 986
Buna, 55, 56, 109, 921
Burer, J., 859n
Burgemeesters, 212, 218, 219, 227, 229, 305, 381
Japanse –, 212, 218, 375
Burger, D. H., 222, 515, 516
Burgerhoudt, G. A., 223n
Bush, V., 128
Buttinga Wichers, G. G. van, 298, 301, 378
Buxton, J. C., 400, 402, 404
Bijl, W. F. D. van den, 304n
Byrnes, J. F., 121, 129–133

Cairo, Conferentie van, 78, 79, 119, 120, 122
Calcutta, 51, 52, 79, 138, 158, 177, 178
Cambodja, 167, 177n
Campbell, R., 126n
Canada, 124, 126, 127
Zie ook: Krijgsgevangenen
Canberra, 10
Carolinen, 16, 56, 62, 109, 113, 119, 581
Casablanca, Conferentie van, 56, 57, 60, 111, 118, 126
Catoire, F. L. A., 307n
Celebes, 3, 90, 95, 97–100, 144, 184, 243, 259, 262, 264, 283, 303n, 341, 412, 434, 510, 549n, 577, 579, 628–630, 742, 921, 965, 989, 1030, 1031
instellen van Japans marinebestuur, 211, 212, 920, 927
voedselsituatie, 522, 523
Zie ook: Christendom; Economie; Illegaliteit/Verzet; Internering; Krijgsgevangenen; Nationalisme
Cellarius, P., 845
Censuur, 240, 241
Centraal Kantoor voor de Statistiek, 568
Centrum voor de Indonesische Kunsten (Java), 278, 279, 916
Ceram, 211, 393, 475, 522, 714, 720–723
Ceylon (thans Sri Lanka), 9, 11, 32n, 39, 101, 137, 162, 170, 393, 395, 404, 406, 430, 502, 683
Zie ook: Geheime diensten
Chauvel, R., 203n
Cheribon, 247, 289n, 332, 433, 454,

495, 556, 557, 640, 641
Chiefs of Staff (Britse), 9–11, 63, 66, 67, 93, 95, 96n, 99, 101, 124, 164–166, 170, 171
China (Bezet- of 'Nanking-China'), 16, 21, 34, 40, 46n, 50–53, 60, 64, 85, 109, 136, 143–145, 150, 257, 260, 348n, 355, 419, 759, 760, 822n, 910, 911, 912, 979, 1051
Japans politiek beleid:
verlenen van 'onafhankelijkheid', 148, 179–182, 910, 979, 1052
regering-Wang Tsing-Wei, 148, 179–182, 257
contacten met nationalistisch China, 180
China (nationalistisch), 1, 16, 50–53, 57, 61, 79, 80, 98, 109, 136, 170, 171, 179–181, 255, 257, 392, 461, 577n
Chinees Verzetsverbond
Zie: Illegaliteit/Verzet: op Sumatra
Chinezen
op Malakka
Zie aldaar
in Nederland-Indië (Indische Chinezen), 187, 190, 254, 255, 272, 282, 287, 331, 372, 376, 392, 410, 411, 434, 461, 479, 495, 531, 929, 930n, 932, 936, 937, 945, 951, 991, 1014, 1023, 1024, 1027, 1031
Japans beleid betr. de Chinese bevolkingsgroep, 187, 916
op Java, 257–259
op Sumatra, 259, 260
op Borneo, 259
opleggen van schattingen, 257, 260, 517
arrestatie van Chinezen, 258, 258n
Zie ook: *Chung Hwai Hui*; *Hua Chiao Chung Hui*; *Hong Po*; *Partai Tionghoa Indonesia (PTI)*
Zie ook: Illegaliteit/Verzet; Internering; Politie: *Keibotai*
Christendom
Japans beleid betr. de Christelijke kerken, 261–266
op Borneo, 262, 264
op Celebes, 262, 264, 265
Verbond van Christenen in Noord-Celebes, 265
op Flores, 265, 266
op Java, 262–264
op de Molukken, 265
Federatie van Christelijke Kerken op Ambon, 265
op Sumatra, 264
internering van geestelijken, 262, 263, 265, 266, 345, 837n
aantallen gearresteerde en omgekomen geestelijken, 263, 265, 266, 461
Zie ook: Kerken
Chung Hwa Hui, 257
Churchill, W. S., 8, 11, 13, 49, 60–65, 78, 86, 88, 92, 93, 96–101, 119, 124, 126–128, 155, 156, 164
Claessen, N., 684n
Clercq, G. P. C. de, 610n, 644n
Coakley, R. W., 25, 26n, 30n
Coastwatchers
Zie: Geheime diensten, Australische
Coates, G., 394, 432, 433, 436, 440n, 502
Cocos-eilanden, 395
Cohen, A., 657, 658
Cohen, J. B., 35n, 36, 42–45n, 106n 520, 521n
Collaboratie, 363, 653–660, 1049
Zie ook: Soekarno
Colliers' Weekly, 400
Colombo, 9, 138, 399
Colijn, H. A., 429
Colijn, P., 382n, 447–449
Combined Chiefs of Staff, 11, 17, 26, 45, 56, 65, 78, 83, 90, 95, 98, 100, 101, 157, 902
vaststelling militaire gezagsgebieden, 11, 12, 13, 16, 99–101
Combined Policy Committee, 126, 128
Comité van Elf
Zie: Nationalisme
Comité van Stads- en Landwachten, 375, 378
Comité's van Nationalisten
Zie: Nationalisme
Commissie Indisch Verzet
Zie: Illegaliteit/Verzet

Commissie Onderscheidingen
Zie: Illegaliteit/Verzet
Commissie Verzetsster Oost-Azië 1942–1945
Zie: Illegaliteit/Verzet
Commissie-Visman, 200, 201, 300, 449, 455, 459, 460
Communisme
Zie: *Partai Komunis Indonesia* (*PKI*); *Partai Republik Indonesia*
Zie ook: Illegaliteit/Verzet: op Java, op Sumatra
Zie ook: China; Japan; Malakka; Philippijnen; Vietnam
Compton, K. T., 128, 129
Comte, J. W. le, 742n
Conant, J. B., 128
Conferenties, internationale
Zie: Cairo; Casablanca; Jalta; Malta; Quebec; Washington; Potsdam
Conventie van Genève
Zie: Krijgsgevangenen
Corregidor, 3, 172
'Corsica'
Zie: Illegaliteit/Verzet: op Java: groep Meelhuyzen
Coster, F. W., 404
Coulin, A. V. A., 499n
Courtney Whitney, 175
Cripps, S., 156
Croes, E., 222n
Croes, L., 320n
Crowl, Ph. A., 69n, 77n
Cultures, 365
aardnoten, 515
bataten, 515, 551, 554, 565
cacao, 541
cassave, 515, 551, 554, 565, 566
copra, 509
kapok, 516, 541
katoen, 525, 543, 546, 566, 567
kina, 516, 541, 624n
koffie, 509, 516, 541, 542
rubber, 146, 509, 511, 515, 541, 542
rijst (*padi, beras*), 510, 511, 514–519, 522–526, 550–566 *passim*, 992
Zie ook: Java: voedsel(rijst)-voorziening
sisal, 541, 543
soja, 515
suiker, 509, 511, 513, 525, 541, 542
tabak, 510, 511, 524, 525, 568
thee, 509, 511, 516, 541, 542
Cultuurondernemingen, 365, 509, 511, 540, 541
produktiecijfers, 510, 515, 525, 542, 552, 565, 566
Controlebureau voor Cultuurondernemingen (Java), 541
Saibai Rigjo Kanri Kodan, 367
'*Cumberland*'
Zie: Engeland: strijdkrachten
Curtin, J., 11

Daalen, W. H. J. E. van, 341
Dahler, P. F., 871, 874–885, 893, 897, 898, 916, 929n, 936, 987, 991, 1023
Dahm, B., 919, 931n, 944n, 1002, 1003n 1008
Dajaks, 264, 471, 473
Dajeukolot, 437
Dalat, 1029, 1031, 1047
Dalforce
Zie: Malakka
Dalley, J. D., 169
Zie ook: Malakka: *Dalforce*
'*Danae*'
Zie: Engeland: strijdkrachten
Danus, 400
Daruch, Agus (A. W. F. de Roock), 906, 907
Darwin, 404
Davelaar, F. S., 448n
Davis, J. L. H., 170
Deinse, H. A. van, 741n
Deli, 204, 214, 348, 468
Deli Courant, De, 199n, 233, 295, 334, 464
Deli Spoorwegmaatschappij, 348
Departementen, 216, 217, 296, 477, 552, 558, 929, 937, 938, 940, 940n, 990, 993n, 995
Dewantoro, *Ki Hadjar*, 195, 197, 276, 277, 279, 281–284, 558, 562, 916–934, 941–944, 956, 970, 972, 990, 1002, 1003, 1008, 1041, 1045n, 1054
Dewey, Th. E., 32, 33

Diah, B. M., 1007, 1009, 1010
Diepeveen-Lindner, M. H., 781n, 819n
Distributie
Zie: Java
Djajadiningrat, H., 201n, 277, 291n, 298, 929, 938–940, 990, 998
Djakarta, 138, 281, 284, 543, 554, 560, 564, *passim*
Zie ook: Batavia
Djambi, 806n
Djawa Baroe, 242
Djawa Hokokai
Zie: *Hokokai*
Djawa Sjimboen, 242, 280n, 985, 997, 998
Djember, 405, 452, 482
Djojobojo-voorspelling, 292
Djokjakarta, 195, 221, 242, 247, 308, 358, 366, 401, 426, 456, 554, 602, 638, 644, 828, 861n, 929, 942, 944
Djombang, 224, 307
Domei, 210, 211n, 242, 290, 871, 1004, 1019, 1034, 1040
Donnison, F. S. V., 163n, 168n, 171, 171n, 177n
Donraadt, W. Ch., 321
Doodvonnissen/Executies
Zie: Gevangenen; *Kenpeitai*
Dool, H. P. van der, 393
Doorn, J. J. A. van, 273n
Dorman-Smith, R., 161, 162, 166
Douglas, J., 436, 440 , 440n, 441
Doup, A., 618, 619, 739, 740
Douwes, A. H., 611n, 670, 671n, 688n, 698n
Douwes Dekker, E. F. E., 279, 871, 874, 894
Douwes Dekker-Mossel, J., 894
'*Dragon*'
Zie: Engeland: strijdkrachten
Drielsma, H., 433, 435, 442
Droogdok-Maatschappij, 373
Drossaers, F. A. E., 298, 302, 302n
Dubois, A., 672n
Duggenaar, J. van, 628n
Duitsland, 17, 18 , 25, 26, 56, 157–160,
en de oorlogsverklaring door Japan aan de Geallieerden, 12, 12n, 44–46
(militaire) samenwerking met Japan, 44–49
en de positie van Duitse burgers in bezet Indië, 187–189 , 361, 362
Zie ook: Internering: van Duitsers
strijdkrachten, 8n, 9, 47–51
Zie ook: Brits-Indië
Duursma, D., 469
Duyvendijk, J. A. van, 708n
Dijk, W. van 469, 501
Dijken, R. B. van, 708n
Dijxhoorn, A. Q. H., 13n

Eastern Fleet
Zie: Engeland: strijdkrachten
Eckenhausen-Tetzner, J. E. 379n
Economie (Indonesië)
economisch beleid van Japan, 149, 187, 410, 509–527, 538–550
economisch verzet, 410
situatie op Borneo, 522–524
situatie op Sumatra, 524–527
situatie in de Grote Oost, 521–523
situatie op Java, 513, 514, 538–550
'(Voorbereidende) Commissie tot de Instelling van een Nieuwe Economische Orde voor de Bevolking van Java', 539
Kantoor voor de Volkseconomie, 540, 541
Zie ook: Bedrijfsleven; Japan: Economie
Eden, A., 100, 164
Eeckhout, P. H. van den, 847, 848, 881–885, 892, 897, 898, 987
Zie ook: Indische Nederlanders: al of niet samenwerking met Japanners
Zie ook: Indische Nederlanders; Kesilir;
Ehrman, J., 66n
Einstein, A., 124
Einthoven, J. J., 815–817
Eisenhower, D. D., 95n
Elias, W. H. J., 220–222n, 263, 289, 292, 302, 312, 313, 320, 331, 336, 343, 367, 481, 771, 780, 794, 796n, 810

Ellendt, E. G. G. R., 869 , 869n, 871
Elshout, J., 783n
Emigratie
van Javanen naar de Buitengewesten, 510, 516n
Empel, L. van, 307n, 332n, 385n, 785n
Endert, E., 869, 869n, 871
Engeland, 16
politiek beleid betr. Birma, Brits-Indië, Malakka
Zie aldaar
strijdkrachten, 11n
Royal Navy
Eastern Fleet, 8–10, 20, 24, 39, 65, 67, 94–97, 101, 683
Pacific Fleet, 94,
oorlogsschepen:
'*Cumberland*', 139, 166, 565, 865, 1048
'*Danae*', 633
'*Dragon*', 633
'*Formidable*', 8
'*Hermes*', 9
'*Indomitable*', 8
'*Prince of Wales*, 8
'*Repulse*', 8
krijgsverrichtingen
Zie: *landen, plaatsen, eilanden afzonderlijk*
Zie ook: Internering; Krijgsgevangenen
Eniwetok, 77
Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940–1945', 99, 953
Enthoven, K. L. J., 455
Ericson, N. E., 594
Eyk-van Velsen, T. van, 600n, 772, 774, 801n, 807n, 813n, 817n, 821, 829n, 830 n
Eyken, F. E., 423n

Fakfak, 476
Federatie van Christelijke Kerken. (Ambon)
Zie: Kerken
Federatie van Ex-illegale werkers in Indië (Fiwi)
Zie: Illegaliteit/Verzet
Ferdinandus, 447-449
Fermi, E., 123, 128, 129
Fidji-eilanden, 21, 24, 29, 74, 108
Flachs, R., 495n
Flores, 265, 266, 393, 405, 579, 612n, 622, 652n, 714-720, 735, 736, 814, 854, 907, 1050
Foedjijama, kolonel, 207, 208, 269
Zie ook: Soekarno
Foedjiwara, I., 158, 159, 203, 205, 207n
'Foedjiwara- of F-Organisatie'
Zie: Atjeh; Brits-Indië: *Indian National Army*
'*Formidable*'
Zie: Engeland: strijdkrachten
Formosa (thans Taiwan), 57, 80, 82, 85, 119, 465, 467, 585, 586, 591, 594, 596, 597, 617, 665, 666, 670-674, 737n
Zie ook: Krijgsgevangenen: kampen, '*Special Party*'
Forrestal, J., 133
Fort van den Bosch
Zie: Internering: kampen
Fort de Kock (Boekittingi), 159, 207, 209, 213, 269, 490, 797
Frankfurter, F., 127
Frankfurther, A., 651n, 652n
Frankrijk (Vichy), 177, 291, 951n
Zie ook: Frans-Indo-China
Frans, J., 427
Frans-Algerije, 13, 56
Frans-Indo-China, 97, 100, 119, 138, 141, 142, 145, 167, 511n, 535, 578, 593, 709, 759, 761, 762, 822n, 958
Japans politiek beleid, 177, 181
activiteiten van *Vietminh* (Liga voor de Onafhankelijkheid van Vietnam), 178, 179
Zie ook: Internering; Krijgsgevangenen: kampen
Zie ook: Vietnam
Frans-Marokko, 13, 56
Freed, F., 128n, 130n
Freedom Fighting Command
Zie: Illegaliteit/Verzet: op Java
Fremery, H. J. S., 665
Fretes, T. de, 475
Frietman, F. E. A., 498n
Frisch, O., 123

Fuchs, F. F. E. von, 678-680, 711
Fuchs, K., 126n
Furstner, J. Th., 986n

Gaboengan Politik Indonesia (Gapi), 196n, 198
Galapagos-eilanden, 29
Gandasoebrata, S. M., 218, 226, 233, 239, 543, 551, 571
Gandhi, M. K., 156-158, 1050
Gani, A. K., 470, 988
Garoet, 222, 225, 319n, 335, 340, 560, 569, 597n, 644
Gaspersz, D. A., 806n
Gatot Mangkoepradja, 970
Gaulle, Ch. de, 177
Geheime diensten, 175
  Amerikaanse, 31, 178
    Office of Strategic Services (OSS), 175
    Signal Intelligence Service, 31-33
  Australische, 185
    Coastwatchers, 32, 176, 177, 184, 185,
  Britse,
    Special Operations Executive (SOE), 162-164, 169
      Force 136 (Ceylon), 136, 162-164, 170, 171, 178, 184
        Zie ook: Birma; Malakka; Frans-Indo-China
  Franse,
    Direction Générale des Etudes et Recherches, 177
  Japanse, 31, 62
  Nederlandse, 98, 99, 185, 406
    Netherlands Forces Intelligence Service (Nefis), 399, 404, 405, 430, 448, 451, 479, 501
  '*Parties*', 99, 170, 405, 451, 468
Geldwezen, 191, 193n
Gemeentelijk Europees Steun-Comité (GESC)
  Zie: Steunverleningsacties: in Batavia ; F. Kramer
General Motors, 741
Genootschapseilanden, 29
Gerakan Rakjat Baroe, 1008-1010, 1044
Gerakan Rakjat Indonesia (Gerindo), 196, 281, 283, 415, 470, 988, 1005
Gerbrandy, P.S., 11, 13n, 101
Gereformeerde Kerken
  Zie: Christendom; Kerken
Gevangenen (aantallen), 258, 333-338, 416, 419, 420, 453, 460-462, 481-507
  levensomstandigheden in gevangenissen, 481-499 *passim*
  verhoormethoden, martelingen
    Zie: Kenpeitai
  medische experimenten, 103n
  aantallen in gevangenschap omgekomenen, 265, 266, 490, 490n, 495-499, 505-507, 574
    doodvonnissen, executies, 292, 300-302, 313, 314, 315, 415, 420, 421-427, 431, 432, 435, 436, 440, 441, 443, 446, 449, 450, 453-456, 463, 467, 469, 472, 473, 474-476, 479, 492, 505
  Zie ook: Illegaliteit; *Kenpeitai*; Politieke Inlichtingendienst; Rechtswezen
Gevangenissen:
  Ambarawa, 416, 450, 451, 496, 497
  Bandjermasin, 371
  Bandoeng
    Bantjeuj, 495, 884, 897
    Soekamiskin, 297, 301, 307, 439, 445, 451, 455, 494, 496, 497, 601, 666, 765, 819, 827, 860, 862, 876n, 883
  op Banka, 498
  in Bantam, 258n
  Batavia
    Boekit-Doeri, 334, 341, 493, 773, 860n
    voorm. Frans Consulaat, 478, 490
    Glodok, 493, 606, 663, 842, 858, 883, 884
    Struiswijk, 306, 334, 356, 493, 618, 654–657, 739, 740, 765, 773, 809n, 842, 853, 855, 885–862
    Tjipinang, 493, 494, 497, 500, 507, 885
  Cheribon, 495
  Djambi, 806n
  Djember (school), 405, 453, 482

Fort de Kock, 490
Kepahiang, 470, 498
Koetatjane, 636, 637
Makassar, 474
Medan, 486
Pajoekombo, 498
Palembang, 498
Pematang Siantar, 498
Soerabaja
Boeboetan, 307, 353
Werfstraat, 307, 335, 366, 811
Tangerang, 848, 854
Zie ook: Internering
Gezantschappen, 143, 372
Ghormley, R. L., 13, 53, 54
Gilbert-eilanden, 3, 18, 62, 67, 70, 72–74, 78, 111, 150, 274, 372, 826, 931
Giovannetti, L., 121n, 128n, 130n
Gloegoer, 633, 774, 821
Goa, 211n, 589, 591, 820
Goeam, 3, 31, 81, 90, 584, 665
Goenoenghaloe (landbouwkolonie)
Zie: Indische Nederlanders
Götzen, L., 298, 301, 455
Goldberg, S., 810n
Golf van Bengalen, 3, 9, 51, 67
Gombong, 424
Goodyear-fabrieken, 366, 428
Goor, M. E. A. van, 863
Gortmans, A. L., 474
Gosenson, G. F. V., 205, 434, 463–468, 501, 634, 665
Goudvoorraad
Zie: Bankwezen
Goudriaan, H. P., 848n
Gout, J. G., 601
Gouvernementspandhuisdienst
Zie: Kredietwezen
Gowing, M., 123n, 126n, 127n
Graaf, H. J. de, 208n
Grashuis, W. F., 293n, 421, 422n
Greene, W., 498n
Greve, W. de, 855n
Grew, J. L., 118, 120
Grift, C. van der (*ps van* C. C. van der Star), 293n, 305n, 395–400, 406, 412
Grondstoffen, 38, 40, 41, 510, 520, 521
Gronewold, B. H., 861
Groothuizen, H., 447, 449
Grote Oost, 188, 190, 243, 283, 303, 608, 936, 956n
instellen van Japans marinebestuur, 188, 211, 927
Zie verder: Celebes; Kleine Soenda-eilanden; Molukken; Nieuw-Guinea; Timor
Groves, L. R., 125, 127n, 128, 130
Guadalcanal, 24, 42, 47, 54–56, 109, 177, 250, 251, 342, 361, 406n, 912, 921
Guerrilla-activiteiten, 3, 174, 175, 185, 215, 251, 341, 401, 412, 423, 424, 427–431, 435, 437, 440n, 442, 474–476, 607, 627n, 639n, 655
Gutwirth, A., 376, 378, 379, 484, 890

Haas, H. J. de, 240n, 322n, 400, 401n, 403–406, 412, 762, 822, 823
Haccou, W., 416, 426, 493, 494, 497, 500
Haeff, W. van, 643n
Haeften, Ch. E. van, 298, 301, 441, 449
Haga, B. J., 369–372, 412, 470, 665n
Hagenaar, H., 297, 666
Hahn, O., 123, 124n
Hainan, 6, 40, 579, 590, 627, 627n, 755n
Hajasji, Kioejiro, 248, 915, 917, 945, 979
Hajasji, Sjoeitsji, 277, 473n
Halmaheira, 236, 489n, 997
Halsey, W. F., 54, 56, 81, 83, 84
Hamagoetsji, 877, 882, 896n, 898
Hamel, J. C., 604, 646, 661, 670, 671n, 689, 696, 698, 699n, 700n, 704, 708, 744, 745
Hamelink, M., 447, 448, 474
Handelsvereniging 'Amsterdam' (HVA), 350, 845
Hankou, 19n,
Hanoi, 178
Hansma, A., 627n
Harada, Josjikazoe, 200, 202, 250n
Harada, Koemakisji, 250, 252, 253, 268, 280, 283, 415, 479, 513, 669n, 912-945*passim*, 960, 964-987*passim*, 1011, 1026, 1027-1030
Harms, I., 888n
Haroekoe, 714, 720-734

Hart, H. M. J., 861
Hartevelt, C. C. J., 307, 445, 446, 452
Hartsteen, W., 498n
Hasjim, Wachid, 1009, 1017, 1031, 1046n
Hatta, M., 149-155, 197, 199, 200, 216, 246, 278-285n, 415, 416, 419, 434, 515, 532n, 558, 559n, 561, 897, 916-927, 930-934, 937, 940-945, 966-972, 989, 990, 993, 1009, 1014, 1019, 1031-1054
benoeming tot adviseur van het Japanse militaire bestuur, 200-202, 216, 268, 270, 272, 277, 925
houding tegenover de Japanners, 199, 206, 270-274
vermoeden van *Kenpeitai* van communistische neigingen bij Hatta, 924-927, 1005
en de oprichting van de *Poetera*, 279-286
Zie verder: *Poetera*
benoeming tot vice-president van de Republiek Indonesia, 1940, 1941
Zie ook: S. Sjahrir; Soekarno; Indonesië: naar de onafhankelijkheid
Hawaii-eilanden, 17, 23, 82, 91
Hayes, G. Person, 10, 61, 64, 83, 90, 96, 101
Hazenberg, C. F., 701
Heekeren, C. van, 473, 592n, 608, 613n, 614, 622n, 633n, 634n, 636n, 711, 712
Heer, G. H. de, 366, 440n, 479
Heiho's (hulpsoldaten), 604-608, 636, 637, 941, 948, 954-960, 971, 972, 975, 1044, 1051 aantal omgekomenen, 608, 958, 960
Zie ook: Krijgsgevangenen
Helfferich-Koch, H., 290n, 295n, 313n, 764, 765, 768n, 778, 779n, 783, 809n, 813, 814, 821n, 828
Helfrich, C. E. L., 298, 342, 399, 404, 657n
Helsdingen, C. C. van, 299
Hemert, P. L. van, 701-704
Hendrikx, H. J. A., 647n
'*Hermes*'
Zie: Engeland: strijdkrachten
Herwerden, H. H. van, 374
Heybroek, J. H., 797n
Heybroek, W. C., 524n
Heyden, B. van der, 429, 430
Heyden, J. van der, 266n
Hielkema, A., 641, 646
Hieronymus, F., 393, 394
Higasjikoeni, prins, 136
Hilgers, H., 432n
Hillen, C., 298, 429, 448n, 455
Himpoenan Kebaktian Rakjat
Zie: *Hokokai*
Hirohito, keizer, van Japan, 119, 121, 132-136, 144, 145, 154, 216, 220n, 242, 258, 263n, 302, 312-314n, 340, 368, 590, 599, 605, 748, 764n, 859, 926, 1009, 1032-1034
positie van de keizer na capitulatie van Japan, 119-121, 131, 132
Hirosjima, 131, 265, 742n, 746, 1026
Hirota, Koki, 112, 114
Hitler, A., 12n, 41, 45-49, 56, 109, 124n, 830
Hizbullah, 940, 969, 974, 974n, 991, 1000, 1009
sterkte, 974n
Ho Tsji Minh, 178, 179
'*Hobart*'
Zie: Australië: strijdkrachten
Hoedt, J. W. G. A., 601, 660-663, 737, 751
Hoekstra, H. J., 474
Hof voor Islamietische Zaken
Zie: Rechtswezen
Hoffman, R. H., 701, 702
Hogescholen
Zie: Onderwijs
Hogewind, B. J. G., 297, 666
Hokokai (Indonesisch: *Himpoenan Kebaktian Rakjat*):
Djawa Hokokai, 881, 883n, 897, 935, 943-947, 985, 992, 993, 1001, 1006, 1009, 1044, 1045, 1052
Ambon-Hokokai, 936n
Atjeh-Hokokai, 935n
Angkatan Moeda
Zie: Jongeren-organisaties
Hokkaido, 122
'*Hokoekoe Maroe*'

Zie: Krijgsgevangen: transporten
Hollandia, 62, 80, 81, 236, 294, 449, 555
Holm, A. F., 319n, 497n, 817, 818
Hong Po, 257, 930n
Hongersnood
Zie: Java
Hongkong, 3, 139, 535, 577, 589, 657, 665, 759, 760, 822n
Honsjoe, 88n, 91, 92, 122
Hooftman, A., 224n
Hoogenband, C. van den, 707
Hoogenkamp, Ch., 429
Hooggerechtshof
Zie: Rechtswezen
Hoogte, N. van der, 292
Hoonstra, K., 861, 863, 864, 865
Hoorn, A. L. van, 421, 422
Hopkins, H., 126
Hordijk, R. J., 577n
Hough, F., 69n, 117, 122
Hoven, W., 298, 455
Hovinga, H., 709n
Hua Chiao Chung Hui, 257, 259
Hübner, P., 999n
Hukbong Bayen Laban sa Hapor (*Hukbalahap*)
Zie: Philippijnen
Hull, C., 131
Hulsewé, A. F. P., 297, 666

Ickes, H., 175
Idema, A. M., 577n
Idenburg, P. J., 297, 422, 666
Ienaga, Saboero, 87n, 102, 107
IG Farben, 49
Ilgen, G. A., 657n
Illegaliteit/Verzet, 184, 185, 412-507
begrip, 407-408
Japans beleid, 409-412
aantallen illegale werkers en bedrijvers van verzet, 460-462, 501-505
gearresteerden, 416, 460-462, 470
doodvonnissen, executies, 415, 420-479 *passim*
financiering, 378, 379, 442, 443, 452, 462, 466
radiozendverkeer, 251, 413, 418, 420, 422, 428-431, 444, 451, 477, 502
sabotage, spionage, 410, 412, 415, 442, 453, 460, 462, 470, 656
spoorwegsabotage, 454-457, 461, 462
op Java: 414-462, 870n
rapport *Kenpeitai* betr. het verzet op Java, 299, 337, 420, 433, 435, 436, 441, 449, 458-462, 500, 501, 879
opbouw geheime kern van geïnterneerde 'prominenten'
Zie: Internering
activiteiten van communisten, 461
Partai Komunis Indonesia, 414-416, 461n, 500
activiteiten van Chinezen, 258, 413, 418-420, 431, 500, 461
groep-Lin Pin Fai, 420, 421
activiteiten van Ambonnezen, Menadonezen, Timorezen, 185, 423-427, 428, 431, 447, 461, 500
groep-*Sapoetangan Merah*, 425
V-groepen, 425-427, 445
'De Toorts', 427
activiteiten van Indonesiërs 414-419
groep-Sjahrir, 270, 271, 417-419, 446, 500
groep-Sjarifoeddin, 415, 446, 461
andere groepen:
- van Ardenne, 444
- Bakhuys, 428, 433, 435, 442
- Briët, 444, 445
- Coates, 394, 432, 433, 436, 440n, 502
- Colijn, 447-449
- Davelaar, 448n
- Groothuizen, 447, 449
- van der Heyden, 429, 430
- Koops Dekker, 450, 451, 453, 501, 845n
- de Lange, 433-444, 460, 492, 500, 502, 655, 656
- Meelhuyzen ('Corsica'), 447-450, 460, 500

Illegaliteit/Verzet (vervolg)
- de Preter, 431
- Saäka, 450, 451, 501
- Steyn van Hoensbroek, 450, 460, 501
- Tan (*Freedom Fighting Command*), 446
- Trouerbach, 450, 452, 501
- Verwoord, 423
- van der Vorst, 439, 441
- Welter, 429-436, 439, 442, 460, 500, 656
- Werdmüller van Elgg, 430, 444
- Wernink, 431, 434-436, 442, 460, 486, 500, 656
- Zimmerman, 302, 429n
op Sumatra: 462-470
verzetsacties van *Oelama*'s in Atjeh, 185, 266n, 267n, 462
activiteiten van Chinezen: 463, 468
Chinees Verzetsverbond, 463, 465
Antifascistische Liga, 463
activiteiten van Ambonnezen e.a.: 468n, 470
V-groepen, 467, 468
andere groepen:
- Overakker-Gosenson, 461-467, 634
- Treffers-Rachman (Medan), 467-469, 501
- van Dijk-van der Toorn (Padang), 469, 501
op Borneo: 470-474
verzetsacties van Dajaks, 471, 473
massa-arrestaties en terechtstellingen in Pontianak, Singkawan, Balikpapan, Samarinda, Beraoe, wegens vermeende illegale activiteiten, 471-473,
op Celebes:
- groep Gortmans, 474
op de Molukken:
Ambon, Ceram, Saparoea, 474-476
op Nieuw-Guinea, 476
Federatie van Ex-illegale werkers in Indië (Fiwi), 407, 432n, 435
Commissie Verzetsster Oost-Azië 1942-1945, 503, 506
Commissie Onderscheidingen, 503
Commissie Indisch Verzet, 475, 504, 505
Zie ook: Gevangenen; Gevangenissen; Guerrilla; *Kenpeitai*; Pers, illegale
Imamoera, H., 139, 190-194, 201, 208, 216, 221, 226, 248-251, 267-269, 274-276, 279, 306, 349, 350, 414, 763, 912-917, 926, 934, 937, 1051
Imperial Chemical Industries, 126
Indian legion
Zie: Brits-Indië
Indian National Army
Zie: Brits-Indië
Indian National Congress
Zie: Brits-Indië
Indische Nederlanders, 251, 252, 287-350 *passim*, 389, 390, 410, 411, 422, 424, 461, 531-406 *passim*, 410, 411, 422, 424, 461, 479, 500, 501, 505, 531, 867-909, 929n, 932, 936, 951n, 991, 1014, 1023, 1024
geïnterneerde (in de Buitengewesten) en niet-geïnterneerde (op Java) burgers, 252, 334, 349, 392, 763, 868-876, 885, 895, 903
als krijgsgevangen, 145, 146, 636, 875, 886
Japans beleid betr. de Indisch-Nederlandse bevolkingsgroep, 869-885 *passim*, 916
houding Inheemsen jegens de Indische Nederlanders, 293-296, 849n, 850n, 875, 905-909
levensomstandigheden (kosten van levensonderhoud), 316-322, 886-888, 903-905
registraties
Zie: Registratie
razzia's, arrestaties, 883-885, 892, 894
aantal omgekomenen, 884, 885
overbrenging gearresteerden naar landbouwkolonies (Goe-

noenghaloe, Pasir Benteng), 882, 892, 894, 898
steunverlening aan behoeftige Indische Nederlanders
Zie: Steunverleningsacties
deelname aan *AAA*-propaganda-actie (op Java), 252, 825, 869
al of niet samenwerken met de Japanners, 847, 869-871, 879, 882-886
actie van P. H. van den Eeckhout en oprichting van de *Persaudaraan Asia Golongan Indonesia* (*Pagi*), 847-849, 881, 882, 897
oprichting van het Kantoor voor Indo-Europese Zaken, 870
oprichting van het *Kantor Oeroesan Peranakan* (*Kop*), 874, 875, 877, 885, 890, 893, 936
Kaoem-Indo-comités, 880-882, 894, 898
oordeel van *Kenpeitai* over de Indisch-Nederlandse bevolkingsgroep, 458-459, 879
Indo-Europees Verbond (IEV), 349, 351, 375, 871, 876n, 890n
Zie ook: Steunverleningsacties
'*Indomitable*'
Zie: Engeland: strijdkrachten
'*Indonesia*' (begrip), 151, 153, 280, 281, 284, 942, 943, 1015
Indonesia Raya (volkslied), 149-151, 276, 282, 848, 916, 920, 921, 924, 926, 966, 980, 981, 1006, 1028, 1040
Indonesië: naar de onafhankelijkheid
Japans 'onafhankelijkheids' beleid, 149-155, 182, 183, 206-209, 268-286 *passim*, 910-1056 *passim*
memorandum K. Hajasji aan de Opperste Oorlogsraad, 979, 980, 982
verklaringen van Opperste Oorlogsraad betr. 'deelneming aan het bestuur' en verlening van 'onafhankelijkheid, 151, 152, 558, 897, 911, 923, 927, 928, 932, 966, 976, 981-987, 988, 990, 1005, 1011, 1026, 1047
reactie Soekarno en bevolking, 983, 984
instellen van Adviesraden
Zie aldaar
Commissie tot Onderzoek van de Onafhankelijkheid van 'Oost-Indië' (Java), 152-155, 259, 911, 979, 992, 994, 1002, 1009, 1011-1025, 1047, 1052, 1055
Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid (later: *Komitee nasional Indonesia Pusat*), 151, 153, 259, 911, 912, 979, 1011-1013, 1016, 1025-1045, 1047, 1052-1055
(Japanse) Leidinggevende Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid, 1026, 1030
anti-Japanse stemming, 916, 995-999
jongeren (*pemoeda*'s) en de vorming en uitroeping van een onafhankelijk Indonesië, 1003-1010
Zie ook: Jongeren-organisaties
ontwerp staatsbestel/grondwet, 1012-1024, 1041
Handvest van Djakarta, 1020-1023, 1040-1043
Vijf beginselen (*Pantja Sila*), 1018-1021, 1052
uitroeping van de Republiek, 84n, 101, 139, 140, 155, 1032-1055
radiotoespraak Soekarno, 1043, 1044, 1055
vorming van eerste kabinet, 140, 1045, 1045n, 1046n
vorming van een *Komitee Nasional Indonesia*, 1041, 1042
oprichting van de *Partai Nasional Indonesia* (*PNI*), 1042-1044, 1047
oprichting van een veiligheidsorganisatie: *Badan Keamanam Rakjat* (*BKR*), 1042
Indonesisch Studentenverbond
Zie: Studenten
Indramajoe, 556, 557, 565
Internationale Krediet- en Handelsvereniging Rotterdam (Internatio), 325, 373
Internationale Rode Kruis

Zie: Rode Kruis-organisaties
Internering, 137, 138, 188, 248, 252, 345-367, 411, 753-865
totaal aantal geïnterneerden in Japanse machtsgebied, 138, 210n, 760-762
van Nederlanders en (ten dele) Indische Nederlanders:
aantallen geïnterneerden 266, 348, 353, 357-359, 753, 753n, 754, 754n, 761, 774n, 782, 785n, 788, 794-796, 838n, 842n, 844, 868-876
aantallen omgekomenen, 266, 753, 753n, 754, 759, 774n, 775, 791, 835, 837, 837n, 839, 842, 844
Japans beleid betr. de internering van Indische Nederlanders, 868-885
op Java, 305-310, 349-360, 763-765, 791, 842-865
razzia's 1942, 333-337, 433, 763
van leden van Afvoer- en Vernielingskorpsen, 306, 337
van kaderleden van Stads- en Landwachten, 305, 842, 858
van 'prominenten', 300, 301, 305-310, 316, 337, 389, 763, 765, 840, 855, 857-865
opbouw geheime kern in Struiswijk-gevangenis; doel: uitoefening bestuur na capitulatie van Japan, 860, 861
op Sumatra, 213, 346-348, 763-766n, 770, 778, 789, 791, 820, 837-842, 868, 869
op Borneo, 346, 348, 763, 763n, 774, 820, 824
op Celebes en andere eilanden in de Grote Oost, 345-348, 735-739, 763, 791, 820, 824, 836, 837, 842, 868, 869
op Nieuw-Guinea, 837n, 842
van geestelijken, 262-266, 345, 837n
aantal omgekomenen, 266
buiten Indië:
in Frans-Indo-China, 759, 761, 762, 822n
in China (bezet gebied), 759, 760, 822n
in Hongkong, 759, 761, 822n
in Japan, 759, 760, 822n
op de Philippijnen, 759, 761, 822n
in Malakka/Singapore, 759, 761, 813
in Thailand, 759, 761, 762, 813, 822n
van NSB'ers, 353, 360, 806n, 847, 848, 849, 850, 853
van Chinezen, 258, 258n, 794, 795
van Duitsers (na mei 1945), 362
van Italianen (na september '43), 363, 363n
van Joden, 794, 852-854
van Vrijmetselaars, 850n
van burgers uit geallieerde landen, 188, 210, 211n, 348, 349, 354, 356, 356n, 359, 794, 837n, 839n, 854
van burgers uit neutrale landen, 837n, 850n
uitwisselingsacties, 210, 210n, 211n
groepen welke aanvankelijk buiten internering bleven, 361-367, 368, 422
concentratie van geïnterneerden op Java, 855, 856, 764
contacten met de buitenwereld, 811-815, 835
financiële hulpverlening door Nederlandse regering in Londen, 822-825, 835
via het Vaticaan, 824, 825
kerkelijk leven in de kampen, viering kerkelijke en andere feestdagen, 804-809, 845
levensomstandigheden in de kampen, 770-810 *passim*
ziekten, 789-792
nieuwsvoorziening in de kampen, 825-829, 845
Voice of Nippon, 658n, 826
Nippon Times, 826
afwerpen van geallieerde luchtpamfletten, 138, 826

Internering (vervolg)
geruchten, 829-832, 835
onderwijs in de kampen, 317, 803, 804
overplaatsing jongens naar mannenkampen, 765, 800-803, 840
prostitutie onder geïnterneerden, 796-800
recreatie in de kampen, 809, 810
Rode Kruis-hulpzendingen, 762, 820-822, 835
smokkelen van voedsel enz., 815-819
voedselvoorziening in de kampen, 756, 766, 771, 784-789
Zie ook: Steunverleningsacties
kampen:
aantallen interneringsoorden, 766, 767, 836, 837
voorschriften en reglementen, 769-773, 836
kampleiding, 780, 781
Japanse kampstaf en bewaking, 764, 774-779, 787
'beschermde wijken', 762, 763, 843
Zie ook hieronder: Bandoeng, Batavia, Malang, Semarang, Soerabaja
Aik Pamienke, 765, 817, 839
Alasdal, 346, 361, 368, 789
Ambarawa, 358, 765, 768, 774, 778, 798, 801, 808, 821, 828, 843, 855
op Ambon, 345, 348, 755n, 837n
Bandjermasin, 369, 370, 412, 824
Bandoeng, 765, 771, 783, 787n, 806, 817, 818, 827, 843, 854, 855, 856
Kareës-wijk, 357
Rama-wijk, 357
Tjihapit-wijk, 357, 781, 809, 814, 819, 821, 827, 849
kampement XVde Bataljon, 355, 826, 848, 862–864
Landsopvoedingsgesticht, 355, 806n
Bangkinang, 765, 838, 838n
Banjoebiroe, 358, 815, 843, 855
Batavia, 765, 784, 843, 854, 855
Adek-kamp, 334, 773, 786n, 797n, 852, 854
Grogol, 784
Kampong Makassar, 794, 809, 855, 856
Kramat-wijk, 354, 356, 357, 385, 784, 799, 843
Tjideng-wijk, 354, 356, 377, 385, 443, 774, 775, 776, 784, 786n, 797, 808, 824, 827, 843, 854, 855
Belawan, 765
Belawan-Estate, 774, 833, 839, 840
Unie-kampong, 348, 774, 801n, 833, 839
Brastagi, 348, 765, 796, 798, 805, 830, 835, 838
Gloegoer, 774, 821
Kampili, 755–759, 766, 773, 774, 791, 824, 829, 836, 837
Kesilir (kolonisatie-kamp), 336, 349–354, 359, 383, 389, 451, 452, 762, 836, 842–849, 885
Zie ook: P. H. van den Eeckhout
Klooster 'Sterre der Zee', 343
Loeboeklinggau, 765, 841, 842
op Lombok, 755, 755n
Magelang, 798
Makassar, 303n, 754–758
Malang, 358, 843
Malino, 754–758
Medan, 346, 348, 765, 801, 834, 838, 997
St. Josephschool, 868
Menado/Minahassa, 759, 791, 836, 837n, 842
Moentilan, 822
Muntok, 764, 821, 841, 842
Ngawi (Fort van den Bosch), 358, 359n, 360, 455, 884
op Nieuw-Guinea, 755, 837n, 842
Padang, 348, 797, 838
Pakato, 754
Palembang, 777n, 805, 810n, 841
Pematang Siantar, 348, 838
Poeloe Brayan, 772, 801, 804, 807,

Internering (vervolg)
815, 817, 829, 833, 841
Rantauparapat, 765, 839
Semarang, 765, 787, 798, 799, 806, 843, 855
Halmaheira-kamp, 775, 783
Lampersari-Sompok, 358, 785n, 381, 787, 795, 801, 803, 805, 807, 813, 815, 821, 826, 828, 830, 843
Siringoringo, 765, 788, 811, 833, 839, 840
Sjanghai, 760
Soerabaja, 843, 844
Darmo-wijk, 358, 383, 812, 827
Tangerang, 848, 849, 854, 855
Tjimahi, 258n, 358, 437, 439, 771, 783, 787n, 794, 795, 806, 819, 822, 826, 849, 854, 855, 864, 882, 892
Baros-kampen, 358, 765, 772, 795, 854, 862, 864, 865
kampement van het IVe en IXe bataljon, 825, 862, 864
Zie ook: Gevangenissen; Gevangenen
Irak
Zie: Internering: van Joden
Irene, Prinses, 651
Irije, Akira, 111–116n, 120, 180, 219n
'Isaac Sweers'
Zie: Koninklijke Marine
Isjizawa, Joetaka, 291n
Iskandardinata, Oto, 558–563, 967, 972, 1046n
Islam, 188, 205, 254, 265, 434, 471, 446, 929, 973
Japans beleid m.b.t. de Islamietische bevolkingsgroep, 261–268, 915, 916, 937–940
streven naar het grondvesten van een Islamietische staat, 973, 1019, 1021
positie van de Islam na uitroeping van de Republiek Indonesië, 1018–1023, 1041, 1044, 1045
Zie ook: *Madjelis Sjoero Moeslimin Indonesia (Masjoemi)*; *Madjilisoel Islamil a'laa Indonesia*: *Mohammadijah*; *Nahdat'al Oelama*; *Sarekat Islam*
Zie ook: Arabieren; Atjeh; *Hizbullah*
Itagaki, Seisjiro, 1026, 1027, 1030
Italië, 12, 12n, 17, 18, 25, 26, 45, 46, 49
positie van de Italiaanse burgers in bezet Nederlands-Indië, 187, 189, 363
Zie ook: Internering: van Italianen
Iwo Jima, 85, 87, 88, 114, 152

'Jacob van Heemskerck'
Zie: Koninklijke Marine
Jacobs, G. F., 838n
Jacobson van den Berg, 325, 326
Jalhay, S. M., 321n, 566n, 593n, 795n
Jalta, Conferentie van, 86, 88, 98, 129, 831n
Jamadji, Tadasji, 755-758, 766, 773, 774, 836
Jamamoto, Isorokoe, 8, 20, 21, 23, 24, 33n
Jamamoto, Moitsjiri, 250, 853, 874, 876, 913, 942-945, 965, 979, 983, 991, 992, 1017, 1027, 1031, 1032, 1038, 1041, 1042n, 1048
'*Jamato*'
Zie: Japan: strijdkrachten
Janagawa, kapitein, 869, 970, 975
Jans, Th., 421, 493, 493n, 494n
Jansen, A. C. M., 452
Jansen, L. F., 291n, 654-660, 871, 985n, 988n, 997, 998
Japan,
oorlogsverklaring aan de Geallieerden, 1, 12, 17, 44-46
Contactraad (later: Opperste Oorlogsraad), 21, 108, 109, 113, 116, 131, 144, 145, 147, 149, 151-153, 180-183, 186, 187, 239, 911, 921, 981, 1025, 1032
politiek beleid in de bezette gebieden, 141-148, 181-184
'Beginselen voor het bestuur van de bezette gebieden in de *Nanjo*', 186, 187, 261, 514
Zie verder: China (bezet); Frans-Indo-China; Indonesië; Ma-

lakka; Nederlands-Indië; Oceanië; Philippijnen
streven naar een 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer', 13, 108, 112, 142-146, 181, 260, 267, 280, 291, 349, 539, 606, 849, 869, 910, 915, 941, 963, 968, 992, 995, 1038
Groot-Oost-Aziatische Conferentie (1943), 150, 160, 926, 987, 1018
en de Sowjet-Unie, 108, 113-116, 1029, 1030, 1031
samenwerking met Duitsland en Italië, 12n, 44-49
economie, 34-44, 106-108
beleid in de bezette gebieden, 38, 145, 149, 150, 511-527, 538-550 *passim*
Raad voor de Economische ontwikkeling van de *Nanjo*, 144, 145
Zie verder: Economie
oorlogsproductie, 42-44
grondstoffen, 1, 34, 36-44, 148, 188, 520, 521
in- en uitvoer, 36-41, 511, 512, 520
scheepsverliezen, 34-36
Zie ook: Koopvaardij
politiek
Communistische Partij, 105
Taisei Hokoesankai, 105, 106n, 254, 935
algemene verkiezingen, 106n
samenleving gedurende de oorlogsjaren, 102-108
voedselvoorziening, 107
onderwijs, 105n, 1038
lonen en prijzen, 107
zwarte markt, 107, 108
invoeren van het *tonarigoemi*-stelsel, 104
Zie ook: Java
maatregelen tegen mogelijke invasie, 116-118
oprichting van een Nationaal Vrijwillig Strijdkorps, 117
positie van de keizer na capitulatie, 119-122, 132
strijdkrachten, 287-289
sterkte, 9, 43, 62n, 117, 247, 248
op Java, 251, 515, 912-914
Grote Hoofdkwartier, 20, 21, 24, 46, 102, 108, 120, 131, 136, 137
operatieplannen voor de *Nanjo*, 3-7, 20, 21, 24
desertie, 105n
verliezen, 22-24, 54, 55, 68, 81-84, 88
'*Jamato*' (oorlogsschip), 39n
krijgsverrichtingen, 2-101
'*Kamikaze*-vluchten', 40, 87, 87n, 117, 965n
bombardementen op Japan, 18, 21, 22, 50, 57, 86, 108, 115, 133, 746
Zie verder: *landen, plaatsen, eilanden afzonderlijk*
capitulatie(s), 118-123, 131-137, 154, 912, 991, 1032, 1034, 1037, 1042
voorwaarden, 118-123
Verklaring van Potsdam, 100, 101, 121, 122, 131-137, 154 1026, 1032, 1042
van Japan in de bezette gebieden, 137-139
Jaquet, L. G. M., 206, 859
Java: *passim*
instellen, organisatie, beleid van Japans militair bestuur, 148, 215-220, 248, 913
reorganisatie van het inheems bestuur, 218-228
verlenen van 'onafhankelijkheid' aan Java
Zie: Indonesië
Commissie van Overleg voor het Burgerlijk Bestuur, 201
houding van vorsten en regenten tegenover Japans bestuur, 220-227
AAA-actie
Zie: Propaganda, Japanse
indeling van Java in zelfvoorzieningsgebieden, 514, 550, 553, 913
instellen van Adviesraden
Zie: Adviesraden
invoering van *tonarigoemi*-stelsel,

880, 881, 893, 897, 935, 947-952, 961
transmigratie van Javanen naar de Buitengewesten, 510, 516n
anti-Japanse stemming, 916, 998,999
economische situatie op Java
Zie: Economie
inleveren van edele metalen, 544, 555
kosten van levensonderhoud, 240, 319-321, 540, 568, 886, 887
lonen, 318-320, 540, 887
prijzen, 240, 540, 547-549, 552-556, 564-568, 888, 993-995
voedsel(rijst)voorziening van de bevolking, 510, 514-517, 550-566 *passim*, 736, 993-995
voedselopstanden, 556, 557
Rijst-Verkoop-centrales, 552
Vereniging van Groothandelaren in Rijst, 552
Kantoor voor de Voedselvoorziening, 552, 554
distributie, 517, 540, 542n, 546, 553, 554, 560, 564-569
medische zorg, 569, 570
hongersnood, 519, 550, 557, 559, 569-572, 972, 995
sterftecijfers, 519, 571, 572
steunverlening aan behoeftige Indische Nederlanders e.a.
Zie: Steunverleningsacties
militarisering van de bevolking, 952-975
totale sterkte militaire korpsen, 975
voorbereiding op volksguerrilla, 913-916, 937, 973, 992
Zie verder: Barisan Pelopor; Hizbullah; Keibodan; Peta; Seinendan
Zie verder Java: Indonesië: naar de onafhankelijkheid
Zie ook: Arbeidsinzet; Illegaliteit/Verzet; Indische Nederlanders; Internering; Krijgsgevangenen; Nationalisme; *Poetera*
Zie ook: Heiho's
Java-Bode, De, 242
'Java-Legioen'
Zie: Illegaliteit/Verzet
Jehova's Getuigen (in Japan), 105n
Jesselton, 471
Jinnah, M. A., 156
Joden, 461, 850-854
houding Japans bestuur tegenover de Joden in Nederlands-Indië, Japan, Mandsjoekwo en China, 851-853
'Bagdad-Joden', 794, 852, 853
Zie ook: Internering: van Joden
'Joenio Maroe'
Zie: Krijgsgevangenen: transporten
Joint Chiefs of Staff (Amerikaanse), 11, 13, 50, 53, 56-64, 72, 78-99, 121, 129, 130
Joint War Plans Committee, 57, 80, 85, 90, 91, 92, 97
Joint Strategic Survey Committee, 57, 80,85, 90, 96
Joliot-Curie, I, 123
Jomioeri Sjimboen, 243
Jonai, Mitsoemasa, 44, 113
Jones, F. C., 167n
Jong, B. de, 819, 861n
Jong, J. A. de, 341, 434
Jong, W. J. de, 298
Jongbloed, H., 304, 305
Jonge, M. A. de, 438, 439, 444
Jongeren organisaties
Angkatan Baroe, 1007-1010
Angkatan Moeda, 947, 1006, 1009
Barisan Pelopor, 947, 966-968, 987, 1000, 1006, 1009, 1044
groep rondom de *Asrama Angkatan Baroe Indonesia*, 1004
groep rondom de *Asrama Indonesia Merdeka*, 1005, 1035, 1036
jeugdcongressen in Bandoeng en Soerabaja, 1006-1008
en de uitroeping van de Republiek Indonesië, 1035-1042
Zie ook: Seinendan: Studenten; *Gerakan Rakjat Baroe*
Jonkman, J. A., 296, 301
Josjida (hoofd *Kenpeitai* Buitenzorg), 483, 484
Joustra, A. H., 208n, 755, 1033n

Juliana, Prinses, 340, 645n, 804, 830, 900

Kabel, H. S., 814n
Kadt, J. de, 270, 273, 274n, 291, 417, 826, 832n
Kajadoe, J., 427
Kalidjati, 289, 296, 297, 314n, 666
Kamikaze-vliegtuigen
Zie: Japan: strijdkrachten
Kampili, 755-759, 766, 773, 774, 791, 824, 829, 836, 837
Kan, H. H., 257, 296
Kan, Wim, en Corrie Vonk, 610n, 611n, 647, 664, 676n, 699, 700, 809
Kan Po (Verordeningenblad)
Zie: Verordeningen
Kanahele, G. S., 189n, 200n, 204n, 210, 214, 220, 241n, 269n, 276n-278, 416, 418, 419n, 478n, 913, 918n, 920n, 924n, 928, 933n, 966n, 973, 983n, 985, 989n, 1017n, 1018n, 1024n
Kanchanaburi, 691, 703, 708, 709
Kantor Oeroesan Peranakan
Zie: Indische Nederlanders
Kantor Penasihat Oemoen
Zie: M. Hatta
Kaoem-Indo-Comité's
Zie: Indische Nederlanders
Karachi, 52
Karnebeek, H. A. van, 859, 864
Karssen, H., 641, 642, 646
Kawakatsoe, kapitein, 646
Kayadoe, O. E., 499n
Kediri, 424, 456n, 545, 560, 569
Kedoe, 223, 307, 545, 561, 929
Kei-eilanden, 345, 394, 476
Keibodan, 547, 548, 923, 954, 960-963, 986, 1000, 1009
sterkte, 961, 974, 974n
Keibotai
Zie: Politie
Keizer-Heuzeveldt, H. E., 340n
Keller, M. E., 383
Kepahiang, 470, 498
Kenpeitai (op Borneo en in de Grote Oost: *Tokkeitai*), 200, 204, 225, 229, 245, 247, 258, 263, 283, 300, 306, 337, 360, 366, 370, 373n, 378, 382, 385, 394, 400, 407, 416, 419, 420-422, 425, 426, 429, 431-470, 476-490, 491-507, 556, 818, 819, 877, 889, 890, 904,
organisatie, 477, 478
aantal functionarissen, 478
helpers en verraders, 479
verhoormethoden, marteling van gevangenen, 481-490
rapport periode maart 1942-februari 1944 betr. het verzet op Java
Zie: Illegaliteit/Verzet
oordeel over verschillende bevolkingsgroepen in Indië, 458, 459, 879
oordeel over burgers van neutrale staten (in het bijzonder over de Zwitsers), 459
vermoedens van communistische neigingen bij Soekarno en M. Hatta, 924, 925, 1005
Zie ook: Gevangenen; Oorlogsmisdaden: Politieke Inlichtingendienst; Rechtswezen
Kepahiang, 470, 498
Kerken, 261-266, 808, 891n
Federatie van Christelijke Kerken (Ambon), 265
Gereformeerde Kerken, 262, 808
Molukse Protestantse Kerk, 265, 266, 476
Oud-Katholieke Kerk, 809n
Rooms-Katholieke Kerk, 262-266, 374, 808
Zie ook: Christendom; Internering: van geestelijken, kerkelijk leven in de kampen; Steunverlenings-acties
Kesilir, 349-354, 383, 389, 451, 452, 762, 836, 842-849, 855
King, E. J., 10, 12, 13, 18, 50, 56, 61, 67, 68, 78, 80, 82, 85, 96
Kinsbergen, gebroeders van, 374
Kioesjoe, 80, 85, 88, 91, 92, 117, 122
Kisji, Koïtsjo, 144n, 219n
Kiska, 21, 23, 57, 108
Kitajama, Kenitsjiro, 248, 915n
Kiveron, J. M., 298, 666, 860
Kleffens, E. N. van, 13n

Kleine Soenda-eilanden, 11, 90, 99, 100, 144, 755, 927, 989, 1031
Klerks, 329n, 376n
Klooster, W.S.B. (ps: Willem Brandt), 233, 234n, 295, 348, 464, 466, 468, 774n, 811n, 817, 821, 840
Klein, W. L., 221n, 308n
Knecht, M.J. de, 659n
Knoester, G., 702
Koboehoe, Sjinsitsjiro, 913, 922, 925, 926, 942-945, 979, 983, 985, 988, 991
Koch, D.M.G., 775, 780, 832
Kodama, Hideo, 248, 915n, 926
Koeala Kapoeas, 370, 372, 413
Koeleman, J. G., 439n, 440n
Koeningan, 223
Koenraad, P., 827, 986
Koepang, 139n, 403
Koerilen, 57, 86, 109
Koesoemasoemantri, Iwa, 1041
Koetaradja, 205, 959
Koetatjane, 636, 637
Koets, P. J., 708n
Kofman, R. W., 222n, 225n, 291n, 340n
Koiso, Koeniaki, 113, 115, 151, 152, 154n, 558, 883, 897, 911, 912, 928, 981–986, 994
Komintern
en de illegale activiteiten van de *Partai Komunis Indonesia* op Java, 414–416
Komisi Bahasa Indonesia,
Zie: Taal, Indonesische
Komitee Barisan Kebangsaän Indonesia,
Zie: Nationalisme
Komitee Indonesia
Zie: Nationalisme
Komitee Indonesia Merdeka
Zie: Nationalisme
Komitee Nasional Indonesia
Zie: Indonesië: naar de onafhankelijkheid
Komitee Nasional Indonesia Pusat
Zie: Indonesië: naar de onafhankelijkheid
Komitee Rakjat
Zie: Nationalisme
Koninklijk Huis, 312, 476, 804–807, 899, 900
verjaardagen, viering van, 340, 342, 651, 699, 700
Koninklijk Nederlands-Indische Leger (Knil), 3, 12, 289, 319, 366, 575–580
sterkte, 575, 638n
aantal gesneuvelden, 575, 638n
inheemsen in Knil, 575, 576, 604–608, 957
Artillerie-Constructie Werkplaatsen, 290
Pyrotechnische Werkplaats, 290, 423
Afvoer- en Vernielingskorpsen, 306, 337, 551, 575n, 628
Zie ook: Internering
Stads- en Landmachten, 305, 375, 432, 452, 453, 575n, 657, 677
Reservekorps, 575n
Vrijwillig Autobestuurderskorps, 605
Zie ook: Guerrilla-activiteiten; Krijgsgevangenen
Koninklijke Marine, 575–580
aantal gesneuvelden, 575
oorlogsschepen:
'Isaäc Sweers', 8
'Jacob van Heemskerck', 8
'O 20', 577n
'Op ten Noort' (hospitaalschip), 742n, 760
Zie ook: Krijgsgevangenen
Koninklijke Paketvaartmaatschappij, 9, 373
Konketsoe Djoemin Linkai
Zie: Steunverleningscties: in Batavia
Konoje, Foemimaroe, 111–115, 136,
Koops Dekker, A. G., 450, 451, 453, 501
Koopvaardij,
Japanse, 21, 43n, 44, 48, 511–513
verliezen, 34, 34n–36
Nederlandse, 9, 579, 678, 706n
Koperberg, H., 487n
Koraalzee, 21, 22, 33, 55, 102, 108
Korea, 119, 585, 586, 590, 594
Korff, luitenant, 426
Korteweg, R., 722, 723n
Kra, Landengte van, 61, 98, 139
Kramer, F., 367, 375–379, 381, 426, 430, 436, 442, 443, 462, 483, 502, 889, 891
Zie ook: Steunverleningsacties: Bata-

via
Krankzinnigeninrichtingen, 572n
Krauss, Lily, 810n
Kredietwezen, 509
Algemene Volkskredietbank (Borneo), 323, 549n
Gouvernementspandhuisdienst, 323
Kregten, J. G. van, 298, 669, 770
Kroese, C. E., 393
Krom, J. S., 536n
Krueger, W., 118
Krijgsgevangenen, Geallieerde, 575-732
aantallen in gehele *Nanjo*-gebied, 138, 145, 575-580, 583n
Nederlanders en Indische Nederlanders, 145, 575-580, 588, 627-631, 633, 638n, 648n, 700, 709, 742, 744, 868, 886
aantallen omgekomenen, 575, 625, 627n, 630, 680, 714, 735, 752
Inheemsen, 145, 575, 576-579, 604-608, 627, 630n, 637, 736
aantallen omgekomenen, 680
vrijlating en dienstneming als *heiho*, 604-608
Amerikanen, Australiërs, Britten, Canadezen, Nieuw-Zeelanders, 576-580, 584, 587, 590, 597, 600, 601, 621, 625, 627, 628, 633, 634, 637, 663, 683, 697, 698, 710, 736, 742
opvarenden van de koopvaardij, 579, 706n
Japanse opvattingen en normen betr. de behandeling van krijgsgevangenen: 562n, 580-603 *passim*
Conventie van Genève, 580-585, 624, 678n, 742n, 749, 750, 751
status van krijgsgevangenen, 586, 598-603
tractementen, 602, 603
behouden, inleveren van distinctieven, 586, 598, 599, 645
afleggen van verklaring van gehoorzaamheid, 598-602, 606
scheepstransporten, 576, 585, 607, 627, 634, 663, 664, 673-682, 706, 713, 715, 720, 733-735, 739, 742, 749
aantallen omgekomenen, 579, 580, 585, 590, 625, 674, 676, 680-682, 710, 720, 733, 742
transportschepen:
'*Hokoekoe Maroe*', 677, 680, 681
'*Joenio Maroe*', 607, 677-680, 710, 711, 864
'Maros Maroe', 733-735, 749
'*Oriokoe Maroe*', 682
'Atjeh-*party*', 613, 614, 617, 634, 636
'*Special Party*', 591, 594, 595, 597, 639n, 665-673, 737n, 739, 740, 741, 775
oorlogsmisdaden tegen en executies van –, 19, 19n, 71, 88, 169, 576n, 585, 587, 630, 631, 640-645
medische experimenten op gevangenen, 103n
steunverlening
door Rode Kruis-organisaties 588-596
'*Awa Maroe*'-zending, 590-592, 820, 822
Voedingsfonds (Java), 737
door Nederlandse regering in Londen, 822, 823
voedselvoorziening in de kampen, 586, 622-624
optreden van Japanse kampleiding, 608-617
optreden van Koreaanse bewakers, 612-616, 618, 694, 716, 750
kampinspecties, 616, 617
positie van kampoudste, 617-619, 625, 751
contacten met de buitenwereld (briefverkeer, 'radiobrieven'), 619-622, 622n
krijgsgevangenen en kampen: 137, 138, 594, 604
op Java, 577-579, 585, 587, 592, 600, 602, 612, 618, 621, 630n, 637-664, 713, 736-741, 764
Bandoeng, 579, 601, 606, 607, 618, 637-640, 645, 646, 647, 663, 736, 741

Krijgsgevangenen (vervolg)
kampementen Iste en XVde Bataljon, 607, 616, 657n, 663, 736, 740, 749
's Landsopvoedingsgesticht 638, 740, 741
Batavia, 579, 585n, 601, 606, 637, 638, 644, 736
kampementen Xde Bataljon, 600, 666, 668, 678, 737, 739
'Radio-wijk'
Zie: Radio
Struiswijk-gevangenis, 618, 654, 656, 657, 739, 740
Buitenzorg, 638
Djokjakarta, 602, 638, 644
Garoet, 644
Magelang, 604, 646, 662
Malang, 637, 645, 736
Singosari, 645
Soekaboemi, 644
Soerabaja, 602, 606, 607, 637, 638, 644, 652, 662, 720, 736
Jaarmarktkamp, 638, 652n, 662n
Tjilatjap, 601, 647, 648, 652, 736
'Nieuwe Kamp', 608, 648-651, 652n, 661
Tjimahi, 578, 593, 597, 599, 601, 637, 638, 643, 647, 660-664, 678n, 715n, 736-740, 742, 751
op Sumatra, 578, 579, 592, 600, 608, 622, 633-636, 735
Belawan, 633, 634, 636, 683, 698, 710, 812
Gloegoer-kamp, 633
Unie-kampong, 463-467, 633
Betoeng, 713, 714
Medan, 600, 609, 613, 633, 637
Pakanbaroe, 709-712
Zie ook: Pakanbaroe-spoorweg
Palembang, 592, 619, 622, 633, 665n
Pankalan Balai, 713, 714
op Borneo, 576, 584, 587, 631-633
Balikpapan, 631
Bandjermasin, 631
Pontianak, 631
Samarinda, 631
Tarakan, 631
op Celebes, 577, 579, 628-630, 742
Makassar, 630, 630n
Menado, 628, 628n
op Flores, 579, 612n, 622, 652n, 714-720, 735, 736, 814, 854, 907
Maoemere, 714, 719
op de Molukken, 579, 610, 622, 720-735, 736, 750
Ambon (Liang), 534, 627, 720-722
Ceram (Amahai), 714, 720-723
Haroekoe, 714, 720-734
op Timor, 579, 630n
in Birma, 578, 595, 596, 634, 663, 676, 812
Brankasi, 639
Rintin, 692, 696, 699, 704
Takanun, 693
Tavoi, 683, 684, 701, 704
Thanbyuzayat, 684, 701, 704
Zie ook: Birma-spoorweg
op Formosa, 465, 585, 586, 591, 594, 596, 597, 617, 665, 666, 670-673, 737n
Zie ook hiervóór: *'Special Party'*
in Frans-Indo-China, 578, 593, 709
op Hainan, 579, 627, 627n, 755n
Hongkong, 577n
in Japan, 577, 578, 585-587, 594, 596, 620, 622n, 632, 663, 672, 706, 708, 735, 742-748
bij Nagasaki (Foekoeoa 14), 746, 747
bij Tokio, 743
in Korea, 586, 588, 594
op Malakka/Singapore, 169, 465, 578, 579, 585, 588, 595, 596, 598, 601, 609, 621, 675, 684, 689, 706, 708, 713
in Mandsjoerije, 586, 594, 672, 673, 741, 814
Sian, 672, 673
Moekden, 672, 673
op New Britain, 579
op de Philippijnen, 585, 587
in Thailand, 578, 593, 595, 684, 686, 687, 689, 697, 701-706, 709, 735
Kanchanaburi, 691, 703, 708, 709

Nakompaton, 708
Non-Pladuk, 684, 690, 708
Tarsao, 691
Krijgsgevangenen, Japanse, 583n
Kuching, 631
Kudding, V., 292
Kuiper, W., 242n
Kumiai (corporaties),
Zie: Bedrijfsleven
Kuneman, J. H. B., 654
Kusters, J. P. W., 292
Kwai, 686, 703
Kwantes, R. C., 862n

Labour-party, 156, 167
Lambert, Luitenant, 658, 659
Land, E. S., 28n
Landbouw-ondernemingen, 193, 364, 365, 516
Landoorlogreglement, 1048
Landraden
Zie: Rechtswezen
('s) Lands Opvoedingsgesticht (LOG), 355, 638, 740, 741, 806n
Landwachten
Zie: Koninklijk Nederlands-Indische Leger
Lang, J. C. Ch., 451, 453, 845
Lange, R. G. de, 433, 434, 436-444, 460, 492, 500, 502, 655, 656
Lanzing-Fokker, C., 355n, 666n
Laos, 167, 177n
Lasjkar Rakjat (Sumatra), 973, 977
sterkte, 973
Latuharhary, J., 1031, 1042
Laurel, J., 173-175, 182
Lawrence, E. O., 129
Layton, G., 8, 11, 32n
Leahy, W. D., 61
Leatenua-van Os, M., 222n, 304n, 776n
Ledo-weg (Birma), 61, 78, 92, 94, 97, 98
Ledoux, A. W., 467
Lee Fok, 261n
Leeuwen, A. van, 224n, 308n
Leeuwen, J. A. M. J. G. van, 657, 658
Leffelaar, H. L., 346n, 675n, 681n, 682n, 690n, 695, 706, 774n, 788, 789n, 801n, 803n, 807n, 816n, 833, 839, 840n
Leger des Heils, 263n, 808
Legge, J. D., 274, 931n, 1001n, 1018n, 1021, 1031n
Leighton, R. M. 25, 26n, 30n
Lembong, A., 607
Levelt, H. J., 298, 300
Leven, H., 265
Lewin, R., 31n, 33n, 131n, 177
Leyte, 82-85, 114
Li Uck-Kwam, 587n
Liang (Ambon), 672, 720, 722
Libye, 51
Lier, J. van, 447, 448
Liga voor de Onafhankelijkheid van Vietnam
Zie: Frans-Indo-China
Lin Pin Fai (Lin Tsjan), 420, 421
Lindetives-Stokvis, 373
Lingen, O. van, 708n
Linlithgow, *Lord*, 157
Litamahoepoeti, sergeant, 475
Loebis, M., 653
Loeboeklinggan, 765, 841, 842
Loehanapessie, 841
Loehoe, 225n
Loemadjang, 224
Lombok, 100, 535n, 755, 755n, 989
Lonen, salarissen, 189, 193
Zie ook: Ambtenaren
Los Alamos, 125–129
Lourenço Marques, 210, 210n, 589–592, 619, 820
Love, E. G., 69n, 77n
Logemann, J. H. A., 1055
Lubbers, H. J. B. J., 524n
Lublink Weddik, W. F., 470
Luchtpamfletten, 138
Zie ook: Propaganda, Geallieerde; Internering
Luzon, 3, 12, 80–85, 88, 89, 118, 152, 174, 184, 585, 597, 681
Lijf, J. M. van, 295n
Lijdende Vrouw, De, 838n

Maar, J. de, 393
MacArthur, D., 11–13, 17, 28, 32, 53–

101 *passim*, 118, 136, 137, 150, 167, 172–177, 184, 672, 682, 764, 902, 932, 980, 981
MacGillavry, A., 289n, 356n, 496n
Madioen, 218, 341, 358n, 828, 965, 1045
Madjelis Sjoero Moeslimin Indonesia (Masjoemi), 939, 940, 946, 973, 974, 974n, 992, 1009, 1013, 1019, 1021, 1044
Zie ook: *Hizbullah*
Madjilisoel Islamil a'laa Indonesia (Miai), 196, 197, 254, 267, 268, 922, 937, 939, 971
Madoera, 148, 326, 497, 545
Madoerezen, 605
Zoutregie, 454
Madoera Stoomtram Maatschappij, 454
Maeda, Tadasji, 152, 155, 215, 248, 254, 917, 921, 923, 979, 986, 998, 1005, 1019, 1026, 1027, 1032–1041, 1047
Magelang, 307, 313, 321, 380, 401, 426, 604, 646, 662, 798, 828, 1023
Maier, G. E., 470
Mainitsji Sjimboen, 243
Mak, C., 683, 701
Makassar, 202, 203, 210–212, 264, 265, 294, 303n, 394, 405, 448, 474, 523, 630, 665n, 734, 735, 749, 755–758, 927, 928, 989, 1026
Makin, 67, 68, 74
Malaka, Tan, 414, 416, 533
Malakka/Singapore, 1, 3, 24, 39, 40, 47, 61, 63, 65–67, 81, 84n, 97, 98, 101, 119, 137–139, 142, 144–149, 154, 156, 158, 159, 167, 213, 243, 260, 393, 427, 463, 535, 536, 578, 579, 585, 588, 595, 596–601, 609, 621, 670, 675, 684, 689, 706, 708, 713, 759, 761, 813, 910, 958
bevolkingsgroepen, 169
geheime Japanse plannen voor inlijving, 146, 148–150, 911, 921, 1055
Engels politiek beleid, 169–171
Chinezen op Malakka, 169–171, 260
verzetsbewegingen:
Dalforce (anti-Japanse militaire organisatie), 169
Communistische Partij, 169, 170
Anti-Japanse Volksunie en -Volksleger, 170, 171, 184
Zie ook: Internering; Krijgsgevangenen: kampen
Malang, 308, 317, 332, 352, 356n, 358, 365, 374, 385, 426n, 436, 447, 452, 453, 460, 478, 489, 534, 545, 637, 645, 736, 843, 873, 880, 881, 894
Zie ook: Steunverleningsacties
Malaria, 63n
Malik, A., 1004–1006, 1009, 1010, 1040
Malino, 754–758, 765, 801, 834, 838
Malta, Conferentie van, 88
Maltby, P. C., 600
Manchester, W., 88, 173n, 175
Mandsjoerije/Mandsjoekwo, 16, 21, 34, 37n, 79, 79n, 87, 119, 136, 144, 150, 210, 478, 586, 594, 672, 673, 741, 851, 1029, 1030, 1051
en Japan, 144, 145
Zie ook: Krijgsgevangenen: kampen, '*Special Party*'
Mangaanerts, 521
Mangkoenegoro
Zie: Vorsten/Sultans
'Manhattan-project'
Zie: Atoombom, ontwikkeling van,
Manila, 82, 84, 85, 87, 88, 172–174, 577n, 677, 681
Manokwari, 62
Manschot, H. J., 324, 376, 378, 379, 422, 889
Mansoer, 195, 197, 276–284, 916–924, 934, 941–944, 970, 972, 990
Manupatti, 475n
Mao Tse Toeng, 180
Maoemere, 714, 719
Margriet, Prinses, 805, 900
Marianen, 26, 56, 57, 62, 77–81, 85, 109, 111, 114, 119, 143, 150, 168, 581, 672, 826, 932, 980
Marks, L. A., 640, 643
'*Maros Maroe*'
Zie: Krijgsgevangenen: transporten
Marshall, G.C., 9, 12, 13, 16, 30–33, 56, 62, 82, 85, 89, 90, 96, 128, 130
Marshall-eilanden, 16, 18, 57, 70–78, 111, 150, 274, 372, 581, 826, 931

Marsman-van Deventer, H., 968n
Martin, B., 46
Martoatmodjo, Boentaran, 931, 967, 1045n
Maseland, P. H. J. M., 465, 467n
Masjoemi
Zie: *Madjelis Sjoero Moeslimin Indonesia*
Masoeboetsji, Sakei, 204
Matloff, M., 89n, 126
Matsoeda, S. N., 212n
Matsoei, radiobedrijf Batavia, 302
Mawa, Izak, 314
May, A. N., 126
McTurnan Kahin, G., 1007
Medan, 203, 204, 214, 295, 326, 346, 348, 364, 368n, 463, 465, 486, 501, 519, 524, 525, 600, 609, 613, 633, 637, 765, 801, 834, 838, 977
Meelhuyzen, W. A., 447-450, 460, 500
Meester Cornelis, 221
Meinders-de Boer, R. M., 809n
Meindersma, W., 470
Meitner, L., 123
Melis, E., 678n
Menado, 203, 212, 264, 326, 425, 608, 628, 759, 791, 836, 837n, 842, 927
Menadonezen, 185, 343, 372, 377, 384, 406n, 412, 422, 425, 428, 439, 461, 499-501, 505, 575, 576, 579, 604-608, 634, 677, 680, 736, 991
oordeel *Kenpeitai* over de Menadonese bevolkingsgroep, 459
Zie ook: Illegaliteit/Verzet
Menara Merah, 416
Mercus, J. W., 642, 646
Metsoei, 653
Meyer, F. H., 393
Meys, P. J. C., 594n, 663, 664n, 665, 675
Michiels van Verduynen, E. F. M. J., 13n
Midway (Slag bij –), 20-24, 33, 108, 147, 270
Mijahoera, 264, 265
Mijosji, 248, 254, 281, 918, 919, 926, 934, 975, 1039
Militaire besturen van leger en marine, Japanse –
Zie: Nederlands-Indië
Min, Th., 624n
Minahassa, 264, 314, 523, 1023
Zie ook: Christendom: op Celebes; *Persatoean Minahassa*
Mindanao, 80-83, 174, 175
Minseiboe (Japans marinebestuur)
Zie: Militaire besturen
Miri, 681
Misero, M. C., 644n
'*Missouri*'
Zie: Verenigde Staten van Amerika: strijdkrachten
Mitsoebisji-concern, 167, 747, 748
Mitsoeï-concern, 746n
Moeara, 709, 710, 712
Moekden, 362, 672, 673
Moelia, T. S. G., 201, 277
Moelmein, 677, 683
Moena (Celebes), 549n, 734
Moentilan, 822
Moerakami, Mikio, 585, 586, 598, 749
Moesso, 414, 415
Moestapa, Djenal, 556
Moeto, Akira, 249
Moezakkir, Abdoel Kahar, 940, 1019, 1021
Mohammadijah, 195, 254, 267, 267n, 916, 926, 937-940, 1017
Mol, J. C., 654n
Molotow, V. M., 100, 131, 133
Molukken, 81, 99, 100, 144, 240n, 264, 265, 314, 474-476, 579, 610, 622, 720-735, 750, 958, 997, 1031
Inspraakorgaan Welzijn Molukkers, 475
Zie ook: Christendom; Krijgsgevangenen: kampen; Illegaliteit/Verzet
Molukse Protestantse Kerk
Zie: Kerken
Mombasa, 9, 399, 683
Mongan (Knil-soldaat), 400
Montgomery, B. L., 11n
Montreal, 126
Mook, H. J. van, 392, 399, 422, 442, 448, 450, 657n, 986n, 1054-1056
Mori (kampcommandant op Haroekoe), 610, 612, 724, 730, 735
Morison, H. H., 214n

Morison, S. E., 69n, 75n, 78n
Morotai, 81, 82, 139n, 827, 1019
Morra, J., 876n
Morsink, J. M. J., 341n, 783, 860n
Morton, L., 128n, 129, 130n
Moscou-de Ruyter, M., 321n, 353n, 386n, 489n, 622n, 846n, 873, 880, 881
Mountbatten, L., 63-65, 89-93, 97-101, 137-139, 163-167, 170, 171, 179, 1054
Mozambique, 209, 210
Mulder, P. M., 432n
Munck, O., 432, 435, 442
Muntok, 261n, 764, 821, 841, 842
Mussert, A. A.,
en de in Indië geïnterneerde NSB'ers, 360
Zie ook: Nationaal Socialistische Beweging
Mussolini, B., 12n, 47, 62, 363n

Nagano, Josioetsji, 913, 958, 960, 991, 992, 1015-1019, 1025, 1026, 1031, 1034, 1038, 1042, 1048
Nagasaki, 131, 154, 265, 746, 747, 1029
Nahdat'al Oelama, 254, 267, 937-940, 971
Nakajama, Josjito, 196, 198, 200, 201, 217, 268, 274, 275, 280, 281, 284, 668, 853, 942
Nakamoera, Mitsoeo, 194, 213n, 276n, 515n
Nakata, Nasajoeki, 766n, 769n
Nakhodka, 590, 591, 673, 762, 820
Nakompaton, 708
Nationaal-Socialistische Beweging, 353, 360, 479, 806n
Zie ook: Internering: van NSB'ers; A. A. Mussert
Nationalisme
streven van nationalisten naar onafhankelijkheid en het Japanse beleid, 149–155, 183, 188, 194–209, 268–286 *passim*
Zie verder: Indonesië: naar de onafhankelijkheid
(mislukte) poging tot vorming van nationale regering, 195–199, 246
oprichting van 'Comité's van nationalisten':
op Java:
Barisan Rakjat Indonesia, 195
'Comité van Elf', 195
Komitee Barisan Kebangsaan Indonesia, 195
Komitee Indonesia Merdeka, 195
Komitee Nasional Indonesia, 195
op Sumatra:
Komitee Indonesia, 204
Komitee Rakjat, 206, 207
op Borneo, 203
op Celebes, 203
op Ambon, 203n, 204
Zie ook: Jongeren organisaties
Ndoen, J., 427
Nederlands Bijbelgenootschap, 389, 567
Nederlands-Indië,
instellen van militaire besturen van leger en marine, 148, 149, 186–189, 209–220, 755, 758, 763, 920, 955
verordeningen, 189–193
uitschakeling van het Nederlands gezag, 296–311
geheime Japanse plannen voor inlijving, annexatie, 146, 149, 150, 190, 911, 935, 1049, 1052
economisch beleid van Japan
Zie: Economie
Geallieerde plannen voor militaire operaties in en bevrijding van Nederlands-Indië, 11, 12, 61, 64–67, 85, 89–91, 95–100
Geallieerde plannen voor na de bevrijding, 66, 300
capitulaties van Japan in Nederlands-Indië, 137–139
Zie verder: Indonesië; Java; Sumatra, Borneo; Grote Oost
Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland, 392, 406, 430
Nederlands-Indische Gas-Maatschappij, 373
Nederlands-Indische Radio-Omroep Maatschappij (Nirom)

Zie: Radio
Nederlands-Indische Rode Kruis
Zie: Steunverleningsacties
Nederlands-Indische Vereniging van Importeurs en Groothandelaren (Nivig)
Zie: Bedrijfsleven
Nederlands-Nieuw-Guinea Petroleum Maatschappij, 60
Nederlandse Handelmaatschappij (Factorij, Soerabaja), 373, 447, 449, 452, 460
Nederlandse Rode Kruis (Londen)
Zie: Rode Kruis organisaties
Nehroe, P., 157
Netherlands Forces Intelligence Service (Nefis)
Zie: Geheime diensten
Netherlands-Indies Civil Administration (Nica), 988n, 992, 1019, 1028
Neumann, F., 103
Neumann, H., 529n, 709n, 712
New Britain, 53, 56, 62, 176, 579
New Delhi, 31, 32
New Georgia, 62
New Ireland, 176
Ngawi, 358, 359n, 360, 445, 884
Nica
Zie: *Netherlands-Indies Civil Administration*
Nichol(s) luitenant, 658, 659
Nicobaren, 3, 7, 39, 67
Niet, M. de, 861
Nieuw-Caledonië, 21, 24, 29, 108
Nieuw-Guinea (Australisch), 21, 55–57, 60, 62, 80, 81, 90, 97, 108, 109, 211, 236, 535n, 837n, 921
Nieuw-Guinea (Nederlands), 16, 36, 57, 62, 68, 80, 96, 100, 144, 185, 240n, 265, 344, 345, 393, 412, 476, 534, 755, 837n, 842, 958, 980, 988n, 1019
voedselsituatie, 524
Zie ook: Illegaliteit/Verzet; Internering
Nieuw-Mexico, 129, 130
Nieuw-Zeeland, 1, 11, 13, 32n, 138n
strijdkrachten, 11n
Zie ook: Krijgsgevangenen
Nieuwe Hebriden, 29
Nieuwenhuys, R., 611, 626, 647, 648, 649n, 737–739
Nieuwenhuyzen, Th., 393, 394
Nieuwenweg, S. J., 795n
Nikkel, 521
Nila, 404, 405
Nimitz, Ch. W., 13, 22, 23, 29, 53, 56, 57, 62, 67, 72, 79n, 80–82, 85, 87, 91, 97, 111, 150, 672, 764, 931, 932, 980, 991
Nippon Hoso Kiokoe
Zie: Radio
Nippon Times, 826
Nippon-werkers, 363–367, 385, 395, 422, 436, 443, 454, 465, 500, 634, 647, 652, 659, 764n, 784, 799, 838, 850, 893
Nisei (Amerikaanse staatsburgers van Japanse afkomst)
Zie: Verenigde Staten van Amerika
Nisjijima, Sjigetada, 144n, 219, 246n, 922n, 924n, 998, 1005, 1034–1039
Nisjimoera, Otosji, 1027n, 1031, 1037, 1038, 1048
Nja, Arif, 205
Noemfoer, 81
Non-Pladuk, 684, 690, 708
Noor Tadjoeddin, 927
Noord-Afrika, 9, 11n, 17, 47, 115
Nooteboom, A. J. A. C., 625
Nooteboom, S. G., 224n
Normandië, 9n, 27, 65, 95n, 143
Nijon, F.B., 592, 645n, 647n, 660, 707n, 713n

'O 20'
Zie: Koninklijke Marine
Oceanië, 176, 184
activiteiten van *Coastwatchers*
Zie: Geheime diensten
Oelama's
Zie: Illegaliteit/Verzet: op Sumatra
Oenabara, 242
Oesman daeng Koello, 371n
Oetoyo, Koesoemo, 931
O'Gorman Anderson, B.R., 970n, 971, 974n, 1003, 1004, 1005, 1006, 1033,

1034, 1038, 1054
O'Herne, J. A., 798n
Okazaki, Seisaboero, 215, 216, 250, 257, 268, 280, 283, 284, 913n, 919, 921, 942
Okinawa, 39, 39n, 85, 87, 88, 91, 152
Olcott Park hotel, 298, 300, 301, 449, 455
Oldeman, L.R., 290n, 293n, 341n, 359n, 438
Onderwijs, 235–239, 255, 256, 259, 306, 389, 411, 803, 804, 874, 898, 903, 936
Japans beleid, 146, 147, 188, 217, 955–957, 991
clandestien onderwijs, 316, 317
aantallen leerlingen, 955, 956n
scholen:
Hollands-Chinese scholen, 937, 955, 956
Hollands-Inlandse scholen, 955
Volks-*(dessa)*scholen, 235, 236, 896
Litteraire Faculteit, 955
Landbouwkundige Faculteit, 955
Medische Hogeschool, 235, 235n, 955, 1004
Rechtshogeschool, 235, 306, 478, 877, 955, 1004
Technische Hogeschool, 955, 1004
artsen- en tandartsen-opleidingen
Taman-Siswo-scholen, 955, 956n
Pesantrens, 235, 974
Islamietische Universiteit, 940
Japanse scholen, 237n
Japanse vormingscursussen, 238, 239
Zie ook: Internering: onderwijs in de kampen; Jongeren-organisaties; Studenten
Ontsnappingen (uit Nederlands-Indië), 391–406, 412, 432n, 433, 447, 448, 822
Oorlogsmisdaden (Japanse), 19, 19n, 71n, 88, 169, 576n, 585, 587, 630, 631, 640–645
medische experimenten op gevangenen, 103n
Oort-Lau, M. van, 381, 426, 491n
'Op ten Noort'
Zie: Koninklijke Marine
Oppenheimer, J.R., 129
Opstanden
Zie: Bireuën; Blitar; Pematang Siantar; Tanimbar-eilanden
Orie, K.J.A., 308
'*Oriokoe Maroe*'
Zie: Krijgsgevangenen: transporten
Osmeña, S., 172–176
Ott, E., 46, 46n, 853
Overakker, R.T., 434, 461–468, 474, 501, 634, 665
Oyen, L. H. van, 138n, 399, 463, 827

Pacific Fleet
Zie: Engeland: strijdkrachten
Pacific Fleet
Zie: Verenigde Staten van Amerika: strijdkrachten
Pacific Petroleum Maatschappij, 710
Pacific War Council, 11
Padang, 94, 197, 203, 206–209, 268, 269, 326, 348, 434, 469, 502, 529, 637, 797, 838, 864
Pagi
Zie: *Persaudaraän Asia Golongan Indonesia*
Pajoekombo, 498
Pakanbaroe, 529, 864
Pakanbaroe-spoorweg, 529, 578, 579, 592, 607, 622, 636, 677, 709–712, 735
tewerkstelling van *romoesja*'s, 529
aantal omgekomenen, 529, 712
Pakato, 754
Pakoe-Alam, Huis van
Zie: Vorsten
Palau-eilanden, 62, 80, 960
Palembang, 37, 39, 65, 79n, 94, 203, 206, 290n, 314, 364, 434, 470, 498, 579, 592, 619, 622, 633, 665n, 777n, 805, 810n, 829, 830, 841
Palstra, W. E., 313
Pamoedji, 415
Panamakanaal, 17
Panaroekan, 405

Pandeglang, 222
Pangemanan, 447–449
Pangkalanbrandan, 204
Pangkalan Balai, 713, 714
Panglima Polem, 526
Paravicini, F., 594, 595
Paree, 342
Partai Arab Indonesia (PAI), 196, 255
Partai Indonesia Raya (Parindra), 193, 196, 246, 247, 253, 279, 283, 415, 929
Partai Komunis Indonesia (PKI), 982
Zie ook: Illegaliteit/Verzet: op Java
Partai Nasional Indonesia (PNI), 417, 1018
Zie ook: Indonesië: naar de onafhankelijkheid
Partai Persatoean Indonesia (Parpindo), 196
Partai Republik Indonesia (Pari), 414, 416
Partai Sarekat Islam Indonesia (PSII), 196, 198, 267
Partai Tionghoa Indonesia (PTI), 255, 1024
Particuliere landerijen, 326, 327
Pasir Benteng (landbouwkolonie)
Zie: Indische Nederlanders
Pasoendan, 196, 246, 281
Pasoeroean, 352
Pati, 555, 561, 569, 570
Patterson, 565, 741n, 964, 967
Pattinama, 469
Pearl Harbor, 1, 12n, 13, 17, 20–25, 28, 32, 50, 82, 145
Pearn, R. R., 167n
Peeters, R. A., 224n
Peierls, R., 124
Pekalongan, 560, 561, 572n
Pelita, Stichting, 505, 505n
Peltzer, O., 258n, 572n, 882, 892
Pemandangan, 199, 206, 244n, 268, 924
Pematang Siantar, 348, 498, 838
rebellie van een semi-militair korps, 977, 978
Pemoeda's
Zie: Indonesië: naar de onafhankelijkheid
Zie ook: Jongeren-organisaties
Penang, 47, 61, 676, 1030
Pendaftaran
Zie: Registratie
Pendidikan Nasional Indonesia (PNI-Baroé), 202, 270
Perdjalanan Kearah Indonesia Merdeka, 983n
Pereira, A. Santiago, 369, 371, 372
Perelaer, L., 774n, 794n
Perhimpoenan Peladjar Peladjar Indonesia
Zie: Studenten
Perkoempoelan Dagang Bangsa Arab, 256
Perrin, F., 123
Perron, E. du, 655n
Pers, illegale, 421
Zie ook: *Rood-Wit-Blauw*; *Menara Merah*
Pers, legale, 241–243, 255, 257, 316, 389, 903
Zie ook: *Asahi Sjimboen; Asia Raya; Berita Oemoen; Borneo Sjimboen; Deli Courant, De; Djawa Baroe; Djawa Sjimboen; Hong Po; Java Bode, De; Jomioeri Sjimboen; Mainitsji Sjimboen; Oenabara; Nippon Times; Pemandangan; Sjonan Sjimboen; Soerabajaas Handelsblad; Tjahaja; Tjaja Timoer; Voice of Nippon*
Zie ook: Censuur; *Domei*
Persatoean Minahassa, 196, 927
Persatoean Oelama Seloeroeh Atjeh (Poesa)
Zie: Atjeh
Persaudaraan Asia Golongan Indonesia (Pagi)
Zie: Indische Nederlanders: actie van P. H. van den Eeckhout
Perserikatan Nasional Indonesia, 917
Persoonsbewijzen (Registratiebewijzen, *Pendaftaran*)
Zie: Registratie
Pertoeloengan Orang Blanda-Indo Miskin (Pobim)
Zie: Steunverleningsacties: in Batavia
Pertoeloengan Orang Peranakan (POP)
Zie: Steunverleningsacties: in Batavia
Pesantrèns
Zie: Onderwijs
Pescadoren, 119

Pesman, J. J., 314n
Pestalozzi, M., 595
Peta (Sukarela Tentera Pembela Tanah Air, 274n, 275n, 939, 969–977, 1000, 1009, 1012, 1043, 1044
sterkte, 974, 974n
op Java, 969–972,
op Bali, 972
op Sumatra, 973
rebellie in Blitar, 274n, 275n, 976, 978, 1003, 1011
Zie ook: Lasjkar Rakjat
Petain, Ph., 177
Philippijnen, 3, 16, 39, 40, 50, 56, 67, 80–85, 87, 90, 91, 97, 114, 119, 120, 141–143, 145, 150, 177, 182, 241, 348n, 393, 427, 585, 587, 607, 672, 759, 761, 822n, 826, 902, 912, 958, 1024, 1050
verlenen van 'onafhankelijkheid' door Japan, 146–149, 173, 174, 182, 282, 910, 911, 918, 920, 979, 1052
Amerikaans politiek beleid, 172–175, 917
Communistische Partij van de Philippijnen, 172
Hukbong Bayen Laban sa Hapor (Hukbalahap), 173–176, 184
Zie ook: Krijgsgevangenen: kampen
Phoa, Liong Gie, 257
Piboel, maarschalk, 167, 168
Pitoi, H. D., 406n, 607
Pitts, W. C., 729n
Plas, Chr. O. van der, 222, 299, 392, 404–406n, 415, 450, 475n, 827, 987, 988n, 1002
Pobim
Zie: *Pertoeloengan Orang Blanda-Indo Miskin*
Poedjo, 225
'*Poelau Bras*', 665n
Poeloe We, 469n
Poeloe Brayan, 772, 801, 804, 807, 815, 817, 829, 833, 841
Poentsjakpas, 444
Poerwokerto, 225, 227, 420, 455, 456, 865
Poerworedjo, 426
Poetera (Poesaka Tenaga Rakjat) 279–286, 287, 872, 905, 915, 916, 918–926, 934, 941–946, 971, 972, 1001, 1052
Zie verder: *Djawa Hokokai*
Poeze, H. A., 416n, 533
Pohan, E. S., 480n
Politie, 217, 228, 229, 310, 311, 389, 480
Politieschool (Soekaboemi), 229
Keibotai, 937, 962
Zie ook: *Keibodan*; Politieke Inlichtingendienst (PID)
Politieke Inlichtingendienst (PID) 217, 228, 229, 245, 413, 477, 480, 481, 489, 490, 818, 877, 882, 883, 890
organisatie, 480
sterkte, 480
verhoormethoden van gevangenen, 481
Zie ook: *Kenpeitai*
Pollmann, T., 888n
Pontianak, 203, 212, 471, 473, 631, 797n, 927
Pool, I. M., 883n
Poorten, H. ter, 315a, 441, 601, 665, 871n, 890n
Pop
Zie: *Pertoeloengan Orang Peranakan*
Popper, K., 103
Port Keats, 404
Port Moresbay, 21, 22, 54, 55, 108, 109, 147
Portier, E. F., 487, 701, 702
Portugal, 143
Portugees Oost-Afrika (*thans*: Mozambique), 210
Post, L. van der, 424, 428, 433
Posthumus, K., 374
Postverkeer
Zie: PTT
Postzegels, 315, 315n
Potsdam, Conferentie en Verklaring van –
Zie: Japan: capitulatie
Poulus, H., 639, 641, 642, 645–652, 661, 666, 668, 671, 672, 737
Powell, L. H., 432n
Prawirodirdjo, Alimin, 414, 416
Prawoto Soemodilogo, 557, 558, 560,

561, 563
Preter, F. de, 431
Priesterraden
Zie: Rechtswezen
'*Prince of Wales*'
Zie: Engeland: strijdkrachten
Pringgodigdo, Abdoel Karim, 201
Probolinggo, 225, 394, 424
Propaganda, geallieerde, 138, 339
propagandavluchten (afwerpen van luchtpamfletten), 986, 987
Propaganda, Japanse, 194, 217, 239–248, 339n, 606, 653–660, 954, 968
'*AAA*-actie', 246–248, 252, 254, 256, 262, 267, 272, 279, 281, 287, 291, 339, 434, 869, 905, 915, 934, 946, 954, 996, 1004
Barisan Propaganda, 313
Radio-luister- en Propagandadienst, *Zie*: Radio
'*Australia Calling*' (propagandafilm), 596
Prostitutie, 304, 305, 305n, 321, 322, 360, 796–800, 876, 891n, 905, 905n
PTT, 187, 366, 367, 903n
Radiolaboratorium, 367
postverkeer, 240, 240n, 638
Zie ook: Censuur
Pupella, E. U., 203n

Quebec, Conferentie van, 62, 63, 79, 83, 90, 97, 126, 127
Quezon, M., 172–176, 1050

Rabaul, 33n, 53–57, 60, 62, 113, 250, 960
Rachman, 467–469, 501
Raden van Justitie
Zie: Rechtswezen
Radio, 187, 217, 240, 243–245, 1043
beëindiging van uitzendingen in de Nederlandse taal, 243, 387
verbod tot het luisteren naar Geallieerde zenders, 192, 243–245, 410, 461
registratie en inlevering van radiotoestellen, 244, 339, 385–387, 391
'radiobrieven', 605n, 657n
illegaal zendverkeer met Australië en Ceylon
Zie: Illegaliteit/Verzet
Nederlands-Indische Radio Omroep Maatschappij (Nirom), 243, 290, 292, 314, 655
Radioluister- en Propagandadienst/ 'Radiowijk' (Batavia), 653–660
Radio Bandoeng, 291n
Radio Batavia/Djakarta, 659, 1027, 1043
Radio Holland, 653
Radio Melbourne, 339
Radio Penang, 204
Radio San Francisco, 339, 341
Nippon Hoso Kiokoe, 243
Radjiman Wediodiningrat, 152, 154, 1017, 1019, 1022, 1027–1033, 1055
Ramm, E., 853
Rangoon, 7, 8, 50, 56, 60, 61, 93, 97, 98, 139, 161, 682
Rantauparapat, 765, 839
Rapwi
Zie: *Recovery of Allied Prisoners of War and Internees*
Rassenlijst
Zie: Registratie: niet Indonesische bevolkingsgroepen
Ratoe Langie, G.S.I.I., 196, 197, 425, 927, 928, 1031, 1040
Razzia's, 333–338
Zie ook: Arbeidsinzet; Internering; Indische Nederlanders
Rechtswezen, 188, 310, 311
burgerlijke rechtspleging:
Landraden, 311
Landgerechten, 311
Regentschapsgerechten, 311
Districtsgerechten, 311
Raden van Justitie, 311
Hooggerechtshof, 217, 228, 311
Islamietisch recht:
Hof voor Islamietische Zaken, 311
Priesterraden, 311
militaire rechtspleging (Japanse), 192, 188, 311, 457, 462, 478, 479, 481, 490–493

Zie ook: Kenpeitai
Recovery of Allied Prisoners of War and Internees (Rapwi), 138, 490n, 838n
Reddingius, ds., 438
Reed, F., 121n
Rees, J. van, 671
Regenten, 219, 239, 938
houding tegenover Japans bestuur, 221–229
afleggen van loyaliteitsverklaring, 225, 226, 239
Regentschapsgerechten
Zie: Rechtswezen
Regering, Nederlandse (Londen)
en de Geallieerde plannen met Nederlands-Indië, 11–13
en de Amerikaanse strategische verantwoordelijkheid in de *Pacific*, 13, 13n, 16
en de geïnterneerde burgers in Indië
Zie: Internering: uitwisselingsacties; financiële hulp
Registratie, 329–333, 763, 914
van niet-Indonesische bevolkingsgroepen, 256
van Indische Nederlanders, 872–875, 879, 880, 903, 936
rassenlijst, 330, 332, 333
persoonsbewijzen *(pendaftaran)*, 252, 256, 329–333, 355, 367, 373, 411, 426, 936
afstammingsverklaringen *(asal oesoel)*, 356
Reichert, C. J. M., 369, 372
Reid, A., 204, 525, 526
Rengasdengklok, 1035, 1036
'*Repulse*'
Zie: Engeland: strijdkrachten
Reservekorps
Zie: Koninklijk Nederlands-Indische Leger
Residenten, 218–220, 227, 290, 305, 995
Ribbentrop, J. von, 12n, 46, 360
Ricardo, C.D., 198n, 240n, 244n, 294–296n, 325, 333, 334, 388n, 664
Rintin, 692, 696, 699, 704
Riouw-archipel, 41, 214, 520
Ritman, J. H., 298, 302, 653, 655, 656, 659
Ritz, A., 861
Rochemont, F. de, 332n, 479
Rode Kruis-organisaties:
Amerikaanse –, 589, 820, 821
Australische –, 820
Britse –, 595, 820
Canadese –, 589, 591, 820
Internationale –, 372, 383, 583, 586, 590, 593–595, 619, 620, 671, 750, 753n, 760, 882n
Nederlands-Indische –, 290, 383
Nederlandse –, (Londen), 589, 596
Zuid-Afrikaanse –, 589, 820
Zie ook: Internering; Krijgsgevangenen
Rodie, A. F. D., 657-659
Rodriguez, 395, 399
Roelofs, J., 627n
Roemer Visscher-Vereniging, 891n
Roever, J. W. de, 335n, 707n, 778n, 841n
Rommel, E., 11n, 51, 56, 160
Romoesja's
Zie: Arbeidsinzet
Roock, A. W. F. de (Agus Daruch), 906, 907
Rood-Wit-Blauw (illegaal nieuwsblaadje), 421, 493
Rooms-Katholieke Kerk
Zie: Christendom; Kerken
Roos, W. H. de, 236n
Roosevelt, F. D., 9n, 11-13, 17, 25, 31-33n, 44, 45, 49, 52n, 53, 60, 64-67, 78, 82, 83, 86-88, 98, 111, 119, 120, 125-127, 172, 175, 645n, 831n, 853
Rooy, de, 433, 435, 442
Roxas, M., 176
Rummelen, F. F. F. E. van, 745n
Runtuwene, 447-449
Rups, J., 339n, 450, 451

Saäka, 450, 451, 501
Sabang, 94, 97, 469n, 525-526, 959
Sabotage
Zie: Illegaliteit/Verzet
Sachalin, 86
Sadiman, 525n, 527n

Sagenschneider, J. Th., 521n
Sahetapi, 314
Saibai Rigjo Kanri Kodan
Zie: Cultuurondernemingen
Saigon, 84n, 136, 138, 139, 154, 178, 179, 577n, 596, 675, 708
Saimina, J., 703
Saipan, 81, 85, 91, 111, 112
Saito, Masatosji, 597, 651, 668, 669, 766n
Salak, 424, 429, 431, 435
Salatiga, 400
Saleh, Chaeroel, 1004, 1008-1010, 1034, 1036, 1039, 1041
Salim, Agoes, 659, 1019
Salomons-eilanden, 21, 24, 53, 54, 60, 62, 108, 147
Samarinda, 139n, 471, 536, 631
Samathini, H., 699
Samoa, 21, 24, 74, 108
Samsoeddin, 246, 248
Sansapor (Vogelkop), 81
Santi Pereira-fonds
Zie: Steunverleningsacties: in Bandjermasin
Santiago Pereira, A., 369
Santosa, 437
Santoso, majoor, 418n
Saparoea, 314, 393, 476
Sapoetangan Merah
Zie: Illegaliteit/Verzet: op Java
'*Saratoga*'
Zie: Verenigde Staten van Amerika
Sardjono, 414
Sarekat Ambon, 203n, 427
Sarekat Islam, 269, 659n
Sartono, R. M., 276, 1008, 1012, 1046n
Sasoega, Iwao, 370, 371
Satengar, 405
Saubert, G., 368n, 465
Savoe, 403
Schaap-Bolk, J. M., 485n
Scheepvaart, 187, 512, 513
prauwvaart, 512
Schell, G. W. L., 429
Schilling, W., 431
Schillmöller, B. F., 628
Schlette, C. D., 400, 404
Schmoutziguer, W. S., 309n
Schmutzer, J. I. J. M., 475n
Schoevers, W. C., 309n
Scholen
Zie: Onderwijs
Scholten, P., 591, 597, 668, 671, 672n, 673n, 775
Schuurman, 701, 702
Searle, A. G., 601
Seinendan (Java), 907, 923, 954, 963-968, 1000, 1009
sterkte, 964, 967, 974, 974n
in de Buitengewesten, 965
Barisan Brani Mati (zelfmoordkorpsen), 963-968, 974, 1000
Semarang, 218, 242, 264, 295, 307, 313, 332n, 356n, 358, 359n, 366, 379, 381, 382, 393, 401, 426, 436, 456, 478, 536n, 566, 765, 787, 798, 799, 806, 827, 828, 850, 855, 885, 893, 914, 936
Zie ook: Internering: kampen
Seychellen, 6
Seyss Inquart, A., 360, 362n
Shillony, B., 103-105, 114n
Siahaja, 424
Siak, 709
Sian, 672, 673
Siberië, 17, 57 581
Sicilië, 47, 56
Simaloer, 66n, 96
Singapore
Zie: Malakka/Singapore
Singh, Mohan, 159, 159n
Zie ook: Brits-Indië: *Indian National Army*
Singkawang, 473
Singkep, 260
Singosari, 645
Siringoringo, 765, 788, 811, 833, 839, 840
Sjahrir, S., 199, 200, 202, 415, 417-419, 515, 659, 917, 1004, 1005
houding tegenover de Japanners, 270-274
en de uitroeping van de Republiek Indonesië, 1028, 1029, 1033, 1044, 1045, 1053, 1054
Zie ook: M. Hatta; Soekarno
Zie ook: Illegaliteit/Verzet

Sjanghai, 672, 760, 822n, 851
Sjarifoeddin, A., 281, 415, 446, 461, 1005, 1045, 1046
Sjigemitsoe, Mamoroe, 111, 113, 115, 116
Sjikokoe, 122
Sjimizoe, Hitosji, 246, 272, 1004, 1006, 1010
Sjimoera, F., 1026, 1029
Sjonan Sjimboen, 134n
Sjono, luitenant, 651
Slag in de Javazee, 577, 742
Slamet, 239n
Slim, 165
Slors, J. E. V. A., 454
Smeroe, 424, 427
Snouck Hurgronje, Chr., 898
Soebang, 195
Soebardjo, A., 195, 554, 1005, 1019, 1034, 1035, 1036, 1039
Soedjono, 193, 195-197, 201n
Soegijama, Hajima, 249
Soekaboemi, 197, 199, 202, 222, 229, 270, 274, 304, 305, 341, 415, 424, 427, 428 432, 436, 440n, 444, 459, 597, 644, 860n, 883, 1032
Soekardjo Wirjopranoto, 198, 201, 279, 281, 434, 558, 562, 563, 852, 944
Soekarni, 1004, 1006, 1008, 1009, 1036, 1038, 1039, 1041, 1044
Soekarno, 84n, 139, 140, 149, 150-155, 183, 253, 401, 410, 415, 418, 434, 515, 558, 563
  ballingschapsperiode in Benkoelen en Padang, 197, 206, 209, 250, 268, 434, 1050, 1051
  terugkeer naar Java, 268, 269, 276, 934, 1050
  huwelijken, 269n, 1036
  en het streven naar onafhankelijkheid, 150, 154, 206-209, 268-286 *passim*, 910-1056 *passim*
    Zie ook: Indonesië: naar de onafhankelijkheid
  collaboratie/besprekingen met Japanse bezettting, 84n, 150, 154, 183, 207, 268-286 *passim*, 923, 926, 934, 978, 999, 1029, 1046-1053
    gesprek met kolonel Foedjijama, 207, 208, 269
  benoeming tot adviseur, 277, 931
  denkbeeld van Soekarno Malakka/Singapore op te nemen in de Republiek Indonesië, 1024, 1030
  en de *romoesja*'s, 268, 273, 983, 1004, 1051
  en de oprichting van de *Poetera*, 279-286, 915, 916-926, 941-946
  vermoeden van *Kenpeitai* van communistische neigingen bij Soekarno, 924, 1005
  kritiek op Japans onafhankelijkheidsbeleid, 919
  benoeming tot president, 1040, 1041
  Zie ook: M. Hatta; Indonesië; naar de onafhankelijkheid; Nationalisme; S. Sjahrir
Soemba, 403
Soembawa, 394, 402, 405, 989
Soemitome-concern, 367, 760
Soemodilogo, Prawato, 557-561, 563
Soenda
  Soendanezen, 423, 425, 575, 576, 604, 605, 608
  Zie ook: Illegaliteit/Verzet
Soepomo, 200, 277, 455, 558, 977, 1019, 1031, 1045
Soeprapto, 404-406
Soeprijadi, 976, 977, 1046
  Zie ook: *Peta*: rebellie in Blitar
Soerabaja, 94, 211, 212, 215, 218, 223, 226, 227, 242, 305n-307, 317, 318n, 335, 358, 365, 366, 371, 381, 382, 383, 393, 404, 412, 436, 446-448, 460, 478, 501, 534, 555, 602, 606, 607, 637, 638, 644, 646, 652, 662, 720, 735, 736, 827, 828, 843, 844, 852, 885, 893, 907, 914, 936, 937, 1002
    Zie ook: Internering: kampen
  bombardementen, 94, 456, 458
  Zie ook: Steunverleningsacties
Soerabajaas Handelsblad, Het, 241, 242, 316
Soerachman, 196, 197
Soerakarta, 195, 220, 358, 380, 388n, 456, 478, 479, 828, 893, 929, 942
  Zie ook: Steunverleningsacties
Soeroso, Pandji, 929, 1015

Soesilo, 369,371, 372
Soesman, J. H., 383, 894
Soetardjo, M., 281, 929, 1031
Soetbrood Piccardt, R. C., 677n
Soezoeki, Kantaro, 115-117, 122, 131, 135, 136, 152
Sombart, W., 925n
Somerville, J., 8, 9, 683
Sonei, Kenitsji, 607, 775, 776
Sorge, R., 105
South East Asia Command, 63, 64, 89, 90, 92, 96, 138, 163
Sowjet-Unie, 1, 17, 18, 20–45–49, 57, 109, 113–116, 127, 130, 133, 138n, 143, 154, 161, 163, 478, 590, 831n, 1030
  oorlogsverklaring aan Japan, 49, 50, 78, 114, 129, 130, 1029, 1030, 1031
Spanje, 143
Special Operations Executive (SOE)
  Zie: Geheime diensten: Britse
'*Special Party*'
  Zie: Krijgsgevangenen
Spencer Chapman, F., 170, 170n, 184
Spionage
  Zie: Illegaliteit/Verzet
Spit, H. J., 298, 299, 449, 455, 860, 865
Spits, A. I., 665, 671
Spoorwegen (Staats-, particuliere-), 187, 239, 341, 358n, 366, 454, 455, 456, 550n
  spoorwegsabotage
    Zie: Illegaliteit/Verzet
Springer, R., 602n, 610, 621n, 724, 729n, 730, 731n
Stadsgemeenteraden, 218
Stadswachten
  Zie: Koninklijk Nederlands-Indische Leger
  Zie ook: Internering
Stahmer, H. G., 46n
Stalin, J., 49, 65, 86, 97, 100, 129, 133
Stalingrad, 49, 109, 160
Stalma, H. J., 474
Star, C. C. van der (ps: C. v.d. Grift), 293n, 305n, 395–400, 406, 412, 762
Stark, H. E., 10, 12
Steenkool, 188, 510, 513, 543
Steinberg, D. J., 172n
Stellingwerf, J., 746n, 748n
Stenfert, W., 654
'Sterre der Zee' (klooster)
  Zie: Internering
Steunverleningsactie t.b.v behoeftige Nederlanders, Indische Nederlanders e.a., 368–385, 411, 462, 889–899, 936
  van het bedrijfsleven, 373, 373n, 374, 382
  in Bandjermasin, 368
    Santi Pereira-fonds, 369
  in Bandoeng, 380, 787n, 793, 894–899
    van de kerken, 374
    Badan Oeroesan Golongan Indo (Bogi), 895, 896, 897, 908
  in Batavia, 889–893
    van de kerken, 370, 380, 891n
    Indo-Europees Verbond, 375, 890n
      Stichting Indo-Europees Armbestuur (Sievab), 375, 376
    Gemeentelijk Europees Steuncomité (GESC), 375–381, 384, 431, 442, 443, 460, 484, 737, 784, 785, 877, 889
      later: *Pertoeloengan Orang Blanda-Indo Miskin (Pobim)*, 890
      nog later: *Pertoeloengan Orang Peranakan* (POP), 890, 987
      nog later: *Konketsoe Djoemin Linkai*, 892
  in Malang, 894
    van de kerken, 374, 894
    Centraal Steuncomité (Rode Kruis), 383, 894
  in Magelang, 380
  in Medan
    hulpactie van G. Saubert, 368n
  in Semarang, 379, 381, 382, 893
    Comité van Indische Nederlanders, 379
    'Rijstfonds' van M. van Oort-Lau, 381
  in Soerabaja, 382, 383, 893
    Vereniging van Huisvrouwen, 382, 384
    Nederlands-Indische Rode Kruis,

383
in Soerakarta, 380, 893
Steyn van Hensbroek, 450, 460, 501
Stichting Indo-Europees Arm Bestuur (Sievab)
Zie: Steunverleningsacties
Stichting Pelita, 505, 505n
Stikker, D.U., 667
Stilwell, J. W., 51, 52, 65n
Stimson, H. L., 121, 126–130
Stöve, G.W., 13n
Stokhuyzen, W., 396–400, 412, 762
Stoll, J. C. L., 393
Stolz, K., 637
Stoomvaart Maatschappij Nederland, 707
Straat Malakka, 101
Strafrecht, Militair (Japans),
Zie: Rechtswezen
Strassmann, F., 123, 124n
Strick van Linschoten, W., 861
Studenten, 237, 238, 268, 1004
uitzending naar Japan, 237, 238
Perhimpoenan Peladjar Peladjar Indonesia, 196
Zie ook: Jongeren-organisaties
Sukarela Tentara Pembela Tanah Air
Zie: *Peta*
Sumatra, 3, 11, 36, 39, 61, 138, 149, 184, 190, 243, 259–261, 264, 303, 394, 412, 434, 462–470, 478, 498, 510, 516n, 518, 519, 578, 579, 592, 600, 608, 622, 633–636, 735, 921, 944n, 981, 988, 997, 1016n, 1030, 1031
instellen van Japans militair bestuur, 148, 188, 213, 214, 920, 927
instellen van adviesraden
Zie aldaar
geheime Japanse plannen voor inlijving, 146
sociaal-economische toestand,
Zie: Economie
'Sumatra-plan' van Churchill, 63–67, 89, 92, 99, 101
Zie ook: Christendom; Internering; Illegaliteit/Verzet; Krijgsgevangenen; Nationalisme
Sutherland, H.A., 227
Suyderhoud, F. J., 894–899, 908
Szilard, L., 124, 130
Taal,
Engelse, 315, 388
Indonesische, 280, 315, 316, 1015
Commissie voor de Indonesische taal (*Komisi Bahasa Indonesia*), 277–279, 916, 993
Instituut voor de Indonesische taal (Sumatra), 278n
Japanse, 188, 234–237, 280, 315, 316, 773, 941, 956, 982
Nederlandse, 315, 316, 388, 389, 410, 773, 994
Tadjoeddin, Noor, 927
Taiping, 1030, 1030n, 1031n
Taisei Hokoesankai
Zie: Japan: politieke partijen
Takenun, 693
Takingeun, 634
Takita, luitenant ('Alva') in Nieuwe Kamp in Tjilatjap, 648–651
Talmon, J., 103
Taman-Siswo-beweging, 916, 956n
Tambu, 418n, 659
Tan, W., 446
Tandjong Priok, 664
Tangerang, 849, 854, 855, 969, 970
Tanimbar-eilanden, 346, 607
opstand bevolking, 977, 978
Tarakan, 89–91, 371, 631, 665, 837, 902, 992, 1019
Tarawa, 67, 68, 74
Tarsao, 691
Taruc, L., 173, 175
Tas, H. van der, 869, 869n, 871
Tasikmalaja, 222, 556
Tavoi, 683, 684, 701, 709
Teeuwen, J. J. E., 456
Teheran, Conferentie van, 65, 78
Telaga Petenggang, 437
Teppema, C., 493, 494
Teraoetsji, H., 3,84, 84n, 112, 153, 154, 160, 178, 208, 249, 250, 268, 269, 283, 349, 586, 684, 688, 761, 921, 926, 934, 969, 978, 1028–1031, 1047, 1055
Thailand, 1, 3, 6, 51, 92, 100, 101, 119, 138, 139, 150, 158, 184, 511n, 535, 578, 593, 595, 684–689, 697, 701–706, 709, 735, 759, 761, 762, 813, 822n, 958

en Japan, 144, 158, 167, 168
Zie ook: Krijgsgevangenen: kampen
Thakin-partij
Zie: Birma
Thanbyuzayat, 684, 701, 704
Thein Pe, 162–164
Thomson, E., 317n, 340n, 775
Thijs, J. D., 797n
Timor, 95, 97, 100, 139n, 215, 393, 579, 630n, 758, 912, 958, 1024
Timorezen, 185, 412, 424–428, 439, 461, 499–501, 505, 576, 604, 605, 608
Zie ook: Illegaliteit/Verzet
Tin Sjwe, 162
Tinian, 81, 85, 130
Tjahaja, 564, 871n, 897, 967, 1000, 1003
Tjaja Timoer, 198
Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, A. W. L., 206, 211n, 296–298, 300, 301, 449, 460, 871n, 953n, 986n
internering/krijgsgevangenschap:
in Batavia, 297–301, 666–669
op Formosa, 670–673
in Mandsjoerije, 672–673
Zie ook: Krijgsgevangenen: '*Special Party*'
Tjiandjoer, 222
Tjihoran, 437
Tjilatjap, 247, 318n, 577, 591, 601, 647, 648, 652, 736, 959n, 977n
Tjimahi, 258n, 358, 437, 439, 587, 593, 597n, 599, 601, 637, 638, 643, 647, 660–664, 678n, 715, 736–740, 742, 751, 771, 783n, 787, 794, 795, 806, 819, 822, 826, 849, 854, 855, 864
Tjipanas, 417
Tjiparan, 437
Tjipto Mangoenkoesoemo, 202, 279, 917, 1053
Tjokroaminoto, Anwar, 1007
Tjokroaminoto, O. S., (Tjokro), 269, 1007
Tobi, A. C., 453, 482
Tobroek, 51
Todjo, Hediki, 19, 38, 103, 109–112, 115, 145, 149, 150, 168, 172, 174, 180, 181, 282, 585, 911, 920–923, 926, 927, 931, 979
Toers Bijns, E. V. F., 435, 436
Toeter-Teunisse, 796n, 830n
Togo, Sjigenori, 116, 122, 131, 144
Tokio, 31, 132, 743
bombardementen, 18, 21, 22, 86, 115
Tominaga, Kiodji, 249
Tonarigoemi-stelsel
Zie: Japan; Java
Toorn, van der, 469, 501
Toorop, C. G., 639n
'Toorts, De'
Zie: Illegaliteit/Verzet
Torren, van der, 469
Treffers, O., 467–469, 501
Trincomalee, 9
Trouerbach, 450, 452, 501
Truk, 56, 62, 80, 113
Truman, H. S., 92, 100, 101, 121, 129–132
Tsjang Kai-sjek, 1, 17, 18, 50–52, 61, 65, 78, 87, 100, 115, 119, 170, 179–181, 187, 257, 419, 420, 463
Tsjoengking, 8, 50, 60, 61, 65n, 79n, 255n, 257, 463, 468
Tuinenburg, B. N., 703
Tulagi, 21, 22, 24, 54n
Tunesië, 56
Turkije, 9

U Saw, 6
Uranium
Zie: Atoombom, ontwikkeling van

V-groepen
Zie: Illegaliteit/Verzet: op Java, op Sumatra
Valk, P. C. van der, 223n
Vargas, J., 173–175
Vaticaan, 263, 824, 825
Zie: Internering: financiële hulpverlening
Veen, F. van der, 396–400, 412, 762
Veenstra, J. H. W., 534n, 651, 652n, 660n, 715n, 719n, 723n, 730n, 733n
Velde, K. ten, 464–467
Velde, J. J. van de, 840n, 997n
Velden, D. van, 266, 330n, 345n, 348,

351, 354n, 359, 360n, 363, 366, 589n, 602n, 753n–803 *passim*, 811n, 813, 825, 832, 833, 838, 842n, 855, 867n
Verbond van Christenen in Noord-Celebes
Zie: Christendom
Verbond ter ondersteuning van het keizerlijk bewind (Taisei Hokoesankai)
Zie: Japan
Verboom, J., 299
Verenigde Staten van Amerika,
vaststelling van militaire gezagsgebieden en strategische leiding in de Pacific, 12, 13, 16
staalproductie, 25
en beleid betr. de Philippijnen, 172–175
internering van Amerikaanse burgers van Japanse afkomst *(Nisei)*, 387, 388
strijdkrachten, 18, 30, 43
plannen voor landingen in Japan, 91, 92
sterkte, 30, 43
bevoorrading, 27–31
War Shipping Administration, 28, 30
Civil Battalions, 954
Service Corps, 27, 28, 80, 92, 954
Tenth Air Force, 51
American Volunteer Group, 51
Naval Air Service, 34n
US Marine Corps, 13, 25, 26, 31, 91
Pacific Fleet, 3, 18, 20, 21, 23, 39, 50, 60, 66, 68, 72n, 75, 78, 80, 85, 102
oorlogsschepen:
'*Missouri*', 136, 138n, 167
'*Saratoga*', 94
'*Yorktown*', 22, 23
krijgsverrichtingen
Zie: landen, plaatsen, eilanden afzonderlijk
verliezen, 22–24, 54, 55, 68, 81, 88
Zie ook: *Joint Chiefs of Staff*; Krijgsgevangenen
Verenigde Naties, 119, 120
Vereniging van Groothandelaren in rijst (Java)
Zie: Java: voedsel(rijst)voorziening
Vereniging van Huisvrouwen (Soerabaja),
Zie: Steunverleningsacties
Verheem, R., 287, 288n, 832, 844, 862, 863,
Verhoeven, F. E. J., 873n
Verkuyl, J. A., 374, 808, 809
Vermeer-van Berkum, C., 317n, 787n, 790n, 796, 803, 806, 813, 828, 830, 831
Verordeningen, voorschriften, verboden (Japanse), 189-193, 198, 216, 244, 252, 252n, 290, 310, 312, 327, 330, 339, 354-357, 387n, 409-412, 938, 938n
Kan Po (Verordeningenblad), 189, 216, 338, 547n, 961n, 965n, 1027n
Verwoord, C. Ch. L., 423
Vietminh
Zie: Frans-Indo-China; Vietnam
Vietnam, 177n, 178, 184
oprichting van de Republiek Vietnam, 178
Villeneuve, C. H. V. de, 795, 864
Vischer, C. M., 370, 372
Visser A., 839n
Visser, Fr., 395, 577n
Visser, H., 393
Vlag,
Indonesische, 149-151, 281, 282, 916, 921, 924, 926, 980, 981, 983, 989, 1040
Japanse, 230-232, 312, 313, 315, 339, 340n, 409, 983
Nederlandse, 312-314, 340, 410
Vloet, Xaverius, 661
Voedingsfonds (Java)
Zie: Krijgsgevangenen: steunverlening
Vogelkop, 59, 62, 81, 185
Vogt, P., 459
Voice of Nippon, 658n, 826
Vooren, M., 630n
Voorneman, E. A., 190
Vorderingen, inleveringen,
van radio's, 244, 339, 385-387, 391

van edele metalen, 544-546
Vorst, W. van der, 439, 441
Vorsten, Sultans, 204, 205, 380, 938, 939, 1031
houding tegenover Japanse bezetter, 214, 220, 221, 923, 928
van Deli, 204, 214, 468
van Djokjakarta, 221, 944, 1023
de *Mangkoenegoro*, 220
van Pontianak, 473, 631
de *Pakoe Alam*, 221
van Soerakarta (*Soesoehoenan*), 220, 221, 929, 971, 990
Voss, H. F., 637
Vreemde Oosterlingen, 256, 282, 311, 328, 330, 331, 392
Zie ook: Arabieren
Vries, C. A. de, 657, 658
Vries, Chr. de, 302
Vries, E. de, 486n
Vries, E. K. de, 624n, 713
Vries, S. J. de, 436
Vroman, L., 738n
Vromans, A. G., 208n, 298, 299, 301, 412n, 465n, 567, 601, 667, 668, 672n
Vrijheidscomité's, (Sumatra), 303
Vrijmetselarij, 461, 850, 851, 853
Zie: Internering: van Vrijmetselaars
Vrijwillig Autobestuurderskorps
Zie: Koninklijk Nederlands-Indische Leger
Vuyk, B., 270, 555, 571, 856

Waal, S. de, 665, 736
Waals, Mevrouw van der, 817, 818
Wackwitz, J. G., 350–353, 451, 843, 845, 846n, 848
Wainwright, J., 597
Wake, 3, 23, 342, 584, 587
Walsen, M. A., 523n
Wang Tsjing-wei
Zie: China (bezet – of Nanking-China)
War Cabinet (Engels), 67, 156, 164, 167
War Shipping Administration
Zie: Verenigde Staten van Amerika
Warners, C. J., 429
Washington, Conferentie van, 60
Watanabe, Wataroe, 213
Wavell, A., 10, 12, 13, 51, 63
Waveren, J. C. van, 298
Wediodiningrat, R., 152, 154, 1015, 1017, 1019, 1027–1033, 1055
Weidmann, W., 383
Well Groeneveld, J. M. van, 591n, 594n
Welter, Ch. J. I. M., 923, 953
Welter, L. J., 429–436, 439, 442, 460, 500, 656
Werdmüller von Elgg, O. R., 430, 444
Wermuth, C. D., 299, 876n
Wernink, A. L. J., 431, 434–436, 442, 460, 486, 500, 656
Wertheim, W. F., 455, 678n, 906, 907
Wessel, C. A., 296n, 479n
West de Veer, J. F. van, 591n, 616n, 643n, 745n
Whitney, C., 175
Wiedenhof, J. W., 383n
Wiesländer, A., 383
Wigmore, L., 626n
Wikana, 1005, 1006, 1034–1037, 1041, 1044
Wilhelmina, Koningin, 13n, 222, 224, 312, 314, 342, 722, 804, 830, 900
Willekens, mgr P. J., 262, 263, 374
Wingender, C. J., 99n
Winkler, M. F., 307, 445, 446, 699
Winter-Termaate, H. de, 292n
Wiranatakoesoema, 971, 1008, 1017, 1041, 1045
Witsen, E. van, 529n, 580, 588, 592, 602n, 605, 608–610n, 675n, 681n, 682n, 690n, 695n, 706n, 709n, 712n, 743, 957, 960
Wladiwostok, 19, 49, 590, 762, 820
Woerjaningrat, 559, 561, 562, 990
Wohltat, H., 362, 853
Wolff, H., 637
Worm, E. B. L. van der, 904
Worm, L. F. van der, 703
Woudenberg, C., 464–467
Wijk, N. A. van, 476n
Wijnkoopsbaai, 436
Wijting, W. F., 441n

Yamin, M., 196, 197, 269, 277
'*Yorktown*'
Zie: Verenigde Staten van Amerika: strijdkrachten
IJzererts, 40, 41, 510

Zanten, G. van, 703n
Zanten, H. van, 434
Zelfmoordkorpsen
Zie: *Seinendan: Barisan Brani Mati*
Zevende Dag-Adventisten (in Japan) 105n
Zimmerman, A., 302, 429n, 653–658
Zoutregie (Madoera), 454
Zuidchinese Zee, 8, 57, 81
Zwaan, J., 232n, 827n
Zwarte markt, 193, 519, 525, 526, 544, 547, 552, 555, 557–560, 564–569, 794, 994, 995
in Japan, 107, 108
Zweden, 143, 593–596, 822n, 823
Zwitser, H. L., 575
Zwitserland, 143, 168, 459, 584, 593–596, 822n, 824, 830, 850n
oordeel van de *Kenpeitai* over burgers van Zwitserse nationaliteit op Java, 459
internering van Zwitserse burgers, 837n
Zijlmans, C. G., 303